ભુવનભાનુ એન્સાઇક્લોપીડિયા

ભાગ-૫૭

પરમતેજ સારોદ્ધાર

લેખક

પ.પૂ.આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય

શ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સા.

ભુવનભાનુ એન્સાઇક્લોપીડિયા

ભાગ-૫૭

પરમ તેજ સારોદ્ધાર

◆ પ્રવચનકાર ◆

ન્યાય વિશારદ, સેંકડો ભવ્યાત્માઓના રાહબર

પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સા.

◆ પ્રકાશક ◆

કુમારપાળભાઇ વી. શાહ

દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ, ૩૯, કલિકુંડ સોસાયટી,

કલિકુંડ-ધોળકા, (અમદાવાદ).

પીન-૩૮૭ ૮૧૦.

ભુવનભાનુ એન્સાઇક્લોપીડિયા

ભાગ-૫૭

પરમતેજ સારોદ્ધાર

-: શુભાશિષ :-

તપગચ્છભૂષણ સુવિશાલ ગચ્છાધિપતિ આચાર્ય

શ્રી વિજય જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજા

-: પ્રેરક-માર્ગદર્શક :-

સંઘ શાસન કૌશલ્યાધાર પ.પૂ.આચાર્ય

શ્રી વિજય જયસુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજા

-: **સહાયક** :- સરળ સ્વભાવી **પ.પૂ.પં. શ્રી પદ્મસેનવિજયજી મ.સા.**

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૫૦ **કિંમત : રૂા. ૧૫૦/-**

વિમોચન : ફાગણ વદ-૪, રવિવાર, ૧૧-૩-૨૦૧૨

-: **પ્રાપ્તિ સ્થાન** :-

દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ
૩૯, કલિકુંડ સોસાયટી,
ધોળકા,

ડૉ. હેમંતભાઇ-અમદાવાદ
ફોન : ૦૨૭૯-૨૬૬૩૦૦૦૬

દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ
૨૯/૩૦, વાસપૂજ્ય બંગલો,
સેટેલાઇટ, અમદાવાદ

ડૉ. સંજયભાઇ-સુરત
મો. ૯૮૨૫૧૨૧૪૫૫

શ્રી ભુવનભાનૂસૂરિ જૈન જ્ઞાન શાળા
૩૬, જ્ઞાનમંદિર સોસાયટી,
નવકાર જૈન દેરાસર સામે,
વાસણા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭.
રાહુલભાઇ મો. ૯૪૨૭૦૩૭૪૯૧

શ્રેયંસ્કર અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ
૧૦૬, એસ.વી. રોડ,
ઇર્લા-પાર્લા (વેસ્ટ),
ફોન : ૨૬૭૧૯૩૫૭

પ્રફુલ્લભાઇ દિયોદરવાળા (મુલુન્ડ) મો. ૮૦૮૦૭૭૦૫૭૭
ઉર્મિલભાઇ (ઇર્લા) મો. ૯૮૨૦૫૨૭૭૧૦

મુદ્રક : શુભાય આર્ટસ્,
૯૦ ફીટ રોડ, ઘાટકોપર (ઇ), મુંબઇ-૭૭. મો. ૯૮૨૦૫૩૦૨૯૯

પ્રકાશકીય

અપ્રમત્ત, મૈત્રીભાવના સ્વામી, અનાસક્ત યોગી **પ.પૂ.આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ** જીવોના રગેરગમાં જિનશાસનને વસાવવા, શાસન પ્રભાવનાના ઉત્કૃષ્ટ કાર્યો સાથે ચાંદનીના પ્રકાશમાં પણ, પોતાની નિદ્રાનો ત્યાગ કરી જે ચિંતનો લખેલા હતા.

વર્તમાનકાળમાં સકલ સંઘના કલ્યાણ અર્થે **શ્રી ભુવનભાનુસૂરિ જન્મશતાબ્દીનું નિમિત્ત પામી** જેઓશ્રીની સતત કૃપા અમારા ટ્રસ્ટ ઉપર છે એવા સુવિશાલ **ગચ્છાધિપતિ પ.પૂ.આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજા**ના આશિષ પામી તેમના વિનીત શિષ્ય **પ.પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય જયસુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજા**ના માર્ગદર્શન હેઠળ તે અમૂલ્ય ચિંતનો-પ્રવચનોનો રસથાળ **''ભુવનભાનુ એન્સાઇક્લોપીડિયા''**માં સંગૃહીત કરવાનું નક્કી કર્યું છે.

વર્ષોથી સ્વર્ગસ્થ પૂજ્યપાદ ગુરુદેવશ્રીની અનન્ય ભક્તિ-વૈયાવચ્ચ કરનાર **પ.પૂ.પંન્યાસ શ્રી પદ્મસેનવિજયજી મ.સા.** એ આ ગ્રન્થ તથા એના પુનઃમુદ્રણ માટે પરિમાર્જન કરી આપ્યું તે બદલ તેઓશ્રીને ખૂબ ધન્યવાદ.

આ શ્રેણિના મુદ્રણમાં **પૂ. સાધ્વી શ્રી પુણ્યનિધિશ્રીજીના** શિષ્યા **સાધ્વીશ્રી પ્રણિધાનશ્રીજી** તથા જ્ઞાનખાતાનું દ્રવ્ય વાપરી સુકૃતના સહભાગી બનેલા સંઘો તથા વ્યક્તિગત લાભ લઇ સંપત્તિનો સદુપયોગ કરવા બદલ તે મહાનુભાવોના તથા ગ્રંથનું ટાઇપ સેટીંગ તથા મુદ્રણ કરનાર **શુભાય આર્ટસ્, મુંબઇના** અમે આભારી છીએ.

આ પુસ્તકમાં કોઇ પણ પ્રિન્ટિંગાદિ ભૂલ રહી ગયેલ હોય તો પ્રબુદ્ધજનો જણાવીને અનુગ્રહ કરશો.

—કુમારપાળભાઇ વી. શાહ

-: સુકૃત અનુમોદન :-

પૂ.આ. શ્રી વરબોધિસૂરિ મ.સા.ની

પ્રેરણાથી

શ્રી કાંતિનગર જૈન સંઘ

જે.બી. નગર-અંધેરીના જ્ઞાન નિધિમાંથી તથા

નીલમણિ (પાર્લા) બિલ્ડીંગના

આરાધકોએ આ પુસ્તક પ્રકાશનમાં

લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય કર્યો...

ધન્યવાદ !

❀ વાડા-વરલે લેક સિટી પાર્શ્વપ્રભુ પ્રતિષ્ઠાદિન ❀

પરમતેજ - જૈન શાસનનું સુવર્ણ પેજ

૧૪૪૪ ગ્રન્થ રચયિતા અનેકાન્તવાદપુરસ્કર્તા આચાર્ય હરિભદ્ર સૂ.મ. સાહેબે ચૈત્યવન્દનાસૂત્ર અન્તર્ગત નમુત્થુણં સૂત્ર (અપરનામ શક્રસ્તવસૂત્ર) ઉપર વિસ્તૃત પ્રકાશ પાડતી વિવેચના લખી જેનું નામ 'લલિત વિસ્તરા.' જે સૂત્ર ભક્તિરસપ્રધાન હોવાથી ચરણકરણાનુયોગમાં પરિગણીત છે તે સૂત્રની વ્યાખ્યા હરિભદ્ર સૂરિ મહારાજે દ્રવ્યાનુયોગ પ્રધાનતાએ રચીને જૈન અભ્યાસીઓને દરેક સૂત્રમાં ચારે અનુયોગ ગર્ભિત પણે સમાવિષ્ટ છે તેનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું. જો કે એમ કરવા છતાં પણ તેમાં ભક્તિરસને ગૌણ થવા દીધો નથી એ શરૂઆતની ભૂમિકામાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

આ લલિતવિસ્તરા ગ્રન્થ અભ્યાસીઓ માટે કઠિન ગણાતો. એનું લોકભાષામાં અવતરણ અપેક્ષિત હતું. તેથી વર્ધમાન તપોનિધિ ન્યાય-વિશારદ ગુરુદેવ આ. ભુવનભાનુ સૂ. મહારાજે તેના ઉપર હિન્દી-ગુજરાતી ભાષામાં દ્રવ્યાનુયોગની કઠિન ગ્રન્થિઓનું મુકુલન કર્યું એ વિવેચન 'પરમતેજ'ના નામે જૈન-જૈનેતરોમાં ખુબ સુવિદિત બન્યું. ઘણા બધા અભ્યાસીઓએ મુક્તકંઠે એની પ્રશંસા કરી.

કઠિન ન્યાય પંક્તિઓનો અર્થ સમજવામાં જેમને માનસિક પ્રતિકુળતાઓ થવાથી આ ગ્રન્થ હાથમાં લઈને ન સમજાતાં છેવટે મુકી દેતા હતા

અભ્યાસીઓને પણ પરમતેજ ન વાંચ્યાનો અફસોસ અને વસવસો રહી જતો હતો. વિદ્વદ્ભોગ્ય બની રહેલું પરમતેજ જેમની આંખો આકલન કરી શકતી ન હતી તેઓની મૂંઝવણ ધ્યાનમાં લઈને પૂ. ગચ્છાધિપતિ ગુરુદેવશ્રી આ. જયઘોષ સૂ. મ. સાહેબે એનો રસ્તો કાઢ્યો. પૂર્વે પણ ઉપમિતિ૰ સારોદ્ધાર વગેરે ગ્રન્થોના નિર્માણ થઈ ચુક્યા હતા. તે આદર્શને અનુસરીને ત્યાગીવર્ગને પરમતેજનો પણ સારોદ્ધાર બનાવવા પ્રેરણા કરી. આશિષ વરસાવી. એ પ્રેરણાને ઝીલીને ત્યાગી. વૈરાગી માર્ગાનુસારી બુદ્ધિવાળા મહાવ્રતધારીઓએ કાર્ય આરંભી દીધું.

સ્વ. પૂ. ગુરુદેવશ્રીની જન્મશતાબ્દી વર્ષ આ કાર્યમાં પ્રબળ નિમિત્ત બન્યું - પ્રેરણાદાયી બન્યું. જોતજોતામાં એ કાર્ય પુરું થયું - તેની ફળદ્રુપ ઉપજ સ્વરૂપે આ ગ્રન્થ આજે તમારા હસ્તમાં શોભી રહ્યો છે.

જે ત્યાગીવર્ગે આ કાર્ય કર્યું તે એવા વૈરાગી છે કે પોતે પોતાનું નામ પણ પ્રસિદ્ધ કરવા માગતા નથી. તેમને ખુબ ધન્યવાદ ઘટે છે.

હવે શ્રી સંઘમાં આ પરમતેજ સારોદ્ધાર ગ્રન્થ કોમળબુદ્ધિવાળા અભ્યાસીઓ પણ વાંચી શકશે. પૂ. હરિભદ્રસૂરિ મહારાજના ગ્રન્થનો આસ્વાદ માણી શકશે. એમના હૃદયમાં ભુવનભાનુના નહીં તો છેવટે પરમતેજનાં અજવાળા તો પથરાયા વિના નહીં રહે. ઉત્તરોત્તર સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક સમ્યક્ક્રિયાની આરાધનામાં આગળ

પ્રગતિ સાધના પરમ સમીપે પહોંચે એ જ અભ્યર્થના. જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ કે પૂ. ગુરુદેવના આશયવિરુદ્ધ આ ગ્રન્થમાં કંઈક લખાયું હોય તો મિચ્છામિ દુક્કડં.

- જયસુંદર સૂરિની અનુમોદના.

પ્રાક્કથન

પૂ.આ. શ્રી રામચન્દ્ર સૂ. સમુદાયના
લેખક : પ્રખરવ્યાખ્યાતા વિદ્વદ્વર્ય પૂ.પં. શ્રી મુક્તિવિજયજી ગણિવર
(સ્વ. પૂ.આ. મુક્તિચન્દ્ર સૂ.મ.)

લલિતવિસ્તરા એટલે આત્માને પરમાત્મા બનાવવા માટેનો અપૂર્વ પ્રકાશ, જીવ અને અજીવ વચ્ચેનો પૂલ, સાધક અને સાધ્ય વચ્ચેની સીડી, આરાધ્ય અને આરાધક વચ્ચેનો રાજમાર્ગ.

આંતર પ્રકાશની અભિલાષા કરતા ભવ્યાત્માના ગ્લોબમાં આ છે પરમાત્માના અચિંત્ય શક્તિમય પાવરહાઉસથી આત્મા સુધી નંખાએલું ફિટિંગ, આમાં પદે પદે છે આત્માનાં અવાળાંની વાતો, એટલે ગુર્જર ટીકાકાર વિદ્વદ્વર્ય તપોનિધાન પં. શ્રી ભાનુવિજયજીએ તેનું નામ પરમતેજ જે રાખ્યું છે તે યથાર્થ જ છે.

'લલિતવિસ્તરા' એ ખરેખર પરમતેજ જ છે. શરીરને રોકેટ બનાવી પરમાત્માની નિષ્કામ ભક્તિને પેટ્રોલ બનાવી એ પરમતેજના આધારે આપણે પામવું છે પૂર્ણ પ્રકાશમય પરમધામ રૂપ પરમાત્મસ્વરૂપ.

આ પરમતેજમાં છે એકાન્તવાદીઓના અહંકારનો ધૂત્કાર, સ્યાદ્વાદ-પ્રતિપાદક સર્વ નયનો સાર, મોહને જબરદસ્ત માર, અને એથી જ કર્મનો આત્મા ઉપરથી ઊતરે છે મોટો ભાર ! જેના યોગે આ ગ્રંથનો પ્રકાશ પામી આરાધક જાય છે સંસારની પેલી પાર !

આમાં શક્રસ્તવ નમુત્થુણં, અરિહંત ચેઇઆણં, અન્નત્થ, લોગસ્સ, પુખ્ખરવર, સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં અને જયવીયરાય સ્તોત્રના

એક એક પદને અવલંબી ટીકા કરતાં સુગૃહીતનામધેય સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે દર્શનવાદ ખડો કર્યો છે.

'પરમાત્માના પ્રભાવે સાંસારિક આપત્તિઓ પણ ટળે છે,' એવા વિશ્વાસવાળો જે રીતિએ પરમાત્માની ભક્તિ કરશે, એ રીતે એ વિશ્વાસ વગરનો નહીં જ કરી શકે. 'સાંસારિક આપત્તિઓને ટાળવા માટે જ પરમાત્માની ભક્તિ કરવી, એ એક વાત છે, અને 'આ નાથ મારી આપત્તિ ટાળે જ' એ વિશ્વાસથી ભક્તિ કરવી એ બીજી વાત છે. આ બે વાતો તદ્દન ભિન્ન છે. જેમ કોઇ ગૃહસ્થ કોઇ મહાન આચાર્યને ગામડામાં વંદન કરવા ગયો હોય, ત્યારે એને વિશ્વાસ છે કે 'ત્યાં ગયા પછી આપણે લોજ કે વીશી નહીં શોધવી પડે' એનો અર્થ એ નથી કે એ બે પાટલે જમવા માટે જ એ મહાન વિભૂતિને વંદન કરવા જાય છે.

કેટલાક અજ્ઞાની માણસો એમ માને છે કે 'ભગવાન તો વીતરાગ, નિરંજન નિરાકાર' એ તો સાંસારિક સુખ સગવડ આપે જ નહીં, માટે એ આપણા સાંસારિક સુખ સગવડમાં ઉપયોગી નહિ જ,' આવું માનનારાએ અજીતશાંતિની છેલ્લી ગાથા ખૂબ જ વિચારવા જેવી છે, **'जइ इच्छह परम पयं अहवा कित्तिं सुवित्थडं भुवणे, ता तेलुक्कुद्धरणे, जिणवयणे आयरं कुणह ॥'** જો તમે પરમપદની ઇચ્છા રાખતા હો, અથવા સુવિસ્તૃત કીર્તિની અભિલાષાવાળા હો તો ત્રણ લોકનો ઉદ્ધાર કરનાર જિનવચનનો આદર કરો.

આ ગાથા ખૂબજ ગંભીર છે એનો ભાવ પણ ઘણો ગંભીર છે. પરમપદની પ્રાપ્તિ માટે જેમ આ ગાથા જિનવચનના આદરનું ફરમાન કરે છે, તેમજ સુવિસ્તૃત કીર્તિના અર્થીને પણ જિનવચનના આદરનું

ફરમાન કરે છે. ટૂંકમાં પરમાત્માના વચનનો આદર કરનારો કયું સાંસારિક સુખ ન પામે ? બધાજ પામે.

જો 'ભગવાન સાંસારિક સંપત્તિના દાતા નથી એમ માનવામાં આવે, અને એમ દાવો કરવામાં આવે કે 'અમારા પુણ્યે અમને આ સંપત્તિ આપી છે,' તો પછી 'મોક્ષ સુખના દાતા ભગવાન્ નથી પણ અમારી રત્નત્રયી જ અમને મોક્ષ સુખ આપશે' એમ કેમ નથી કહેતા ? જો તમે માનો છો કે "અમારી રત્નત્રયી અમને મોક્ષ સુખ આપશે-એમ બોલવામાં ઉદ્ધતાઇ, અભિમાન, અને અક્કડતા છે, કેમકે રત્નત્રયીનો માર્ગ બતાવનાર ભગવાન છે, એમણે એ માર્ગ ન બતાવ્યો હોત તો અમે રખડી મરત," તો પછી પુણ્ય-સુકૃતનો પણ માર્ગ બતાવનાર ભગવાન જ છે, એ સાચો માર્ગ તમે ન જાણ્યો હોય તો પાપ દુષ્કૃત્યો કરીને ઊલટું પુણ્ય માનત અને તમને સુખને બદલે દુઃખ જ મળત, એ વાત કેમ ભૂલી જાઓ છો ? ટૂંકમાં જે મતે મોક્ષદાતા, કે સમ્યગ્દર્શનાદિના દાતા, કે શરણદાતા ભગવાન છે, તે મતે સાંસારિક સર્વ સંપત્તિદાતા પણ પ્રભુ જ છે.

લલિતવિસ્તરાકાર ઉપદેશે છે કે 'સાંસારિક-સંપત્તિ માટે પરમાત્માની ભક્તિ કરતા નહિ. કેમકે તે નિયાણાસ્વરૂપ છે, અને ભવસમુદ્રમાં ભટકાવનાર છે.' આ વચન પણ સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી વિચારીએ તો આપણને જણાશે કે પરમાત્માની ભક્તિ સાંસારિક ઋદ્ધિ આપે તો છે જ, પણ એને સાધનાના ધ્યેયરૂપ ન બનાવાય. **ધ્યાનમાં રહે કે પરમાત્માની ભક્તિ સાંસારિક કામનાથી કરનારો ભક્તિ કરતાં કામનાને શ્રેષ્ઠ માને તો તેને મિથ્યાત્વ લાગે છે. તેમ પરમાત્માની ભક્તિથી**

સાંસારિક ઋદ્ધિઓ ન મળે પણ મોક્ષ જ મળે એવું માનનારો પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ જ છે.

અહીં એક એ વાત પણ સમજવા જેવી છે કે ધર્મપ્રેમી કોઇ જીવ આપત્તિમાં આવ્યો હોય અને આપત્તિ ટળે એવી કામનાથી પણ ભગવાનની ભક્તિ કરતો હોય, છતાં કામના કરતાં પણ ભક્તિને શ્રેષ્ઠ માનતો હોય તો તેને મિથ્યાત્વ લાગતું નથી, એમ લલિતવિસ્તરાના લેખક સૂરિપુરંદર હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજા તેમના અષ્ટકજીમાં સ્પષ્ટપણે ફરમાવે છે. દમયંતીએ જંગલમાં અનેક આપત્તિઓ ટાળવા વારંવાર નવકારમંત્ર યાદ કરેલો, એને મિથ્યાત્વ લાગેલું એમ શાસ્ત્ર કહેતું નથી.

આ રીતે 'પરમતેજ' ટીકામાં પદાર્થોનું પૃથક્કરણ ખૂબજ તલસ્પર્શી કરવામાં આવ્યું છે. જે વાચકને ભૂતકાળમાં પડેલી કેટલીએ શંકાઓનું સમાધાન કરનાર પણ બની શકે. આ ગુર્જર ટીકા લખનાર પં. શ્રી ભાનુવિજયજી સચોટ વ્યાખ્યાતા સમર્થ વિદ્વાન્ તેમજ તપસ્વી છે. હાલ તેમને વર્ધમાન આયંબિલ તપની ૧૦૦ મી ઓળી ચાલે છે. આવો તપ અને જ્ઞાનનો સુમેળ ઘણા ઓછામાં જોવામાં આવે છે.

પંન્યાસજી બીજા પણ દુર્ગમ ગ્રન્થોના લોકભોગ્ય વિવેચનો લખે એવી આશા સાથે, તેમજ આ ટીકાનું ભવ્ય જીવો ખૂબ વાંચન મનન અને નિદિધ્યાસન કરે એવી ભાવના સાથે વિરમીએ છીએ.

મહાસુદ-૧૫, વિ.સં. ૨૦૨૪ ખંભાત.

(પરમતેજ ગ્રંથની પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાંથી સાભાર)

જીવન વિકાસ કરતા આત્મવિકાસ

શ્રી ચૈત્યવંદન સૂત્ર પરની પ્રસ્તુત વૃત્તિનું નામ **'લલિતવસ્તરા'** છે. આ નામનો ગ્રન્થ જૈન વાઙ્મયમાં આ એક જ છે.

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં એક ગ્રન્થ છે. કોણે કોના નામનું અનુકરણ કર્યું છે ? શા માટે કર્યું છે ? વગેરે ચર્ચા અતિ પ્રયોજનવાળી નથી. આવા તાત્ત્વિક ગ્રન્થોના રહસ્ય સમજવા માટે એવી ચર્ચાઓ ઘણી વખત બાધક બને છે. કેટલાકને એવી ચર્ચામાં ઘણો રસ હોય છે, અમુક વર્ગને એ ચર્ચા ઉપયોગી પણ બનતી હશે, બાકી પ્રાચીન પદ્ધતિના અભ્યાસી વર્ગને માટે તો એ અનુપયોગી છે. ગ્રન્થના મર્મો જાણવાવાળા આવી ચર્ચાવાળા પત્રોને ભારભૂત માને છે, ગ્રંથના કદમાં અને કિંમતમાં એથી વ્યર્થ વધારો થાય છે, એવી એમની દ્રઢ માન્યતા હોય છે.

આ વિવેચનમાં તર્કશૈલીના કાઠિન્યની વૃદ્ધિ ન કરતાં તેને હળવી બનાવવા પ્રયત્ન કરાયો છે. અને વ્યાખ્યાનને અનુરૂપ ગણાવી શકાય એવી શૈલી તરફ વિશેષ લક્ષ્ય રખાયું છે. એમ છતાં અભ્યાસીને માટે પણ આ વિવેચન એટલુંજ ઉપયોગી છે.

આ વિવેચનના વિવેચક **પંન્યાસજી શ્રી ભાનુવિજયજી** ગણી છે. તેમનાં વિદ્વત્તા-તપસ્યા-વૈરાગ્ય-વ્યાખ્યાનશક્તિ-વ્યવસ્થાશક્તિ વગેરે ગુણો પ્રશસ્ય અને પ્રસિદ્ધ છે. આ ગુણોએ તેમના જીવનવિકાસ કરતા આત્મવિકાસમાં વિશેષ ભાગ ભજવ્યો છે.

ભવ્યાત્માઓના ભવવિરહજનક ભવ્ય ભાવો પુષ્ટ બને એ પ્રકારે આ ગ્રંથ પ્રસરે એ ભાવના સાથે વિરમીએ છીએ.

પં. ધુરંધરવિજય ગણિ
(પૂ.આ. શ્રી નેમિસૂરિ સમુદાયના
સ્વ. પૂ. આચાર્ય શ્રી ધર્મધુરંધરસૂરિ મહારાજ)
પરમતેજ ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાંથી

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	વિષય	પે.નં.
૧.	ચૈત્યવન્દન સફળ છે ?	૩
૨.	સમ્યક્ કરણનાં પાંચ અંગ	૮
૩.	ધર્મક્રિયામાંથી ટાળવાના આઠ દોષો	૧૭
૪.	ધર્મનો અધિકારી	૨૦
૫.	બહુમાનાદિ ત્રણ ગુણોનો ઉત્પત્તિ ક્રમ	૨૮
૬.	બહુમાનવાળાના પાંચ લક્ષણ	૨૮
૭.	વિધિતત્પરનાં પાંચ લક્ષણો	૩૦
૮.	ઉચિત વૃત્તિના પાંચ લક્ષણ	૩૫
૯.	''અનધિકારીને દેતાં શા દોષ ? અધિકારીને દેતાં શા લાભ ?''	૪૧
૧૦.	ચૈત્યવંદનની પૂર્વવિધિઃ	૪૮
૧૧.	'પ્રણિપાતદંડક' સૂત્ર	૬૦
૧૨.	વ્યાખ્યાના ૭ અંગો	૬૭
૧૩.	નમોત્થુણં અરહંતાણં	૭૮
૧૪.	ભગવંતાણં	૮૬
૧૫.	આઇગરાણં	૧૦૨
૧૬.	તિત્થયરાણં	૧૦૨
૧૭.	સયંસંબુદ્ધાણં	૧૦૫
૧૮.	પુરિસુત્તમાણં	૧૦૭
૧૯.	પુરિસસીહાણં	૧૦૯
૨૦.	પુરિસવરપુણ્ડરીયાણં	૧૧૨
૨૧.	પુરિસવરગંધહત્થીણં	૧૧૫
૨૨.	લોગુત્તમાણં	૧૧૬
૨૩.	લોગનાહાણં	૧૧૭
૨૪.	લોગહિઆણં	૧૨૦

ક્રમ	વિષય	પે.નં.
૨૫.	લોગપઇવાણં	૧૨૨
૨૬.	લોગપજ્જોઅગરાણં	૧૨૪
૨૭.	અભયદયાણં	૧૨૭
૨૮.	ચકખુદયાણં	૧૩૪
૨૯.	મગ્ગદયાણં	૧૩૬
૩૦.	સરણદયાણં	૧૪૦
૩૧.	બોહિદયાણં	૧૪૮
૩૨.	ધમ્મદયાણં	૧૫૨
૩૩.	ધમ્મદેસયાણં	૧૫૮
૩૪.	ધમ્મનાયગાણં	૧૭૫
૩૫.	ધમ્મસારહીણં	૧૮૫
૩૬.	ધમ્મવર-ચાઉરંતચક્કવટ્ટીણં	૧૯૦
૩૭.	અપ્પડિહય-વરનાણદંસણ-ધરાણં	૧૯૪
૩૮.	વિયટ્ટછઉમાણં	૧૯૬
૩૯.	જિણાણં જાવયાણં	૧૯૬
૪૦.	તિણ્ણાણં તારયાણં	૧૯૯
૪૧.	બુદ્ધાણં બોહયાણં	૨૦૦
૪૨.	મુત્તાણં મોયગાણં	૨૦૦
૪૩.	સવ્વન્નૂણં-સવ્વદરિસીણં	૨૦૧
૪૪.	સિવ-મયલ-મરુઅ-મણંત-મક્ખય	૨૦૧
૪૫.	નમોજિણાણં જિયભયાણં	૨૦૩
૪૬.	ચૈત્યવંદનસૂત્ર-સાધના	૨૧૩
૪૭.	અરિહંત ચેઇયાણં સૂત્ર (ચૈત્યસ્તવ-સૂત્ર)	૨૨૨
૪૮.	અન્નત્થ સૂત્ર (કાયો૦ આગાર)	૨૫૯
૪૯.	લોગસ્સ સૂત્ર	૨૭૦

ક્રમ	વિષય	પે.નં.
૫૦.	સવ્વલોએ અરિહંત૦	૨૯૧
૫૧.	'પુક્ખરવર-દીવઢ્ઢે૦' સૂત્ર	૨૯૩
૫૨.	'સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં' સૂત્ર (સિદ્ધસ્તવ)	૩૦૭
૫૩.	વૈયાવચ્ચગરાણં૦ સૂત્ર	૩૨૨
૫૪.	'જયવીયરાય' પ્રણિધાનસૂત્ર	૩૨૫
૫૫.	પ્રણિધાનની ૧૧ મુદ્દાથી વિચારણા	૩૫૪
૫૬.	ભૂમિકાનાં ૩૩ કર્તવ્ય	૩૬૧

દાર્શનિક ચર્ચાના અભ્યાસુ તથા વિસ્તાર રુચિવાળા આરાધકોએ મૂળ ભાષાંતર પરમતેજ ગ્રંથ ૧/૨ વાંચવા.

સ્વ. પૂજ્ય ન્યાયવિશારદ વર્ધમાનતપોનિધિ આ. દેવશ્રી વિજય ભુવનભાનુ સૂ. મ.સાહેબે રચેલ લલિત વિસ્તરા ગ્રન્થનું વિવેચન પરમતેજ ખૂબ વિસ્તૃત અને અનેક દાર્શનિક ચર્ચાઓના ખજાના રૂપ છે. અમારા જેવા મંદમતિ જીવોને માટે તેનું વાંચન કઠિન હોવાનું સમજીને, તે જ પરમતેજ ગ્રન્થનો સાર ઉદ્ધૃત કરીને આ પરમતેજ સારોદ્ધાર તૈયાર કરેલ છે. મુમુક્ષુ પુણ્યાત્માઓ તેના વાચન મનન ચિંતન દ્વારા મુક્તિના માર્ગે પ્રગતિ કરે એ જ શુભેચ્છા...

પરમતેજ-સારોદ્ધાર

'લલિત વિસ્તરા' ગ્રન્થનો પ્રારંભ કરતાં પૂજ્ય ગ્રન્થકારશ્રી મંગલ શ્લોકની રજુઆત કરે છે.

प्रणम्य भुवनालोकं महावीरं जिनोत्तमम् ।

चैत्यवन्दनसूत्रस्य व्याख्येयमभिधीयते ।।१।।

અર્થ : વિશ્વના પૂર્ણજ્ઞાતા જિનેશ્વરદેવ શ્રી મહાવીર પરમાત્માને પ્રણામ કરીને ચૈત્યવંદન-સૂત્રની આ વ્યાખ્યા કહેવામાં આવે છે.

મંગળ = કોઇપણ શુભકાર્ય કરવાના પ્રારંભે મંગળ કરવું જોઇએ, કેમકે શુભ કાર્ય આપણે પાર પાડવું છે. અને '**श्रेयांसि बहुविघ्नानि**' "કલ્યાણકાર્યો બહુ વિઘ્નભર્યાં હોય છે.' એ વિઘ્નોનો નાશ કરવામાં આવે તો આદરેલું શુભ કાર્ય પાર પડે. પરમાત્મા વગેરેને નમસ્કાર અથવા એમનું સ્મરણ કરવા રૂપ મંગળમાં વિઘ્નોનો નાશ કરવાની પ્રબળ શક્તિ રહેલી છે.

આ રીતે મંગળ શ્લોક કહીને હવે ચૈત્યવંદન-સૂત્રની કેવા પ્રકારની વ્યાખ્યા કરવાના છે તે બતાવે છે.

સામર્થ્ય બે પ્રકારે છે. એમાં સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા કરવાનું પોતાનામાં સામર્થ્ય નથી, તો પણ આંશિક વ્યાખ્યા કરવાનું સામર્થ્ય તો જરૂર છે, પરંતુ તે સામર્થ્ય પણ ગુરુકૃપા અને ગુરુ ઉપકારનું પરિણામ છે, એમ ગ્રંથકાર કહે છે.

જગતમાં ત્રણ પ્રકારના જીવો અને ત્રિવિધ ભાવના

મનને મલિન ભાવોથી બચાવી પવિત્રતામાં રમતું કરનારી ત્રણ સુંદર ભાવનાઓ બતાવી છે ! માણસને જીવનમાં ત્રણ જાતના લોક સાથે પ્રસંગ બને, તેમાં કોઇ અધિક હોય, કોઇ સમાન હોય, તો કોઇ હીન હોય. બાહ્ય પૈસા-ટકાની દૃષ્ટિએ કે માન ઠકુરાઇની દૃષ્ટિએ, સત્તાથી કે આબરૂથી, જ્ઞાનથી કે પુણ્યાઇથી, અથવા તો ગુણની દૃષ્ટિએ. પણ (૧) ગમે તે રીતે અધિક હોય, તેના પ્રત્યે દિલનો **પ્રમોદભાવ**, આનંદ અને પ્રેમભાવ રાખવાનો. જો મનુષ્યના હૃદયમાં એ હશે તો ત્યાં ઈર્ષ્યા કે સંતાપ નહિ થાય, અવજ્ઞા કે અસહિષ્ણુતા નહિ થાય, એની નિંદામાં નહિ ઉતરાય, એના માટે અંતરના ઊંડાણમાં એમ થશે કે એ "મારો માનવભાઈ જ ઊંચો છે ને ? ઘણું સરસ ! એની ઉચ્ચતા એના પુણ્ય કે પરિશ્રમના હકથી છે ને ? ત્યાં આપણે એના પ્રત્યે ઈર્ષ્યા, બળતરા કે તિરસ્કારભાવ રાખી આપણું પોતાનું જ

ઉચ્ચમાનવ-હૈયું શા માટે બગાડવું ? શા માટે કુસંસ્કારી અને પાપકર્મથી ભારે કરવું ?'' (૨) ત્યારે, જે સમાન હોય તેના પ્રત્યે **મધ્યસ્થભાવ**, અર્થાત્ સમભાવ રાખવાનો, '**परचिन्ताऽधमाधमा**' વિષય ચિંતા અને અર્થ ચિંતા કરતાં પણ અધમાધમ એવી પરચિંતાથી નિજના હૈયાને તુચ્છ કે ભારે નહિ બનાવવાનું. વિચારવાનું કે 'માનવભવનો કિંમતી સમય શા સારુ વેડફી નાખું ? એમ કરવા જતાં તો મોંઘેરી તત્ત્વચિંતા, આત્મચિંતા અને પરમાત્મ-વિચારણા ગુમાવાશે ! પરમાર્થ-પરોપકારની વિચારણા ગુમાવાશે !' (૩) ત્યારે, આપણાથી કોઇ ગુણમાં, બુદ્ધિમાં કે પુણ્યમાં નીચા હોય તેની પ્રત્યે દિલમાં ઉછળતો **કરુણાભાવ** રાખવાનો-તેની દયા ખાવાની, એનું દુઃખ દૂર કરવા શક્ય ભોગ આપવાનો, એ અંગે વિચારવાનું કે 'બિચારો જીવ ! અશુભ કર્મથી કચરાઇ રહ્યો છે ! એ સ્થિતિમાં ઉપરથી એને પાટું મારવું એ યોગ્ય નથી, પરંતુ આશ્વાસન આપવું યોગ્ય છે, હિંમત અને ટેકો આપવો યોગ્ય છે. તેમ, મારે પણ આ દયા કરવાનો સારો મોકો મળ્યો. મારાં તન-મન-ધન લેખે લગાડું...આ પ્રમોદ-સમભાવ-કરુણા, ત્રણ જાતની વૃત્તિ સતત જાગતી રાખવા માટે તે તે ભાવનાઓ વારંવાર ભાવવી જોઇએ, તો જ અવસરે તે બજાવી શકાય, અને મન સદા પવિત્ર રહે.

ધર્મના પાયામાં ભાવનાઓ : મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ, એ ચાર ભાવનાઓ ધર્મના પાયામાં જરૂરી કહી છે...

''**मैत्र्यादिभावसंयुक्तं तद्धर्म इति कीर्त्यते**''

'મૈત્રી વગેરે ભાવો પૂર્વક જ્ઞાનીએ કહેલું અનુષ્ઠાન, એ ધર્મ છે...' અહીં ઉપર જ ત્રણ ભાવનામાં જે આપણે વર્ણવી આવ્યા એથી વિશેષ, મૈત્રી ભાવનામાં જીવમાત્ર પ્રત્યે મિત્રતા રાખવાની. 'આપણો કોઇ જ શત્રુ નથી. આપણું બગાડનારો પણ આપણાં પોતાના પૂર્વકર્મથી જ એમ કરવા પ્રેરાય છે, વાંક એનો નથી, પણ આપણાં કર્મનો છે. એ તો દયા ખાવા યોગ્ય છે, એનું ભલું થાઓ, એને સદ્બુદ્ધિ મળો...જીવમાત્રનું ભલું થાઓ.' એમ કોઇની પ્રત્યે વૈર-વિરોધની ઝેરી લાગણીથી આપણાં હૈયાને કલુષિત થવા દીધા વિના શુદ્ધ મૈત્રીભાવ, સ્નેહભાવ રાખવાનો.

માધ્યસ્થભાવમાં પારકાના દોષ પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ કેળવવાનો, તેમજ, દેવ-ગુરુ-ધર્મના નિંદકો-વિરોધીઓ પ્રત્યે શક્ય ઉપાયે ન સુધરે ત્યારે, ઉપેક્ષાભાવ સેવવાનો. એથી આપણું હૃદય બગડે નહિ, અને સામો વધારે ખરાબી ન પામે. ધર્મના મૂળ પાયામાં ચારેય ભાવના જરૂરી છે. કેમકે એથી મનની ધર્મબાધક મલિનતા

દૂર થાય છે, ધર્મની સ્પર્શના અને આત્મામાં ધર્મનું ઘડતર થવા યોગ્ય કૂણાશ-કોમળતા આવે છે. મૈત્રી-પ્રમોદ વગેરે ભાવનાઓને બદલે વૈર-વિરોધ કે ઈર્ષ્યા જ્યારે હૃદયમાં સ્થાન જમાવે છે ત્યારે ધર્મ સાથે હૃદયથી સગાઈ થતી નથી. લલિત-વિસ્તરાકાર અહીં એ ચાર ભાવનાઓમાંથી એક પ્રકાર તરીકે કરુણાભાવ રાખી મંદ જીવો પર વ્યાખ્યાનો ઉપકાર કરવા તૈયાર થાય છે.

હવે ગ્રંથનો મંગલ પ્રારંભ થાય છે.

ચૈત્યવન્દન સફળ છે ?

વાદીનું કથન :- અહીં આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે ચૈત્યવંદનની વ્યાખ્યામાં ચૈત્યવંદનની સફળતા વિચારણીય છે, કેમકે ચૈત્યવંદન પોતે પણ નિષ્ફળ છે.

દા.ત. કાંટાની ડાળીનું મર્દન કરવાનો પ્રયાસ નકામો છે તો એ કોણ સુજ્ઞ કરે છે ? બસ, તેવી જ રીતે ચૈત્યવંદનનું વ્યાખ્યાન નિષ્ફળ હોવાથી સુજ્ઞ પુરુષે એનો પ્રયાસ ન કરવો જોઇએ.

(જૈનમતે ઉત્તર) આનો ઉત્તર કરવામાં આવે છે કે ચૈત્યવંદન ન કરવા અંગે 'નિષ્ફળતા હોવાથી' આ જે હેતુ મૂક્યો તે અસિદ્ધ છે. કેમકે, ચૈત્યવંદન તો ઊંચા શુભ અધ્યવસાયનું કારણ હોવાથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ સ્વરૂપવાળા કર્મોના ક્ષય વગેરે ફળને આપે છે. કહ્યું છે કે 'ચૈત્યવંદનથી સમ્યક્ શુભ ભાવ થાય છે અને એથી કર્મક્ષય થાય છે. એટલે (જીવ) સર્વ કલ્યાણને પામે છે.'

ચૈત્યવંદનનું ફળ શું ?

પ્ર. ચૈત્યવંદનમાં નિષ્ફળતા નથી, તો શું ફળ છે ?

ઉ. ચૈત્યવંદન કરવાથી આત્મામાં ઊંચા શુભ અધ્યવસાય (શુભભાવ) જાગે છે. આમ તો પહેલેથી વિષય-તૃષ્ણામય, ક્રોધાદિ-કષાયમય, જડ-મૂર્ચ્છામય, અશુભ રાગદ્વેષમય ઇત્યાદિ આત્મિક વિચાર-વલણ-વૃત્તિ વગેરે આત્મામાં રહેતાં હતાં, કે જેને અશુભ અધ્યવસાય કહેવાય, અશુભ પરિણતિ કહેવાય છે. ચૈત્યવંદનથી એના બદલે શુભ અધ્યવસાય જાગે છે, આત્માના વિચાર-વલણ-વૃત્તિ શુભ બને છે. એમ તો દયા, દાન વગેરેમાં ય શુભ અધ્યવસાય તો થાય, પરંતુ એના કરતાં ચૈત્યવંદનમાં ઊંચા ચઢિયાતા શુભ અધ્યવસાય જાગે છે, કેમકે ચૈત્યવંદન વીતરાગ પરમાત્માની સ્તવના સ્વરૂપ છે. એમાં વીતરાગદેવ તરફ દૃષ્ટિ, દેવાધિદેવની વીતરાગ તરીકે માન્યતા, વીતરાગદેવની તરણ તારણ તરીકે શ્રદ્ધા, ઉપરાંત એમનાં ગુણગાન અને એમની પાસે કલ્યાણની પ્રાર્થના વગેરે થાય છે. એ બધું આત્માની પરિણતિને નિર્મળ

કરવા માટે અને ચઢિયાતા શુભ અધ્યવસાય જગાવવા માટે સમર્થ થાય છે.

પ્ર. ચઢિયાતા શુભ અધ્યવસાયથી શું વળે ?

ઉ. અરે ! એ તો અપૂર્વ લાભ છે ! કેમકે સંસારમાં જીવનું જે ભ્રમણ છે તેનું મૂળ કારણ જ અશુભ અધ્યવસાય છે. અશુભ અધ્યવસાયના લીધે જ જીવ જ્ઞાનાવરણ વગેરે કર્મથી બંધાય છે. જ્યારે, ચૈત્યવંદનથી જાગેલા વિશિષ્ટ શુભ અધ્યવસાય તો કર્મનો ક્ષય, ક્ષયોપશમ કે ઉપશમ કરે છે, તેથી આત્મા કર્મથી લઘુ બને છે, ક્રમે કરીને નિર્મળ બનતાં મોક્ષની નિકટ પહોંચે છે.

ચૈત્યવંદન એ લોકોત્તર પરમપુરુષ શ્રી અરિહંત પરમાત્માની યથાયોગ્ય સ્તવનારૂપ હોવાથી લોકોત્તર શુભ અધ્યવસાયનું કારણ છે. તે શુભ અધ્યવસાયો કર્મબંધનમાં કારણભૂત મલિન અધ્યવસાય કરતાં તદ્દન વિપરીત સ્વભાવવાળા હોવાથી, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મના યથાસંભવ ક્ષય, ક્ષયોપશમ કે ઉપશમ કરવાવાળા બને છે, ને તેથી પ્રાંતે સકળ કર્મના ક્ષયરૂપી મોક્ષ થાય છે.

આમ ચૈત્યવંદન મોક્ષ પર્યંતના ફળને નિપજાવવાવાળું સિદ્ધ હોવાથી નિષ્ફળ નથી.

આ રીતે ચૈત્યવંદનની જૈનમતે સફળતા સિદ્ધ કરી, તેના પર વાદી પ્રશ્ન કરે છે:-

ચૈત્યવંદનથી શુભ અધ્યવસાય પ્રગટે છે એવા તમે ગુણો તો ગાયા ! પણ એ ક્યાં નિયમ છે કે ચૈત્યવંદનથી શુભ જ ભાવ પ્રગટે ? જુઓને, ચૈત્યવંદન તો કરાતું હોય, પણ ચિત્ત જો મોહમૂઢ હોય તો ચૈત્યવંદનમાં ચિત્તનો પ્રગટ ઉપયોગ જ નથી, અર્થાત્ ચિત્ત એમાં પરોવાયેલું રહેતું નથી. સાવધાન રહેતું નથી. પછી એવું કરેલું ચૈત્યવંદન મોક્ષપર્યંતનું ફળ ક્યાંથી આપશે ? શાસ્ત્ર કહે છે કે 'ઉપયોગ એ ધર્મ, ક્રિયાએ કર્મ અને પરિણામે બંધ'.

(૧) ઉપયોગે ધર્મ : કોઇપણ ધર્મક્રિયા કરો, પરંતુ એમાં જેટલો ચિત્તોપયોગ રહે, દત્તચિત્તતા રહે તેટલો જ ધર્મ સિદ્ધ થાય. ધર્મ આત્માની જાગૃતિ ઉપર નિર્ભર છે, કેમકે જગતમાં ધર્મ જ એક એવી વસ્તુ છે કે જે આત્મા પર ઉપકારક છે. ઉપકાર થયો ત્યારે ગણાય કે જ્યારે આત્મામાંથી મોહનિદ્રા ઉડી ધર્મ જાગૃતિ આવે, આત્મા અનાદિકાળની જડ દૃષ્ટિની કુટેવ મૂકી આત્મોપયોગી સાધન પર દૃષ્ટિ ઠેરવે. એ ઠેરવ્યા વિના એકલી ક્રિયા આત્મામાં શું પરિવર્તન સાધી શકે ? શો ધર્મ સિદ્ધ કરી આપે ? ધર્મ તો જ સધે, જો ચિત્તોપયોગ રહે ! માટે જ કહેવાય છે કે 'ઉપયોગે ધર્મ.'

(૨) **ક્રિયાએ કર્મ :** એટલે જેવી ક્રિયા તેવા કર્મી બનાય. ક્રિયા જો શુભ, તો સત્કર્મી ગણાય, અને ક્રિયા જો અશુભ તો અસત્કર્મી ગણાય. લોક કાંઇ અંદરનો ભાવ જોવા નથી જતું, એ તો બહારની ક્રિયા જુએ છે. બહારની ક્રિયા સારી રીતે દેખે તો કહે છે 'આ સત્કર્મી છે.'

(૩) **પરિણામે બંધ :** એટલે કે આત્માના જેવા શુભ કે અશુભ પરિણામ અર્થાત્ અધ્યવસાય હોય તેવા એ શુભ કે અશુભ કર્મ ઉપાર્જે છે. ઉપદેશમાળામાં કહ્યું છે,

'जं जं समयं जीवो आविसइ जेण जेण भावेण ।

सो तंमि तंमि समये सुहासुहं बंधए कम्मं ।।'

'જે જે સમયમાં જીવ જેવા જેવા ભાવથી પ્રવેશે છે, તે તે સમયે જ જીવ તદનુસાર શુભ કે અશુભ કર્મ બાંધે છે.' એકાદિ વેળા ક્રિયા ખાવાની ચાલુ છતાં મનના ભાવ એવા થાય કે 'અરે ! અણાહારી સ્વભાવવાળા મારા આત્માનો આ કાયાની ગુલામીના યોગે આ ખાનપાનની વેઠ કેવી વળગી છે...!' અથવા 'અહો ! આજે સુપાત્ર-દાનનો લાભ મળવાથી આત્મા ધન્ય બન્યો ! નહિતર દાન વિનાનું આ એકલું સ્વાર્થભોજન તો રાક્ષસી ભોજન થાત !...' વગેરે. તો આ વિચારણા (ભાવ) શુભ હોવાથી શુભ કર્મનો લાભ આપે છે ! એવું જ શુભ ક્રિયામાં જો કદાચ પરિણામ બગાડ્યા, અશુભ ભાવ સેવ્યા, તો ફળમાં અશુભ કર્મનાં બંધન મળવાના. પણ એમ નહિ કહેતા કે,

પ્ર. તો પછી શુભ ક્રિયાની શી જરૂર ? ભાવ શુભ રાખીએ તો ચાલે ને ?

ઉ. ના, શુભ ક્રિયાની બહુ જરૂર છે. કેમકે બાહ્ય શુભ ક્રિયાની આંતર ભાવ પર અસર પડે છે. શુભ ભાવ શુભ ક્રિયાથી જાગે છે. અશુભ ક્રિયાઓ-પાપ ક્રિયાઓ તો અશુભ ભાવને પોષે છે.

આપણી વાત અહીં 'ઉપયોગે ધર્મ'ની છે. વાદી કહે છે કે ચૈત્યવંદન જો ઉપયોગથી અર્થાત્ એકાગ્રચિત્તે ન કર્યું તો તેથી શુભ ભાવ નહિ જાગે, અશુભ ભાવ દિલમાં રમતા રહેશે. એવું જ, ચૈત્યવંદન જો માતૃસ્થાનથી એટલે કે માયાથી સેવાશે તો પણ ભલે ચિત્તનો ઉપયોગ ચૈત્યવંદનમાં હોય, તોય મનના પરિણામ માયાના હોવાથી અશુભ છે, અને તેથી તો 'પરિણામે બંધ' ના નિયમ મુજબ અશુભ કર્મ બંધાશે એટલે ઊલટું નુકસાન ઊભું થયું ! પછી ચૈત્યવંદન સફળ જ હોવાનું નિશ્ચિત ધોરણ ક્યાં રહ્યું ? આમ વાદી કહે છે. પ્રશ્ન થશે કે,

પ્ર. ચૈત્યવંદન કરવામાં માયા શી રીતે હોય ?

ઉ. દેખાવમાં એ વીતરાગની સ્તુતિ-પ્રાર્થના અર્થે કરાતું દેખાય, પણ મનમાં ચૈત્યવંદનથી રાગવર્ધક દુન્વથી પદાર્થો મેળવવાની કામના સેવે તો માયા રાખી ગણાય. એમ ચૈત્યવંદન ધર્મ આરાધકના દેખાવથી કરે અને મનમાં લોક-વાહવાહની લાલસા સેવે તો માયા કરી ગણાય...આવી માયામાં ચૈત્યવંદન સફળ જ થવાનું ક્યાંથી કહેવાય ?

શાસ્ત્રે માયાને માતૃસ્થાન એટલે કે માતાનું પદ કહ્યું ! માતા શું કરે છે ? પુત્રને જન્મ આપે છે, અને એના દોષોને ઢાંકે છે. બાપ કે બીજું કોઇ જો પોતાના પુત્રને ધમકાવે તો માતા પુત્રનો બચાવ કરે છે. પુત્રના દોષ, પુત્રના ગુના બીજાથી છૂપાવે છે. તેવી રીતે માયા પણ જીવને સાંસારિક જન્મ આપે છે, અને આત્માના દોષોને છૂપાવે છે. 'માતૃસ્થાન વગેરે' કહ્યું તેમાં 'વગેરે' શબ્દથી ચલચિત્તતાદિ સમજવાના છે. ચૈત્યવંદન કરતી વખતે ચિત્ત જો ચંચળ હોય, આહટ્ટ દોહટ્ટ વિચારમાં ઘૂમતું હોય, સ્થાન-ઉર્ણ-અર્થ-આલંબન,-એ ચાર યોગનું ઠેકાણું ન હોય તોય ચૈત્યવંદન નિષ્ફળ જાય છે. કોઇપણ સૂત્ર-ક્રિયા કરવી હોય તો આ ચાર યોગ અવશ્ય જાળવવા જોઇએ.

સ્થાનાદિ ચાર યોગ : (૧) સ્થાનયોગ : એટલે પદ્માસન, વીરાસન વગેરે આસન, તથા યોગમુદ્રાદિ મુદ્રા. દા.ત. ચૈત્યવંદન જમણો ઢીંચણ જમીનને અડે અને ડાબો ઢીંચણ સહેજ ઊંચો રહે એવા આસને બેસીને યોગમુદ્રા વગેરે મુદ્રાઓ સાચવીને કરવું જોઇએ. **'યોગમુદ્રા'** એટલે હાથની બે કોણી પેટ પર રાખી, મુખ આગળ હાથની અંજલિ જોડવી તે. 'નમુત્થુણં' વગેરે સૂત્ર બોલતી વખતે આ મુદ્રા જોઇએ. ત્યારે 'જાવંતિ ચેઇઆઇં' જાવંત કેવિ સાહૂ' અને 'જય વીયરાય' સૂત્ર વખતે 'મુક્તા શુક્તિ મુદ્રા' જોઇએ. અર્થાત્ બે હાથ અંજલિને બદલે મોતીની છીપના આકારે જોડવાના, હાથના ટેરવાં સામ સામે અડે, અને હાથ લલાટે અડાડાય. ત્યારે કાયોત્સર્ગ 'જિનમુદ્રા'-એ કરવાનો છે. જિનમુદ્રા એટલે ઊભા રહી પગની વચ્ચે આગળ ૪ આંગળનું અંતર અને પાછળ સહેજ ઓછું અંતર રાખવાનું, હાથ તદ્દન લટકતા મૂકવાના, દૃષ્ટિ નાસિકાના અગ્ર ભાગે સ્થાપવાની, કાયાથી તદ્દન સ્થિર રહેવાય, વાણીથી મૌન, અને મનથી એક નિયત ધ્યાનમાં રહેવાય તેનું નામ કાયોત્સર્ગ છે. **(૨) ઉર્ણયોગ** એટલે સૂત્રના દરેકે દરેક વર્ણનું બરાબર શુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરાય તે. **(૩) અર્થયોગ** એટલે સૂત્રના અભિધેય પદાર્થ ઉપર બરાબર ધ્યાન રખાય તે. **(૪) આલંબન યોગ** એટલે દૃષ્ટિને જિનબિંબ કે સ્થાપનાચાર્ય આદિને અવલંબને રાખવી તે.

ચૈત્યવંદન વિરોધીનો આક્ષેપ

આ ચાર યોગ જો બરાબર ન જાળવે, ચિત્ત ઘડીકમાં આ ચાર ઉપર, તો ઘડીકમાં બીજે જાય, દૃષ્ટિ હમણાં જિનપ્રતિમા પર હોય, પછી વળી બીજે ડાફોળિયાં મારે, કાયા ક્ષણભર યોગ્ય આસન-મુદ્રાએ, તો ક્ષણ પછી ઊંચી-નીચી કરે, તો એ રીતે ચિત્તચાંચલ્યથી શુભ ભાવને બદલે અશુભ ભાવ જાગે છે. જીવ આસન મુદ્રાદિનો ભંગ કરીને બેદરકારી, અવગણના, આશાતના વગેરે વિરાધના કરી પાપ ઉપાર્જે છે. આવી વિપરીતતા હોય ત્યાં પછી ચૈત્યવંદન સફળ જ છે એ નિયમ ક્યાં રહ્યો ? અર્થાત્ ચૈત્યવંદન સફળ હોવાનો નિયમ નથી, એકાંત નથી, અનેકાંત છે. **આવું ચૈત્યવંદનના વિરોધી કહે છે.**

આચાર્યનો ઉત્તર

વાદીએ આક્ષેપ કર્યો કે અનુપયોગ, માયા, આશંસા વગેરેથી કરેલ ચૈત્યવંદનથી ઊલટું અશુભ ભાવરૂપી વિપરીત પરિણામ આવે છે. માટે ચૈત્યવંદનથી લાભ જ થાય એવો એકાન્ત નથી, અનેકાન્ત છે. એટલે લાભ થાય પણ ખરો ન પણ થાય.

આના ઉત્તરમાં ગ્રંથકાર કહે છે, 'અનેકાંત નથી, અનિયમ નથી, કિંતુ એકાન્ત છે. કેમકે જો ચૈત્યવંદન સમ્યગ્ રીતે કરાય તો વિપરીત પરિણામ અર્થાત્ અશુભ ભાવ નથી જ થતા, શુભ ભાવ થાય જ છે, એવો નિયમ છે. શું વ્યવહાર કે શું શાસ્ત્ર, જે કોઇ ક્રિયાનું જે ફળ, કે જે કોઇ લાભ કહે, ત્યાં એ સમજી જ રાખવાનું કે તે ક્રિયા સમ્યગ્ રીતે કરાય તો જ એ ફળ, એ લાભ મળે છે. દા.ત. કોઇએ કહ્યું, 'સીડી ઉતરીને નીચે જવાશે.' ગમે તેમ ઉતરતાં તો પડે નીચે ! એમ ચૈત્યવંદન સારી રીતે કરે તો શુભ અધ્યવસાય રૂપી ફળ અવશ્ય મળે જ.

વ્યાખ્યાથી ચૈત્યવંદન સૂત્રના અર્થ-ભાવાર્થ અને ચૈત્યવંદન ક્રિયાની વિધિ વગેરેનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી ચૈત્યવંદન અનુષ્ઠાન સમ્યગ્ રીતે થઇ શકે છે. લબ્ધિ ઐશ્વર્યાદિની પ્રાપ્તિ અર્થે અગર કપટભાવથી કરાતું ચૈત્યવંદન, એ તમે માનો છો તેમ, સારી રીતે કરાયું જ નથી. ખોટા આશય કે મલિન ભાવથી કરાતાને સમ્યક્કરણ કોણ કહે ?

પ્ર. = તમે એક વાર કહો છો કે 'જે સૂત્રના અર્થ જાણે તે ક્રિયા સમ્યગ્ રીતે કરી શકે' હવે કહો છો કે 'ખોટા આશય વિના કરે તેનું સમ્યક્ કરણ થાય.' તો પછી સમ્યક્

કરણના અધિકારીનું કોઇ ચોક્કસ સ્વરૂપ છે ?

ઉ. = હા, નીચે કહેલા પાંચ વિશેષણોવાળો જ આત્મા સમ્યક્ કરણનો અધિકારી બની શકે છે.

સમ્યક્ કરણનાં પાંચ અંગ

(૧) પ્રાયઃ સૂત્રે કહેલ વિધિ મુજબ ક્રિયા કરે,

(૨) ચિત્તનો ઉપયોગ રાખીને ક્રિયા કરે,

(૩) આશંસાદિ દોષ ન રાખે,

(૪) સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય, અને

(૫) ભક્તિમાન હોય.

તાત્પર્ય એ આવ્યું કે સમ્યક્ કરણ માટે આ પાંચ વસ્તુ જરૂરી છે. વિધિ, ઉપયોગ, અનાશંસભાવ, સમ્યગ્દર્શન અને ભક્તિ.

(૧) સૂત્રોક્ત વિધિ : ક્રિયા સમ્યગ્ રીતે કરવા માટે પ્રાયઃ સૂત્રે કહેલી વિધિ મુજબ તે થવી જોઇએ.

પ્ર. ચૈત્યવંદનથી પ્રભુની ભાવ-ભક્તિ કરવી છે, એમાં વિધિની એટલી બધી શી જરૂર છે ?

ઉ. વિધિ તો સર્વત્ર જરૂરી છે. વ્યવહારમાં પણ જો કાર્ય વિધિસર નથી થતું તો એ સમ્યક્ કરણરૂપ નથી બનતું અને લાભદાયી નથી નીવડતું. દા.ત. દાળ બનાવવી હોય તો પહેલાં દાળ સીજવવી પડે છે કે પછી મસાલો નાખવાની વિધિ હોય છે. એના બદલે જો રાંધનારી પહેલેથી બધું ચૂલે ચઢાવી દે તો ? વેપાર પણ વિધિસર કરવો પડે છે. વિધિસર માલની ગોઠવણી, વિધિસર ચોપડા, વિધિસર ગ્રાહક સાથે સોદો, વગેરે બધું વિધિપૂર્વક કરો તો લાભ થાય છે.

મંત્ર સાધના પણ વિધિસર કરાય તો ફળે છે. રાજા વગેરેની પ્રીતિ સંપાદન કરી કામ કાઢી લેવા માટે પણ વિધિસર પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે.

મૂળદેવનું દૃષ્ટાંત

મૂળદેવના ચરિત્રનો એક પ્રસંગ છે. મૂળદેવ પર પ્રેમ રાખનાર વેશ્યા પાસે બીજો પણ એક શ્રીમંત મનુષ્ય આવતો હતો. અક્કા પેલા શ્રીમંતને વળગવા અને મૂલદેવને છોડી દેવા વારંવાર કહેતી, ત્યારે એકવાર વેશ્યાએ અક્કાને બન્નેના પ્રેમની પરીક્ષા કરી બતાવી. બન્ને પ્રેમીઓ પાસે શેરડી મંગાવી. શ્રીમંતે શેરડીનો મોટો

ભારો વેશ્યાને ત્યાં મોકલ્યો ! વેશ્યાએ અક્કાને કહ્યું: શું હું ભેંસબેંસ છું તે આ ભારો ચાવું ? મૂળદેવે શેરડી છોલી, ગન્ડેરી-ટુકડા બનાવ્યા, ઉપર એલચી ભભરાવીને એક રકાબીમાં ગોઠવ્યા. ઉપર સારો રૂમાલ ઢાંકીને રકાબી વેશ્યાને ત્યાં મોકલી. વેશ્યાએ આ વિધિ પરથી બન્નેના પ્રેમ અને ગરજમાં કેટલું અંતર છે તે અક્કાને બતાવ્યું ! આમ જો દુન્વયી વાતો માટે વિધિ જરૂરી છે, તો લોકોત્તર લાભમાં આત્માના શુભ અધ્યવસાય પામવા માટે ચૈત્યવંદનાદિ સમી લોકોત્તર ક્રિયાની પ્રવૃત્તિમાં વિધિની આવશ્યકતાનું પૂછવું જ શું ? ચૈત્યવંદનની વિધિની જાળવણી પરથી ચૈત્યવંદન અને વીતરાગ પ્રભુ પ્રત્યે કેટલો પ્રેમ અને કેટલી ગરજ છે તે જણાઇ આવે છે.

વિધિનો ખપ કરવાની ખૂબ જ આવશ્યકતા છે, માટે જ 'વિંશતિ વિંશિકા' (વીસ વીસી) ગ્રંથમાં વિધિ પર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. વીસ અધિકાર બતાવ્યા છે. એ અધિકારોનું જે આત્મા પરિશીલન કરે તે આત્મા સૂત્રોના અભ્યાસને માટે યોગ્ય બની શકે એમ પ્રારંભમાં જ કહ્યું છે ! એ જ શાસ્ત્રમાં સત્તરમી યોગવીસીમાં વિધિ પર ખૂબ ભાર મૂક્યો છે. ત્યાં પ્રશ્ન કર્યો છે, કે

પ્ર. તમે વિધિ વિધિ શું કરો છો ? અવિધિથી પણ થતું રહેશે તો શાસન ટકશે. બહુ વિધિ જોવા જશો, તો વિધિના ખપી ઓછા નીકળવાના, અને એમ કરતાં શાસનનો ઉચ્છેદ થઇ જશે !

ઉ. આનો ઉત્તર કરતાં કહ્યું છે કે, શાસન એટલે તમે શું સમજો છો ?

શાસન એટલે જિનાજ્ઞાનું પાલન

શાસન એટલે તો શ્રી જિનેશ્વરદેવની આજ્ઞાનું પાલન. એ પાલન ભલે એક સાધુ, એક સાધ્વી, એક શ્રાવક, ને એક શ્રાવિકા પણ કરતાં હોય, તો શાસન હયાત ગણાય. ત્યારે એના બદલે મોટા ટોળામાં પણ જો આજ્ઞા પાલન ન હોય તો શાસન વિચ્છેદ પામ્યું ગણાય. શાસન કાંઇ માત્ર વેશ, ઉપકરણ કે યથેચ્છ ક્રિયામાં નથી. **શાસન તો આજ્ઞાનુસારિતામાં છે.** તો વિધિ પણ આજ્ઞામાં વિહિત છે. એનો જો ખપ ન રાખે તો આજ્ઞા-પાલન નહિ તો શાસન કેવું ? નવમા તીર્થંકર શ્રી સુવિધિનાથ ભગવાને શાસન સ્થાપ્યું. પણ કાળ જતાં 'અવિધિ ચાલે' એમ મનાયું અને સાધુ માર્ગ શ્રાવકમાર્ગની વિધિઓ લોપાઇ તો વેશધારી અને ક્રિયાકારક હોવા છતાં શાસન લોપ પામ્યું, અને મિથ્યાશાસન ચાલી પડ્યું. ક્રમશઃ સાધુ પતિત થઇ ઘરબારી, વિષય-ચકચૂર અને આરંભ પરિગ્રહી બની ગયા અને માહણગુરુ તરીકે લોકપૂજા

લેવા લાગ્યા. શાથી આમ ? વિધિના લોપથી.

એવું બને કે એકાદ વેળા વિધિ બરાબર અર્થાત્ સોએ સો ટકા સાચવવાનો સંયોગ નથી. દા.ત. પૂજા મધ્યાહ્‌ન કાળે કરવાનું શક્ય નથી, છતાં ત્યાં જો શક્ય હોય એટલી વિધિ તો અવશ્ય પકડી રાખીને વિધિને મુખ્ય કરે. કાળની વિધિ ન સાચવી શકવા બદલ માને કે 'અશક્ય હોવાથી એ સવારે કરવી પડે છે. છતાં જિનોક્ત વિધિ તો મધ્યાહ્‌ન કાળની અને તે સાચવવી જ જોઇએ, ખરો લાભ એનાથી જ મળે,' તો એણે વિધિનો ખપ રાખ્યો ગણાય, વિધિને પ્રધાન કર્યો ગણાય.

પ્ર. શુ વિધિમાં કાળ પણ આવે ?

ઉ. હા, કાળનો અને ક્ષેત્રનો પણ મહિમા છે. કેટલાક મંત્ર કાળી ચૌદશની રાત્રે મસાણમાં સાધવાથી જ ફળે છે. ખેડેલા ક્ષેત્રમાં કાળે વાવેલું બીજ પાક આપે છે. ઋતુસ્નાનના કાળે ગર્ભનું આધાન થાય છે. દવા લેવાની વિધિમાં કાળ સાચવવો પડે છે. એમ કાળના હિસાબે, સંધ્યાકાળે પૂજા પ્રતિક્રમણાદિનું મહત્ત્વ છે. તાત્પર્ય એ છે કે સમ્યક્ કરણ માટે ક્રિયાને વિધિ-અનુસાર આચરવી જોઇએ.

(૨) ઉપયોગ = ક્રિયા સમ્યક્ કરવી હોય, અર્થાત્ સારી રીતે કરવી હોય તો ક્રિયામાં ચિત્તનો ઉપયોગ પણ જોઇએ. ઉપયોગ એટલે સાવધાની, જાગૃતિ, સચોટ ખ્યાલ, ક્રિયા કરતી વખતે બીજા ત્રીજા વિચારમાં ચિત્ત ચઢી ન જાય કે શૂન્ય ન બની જાય, પરંતુ ચિત્ત ક્રિયામાં, સૂત્રમાં, અર્થમાં અને આલંબનમાં (મૂર્તિ વગેરેમાં) બરાબર પરોવાયેલું રહે, તો જ આત્મામાં શુભ ભાવોલ્લાસ ઝળકતા રહી શકે. એ ધ્યાનમાં રહે કે સર્વ સાધનાઓના ફળરૂપે આત્મામાં જો શુભ અધ્યવસાય ન જાગ્યા હોય તો જગાડવાના છે, ને જાગેલા હોય તો તેમને વૃદ્ધિંગત અર્થાત્, ઉચ્ચ-ઉચ્ચતર, ઉચ્ચતમ બનાવવાના છે. આ શુભ અધ્યવસાય જન્મે, તો જ એ ફળ એવા કર્મક્ષયને કરી આપવા સમર્થ બને.

હવે કહો જો, આ શુભ ભાવરૂપી ફળ મનના ઉપયોગ વગર પ્રાપ્ત થાય ? ક્રિયા વખતે જો ક્રિયાને છોડી ચિત્ત બીજે હોય તો શુભ અધ્યવસાય નહિ જાગે, ઊલટું દુન્વયી બાબતોમાં મન જવાથી અશુભ અધ્યવસાય જાગશે, અને આમ આત્મામાં વારંવાર અશુભ અધ્યવસાય થયા કરે તો કરેલી ક્રિયા નિષ્ફળ જ જાય ને ? શુભ ફળ ન જ આવે ! પરંતુ એ નિષ્ફળતા અનુપયોગને આભારી છે. પણ નહિ કે ક્રિયાને લીધે. ક્રિયા સાથે ઉપયોગ હોય, તો તો એ ક્રિયા સમ્યક્ કરણ બનીને ફળને પેદા કરે જ છે.

પ્ર. ભલે ક્રિયા વખતે દુન્વયી વિચાર ન કરે, પણ પ્રભુદર્શનની ક્રિયા વખતે પૂજાનો વિચાર, ને પૂજાની ક્રિયા વખતે વ્યાખ્યાન-શ્રવણનો વિચાર કરે, તો એ સારા વિચાર એટલે કે શુભ અધ્યવસાય છે ને ? આમાં પ્રસ્તુત ક્રિયામાં જ ઉપયોગ રાખવાની ક્યાં જરૂર પડી ?

બીજા-ત્રીજા વિચારોની કુટેવ

પહેલી વાત તો એ કે આ રીતે ક્રિયા કરવાની કુટેવ વ્યવહારમાં ય ચાલુ છે ! માણસ સવારનાં ઉઠ્યો નથી, ને કદાચ પ્રભુનું નામ મોંઢેથી લેશે, પણ મનથી વિચારશે કે 'નહાવું છે !' પછી નહાવા બેસશે, ત્યારે વિચાર નાસ્તાનો કરશે ! અને નાસ્તો કરતી વખતે વિચાર બજારનો કરશે ! બજારમાં હશે ત્યારે વળી બીજા જ વિચારોમાં ભાઈસાહેબ ફરતા હશે ! બસ આ કુટેવ ધર્મક્રિયામાં ય નડે છે ! એક ક્રિયામાં બીજી ક્રિયાના આચાર ! પ્રભુના દર્શન કરતી વખતે પૂજાનો વિચાર ! ને પૂજા કરતી વખતે ચૈત્યવંદન અંગેનો વિચાર ! ચૈત્યવંદન કરતી વખતે વ્યાખ્યાન-શ્રવણનો વિચાર ! આ ટેવ સારી નથી, ઉપરથી નુકસાનકારી છે. કોઈ વેપારી રસ્તે જતાં કોઇ સારા માણસને બોલાવી સજ્જનતાથી વાત માંડે, પણ અધવચ્ચે વાત પડતી મૂકી બીજાને બોલાવે, અને એની સાથે સજ્જનતાથી જ વાત માંડે ! એની ય વાત અધવચ્ચે પડતી મૂકી, વળી કોઇ ત્રીજા જ સાથે વાત માંડે ! અહીં વિચારજો કે વાત સારી હોવા છતાં પૂર્વના બે સજ્જનને અપમાન લાગે કે નહિ ? હા, તો એમ જ પ્રસ્તુત ક્રિયામાંથી ચિત્ત ઉઠાવી બીજી ક્રિયાના વિચારમાં લઈ જવું, એ પૂર્વની ક્રિયાનું અપમાન છે. ઉપરાંત આ રીતે ક્રિયા કરવાથી 'ક્ષેપ' નામનો ક્રિયાદોષ લાગે છે. ક્ષેપદૂષણ ત્યાં લાગે છે કે જ્યાં ચિત્ત એકથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં જાય છે. જેમ ખેતરમાં બીજ નાખ્યું, છોડ જરા ઉગ્યો ન ઉગ્યો કે ઉખેડીને બીજે રોપે, વળી ત્યાંથી ઉખેડી ત્રીજે સ્થળે રોપે, ત્યાંથી ઉખાડીને વળી ચોથે સ્થળે રોપે ! કહો જોઇએ, પરિણામે તે છોડ પર ફળ આવે ખરાં ? છોડ ખેતરમાં મૂળ સાથે છે, પણ ફળ ન આવે ! તેમ શુભ ક્રિયામાં રહેલો આત્મા અન્ય-અન્ય શુભ વિચારમાં પણ જો મન લઇ જાય, તો એ ક્રિયાનું તેવું ફળ ન આવે. માટે જે ક્રિયા ચાલતી હોય તેમાં જ ચિત્ત પરોવવું જોઇએ.

તેમજ પ્રસ્તુત ક્રિયાને છોડી બીજી સારી પણ ક્રિયાઓના વિચારમાં ચિત્તને ન ફરવા દેવામાં આવે, તો એક શુભ વિચારમાં ચિત્ત તન્મય અને સ્થિર બની શકે, અને એમાંથી આગળ એકાગ્ર ધર્મધ્યાનમાં વધી શકે.

મનને શુભ આલંબન

એટલું ધ્યાન રહે, કે અહીં શુભ ક્રિયારૂપી સારું આલંબન મળ્યું છે, તો મનને શુભ વિચારમાં સ્થિર કરવાનો અવકાશ છે, એ શુભ ક્રિયાનું આલંબન જ્યારે નહિ હોય, ત્યારે ચિત્તને શુભ વિચારમાં સ્થિર કરવાનો અવકાશ ક્યાંથી રહેશે ?

'नमो अरिहंताणं' પદના જાપની ક્રિયા શરૂ કરો, કે ચિત્તને આલંબન મળ્યું. જાપમાં ચિત્ત પરોવાય એટલે બહારમાં જતું ચિત્ત અટકે ! સતત પ્રયત્નથી ચિત્તની સ્થિરતા કેળવી-અનુભવી શકાય છે ! ક્રમશઃ ૧૦ વાર, ૨૦ વાર...એમ કેળવતાં એવી ચિત્ત-સ્થિરતા સિદ્ધ થાય છે કે એક હજાર વાર **'नमो अरिहंताणं'** પદ ગણવા છતાં ચિત્ત એમાંથી ઉઠે જ નહિ ! સહેજ પણ બીજો વિચાર આવે નહિ, કે મગજ શૂન્ય થાય નહિ. મન એમ નક્કી કરે કે 'મારે નમો અરિહંતાણં'ના અક્ષરોમાના દરેક અક્ષરને છૂટો છૂટો વાંચવો છે, એમ નક્કી કરીને એક ધારાએ ૧૦ વાર, ૨૦ વાર, ૫૦ વાર, જાપ થાય તો ચિત્ત સ્થિર બને છે. એ રીતે ૨૪ ભગવાનના નામાક્ષરો પર ચિત્ત લગાડી જાપ થઇ શકે. જાણે પાટિયા પર અક્ષર લખ્યા છે, ને આંખ મીંચીને આપણે વાંચવાના છે, એક વાર ચોવીસ ભગવાનનું સ્મરણ, બીજી વાર સ્મરણ, ત્રીજી વાર....એમ જાપમાં વધતાં વધતાં આગળ વધાય તો શુભ યોગની આરાધનાના લાભ સાથે ચિત્તની સ્થિરતા વધતી જાય. પણ તકેદારી બે રાખવાની-

(i) ચિત્ત બીજા વિચારમાં જાય નહિ, ને

(ii) એક પણ અક્ષર મન આગળથી વાંચ્યા વિનાનો પસાર થાય નહિ.

(૩) **આશંસા ત્યાગ :** ક્રિયા એ સમ્યક્ કરણ બને, તે માટે ત્રીજા નંબરમાં આશંસાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. અર્થાત્ ક્રિયાના ફળ રૂપે કોઇપણ પૌદ્‌ગલિક આશંસા એટલે દુન્વયી વસ્તુની કામના. મંનમાં એમ ન થવું જોઇએ કે, "આ ક્રિયા કરવાથી મને ધન મળો, કન્યા મળો, પુત્ર-પરિવાર થાઓ, રાજસભા કે ઠકુરાઇ મળો, કીર્તિ મળો, દેવતાઇ સુખ મળો," આ ઇચ્છાઓ ન થવી જોઇએ. તેમ એમ પણ ન થવું જોઇએ કે 'લોક મને સારો કહે ! લોકો મને ધર્માત્મા કહે, વિદ્વાન કહે, તપસ્વી કહે,' ધન આદિની આકાંક્ષાની જેમ માનાકાંક્ષા પણ પૌદ્‌ગલિક કામના છે ! આવી આકાંક્ષાઓની શી જરૂર છે ? ધર્મક્રિયાથી સહજ રીતે જે ઉત્તમ આત્મશુદ્ધિ ને આત્મપુષ્ટિના મહાલાભ મળે છે, તે આવી ભૌતિક કામનાથી હણાઇ જાય છે. શિરામણ સાટે પાક ભર્યું ખેતર વેચવા જેવું થાય છે ! મનુષ્ય કામના ન સેવે તો ય ધર્મક્રિયા કેઈ જાતના ફળ આપે જ છે. પરંતુ જો કામનાયુક્ત ક્રિયા સાધી તો એ

સાધના એટલું બધું હૃદયને અપવિત્ર કરે છે કે એથી અભિલષિત શુભ અધ્યવસાયનું ફળ તો અટકી જ જાય છે, પણ ઊલટું હૃદય અશુભ અધ્યવસાયમાં તણાઇ જાય છે.

'મારા રાગદ્વેષાદિ તૂટે' એવો ભાવ જેને હોય, અથવા એ રાગાદિનો ક્ષય જેમણે સિદ્ધ કર્યો છે એમના પર જેને વિશુદ્ધ પ્રેમ હોય, એ શું એટલું ન ઇચ્છે કે 'અરિહંત એટલે, ભાઈ ! બધું સારું આપનાર છે, એમને ભજું, તો બધું સારું મળશે.' આટલું પણ જો ન હોય તો તો કેવળ દુન્વયી સુખ-સગવડની લાલસામાં તો હૈયું બગડે જ ! પણ 'અરિહંત' એટલે, કર્મક્ષય કરી ચૂકેલા ! અરિહંત એટલે વિષયોથી પરાઙ્મુખ ! અરિહંત એટલે કેવળ અનંતગુણોથી સંપન્ન ! લાવ એમને ભજું, મારા કર્મ તૂટશે, આત્મકલ્યાણ થશે,' એવો શુભ ભાવ રાખવાથી હૃદય શુદ્ધ થતું આવે છે. આ અનુપમ ફળ છે. એ ફળને પેદા કરી શકવા શુભ ક્રિયા સમર્થ છે. પરંતુ તે શુભક્રિયા જો દુન્વયી સુખ-સન્માનની આશંસાના અશુભ અધ્યવસાયથી મિશ્રિત થાય તો ઝેરના લાડુ જેવી બની જાય છે. એ પુણ્યના ટેસ્ટ આપે, પણ આત્માના ભાવ-પ્રાણ હણી નાખે એવી અનેક પાપમય અને દુઃખમય દુર્ગતિના જન્મ-મરણ આપે છે !

ધર્મ તો હૃદયને શુદ્ધ કરનારો કરવો જોઇએ, એ આત્મશુદ્ધિની ઉપેક્ષા કરીને ક્ષણિક સુખો માટે અશુભ ભાવોની અશુદ્ધિ સેવી, એટલે તો પરિણામ ખતરનાક આવ્યાં છે ! તેથી તો આજે પળે પળે આત્મ ગુણોની, આત્મ સમૃદ્ધિની કામના-ઝંખનાને બદલે વિનાશી અને પારકા એવા જડ ભાવોની આશંસા હૃદયમાં ઉઠે છે. એ આશંસાના એવા સંસ્કાર આત્મામાં દૃઢ અને રૂઢ થઇ ગયા છે, કે પાછું એ જ લતથી ભવાંતરમાં એ કુસંસ્કારો નડ્યા કરે છે, પછી ત્યાં કદાચ દેવગુરુના સંયોગ મળે તોય સારું ક્યાંથી સૂઝે ? વિરાગ, વિરતિભાવ વગેરેને પણ ક્યાંથી આવવા દે ? સમ્યક્ત્વ પણ ક્યાંથી આવવા દે ? એ તો મિથ્યાભાવ અને અર્થ-કામની મલિન પ્રવૃત્તિને પોષે ! પૌદ્ગલિક આશંસાથી અનુબંધ એટલે કે એક પાપના બંધની પાછળ એના ઉદયે બીજા પાપનો બંધ એની પછી નવા પાપનો બંધ...એમ પરંપરા નક્કી થઇ જાય છે. આવી દારુણ પરિસ્થિતિ ઊભી કરતાં પૌદ્ગલિક આશંસા પડતી મૂકી અરિહંત પ્રભુના ચૈત્યવંદનની ક્રિયા નિરાશંસભાવે કરવી તે બુદ્ધિભરી વાત છે. તો તે ક્રિયા સમ્યક્કરણ બને.

૪. સમ્યગ્દષ્ટિ :- ધર્મક્રિયાનું આચરણ સફલતાકારી સમ્યક્કરણરૂપ બને, તે માત્ર વિધિ, ઉપયોગ અને નિરાશંસભાવ પર જ નિર્ભર નથી, કેમકે એ વિધિ

વગેરે હોવા છતાં આત્મામાં જો મિથ્યાત્વ હોય, તત્ત્વની રુચિ ન હોય, અસત્ તત્ત્વનો દુરાગ્રહ હોય, તો આત્મામાં આ મિથ્યાત્વાદિ મલિન ભાવ યા દુષ્ટ પરિણામની હાજરીથી ચૈત્યવંદનાદિ ક્રિયા વાસ્તવિક ફળરૂપ શુભ-અધ્યવસાયને જગાડી શકે નહિ, અને એ જો ન જગાડે, તો ક્રિયા નિષ્ફળ જાય, અને ક્રિયા નિષ્ફળ જાય, તો તેનું સમ્યક્ કરણ ક્યાં રહ્યું ? ક્રિયાને સમ્યગ્ આરાધના કેવી રીતે કહી શકાય ? માટે મિથ્યાત્વને પહેલા ટાળવું જોઇએ ને સમ્યગ્દૃષ્ટિપણું અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન પ્રથમ પ્રગટ કરવું જોઇએ. ક્રિયા સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક હોય તે, અર્થાત્ સમ્યગ્દૃષ્ટિની જે ક્રિયા, તે સમ્યક્ કરણમાં આવી શકે. ક્રિયા માટે સમ્યગ્દર્શનનું એટલું બધું મહત્ત્વ છે. પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ જિનાગમના આધારે કહે છે :

'દાનાદિક કિરિયા નવી દીએ, સમકિત વિણ શિવશર્મ'. એટલે કે, જો સમ્યગ્દર્શન ન હોય તો મિથ્યાભાવમાં યદ્યપિ દાનાદિ શુભ ક્રિયા ય થાય, પણ મૂળ વિનાના વૃક્ષ જેવી થાય ! મૂળમાં જો સમ્યગ્દર્શન ન હોય, એટલે કે વીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા ઉપર પ્રીતિ-શ્રદ્ધા ન હોય, જિને કહેલા સત્ તત્ત્વોની યથાર્થ રુચિ ન હોય, એના બદલે સરાગી, સદ્વેષી દેવ પર શ્રદ્ધા-પ્રીતિ હોય, એ કુદેવાદિએ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વિના જ કલ્પેલા-કહેલા તત્ત્વો કે જે અસત્ છે, એના પર શ્રદ્ધા હોય, તો હૃદયમાં સમ્યક્ કરણ માટેની યોગ્યતા જ નથી ! પછી શુભ અધ્યવસાય જાગે જ ક્યાંથી ? એટલે જ એવા સમ્યક્ત્વ વિનાના આત્માની ક્રિયા સમ્યક્ કરણ નથી, યથાર્થકરણ નથી.

ભગવાનની પૂજા મોટી કરતો હોય, પણ માનતો હોય ને બોલતો હોય કે 'હું જિને કહેલી બાલ દીક્ષામાં માનતો નથી, કંદમૂળ-ત્યાગ, રાત્રિ ભોજન-ત્યાગ વગેરે કરવામાં માનતો નથી. એમના અમુક સિદ્ધાન્તમાં હું માનતો નથી !' આ વાણી શું સૂચવે છે ? એ જ, કે એ આત્મામાં મૂળ જ સડેલું છે. અર્થાત્ શુભ ભાવોના બીજ તરીકે જ સમ્યક્ત્વ જોઇએ, તે જ નથી ! અને જો બીજ નથી, તો પછી કરેલી શુભ ક્રિયાનું ફળ જ ક્યાંથી જન્મે ? અર્થાત્, એ ક્રિયા નિષ્ફળ જાય છે.

શુભ અધ્યવસાયમાં સમ્યગ્દર્શનની ઉપયોગિતાં

પ્ર. સારી ક્રિયાથી સારા અધ્યવસાય થાય, એમાં મિથ્યાત્વ શું કામ નડે ?

ઉ. દેખીતું તો દેખાય કે પૂજાની ક્રિયાથી ભક્તિના ભાવમાં ઝીલી રહ્યો છે, પરંતુ ખરી રીતે એ શુભ ભાવની ઉત્પત્તિમાં શ્રદ્ધા મર્મસ્થાને છે. શ્રદ્ધા નહિ તો શુભ ભાવ નહિ. ધર્મક્રિયાનું ફળ જે શુભ અધ્યવસાય છે, એ શુભ અધ્યવસાયમાં ઘણાં

તત્ત્વો ભરેલાં છે, અર્થાત્ શુભ-ભાવના પેટમાં ઘણી ઘણી વાતો સમાયેલી છે. દુરાગ્રહ-ત્યાગનું, વૈરાગ્યનું, સંવેગનું, શ્રદ્ધાનું તત્ત્વ એમ શુભ ભાવનાઓનું તત્ત્વ, વિરતિ-ભાવનું તત્ત્વ, અપ્રમાદનનું તત્ત્વ, શુભધ્યાનનું તત્ત્વ, એવા એવા તો અનેક ભાવો એમાં સમાયેલાં છે, પણ એ બધાંના મૂળ સ્થાને મિથ્યાભાવનો ત્યાગ અર્થાત્ દુરાગ્રહ ત્યાગ રહેલ છે, સત્ તત્ત્વની શ્રદ્ધા રહેલી છે. જો એ મિથ્યાભાવનો ત્યાગ ન લાધ્યો હોય તો પછી ઉપરના શુભ અધ્યવસાય જાગે જ શી રીતે ? વૈરાગ્ય, સંવેગ વગેરે બધામાં શ્રદ્ધાનું તત્ત્વ વણાયેલું છે. શ્રદ્ધા એટલે જિન અને જિનોક્ત તત્ત્વો પર રુચિ, અસત્ તત્ત્વના આગ્રહ આસ્થાનો ત્યાગ. એવી શ્રદ્ધા વિના તો મોટમોટી તપ-ચારિત્રની ક્રિયાઓ નિષ્ફળ જાય છે. કહ્યું કે **'ग्रैवेयकेषु अनन्तश उपपातश्रवणात्'** ઊંચી ચારિત્ર ક્રિયા આરાધી ઠેઠ ગ્રૈવેયક દેવલોકમાં અનંતીવાર જઇ આવવા છતાં નક્કર શુભ અધ્યવસાય આત્મામાં પ્રગટ ન થયા, તે માટે જ હજુ સંસારમાં રખડવાનું ચાલે છે. નહિતર તો ક્યારનાય મોક્ષ પામી ગયા હોત ! ચારિત્રની આટલી ઊંચી સારી ક્રિયાથી તેવા શુભ અધ્યવસાય કેમ ન થયા ? કહો, સમ્યગ્દર્શન પૂર્વક ક્રિયા કરાય તો સમ્યક્ કરણ થયું ગણાય, અને તો જ શુભ ભાવોલ્લાસ વધે, અને તો જ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મનો વિધ્વંસ થતો આવે. માટે વિધિ વગેરે સાથે સમ્યગ્દર્શન પણ જોઇએ.

૫) ભક્તિ : સારી રીતે ક્રિયા કરવા માટે સમ્યગ્દર્શન ઉપરાંત પાંચમાં નંબરમાં 'ભક્તિ' જરૂરી છે. એનું કારણ એ છે કે કોઇપણ ક્રિયાનું પ્રાબલ્ય આત્માના સંભ્રમ-ગુણ પર નિર્ભર હોય છે.

પ્ર. 'સંભ્રમ' એટલે શું ?

ઉ. સંભ્રમ એટલે કોઇ નવીન પ્રકારની પ્રાપ્તિનો ચમત્કાર ! ચમત્કાર-ભર્યો હર્ષોલ્લાસ ! દા.ત. કોઇ વિદ્યાર્થીને પાસ થવાની પણ આશા ન હોય. અને એને સાંભળવા મળે કે પોતે ફર્સ્ટ ક્લાસ (પ્રથમ શ્રેણી) માં પાસ થયો છે ! તો એ સાંભળતાં જે ચમત્કારિક હર્ષ અનુભવે છે, એનું નામ સંભ્રમ ! એ રીતે વેપારીને વેપાર કરતાં અણચિંત્યો મહાન લાભ થતાં સંભ્રમ પ્રગટે છે. બસ, એમ ચૈત્યવંદનાદિ ક્રિયામાં સંભ્રમ એટલે 'અહો ! કેવી મને આ અદ્ભુત ક્રિયાની પ્રાપ્તિ ! કેવા તારક દેવગુરુની પ્રાપ્તિ !' ઇત્યાદિ ઉછરંગ ઉલ્લાસ થાય. એ સંભ્રમ જેટલો વધારે તેટલી ક્રિયા પ્રબળ બને ! તેથી શુભ અધ્યવસાય વિશેષ કોટિનો જાગે ! આવો સંભ્રમ તો જાગી શકે જો એ ક્રિયાદિના પ્રત્યે દિલમાં પ્રીતિ-ભક્તિનો ઉછાળો આવે. ઉછળતી-

પ્રીતિ-ભક્તિથી જિનપૂજા, ચૈત્યવંદન, પ્રતિક્રમણ, વ્રતનિયમ, ચારિત્ર્યપાલન વગેરે થાય તો એમાં સંભ્રમ ગુણ જાગતો રહે. શ્રી અરિહંત પ્રભુ અને એમના ચૈત્યવંદનમાં એમ થાય કે 'અહો ! કેવો મને અપૂર્વ યોગ મળ્યો ! ધન્ય ઘડી મારી !' આ સંભ્રમ સાથે કરાતા ચૈત્યવંદનથી અપૂર્વ શુભ અધ્યવસાય જાગે છે.

પ્ર. પૂર્વે ચોથો હેતુ 'સમ્યગ્દર્શન' બતાવ્યો, એમાં શું અરિહંત પ્રભુ પ્રત્યે ભક્તિનો ઉછાળો નથી આવી જતો ?

ઉ. ના, સમ્યગ્દર્શન હોવા છતાં ભક્તિનો ઉછાળો હોય જ, તેવો નિયમ ન બાંધી શકાય. ત્યાં તો અરિહંત પર માત્ર શ્રદ્ધા છે, ઉછળતી ભક્તિ એ શ્રદ્ધાથી જુદી જ ચીજ છે.

આજના જમાનામાં છોકરો પરણ્યા પછી ભલે કદાચ માતા પર શ્રદ્ધાવાળો રહે, પણ પ્રીતિના પૂર પત્ની પર ઉછળતા દેખાય છે ! પત્નીની સેવાનાં કાર્ય ભારે હોંશથી કરે છે, કેમ એમ ? શ્રદ્ધા જુદી અને પ્રીતિ જુદી ! અલબત્ત શ્રદ્ધા આવશ્યક છે, પરંતુ એની સાથે પ્રીતિ-ભક્તિ પણ ખૂબ જ આવશ્યક છે. તેથી જ ચૈત્યવંદન કરતી વખતે અદ્ભુત ભાવોલ્લાસ, ઉછળતી-ભક્તિ, સંભ્રમ આદિ જાગતા રહે તો ચૈત્યવંદનની મહાન સફળતા થાય છે.

દેવ, ગુરુ અને ધર્મ પ્રત્યે ઉછળતી પ્રીતિ-ભક્તિપૂર્વક જે ધર્મ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તેની બલિહારી ઓર છે ! ભક્તિને આવશ્યક માનવાનું એક કારણ એ પણ છે કે સંસારના વાતાવરણમાં મશગૂલ બનેલા જીવનું હૃદય મોહની પ્રવૃત્તિમાં જેટલું સ્નિગ્ધ હોય છે, તેટલું આત્મિક પ્રવૃત્તિમાં નથી દેખાતું, ઊલટું રૂક્ષ દેખાય છે, ત્યારે જેને ધર્મક્રિયામાં ઉછળતી ભક્તિ હોય છે, તેનું હૈયું સ્નિગ્ધ બનેલું હોય છે. 'અહો કેવી ઉમદા સાધના ! કેવા ઊંચા દાતા ગુરુ ! કેવા અનુપમ દેવાધિદેવ !' એમાં સંભ્રમ થાય અને પછી જે ક્રિયા કરે તે ભક્તિપૂર્વકની બને છે. એટલે કે જેમ દેવગુરુને તરણતારણ માને છે, તેમ ક્રિયાને પણ તરણતારણ માને છે. એમ ક્રિયા ભાવભીની થવાથી તેના સુંદર ફળરૂપે આત્માની શુભ પરિણતિ ઘડાય છે.

ખેદ આદિ દોષોનું નિવારણ :- ક્રિયાના સમ્યક્ કરણમાં ભક્તિને આવશ્યક માનવાનું એક એ પણ કારણ છે કે એનાથી ક્રિયાના ખેદ, ઉદ્વેગ વગેરે દોષોનું નિવારણ થાય છે. કારણ એ છે, કે જો ચૈત્યવંદનાદિ ક્રિયા અને પરમ આલંબનભૂત પરમાત્મા પ્રત્યે હૈયામાં ભક્તિ ઉછળતી હોય તો, એ ઉછળતી ભક્તિ ક્રિયામાં ખેદ આદિ દોષોને કેમ જન્મવા દે ?

ધર્મક્રિયામાંથી ટાળવાના આઠ દોષો

ક્રિયાના ખેદ, ઉદ્વેગ વગેરે આઠ દોષ :-

૧) ખેદ : એટલે થાકેલાપણું. જેમ લાંબો માર્ગ કાપીને મનુષ્ય થાકી જાય, અને હવે આગળ ચાલવા માટે ઉત્સાહી ન રહે, તેમ પૂર્વે ક્રિયાની પ્રવૃત્તિથી થાક લાગતાં પછીની ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરવાને આત્મામાં ઉત્સાહ ન હોય, ખેદ હોય, ખિન્નતા હોય, આ ખેદમાં પડેલું ચિત્ત પછીની ક્રિયામાં દઢ જ બની શકતું નથી. તેથી ક્રિયામાં સુંદર પ્રણિધાન અર્થાત્ એકાગ્રભાવ-તન્મયભાવ થઈ શકતો નથી. ત્યારે પ્રણિધાન વિના તો ચાલી શકે એમ પણ નથી ! કેમકે પ્રણિધાન એ, જેમ ખેતીમાં પાણી જરૂરી, તેમ જરૂરી છે ! ખેદના લીધે એ તન્મયતાનો રંગ આવે નહિ, તો ભલે ક્રિયા કરશે, પણ શુભ અધ્યવસાય ક્યાંથી વિકસ્વર થઇ શકવાના ? જો ભક્તિ હોય તો જેમ વેપારી લાભ કરાવનાર આડતિયાની સરભરા બરાબર રંગથી કરે છે, તેમ મહાન શુભ અધ્યવસાયનો લાભ કરાવનારી ક્રિયાની ઉપાસના બરાબર રંગથી કરાય !

૨) ઉદ્વેગ એટલે 'ક્રિયા કષ્ટ સાધ્ય છે', એવી બુદ્ધિથી થતી આળસ. એ આળસને લઇને, જો કે ખેદની જેમ કાયાને થાક છે, એવું નથી, છતાં, સ્થાને બેઠાં બેઠાં ક્રિયા કરવામાં ઉત્સાહ નથી હોતો. એટલે ક્રિયા તો કરે, પરંતુ ક્રિયામાં કોઇ ધન-ખર્ચ અથવા સમય બહુ લાગવાનો અથવા શારીરિક વગેરે કષ્ટ લાગવા-કરવાનો ઉદ્વેગ રહ્યા કરે છે. તેથી ચિત્તમાં આનંદ નથી પ્રગટતો ! પછી અંતરમાં શુભ ભાવોલ્લાસ ક્યાંથી વધે ? ભક્તિથી એ ઉદ્વેગ દોષને ટાળી શકાય છે. પત્ની પ્રત્યે પ્રીતિ હોવાથી એના માટે કષ્ટ સાધ્ય ક્રિયા પણ ઉદ્વેગ વિના કરાય છે ને ? તો અહીં પ્રભુની પ્રીતિભક્તિ દ્વારા ઉદ્વેગને ટાળીને ધર્મક્રિયા ઉલ્લાસથી ન કરાય ?

૩) ક્ષેપ એટલે ચિત્તની ક્ષિપ્ત અવસ્થા. આ ક્ષિપ્ત અવસ્થામાં ખેદ-ઉદ્વેગ નથી, છતાં ચિત્ત ક્રિયાની વચમાં વચમાં બીજે બીજે ચાલ્યું જાય છે. બીજા, ત્રીજા વિચારમાં ચઢી જાય છે. જેવી રીતે ડાંગરના રોપાને (છોડને) વચમાં એક ક્યારામાંથી ઉખેડીને બીજા ક્યારામાં રોપે, અને બીજામાંથી ઉખેડી ત્રીજામાં રોપે...તો એ રોપા પર ફળ બેસતું નથી. એવી રીતે ચાલુ ક્રિયામાંથી ચિત્તને બીજે ત્રીજે ફેરવ્યા કરવાથી ક્રિયામાં સળંગ ચિત્તધારા અર્થાત્ તે ક્રિયાના શુભ અધ્યવસાયથી ધારા ચાલી શકતી નથી. પછી ભલે વચમાં વચમાં બીજા વિચારમાંથી ચિત્તને પ્રસ્તુત ક્રિયામાં લઈ આવે, તો પણ પૂર્વના તે અનુપયોગી વિચારની આ ક્રિયા પર અસર રહે છે. તેને લીધે પ્રસ્તુત ક્રિયાના શુભ ભાવોલ્લાસમાં મન તરત ચઢી શકતું નથી. જો અંતરમાં

ભક્તિ જાગ્રત હોય તો ક્રિયામાં રસ ભરપૂર રહે છે. ને ક્રિયામાં ભરપૂર રસ રહે, એટલે ચિત્તનો ઉપયોગ સળંગ ટકી શકે છે. ક્રિયા સમ્યક્ થાય છે, શુભ ભાવોલ્લાસ જાગ્રત રહે છે.

૪) **ઉત્થાન** એટલે ચિત્તની અપ્રશાન્ત વાહિતા, અસ્વસ્થતા ભર્યું ચિત્ત. જેમ મદોન્મત્ત પુરુષનું ચિત્ત શાંત નથી હોતું, તેમ અહીં ક્રિયામાં ચિત્ત સ્વસ્થ ન રહે. અલબત્ત પ્રસ્તુત ક્રિયા અંગે ખેદ-ઉદ્વેગ-ક્ષેપ, એ ત્રણ દોષો ઊભા ન થવા દીધા હોય, છતાં ગમે તે કારણે જો ચિત્ત અશાંત-અસ્વસ્થ રહે છે, તો એ સ્થિતિમાં કરેલી ક્રિયા પણ શુભ અધ્યવસાયનાં સુંદર ફળને જન્માવી શકતી નથી.

૫) **ભ્રાન્તિ** એટલે ક્રિયાનો અમુક ભાગ કર્યા ન કર્યાની, અમુક સૂત્ર બોલ્યા ન બોલ્યાની, ચિંતવ્યા ન ચિંતવ્યાની ભ્રમણા. દા.ત. વંદન, મુહપત્તિ-પડિલેહણ કર્યા ન કર્યું માની બેસે, 'નમુત્થુણં' સૂત્ર બોલ્યાને ન બોલ્યું માની બેસે. અથવા કર્યા- બોલ્યાને કે કાઉસ્સગ્ગમાં ચિંતવ્યાને નથી કર્યું નથી બોલ્યા કે નથી ચિંતવ્યું એમ માની બેસે. આવા ભ્રાન્તિ દોષથી ચિત્તમાં ક્રિયાના સંસ્કાર નથી પડતા. શુદ્ધ ક્રિયા તો આટલું કર્યું, બોલ્યા કે ચિંતવ્યું, આટલું નથી કર્યું, નથી બોલ્યા કે નથી ચિંતવ્યું, એના સંસ્કારવાળી ખ્યાલવાળી જોઇએ. જો ભ્રાન્તિથી અગર ઉપેક્ષાથી એ ન હોય તો શુભ અધ્યવસાય વિસ્તરતા નથી, અને એથી ક્રિયા સમ્યક્ કરણ નથી બનતી.

૬) **અન્યમુદ્** એટલે જે ક્રિયા ચાલી રહી છે, તેના બદલે અન્ય ક્રિયાદિમાં આનંદ, વધારે રાગ, આતુરતા વગેરે. આ પણ ચિત્તનો દોષ છે, અને તેથી ક્રિયાનો દોષ છે. એથી ફલતઃ પ્રસ્તુત ક્રિયામાં આદરની ખામી પડે છે, અનાદર સિદ્ધ થાય છે. ક્રિયા પ્રત્યે લેશ પણ અનાદર, એ તો દુઃખદ સંસારનું કારણ બને છે. અનાદરને તો અંગારવૃષ્ટિ સમાન કહ્યો છે. એથી ક્રિયામાં અતિ જરૂરી પ્રમોદભાવ હર્ષોલ્લાસ બળી જાય છે, અને તેનું મોટું નુકસાન છે. દા.ત. કોઈને સ્વાધ્યાય ઉપર બહુ રાગ છે. તેથી ચૈત્યવંદનાદિનો સમય થયો હોવા છતાં એ કરવામાં અવગણના કરે, ઢીલ કરે, અથવા કરવા બેસે તો ચિત્તમાં ચૈત્યવંદનાદિનો હર્ષ-આદર ન રાખતાં સ્વાધ્યાયનો હર્ષ, સ્વાધ્યાયની મઝા-આતુરતા રાખે, તો અહીં અન્યમુદ્ દોષ લાગે. આ ખોટું છે, એથી ફળનો ઘાત થાય છે. શાસ્ત્રે કહેલા વિવિધ અનુષ્ઠાનોમાં એવું નથી કે એકના ઉપર આદર રાખવો અને બીજા પર ન રાખવો, એકમાં આસક્ત થવું, ને બીજામાં ન થવું, બીજું અનુષ્ઠાન ભલે સુંદર હોય, પરંતુ એકના રાગ-આદરના ભોગે બીજાના

ઉપર આદરભાવ રાખવો એ શુભ ભાવ નથી. હૃદયમાં જો તે તે દરેક ક્રિયા પ્રત્યે અને ઉપદેશક શ્રી અરિહંત પરમાત્મા પ્રત્યે પૂર્ણ ભક્તિ જાગ્રત હોય તો આ દોષથી બચી શકાય, અને સમ્યક્ કરણ દ્વારા શુભ અધ્યવસાયનું ફળ પામી શકાય.

૭) રોગ એટલે ચિત્તની પીડા અથવા ચિત્તભંગ. એ પણ ક્રિયાનો દોષ છે. એનાથી ક્રિયા શુદ્ધપણે સળંગ ધારાબદ્ધ વહેતી નથી. પ્રબળ કર્મોદયથી ચિત્તપીડા હોય તો જુદી વાત, બાકી તો સાધકે શક્તિ ફોરવીને, એ ચિત્તની પીડા ટાળવી જોઇએ, ચિત્તભંગ ન થવા દેવો જોઇએ. ભક્તિના આવેગથી ચિત્તોત્સાહ, ચિત્તની પ્રફુલ્લિતતા જાળવી શકાય છે, અને આ દોષ ટાળી શકાય છે, તેથી ક્રિયાનું સમ્યક્ કરણ બને છે, જેના પરિણામે સુંદર શુભ અધ્યવસાય પ્રાપ્ત થાય છે.

૮) આસંગ એટલે આસક્તિ. એ આસક્તિથી એમ લાગ્યા કરે કે આ જ ક્રિયા સુંદર છે, ને તેથી એમાં જ વારંવાર પ્રવર્તવાનું મન થાય. અલબત્ત અમુક અવસ્થા સુધી ધર્મક્રિયા પર અથાગ રાગ જોઈએ જ, તો જ પાપ પ્રવૃત્તિના રાગ છૂટી શકે. છતાં ઉપરની અવસ્થામાં એ રાગ અર્થાત્ આસંગ દોષરૂપ છે કેમકે એ વીતરાગ બનવા દેતો નથી. બહુ તો નિયત ગુણસ્થાનમાં અટકાવી રાખે છે. અરિહંત પ્રભુ અને સર્વ ક્રિયાઓ પ્રત્યેની પ્રીતિ-ભક્તિ આ દોષનું પણ ક્રમશઃ નિવારણ કરી શકે છે. આસંગ દોષ ખરેખર ત્યારે ટળે કે જ્યારે અસંગ-અનુષ્ઠાન સિદ્ધ થાય.

આમ સમ્યક્ કરણ માટે ભક્તિ નામનું પાંચમું અંગ પણ અતિ આવશ્યક છે. એનાથી અનેક પ્રકારના દોષો ટળે છે, ક્રિયા વિશે સંભ્રમ અર્થાત્ અખંડ નવીન હર્ષ નવીન સ્ફૂર્તિ પ્રગટે છે. એથી ફલતઃ શુભ અધ્યવસાયનું સુંદર ફળ મળે છે.

વિધિ વગેરે પાંચ ન હોય એ આત્મા સમ્યક્ કરણને માટે અધિકારી જ નથી, અને જે અધિકારી નથી, લાયક નથી, તેની કોઈપણ ક્રિયા સમ્યક્ કરણ બની શકતી નથી...

પ્ર. બીજી ક્રિયા તો ઠીક, પણ માત્ર શાસ્ત્ર શ્રવણની ક્રિયા કરવી હોય તો તેમાં પણ શું અધિકારીપણું જોઇએ ? ગુરુએ ત્યાં પણ શ્રોતાની યોગ્યતા તપાસવી પડે ?

ઉ. કોણ ના પાડે છે ? શાસ્ત્રના વિવેચન સંભળાવવાની શી વાત ? કોરું સૂત્ર સંભળાવવું હોય, સૂત્રપાઠ આપવો હોય, તો પણ શ્રોતાની અધિકારિતા જોવી પડે.

એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે અનધિકારીને વસ્તુ આપવામાં ખરેખર લાભને બદલે નુકસાન છે, જેમ કે આયુર્વેદનું વચન છે કે ''અહિતં પથ્યમપિ આતુરે''

બીમારને પથ્ય એટલે કે પુષ્ટિકારક દૂધ વગેરે આપો તો તે પણ ગેરલાભ માટે બને ! દૂધની ખીરથી શરીરને પુષ્ટિ મળે તે સાચી વાત, પણ તાવવાળાને એ ખીર આપો તો ? નુકસાન થાય. તેમ શાસ્ત્રશ્રવણ રૂપી ધર્મક્રિયા સારી હોવા છતાં અનધિકારી રૂપી રોગીને આપો તો નુકસાન થાય. અનધિકારીને ન આપવું જોઇએ ! જેટલા અધિકારી હોય તેટલું જ આપવું. તો એના પર તમને કદાચ પ્રશ્ન થશે કે–

પ્ર. આજે તો નાના બાળકને ય નવકારસૂત્ર વગેરે ભણાવાય છે, તેવું કેમ ?

ઉ. એનાં બે કારણ છે. (૧) જૈનકુળમાં જન્મ લેનાર મહાન પુણ્ય લઇને આવ્યો હોય છે, એમ શાસ્ત્ર કહે છે. એની પાછળ કેટલીક યોગ્યતા અને પૂર્વજન્મની ધર્મસાધના પડેલી હોય છે.

તેથી તે આત્મામાં જરૂરી અધિકારીની ભૂમિકા માની શકાય છે. વળી અધિકારીપણાના ગુણોની વિવિધ કક્ષાઓ હોય છે. એમાં ઉચ્ચ કક્ષાના ગુણ ન હોય અને નીચેની કક્ષાના ગુણ હોય, તો ય અધિકારિતા ગણી શકાય. બીજું,

(૨) નવકારમંત્ર વગેરે બાળકને અભ્યાસરૂપે અપાય છે, એ પણ મુદ્દો ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે, બાકી અધિકારની વસ્તુ તરફ ઉપેક્ષા જરાય કરવા જેવી નથી. અધિકારીની ખીલવણી ધર્મની સાચી સ્પર્શના કરાવે છે.

ધર્મનો અધિકારી

પ્ર. ધર્મનો અધિકારી કોણ બની શકે ?

ઉ. વિદ્વાનોના વચન મુજબ કહીએ તો ધર્મના અધિકારી બનવા ત્રણ ખાસિયતો જોઈએ. '**अर्थी, समर्थः शास्त्रेणापर्युदस्तो धर्मेऽधिक्रियते ।**'

(૧) તે તે ધર્મનું અર્થીપણું.

(૨) એ માટેનું સામર્થ્ય, અને

(૩) શાસ્ત્રનો અનિષેધ.

આ ત્રણે વાતો જેનામાં હોય તે આત્મા ધર્મનો અધિકારી બની શકે.

૧) અર્થી : ધર્મ સાધના કરનાર આત્મામાં પહેલું અર્થીપણું જોઈએ. અર્થી એટલે ગરજુ. તે આત્મામાં ધર્મની ગરજ અર્થાત્ ધર્મની વિશિષ્ટ અભિલાષા જોઈએ. જેમ પૈસાનો અર્થી પૈસા મેળવવા માટે બધા કષ્ટ હોંશથી વેઠે છે. એટલે એ પૈસાનો ગરજુ કહેવાય છે. એમ ધર્મનો ગરજુ જે હોય તે હોંશથી કષ્ટ વેઠીને પણ ધર્મ ઇચ્છે.

અર્થી કેમ બનાય ? ધર્મક્રિયાનું અર્થીપણું લાવવા એની સામાન્ય ઇચ્છા

નહિ. પણ ઉત્કટ ઇચ્છા, ઉત્કટ ગરજ જોઇએ. એ માટે મનોરથ, હોંશ અને અનુમોદના જોઈએ. એવા એવા મનોરથ થાય કે 'અહો ! આ આ ધર્મનો સમય આવે છે. સારું થયું, લાવ જાઉં, અને દુર્ગતિમાં હોમાવી નાંખે એવા પાપનો નાશ કરી આવું ! લાવ, મંદિરે જઈ પ્રભુભક્તિમાં લયલીન બની જાઉ ! પુણ્યના થોક ઉપાર્જું ! અને જો ઉત્તમ મનુષ્યભવ, ઉત્તમ કુળ, આરોગ્ય, ધર્મબુદ્ધિ વગેરે અરિહંત દેવના પાસેથી મળ્યાં છે, તો એ તારક પરમાત્માની તો પહેલી સેવા કરું ! નહિતર કૃતઘ્ન ગણાઉં. વળી એ અનંત ગુણ ભર્યા પરમાત્મા જેવું બીજું કોણ છે ! તન-મન-ધન ત્યાં ખર્ચ્યા સાર્થક છે આ નિસ્સાર સંસારમાં જિન અને જિનાજ્ઞા સિવાય સારભૂત શું છે કે જેની પાછળ હું આખો ને આખો તૂટી મરું ? જિનાજ્ઞાકથિત દાન-શીલ-તપ-ભાવરૂપી ધર્મ જ તરણ તારણ છે. એ ધર્મને સેવી જન્મ પાવન કરું, જેથી જન્મોજન્મનાં પાપ નાશ પામે...અહિંસા-સંયમ-તપરૂપી ધર્મમાં લીન બની જાઉ, જેથી આત્મા હિંસાદિ પાપો અને કષાયાદિ દોષોના નરકાગારમાંથી ઊંચો આવે, મોક્ષ નજીક થાય...સજ્ઝાય ધ્યાનમાં મગ્ન થાઉં, જેથી મંગલ આત્મજાગ્રતિ રહે !' આવા મનોરથથી અર્થીપણું પ્રગટે.

૨) સામર્થ્ય : ક્રિયા માટે અર્થી હોય છતાં જો સમર્થ ન હોય તો ક્રિયા માટે અધિકારી ન બને. માટે અર્થીપણું હોવાની સાથે સામર્થ્ય જોઈએ. કોઇ વિઘ્ન આવે તો પણ સામર્થ્યવાળો આત્મા અધવચ્ચે ક્રિયાને છોડે નહિ ! લીધેલો ધર્મ છોડવાથી ધર્મની પણ નિંદા થાય છે ! લોક કહે છે, 'જોયો આ ધર્મ ? એમાં આવા જ બધા બેઢંગી ભેગા થાય છે...' એથી લોક ધર્મથી ઊલટા દૂર થાય છે, એમને ધર્મની પ્રાપ્તિ દુર્લભ બને છે.

સમર્થ બનવા શું કરવું જોઈએ ?

એ વિચારવું ઘટે કે 'દુનિયાની કેઈ વાતોમાં મેં મન મક્કમ રાખી એ વાતો પાર ઉતારી છે, જ્યારે હવે ધર્મને પાર ઉતારવાનો સોનેરી મોકો અહીં મળ્યો છે, તે કેમ જતો કરાય ? અરે, એકાદિ વેળા પ્રાણ જાય તોય શું થઈ ગયું ? પૂર્વ પુરુષોએ ધર્મસ્થૈર્ય ખાતર રાજ્યપાટ મૂક્યાં છે. ઉપસર્ગ સહ્યા છે, પ્રાણ પણ જતાં કર્યા છે, તો હું પણ એમનો જ સંતાન છું, મારે નિઃસત્ત્વ બનવું ન ઘટે.'

એ પણ સમજવું જોઇએ કે 'લોકખુશીની બહુ કિંમત નથી, ધર્મપાલનની મોટી કિંમત છે. લોકનારાજીની બહુ નુકસાની નથી, ધર્મ ગુમાવ્યાની મોટી નુકસાની છે. એમાંય વ્રતભંગના તો મોટાં નુકસાન છે.

૩) **શાસ્ત્રથી અનિષિદ્ધ :-** ધર્મના અધિકારી બનવા માટે આત્મા અર્થી ને સમર્થ જોઈએ. એ ઉપરાંત ત્રીજી વાત 'શાસ્ત્રથી અનિષિદ્ધ' હોય તે આત્મા ધર્મનો અધિકારી બની શકે. ધર્મ કરવા માટે શાસ્ત્ર નિષેધ શા માટે કરે ? આત્મામાં અમુક દોષો હોવાને લીધે નિષેધ કરે, અગર તો જીવમાં યોગ્યતાના અમુક ગુણો ન હોવાને લીધે નિષેધ કરે. દા.ત. શ્રાવકધર્મ જે જીવને લેવો હોય, એનામાં ઉત્કૃષ્ટથી ૨૧ ગુણ, મધ્યમ સ્થિતિએ અર્ધા અને જઘન્યથી ચોથા ભાગના ગુણો જોઇએ. આ ગુણો જો એ જીવમાં ન હોય તો ભલે શ્રાવકધર્મનો અર્થી હોય ને પાળવા સમર્થ પણ હોય, છતાં ધર્મનો અધિકારી ન બની શકે. એવા અનધિકારીને ધર્મ ન અપાય.

પ્ર. જીવમાં બીજા ગુણ કદાચ ન હોય, પણ આત્મા જો વ્રતનો ખપી છે, પાળી શકે એવો છે, પછી એને શ્રાવકનાં વ્રત આપવામાં શો વાંધો ?

ઉ. એ જીવ ધર્મ તો પાળે, પણ બીજી બાજુ જો એનામાં ગુણો નહિ હોય તો એ પ્રતિપક્ષી દોષો સેવવાનો. દા.ત. આત્મા જો ઉદારમતિ નથી. તો ક્ષુદ્રતા-દોષ સેવવાનો. સૌમ્ય-સ્વભાવ નથી, તો ઉગ્રતા, કટુતા દાખવવાનો...એવા દોષો વ્રતધારી શ્રાવકને શોભતા નથી. પછી અજ્ઞાન લોક એની અને સાથે ધર્મની પણ નિંદા કરે છે, અને એ નિંદા કરીને એ અને બીજાઓ તે જ ધર્મ પ્રત્યે દુર્ભાવવાળા બને છે, અને એથી ધર્મ વધારે દૂર થાય છે.

વળી સાધુ થવા માટે શાસ્ત્રે કહ્યું છે કે દીક્ષા લેનારમાં અઢાર દૂષણો ન જોઇએ. તેમ એ સોળ ગુણોથી સંપન્ન જોઇએ. દોષો હોય તો દીક્ષા ન અપાય. દા.ત. આંખે અંધ હોય, પગે લંગડો હોય...શરીર અતિ ભારે હોય, બુદ્ધિ-જડ હોય, અતિ-મૂર્ખ હોય, નપુસંક હોય, એવાને દીક્ષા ન અપાય. શરીર-જડ઼ સંયમની સમિતિ-ગુપ્તિ, વિહાર વગેરે બરાબર પાળી શકે નહિ. બુદ્ધિ-જડ઼ને આરાધના શી, વિરાધના શી, ઉત્સર્ગ શો, અપવાદ શો, ઇત્યાદિ ગતાગમ ન પડે. આમ, ચારિત્રનો અર્થી હોય, લીધેલો ધર્મ પકડી રાખવા સમર્થ હોય, છતાં શાસ્ત્રથી નિષિદ્ધ હોવાથી ચારિત્રનો અધિકારી ન બને.

પ્ર. તો ચૈત્યવંદનના અધિકારી કેવા હોવા જોઈએ ?

ઉ. ચૈત્યવંદનના અધિકારી ત્રણ ખાસિયતોવાળા હોવા જોઇએ.

૧) ચૈત્યવંદનના પ્રત્યે બહુમાનવાળા હોય.

૨) ચૈત્યવંદનની વિધિમાં તત્પરતાવાળા હોય.

૩) ઉચિત જીવનવૃત્તિવાળા હોય.

અર્થાત્ ચૈત્યવંદનના અધિકારી જાણવા શાસ્ત્રકારે ત્રણ ગુણ કહ્યાં : બહુમાન, વિધિતત્પરતા અને ઉચિત જીવનવૃત્તિ. આ ત્રણ ગુણો હોય તો કહી શકાય કે એ આત્મા ચૈત્યવંદનનો અધિકારી થઇ શકશે.

૧) બહુમાન કેવી રીતે પ્રગટાવવું : અહીં પ્રથમ ગુણ બહુમાન બતાવ્યો છે. માણસ સાંસારિક જીવનમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેય પુરુષાર્થ સાધતો હોય, પરંતુ એમાં જો ધર્મને શ્રેષ્ઠ માને, સારભૂત માને, ખરો ઉપકારી માને, તો ધર્મ પ્રત્યે એને બહુમાન ધારણ કર્યું ગણાય. (૧) ધર્મ તો ઊંચામાં ઊંચો ઉપકારી છે. (૨) ત્રણેય ભવ સુધારનાર પણ છે, (૩) જન્મોજન્મને આબાદ બનાવનાર છે. (૪) અર્થ, કામ પણ ધર્મથી જ મળે છે. (૫) ઠેઠ મોક્ષ સુધી પહોંચાડનાર ધર્મ છે. (૬) ધર્મ એ તો વિશ્વનો તારણહાર છે. (૭) એ ધર્મને તીર્થંકર દેવો જેવા જગતદયાળુએ જન્મ આપ્યો છે. (૮) ધર્મમાં તો એકલી પવિત્રતા છે, (૯) ધર્મમાં અનેકાનેક ગુણો છે, આમ વિવિધ રીતે વિચારતાં ધર્મમાં અર્થ-કામની અપેક્ષાએ પૈસા-ટકા, કુટુંબ, માન-સન્માન, વિષય-સુખની સામગ્રી, આ બધા કરતાં અપૂર્વ વિશેષતાઓ છે, એમ સમજી ધર્મ અપનાવવામાં આવે તો ધર્મ પર બરાબર બહુમાન થાય. પછી ધર્મસાધના સારભૂત બને, માલવાળી બને ! એમાંથી ફળ પણ મહાન મળે !

ધર્મ તીર્થંકર દેવોએ ફરમાવ્યો છે ! તીર્થંકર દેવો એટલે પરમ પુરુષ પરમાત્માઓ, એમણે જ્યારે ધર્મ ઉપદેશ્યો છે, ત્યારે એ ધર્મનું કેટલું ઊંચું મૂલ્ય હશે ! દુનિયામાં ય મોટા માણસે અમુક કહ્યું છે માટે એ માન્ય, એમ બહુમાન ધરાય છે. તો ધર્મ તો તીર્થંકરદેવોનો કહેલો છે, અનંતા તીર્થંકરોએ કહેલો છે. માટે એના પર બહુમાન ધારણ કરવું જોઈએ.

ધર્મે અનંતાને તાર્યા છે ! દુનિયાદારી તો આપણે અનાદિકાળથી લઈ આવ્યા છીએ, અને એ દુનિયાદારીએ જ આપણને ભવમાં ભટકતા રાખ્યા છે. તો તારક ધર્મની માફક એના પર બહુમાન કરવાના હોય ? ત્યારે સમજો કે જેમણે આપણને એક રૂપિયો પણ આપ્યો છે, અને આપણને પણ હજારો આપે એમ છે, તો એના પર બહુમાન થઈ જાય છે ને ? તેમ ધર્મે હજી દુ:ખમય સંસારમાંથી આપણને ઊંચક્યા ન હોય, છતાં ખબર છે કે એણે કેવા પાપી અને અધમ જીવોને ઊંચક્યા છે. તો શું એ વિચારી ધર્મ પ્રત્યે બહુમાન ન થાય ?

ધર્મની ઉદારતાની બલિહારી છે ! જગતમાં શું ઉદાર માણસ પર બહુમાન નથી થતું ? એ ઉદાર મનુષ્ય તો ક્યારેક કૃપણ પણ થઇ જાય, ધર્મ તો ક્યારે ય

કૃપણ નથી થતો ! અને ઉદારતામાં જગતની કોઈપણ વસ્તુ કરતાં ઉચ્ચતર દાન એ કરે છે. કહો કે એ જ ખરો ઉપકારક છે. તેથી એના પર બહુમાન કરવું જ જોઈએ.

સર્વ જીવોના હિતની ચિંતા ધર્મ કરે છે. ધર્મ જગતને શિખવાડે છે કે 'જીવો ને જીવવા દો ! તમારે મરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય, ત્યારે પણ બીજાને મારવાનું ન ઇચ્છો.' એવો આ અનંત જીવોને અભય દેનારો, ઉપકારનો ધોધ વરસાવનારો ધર્મ છે, માટે એના પર અપરંપાર બહુમાન થાય.

ધર્મ એ પવિત્રતમ વસ્તુ છે. જો એક પવિત્ર માણસને જોતાં આનંદ અને બહુમાન થાય, તો ધર્મ પ્રત્યે કેમ એ આનંદ અને બહુમાન ન ઉછળે ? સીતાજી પવિત્ર હતા. તો પવિત્રતાથી એ આપણું મન હરી લે છે. તેમ ધર્મ એ અત્યંત પવિત્ર વસ્તુ છે, માટે એના પ્રત્યે મન આકર્ષાવું જ જોઈએ. ધર્મમાં મૈત્રી આદિ પવિત્ર ભાવનાઓ છે, અહિંસા આદિ પવિત્ર વૃત્તિઓ છે, ક્ષમા આદિ પવિત્ર ગુણો છે. દાનાદિ પવિત્ર કર્તવ્યો છે, અને જ્ઞાનાચાર આદિ પવિત્ર આચારો સમાયા છે. તો એવા એ ધર્મ પ્રત્યે આપણે ત્યારે બહુમાન જમાવવું જોઈએ. જેમ સાકર મોં ગળચટું કરવાને લીધે જ મીઠી માનીએ છીએ, તેમ ધર્મ એ પણ આત્માને મધુર સ્વાદ આપવાની મીઠી વસ્તુ છે, એટલે એના પ્રત્યે બહુમાન થઈ જ જાય ! ધર્મ પર બહુમાન જગાડવાના આ બધા ઉપાયો છે. મનને વિચારવંતુ અને મક્કમ કરી જો બહુમાન કેળવાય અને એકવાર આ જીવનમાં શરૂઆત કરી દેવાય તો પછીના ભવોમાં એ ધર્મ સહેજે ગમતો થઈ જશે ! એના પર સ્વાભાવિક આદર-બહુમાન પ્રગટશે ! મનનું વલણ ધર્મ પ્રત્યે ઊંચા મનવાળું, ઊંચા અભિપ્રાયવાળું અને ઊંચા આકર્ષણવાળું બનશે !

(૨) વિધિતત્પરતા : એકલા બહુમાનથી પણ પૂર્ણતા નથી થતી, સાથે વિધિતત્પરતા જોઈએ, તેમાંય માત્ર ધર્મની વિધિને વિશે તત્પરતા ન ચાલે, પણ આ લોક અને પરલોકને અવિરુદ્ધ હોય તેવા ફળવાળા અનુષ્ઠાનના ખપી બનવું જરૂરી છે.

મુડદાલની જેમ ધર્મ નહીં - તત્પર થઈને ધર્મ કરો.

એક માણસ પદ્માસન લગાવી સ્થિર શરીરે આંખ મીચીને હોઠ ફફડાવે છે, તો લોકોને થાય છે, 'આ કોઈ મહાન સાધના કરી રહ્યો છે'. પણ જો નીચો ડોસીની જેમ કેડમાંથી વળીને બેઠો હોય, પગ ગમે તેમ રાખ્યા હોય, ડોળા આડાઅવળા ફેરવતો હોય, માળા ગમે તેમ ચલાવતો હોય, અને એનો એ જાપ કરતો હોય તો લોકોની દૃષ્ટિએ એ કેવો લાગશે ? લોકોને એમ થશે કે, 'આમનો ધર્મ આવો

ડોશી જેવો મુડદાલ અને રેઢિયાળ લાગે છે.' ઊંચી કોટીના ધર્મને નીચો કર્યો કહેવાય.

તેમ એ એક હકીકત છે કે મનુષ્ય પોતાના ધર્મને જો અતિ સામાન્ય ગણે છે તો તેથી એ ધર્મની સાધના પણ રાંગળી-પાંગળી કરે છે. વિધિતત્પરતા માટે પરલોકને વિરુદ્ધ હોય તેવા અનુષ્ઠાનનો ત્યાગ જોઈએ. તેમ આ લોકમાં પણ વિરુદ્ધ ફળ આપે તેવા અનુષ્ઠાનનો ત્યાગ જોઈએ. વિધિ ચૂકવાથી આ લોકમાં પણ ધર્મ-નિંદા વગેરે વિરુદ્ધ ફળ આવે છે. પરલોકદૃષ્ટિએ પણ આશાતના-અનાદર થવાથી પાપ-બંધન વધે છે. સ્વચ્છંદતા વગેરેના કુસંસ્કાર વધે છે. આ બધું ટાળવા વિધિ-તત્પરતા જોઈએ જ. ધર્મ એ મહાન મંત્ર છે. મહાવિદ્યા છે. એની સાધના વિધિસર કરો તો એના વાસ્તવિક ફળ પામી શકો.

ધર્મનું ભાવિ ફળ અતીન્દ્રિય વસ્તુ છે ! ધર્મથી આત્માને કેટલાં કર્મ ઓછા થયાં, કેટલું પુણ્ય વધ્યું. તે ચક્ષુથી દેખાતું નથી. એવા અતીન્દ્રિય ફળવાળા ધર્મની જ્ઞાનીઓએ મર્યાદા બાંધી કે 'આ રીતે આલોક પરલોકથી વિરુદ્ધતા ટાળીને ધર્મ સાધના કરો તો પેલું મહાન અતીન્દ્રિય ફળ નીપજે' તો પછી વિધિની અવગણના કેમ કરાય ? વ્યવહારમાં પણ ક્યાં વિધિ વગર ચાલે છે ? ગોળ, ઘી, લોટ અને પાણી ભેગાં કઢાઈમાં નાખી દે તો શીરો થાય ? ના, એ તો પહેલાં ઘીમાં લોટ શેકે, પછી ગરમાગરમ ગોળ પાણીને લોટમાં નાખે...વગેરે વિધિથી બનાવે તો શીરો થાય છે. વિધિસર નોકરી બજાવે તો પાયરી વધે છે. સર્વત્ર વિધિની આવશ્યકતા મનાઈ છે, તેમ ધર્મસાધનામાં ય વિધિ, એ અનિવાર્ય શરત છે.

૩. ઉચિતવૃત્તિ : ધર્મના અધિકારી તરીકે મનુષ્યમાં ત્રીજી વસ્તુ 'ઉચિતવૃત્તિ' જોઈએ. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને ક્ષુદ્ર એ ચાર વર્ણ એટલે કે જાતિ કહેવાય, એમાં પોતપોતાના વર્ણને ઉચિત આજીવિકા જે ચલાવતા હોય તે ઉચિતવૃત્તિ કહેવાય. દા.ત. બ્રાહ્મણ હોય, પોતાના શાસ્ત્રોને એ ભણેલો હોય, ને લોકોને એ મુજબ ધર્મક્રિયા કરાવતો હોય, એવી રીતે શાસ્ત્રોનું જનતામાં પઠન-પાઠન-શ્રવણ કરાવે, તે જીવન નિર્વાહનો ઉચિત માર્ગ કહેવાય. વૈશ્ય હોય તો પોતે પ્રામાણિક રીતે સારા ધંધા, નોકરી વગેરે કરે. ખેતી વગેરે દયા સાચવીને કરે. બ્રાહ્મણ હોવા છતાં આડા અવળાં ધંધા કરે, જીવન શાસ્ત્રીય મર્યાદા પૂર્વકનું ન હોય, બીજાને ધર્મક્રિયા કે શાસ્ત્રાધ્યયનાદિ કરાવવાનું મૂકી હલકાં ધંધા કરતો હોય તો એ ઉચિતવૃત્તિ ન કહેવાય. એમ વૈશ્યમાં પ્રામાણિકતા સાથે દયા હોય તો ઉચિતવૃત્તિ કહેવાય. નિર્દયતા હોય તો નહિ.

ઉચિત જીવનવૃત્તિના ગુણો : એના અભાવે અનર્થ : ચાર જાતિઓ અને એના મુખ્ય ધંધા એ તો પ્રાચીન કાળની વસ્તુ હતી. આજે અવાંતર જાતિઓ અને વિવિધ ધંધા અનેક દેખાય છે. તેમ જીવન જીવવાની પદ્ધતિઓ પણ આજે કંઇ પ્રકારની અસ્તિત્વમાં આવી છે, જે નવી પણ છે. તો એના હિસાબે ઔચિત્ય પણ અનેક રીતે લક્ષમાં લેવું જોઈએ. જેમ પૂર્વકાળમાં પ્રામાણિકતા અને દયાનો વ્યવહાર ઉચિત જીવનવૃત્તિ તરીકે લેખાતો તેમ આજે પણ ઢગલાબંધ ગુણોવાળો વ્યવહાર જીવનવૃત્તિ તરીકે સ્વીકારવો પડશે, તો જ ધર્મનો સાચો અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ શકે, અને એવા અધિકારપૂર્વક ધર્મની સાધના કરનારો સ્વાત્માની શુદ્ધિ-ઉન્નતિ સાધવા સાથે બીજાને પણ દૃષ્ટાંતભૂત બની શકે. નહિતર મૌલિક ગુણોના અભાવે અનાદિના દોષ-દુર્ગુણો જીવનમાં મહાલતા રહેવાથી ધર્મક્રિયા શુષ્ક હૃદયે કરતો રહેશે ! ધર્મક્રિયા કે ધર્મસ્થાનમાં વાંકું પડતાં ક્રોધાદિ કષાયમાં ચઢી પોતાના સંઘરી રાખેલા દોષ-દુર્ગુણને વિકસાવશે ! કદાચ ધર્મની એ શુભ ક્રિયાઓ, સ્થાનો અને માનનીય વ્યક્તિઓ પ્રત્યે પણ દુર્ભાવવાળો બની જશે ! આ બધું ઉચિત જીવનચર્યાને ઉપયોગી ગુણોના અભાવે બને છે. ઉચિત જીવનચર્યાના અભાવે માત્ર પોતાને નુકસાન કરશે એમ નહિ, પણ તેવા અનુચિત વર્તાવને લીધે બીજાને પણ પોતાના પ્રત્યે ને યાવત્ ધર્મના પ્રત્યે દુર્ભાવવાળા કરશે. બીજા જોનારા કહેશે, ‘જોયો આ ધર્મી ? જોયો આનો ધર્મ ? ધર્મ અને આ ? છે કંઈ ઠેકાણાં ? કેવાં અજુગતા બોલ કાઢે છે ! કેવો અયોગ્ય વર્તાવ કરે છે ! કેવો નિર્દય, તામસી, અભિમાની...વગેરે છે ! આનો ધર્મ જ એવો માલ વિનાનો માત્ર ક્રિયાકાંડના ડોળવાળો લાગે છે !’ ધર્મને આવી નિંદા, દુર્ભાવ વગેરેનું પાત્ર બનાવશે.

પ્ર. ચૈત્યવંદન ધર્મનો સમ્યગ્ લાભ થવા માટે તમે કહો છો કે ‘બહુમાન વગેરે ગુણવાળો જીવ જ અધિકારી છે’ પરંતુ તાત્ત્વિક રીતે જોતાં તો જ્ઞાનાવરણ, મોહનીય, આદિ બાધક કર્મોનો વિશિષ્ટ ક્ષય જેણે કર્યો હોય તે જ અધિકારી બની શકે છે. તો પછી આત્મા અધિકારી છે કે કેમ, તે તપાસવા આવો કર્મક્ષય જ જોવો જોઈએ ને ? બહુમાન આદિ ગુણો જોવાનું શું કામ છે ?

ઉ. કર્મક્ષય એ આત્માની અભ્યન્તર વસ્તુ છે, અતીન્દ્રિય છે, એ ચર્મચક્ષુથી દેખી ન શકાય, પણ એ કર્મક્ષય થયાના ચિહ્ન જે બહુમાન આદિ તેને તપાસી શકાય. વાત સાચી છે કે ધર્મના અધિકારી બનવા કર્મનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ થયો છે કે નહિ, તે વસ્તુ આત્મા બહુમાન વગેરે ગુણવાળો બન્યો છે કે નહિ, તે પરથી

જણાય. આંતરિક ક્ષયોપશમ ન હોય તો દેખાવથી માત્ર ધર્મ દેખાય, પણ જેને વાસ્તવિક ધર્મની સ્પર્શના કહીએ, તે ધર્મસ્પર્શના ન મળે. માટે જ જો પૂછો કે,

પ્ર. 'અમને ધર્મમાં રસ કેમ નથી આવતો ?'

ઉ. એનું મૌલિક કારણ એ છે કે અંતરમાં એવા પ્રકારનાં કર્મોનો ક્ષયોપશમ નથી થયો. તેમજ એ ક્ષયોપશમ કરવા માટે ઉપરોક્ત ગુણોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, એ અભ્યાસ પણ કર્યો નથી. વિશિષ્ટ યોગ્યતા કેળવીને ધર્મ કરવો જોઈએ, આ વાત જેના ગળે ઉતરી હોય તે અવશ્ય તેમજ કરે. એટલે દૃષ્ટિ તો પહોંચે છે કે 'ધર્મ રસમય રીતે કરવા જેવો છે,' અને જે દૃષ્ટિ પહોંચી એજ કર્મે વિવર (જગ્યા) આપ્યું કહેવાય. હવે રસ કેમ નથી ? કહો કે જીવે ગુણોની આ ભૂમિકા નથી બનાવી માટે તેને રસ નથી. જીવે સમજી લીધું છે કે 'આપણે સંસારમાં ગમે તેમ વર્તીએ એને ધર્મની સાથે કંઇ લેવા-દેવા નથી !' આ સમજાયું છે એટલે પછી આત્મામાં મૌલિક યોગ્યતા ન કેળવાય અને ક્ષયોપશમ ન જાગે એ સહજ છે, અને યોગ્યતા તથા ક્ષયોપશમ ન હોય પછી ધર્મમાં રસ ક્યાંથી જાગે ? 'સંસારમાં જીવ ગમે તેમ વર્તે, છતાં તેનામાં ધર્મક્રિયાની યોગ્યતા હોઈ શકે,' એવી માન્યતાને પહેલે તબક્કે મિટાવી દેવી જોઈએ, સંસારમાં ઊંચા જીવન પર જ ધર્મની ઉચિતતા ઊભી થઈ શકે છે. તો એવું ઉચિત સાંસારિક જીવન બનાવવા માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ચૈત્યવંદનનો ધર્મ, કે જે ધર્મ કર્મના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે ચૈત્યવંદન ધર્મને આ ગુણો પ્રેરે છે. તેમ આ ગુણો હોય તો તે સૂચવે છે કે એવો ક્ષયોપશમ પ્રાપ્ત થયો છે. ચૈત્યવંદન ધર્મ એવા વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમવાળા જીવને આપી શકાય, બીજા અયોગ્યને નહિ. કેમ ? એટલા માટે કે યોગ્યતા વિના ધર્મ કરે તો તે અયોગ્યતાને લીધે જાતને અને ધર્મને નિંદાનું પાત્ર બનાવનારો બને છે.

આત્મામાં ક્ષયોપશમ કરવા આ જ બહુમાનાદિ ગુણોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. મન પર બળાત્કાર કરી જો ગુણોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો પછી એ ગુણો વધતાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રગટે છે, તો ધર્મ એ શું એવી કોઈ અગત્યની વસ્તુ નથી, કે એના માટે મારે બહુમાન અને વિધિ ન સાચવવાં ? સાચવવાં જ જોઈએ.' આ માનસિક ધોરણ ઊભું કરવું જોઈએ.

જે આત્મામાં વિશાળ ક્ષયોપશમને સૂચવતા બહુમાનાદિ ગુણો હોય તેને ચૈત્યવંદન આપી શકાય.

બહુમાનાદિ ત્રણ ગુણોનો ઉત્પત્તિ ક્રમ

પહેલાં બહુમાન જાગે, પછી જ વિધિ તત્પરતા જાગે, અને પછી જ ઉચિત જીવનવૃત્તિ આવી શકે. જીવ જો ચૈત્યવંદન પર બહુમાન નહિ ધરાવતો હોય, તો એ ચૈત્યવંદનની વિધિમાં તત્પર નહિ બની શકે. પાયામાં ધર્મ પ્રત્યે બહુમાન હોય એવો જીવ ધર્મસાધનાની વિધિમાં તત્પર બને છે. એમ જો વિધિતત્પર હોય તો ઉચિત જીવનવૃત્તિવાળો બની શકે છે. અર્થાત્ આજીવિકાના યોગ્ય જ ઉપાયમાં પ્રવર્તનારો બની શકે છે. આ બહુમાન, બહુમાન પૂર્વકની પ્રગટતી વિધિતત્પરતા અને એના બળ ઉપર જીવતી ઉચિત જીવનવૃત્તિ જેનામાં દેખાય તેનામાં ધર્મનું અધિકારીપણું માની શકાય.

ચૈત્યવંદનમાં અરિહંત પ્રભુને વંદનાનો શુભ પરિણામ અર્થાત્ સંવેગાદિ જોઈએ. એટલે કે ચૈત્યવંદન, કરતી વખતે આત્મામાં સંવેગ, નિર્વેદ, શ્રદ્ધા, ભક્તિ ઇત્યાદિ શુભ પરિણામ હોય તો જ વિધિ પૂર્ણ બને છે. વિધિ માટે આત્મામાં એવા શુભ પરિણામ જોઈએ કે એ શુભ ભાવોની આગળ જગતની વાતો તુચ્છ લાગે ! સંવેગાદિથી જીવ વિધિમાં ઓતપ્રોત થઈ જાય ! કેમકે ધર્મવિધિ મોક્ષના હેતુથી કરવાની છે, અને સંવેગ એટલે મોક્ષની અભિલાષા, એ મોક્ષાભિલાષા જ્વલંત હોય, સંવેગ એટલે ધર્મની અભિલાષા, એ ધર્માભિલાષા ઉત્કટ હોય, તેમ, વિધિ માટે નિર્વેદ જોઈએ. એટલે કે સંસાર પર અરૂચિ, કંટાળો જોઈએ. સાંસારિક વાત-વસ્તુ પર કંટાળો એટલે પણ નિર્વેદ, વ્યવહારિક પ્રવૃત્તિ પર અનાસ્થા એ નિર્વેદ. ભાવ તરીકે આ બધું હોય તો ધર્મ-વિધિ જોરદાર સાચવી ગણાય, ભાવ વિનાની કોરી ક્રિયા-વિધિ, તો પૂર્વે અનંતી કરી, પણ તેથી શું ? લાભનો વિશેષ આધાર અંતરના સંવેગ-નિર્વેદાદિ ભાવ ઉપર જ છે. એ ભાવ બહુમાન વિના આવતા નથી. એટલે બહુમાન હોય તો જ ભાવ, અને ભાવ હોય તો જ વિધિનું પાલન શક્ય છે. માટે જ કહેવાય છે કે વિધિ-તત્પરતા બહુમાનપૂર્વક જ હોઈ શકે.

બહુમાનવાળાના પાંચ લક્ષણ

(૧) તત્કથા પ્રીતિ : તે તે ધર્મની કથા પરના પ્રેમથી તે તે ધર્મ પરનું આંતરિક બહુમાન જણાય છે. જે ધર્મ લેવો હોય તે ધર્મની વાત જીવને બહુ ગમે. એ ધર્મની ચર્ચા, વિધિ, દૃષ્ટાન્તો, લાભ, સામગ્રી, ઉપદેશ ઇત્યાદિની વાત કરવા તથા સાંભળવા પર એનામાં બહુ પ્રેમ, પ્રીતિ દેખાય. એ સાંભળવા કહેવાનું આવે ત્યાં મોં વિકસ્વર થાય, રેખાઓ પ્રફુલ્લિત થાય, નેત્ર ચમકદાર બને, વાણી હર્ષ પ્રગટ કરે, તો મનાય

કે આ પ્રેમ આંતરિક બહુમાનને લીધે છે. પણ જો એના બદલે ધર્મ અંગેની વાત સાંભળતાં મોં વગેરે બગડે, તો માનવું પડે કે એના અંતરમાં ધર્મ અંગે બહુમાન નથી અંદર તાવ છે કે નહિ, તે માપવાના થર્મોમિટરની જેમ બહુમાન માપવાનું આ થર્મોમિટર છે.

ધર્મની વાત સામે પાપની વાત ઉપર આદર-પ્રીતિ ઓછા થાય તો ધર્મકથાની પ્રીતિ સુલભ બને, અને ધર્મની કથાપ્રીતિથી તો પછી આત્મામાં અનેકાનેક મહાન ગુણો પ્રગટ થાય છે. ધર્મ પર બહુમાનથી ધર્મ, ધર્મી, ધર્મદાતા ગુરુઓ, ધર્મપ્રણેતા તીર્થંકરદેવો, ધર્મસ્થાનો વગેરે ઉપર અથાગ બહુમાન, પ્રેમ, સેવાભાવ ઇત્યાદિ જાગ્રત થાય છે. એ જાગ્યાથી એમની વાત-વસ્તુમાં વળી ઓર રસ લાવવાં જોઈએ, પરંતુ ધર્મની વાતમાં કંટાળો ન લાવતા ઉલ્લાસ, રસ, આનંદ વગેરે પ્રીતિના ભાવો જાગ્રત રાખવા જોઈએ. ધર્મની અને તત્ત્વની વાતમાં રસપૂર્વક પરોવાયા રહેવાથી પાપની વાતો, મોહની વાતો ને અતત્ત્વની વાતોમાંથી છૂટી શકાય. અવસરે એ પાપ આદિની વાતોને ધર્મ વગેરેની વાતમાં ફેરવી નાખવાનું બને, અને એમ કરીને નિરર્થક લાગતાં અઢળક પાપોથી બચી જવાય. પણ મૂળમાં તે તે ધર્મ પર બહુમાન હોય તો એની વાતનો રસ રહે અને પ્રીતિ બની રહે. માટે કથાપ્રીતિ ને બહુમાનના ચિન્હ તરીકે નિર્દેશી છે.

(૨) નિંદાનું અશ્રવણ :- ધર્મ પર આંતરિક બહુમાન ધરાવનારનું બીજું લક્ષણ એ છે કે ધર્મની નિંદા ન સાંભળી શકે. જો નિંદા સાંભળે જ નહિ તો જાતે નિંદા કરવાની તો હોય જ શાની ? જે ચીજો પર જીવને બહુમાન હોય છે એ ચીજોમાં ન્યૂનતા કે ખામી શોધવાનું તે કરતો નથી.

ધર્મ પર બહુમાનને ધારણ કરનાર ધર્મની નિંદા કરતો નથી કે સાંભળતો નથી, એવો એનો સ્વભાવ જ બની જાય છે ! અને એ આત્માનું ઘડતર સૂચવે છે. એવા ઘડતરમાં કુદરતી જ ધર્મ સંબંધી વાતચીત પર પ્રેમ અને ધર્મ વિરુદ્ધ હલકી વાત પ્રત્યે નફરત થાય છે ! આ નિંદાના અશ્રવણથી આત્મામાં બહુમાનની પરખ સહેલી થઈ જાય છે. એવો જ આત્મા ધર્મનો અધિકારી છે. તેમ ધર્મનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ આ જ ગુણો છે. મન મારીને પણ તે તે ધર્મની કથા પ્રીતિ અને અનિન્દા વગેરે ઊભું કરવું જોઈએ. ધર્મ-નિંદાની વાત ચાલતી હોય, તેને બને તો અટકાવવી, અગર ચતુરાઈથી ધર્મની પ્રશંસામાં ફેરવી નાંખવી. એ શક્ય ન હોય તો છેવટે સ્વયં ત્યાંથી ખસી જવું જોઇએ. જેના પર બહુમાન હોવાનો દાવો રાખીએ

છીએ એની નિંદા સાંભળી જ કેમ શકીએ ? નિંદા એ અધમાધમ દુર્ગણ છે.

૩. તદનુકમ્પા :- નિન્દક પર દયા : ધર્મ પર બહુમાન આત્મામાં છે કે નહિ- એનું ત્રીજું ચિહ્ન એ છે કે ધર્મનો જે નિન્દક હોય એની એ અનુકંપા કરે. જાતે એ નિન્દા સાંભળે તો નહિ, પણ નિન્દા થતી અટકાવે, અથવા ત્યાંથી ઊભો થઇ ચાલતો થાય. આટલું કરવા છતાં પેલા નિન્દક તરફ એના દિલમાં શી લાગણી થાય ? અનુકંપા ! દ્વેષ નહિ, દયા ! શી દયા ? 'ઓહો, ખેદની વાત છે કે આ બિચારા રાજસભાવ અને તામસ ભાવથી કષાય પરવશ થઈ ગયેલા જીવો પોતાનું ય હિત જોઈ શકતાં નથી ! વિચારતા નથી કે નિંદાથી અહીં વળવાનું કાંઇ નથી, અને ગુણોના પાત્રની આશાતનાનું હલકટ કૃત્ય થાય છે ! સારી અનુમોદના ગુમાવાય છે ! એથી પુણ્ય ખોવાય, પાપ ભેગું થાય અને પરભવે જીવની ભયંકર બરબાદી સર્જાય. ક્ષણવાર પણ કરેલી નિન્દા દુર્ગતિમાં રખડાવશે !' 'એમને સદ્‌બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાઓ અને નિન્દાથી બચો !' આવી ભાવદયા એના દિલમાં આવે. ચહેરા પર એ તરવરે અને અવસરે વાણીમાં ભાવદયા જ ઉતરે.

૪) ચિત્તન્યાસ :- ચિત્તનું સ્થાપન :- ધર્મ પર બહુમાનને ધારણ કરનાર આત્મામાં ચોથુ ચિહ્ન એ હોય છે કે જે ધર્મ પર એ બહુમાન ધારણ કરતો હોય એના વિષે એનું ચિત્ત વારંવાર સ્થાપિત થાય, મન ત્યાં ને ત્યાં ગયા કરે. એ તો જ બની શકે, કે જો ધર્મ પર બહુમાન હોય. છોકરો મુંબઈ ગયો હોય અને રળતો-કમાતો થયો હોય તો દેશમાં માતાને વારેવારે એના જ વિચારો આવે છે ! એમ પત્નીને પરદેશ ગયેલા પતિના વારેવારે વિચારો આવે છે. પોતે જમે તો એમનું જમવાનું યાદ આવે છે ! કેમકે પતિ પર બહુમાન છે. તેમ ધર્મ પર બહુમાન હોય તો ધર્મના વિચાર વારંવાર આવ્યા જ કરે. ધર્મમાં ચિત્ત વારંવાર જાય.

૫) પરા જિજ્ઞાસા : બહુમાનનું પાંચમું લક્ષણ છે 'પરા જિજ્ઞાસા' અર્થાત્ ઊંચી જિજ્ઞાસા. જે ધર્મ પર બહુમાન હોય એ ધર્મને જાણવાની શ્રેષ્ઠ જિજ્ઞાસા હોય ! નવકારનો પણ ધર્મ જોઈતો હોય તો એને જાણવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા જોઈએ. તો એનું બહુમાન છે એમ મનાય. બહુમાન હોય એટલે જિજ્ઞાસા થાય જ !

વિધિતત્પરનાં પાંચ લક્ષણો

૧) ગુરુ-વિનય : જો સાચી વિશેષતાવાળી જિજ્ઞાસા હોય, મેળવવાની આતુરતા હોય તો આત્મામાં ગુરુવિનય સહેજે આવી જ જાય ! કેમકે વિનયથી જ જ્ઞાન મળે છે. 'વિનય વિના વિદ્યા નહિ !' માત્ર પુસ્તકથી વિદ્યા ન પરિણમે !

અંતરમાં વિનયનો ભાવ ઊભો થાય તો પરિણતિ જાગે !

'विणयमूलो धम्मो' એમ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે, વિનય-ધર્મ ગુરુને મહાન માની જાતને નીચો મનાવે છે. 'મારા ગુરુ ! કેવા મારા ઉપકારી ગુરુ ! કેવો મને ઊંચો ચઢાવ્યો !' આ આકર્ષણ થયું, એટલે એમની પ્રત્યેક જરૂરિયાતો પર એનું ધ્યાન રહે.

૨. સત્કાલ-અપેક્ષા :- જે ધર્મ કરવા જીવ તેયાર હોય તે ધર્મની વિધિ સાચવવા ઉપરાંત એ ધર્મ કરવાનો જે કાળ કહ્યો હોય તે કાળની અપેક્ષા રાખે ! એટલે કે કાળને અગત્ય આપે, મહત્ત્વ આપે. એ ચોક્કસ સમજે કે 'આ ધર્મક્રિયા શાસ્ત્રે કહેલા સમયે કરીએ તો ફળે', મનમાં દૃઢ સમજ બેઠી હોય કે 'ચૈત્યવંદનાદિ યોગ્ય કાળે જ કરવાનું. એ કરેલું જેવું ફળે તેવું અકાળે કરલું ન ફળે.' માટે જ એ આત્મા ત્રણ સંધ્યારૂપ શુભકાળનો આશ્રય કરે. કદાચ કાળ ન સાચવી શક્યો હોય તો એના ચિત્તમાં એ બદલનો ખેદ હોય. કાળનું મહત્ત્વ અંકિત થયેલું હોય, કાળ સાચવવાની ભારે તમન્ના હોય.

કાળે કરેલું કાર્ય ફળે છે. એ દુનિયામાં ઠામ ઠામ દેખાય છે. અવસરે વેપાર કરે તો એક સીઝનમાં બાર મહિનાનું કમાઈ જાય છે ! અમુક કાળે કોઈને અમુક અક્ષર કહ્યો હોય તો અસર થાય છે ! સમુદ્રમાં ભરતી ઓટ કાળના નિયમ પર ચાલે છે. ગર્ભ કાળે પાકે છે. યોગ્ય કાળે રાજાદિની કરેલી સેવાનાં મૂલ્ય અંકાય છે. કાળે કરેલી બીજાને સહાય લેખે ગણાય છે. એ જ રીતે ચૈત્યવંદનાદિ ધર્મના અનુષ્ઠાનનો કાળ ઉપયોગી છે તો એ સાચવવો જોઈએ.

૩. ઉચિત આસન :- વિધિતત્પર બનેલો આત્મા ઉચિત આસન સાચવે. આસન એટલે બેઠક, દા.ત. પદ્માસન, વીરાસન વગેરે તથા એ મુદ્રા પણ સાચવે. આસન એટલે ક્રિયા વખતે શાસ્ત્રે કહ્યા મુજબ શરીરના ગાત્રોની વ્યવસ્થા, અને દૃષ્ટિ એકલા પ્રભુ પર સ્થાપિત થાય એ રીતનું સંયમન. આનું નામ ઉચિત આસન.

૪. યુક્ત સ્વરતા :- વિધિપર એટલે સ્વ-પરના ધર્માચરણમાં અબાધક રીતે તત્પર. એ અબાધકતા માટે સૂર યોગ્ય જોઈએ. ધર્મક્રિયા કરતી વખતે પોતાનો સ્વર એવો રાખે કે જે બીજાના ધર્મયોગોનો બાધક ન બને, બીજાને પોતાની ધાર્મિક ક્રિયામાં કે ધ્યાનમાં ખલેલ ન પડે.

શુભ ભાવો અનેક જોઈએ :- અશુભ ભાવો અનેક છે, માટે જ એને ટાળવા જ્ઞાનીઓએ અનેક શુભ ક્રિયાઓ અને અનેક શુભ ભાવો કર્તવ્યરૂપે ફરમાવ્યા છે.

સાધનાના દરેક ક્ષેત્રમાં મર્યાદા નિયત હોય છે. અમુક ક્રિયાનો આટલો સમય, ને અમુક ક્રિયાનો આટલો સમય, એમ બધી ક્રિયાવિધિ સચવાય તો સંગીન ઉન્નતિ થાય ! એકલી દાળ, એકલા ભાત, એકલી રોટલી ખાવાથી ચાલે છે ? ના, ત્યાં તો બધું જોઈએ છે ! તો શુભ ભાવ બધા ન જોઈએ ?

ધર્મક્રિયામાં સાવધાની રાખો :- ક્રિયામાં એકાગ્ર થવાનું જરૂરી છે, તેવી રીતે સાવધાન બનવું પણ જરૂરી છે. જિનકલ્પી મુનિઓ એકાગ્ર ધ્યાનમાં હોય, છતાં ઘણા સાવધાન હોય છે. ધ્યાનમાં કેટલો સમય ગયો, એની એમને ખબર હોય છે. એ ધારાએ જ એમનું કામ ચાલતું હોય છે. એમ પરમાત્માનું ચૈત્યવંદન, અરે ! કોઈ પણ ધર્મક્રિયા, એ સાવધાનીથી ચાલવી જોઈએ, કે જેથી બીજાના ધર્મ-યોગો ટકરાય નહિ. પોતાના આત્મામાં ભક્તિરસનો શુભ ભાવ વધે, એમ બીજા પ્રત્યેનો સાપેક્ષભાવ, સહાનુભૂતિ, ગુણાનુરાગ, ઉદારતા વગેરે શુભ ભાવો વધે, એવી સાવધાની પણ જોઈએ. સાવધાની સહિત પોતાની સ્થિતિ અનુસાર અધિકાધિક શુભ ભાવોમાં ચઢતા જવાય તો આત્માના અનેક પ્રકારના અશુભ ભાવો તૂટતા જાય. બીજાના સ્વરને તોડી નાખે એવો પોતાનો સ્વર ન જોઈએ. કેમકે પોતે જે આ ચૈત્યવંદન કરે છે તે ચૈત્યવંદન ઉપરના બહુમાનથી કરે છે, ને ચૈત્યવંદન પર બહુમાન એટલે પછી એ ચૈત્યવંદન પોતાનું હોય કે બીજાનું.

૫) પાઠોપયોગ :- વિધિ-તત્પર બનવા માટે જે ધર્મક્રિયા કરાય, એ ધર્મક્રિયાના સૂત્રપાઠ બોલવામાં અખંડ ઉપયોગ જોઈએ. સૂત્ર અને અર્થ બન્ને પર લક્ષ જોઈએ.

પ્ર. ચિત્ત તો એક સમયે એક પર જ રહી શકે ને ? અર્થ પર ચિત્ત રાખે તો સૂત્ર પર ક્યાંથી રહી શકે ?

ઉ. વાત સાચી છે, ચિત્ત એક સમયે એક જ વસ્તુ પર રહી શકે. પરંતુ 'સમય' એટલો બધો સૂક્ષ્મકાળ છે કે સૂત્ર-ઉપયોગ પરથી અર્થ-ઉપયોગ એક સાથે ચાલતા લાગે છે, જેમ શેરડી ચાવતાં શેરડીને જોવાનો ઉપયોગ, શેરડીના રસમાં ઉપયોગ, એના સ્પર્શની, એના અવાજનો ઉપયોગ, એની ગંધનો ઉપયોગ આ બધા ઉપયોગ એક સાથે ચાલતા લાગે છે ને ? એટલે સૂત્ર, અર્થ બન્ને ઉપર ઉપયોગની સાવધાની જોઈએ.

બીજી વાત એ છે કે, સૂત્રના અર્થ સુત્ર બોલતા સાથે સ્ફુરવા જોઈએ. સૂત્ર

બોલતાં જ અર્થનું ચિત્ર આંખ સમક્ષ ખડું થાય, એવો અભ્યાસ કરવો જોઇએ. 'અર્થ' નો અર્થ માત્ર શાબ્દિક અર્થ નથી સમજવાનો. આમાં તો એક ભાષાના શબ્દની સામે બીજી આપણી ચાલુ ભાષાનો શબ્દ આવ્યો, પણ અર્થ શું આવ્યો ? અર્થ એટલે પદાર્થ, વાસ્તવિક વસ્તુ. **'નમો અરિહંતાણં'** સૂત્ર ઉચ્ચારતાં સામે જાણે અરિહંત દેખાય છે, અને આપણે નમીએ છીએ, એવો જે ભાસ થાય, એ અર્થ કહેવાય. આના અભ્યાસથી સૂત્રના ઉપયોગની સાથે જ અર્થ-વસ્તુ ખ્યાલમાં આવે છે.

એટલું જ નહિ, પણ અર્થના તન્મય ઉપયોગનો અભ્યાસ વધારવો હોય તો ત્યાં સુધી વધારી શકાય છે કે એક સૂત્ર બોલાઈ ગયું એટલે તદ્દન પડતું મૂકવાનું નહિ, કિંતુ પછીના સૂત્ર વખતે મનમાં એની સંકલના રાખવાની. પ્રસ્તુતમાં ચૈત્યવંદન સૂત્રમાં એક પદની પછી એ પદનો બીજા પદ સાથે સંબંધ છે. તે ગ્રંથકાર પદે પદે બતાવવાના છે. દા.ત. **'અરિહંતાણં'** પદ પછી અર્હત્ કઈ સંપત્તિથી અર્હત્ છે. એ બતાવી **'ભગવંતાણં'** પદ કહેવાના છે.

પદની-ગાથાની સંકલના

આવી સંકલના સ્તવન બોલતા પણ ચાલવી જોઇએ. અર્થાત્ પ્રત્યેક ગાથાની બીજી ગાથા સાથે સંકલના કરાય. એકેક ગાથા બોલાતી જાય તે ધ્યાન રાખી બોલવાની ખ્યાલમાં રહે કે 'હું બોલી રહ્યો છું. એનો આ ભાવ છે. તેમ એ ગાથા પૂરી થતાં એની પછીની ગાથા સાથે એનો સંબંધ જોડવાનો.' દા.ત. 'કરુણાનાગર, કરુણાસાગર કાયાં કંચનવાન, ધોરી લંછન પાઉલે કાંઇ, ધનુષ પાંચશે માન :-' એટલે, 'પ્રભુ ! તમે ઠેઠ પૂર્વના ત્રીજા ભવે કરુણાની ખાણ અને કરુણાના સમુદ્ર બન્યા છો, તો તમને વૃષભના લંછનવાળી, પાંચસે ધનુષ ઊંચી તથા વિશ્વમાં અદ્‌ભુત અનુપમ કંચનવર્ણી કાયા મળી છે.' આ એક જ ગાથાના પૂર્વાર્ધ, ઉત્તરાર્ધ વચ્ચે સંકલના કરી. પછી 'ત્રિગડે બેસી ધર્મ કહંતા...' ગાથાને જોડવાની, 'માટે જ ત્રણ ગઢ પર ધર્મ કહેતા એવા આપને હે પ્રભુ ! જગત નીચે બેસી સાંભળે છે...'

આમ અર્થની સંકલનાના ઉપયોગ વડે સ્તવ-યોગમાં ચિત્ત પરોવેલું રાખવાથી સ્તવનામાં એકાગ્રતા તન્મયતા બહુ રહે છે ! ઊંચી વિધિ સચવાય છે ! ઊંચા ભાવોલ્લાસ અને ઉચ્ચ ભક્તિ પ્રગટે છે ! એવી જ રીતે સૂત્રમાં સંકલના બદ્ધ ઉપયોગ રાખવાથી અપૂર્વ સંવેગ-વૃદ્ધિ ને અદ્‌ભુત તન્મયતા થાય છે. એ સંવેગવૃદ્ધિ અને તન્મયતા કરાવવા માટે જ સૂત્ર પર વિવેચન કરતાં મહાપુરુષો સૂત્રો, પદો,

અને ગાથાઓની વચમાં સંબંધ જોડી આપે. સંકલના કરી આપે છે, કે 'આના પછી આ કેમ કહ્યું ?' આજ લલિત-વિસ્તરામાં જોશો કે **'નમોત્થુણં'** સૂત્રના પદે પદે પૂર્વપૂર્વના પદની સાથે સંકલના કરી બતાવશે, પૂર્વની સંપદાનો પછીની સંપદા સંબંધ સાથે જોડી બતાવશે.

ક્રિયામાં તન્મયતા અને તલ્લીનતા

કદાચ પ્રશ્ન થાય કે આવી સંકલના કરવાની જરૂરિયાત શી છે ? એ જ કે ઉપયોગ સંકલનાબદ્ધ થતાં ક્રિયાસાધક ક્રિયામાં તન્મય અને તલ્લીન બની શકે છે. બાઈ અનાજ દળવા બેસે, ઘંટીમાં મૂઠી અનાજ નાખીને ઘંટી ફેરવવી શરૂ તો કરે, પણ પછી અનાજની મૂઠીઓ આજુબાજુ કે બીજી ઘંટીઓમાં ફેંકે, ને આ ઘંટી ફેરવવી ચાલુ રાખે, તો લોટ ભેગો થાય ખરો ? ના એ તો અનાજની દરેક મૂઠીઓ એકેકની પાછળ આ ઘંટીમાં જ નાખવી પડે ! ! તો જ લોટ ભેગો થાય. તેમ પ્રત્યેક ગાથાને સંકલનાબદ્ધ એક જ ચિત્તોપયોગની ધારામાં મૂકવા જોઈએ.

દા.ત. નમસ્કાર સૂત્રમાં **'નમો અરિહંતાણં'** પછી **'નમો સિદ્ધાણં'** પદ, પછી **'નમો આયરિયાણં'** પદ પછી, **'નમો ઉવજ્ઝાયાણં'** પદ પછી **'નમો લોએ સવ્વ સાહૂણં'** પદ, એ પદોમાં કઈ સંકલના છે ? એજ કે વિશ્વના તત્ત્વો અને મોક્ષમાર્ગનો મૂળ પ્રકાશ કરનાર અરિહંત છે. પછી એ પ્રકાશ ઝીલીને કૃતકૃત્ય થનારા સિદ્ધ છે. ત્યારબાદ એ પ્રકાશનો અને કૃતકૃત્ય થવાનો પ્રચાર કરનારા આચાર્ય છે. એ પ્રચારમાં સહાયક ઉપાધ્યાય છે, અને એવા પ્રચાર અને સહાયના આલંબને સાધના કરનારા સાધુ છે. આ રીતે સંકલનાપૂર્વક સૂત્રપાઠ અને અર્થ-ઉપયોગ જોઈએ. પાઠોપયોગ પાછો સતત હોવો જોઈએ. અર્થાત્ એકેક લીટી છૂટી પાડીને અને વચમાં ચિત્ત-ઉપયોગ તૂટે નહિ, એ રીતે અખંડ ધારાએ પાઠ ચાલવો જોઈએ. ઉપયોગે ધર્મ છે. ક્રિયામાં સૂત્રાર્થ પર ચિત્તનો જેટલો ઉપયોગ તેટલો ધર્મ. ઉપયોગ વિનાની ક્રિયામાં તો જો દુષ્ટ આશય ન હોય તો ક્રિયામાં શુભ અભ્યાસ પડે એટલો જ લાભ, પરંતુ શુભ અધ્યવસાય અને ઉત્તરોત્તર આત્મ-વિશુદ્ધિનો મહાલાભ તો શુદ્ધ ઉપયોગથી જ મળે.

સૂત્રાર્થમાં શુદ્ધ ઉપયોગ જાળવવા માટે જોડાક્ષરો બરાબર બોલવા જોઈએ. જોડાક્ષર હોય ને અડધો અક્ષર ખાઇ જાઓ એ ન ચાલે ! એમાં અર્થનો અનર્થ થાય ! દા.ત. 'સવ્વ'ને બદલે 'સવપાવપ્પણાસણો' બોલો તો અર્થ 'શબના (મડદાના) પાપનો નાશ કરનારો' એવો થાય 'સવ્વન્નૂણં' ને બદલે 'સવ્વનૂણં' એમ

'ન્' ઓછો બોલો તો અર્થનો અનર્થ થઈ જાય ! ભગવાન સર્વથી ન્યૂન એવો અનર્થ થાય ! માટે 'સવ્વન્નૂણં' બોલવું જોઈએ. (સવ્વન્નૂ એટલે સર્વજ્ઞ). એમ અડધાનો આખો અક્ષર બોલો તો પણ અનર્થ ! **'તમધમ્મચક્કવટ્ટી'**નો અર્થ 'તે અધર્મ ચક્રવર્તીને' એવો થાય ! બોલવું જોઈએ **तं धम्मचक्कवट्टीं** તે ધર્મ ચક્રવર્તીને એવો વાસ્તવિક અર્થ નીકળે. કહો જો આવી અશુદ્ધિ પૂર્વક સ્તુતિ કરાય તો એ સ્તુતિ થાય કે વિટંબણા ?

સૂત્રો શુદ્ધિપૂર્વક બોલો

ઉચ્ચારણ શુદ્ધ કરે, જોડાક્ષર, અનુસ્વાર, ભાર વગેરે સાચવીને કરે અને અર્થ પર લક્ષ આપે, છતાં એ ઉચ્ચારણ હજુ પરિપૂર્ણ નથી થતું. શું ખૂટે છે તેમાં **'तल्लेस्स'**; ન હોય, તો ય ન ચાલે, અર્થાત્ જે બોલે છે તેના ભાવને અનુરૂપ શુભ લેશ્યા દિલમાં પ્રગટ થવી જોઇએ. દા.ત. પૂજા ભણાવો છો ને ? 'પ્રભુ તુજ શાસન અતિ ભલું !'

આનો ભાવ એ છે કે 'જિનશાસન અતિ હિતકર છે. એના દાતા પરમાત્માનો અનંત ઉપકાર છે.' અહીં પૂજાના અર્થને યોગ્ય લેશ્યા, એના પ્રત્યે મહાન આભાર-બુદ્ધિ અને ઉછળતા અપૂર્વ હર્ષની થવી જોઈએ. એવી લેશ્યા સાથેનો ચિત્તોપયોગ સચોટ ઉપયોગ બની શકે. એવી રીતે એક પૂજા એવી આવે છે કે-

'શીતલ નહિ છાયા રે આ સંસારની ! કુડી છે માયા રે આ સંસારની.'

આ પૂજાનો ભાવ એ, 'સંસારની છાયા લહાયબળતી અને માયા જૂઠી છે.' તો એને યોગ્ય લેશ્યા સંસારની અશીતલતાના હિસાબે મહાન નિરાશા, મહાસંતાપ અને આકુળ-વ્યાકુળતાની, તથા સંસારની જૂઠ્ઠાઇને હિસાબે અવિશ્વાસની અને કંપનની લેશ્યા જોઈએ. એમ પ્રભુને વિનંતીનું સૂત્ર કે સ્તવન આદિ હોય, દા.ત. 'જયવીયરાય' તેમાં ગદ્ગદ ભાવે આજીજી-સૂચક લેશ્યા જોઈએ. સૂત્ર કે સ્તવનના પદોનું ઉચ્ચારણ એવી એવી લેશ્યા સહિતનું હોય તો પાઠોપયોગ અદ્ભુત ભાવભર્યો થાય.

આ રીતે ક્રિયામાં પાઠોપયોગ અર્થાત્ સૂત્રનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ, અર્થનું લક્ષ, તથા ભાવ આદિનું લક્ષ રખાય તો કહેવાય કે વિધિમાં તત્પરતા છે.

ઉચિત વૃત્તિના પાંચ લક્ષણ

૧. લોકપ્રિય : આત્મા ધર્મનો અધિકારી તો બને, કે જો એનામાં ઉચિતવૃત્તિ હોય. ઉચિતવૃત્તિ છે કે નહિ, તે માટે જોવું કે એ આત્મા લોકપ્રિય છે કે નહિ ?

લોકોને તો જ વલ્લભ લાગે કે જો એ યોગ્ય જીવનચર્યા વહન કરતો હોય. દરેક પ્રસંગમાં એ આત્માનું વિવેકી સંભાષણ, એનો વિવેકી વ્યવહાર, એની શુદ્ધ લેવડ-દેવડ, વગેરે બધું જ ઉચિત હોય. એનું જે કુટુંબી તરીકેનું સ્થાન હોય, સમાજની જવાબદારીનું સ્થાન હોય, એને એ બરાબર અદા કરતો હોય, પત્નીને સંભાળે ને માતાને નહિ, કે મિત્રને સાચવે, પણ ભાઈની ખબર પણ ન લે, એવું ન બને. બધા જ સંબંધ ઉચિત રીતે સાચવે અને સેવે. કોઈનો પાડોશી હોય તો એના પ્રત્યે પણ પોતે શ્રીમંત હોવા છતાં ખામોશ અને નમ્ર ભાષા રાખે. અવસરોચિત સહાય અને સહકાર રાખે, અર્થાત્ બધા સાથે બરાબર યોગ્ય વર્તાવ રાખે. જો આવું વ્યાપક ઔચિત્ય હોય તો એનામાં લોકપ્રિયતા ગુણ આવી જ જાય. બહાર લોકો એના પ્રત્યે અપ્રીતિ ન કરે, કે એનું ઘસાતું પણ ન બોલે. આના પર લોકપ્રિયતા મપાય છે. આ લોકપ્રિયતા ધનમાલ પર નિર્ભર નથી. લોકપ્રિય એટલે લોકના દિલમાં વસી ગયો હોય. લોકો હૃદયના કોઈ ખૂણામાં પણ એનું ખરાબ ન ચિંતવે. ક્યાંય ખાનગી ખૂણામાં પણ એનું ઘસાતું ન બોલતા હોય, પીઠ પાછળ પણ નિંદા ન કરતા હોય, દિલમાં અરૂચિ ન ધરાવતા હોય ! સાચી લોકપ્રિયતા આનું નામ છે. ધર્મને અધિકારી બનવા લોકપ્રિયતા પહેલી જોઈએ. ખામોશ, સહૃદયતા, ઔદાર્ય વગેરે કાંઈ એવા બહુ ઉચ્ચ કોટિના ગુણો નથી કે એ પામવા દુષ્કર હોય. એ તો મધ્યમ ગુણો છે ! જે દાન-રુચિ અને મધ્યમ ગુણવાળો હોય અને સ્વભાવે અલ્પ કષાયી હોય એ મનુષ્યનું આયુષ્ય ઉપાર્જે છે. એવા મધ્યમ ગુણો વિના ય ધર્મની યોગ્યતા ક્યાંથી આવે ? ધર્મનો જેટલો ખપ, તેટલો ખપ આનો જોઈએ.

૨. અગર્હિત ક્રિયા :- જેમ ઉચિત જીવનચર્યા હોવાનું લોકપ્રિયતા ઉપર ખબર પડે, તેમ અગર્હિત ક્રિયાથી અર્થાત્ અનિંદ્ય પ્રવૃત્તિથી ઉચિતતાની ખબર પડે. પ્રવૃત્તિ અનિંદ્ય હોવી એ એક માર્ગાનુસારીનો ગુણ છે, અને લોકપ્રિયતા શ્રાવકના એકવીસ ગુણમાંનો એક ગુણ છે. નિંદ્ય પ્રવૃત્તિમાં ઘણું ઘણું આવે, નિંદા, ચાડી, ચુગલી એ નિંદ્ય છે, ઉદ્ધત વાણી અને ઉદ્ધત વર્તાવ એ નિંદ્ય પ્રવૃત્તિ છે, લોકોને લડાવવા એ નિંદ્ય પ્રવૃત્તિ છે. દુરાચારની પ્રવૃત્તિ, મોટા જૂઠ ડફાણ એ નિંદ્ય પ્રવૃત્તિ છે. એવી રીતે કેટલાક ધંધા નિંદ્ય પ્રવૃત્તિ ગણાય. ઢોરોને ડામ દેવાનું કામ, દલાલી કરે પણ વચ્ચેથી ગાવલીઓ ખાઈ જવાનું કામ...વગેરે નિંદ્ય પ્રવૃત્તિ છે. જુગાર શિકાર વગેરે પ્રવૃત્તિ નિંદ્ય છે.

પ્ર. નિંદ્ય પ્રવૃત્તિને ધર્મની સાથે શું સંબંધ કે એ નિંદ્ય પ્રવૃત્તિ હોય તો ધર્મ માટેની

યોગ્યતા ન રહે ? નિંદ્ય પ્રવૃત્તિવાળો આત્મા ધર્મમાં રસ લેતો હોય, ધર્મ માર્ગે પૈસા ખર્ચતો હોય અને તપ, જપ કરતો હોય તો શું એ ધર્મને યોગ્ય નથી ?

ઉ. ના, નિંદ્ય પ્રવૃત્તિઓ માણસના મનની વધુ મલિનતા સૂચવે છે. એવી મલિનતાવાળાને ધર્મ સ્પર્શતો નથી. ધર્મ તો પવિત્ર દિલવાળાને સ્પર્શે છે એને નિંદ્ય પ્રવૃત્તિનો વિચાર સરખો ન ગમે. તો જ એ ધર્મક્રિયાને પણ દીપાવે. નિંદ્યપ્રવૃત્તિવાળો તો ધર્મક્રિયાને લજવે છે. પછી કેઈને ધર્મક્રિયા, ધર્મ ઉપર સૂગવાળા, અભાવવાળા કરે છે. માટે નિંદ્ય પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ જોઈએ.

૩. સંકટમાં ધૈર્ય :- ત્રીજા નંબરમાં, ઉચિત વૃત્તિ ધરનાર આત્મા સંકટમાં સારી રીતે ધૈર્ય રાખનાર હોય. એના પરથી ઉચિતવૃત્તિ પરખાય. ગમે તેવા સંકટ આવે, પણ એ ધીરતાથી કામ લે. અધીર ન બને. અધીરતા એટલે શું ? અધીરતા એટલે હાયવોય, અને ગમે તે પ્રકારે સંકટમાંથી છૂટવાની ઉતાવળ, એને લીધે પછી માણસ કાર્ય-અકાર્યનો વિવેક ભૂલે છે, અને કેટલું ય અનુચિત કરવા પ્રેરાય છે. સંકટ આવે એટલે મનુષ્ય ચોંકે એ સંભવિત છે, પણ ધૈર્ય ગુમાવી નિરાશ કે ભગ્નહૃદય અને શોક કરી ભારે દુર્ધ્યાનમાં પડે છે, અને જ્ઞાનાવરણ આદિ અનેક પાપકર્મો ઉપાર્જે છે. શોક અને હાયવોયના સમયે સમયે નવાં નવાં પાપ કર્મો ભરતી થયે જાય છે ! એક મિનિટમાં તો અસંખ્ય સમયો પસાર થાય છે, ત્યાં સુધી માં પાપકર્મોની અખંડ ધારા વહી આવે છે ! ત્યારે બીજી બાજું અનાદિના કુસંસ્કારો પોષાઈ દૃઢ થાય ! માટે જ શોક અને હાયવોયને જ્ઞાનીઓએ મહાદોષ કહ્યો છે. ત્યારે અધીરતાને લીધે બીજી બાજુ દીનતા આવી જાય છે ! દીન બનવાથી જેની તેની આગળ રોદણાં રોઈ ગરીબડો થાય છે, યશ ગુમાવે છે, સત્ત્વહીન બને છે ! સત્ત્વહીનતામાંથી સુકૃત કરવાની શક્તિ નાશ પામે છે. ત્યારે વિચારો કે કર્તવ્ય અને સુકૃતો સાધવાની શક્તિ ગુમાવરાવે એ અધીરતા દોષ કેટલો ભયાનક ! અધીરતા બીજા પર દોષ ઢોળવા પ્રેરે છે. નિંદાને પ્રેરે છે. નિંદ્ય પ્રવૃત્તિને પ્રેરે છે.

ધીરતા શી રીતે રહે ? ઉચિત જીવનવૃત્તિનો ખપ છે તો સંકટમાં ધીરતા કેળવવી જ પડે. એમાં કઠિન પણ શું છે ? માણસે વિચારવું જોઇએ કે સંકટમાં ભડકવું શા માટે ?

(૧) 'પાપકર્મના ઉદય જાગ્યા હોય તો સંકટ આવે જ. તો ક્યાં આપણે એકલાં પુણ્ય જ ભોગવવાનો ઠેકો રાખ્યો છે ? શું પૂર્વ ભવોમાં આ જીવનમાં કોઈ હિંસાદિ કૃત્યો અને રાગાદિ દોષો નથી સેવ્યા ? કોઈ પાપ કર્મો સિલિકમાં નથી ?

હોય જ. માટે જ તો એ પાપકર્મ વગર બોલાવ્યા ઉદયમાં આવે છે. અને તો એ સંકટ ઊભા કરે જ. ત્યારે,

(૨) આપણને સગવડ ભોગવતા જેમ આવડે છે, એમ સંકટ પણ ભોગવતા આવડવા જોઈએ. સગવડ ભોગવવાની જેમ સંકટને સહવાની પણ તૈયારી જોઈએ. નોકરને પગાર લેવાની તૈયારી હોય અને નોકરી કરવાની તૈયારી ન હોય તો એ ચાલી શકે ?

(૩) સગવડ ગમે છે, સંકટ નહિ ! પણ સમજવું જોઈએ, ઊલટું સંકટમાં તો માણસની કસોટી થાય છે, ઘડતર થાય છે, ધીરતા વગેરે ગુણો કેળવવાનો અવકાશ મળે છે. કસોટીમાં પાસ થવાથી આત્માની શુદ્ધિ વધે છે. તેજ વધે છે, બળ વધે છે. સોનું ભડભડ બળતા અગ્નિના સંકટમાંથી પસાર થઈ શુદ્ધ અને તેજસ્વી નીવડે છે, તો એ સાચા સોનામાં ખપે છે. ભારે પરીક્ષાઓમાંથી પાસ થનાર વિદ્યાર્થી ઉચ્ચ પદવી પામે છે. વસ્તુમાં જો એવો Resisting Power એટલે કે આક્રમણના સંયોગો સામે સ્વસ્વરૂપમાં ટકવાનું સામર્થ્ય હોય છે, તો એ વસ્તુ શુદ્ધ અને કિંમતી તરીકે ખપે છે, તો આત્મામાં પણ એ સામર્થ્ય ખાસ જોઈએ. સંકટ સામે ધીરતાથી ટકવાની, ને સંકટને સહર્ષ વધાવી લેવાની ખાસિયત જોઈએ. તો જ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય અને ઉચ્ચ માનવ તરીકેનું પ્રમાણપત્ર મળે.

(૪) ધર્મનો અધિકારી આત્મા કેળવાયેલો મનુષ્ય હોય, કેળવાયેલી કણેક રોટલી બનવા માટે અધિકારી છે. તેમ ગુણોના અભ્યાસથી કેળવાયેલો મનુષ્ય ધર્મનો અધિકારી બની શકે છે. સંકટમાં ધૈર્ય રાખો, ખમી ખાવાનું રાખો. આ પ્રયોગ એક અઠવાડીયું કરો, પછી એના મહાન લાભ દેખાશે. ભલે દુ:ખના ડુંગરા તૂટી પડે, પરંતુ આપણે નાહિંમત નહિ થવાનું, સમજી રાખવાનું કે—

(૫) બીજી રીતે વિચારતાં સંકટ એ તો અનુકૂળ પ્રસંગ છે, અથવા મામૂલી પ્રસંગ છે. આ કંઈ ભારે સંકટ નથી ! સાપેક્ષ કલ્પનાથી મન ફોરું બની જાય છે. અને હિંમતવાળું બને છે. પાંચ રૂપિયાની નોટ પડી ગઇ, પછી વિચારે કે-'સારું થયું કે ૧૦૦ રૂપિયાની નોટ લઈને આજે બહાર ન ગયો !' તો મન હલકું રહે છે. સુખ-દુ:ખ સાપેક્ષ વિચારણાથી છે. સંકટમાં જો એ અપેક્ષા રાખી હોય કે, "સંકટ આવ્યું હોય એટલે કર્મ દેવું લેવા આવ્યો છે. ભલે લઈ જાઓ શાહજોગ !" તો આત્મામાં ધૈર્ય ટકી શકે.

(૬) દુનિયામાં રત્ન, મોતી, સોનું વગેરે સારી વસ્તુઓ જો ઘણું સહે છે-

તો એ ઊંચા બને છે, તેમ આત્માએ પણ ઊંચા બનવા માટે ઘણું ઘણું સહેવું જોઈએ.

આ રીતે વિચારણાઓ કરી ધીરતાને કેળવતાં જવું જોઈએ, જેથી નાની-મોટી આપદામાં ધીરતા રહે ! તણખિયા કોલસાની જેમ જરા જરામાં માણસ ફટ્ ફટ્ થતો હોય તો એ ધર્મને યોગ્ય કેવી રીતે કહેવાય ?

ધર્મ એ ઊંચી કોટિનો રંગ છે. એ રંગને આત્મા પર ચઢાવવા ઉચિત જીવન વૃત્તિરૂપ ઊંચામાં ઊંચી સફાઈ જોઈએ ! મેલા કપડાં પર ઊંચો રંગ ન ચઢે, ઊલટો રંગ બગડે. તેમ અનુચિત જીવતરવાળાને આપેલો ધર્મ બગડે.

(૪) શક્તિ-અનુસાર ત્યાગ :- આત્મામાં ઉચિત જીવનવૃત્તિ છે કે કેમ, તેનો નિર્ણય કરવા ચોથા લક્ષણમાં એ તપાસવું પડે કે એ દાનમાં યથાશક્તિ પ્રવર્તે છે કે નહિ.

પ્ર. ઉચિતવૃત્તિ સાથે દાનનો શું સંબંધ છે ?

ઉ. દાન દેવાની પાછળ (૧) ચિત્તની ઉદારતા કામ કરતી હોય છે. (૨) ઉપકારી પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા કામ કરતી હોય છે. (૩) દુઃખી જીવો પરની દયાવૃત્તિ કામ કરતી હોય છે, ને (૪) ગુણવાન તથા શુદ્ધ ચારિત્રપાત્ર પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ કામ કરતો હોય છે. આ ઉદારતા, કૃતજ્ઞતા, દયા અને પૂજ્યભાવ જો આત્મામાં ન હોય તો એ આત્મા ધર્મને માટે યોગ્ય ન કહેવાય, કેમકે ઉદારતા વગેરેના અભાવે એ અવસરોચિત ઔચિત્ય સાચવી શકતો નથી. જે આત્મા અવસરોચિત ઔચિત્ય ન સાચવે તે આત્મા ધર્મ હાથમાં લે, તો પણ એને શોભાવી શકે નહિ. જેમ સાંસારિક કુટુંબી સાથે દૈહિક સંબંધ છે, તેમ ઉપકારી, દુઃખી અને પૂજ્ય પુરુષો સાથે આધ્યાત્મિક સંબંધ છે. ધર્મ લેવા ઇચ્છનારે શારીરિક સંબંધ કરતા આધ્યાત્મિક સંબંધનું અધિક મહત્ત્વ માથે ધરવું જોઈએ, તો જ ધર્મ સાથે સાચી સગાઈ થાય. જે આધ્યાત્મિક સંબંધમાં બેપરવા હોય એ શક્તિ અનુસાર દાન નહીં કરી શકે, આત્મભોગ નહિ આપી શકે, અને તેથી ધન કુટુંબ અને સ્વાર્થની ગાઢ મૂર્ચ્છામાં એ ડૂબ્યો રહેશે ! એવી ગાઢ મૂર્ચ્છા ધર્મના સાચા ભાવને અટકાવનારી છે.

ઉપકારી પ્રત્યે : મનુષ્યના જીવનમાં માતાપિતાનો ઘણો ઉપકાર છે, ગર્ભાવસ્થામાં કે બાળપણામાં મનુષ્ય કઈ આવડત કે હોંશ રાખી શકે છે ? એ તો કેટલાંય કષ્ટ વેઠીને માતાપિતા એ અવસ્થામાં બાળકનું પોષણ કરે છે, હોશિયાર બનાવે છે. હવે જો એ મહાન ઉપકાર ભૂલી માણસ સ્વાર્થ ઘેલો, પત્ની ઘેલો કે આપમતિ બની માતા પિતાની પાછળ તન-મન-ધનનો ભોગ ન આપે તો એ કેટલો

બધો કૃતઘ્ન ગણાય ? પશુ કરતાં એ મનુષ્યમાં શી વિશેષતા ? એમ પોતાના વિદ્યાગુરુનો ઉપકાર ભૂલી જાય અને વિદ્યાગુરુ માટે યથાશક્તિ ભોગ ન આપે તો તે પણ મનુષ્યની કૃતઘ્નતા છે. તેવી રીતે જીવનના વિવિધ પ્રસંગોમાં ઉપયોગી બનેલા બીજા માણસોને અવસરે અવસરે સહાય ન કરવામાં આવે તો તે પણ કૃતઘ્નતા છે. અરે ! માણસ વિચારે તો જનસમાજ પણ એનો ઉપકારી છે, કેમકે માણસ જે સદ્ વ્યવહાર અને સદાચાર પાળે છે તે કેટલુંક તો જનસમાજની મર્યાદાને લીધે પાળે છે. વળી એમના સહવાસને લીધે કેટલાય આનંદ મળે છે, ચોર ડાકુ વગેરેથી રક્ષણ મળે છે. આ બધાની પ્રત્યે કૃતજ્ઞભાવ રાખી મોકો મળતાં શક્તિ અનુસાર દાન દેવું જોઈએ.

ત્યારે પૂજ્ય પુરુષોએ તો કેટલો બધો ધાર્મિક ઉપકાર કર્યો છે ! તેમણે ધર્મમાં દૃષ્ટિ જોડી આપી છે ! આત્માને પાપ પુણ્યનો વિવેક, તથા સંસાર અને મોક્ષનો સુંદર ખ્યાલ કરાવ્યો છે ! એમનો આ અસાધારણ ઉપકાર છે. એમની પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાની દૃષ્ટિએ યથાશક્તિ દાનભક્તિ કરવી જ જોઈએ.

પૂજ્ય પુરુષો બે પ્રકારના, એક ઉપકારી પૂજ્યો, બીજા ગુણવાન પૂજ્યો. ઉપકારી પૂજ્યોએ ધર્મ પ્રત્યે દૃષ્ટિ ખોલી આપી ! ધર્મમાં ચઢાવ્યા ! અને સમ્યગ્ જ્ઞાન આપ્યું ! તેમનો આ જેવો તેવો ઉપકાર નથી ! કેશી ગણધરે નાસ્તિક એવા પ્રદેશી રાજાને ધર્મમાં ચઢાવી નરકને બદલે સ્વર્ગના માર્ગે ચઢાવ્યો ! ગુણસેન રાજા પર વિજયસેન આચાર્ય મહારાજે અસાધારણ ઉપકાર કર્યો એથી એ અંતે મોક્ષ સુધી પહોંચ્યા ! આવા ઉપકારી પૂજ્યો પ્રત્યે કેટલો બધો કૃતજ્ઞભાવ ઉભરાય અને કેટલું દાન અપાય ! જો કૃતજ્ઞભાવ ન ઉભરાય અને દાન ન દેવાય તો એ મનુષ્યના હૃદયની જડતા સૂચવે છે ! ઉચિતવૃત્તિનો અભાવ સૂચવે છે.

ગુણવાન પ્રત્યે :- બીજી કોટિના પૂજ્ય પુરુષો એમના ગુણોને લઈને છે. નગરમાં કોઈ નવા જ આચાર્ય મહારાજ પધાર્યા હોય એમણે હજુ આપણા પર કોઈ ઉપકાર ન કર્યો હોય છતાં એ મહાપુરુષ ગુણસંપન્ન હોય છે તો દિલ ઠરી જાય છે ! જગતમાં હીરા-માણેક ઘણા થોડા હોય છે, તો જ્યાં હીરા-માણેક દેખાય છે ત્યાં આંખ ઊંચી થાય છે ? તેમ જે આત્મામાં ગુણો દેખાય ત્યાં આંખ ઊંચી થવી જોઈએ. સાધુઓ વિશિષ્ટ ગુણોવાળા હોય છે. મહાપવિત્ર અને પરોપકારી જીવન જીવતા હોય છે, તો તેમના ગુણનું આકર્ષણ હોવું જોઈએ. પછી એમના પ્રત્યે યથાશક્તિદાન જરૂર થાય. જો યથાશક્તિદાન કરવામાં બેદરકારી હોય તો સમજવું જોઈએ કે આપણને

ગુણની કિંમત નથી, અને જેને ગુણોની કિંમત નથી એવો માણસ ઉચિતવૃત્તિ ન કહેવાય પછી એવો મનુષ્ય ધર્મ લઈને પણ શું સારું કરવાનો ?

દુઃખી પ્રત્યે :- જેમ ગુણવાનને કરેલું દાન ઉચિતવૃત્તિ છે, તેમ દુઃખીને કરેલું દાન પણ ઔચિત્યને ઝળકાવે છે. દીન-હીન જીવો પ્રત્યે દયાની વૃત્તિથી અને તેમને દાન દેવાથી માણસને પોતાની અતીત યા આગામી દુઃખમય સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે. અને તેથી અભિમાન કે એકલપેટાપણું ટળે છે. દુઃખીને જોઈ હૃદયમાં સાચી સહાનુભૂતિ થાય તેનું નામ કે, 'કેમ આનું દુઃખ હું દૂર કરું...' એવી તમન્ના થાય, શાસ્ત્ર કહે છે. **'परदुःखप्रहाणेच्छा करुणा'** બીજાના દુઃખ દૂર કરવાની ઇચ્છા એ કરુણા.

પ્ર. ઉપકારી, ગુણવાન કે દુઃખી પ્રત્યે લાગણી હોવા છતાં કૃપણતાને લીધે દાન ન દઈ શકતો હોય, તેટલા માત્રથી એ ધર્મ માટે અયોગ્ય ?

ઉ. જે ઉપકારી કરતાં, પૂજ્ય કરતાં અને દુઃખી કરતાં પણ ધનને કિંમતી સમજે છે, એને ધર્મ શી રીતે કિંમતી સમજાય ? ને ધર્મ કિંમતી ન સમજાય તો ધર્મ ખાતર ભોગ આપીને ધર્મની આરાધના શી રીતે કરી શકાય ?

(૫) લબ્ધ લક્ષ્યતા :- લબ્ધ-લક્ષ્ય આત્મા એટલે ધ્યેયના ખ્યાલવાળો આત્મા, પ્રવૃત્તિમાં પોતાના ધ્યેય સુધી એ દૃષ્ટિ પહોંચાડી શકે. જે જોઈ શકે કે 'આનું અંતિમ પરિણામ આ આવશે, આમાં મારો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થશે. સિદ્ધ થવાના સંયોગો છે, એનું નામ લબ્ધ-લક્ષ્ય આત્મા. લબ્ધ એટલે નિર્ણીત અને લક્ષ્ય એટલે ઉદ્દેશ. લબ્ધ-લક્ષ્ય એટલે 'ઉદ્દેશ સિદ્ધ થશે કે નહિ' તેના નિર્ણયવાળો આત્મા.

પરિણામનો પહેલેથી વિચાર કરાય, તથા પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં પણ તે પરિણામ પર બરાબર લક્ષ રાખીને પ્રવૃત્તિ કરાય તો જ આત્મા સમાધિ જાળવી શકે, સ્થિતપ્રજ્ઞ રહી શકે.

ધર્મ જીવને આપવો છે એ આપવા માટે અધિકારિતા વિચારવામાં આવે છે, પરંતુ એના માટે જાણે એના આખા જીવનનું સંશોધન કરવું પડે છે ! પંદર ગુણોથી ધર્મના અધિકારી બનેલા આત્માને જિનોક્ત ધર્મ આપવામાં આવે તો મહાન ફળ આવે.

"અનધિકારીને દેતાં શા દોષ ? અધિકારીને દેતાં શા લાભ ?"

ધર્મના અધિકારીને ઓળખવા માટે તે તે ધર્મ બહુમાન, વિધિતત્પરતા અને ઉચિત જીવનવૃત્તિરૂપી ત્રણ લક્ષણોનું અને અવાંતર પંદર ગુણોનું વર્ણન કરી

આવ્યાં. ચૈત્યવંદન ધર્મ આપવા માટે એ લક્ષણોથી સામા આત્માની અધિકારિતાનો નિર્ણય કરીને પછી ચૈત્યવંદન સૂત્ર શિખવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જો એ અધિકારતા જોવામાં ન આવે, અને એમજ અનધિકારીને સૂત્ર-પાઠનો પણ ધર્મ આપવામાં આવે તો એ દોષરૂપ નીવડે છે.

પ્ર. : અનધિકારીને ચૈત્યવંદન આપવામાં આવે તો શો દોષ લાગે છે ?

ઉત્તર આ છે કે :- ચૈત્યવંદન તો ખરેખર અચિંત્ય ચિંતામણિ સમાન છે, ને અનેક લાખો ભવોના ઉપાર્જેલા અનિષ્ટ અને દુષ્ટ કર્મોના સંચયથી થતી દુર્ગતિ-દુર્દશાનું વિચ્છેદક છે ! છતાં અનધિકારી જીવ એ ચૈત્યવંદનને પામીને વિધિસર આરાધતો નથી અને તેથી એને લઘુતા પમાડે છે.

ચૈત્યવંદન 'અચિંત્ય ચિંતામણિ' એટલે શું ?

ચૈત્યવંદન સૂત્ર તો અચિંત્ય ચિંતામણિ સમાન છે. લૌકિક ચિંતામણિ માત્ર મનુષ્યના ચિંતવ્યા જેટલું ફળ આપે છે. મનમાં થાય કે, 'ધન મળો' તો ચિંતામણિ ધન આપે, અર્થાત્ આપણી કલ્પનામાં આવી શકે તેટલું જ આપે. જ્યારે આ ચૈત્યવંદન એ અચિન્ત્ય-ચિન્તામણિ છે, એટલે કલ્પના બહારનું પણ ફળ આપે છે, મોક્ષ જેવા અકલ્પ્ય ફળને આપે છે !

પ્ર. મોક્ષ પણ ચિન્તવેલો જ હોય છે ને ? તો અકલ્પ્ય શી રીતે કહેવાય ?

ઉ. આપણને શાસ્ત્રે મોક્ષ શબ્દ શિખવાડ્યો ખરો, અગર આપણે યુક્તિથી સર્વ કર્મ રહિત અશરીરી અવસ્થાને મોક્ષ તરીકે જોયો ખરો, પરંતુ એમાં જે અનંતજ્ઞાન, અનંત સુખનાં સ્વરૂપ છે, તે કલ્પના બહારનાં છે ! એટલે શબ્દથી આપણે મોક્ષ ભલે ચિંતવીએ પરંતુ એના સ્વરૂપની કલ્પના આવવી મુશ્કેલ હોય છે. માટે મોક્ષ એ અચિન્ત્ય, અગમ, કલ્પનાતીત છે ! સંસારનું સાંયોગિક સુખ એક ડિગ્રીનું કહીએ તો મોક્ષનું અસાંયોગિક સુખ અનંતડિગ્રીનું છે ! સાંયોગિક સુખના જ અનુભવમાં ટેવાયેલા આપણને એની કલ્પના ક્યાંથી આવી શકે ? જેમ ધન્વન્તરી વૈદ્યને તાવ આવ્યો હોય, આમ તો એ આરોગ્યના સુખનું જ્ઞાન ધરાવનારો હોવા છતાં એને અત્યારે સુખનું સંવેદન નથી હોતુ ! મોક્ષવસ્તુનો અનુભવ નથી માટે સુખ કલ્પનાતીત છે ! અચિન્ત્ય છે ! ચૈત્યવંદન અંતે એ સુખ આપે છે ! માટે એ અચિંત્ય ચિંતામણિ છે. તેમ પરલોકમાં જે સદ્ગતિનાં સુખ આપે છે તે પણ મનુષ્યની કલ્પના બહારના સુખો હોય છે.

ચૈત્યવંદનને લઘુતા :- વીતરાગ સર્વજ્ઞ શ્રી તીર્થંકરદેવને કરાતું ચૈત્યવંદન

મહાન સાધના છે ! અનધિકારી જીવ આવા અકલ્પ્ય પ્રભાવશાળી પણ ચૈત્યવંદનની ઉપાસના નથી કરતો, પરંતુ વિટંબણા કરે છે ! અર્થાત્ માત્ર અવિધિથી અને અ-બહુમાન-અનુચિતતાથી જાતે પાપ ઉપાર્જે છે. એટલું જ નુકસાન નહિ. પણ એ ચૈત્યવંદન સૂત્ર અને એની ઉત્તમ ક્રિયાને લઘુતા પમાડે છે ! એ મહાન અનર્થ થાય છે.

અનધિકારીને ધર્મ આપનાર દોષિત :- માનવ જેવો માનવભવ પામેલામાં પણ મહાન તફાવત જોવા જેવો છે કે જ્યારે યોગ્ય આત્મા ચૈત્યવંદનને આરાધી જબરદસ્ત કલ્યાણને પામે છે, ત્યારે પેલો અયોગ્ય આત્મા એની આશાતના કરી મહાન અકલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે ! આ વસ્તુ અંગે પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે કે 'ધર્મનું અનુષ્ઠાન જેમ યોગ્ય રીતે કરાય તો આશીર્વાદરૂપ બને છે, તેમ ઊલટી રીતે કરાય તો એથી મહાનુકસાની નીપજે છે, જે ભયાનક દુઃખોના થોક આપનારું બને છે ! શાની જેમ ? કહો, ઊંધી રીતે સેવેલા ઔષધની જેમ. શરીરે લગાડવાનું ઝેરી તેલ પી જાય તો ?

જો પંદર લક્ષણોના અભાવવાળા મનુષ્યની દશા નજર સામે રાખીયે, તો પછી એવા ગુણશૂન્ય આત્માના હાથમાં આવેલું ચૈત્યવંદન કેવું ખતરનાક પરિણામ લાવે તે સમજાય એવું છે. માટે તો જે અનધિકારીને ધર્મ આપે છે એ પણ દોષ પાત્ર છે. માટે એ ગુણો પ્રાપ્ત કરવા માટે ધરખમ પુરુષાર્થ શરૂ કરી દો.

સાચે જ આ પ્રમાણે કરનારે તો જિનવચનની આરાધના કરી, ત્રિલોકનાથને બહુમાન્યા, લોકસંજ્ઞા ત્યજી દીધી, લોકોત્તર જહાજ સ્વીકાર્યું, ધર્માચરણનું આરોપણ કર્યું. આનાથી વિપરીત વર્તવામાં તો ઊલટું જ પરિણામ, અર્થાત્ જિનવચનની વિરાધના વગેરે આવે. આ વસ્તુ અતિસૂક્ષ્મ વિચારણાથી ચિંતવવી.

આપ્ત પુરુષોના માર્ગે ફળની પ્રાપ્તિ :- વીતરાગ સર્વજ્ઞદેવ શ્રી તીર્થંકર ભગવાનની વાણીએ ફરમાવેલ કલ્યાણમાર્ગ એ જ આદરણીય છે. એ કલ્યાણમાર્ગનું ઉલ્લંઘન કરીને બીજા ત્રીજા મનઃકલ્પિત માર્ગે કલ્યાણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

માણસને જેમાં અનુભવ નથી તેમાં એમને એમ મતિકલ્પનાએ પુરુષાર્થ કરવા માત્રથી ફળસિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. જગતમાં કાર્ય બે જાતના હોય છે, એક કાર્ય એવું કે જેમાં ફળ સામાન્યતઃ નિશ્ચિતરૂપે દેખાય, દા.ત. ખેતીના કાર્યમાં પાકનું ફળ સામાન્યથી દેખાય છે, ત્યારે બીજા કાર્ય એવાં હોય છે કે જેમાં તે તે પ્રવૃત્તિ સાથે ફળ નિશ્ચિત ન હોય, દા.ત. નિધાન અંગે જ્યાં ત્યાં જમીન ખોદવા વગેરેની પ્રવૃત્તિ કરે અને નિધાન વગેરે મળે જ, એવો નિયમ નહિ. તો પહેલા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં પોતે પાક વગેરે ફળ જુએ છે, તેથી તેના ઉપાયભૂત ખેતી વગેરેમાં

પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે કરવાથી પોતાનું ઇચ્છિત ફળ સિદ્ધ કરી શકે છે. પરંતુ બીજા પ્રકારના કાર્યમાં સામાન્યથી એમ ખબર નથી કે ગમે તે જમીન ખોદવા વગેરેનું કર્યું એટલે નિધાનાદિ મળશે જ. ત્યાં તો ફળ અદૃષ્ટ છે. તેથી તે વિષયના નિષ્ણાત આપ્ત પુરુષોએ ચિંધેલા ઉપાયમાં પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે, અર્થાત્, ગુપ્ત નિધાન જાણવાની વિદ્યામાં નિષ્ણાત પુરુષ એમ કહે કે 'અમુક સ્થળે ખોદો તો નિધાન મળશે.' ને ત્યાં જ ખોદવાની પ્રવૃત્તિ કરે, તો નિધાનરૂપી ફળ મળે છે, અન્યથા નહિ. એટલે કે મતિકલ્પનાએ ખોદવા માત્રથી નિધાન મળતું નથી. બસ એ રીતે ચૈત્યવંદનનું ફળ તો શુભ અધ્યવસાય દ્વારા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો ક્ષય થવાનું છે. જેવી રીતે ક્યાં ખોદવાથી કેવું નિધાન મળે એ દેખાતું નથી. તેમ ચૈત્યવંદનના કેવા પ્રકારના અનુષ્ઠાન આચરણથી કેવો કર્મક્ષય થાય છે, યા થાય કે ન થાય, એ ફળ અતીન્દ્રિય છે, ચર્મચક્ષુ દ્વારા કે યથેચ્છ કલ્પના વડે દેખાતું નથી. તો એમાં યથેચ્છ પ્રવૃત્તિ શું કામ લાગે ? એ તો આપ્ત પુરુષોએ ચિંધેલા માર્ગે પ્રવર્તવાથી જ ફળ નીપજે.

સારાંશ એ છે કે 'ધર્મનું આવું આવું ચોક્કસ સ્વરૂપ છે, અને એમાંથી જ આવું ફળ નીપજે છે,' એ બંને વસ્તુ અતીન્દ્રિય છે, ઇન્દ્રિય ગોચર નથી માટે એવા અતીન્દ્રિય ધર્મની સાધના કરવા એના જાણકાર મહાપુરુષનું માર્ગદર્શન જોઈએ જ. આપમતિએ યોગ્યતા વિના કેવળ ક્રિયાદૃષ્ટિથી ધર્મમાં કૂદકો મારવાથી સફળતા ન મળે. એટલા માટે જ આપ્ત પુરુષો દ્વારા ઉપદેશાયેલી રીતે જ ચૈત્યવંદનાદિમાં પ્રવર્તવું જોઇએ, અર્થાત્ ત્યાં મતિકલ્પના મુજબ નહિ, પણ જ્ઞાનીના અનુભવની સલાહ અનુસાર આપણે ચાલવું જોઈએ. દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની પરિસ્થિતિ સાચવીને જે ધર્મ કરવામાં આવે, તેમાં જિનેશ્વર દેવોના વચનનું જ માર્ગદર્શન કામ લાગે. માટે ધર્મનું જે ઉચ્ચ ફળ ને શુભ અધ્યવસાયાદિની પ્રાપ્તિ છે, તે જિનવચનનું ઉલ્લંઘન કરનારને ન મળે.

તેમજ વચન-વિરુદ્ધ ધર્મની સાધનાથી એ ધર્મને પણ લઘુતા પમાડે છે. અને શિષ્ટાચારનો પણ લોપ થાય છે. પૂજ્યપૂજા એ મહાન શિષ્ટાચાર છે.

પ્ર. પૂજ્યપૂજાનાં શિષ્ટાચારને મહાન કેમ કહેવાય ?

ઉ. प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्य-पूजाव्यतिक्रमः પૂજ્યની પૂજાનો જ્યાં લોપ કરાય છે, ત્યાં કલ્યાણ અટકી જાય છે, એથી પૂજ્યપૂજા એ મહાન શિષ્ટાચાર છે. આજના કાળે માતા કે પિતા, પુત્રને માટે તેઓ પૂજ્ય હોવા છતાં પુત્રો તરફથી એમનો ઉચિત વિનય ભક્તિ વગેરેનો લોપ થતો દેખાય છે, તો એ પુત્રો કલ્યાણ પણ શું સાધે છે ? પૂર્વે મોટા રાજાઓ પણ પૂજ્ય મુનિજનોની પૂજા-ભક્તિ લોપતા

નહોતા, તો કલ્યાણ સાધી જતા હતા. આજે એ મુનિજનોની પૂજા-ભક્તિના લોપથી કુદરતના કોપ ઉતરી પડતા દેખાય છે !

પૂજ્યની પૂજાનાં ઉલ્લંઘન હોય તેનામાં ત્યાગ, સંયમ જેવા મહાધર્મની પણ કિંમત ન રહે એ સહજ છે. જમાલીમાં વૈરાગ્ય હતો, ત્યાગ હતો, સંયમ હતો, જ્ઞાન હતું, પણ 'મહાવીર પ્રભુ પૂજ્ય છે, તો એમની પૂજા તરીકે એમના વચનનો વિરોધ ન કરવો જોઈએ' એ નહોતું ! તો એના સંયમાદિની કોઈ કિંમત ન રહી અને સંસાર વધાર્યો ! એણે એટલુંય ન વિચાર્યું કે 'કરોડો શિષ્ટજનો અને ઇન્દ્રો જેવા પણ એ પ્રભુની પૂજા-સત્કાર કરે છે, એ દૃષ્ટિએ પણ એમનો વિરોધ ન કરતાં સમર્પિત ભાવ રાખવો જોઈએ.' આ જો નહિ તો કલ્યાણ ક્યાં સસ્તું પડ્યું છે ?

પૂજ્ય પુરુષોની પૂજાનો લોપ કલ્યાણનો અવરોધ કરે છે. જે સ્વેચ્છાએ પ્રવૃત્તિ કરવા માંડે છે, એ પૂજ્ય પૂજારૂપ શિષ્ટાચારનો લોપ કરનારો બને છે, ને તેથી, ખરું જોતાં ધર્મથી પ્રાપ્ત થતાં સુંદર ઇષ્ટ ફળનો જ એ લોપ કરી રહ્યો છે. ધર્મ કરવો છે કલ્યાણ માટે, તો સમજવું જોઈએ કે કલ્યાણ જિન-વચને કહેલા માર્ગે જ સાધી શકાય. **જિનવચનને ઉલ્લંઘીને કલ્યાણ સાધક ધર્મ-તત્ત્વ બની શકે નહિ.**

[1]અપુનર્બન્ધકઃ ચરમાવર્ત

ધર્મ કરવાની યોગ્યતા-ચરમાવર્તકાળમાં

જેવી રીતે શરીરમાં મહાન વ્યાધિનો વિકાર હોય, અને દૂધ-ખીર વગેરે પૌષ્ટિક વસ્તુની સમ્યગ્ રુચિ ન રહે તેમ અચરમાવર્ત કાળમાં જીવને મોક્ષનો આશય નથી હોતો, આત્મસ્વરૂપ તરફ દૃષ્ટિ જ નથી હોતી કેમ કે ત્યાં સહજ ભાવમળનું જોર હોય છે. સહજ ભાવ-મળ એટલે અનાદિનો નિબિડ રાગ-દ્વેષનો પરિણામ. એ પરિણામ આત્માનો વિચાર, ને એની શુદ્ધાશુદ્ધ અવસ્થાનો કોઈ વિચાર સરખો જાગવા દેતો નથી. એ ભાવમળ એમ ટાળ્યો ટળતો નથી ! એ તો ચરમાવર્તમાં જીવ આવે ત્યારે જ એનો નાશ થઈ શકે. આત્મામાં એ નાશ જોઈને કહી શકાય કે 'આ જીવ ચરમાવર્તમાં આવ્યો છે.'

ચરમાવર્ત :- અપુનર્બન્ધક દશા ચરમાવર્ત કાળમાં જ થાય છે. ચરમાવર્ત એટલે હવે જેને મોક્ષે જવા પૂર્વે છેલ્લા પુદ્ગલ પરાવર્તનનો કાળ ચાલુ થયો હોય.

૧. અપુનર્બન્ધક અવસ્થા એ સમ્યક્ત્વની નીચેની ભૂમિકા છે, અર્થાત્ મિથ્યાત્વની અવસ્થા છે. પરંતુ એમાં મિથ્યાત્વ મંદ હોય છે.

આ અપુનર્બન્ધક અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા આત્મામાં ત્રણ ખાસિયત હોય છે:

(૧) તીવ્ર ભાવે પાપ ન કરે, (૨) ઘોર સંસારની ઉપર બહુમાન ન ધરે, (૩) ઉચિત સઘળું આચરે.

એ પુદ્‌ગલ પરાવર્તનકાળથી અધિક સંસારકાળ જેને બાકી હોય તે અચરમાવર્ત કાળમાં ગણાય. ચરમાવર્ત સિવાયના કાળમાં ભલે જીવ મહાવ્રત અને ચારિત્ર પાળે, છતાં એ દેવલોકાદિ રિદ્ધિ-સિદ્ધિઓના હેતુથી હોય છે. પણ જ્યારે આત્મામાં ઘન રાગ-દ્વેષનો કંઈક હ્રાસ થાય ત્યારે તેનામાં સહજ મળનો ક્ષય થયો કહેવાય. ખૂબી તો એ છે કે, અચરમાવર્તકાળમાં જીવ કડક ચારિત્રના પાલનથી ગ્રૈવેયક દેવલોકમાં ય જાય છે, ત્યાં પ્રગટ રીતે રાગ-દ્વેષના વિકાર નથી હોતાં, છતાં એને સહજ ભાવ-મળ હયાત હોય છે ! ત્યારે અહીં ચરમાવર્તમાં રાગ-દ્વેષ વ્યક્ત રૂપમાં દેખાતા ય હોય, છતાં સહજ ભાવ-મળ હ્રાસ પામ્યો હોય છે.

'ચરમાવર્તી જીવના ત્રણ લક્ષણ'

સહજ મળ ક્ષય પામ્યાના ત્રણ લક્ષણ છે. (૧) એને દુઃખિત જીવો પર અત્યંત દયા પ્રગટતી હોય, (૨) ગુણવાન પુરુષો પર દ્વેષ ન હોય, અને (૩) ઔચિત્યનું પાલન કરતો હોય. (યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય)

(૧) દુઃખિત પર અત્યંત દયા : દરેક જીવને સુખની જ વાંછા હોય છે. તો જેમ મને દુઃખ નથી ગમતું તેમ અન્યને પણ નથી ગમતું. એમ સમજી દુઃખિત જીવો પ્રત્યે દયાર્દ્ર બને.

(૨) ગુણવાન આત્મા પ્રત્યે દ્વેષ નહિ : ગુણવાનની ગુણવત્તા પ્રત્યે ઈર્ષ્યા નહિ. મત્સરભાવ નહિ. સહજ ભાવમળના ક્ષયથી આત્મ સન્મુખ બને છે. ત્યારે અનુચિતતા એના ચિત્તમાં ખૂંચે છે, અને ઔચિત્યનો એ આદર કરે છે.

સહજ ભાવમળની હાજરીમાં આમાનું કશું ન હોય. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ **'ચરમ પરાવર્ત'** નામની વિંશિકામાં સહજ મળ અંગે કહે છે કે, 'જેવી રીતે ફેર ફૂદડી ફરતા બાળકમાં એક ભ્રમણ શક્તિ ઉભી થાય છે, જેથી પછી એ ફૂદડી બંધ કરી સ્થિર ઊભો છતાં, જ્યાં સુધી એ શક્તિ રહે છે ત્યાં સુધી આજુબાજુનું બધું સ્થિર પણ વિપરીત પણે ફરતું દેખે છે, તેવી રીતે સહજ મળના યોગે જીવ સંસાર ભ્રમણની શક્તિવાળો હોય છે, તેથી જ્યાં સુધી એ શક્તિ પહોંચે ત્યાં સુધી વિપરીતપણે અર્થાત્ ત્યાજ્ય તત્ત્વને ઉપાદેય તરીકે જુએ છે. એ શક્તિ ચરમાવર્તમાં જ નષ્ટ થાય છે, કેમકે સહજ મળ ત્યાં ક્ષય પામે છે, તેથી પછી ત્યાજ્યને ત્યાજ્ય તરીકે અને ઉપાદેયને ઉપાદેય તરીકે ઓળખે છે. અને અહિંસાદિ ધર્મ, ક્ષમાદિ ગુણ, ઈન્દ્રિયનિગ્રહ વગેરે આદરણીય છે, તો એને એ તરીકે ઓળખે છે. જીવનો સહજભાવમળવાળો અચરમાવર્ત કાળ **'ભવબાળ-કાળ'** ગણાય છે અને સહજ મળના

ક્ષયવાળો ચરમાવર્ત કાળ એ **'ધર્મયૌવન કાળ'** ગણાય છે. ધર્મ-યૌવન કાળમાં જ ધર્મબીજના વાવેતર વગેરે કરવાનો એ અધિકારી બને છે. આ વાવેતર વગેરેમાં ધર્મરાગ, ધર્મ-પ્રશંસા, ધર્મ-ઇચ્છા, ધર્મ માટે ગુરુની શોધ, ગુરુયોગ, ધર્મશ્રવણ...એ બધું આવે છે. એ જ્યારે કરે ત્યારે તે ધર્મબીજના ફળરૂપે સમ્યગ્દર્શન રૂપી ધર્મ પામે, પણ તે પહેલાં અપુનર્બન્ધક અવસ્થા પામે છે. અપુનર્બન્ધક અવસ્થામાં પૂર્વે કહ્યું તેમ, તે આત્મા તીવ્રભાવે પાપ નથી કરતો. ઘોર સંસાર પર બહુમાન નથી ધરતો, ને ઉચિતનો આદર કરે છે. એ મુખ્ય ત્રણ ગુણ પ્રગટે છે. એવા અપુનર્બન્ધકાદિ આત્માઓ જિનપ્રવચનની ગંભીરતા, સૂક્ષ્મતા, તપાસવી વગેરે કરવા દ્વારા સાચા ઉત્સર્ગ અપવાદનું જ્ઞાન મેળવવાનો કલ્યાણ માર્ગ આદરે છે.

આવા અપુનર્બંધકાદિ મહાપુરુષો કલ્યાણ મૂર્તિ બનેલા હોય છે. અનાદિની રૂઢ અધમતા દૂર કરીને ઉત્તમતાવાળા બન્યા હોય છે. આવા જીવો જ શુદ્ધ દેશનાને યોગ્ય છે.

(ल) अन्येषां पुनरिहानधिकार एव, शुद्धदेशनानर्हत्वात् ।

અર્થ : બીજાઓનો તો અહીં અધિકાર જ નથી, કેમકે તે શુદ્ધ દેશનાને અયોગ્ય છે.

વિવેચન : આવી ક્ષીણપ્રાય-કર્મમળતા, વિશુદ્ધાશય વગેરે ગુણોથી રહિત ક્ષુદ્ર જીવો તો કલ્યાણ માર્ગના અધિકારી જ નથી, કેમકે કલ્યાણમાર્ગ આપવા પહેલા શુદ્ધ દેશના યાને ઉપદેશ આપવો જોઈએ, ત્યારે નિર્ગુણ ક્ષુદ્ર જીવો શુદ્ધ દેશનાને ય યોગ્ય નથી. પછી માર્ગને યોગ્ય હોવાની વાતે ય શી ? શુદ્ધ દેશના તો પૂર્વોક્ત ગુણસંપન્ન યોગ્ય જીવો જ સ્વસ્થતાથી સાંભળી શકે, સમજી શકે અને પચાવી શકે.

આજે શુષ્ક આત્મ ધર્મવાળાઓ, મૂર્તિપૂજાના વિરોધકો, દયાદાનના વિરોધકો વગેરે આ વસ્તુસ્થિતિ સમજતા નથી, તેથી શુદ્ધ દેશનાના નામે પાપદેશનામાં પડે છે. ઉપરના ગુણસ્થાનકવાળાને જે સાધના શક્ય ને યોગ્ય છે, તે સાધના નીચેના ગુણસ્થાનકવાળાને એ ઉપદેશે છે ! પરિણામે તેના શ્રોતા જીવો તેમ કરવા જતાં પોતાની યોગ્ય અને શક્ય સાધના પડતી મૂકી ઊંચી અશક્ય સાધનાનો ચાળો કરે છે, ને તેથી સાવ કર્તવ્ય ભ્રષ્ટ અને નિષ્ઠાભ્રષ્ટ બને છે ! એટલું જ નહિ પણ વધુ ભયંકર એ બને છે, કે એ પોતે જે આરંભ-સમારંભ અને વિષય-પરિગ્રહની પાપપ્રવૃત્તિમાં પડ્યા છે તેને ઓછી કરવાને કે ત્યાજ્ય માનવાને બદલે પોતાની ભૂમિકાને યોગ્ય ધર્મક્રિયાને નકામી કહે છે ! અને ત્યજી દે છે !

આનું પરિણામ શું આવે ? કેવળ અર્થ અને કામની પાપક્રિયાઓની જ જીવનમાં વ્યાપકતા કે બીજું કાંઈ ? એટલે લલિતવિસ્તરાકાર ઠીક જ કહે છે કે 'ક્ષુદ્ર જીવો, શુદ્ધ દેશનાના અનધિકારી છે, કેમકે એ કક્ષા મુજબની ચર્યા-સાધના માનવા તૈયાર નથી હોતા, અને એવી સાધનાની દેશનાને અજ્ઞાન-મૂલક સમજી તેનો વિરોધ કરે છે...'

આ દેશના-વિધિમાં ગરબડ થાય તો લાભને બદલે નુકસાન થાય. માટે જ કહ્યું છે કે 'ક્ષુદ્ર જીવો શુદ્ધ દેશનાના અધિકારી નથી. અર્થાત્ **ઉપર ઉપરની ભૂમિકા નહિ પામેલા નીચેની કક્ષાના જીવો ઉપરની ભૂમિકાવાળાને યોગ્ય પવિત્ર દેશનાને લાયક નથી.' એથી એમને અવશ્ય બુદ્ધિભેદ થાય છે.**

બુદ્ધિભેદ : બુદ્ધિનો ભેદ એટલે શું ? એજ, કે પોતે જે બરાબર વિધિસર નહિ, પણ ગમે તેમ પ્રસ્તુત ધર્મક્રિયા કરતો હોય, એના ઉપર પણ હવે શુદ્ધ દેશના સાંભળવાથી ક્ષુદ્રતાવશ અવિશ્વાસ થઈ જાય. તેથી અને તુચ્છ સત્ત્વના લીધે શુદ્ધ ક્રિયા કરવાનું સામર્થ્ય નહિ હોવાથી, ધર્મક્રિયા કરવાના ભાવ જ તૂટી જાય, તેનું નામ બુદ્ધિભેદ. શુદ્ધદેશના સાંભળતાં ચિત્ત મુંઝવણમાં પડી જાય છે કે, દા.ત. "આ ઉપદેશક તો કહે છે કે સાચો તપ તેનું નામ કે જ્યાં ઇચ્છાનિરોધ થાય. વિષય માત્રની ઇચ્છા ન જાગે બાકી તો મનમાન્યા તપ કરવાતી સંસાર વધે છે, ત્યારે હું જે તપ કરું છું તેથી શું સંસાર વધવાનો ? તો એનાં કરતાં ખાવું શું ખોટું ?" આવી મુંઝવણ થાય છે. પાછું મનને એમ થાય છે કે "ઉપદેશક તો કહે છે કે ખાઇએ અને દિલમાં ખટકો રહે. ખાવું ખોટું લાગે, તો સમકિત રહે. એ હિસાબે તો મારા તપ કરતાં આ સારું." મનને આમ થતાં પોતાના તપ ઉપરથી વિશ્વાસ ઊઠી જાય છે. ત્યારે સંપૂર્ણ ઇચ્છાનિરોધવાળો તપ કરવાનું તો તેવું સત્ત્વ નથી. એટલે સરવાળે તપ કરવાના હૃદયના ભાવ ભાંગી જાય છે. એ બુદ્ધિ ભેદ.

ચૈત્યવંદનની પૂર્વવિધિ :

સાધુ કે શ્રાવક જે ચૈત્યવંદન કરવા ઉજમાળ થયો હોય તે, ચૈત્યઘર અર્થાત્ જિનમંદિરને વિષે અગર બીજા કોઈ પૌષધશાળા વગેરે સ્થાનમાં ચૈત્યવંદન કરે. ત્યાં ચૈત્યવંદનની પૂર્વવિધિ શી કરવી, તે આ રીતે બતાવે છે.

૧) ચૈત્યવંદન માટે જ એકાંત પ્રયત્ન, માનસિક ઉપયોગ, તથા અન્ય કાર્યોના ત્યાગ.

૨) પ્રદીર્ઘતર તદ્ભાવ ગમન.

૩) યથાસંભવ અર્હત્-પૂજા સત્કારનું સંપાદન.

૪) જીવવિરાધનારહિત ભૂમિનું નિરીક્ષણ તથા પ્રમાર્જન.

૫) 'નમોત્થુણં અરહંતાણં' બોલતા ભૂમિપર ઢીંચણ અને હસ્ત તલનું સ્થાપન.

૬) અતિ તીવ્રતર શુભ પરિણામનું વર્ધન.

૭) અતિશય ભક્તિવશ હર્ષના અશ્રુ તથા રોમાંચ.

૮) મિથ્યાત્વભર્યા સંસારમાં અને ક્ષણભંગુર આયુષ્યમાં અતિ દુર્લભ એવી કલ્પવૃક્ષ સમાન અર્હત્-ચરણ-વંદનાનું શ્રેષ્ઠ-કર્તવ્ય મળવા બદલ કૃતાર્થતાનું સંવેદન.

૯) ભુવનગુરુને વિષે જ ચક્ષુ અને મનનું સ્થાપન.

૧૦) 'પ્રણિપાત દંડક' સૂત્રનું સમ્યક્ પઠન અને અર્થ ચિંતન.

૧) પહેલાં તો ચૈત્યવંદન કરનાર એકાંત પ્રયત બને, એટલે કે મનમાંથી બીજા-ત્રીજા વિચાર કાઢી નાખી, એક ચૈત્યવંદન માટે જ સાવધાન બને, ચૈત્યવંદનના જ ખ્યાલવાળો બને, બીજા-ત્રીજા કાર્ય છોડી દઈ હવે ચૈત્યવંદનની જ ક્રિયામાં લીન બનવા તૈયાર થાય. 'મારે ચૈત્યવંદનના મહાન અનુષ્ઠાનમાં જોડાવું છે. એ દ્વારા અરિહંત પરમાત્માની સ્તવનામાં લયલીન બનવું છે. આ આ એની વિધિ, ને આ સૂત્ર. એમાં આવા આવા ભાવ પ્રગટાવવાના છે...'ઇત્યાદિ રૂપે મનને સાવધાન કરે, પ્રણિધાન કરે. જ્યાં ચૈત્યવંદન શરૂ કરતાં જ આ ભાવ પ્રગટાવવાના હોય, આ તન્મય જાગ્રતિ ઊભી કરવાની હોય, ત્યાં પછી ચૈત્યવંદનની ચાલુ ક્રિયામાં તો કેટલી બધી તન્મયતા જોઈએ ! તે વખતે સાથિયો ચિતરવાની કે બીજી-ત્રીજી ક્રિયા કેમ કરાય ? અથવા બીજી-ત્રીજી વસ્તુમાં ધ્યાન કેમ જ રખાય ? એક માત્ર ચૈત્યવંદનમાં જ ધ્યાન હોય. એ માટે પહેલેથી ખૂબ જ સાવધાન બની જાય, અને તે સારુ અન્ય કાર્યોમાંથી નિવૃત્ત થઈ જાય. હવે માત્ર એકચિત્તે ચૈત્યવંદન કરવા સિવાય બીજું કાંઈપણ કાર્ય, યાવત્ આસનને સરખું કરવું વગેરે પણ કરવાનું બાકી ન હોય, કે જેથી ચૈત્યવંદન કરતી વખતે એવા કાર્યોની દખલ આવે.

(૨) પ્રદીર્ઘતર તદ્ભાવ ગમન : ચૈત્યવંદનને ઉપયોગી જે ઉચ્ચ કોટિનો ભાવોલ્લાસ, તે લાંબા કાળ સુધી અવશ્ય ટકી રહે, કમમાં કમ ચૈત્યવંદન ક્રિયાની ઠેઠ પૂર્ણાહૂતિ સુધી નક્કી બન્યો રહે, એ રીતે ચૈત્યવંદનના ભાવમાં આરૂઢ થાય. આ

વસ્તુ એટલા માટે જરૂરી છે, કે ચૈત્યવંદન શરૂ કર્યા પછી ભાવ મંદ પડી જાય, ક્રિયામાં મન સુસ્ત, નિરુત્સાહ કે શૂન્ય ન બને, પહેલેથી ભાવોલ્લાસ ખૂબ લાંબો ચાલે, એ રીતે મનને દઢ કરે. આમાં ચૈત્યવંદનની મહાભવ્યતા, પરમાત્માની લોકોત્તમતા, અનંત ઉપકારકતા વગેરેની વિચારણા ઉપયોગી બને છે.

૩) યથાસંભવ અર્હત્પૂજા ઉપચારનું સંપાદન : ચૈત્યવંદનની પૂર્વભૂમિકામાં ત્રીજી વસ્તુ ત્રિભુવન ગુરુની યથાસંભવ પૂજા અને ઉપચાર (સત્કાર) કરી લેવાના છે. 'યથા સંભવ'નો અર્થ એ છે કે શ્રાવકને પોતાની શ્રાવકપણાની કક્ષા અને શક્યતા અનુસાર પૂજા-સત્કાર કરવાના, તથા સાધુને પણ પોતાની સાધુતાની કક્ષા અને શક્યતાને અનુસારે પૂજા-સત્કાર કરવાના. કેમકે શ્રાવકપણાની કક્ષામાં શક્યતા મુજબ અભિષેકાદિ-પૂજા સત્કાર આવશ્યક છે, ત્યારે સાધુપણાની કક્ષામાં તદ્દન નિર્વદ્ય, નિષ્પાપ, નિરારંભ જીવન હોવાથી સચિત્ત જલ વગેરેનો સ્પર્શ પણ નિષિદ્ધ છે, તેમ સત્કાર યોગ્ય સ્વકીય દ્રવ્ય પરિગ્રહ પણ નિષિદ્ધ છે, તેથી અભિષેકાદિ પૂજા-સત્કાર એમને કરવાના હોય નહીં, માટે એમને પૂજા-સત્કારના સ્થાને એકાગ્ર અને ભક્તિભાવમાં લીન મને દેવદર્શન-સ્તુતિ પાઠ વગેરે કરવાનું હોય છે.

પ્ર. : ગૃહસ્થને પૂજા અને સત્કારમાં શો ફેર ?

ઉ. : પૂજામાં જલ-ચંદનાદિથી અભિષેક-અર્ચન-વિલેપન વગેરે આવે, અને સત્કારમાં વસ્ત્ર-અલંકાર વગેરે ઉત્તમ દ્રવ્યોનું અર્પણ આવે. બન્નેનું સ્વતન્ત્ર મહત્ત્વ છે.

પ્ર. : પ્રભુના અંગે પાણી ઢોળી દીધું એનું શું મહત્ત્વ ? અથવા વીતરાગ એવા એમની આગળ ઉત્તમ દ્રવ્યોના અર્પણથી શું વિશેષ ?

ઉ. બન્ને ય નવા જમાનાના પ્રશ્ન છે. પરંતુ પૂજા-સત્કારની પાછળ રહેલા ઉત્તમ આશય-ઉદ્દેશ સમજવાથી એનું સમાધાન થઈ જશે.

અભિષેક પૂજાનું મહત્ત્વઃ સંસારની જડ અહંત્વનો નાશઃ

પ્રભુને અભિષેક એ ખાલી પાણી ઢોળવાની કે પ્રભુને સ્વચ્છ કરવાની ક્રિયા નથી, પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ પ્રભુની આગળ પોતાની જાતની અપકૃષ્ટતાના, જઘન્યતાના તથા નમ્રભાવના પ્રતીકરૂપ અથવા એવી ભાવનાની પ્રેરક એક ભવ્ય ક્રિયા છે. માટે પ્રભુના જન્મ વખતે ઇન્દ્રો અને અન્ય દેવો મહાન જન્માભિષેક મહોત્સવ કરે છે, પ્રભુને દીક્ષા લેવાના અવસરે પણ ભવ્ય અભિષેક પૂજા ઉજવે છે. પ્રભુની આગળ વિનયભાવે ઊભા રહી બે હાથમાં નમાવેલો કળશ પકડી **નત મસ્તકે ને નમ્ર હૃદયે પ્રભુને અભિષેક કરવામાં આત્માના અનાદિના અહંકાર તૂટે છે. જીવ અનંતાનંત કાળથી**

સંસારની ૮૪ લાખ યોનિમાં ભટકી રહ્યો છે એનું એક મુખ્યકારણ આપમતિ છે, અહંકાર છે. મિથ્યાત્વ પણ એના પર પોષાય છે. અને કદાચ મિથ્યાત્વને હટાવ્યું હોય તો પણ ઉપરના ચારિત્ર સુધીના ઉત્તમ ધર્મની સાધનામાં જતાં એ અટકાવે છે. એટલું ધ્યાનમાં રહે કે ધર્મ કઠીણ છે માટે મોંઘો છે, અને સંસાર સરળ છે માટે સસ્તો છે, એવું નથી. અહંકાર એને મોંઘો સસ્તો કરે છે. મન એવા એવા લોચા વાળે છે કે 'ચારિત્ર એ ઊંચો ધર્મ ખરો, પરંતુ હું કુટુંબનો માલિક બન્યો છું તો હવે, એમને શું એમ એકદમ છોડી દઉં ? એકદમ છોડું તો કેવો ઘેલો ગણાઉં ?' લોક કહે, 'જુઓ આ બધાને રખડતા મૂકી ચાલ્યા...' અથવા 'માર્ગ ઊંચો, કલ્યાણકારી, બધું ખરું પણ અહીં માલિક તરીકે, શેઠ તરીકે રહ્યા પછી સાધુ બની ગુરુઓના તથા અન્ય સાધુઓના સેવક તરીકેનું જીવન મારાથી કેમ જીવી શકાય ?...અથવા 'આપણે તો ભાઈ ! જરા સહેલ સગવડમાં જીવેલા, તે આપણાથી આ કાયાને ચારિત્રનાં કષ્ટો કેમ ઉપડે !...' આવા આવા લોચાનો અર્થ શું ? એ જ કે અહંકાર નડે છે. અરે, ચારિત્ર તો દૂર પણ તે પૂર્વના ય કેટલા ય સુકૃત અહંકારને લીધે ગુમાવાય છે. આપમતિને લીધે બગાડાય છે ! તેમ જગતના કોઈ પાપો અહંકાર અને આપમતિને લીધે જીવ સેવે છે ! અહંભાવના ઉપર કેટલો ય ગુસ્સો, અભિમાન, માયા, તૃષ્ણા વગેરે કષાયો હાંસી, મશ્કરી ઉડાવાય છે ! 'દુકાને બેસું તો પાધરા પૈસા મળે છે ! સામાયિકમાં એવું પ્રત્યક્ષ ફળ મને દેખાતું નથી.' આવું કોણ મનાવે છે ? જ્ઞાનીના વિશ્વાસને બદલે આપમતિના વિચાર, અહંભાવની ગણતરીઓ ! સંસારની જડસમા આ અહંભાવનો ઉચ્છેદ કરવાનો એક ઉત્તમ ઉપાય અર્હત્ પરમાત્માની અભિષેક વગેરે પૂજા છે. એ પૂજા કરતાં એ ખ્યાલ આવે છે કે 'અહો અસંખ્ય દેવોના માલિક ઇન્દ્રોએ પણુ પ્રભુની આગળ પોતાની જાતને પશુ જેવી ગણી અતિ નમ્ર ભાવે પ્રભુને અભિષેક કર્યા હતાં ! કેવા લોકોત્તમ આ નાથ ! આમનું શરણ મને પણ પરમાત્મા બનાવી દે એવું છે. આ અનંતજ્ઞાનીની આગળ હું નિર્બુદ્ધિ છું. માટે મારે તો પ્રભુ ! તું જ ગતિ ને તું જ મતિ હો... !' આમ અભિષેક પૂજાથી આત્મા નમ્ર બને છે, પ્રભુ પ્રત્યે પૂજ્યભાવવાળો અને આધીન બને છે, ભાવભરી અભિષેકની ક્રિયા એ અહંભાવ અને આપમતિને ઇલેક્ટ્રીકશૉક (વિદ્યુત-આઘાત) લગાડે છે.

પૂજા શેને કરી કહેવાય ? મહાન અવધિજ્ઞાનના ધણી ઇન્દ્રો જેવા પણ અભિષેક પૂજા કરવામાં ઉલ્લસિત બને છે, પ્રભુને ઇન્દ્રો અને દેવોના લાખો અભિષેક થાય છે ! રાજ્યાભિષેક વગેરેમાં પણ અભિષેકનું મહત્ત્વ હોય છે, તો પછી અભિષેક

પૂજાનું કેટલું બધું મહત્ત્વ ગણાય ? પરંતુ આજે એવી ગણતરી થઈ ગઈ છે કે પ્રભુને કેસરથી ટીકી કરી એટલે 'મેં પૂજા કરી' એમ માને છે ! અને એટલું ન થયું પણ અભિષેક, ધૂપ, સ્વસ્તિક વગેરે થયું, તો મનને એમ રહેશે કે 'મારે પૂજા ન થઇ'. આ ભ્રમણામાં પરિસ્થિતિ એ બની ગઈ છે કે કેસરની ટીકી કરવાની તમન્ના રહે છે, અને અભિષેક તો પૂજારી કરી લે તો ચાલે !

વાળાકૂંચીનો ઉપયોગ એનું પરિણામ એ આવ્યું કે પ્રભુ લગભગ પૂજારીને ભળાવાઈ ગયા પછી એ પ્રભુના અંગે વાળાકૂંચીને કૂચડાની જેમ ઘસે અને આશાતના થાય તો વાંધો નહીં ! એમાં ૨૫-૫૦ વર્ષમાં તો ધાતુના પ્રતિમાજીના આંખ, કાન, નાક, મુખ ઘસાઈ નાબૂદ થઈ જવાથી પ્રભુના નાશ જેવી ભયંકર આશાતના થઈ જાય તો ય વિચાર કરવાનો નહિ ! જે કેસર ભીના કપડાંથી ય નીકળતું ન હોય તે કાઢવા વાળાકૂંચી યતનાથી વાપરવાનું શાસ્ત્રે કહ્યું છે. યતનાથી વાપરવી એટલે જરાય ઘસાઘસ કે અવાજ ન થાય એ રીતે, નહિતર આશાતના થાય. અભિષેક પૂજાનું ઊંચુ મહત્ત્વ સમજે તો આના પર વિચાર કરવાનું બને, તેમજ ગામેગામ અભિષેક પૂજા દેવોની જેમ મોટો જન સમૂહ ઉજવે ! એમાં ભાવોલ્લાસના તરંગો ઉછળે ! પરંતુ આજે આ કોણ વિચારે ? અસ્તુ, અભિષેકની જેમ બીજા પણ ચંદનાદિથી વિલેપન, કેસરથી અર્ચન, પુષ્પ-પૂજન, ધૂપ-દીપાદિથી પૂજન ઇત્યાદિ 'પૂજા'માં આવે.

ઉપચાર (સત્કાર) પૂજાનું મહત્ત્વઃ સંસારનું બીજ મૂર્ચ્છા કપાયઃ

જેમ 'પૂજા'થી અહંભાવરૂપી એક મૌલિક દોષ ઘટતો આવે છે, તેમ 'સત્કાર'- થી મૂર્ચ્છારૂપી બીજો મૌલિક દોષ હ્રાસ પામે છે, કેમકે એમાં પ્રભુની આગળ પોતાની કિંમતી પણ વસ્તુનું અર્પણ કરવાનું હોય છે અને તે અર્પણ મૂર્ચ્છા કમી થાય તો જ બને. અહંભાવ અને મૂર્ચ્છા, આ બે સંસારનાં જબરદસ્ત કારણો છે. જેમ અહંભાવથી કેટલીય સમજાય તેવી અને સરળ પણ ધર્મ સાધના ગુમાવાય છે, તેમ મૂર્ચ્છાથી પણ ઘણાં ય ધર્મકૃત્યો ગુમાવાય છે. અનાદિનો મૂર્ચ્છા અને સ્વાર્થાંધતાનો દુર્ગુણ જ એવો કે પરમાર્થ માટે ધન છોડવું નથી ગમતું. કીડીને ખાવા કેટલું જોઈએ ? પરંતુ એના દરમાં ઢગલા દાણા પડેલા હોય છે. એમ માણસની પાસે સાત પેઢી ખાય તેટલું ધન હોય છતાં સુકૃત કરવું કેમ કઠિન પડે છે ? કહો, મૂર્ચ્છાના યોગે. ત્યારે પરમાત્માનો અગાધ ઉપકાર વિચારી કૃતજ્ઞભાવ અદા કરવા ખાતર પણ ઉપચાર વિધિ અર્થાત્ સત્કાર કરવામાં આવે તો મૂર્ચ્છા દોષ પર કાપ પડે છે. એમાં પ્રભુને અલંકાર, અંગરચના વગેરેથી સત્કારવાનું આવે. આવા

ત્રિલોકનાથનું આલંબન મળ્યા પછી તો મનને એમ થાય કે 'ફરી આ નાથ ક્યાં મળશે ? તો મને જે કાંઈ મળ્યું છે તે જાતને શોભાવવા નહિ પણ નાથને આપી દઉં !' ત્રિલોકનાથના ચરણે ધરેલું એ અક્ષય સુકૃત બને છે. **'પંચાશકજી' શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે પોતાની જે શક્તિ પહોંચે તે મુજબ પ્રભુભક્તિમાં સ્વદ્રવ્ય અર્પવું.** ત્યારે કોઈ પૂછે કે-'પણ થોડું અર્પે તેથી શું વિશેષ ? ના ! ત્યાં કહ્યું છે કે જેમ સમુદ્રમાં નાંખેલું જલબિંદુ એ અમર બની જાય છે. તેમ વીતરાગ પ્રભુની ભક્તિમાં અર્પેલું થોડું પણ સ્વદ્રવ્ય અક્ષય લક્ષ્મી બને છે. વાત એકજ છે-ચૈત્યવંદન એ નિત્ય કર્તવ્ય છે, તો તેની પૂર્વવિધિમાં પૂજા-સત્કાર નિત્ય કરો, યથાશક્તિ સ્વદ્રવ્ય પ્રભુના ચરણે અર્પો.

આમ અહંભાવ અને મૂર્ચ્છાને કાપનારા પૂજા અને ઉપચાર (સત્કાર)નું પહેલું યથાશક્ય સંપાદન કરે તે પછી ચૈત્યવંદન કરવાનું.

(૪) ચૈત્યવંદન જે સ્થાને કરવાનું હોય તે સ્થાનને ચક્ષુથી બરાબર જોઈ લેવાનું, કે ત્યાં કીડી વગેરે જીવજંતુ ન હોય. અને પાછું પરમગુરુ જિનેન્દ્રદેવે કહેલી વિધિ મુજબ સ્થાન જોવાનું એટલે કે ઉત્તરાસંગ (ખેસ)ના કોમળ દશીમય છેડાથી યતનાપૂર્વક ત્રણવાર પ્રમાર્જી લેવાનું કે જેથી પછી ત્યાં બેસતાં અદૃશ્ય પણ કોઈ સૂક્ષ્મજંતુ કચરાઈ ન જાય. યતનાપૂર્વક એટલે કે પોચા હાથે ત્યાં કપડાનો છેડો ભૂમિપર જતનાથી ફેરવવાનો પણ ઘસડવાનો નહીં, નહિતર તો જીવરક્ષાના સ્થાને ઊલટી-જીવ-વિરાધના થઈ જાય. સાધુ તેમજ પૌષધધારી શ્રાવકે ઉત્તરાસંગને બદલે રજોહરણથી પ્રમાર્જવાનું.

(૫) ભૂમિ પર કરતલ સ્થાપન : પ્રમાર્જન કર્યા પછી પગની પાની પર બેસવાનું, કે જેથી તે ઢીંચણ જમીન પર અડે. ચૈત્યવંદન આ આસને કરવાનું છે. એમાં પહેલું પદ 'નમોત્થુણં'માં નમસ્કાર આવવાનો છે. તે નમસ્કાર પંચાંગ પ્રણિપાતરૂપ છે. અહીં કહ્યું છે કે નમોત્થુણં અરહંતાણં બોલતાં, પહેલાં બે ઢીંચણ અને બે હસ્તતલ જમીન પર મૂકવાનાં. ત્યારે, બે ઢીંચણ, હાથની અંજલિ સાથે મસ્તક જમીન પર અડાડી પંચાંગ પ્રણિપાત થાય. ત્યાં બે ઢીંચણ, બે હાથ, એક મસ્તક એમ પાંચ અંગથી નમસ્કાર કરવાનો. અહીં જોવા જેવું છે કે બીજા ધર્મવાળા કરે છે તેમ ભૂમિ પર દંડવત્ લાંબા પડીને અષ્ટાંગ કરવાનું ન કહ્યું, કેમકે એમાં શરીર અડવાથી બધી પ્રમાર્જન બરાબર થઈન શકે. કદાચ પહેલા કરી લે તો પણ પછી ઊભા થતાં પ્રમાર્જવાનું ન સાચવી શકાય. પંચાંગ પ્રણિપાતમાં એ સચવાઈ

શકે છે. જૈન શાસનની એકેકી ક્રિયા કેવી ખૂબ તાત્ત્વિક અને તારક રહસ્યભરી હોય છે, એ જોવા જેવું છે !

(૬) અતિ તીવ્રતર શુભ પરિણામનું વર્ધન : ચૈત્યવંદનની પૂર્વવિધિમાં અંતરાત્માને અતિ તીવ્ર શુભ ભાવોલ્લાસમાં ઝીલતો કરે. ભાવ શુભ તો ખરા, પણ માત્ર સામાન્ય નહિ, કેવળ તીવ્ર નહિ, માત્ર અતિ તીવ્ર નહિ, કિન્તુ અતિ તીવ્રતર, અર્થાત્ અત્યંત અધિક ઉત્કટ ભાવ જાગ્રત કરે. શુભ ભાવ એટલે વિષયાસક્તિ અને કષાયોના ભાવ નહિ, પરંતુ વિશુદ્ધ પરમાત્મભક્તિનાં હાર્દિક ભાવ. આ જગાવવા માટે મનમાંથી અશુભ ભાવોને દૂર કરી મનને જગદ્ગુરુ અરિહંત પરમાત્માની સન્મુખ કરવું જોઈએ. ત્યાં જો આ સંસારમાં પોતાની આજ સુધી થયેલી અનંત દુર્દશા જાણે નજર સામે તરવરે એ એ દુર્દશાનો અંત લાવનાર પરમાત્માની દુર્લભ પ્રાપ્તિ થઇ છે, એવો અટલ વિશ્વાસ હોય તો શુભ ભાવ ઉછળવા માંડે. 'આ જગતમાં સર્વથા રાગાદિ દોષ રહિત આવા વીતરાગ અને અનંત ગુણસંપન્ન પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવા એ કેટકેટલું દુર્લભ છે ! એવી પ્રાપ્તિ થયા પછી એમની ઉપાસના જ એક શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે ! મહાપુણ્યશાળી આત્માઓએ એ જ અપનાવ્યું છે ! દેવો અને ઇન્દ્રો જેવા પણ અર્હદ્ ભક્તિમાં ગુલતાન બને છે !...' ઇત્યાદિ વસ્તુ દિલમાં હાડોહાડ વસી જાય ! મન પ્રભુ સાથે તન્મય બનાવી દેવાય ! ત્યારે ચૈત્યવંદનમાં ઉત્કટ શુભ ભાવ ઉછળવા માંડે.

(૭) ભક્તિવશ હર્ષાશ્રુ-રોમાંચ : એ પછી એ કહેવામાં આવ્યું કે, ચૈત્યવંદન કરવા પૂર્વે અંતરમાં અરિહંત પરમાત્માની ઉપર પ્રીતિ, ભક્તિ અને બહુમાન ઉછળવાના કારણે આંખમાંથી હર્ષના આંસુ ઉભરાય અને શરીરે રોમાંચ ખડાં થઈ જાય. ભારે દુઃખિયારા માણસને મહાન ઓથ-આશ્વાસન દેનાર મળી જતાં આંખ અશ્રુભીની બને છે, રોમાંચ વિકસ્વર થાય છે, એ પ્રમાણે અહીં જો મનને થાય કે- 'અહો ! અનંત દુઃખભર્યા આ સંસારમાં ફસેલા મને આ ઉદ્ધારક પરમાત્મા મળ્યા ! અહો ! કેવું સુંદર શરણું મળ્યું ! પ્રભુ ! તું તો મારા નરકનિગોદાદિ અનંતા દુઃખનો, અનંતી વિટંબણાનો, સર્વ પરાધીનતા, સર્વ અશાંતિ, સર્વ દુર્દશાનો અંત લાવનાર ! વળી જગતની કિંમતીમાં કિંમતી વસ્તુ કરતાં અનંતગુણ શ્રેષ્ઠ આ પ્રભુ શોધ્યા ક્યાં મળે ! આ મારા પ્રભુએ નિજનાં જીવન કેટલાં બધાં ભવ્ય વિશ્વદયામય, કઠોર સહિષ્ણુતામય, સર્વોચ્ચ સમતા-ઉદારતા-ગંભીરતાદિ ગુણમય અને મહાજ્ઞાનમય જીવ્યાં છે !...' આવા બધા દુઃખોચ્છેદકતા અને અનંત ગુણોના ખ્યાલ ઉપર આંખ

આંસુથી ભરાઈ જાય ! અંગે અંગ પર રોમાંચ ખડાં થઈ જાય ! ન મળી શકવાનું મળ્યા ઉપર રોમે રોમમાં હર્ષ વ્યાપી જાય !

રોજને રોજ હર્ષાશ્રુ અને રોમાંચ શી રીતે ?

પ્ર. પહેલવહેલી વાર પરમાત્માની ભેટ થવા ઉપર તો આવું થાય, પરંતુ રોજને રોજ પ્રભુને મળવામાં આ બધું શી રીતે થાય ?

ઉ. મોટા ટી.બી., કેન્સર દર્દવાળો માણસ રોજ ને રોજ ડૉક્ટરને ભેટતાં ગળગળો થઈ જાય છે ! મોટા દેવામાં ફસાયેલો માણસ રોજને રોજ કોઈની પાસેથી ભારે સહાય મળતી હોય તો ત્યાં સહાયકના રોજના દર્શને ગળગળો થાય છે ! એમ અહીં પણ જ્યાં સુધી ઘોર સંસાર-દુઃખ મીટે નહિ ત્યાં સુધી મહાસહાય કરનારા પ્રભુના રોજ-રોજ દર્શન મળ્યે ગળગળા જરૂર થવાય. અરે ! સહાય તો પછી, તે વિના પણ દુનિયામાં જુઓ, કે ગરીબ માણસ કોઈ મહાશ્રીમંતને અપ્સરા જેવી સ્ત્રીઓ સાથે, મોટર-વિમાનમાં મહાલતો, રોજના હજારો કમાતો...વૈભવ-વિલાસની સ્થિતિમાં રમતો જ્યારે જ્યારે જુએ છે, ત્યારે ત્યારે ગદ્ગદ થઈ જાય છે ! તો પછી પ્રભુને રોજ રોજ જોતાં કેમ ગદ્ગદ ન થવાય ? એ પણ અનંતા અવ્યાબાધ સુખમાં મહાલે છે, અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણોથી સમૃદ્ધ છે ! તો પોતે તેવો ન થાય ત્યાં સુધી આકર્ષણ જરૂર બન્યું રહે. વાત એટલી છે કે આ વસ્તુ, જડ વૈભવ-વિલાસ નહિ પણ અનંતા આત્મવૈભવ-વિલાસની ઉત્કટ ભૂખ લાગી હોય તો બને.

(૮) અર્હદ્-વન્દનાનું મૂલ્યાંકન અને કૃતાર્થતાનું સંવેદન : ચૈત્યવંદનની તૈયારી માટે આઠમી વસ્તુ આ જોઈએ કે અર્હત્ પરમાત્માના ચરણે જે વંદના કરવાનું જીવને મળ્યું છે, તેનું ઉત્કૃષ્ટ મહત્ત્વ સમજવું જોઈએ, ને તે મળવા બદલ પોતાની જાતને ખૂબ જ કૃતાર્થ માનવી જોઈએ.

પ્ર. વંદનાનું ઉત્કૃષ્ટ મહત્ત્વ એટલે ?

ઉ. મહત્ત્વ આ રીતે એક તો આ સંસાર સાગર મિથ્યાત્વરૂપી પાણીથી ભરેલો છે. સંસારીજીવોમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં, ને આપણા જીવના અનંતાનંત ભૂતકાળમાં ય જ્યાં જુઓ ત્યાં મિથ્યામતિ, અતત્ત્વશ્રદ્ધા, રાગાદિ દોષ-રુચિ, વિષય-પક્ષપાત વગેરે મિથ્યાત્વના રૂપકો જ ભરચક ભર્યા દેખાય છે. આમાં શુદ્ધ અર્હદ્વન્દના, કે જેમાં સમ્યગ્દર્શન જરૂરી છે, એ ક્યાંથી ઝટ પ્રાપ્ત થાય ? વળી એ ભવસમુદ્ર અનેક અવિરતિ, કષાયો, યોગ અને પ્રમાદરૂપી જળચર પ્રાણીઓના થોકથી વ્યાપ્ત છે. અવિરતિ એટલે વિષયાસક્તિ અને હિંસાદિપાપવૃત્તિ, કષાયો એટલે ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-

કામ અને હાસ્યાદિ, યોગ એટલે મન-વચન-કાયાની ધૂમ પ્રવૃત્તિ, પ્રમાદ એટલે અજ્ઞાન-ભ્રમ-સંશય, અશુભનું સ્મરણ અને શુભનું વિસ્મરણ વગેરે. આ એવા ભયંકર હોય છે કે જીવ એની પકડમાંથી છૂટી જ શકે નહિ. કેમકે જીવને એ અનિષ્ટ પણ લાગતા નથી, ભય પણ થતો નથી, અને એમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન પણ થતો નથી. પછી આમાં શુદ્ધ અર્હદ્-વન્દના ક્યાંથી સૂઝે ? વળી સંસારમાં આયુષ્ય મળે છે તેય અનિત્ય હોય છે, તેથી પૂરું થતાં થતામાં ચૈત્યવંદન મળી જવું ક્યાં સહેલું છે ?

અર્હદ્‌વંદનાની આગળ ચિંતામણિય વિસાતમાં નહિ : આમ ઘોર સંસારમાં ભગવાનના ચરણે વંદના કરવાનું મળવું અતિ અતિ દુર્લભ હોય છે. એ મળે એના તો મહાભાગ્યના દરવાજા ઊઘડી ગયા ! કેમકે એ વંદના દુર્લભ હોવા ઉપરાંત એટલી બધી ઉચ્ચ ફળદાયી છે કે એમણે ચિંતામણિ અને કલ્પવૃક્ષનીય ઉપમાઓને નીચે ઉતારી નાખી છે ! ફિક્કી પાડી દીધી છે ! ચિંતામણિરત્ન કે કલ્પવૃક્ષ ભલે મનોવાંછિત આપે પરંતુ તે તો આ ક્ષણિક જીવન પૂરતું જ. બાકી એની પાછળ જન્મ મૃત્યુ, દુર્ગતિ વગેરેના ભયંકર દુઃખ ઊભા રહે છે ! જ્યારે અરિહંતને કરાતી વંદના એ તો અચિંત્ય સ્વર્ગ-મોક્ષ સુધીના ફળને આપે છે, અને જન્મ-મૃત્યુ તથા ભવોભવ ભ્રમણની અને દુઃખોમાં સબડવાની દુર્દશાનો કાયમી અંત લાવે છે ! આવી વંદનાને ચિંતામણિ સાથેય કેવી રીતે સરખાવી શકાય ?

કૃતાર્થતાનું સંવેદન : આ બે રીતે વંદનાનું મહત્ત્વ સમજી એવી ભાવના ભાવવી જોઈએ કે "અહો ! ભીમ ભવસાગરમાં દુર્લભ અને ચિંતામણિ ને ટક્કર મારે એવું સુંદર અર્હદ્ વંદન મને ગમે તે પ્રકારે પ્રાપ્ત થયું ! મારે તો જાણે આશ્ચર્ય ઘટના બની ગઈ ! આ ચૈત્યવંદનની ક્રિયા તો સમસ્ત રોગ-શોક-દુઃખ-દુર્દશા-જન્મ -જરામૃત્યુ વગેરેનો અંત કરનારી છે ! તેથી ચૈત્યવંદન અર્થાત્ અર્હદ્-વંદનથી વધીને જગતમાં કોઈ ચઢીયાતું કૃત્ય નથી, કર્તવ્ય નથી. અહો ! ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યોદય મારો, કે આ મને પ્રાપ્ત થયું ! મારા ભાગ્યની અવધિ નથી. આ પ્રાપ્તિથી, અહો ! મારો જન્મ કૃતાર્થ થયો ! આ જન્મ પામ્યો તે સફળ થયો !' આ પ્રમાણે પોતાની જાતને કૃતાર્થ માને, ચૈત્યવંદનની પ્રાપ્તિને મહાન ગૌરવવંતી માને. દુનિયાના બધાં કાર્ય કરતાં અરિહંતને વંદના કરવાનું કર્તવ્ય શ્રેષ્ઠ માને ! કેમકે બીજાં કાર્યના પ્રયત્નો આપી આપીને શું આપે ? કદાચ આખી દુનિયાનું રાજ્ય આપે, કે સમૃદ્ધિના ઢેર આપે, પરંતુ તેથી કાંઈ નરક-નિગોદાદિ દુર્ગતિનો ભય મટે નહિ, સંસાર કટે નહિ ! ત્યારે આ અર્હદ્-વંદના તો એ કાર્ય કરી આપે છે ! આવી અર્હદ્-વંદના

એટલી બધી દુર્લભ છે, કે એ આ જગતમાં શોધી જડે નહિ. ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ ચૌદ રાજલોકના વિરાટ ક્ષેત્રમાં ક્યાં જડે ? અરે, અર્હત્ પ્રભુના ચૈત્ય પાસેના ક્ષેત્રમાં જન્મ પણ મળી ગયો, તો ય ભાવની દૃષ્ટિએ દુર્લભતા છે, કેમકે મિથ્યાત્વના યોગે જીવ અર્હત્ પ્રભુ પ્રત્યે એવી મિથ્યા માન્યતાઓમાં ફસ્યો હોય છે કે ત્યાં પણ અર્હદ્-વંદનાને યોગ્ય દ્રવ્ય અને કાળ પણ મળવા મુશ્કેલ છે. ચૈત્યવંદના કરનારને લાગે છે કે 'આમ મહાદુર્લભ એવી અર્હદ્વંદના મને શી રીતે મળી, એ આશ્ચર્ય છે ! કેમકે મારામાં તેવી કોઈ વિશિષ્ટ ગુણ-યોગ્યતા પણ દેખાતી નથી. આ તો જાણે લોટરીનું ઈનામ લાગે તેમ અર્હદ્વંદના ગમે તે પ્રકારે મળી ગઈ છે ! હવે આનાથી વધીને કોઈ બીજું કર્તવ્ય નથી, એવું મહાદુર્લભ અને અનંતલાભદાયી કર્તવ્ય મને મળ્યું !' આ રીતે વંદના કરનારો પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માને. 'આનાથી વધીને શું બીજું વધુ દુર્લભ કૃત્ય મળવાનું હતું ? કંઈ જ નહિ. માટે આ મળ્યું એજ ખરેખર દુર્લભ મળ્યું'. એમ કૃતાર્થતાનું સંવેદન કરે.

(૯) ભુવનગુરુને વિષે ચક્ષુ અને મનનું સ્થાપન, એ નવમો મુદ્દો છે. ચૈત્યવંદન શરૂ કરતા પહેલાં ભાવોલ્લાસની વૃદ્ધિ વગેરે કરવાની સાથે હવે દૃષ્ટિ તથા મનને બરાબર ભગવાન અરિહંત દેવ ઉપર સ્થાપિત કરવા જોઈએ. પરમાત્માનું પાદવંદન આંતરશત્રુનો નાશ કરે છે, અનંતા કર્મ-બંધનના ભુક્કા કરે છે. એવું પાદવંદન મળ્યાનો ગૌરવ અનુભવનાર સહેજે પરમાત્મા ઉપર પોતાની ચક્ષુ અને મન સ્થાપિત કરી ચૈત્યવંદન માટે ઉદ્યત થાય છે. ચક્ષુ અને મનને સ્થાપિત કરી દેવાના, એટલે એવા ચોંટાડી દેવાના કે આખું ચૈત્યવંદન પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી ત્યાંથી ખસે જ નહિ. ખસે નહિ એટલે સમજો છો ? વચમાં વચમાં આડે અવળે ક્યાંક ન જાય ! એક માત્ર ભગવાન પર જ દૃષ્ટિ અને મન રહે. આત્માની ચંચળતા દૂર કરી સ્થિરતા કેળવવા માટે આ સુંદર સાધન છે. આવા અનંતગુણસંપન્ન પરમાત્મા જોવા મળ્યા પછી, અરે ! ભાવવા અને ધ્યાવવા મળ્યા પછી ક્ષણવારમાં આંખ બીજે ભટકે, મન 'કોણ આવ્યું, કોણ ગયું...એ શું પડ્યું છે, બીજું શું પડ્યું છે...' એમ ચંચળતા ને જિજ્ઞાસા સેવ્યા કરે, એનો અર્થ શું ? મનને એમ થવું જોઈએ કે,

'આ જગતમાં આ મારા દેવાધિદેવથી વધીને જોવાલાયક કોઈ ચીજ નથી. આમને મેં સ્થિરતાથી દીર્ઘકાળ પર્યંત જોઈ એમનામાં ઠરવાનું કર્યું નથી, માટે જ જ્યાં ત્યાં નિષ્ફળ ડાફોળીયા મારવાની અને બીજું ત્રીજું જોવાની કુટેવ ચાલુ રહે છે. બસ, હવે તો આવો સુંદર યોગ મળ્યો છે, તો કમમાં કમ ચૈત્યવંદન પૂરું થતાં સુધી નાથને જ જોયા કરું !

અહો, કેવી સુંદર પ્રભુની વીતરાગ-મુદ્રા ! કેવું મહાલાવણ્ય ! કેવું ચન્દ્ર જેવું વદન ! કેવું ગંભીર અને પ્રૌઢ મુખ ! કેવી પ્રશાંત દૃષ્ટિ !...'

આમ મન અને ચક્ષુ, ઉછળતા ઉલ્લાસ અને નિર્ધારિત સ્થિરતા સાથે પ્રભુના ઉપર સ્થાપિત થઈ જવા જોઈએ. પછી ચૈત્યવંદનમાં જે જે બોલાતું જાય તેનો પ્રભુની સાથે સંબંધ જોડાતો જાય. એટલે દૃષ્ટિ અને મન પ્રભુની ઉપર જ લાગ્યા રહે. આવા કોઈ પ્રયત્નો થાય તો અનાદિની કુટેવો અને કુસંસ્કારો નાબૂદ થતા આવે, તેમજ ચૈત્યવંદન એટલે કે પરમાત્માને વંદના એ વિનય, શિસ્ત અને વફાદારીથી કરી કહેવાય. દુનિયામાં કોઈ રાજા-મહારાજા જેવા મોટા માણસની આગળ કોઈ વાત કરવાની હોય, અરજ ગુજારવાની હોય તો તે શું આડા અવળા ડાફોળીયા મારતાં થાય ? કે બરાબર સ્થિરપણે દૃષ્ટિમાં દૃષ્ટિ મિલાવીને ? ત્યાં બધી શિસ્ત-વિનય-વફાદારીની ખબર પડે છે, ને અહીં ત્રિલોકનાથ આગળ નથી આવડતું ! સમજવું જોઈએ છે કે અહીં દૃષ્ટિ જ્યાં ત્યાં ભટકાવવામાં પરમાત્માની આશાતના થાય છે, પુણ્યકર્મ વખતે પાપનું ઉપાર્જન થાય છે, કુટેવ પોષાય છે...ઇત્યાદિ કેઈ નુકસાન થાય છે ! માટે દૃષ્ટિ અને મન બરાબર પ્રભુ ઉપર સ્થાપિત કરી દેવા જોઈએ.

(૧૦) 'પ્રણિપાત દંડક' સૂત્રનું સમ્યક્ પઠન : ચૈત્યવંદન એટલે કે અર્હદ્‌વંદનામાં **'હું અરિહંત પ્રભુને વંદના કરું છું'** માત્ર એટલેથી પતાવવાનું નથી. એમાં તો અર્હત્ પરમાત્માને વિવિધ વિશેષણોથી સ્તવીને એમને નમસ્કાર કરવાનો છે. એ સ્તવના કરવા માટે, ગણધર ભગવંતે રચેલ સૂત્રના પદે પદમાં જ્યારે મહાગંભીર તાત્ત્વિક ભાવો ભર્યા પડ્યા છે ત્યારે એનું ઉચ્ચારણ પણ વ્યવસ્થિત થવું જોઈએ. વ્યવસ્થિત ઉચ્ચારણનો અર્થ એ કે અસ્ખલિત, અમિલિત ગુણોવાળું આદિ બહુ સ્પષ્ટ શુદ્ધ ઉચ્ચારણ. સમુદ્રમંથનના જેવા, નાભિમાંથી ઊઠતા ગંભીર અને મધુર અવાજે ઉચ્ચારણ થવું જોઈએ. અક્ષરે અક્ષર સ્પષ્ટ બોલાય, જે હોય તે બોલાય, જોડાક્ષર હોય તો જોડાક્ષરની જેમ, દા.ત. 'અનત્થ ઉસસિએણં' નહિ પણ **'અન્નત્થ ઊસસિએણં'**. સ્વર સહિત વ્યંજન તે પ્રમાણે, અને એકલો વ્યંજન એકલા વ્યંજન પ્રમાણે. દા.ત. 'તમ ધમ્મચક્કવટ્ટિં' નહિ, પરંતુ **'તમ્ ધમ્મચક્કવટ્ટિં'** પાછો એક પણ અક્ષર ઓછો ન બોલાય, કે વધુ ન બોલાય, પણ સ્ખલના વિના અને એક અક્ષર બીજા પર ચઢી ન જાય, ભેળસેળ ન થાય કે આઘો-પાછો ન થાય એ રીતે બોલાય. કોઈ સાંભળતો હોય તો તે દરેક અક્ષરને મોતીના દાણાની જેમ ગણી શકે, એવું સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ થવું જોઈએ. વળી પૂર્વે **'પાઠોપયોગ'** માં કહી આવ્યા તે રીતે પદચ્છેદ,

ભાર આપવાનું, વગેરે સાચવીને બોલાવું જોઈએ. તે પણ આંતરિક ભાવપૂર્વક બોલાવું જોઈએ.

ચૈત્યવંદનનો સાધક આત્મા જ્યારે ચૈત્યવંદન આત્માના કલ્યાણ માટે જ કરે છે, તો પછી એને અતિચાર લાગી જવાનો ભય હોય છે. એટલે એ એમ ન વિચારે કે-'કંઈ નહિ, સૂત્ર બરાબર નહિ બોલાય, તો ૧૦૦ ને બદલે ૮૦ ટકા ફળ મળશે'. એને તો ખૂબ ડર હોય, **'રખે મને કોઈ અતિચાર લાગે !'** કેમકે અતિચારથી ક્રિયા વિકૃત થઈ જાય છે, દૂધમાં મીઠું પડે તો ? ફોદા જ થાય ને ? સૂત્ર ગમે તેમ બોલવાથી આશાતના-અનાદર થાય છે, તેથી જીવ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મથી બંધાય છે. સમજે એના માટે તો સૂત્રનું આલંબન પણ મહાન યોગસાધના રૂપે છે.

સૂત્રનો અર્થ ન આવડતો હોય, છતાં સામે પાટિયા પર લખેલા અક્ષર કેમ વાંચતા હોઈએ ? એ રીતે પ્રત્યેક અક્ષર પર ધ્યાન આપીને ઉચ્ચારણ થાય, તો પણ એમાં ચિત્તની મહાન એકાગ્રતાનો યોગ સિદ્ધ થાય છે. સૂત્રના અક્ષરોમાં ડૂબી જવું જોઈએ. પાણીમાં ડૂબેલાને જેમ બીજો ખ્યાલ ન હોય તેમ સૂત્રાક્ષરોનું ઉચ્ચારણ કરતાં કોઈ બીજો ખ્યાલ નહિ, અક્ષરો પર એટલું ચિત્ત લાગેલું હોય કે આ ત્રણ અક્ષરનો શબ્દ બોલાયો, આ ચાર અક્ષરનો બોલાયો...આ સંયુક્ત અક્ષર આવ્યો, આ અડધો અક્ષર આવ્યો...ઇત્યાદિ નજર સામે જાણે દેખાતું જાય. જિનકલ્પી મહાત્માઓનું સૂત્ર-રટણ પણ એટલા બધા સતેજ ખ્યાલવાળું હોય છે, કે એ એના આધારે સમયનું માપ કાઢી શકે કે આટલો સૂત્રપાઠ થયો માટે આટલો સમય વીત્યો તો અત્યારે આટલો દિવસ કે રાત્રિ વીતી હશે, તેમજ એ સૂત્ર-રટણમાં તલ્લીનતા એવી કે બીજો કોઈ વિચાર મનને સ્પર્શી ન શકે !

આવા સૂત્ર ઉચ્ચારણમાં સાથે અર્થનો ખ્યાલ હોય એટલે તો સોનામાં સુગંધ ભળે. દા.ત. **'નમોત્થુણં'** પદ બોલતાં જ એનો અર્થ **'નમસ્કાર હો'**, અર્થાત્ **'ઇચ્છાયોગનું નમન'** એ સાથે જ લક્ષમાં આવે. જ્યાં એ લક્ષમાં નથી હોતું ત્યાં ગોટાળો એવો થાય કે માથું નમાવી નમન પહેલું કરી લઈ, પછી માથું ઊંચકી 'નમોત્થુણં' બોલવાનું કરાય છે, ખરી રીતે **'નમો...'** બોલતી વખતે જ માથું નમવું જોઈએ, માથું નમતી વખતે જ નમો બોલવું જોઈએ. સાથે **'અરહંતાણં ભગવંતાણં'** બોલાય ત્યાં જાણે સમવસરણ નજર સામે હૂબહૂ દેખાય ! એમાં બાર પર્ષદાથી પરિવરેલા, અશોકવૃક્ષ-ત્રણ છત્ર-ચામર-પુષ્પવૃષ્ટિ વગેરેથી શોભતા જગદ્‌ગુરુ અરિહંત પરમાત્મા દેખાય...એવી રીતે આગળના પદોના ઉચ્ચારણ વખતે તેનો

ભાવાર્થ નજર સામે આવે. ચતુર્વિંશતિ સ્તવ (**'લોગસ્સ'**) સૂત્ર બોલવાનું આવે ત્યાં જાણે નજર સામે ત્રીજા આરાના છેડેથી તીર્થંકરદેવરૂપી સૂર્ય પ્રકાશતા દેખાય, તે ઠેઠ ચોથા આરાના છેડા સુધીમાં ૨૪ સૂર્યો ઝગમગ ઝગમગ પ્રકાશતા યુગને જ્ઞાનમય બનાવી દેતા દેખાય. સારાંશ એ છે કે સૂત્રના ઉચ્ચારણની સાથે મનમાં અર્થનું ચિત્ર ખડું થાય. વ્યવહારમાં એમજ વાતચીત થાય છે, જેમકે 'ફલાણાભાઈ તો મોટરવાળા !' એટલે મનમાં નજર સામે મોટર તરવરે છે ! એમ અહીં સૂત્રના પદો બોલાતા જાય અને દરેક પદની વસ્તુ ખ્યાલમાં આવતી જાય, નહિ કે એક સ્ટેશનેથી ગાડી ઊપડી તે વચલા સ્ટેશનોના ખ્યાલ વિના જ છેલ્લા સ્ટેશને જઈ ઊભી રહે ત્યારે ધ્યાનમાં આવે, એની જેમ ખ્યાલ વિના સૂત્ર પૂરું બોલાઈ જાય ત્યારે ખ્યાલમાં **'આ તો પૂરું થઈ ગયું !'** પણ વચમાં શું શું બોલાયું કે એમાં શી શી વસ્તુ આવી ગઇ, એના તરફ તો લક્ષ પણ ગયું નહિ ! ઉચ્ચારણ આવું નહિ થવું જોઈએ.

હવે નીચે પ્રમાણે **'પ્રણિપાતદંડક'** નામનું પહેલું ચૈત્યવંદન સૂત્ર બોલે. (આને શક્રસ્તવ પણ કહેવાય છે.)

'પ્રણિપાતદંડક' સૂત્ર

सूत्र :	**અર્થ :**
(१) नमोत्थुणं १. अरहंताणं- २. भगवंताणं,	(૧) નમસ્કાર હો ૧.અરિહંતદેવને (એ કેવી વિશેષતાવાળાને ? ૨. ભગવાનને.
(२) ३. आइगराणं-४. तित्थयराणं- ५. सयंसंबुद्धाणं	(૨) ૩. આદિના કરનારને ૪. તીર્થના કરનારને ૫. સ્વયંસંબુદ્ધ બનેલાને.
(३) ६. पुरिसुत्तमाणं- ७. पुरिससीहाणं- ८. पुरिसवरपुण्डरीयाणं- ९. पुरिसवरगन्ध-हत्थीणं,	(૩) ૬. પુરુષોમાં ઉત્તમને ૭. પુરુષોમાં સિંહ સમાનને ૮. પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ પુંડરીક સમાનને ૯. પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ગંધહસ્તી સમાનને.
(४) १०. लोगुत्तमाणं- ११. लोगनाहाणं- १२. लोगहिआणं- १३. लोगपईवाणं- १४. लोगपज्जोअगराणं,	(૪) ૧૦. લોકમાં ઉત્તમને ૧૧. લોકના નાથને ૧૨. લોકના હિત સ્વરૂપને ૧૩. લોકને માટે પ્રદીપ સમાનને ૧૪. લોકને પ્રદ્યોત કરનારને.
(५) १५. अभयदयाणं-	(૫) ૧૫. અભયદાતાને

१६. चक्खुदयाणं १७. मग्गदयाणं- १८. सरणदयाणं- १९. बोहिदयाणं,	૧૬. ચક્ષુદાતાને ૧૭. માર્ગદાતાને ૧૮. શરણદાતાને ૧૯. બોધિદાતાને.
(६) २०. धम्मदयाणं- २१. धम्मदेसयाणं २२. धम्मनायगाणं- २३. धम्मसारहीणं, २४, धम्मवरचाउरन्तचक्कवट्टीणं,	(૬) ૨૦. ધર્મદાતાને ૨૧. ધર્મના ઉપદેશકને ૨૨. ધર્મના નાયકને ૨૩. ધર્મના સારથિને ૨૪. ધર્મના શ્રેષ્ઠ ચતુરન્ત (ચારગતિનો અંત કરનાર) ચક્રવર્તીને.
(७) २५. अप्पडिहयवरनाणदंसणधराणं- २६. वियट्टछउमाणं,	(૭) ૨૫. અપ્રતિહત શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનદર્શન ધરનારને ૨૬. છદ્મસ્થપણું દૂર કરી ચુકેલાને.
(८) २७. जिणाणं-जावयाणं, २८. तिण्णाणं तारयाणं, २९. बुद्धाणं- बोहयाणं, ३०. मुत्ताणं-मोयगाणं	(૮) ૨૭. જિનને-જિન બનાવનારને ૨૮. તરી ગયેલાને-તારનારને ૨૯. બોધ પામેલાને બોધ પમાડનારને ૩૦. મોક્ષ પામેલાને-મોક્ષ પમાડનારને.
(९) ३१. सव्वन्नूणं-सव्वदरिसीणं, ३२. सिव-मयल-मरुअ मणंत-मक्खय-मव्वाबाह-मपुणरावित्ति-सिद्धिगइनामधेयं ठाणं संपत्ताणं, ३३. णमो जिणाणं जिअभयाणं.	(૯) ૩૧. સર્વજ્ઞને સર્વદર્શીને ૩૨. નિરુપદ્રવ અચલ અરોગી અનંત અક્ષય અવ્યાબાધ (અને જ્યાંથી સંસારમાં) પુનરાવૃત્તિ ન થાય એવા સિદ્ધિગતિ નામના સ્થાનને પામેલાને ૩૩. જેમણે ભયોને જીતી લીધા છે એવા જિનને હું નમું છું.

'પ્રણિપાત' એટલે નમસ્કાર **'દંડક'** એટલે આલાવો, (આલાપ-ફકરો). પ્રણિપાત કરવા માટે બોલવાનો દંડક, તો પ્રણિપાત-દંડક **'પ્રણિપાતદંડક'** નામનું સૂત્ર તે પ્રણિપાતદંડક સૂત્ર.

આ સૂત્રથી શ્રી અરિહંત પરમાત્માને નમસ્કાર કરવાનો છે, તે પણ એમની જુદા જુદા વિશેષણોથી સ્તુતિ કરીને. તેથી સ્તુતિનો વિષય એટલે કે સ્તોતવ્ય બન્યા શ્રી અરિહંત ભગવાન.

એમની અહીં સ્તુતિ જે કરવામાં આવી છે, તેના આઠ વિભાગ પડે છે. એકેક વિભાગમાં ૩, ૪, ૫...વગેરે પદો છે. એવા અનેક પદોના દરેક વિભાગને **'સંપદા, કહેવામાં આવે છે. સંપદા=પદસમૂહ.'**

આખા સૂત્રમાં પહેલી સ્તોતવ્યસંપદા અને બીજી આઠ સંપદા એમ કુલ નવ સંપદાઓ છે. તેથી આ સૂત્ર બોલતી વખતે નવ મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખવાના છે. નવ સંપદા યાને વિભાગ, ઉપર પ્રમાણે, સૂત્રમાં જુદા જુદા ફકરા પાડી બતાવ્યા છે.

તો ઉચ્ચારણ, એવી રીતે સંપદાઓ અલગ અલગ દેખાઈ આવે, તે રીતે થવું જોઈએ. એની સાથે દરેક સંપદા બોલતી વખતે ક્રમમાં ક્રમ એનો સામૂહિક ભાવાર્થ સંક્ષેપમાં નજર સામે તરવરવો જોઈએ. તે હવે વિચારીશું.

ચૈત્યવંદન સૂત્રના ઉચ્ચારણ વખતે એનો ભાવ નજરસામે તરવરતો થાય, એ માટે આ પ્રમાણે યોજના કરવાની છે

'નમોત્થુણં'... સૂત્રની નવસંપદાનો સંક્ષિપ્ત ભાવ :

૧. 'નમોત્થુણં અરહંતાણં ભગવંતાણં' : આ પહેલી સંપદા બોલતી વખતે સમવસરણમાં રત્નસિંહાસને બિરાજમાન આઠ પ્રાતિહાર્યયુક્ત શ્રી અરિહંત દેવ, અને એમનું ભગવાનપણું, એટલે કે નરેન્દ્ર-દેવેન્દ્રાદિથી થતા સન્માનાદિ રૂપ ઐશ્વર્ય, અનુપમરૂપ-લાવણ્ય...વગેરે જાણે નજર સમક્ષ આબેહૂબ તરવરે.

૨. 'આઇગરાણં' : વગેરેની બીજી સંપદામાં બીજા જીવ અને અર્હત્ પરમાત્મા વચ્ચે સમાનતા સાથે મહાન અસમાનતા દેખાય. તે એ રીતે કે સામાન્યરૂપે બીજા જીવની જેમ એ જન્મ આદિના કર્તા હોવા ઉપરાંત વિશેષરૂપે, ધર્મ-તીર્થના કર્તા અને માટે જ વિશિષ્ટ યોગ્યતાથી સ્વયં બોધ પામેલા.

૩. 'પુરિસુત્તમાણં' : વગેરેની ત્રીજી સંપદામાં અર્હત્ પરમાત્માનો અસાધારણ વિકાસ સમગ્રપણે ચાર કક્ષામાં દેખાય. (૧) જાત્યરત્ન જેવી અનાદિ ઉત્તમતા, (૨) રાગાદિ સામે પરાક્રમ, (૩) શ્રેષ્ઠ કમળ અને (૪) શ્રેષ્ઠગંધહસ્તી જેવી વિશેષતાઓ, દા.ત. કેવળજ્ઞાનરૂપી શ્રી દેવીનો રહેવાસ, ઉપદ્રવ નિવારણ વગેરે.

૪. 'લોગુત્તમાણં' : વગેરેની ચોથી સંપદામાં અરિહંત પરમાત્માનો લોકને ઉપયોગ, શો શો છે, તે જોવાનું, તે આ (૧) ઉત્તમતા, (૨) નાથપણું, (૩) હિતરૂપતા, (૪) પ્રદીપપણું અને (૫) પ્રદ્યોતકતા.

૫. 'અભયદયાણં' : વગેરેની પાંચમી સંપદામાં અર્હત્ પ્રભુના એ ઉપયોગ પાછળ કામ કરતા એમના પાંચ નક્કર દાન નજરે ચઢે, તે આ (૧) અભય, (૨)

ચક્ષુ, (૩) માર્ગ, (૪) શરણ અને (૫) બોધિના દાન. એ માટેનું પ્રસંગચિત્ર આવું દેખાય, જેમ કોઈ પ્રવાસીને અટવીમાં લૂંટારાઓએ લૂંટી ધન પડાવી લઈને આંખે પાટા બાંધી રખડતો મૂક્યો છે. એને કોઈ દયાળુ પહેલાં (૧) નિર્ભય કરી, પછી (૨) પાટા છોડી, (૩) માર્ગ બતાવે છે, તથા (૪) શરણ આપી, (૫) નક્કર રત્નની મૂડી આપે છે, તેમ જગત્-દયાળુ પરમાત્મા પણ સંસાર અટવીમાં લૂંટાઈ અંધ બનેલ જીવ-પ્રવાસીને એવો ઉપકાર કરે છે. તો જાણે આપણી નજર સામે પરમાત્મા જીવને અભય-આત્મસ્વાસ્થ્ય, ચક્ષુ તરીકે તત્ત્વદર્શનની પ્રશંસાદિ રુચિ, માર્ગ તરીકે ચિત્તનું સરળ ગમન, શરણમાં તત્ત્વજિજ્ઞાસા અને બોધિમાં સમ્યગ્દર્શન આપી રહ્યાં છે.'

૬. **'ધમ્મદયાણં...'** : વગેરેની છઠ્ઠી સંપદામાં અર્હત્ પ્રભુનો લોકને વિશેષ-ઉપયોગ થતો જોવાનો છે. તે ઉપયોગ એટલે ધર્મદાન-ધર્મઉપદેશ-ધર્મ નાયકતા-ધર્મ સારથિપણું અને ધર્મનું શ્રેષ્ઠ ચતુરત્ન ચક્રવર્તીપણું, એ ઉપકાર કરતા પરમાત્મા દેખાય. જગતમાં બીજા કોઈપણ ઉપકાર કરતાં આ શ્રેષ્ઠ ઉપકાર છે. જાણે આપણી નજર સામે ભાસે કે જગતમાં ધર્મધન વિનાના કંગાળ ગરીબ જીવોને પરમાત્મા **શ્રુતધર્મ** અને **ચારિત્રધર્મ** એટલે કે તત્ત્વજ્ઞાન અને વ્રતનિયમોનું છૂટે હાથે દાન કરી રહ્યા છે, ઉપરાંત ધર્મદેશના રેલાવી રહ્યાં છે. તે પણ ધર્મનાયક બનીને એટલે કે સ્વયં કઠોર સાધનાથી ધર્મસિદ્ધ કરીને ! પાછું ધર્મમાં ઢીલા પડતા જીવોને ધર્મમાર્ગમાં રાખવા સારથિ અને ચતુર્ગતિનો અંત કરવા ધર્મના સમ્રાટ ચક્રવર્તી બનેલા છે.

૭. **'અપ્પડિહય...'** : વગેરે બે પદની સાતમી સંપદામાં પરમાત્માનું આત્મસ્વરૂપ નજર સામે તરવરે કે એક બાજુ કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન રૂપી સૂર્યનો ઝગમગ પ્રકાશ એમના આત્મામાં ઝળહળી ઊઠ્યો છે ! અને બીજી બાજુ રાગાદિ છદ્મસ્થ ભાવની મલિનતા નષ્ટ થઈ જવાથી વીતરાગતાની નિર્મળ સ્થિરતા સિદ્ધ થઈ છે !

૮. **'જિણાણં જાવયાણં...'** : વગેરેની આઠમી સંપદામાં ચાર પદથી અરિહંત પરમાત્માએ સાધનાથી ચાર ક્રમિક ફળ સિદ્ધ કર્યાનું જોવાનું અને અન્ય જીવોને એ ચાર ફળ પ્રાપ્ત કરાવતા હોય એ જોવાનું.

ચાર ફળ આ પ્રમાણે (૧) રાગદ્વેષાદિ પર વિજય, (૨) અજ્ઞાન-અશક્તિનો સમુદ્ર તરવાનું, (૩) કેવલજ્ઞાનનો પ્રકાશ, અને (૪) સર્વ કર્મથી મુક્તિ.

પ્રસંગચિત્ર આ મુજબ- જેમ દા.ત. આપણી નજર સામે કોઈ સમુદ્રમાં પડેલો માણસ મગરમચ્છની પકડમાં આવી ગયો દેખાતો હોય, તો પહેલાં તો એ

મગરની સાથે જોરદાર યુદ્ધ કરી એનો પરાજય કરીને ન છૂટે ત્યાં સુધી એ તરવાનું કાર્ય કરી શકતો નથી. (૧) એની સામે યુદ્ધ કરી વિજય મેળવતો દેખાય છે, પછી (૨) તરતો દેખાય છે, પછી (૩) કિનારાની ભૂમિ પરનો પ્રકાશ મેળવતો દેખાય છે. એ ત્યારબાદ (૪) ઇષ્ટ સ્થાને એ પહોંચી જતો દેખાય છે તેમ, અરિહંત પરમાત્મા પોતાની સાધનાથી-

(૧) રાગ-દ્વેષ, આદિ આંતર શત્રુઓ સાથે એટલે કે મોહનીય કર્મ સાથે ઝઝૂમી એના પર વિજય મેળવતા દેખાય છે, એથી દસમા ગુણસ્થાનકના અંતે જિન અર્થાત્ વીતરાગ બન્યા દેખાય છે, પછી,

(૨) બારમે ગુણસ્થાનકે અજ્ઞાન-અશક્તિ વગેરે ટાળવા, જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય કર્મનો સમુદ્ર તરી જવા મથતા દેખાય છે. અને ૧૨માં ગુણસ્થાનકના અંતે સંપૂર્ણ અજ્ઞાન-અશક્તિ આદિને તરી જતા દેખાય છે. તેથી.

(૩) હવે ૧૩માં ગુણસ્થાનકની ભૂમિ પર બુદ્ધ યાને સંપૂર્ણ કેવળજ્ઞાન-દર્શનના પ્રકાશ પામતા દેખાય છે, તે ઠેઠ ૧૩માં અને ૧૪માં ગુણસ્થાનકમાં પ્રકાશવાળા છતાં ઇષ્ટ નગરે હજી નહિ પહોંચેલા હોય છે, (૪) ૧૪માં ગુણસ્થાનકના અંતે સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી ઇષ્ટ મુક્તિપુરીને પ્રાપ્ત કરતા દેખાય છે.

આ બધું આજ આપણને સાક્ષાત્ જોવા મળવાનું ભાગ્ય ક્યાં છે ? પરંતુ પદો પરથી નજર સામે આબેહૂબ કલ્પનાચિત્ર ખડું કરી શકાય.

ઉપર કહ્યું તેમ ચાર કક્ષાએ પ્રભુને 'જિણાણં-તિણ્ણાણં-બુદ્ધાણં-મુત્તાણં-બનનાર તરીકે જોવાના છે, અને પ્રભુ બીજાઓને પણ તેવા બનાવી રહ્યા છે. એ તરીકે દેખવાના છે, અર્થાત્ કૃતકૃત્ય બનેલા એવા પણ પ્રભુનો પ્રભાવ બીજાઓને રાગદ્વેષ સાથેના યુદ્ધમાં જિતાડે છે, અજ્ઞાનાદિ સાગરને પાર પહોંચાડે છે, જ્ઞાનાદિ પ્રકાશ પહોંચાડે છે, તથા મુક્તિના ધામે સ્થાપિત કરે છે.

૯. **'સવ્વન્નૂણં'** થી **'જિયભયાણં'** સુધીના ત્રણ પદોની નવમી સંપદામાં પ્રભુને સાધનાના અંતિમ ફળ તરીકે આ ત્રણ વિશેષતાવાળા મોક્ષને વરેલા જોવાના છે. (૧) મોક્ષમાં શાશ્વત કાળ માટે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીપણું (૨) નિરુપદ્રવ-અચલ-અરોગી-અનંત-અક્ષય-અવ્યાબાધ-અપુનરાવૃત્તિ સ્થાન અને (૩) ભયો પર વિજય. તાત્પર્ય એ છે કે ઝગઝગા મારતો અમાપ પ્રકાશ, અનંત શુદ્ધ સુખમય શાશ્વત સ્થિતિ, અને સર્વ ભયોથી પર અવસ્થા, અર્હત્ પરમાત્માની એ મોક્ષદશા નજર સામે તરવરવી જોઈએ.

આ સૂત્રમાં ૩૨ આલાવા છે. કેટલાક કહે છે, 'વિયટ્ટછઉમાણં'ની સાથે ગણતાં તેત્રીસ આલાવા છે.

'નમોત્થુણં....' સૂત્રનો ટૂંક ભાવાર્થ

જગતમાં સ્તુતિ-પ્રાર્થનાનો અચિંત્ય મહિમા છે. પ્રાર્થના એટલે માગણી, સ્તુતિ એટલે ગુણગાન બોલો છો ને ? **'જિન ઉત્તમ ગુણ ગાવતાં, ગુણ આવે નિજ અંગ.'**

ભગવાન જિનેશ્વરદેવ શ્રી અરિહંત પરમાત્માના ગુણગાન અને તે પણ શ્રુતકેવળી શ્રી ગણધર ભગવંતોના શબ્દોમાં કરવાના એની બલિહારી ઓર છે ! કેમકે એ શબ્દો મન્ત્રસમા ચમત્કારિક છે ! વળી, જીવનમાં આદર્શ જેટલો ઊંચો તેટલી પ્રેરણા (Inspiration) વધારે. અર્હત્ પ્રભુ જગતમાં ગુણોના, શક્તિના અને ઉપકારોના સર્વોચ્ચ આદર્શ છે. એ બધાનું સ્તવન-ચિંતન-મનન નિદિધ્યાસન આપણા આત્માને તન્મય કરી દે છે. આપણા જીવનને ઘડવા માટે ઊંચી પ્રેરણા આપે છે, આપણા અસંખ્ય જન્મોના પાપકર્મોનો વિધ્વંસ કરી દે છે. કુમતિને દૂર કરી અને કુસંસ્કારોનો ઉચ્છેદ કરી, આપણા હૃદયને સદ્ભાવનાઓથી ભરી દે છે. માટે અર્હત્-સ્તુતિના આ મહાસૂત્રવડે, એનો અર્થ ભાવાર્થ-તાત્પર્યાર્થ લક્ષમાં રાખવા પૂર્વક વારંવાર અર્હત્ પ્રભુની સ્તુતિ કરીને જીવનને ધન્ય અને સફળ બનાવવું.

વ્યાખ્યાનું સ્વરૂપ

વ્યાખ્યા લેવા માટે પહેલા 'સંહિતા' જાણવી જોઈએ, પછી પદો જાણવા જોઈએ, પછી પદાર્થ જાણવાનું જરૂરી છે...

૧) સંહિતા : સંહિતા એટલે સૂત્રનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ દા.ત. 'નમોરિહંતાણં' નહીં કિંતુ 'નમો અરિહંતાણં' એ શુદ્ધ ઉચ્ચારણ.

૨) પદ : વ્યાખ્યામાં બીજું પગથિયું **'પદ' 'विभक्त्यन्तं पदम्'** જે શબ્દને છેડે વિભક્તિ હોય તેને પદ કહેવાય, દા.ત. ક્રિયાપદ, વિશેષણપદ વગેરે. તે એકાકી (અસામાસિક) પદ હોય દા.ત. 'લોએ', અથવા બે કે અધિક શબ્દથી બનેલું સામાસિક પદ પણ હોય. જેમ કે 'સવ્વ સાહૂણં' તો સંહિતા પછી સૂત્રના પદ અલગ પાડી બતાવવાના, જેમકે પ્રસ્તુતમાં 'નમો, ત્થુ, ણં અરહંતાણં. એથી સરળતાથી અર્થ સમજાય.

૩) પદાર્થ : હવે પદોનો અર્થ બતાવવો. પ્રસ્તુતમાં 'નમો' પદનો અર્થ

'નમસ્કાર' થાય છે. અને નમસ્કાર એટલે પૂજા લેવાની છે. પૂજા એટલે સંકોચ કરવો તે. તે બે પ્રકારે (૧) **દ્રવ્યસંકોચ** અને (૨) **ભાવસંકોચ.**

દ્રવ્યસંકોચમાં હાથ, પગ, મસ્તક વગેરેનું અમુક ચોક્કસ પ્રકારનું નિયમન આવે, ભાવસંકોચમાં મનનું નિયમન આવે. હાથ વગેરેનું નિયમન એટલે શાસ્ત્રે કહ્યા મુજબ એને સ્થાપિત કરવા, અર્થાત્ અંજલિબદ્ધ પ્રણામ કરવો હોય તો હાથની અંજલિ જોડી, મસ્તક સહેજ નમાવી આગળ અજંલિ રાખવી. બે પગના તળિયા વચ્ચે અંતર આગળથી ૪ આંગળ અને પાછળથી સહેજ ઓછું. મંદિરમાં પેસતા જ જ્યાં પ્રભુ દેખાય કે તરત જ આ અંજલિબદ્ધ પ્રણામથી **'નમો જિણાણં'** બોલી નમસ્કાર કરવાનો છે એ બોલવું એ વાણીના નિયમન રૂપી દ્રવ્યસંકોચ છે. ગભારા સામે પહોંચી પ્રભુ સામે ઊભા રહેતા **'અર્ધાવનત'** પ્રણામ કરવાનો. એમાં કેડમાંથી નમીને એજ અંજલિબદ્ધ પ્રણામની મુદ્રાએ **'નમો જિણાણં'** કહેવાનું. ચૈત્યવંદન શરૂ કરવા પૂર્વે ખમાસમણું દેતાં પંચાંગ પ્રણિપાત કરવાનો, જેમાં નીચે પડી ભૂમિને બે ઢીંચણ, અંજલિ જોડેલા બે હાથ, અને લલાટ, એમ પાંચ અંગ અડે. 'નમોત્થુ ણં' શરૂ કરતાં પણ અહીં કહે છે, ભૂમિ પર બે ઢીંચણ અને બે હાથ, સ્થાપિત કરી **'નમોત્થુણં અરહંતાણં'** બોલવાનું. આ બધું દ્રવ્યસંકોચ.

ભાવસંકોચમાં વિશુદ્ધ મનનું નિયોજન કરવાનું. આના વિના ઉપર કહેલું બધું સાચવ્યું છતાં લાભ નથી. લાભ તો સાથે વિશુદ્ધ મનને ભેળવવાથી થાય, માનસિક શુભ લક્ષથી થાય.

૪) પદવિગ્રહ :- વ્યાખ્યાના પદવિગ્રહ નામના **ચોથા સ્વરૂપમાં** જે સૂત્રની વ્યાખ્યા કરવી હોય તેના સામાસિકપદ (સમાસ)ના અવાંતર પદો વિભક્તિ સાથે છૂટા પાડી બતાવવાના હોય છે. **દા.ત.** 'શ્વેતાંબર' પદનો વિગ્રહ કરતાં. કહેવાય કે 'શ્વેત છે અંબર (વસ્ત્ર) જેના.' 'નમોત્થુણં અરહંતાણં ભગવંતાણં' માં કોઈ સમાસવાળું પદ નથી, માટે અહીં પદવિગ્રહ વગેરે કહેવાનું નથી.

૫) ચાલના :- વ્યાખ્યાના પાંચમાં સ્વરૂપમાં ચાલના કરવાની હોય છે, અર્થાત્ સૂત્રમાં કહેલી વસ્તુ સામે 'એ કેમ ઘટી શકે,' એવો પ્રશ્ન, એવી અસંગતિ યાને શંકા ઉભી કરવાની હોય છે. જેમાં પ્રસ્તુતમાં કહેવાય કે 'નમોસ્તુ'માં 'અસ્તુ' કહીને જે પ્રાર્થના લો છો, તે કેવી રીતે ઘટી શકે ? કારણ કે પ્રાર્થના કરવા માત્રથી ઇષ્ટ વસ્તુની સિદ્ધિ થતી નથી. દા.ત. મોક્ષની પ્રાર્થના કરવાથી મોક્ષ થોડો જ મળી જાય છે ? એમ પ્રાર્થના માત્રથી નમસ્કારનું સામર્થ્ય ક્યાંથી મળી શકશે ? આ

શંકા કરી, અસંગતિ ઉભી કરી. હવે,

૬) **પ્રત્યવસ્થાન :-** પ્રત્યવસ્થાન એટલે કે યુક્તિદ્વારા સમાધાન કરવું, અસંગતિનું નિવારણ કરવું જેમકે પ્રસ્તુતમાં પ્રાર્થના અસંગત નથી, પણ યોગ્ય જ છે. કેમકે, **પ્રાર્થનાથી જ ઇષ્ટ વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે.** ઇષ્ટસિદ્ધિમાં અલબત્ત બીજા કારણો કામ કરે છે ખરા, પરંતુ પ્રાર્થના મુખ્ય કામ કરે છે. કારણ કે પ્રાર્થના વિના ચાલી શકે નહિ. **'બધું સારું અરિહંતના પ્રભાવથી જ થાય છે,'**-**એવી જોરદાર આસ્થા હોય તો પ્રાર્થના થાય છે, અને એ આસ્થા ઇષ્ટની આડે આવતા આવરણભૂત કર્મોનો નાશ કરે છે, અને તો જ ઇષ્ટ સિદ્ધ થાય છે.** એટલે કહેવાય કે પ્રાર્થના જ આસ્થા દ્વારા ઇષ્ટને સાધી આપે છે. આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાના છ સ્વરૂપ અર્થાત્ લક્ષણ બતાવ્યાં. આ તો પદોની યોજના માત્ર થઈ. ભાવાર્થ આગળ કહેવાશે.

હવે એવી વ્યાખ્યાના અધિકારી બનવા માટે જિજ્ઞાસાદિ સાત ગુણો આવશ્યક છે, તે વ્યાખ્યાનાં અંગ કહેવાય છે. તેની સમજ આગળના પ્રકરણમાં આપવામાં આવે છે. એ ખૂબ મનનીય છે. એમ માત્ર વ્યાખ્યા કેમ લેવાય એટલી જ સમજ નથી, પરંતુ જીવન-ઘડતરને ઉપયોગી વસ્તુઓ, જ્ઞાનની મહત્તા, જ્ઞાનના પ્રકાશ ઉપરાંત અત્યંત આવશ્યક અને કિંમતી પરિણમન, એના સંબંધમાં અનેકાનેક ગુણોના સૂક્ષ્મ રહસ્ય અને ઉપાય...વગેરેનું વર્ણન છે, જે પામીને આત્માના ઊર્ધ્વીકરણ માટે વિશિષ્ટ પ્રયત્ન આદરણીય છે.

વ્યાખ્યાના ૭ અંગો

જિજ્ઞાસા વગેરે, એ વ્યાખ્યાના સાત અંગ છે, કારણ છે. કારણ એટલા માટે કે શિષ્યમાં જિજ્ઞાસાદિ દેખાયા વિના ગુરુ વ્યાખ્યા આપતા નથી.

કોઈ પણ સૂત્રની વ્યાખ્યા પામવાની યોગ્યતા એ, કે (૧) એ સૂત્રના અર્થ-ભાવાર્થ માટે સાચી જિજ્ઞાસા પ્રગટી હોય, (૨) યોગ્ય વ્યાખ્યાકાર ગુરુ પ્રાપ્ત થયા હોય, (૩) પોતે વાચના લેવાની વિધિમાં ઉદ્યત હોય, (૪) વાચનામાં મળતા બોધને પરિણમાવી સ્થિર કરે તેવો હોય, (૫) જ્ઞાન પામ્યા ઉપર ગર્વ ન થતો હોય, (૬) પ્રાપ્ત થતા બોધને અમલમાં ઉતારતો હોય, અને (૭) અલ્પસંસારી જીવ હોય. સામૂહિક વ્યાખ્યાન અપાતું હોય, એમાં પોતે યોગ્ય નહિ છતાં શ્રોતા તરીકે આવી ગયો હોય તો પણ સાંભળવા તો મળે, પરંતુ એથી કાંઈ વાસ્તવિક વ્યાખ્યા-પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. આ સાતેય ગુણોના આગળ બતાવશે તે સ્વરૂપ પરથી સમજી શકાશે કે વ્યાખ્યા લેવા માટે કેટલું આત્મ-ઘડતર કરવાની આવશ્યકતા છે. વ્યાખ્યા શું, કે બીજી પણ કોઈ

આત્મહિતકર વસ્તુ શું એ સિંહણના દૂધની માફક ઘણી ઊંચી અને કિંમતી વસ્તુ છે. એ લેવા આત્માને સોનાના પાત્ર જેવો બનાવવો પડે.

૧. જિજ્ઞાસા

જિજ્ઞાસા ન હોય તો શો વાંધો ? કોઇ પણ સૂત્રની વ્યાખ્યા માટે શ્રોતામાં જિજ્ઞાસા પહેલી જોઈએ. જિજ્ઞાસા એટલે જાણવાની ઇચ્છા. ઇચ્છા ન હોય એવાની આગળ પારાયણ કરવાથી પોતાને વ્યર્થ શ્રમ અને ઉત્સાહભંગ વગેરે થાય છે, ત્યારે સામા બિનગરજુને બોજ લદાતા જેવું લાગે છે. તેમાં ઊલટું કંટાળો તથા કેટલીક વાર સૂત્ર શાસ્ત્ર કે કહેવાતા તત્ત્વ પર વધુ અનાદર વગેરે પ્રગટે છે, જેમ ભૂખ વિનાનાને કરાવેલ ભોજન કદાચ પેટમાં ઉતરી ય જાય, પણ પરિણામે નુકસાનકારક થાય છે, તેમ બિનગરજુને આપેલ વ્યાખ્યા કદાચ સમજાઈ પણ જાય, છતાં સરવાળે નુકસાન થાય છે. માટે જ્ઞાનની ગરજ, જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા પહેલી જોઈએ.

જ્ઞાનનું સ્થાન : જ્ઞાન દયા માટે છે, કેમકે દયા વિના ઉદ્ધાર નથી. તેથી કહેવાય છે કે **'ज्ञानस्य फलं विरतिः'** એટલે કે જ્ઞાન મેળવ્યાની સફળતા વિરતિમાં અર્થાત્ હિંસાદિ પાપોથી વિરામ પામવામાં છે. વિરતિ નહિ તો જ્ઞાન નિષ્ફળ કર્યું. પરંતુ આનો એ અર્થ નથી કે 'તો પછી વિરતિ જ મેળવો, જ્ઞાનનું શું કામ છે ?' કારણ કે જ્ઞાન નહિ હોય તો વિરતિ શી પાળશે ? વિવિધ જીવોની ઓળખ જ નહિ હોય, તે દયા કરવા નીકળી પડશે, તો દયા કોની કરશે ? માટે જ્ઞાનની તો પહેલી જરૂર છે. જ્ઞાનથી સમજાશે કે ઠેઠ પૃથ્વીકાય, અપ્કાય....વગેરે એકેન્દ્રિય સુધીના ઝીણા જીવો જગતમાં હોય છે, લીલ-ફૂગ-કંદમૂળમાં એકેક કણે અસંખ્ય શરીરો અને તે એકેકા શરીરમાં અનંતાનંત જીવો હોય છે, વાશી રોટલા-માવો-લોચાપુરી વગેરે, પાકા તડકા ખાધા વિનાનું બોળ અથાણું, બે રાત્રિ લંઘેલું દહીં-છાશ, વગર ગરમ કરેલાં દૂધ-દહીં-છાશ સાથે કઠોળ (દ્વિદળ, વિદળ) ના સંયોગ, ઇત્યાદિમાં અગણિત જીવો ઉત્પન્ન થાય છે, ચાલે ત્યારે જ દેખાય એવા કંથવા (કંથુઆ) વગેરે સૂક્ષ્મ જીવો હોય છે, ખૂણે ખાંચરે, જાજમ-ફર્નિચર વગેરે નીચે કીડી વગેરે જીવો કદાચ સંભવી શકે છે, એ જીવોનો આવી આવી રીતે, દા.ત. ખારાં ને મીઠાં પાણી ભેગાં થવાથી, લાલ અને કાળી માટી ભેગી થવાથી, ઘાત થાય છે, વળી એની દયાનાં અમુક ઉપાય છે, આ બધું જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તો સમજાય. જ્ઞાન વિના તો દહીંના સંયોગ વગેરે બની ગયાં, હવે એ વિચારશે કે 'આને બહાર મૂકી દઈશ તો કેટલાય નવા જીવ જન્મશે મરશે, માટે એની રક્ષા ખાતર આ ખાઈ જાઉં ! ખરી રીતે

આ દયાનો પરિણામ નથી, કઠોરતા છે, કેમકે અસંખ્ય જીવવાળું પોતાના દાંત વચ્ચે ચાવી નાખવાની યા પેટમાં પધરાવી દેવાની બુદ્ધિ કરી. પેલું તો અનિવાર્ય હતું, પછીનું એના સ્વભાવે થવાનું હતું. ત્યારે આ તો પોતે જ મારવાનું કર્યું. એના બદલે 'આ મારી ભૂલે ઉત્પન્ન થઈ ગયેલા જીવો બિચારા હવે એ સુખે જીવે, માટે એને શક્ય સલામત સ્થળે જાળવીને મૂકી દઉં, આમ કરવામાં કોમળતા છે. જ્ઞાન વિના આ કોણ સમજાવે ? કહો જો, અદૃશ્ય સૂક્ષ્મ જીવોને બદલે ખદબદતી હાલતી ચાલતી ઈયળો જેવું દેખાત તો શું ખાઈ જવાનો વિચાર આવત ? ના, માટે જ જ્ઞાનથી એ આ અદૃશ્યને પણ ખદબદતા જેવા જોઇ અભયદાન આપવાનું.

બીજી સમ્યક્ ક્રિયામાં પણ જ્ઞાન ખૂબ જરૂરી છે. દા.ત. જ્ઞાન સમજાવે છે 'તું એ તો વિચાર કે કેટલા મોટા પુરુષ આગળ ચૈત્યવંદન કરી રહ્યો છું ! માટે ચિત્ત અને દૃષ્ટિ બરાબર એકાગ્ર કર' હવે આ જ્ઞાન નહિ હોય, પછી સૂત્ર તો શરૂ કરશે, પણ **'નમોત્થુણં અરહંતાણં ભગવંતાણં'** એમ બોલ્યો એટલામાં **'આ મગનભાઈ આવ્યાં'**...એવું નવું સૂત્ર ઘુસાડશે ! સૂત્રને, ક્રિયાને કલુષિત-કલંકિત ન કરવા, બહોળા જ્ઞાનની જરૂર છે. જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભય પૈડાથી મોક્ષમાર્ગે સાધનાનો રથ ચાલે છે. એમાં જ્ઞાન એ ક્રિયાનું સ્વરૂપ, વિધિ, ભંગસ્થાન, ઉલ્લાસના ઉપાય, ઊંચા ઊંચા ગુણસ્થાનકની ક્રિયામાં કેમ જવાય, વગેરે સમજાવે છે. ઠેઠ શૈલેશી સુધીની મહામૂલી ક્રિયા જ્ઞાનથી થાય છે. જ્ઞાની શ્વાસોશ્વાસમાં અમાપ કર્મ ખપાવે છે. જ્ઞાન વિના ઉદ્ધાર નથી. જ્ઞાન અને ક્રિયાના તાણાવાણે આરાધનાનું વસ્ત્ર વણાય છે. એવું બને કે કેટલીક વાર દયાની બુદ્ધિ છતાં કઠોરતા કરી નાખે. દા.ત. ઉપર કહ્યું તેમ વાશી, કે વિદળમાં, માટે જ્ઞાન ખાસ જરૂરી.

તેથી જ કહ્યું કે સમ્યગ્ જ્ઞાન વિના સમ્યગ્ ધર્મક્રિયા થઈ શકે નહિ. માટે વ્યાખ્યા-જ્ઞાનની ઇચ્છા એ વ્યાખ્યાનું પ્રથમ અંગ. એવી જિજ્ઞાસા મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના વિશિષ્ટ ક્ષય યા ક્ષયોપશમથી જન્મે છે. કેમકે મિથ્યાત્વનો ઉદય હોય ત્યાં અતત્ત્વની રુચિ અને તત્ત્વની અરુચિ હોય, એટલે તત્ત્વભૂત ચૈત્યવંદન-સૂત્ર વગેરેના અર્થની રુચિ જ ક્યાંથી થાય કે પછી એની જિજ્ઞાસા ય જાગે ? અને કદાચ એ જિજ્ઞાસા દેખાડે, તોય તે મલિન આશયવાળી હોય, એવાને ભોગજોગે વ્યાખ્યા આપવા માંડી, તો જેમ જેમ સાંભળતો જશે તેમ તે અશ્રદ્ધા અને કષાયો વધારતો જશે. જેમ જેમ વધુ જ્ઞાન મેળવશે તેમ તેમ વધુ ગર્વ, અન્યથા પરાભવ, વધુ અર્થ-કમાઈ, ઇત્યાદિ પાપો કરશે, માટે એવાની જિજ્ઞાસા ખોટી. સાચી જિજ્ઞાસા

મિથ્યાત્વકર્મના નાશથી, તે પણ વિશિષ્ટ નાશથી થાય. કેમકે એ કર્મના સામાન્ય નાશમાં અર્થાત્ મંદ મિથ્યાત્વમાં તો હજી મિથ્યાદેવ-ગુરુ-ધર્મ તત્ત્વ ઉપર શ્રદ્ધા હોય છે, સાચા ઉપર નહિ, તેથી કહ્યું કે **'સત્ય દેવાદિ ઉપર શ્રદ્ધા ધરાવનાર સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા સિવાય બીજાને આ જિજ્ઞાસા થતી નથી, એવો શાસ્ત્રજ્ઞ પુરુષોનો અભિપ્રાય છે.'**

૨. ગુરુયોગ

ગુરુયોગ એટલે (ગુરુ તરીકેના) યથાર્થ નામવાળા, સ્વપર શાસ્ત્રના જ્ઞાતા, સ્વ-પર કલ્યાણમાં રક્ત, સામાના અભિપ્રાયને સમજનારા (એવા વ્યાખ્યાતા) ગુરુની સાથે સમ્યગ્ મેળાપ થવો (જરૂરી છે.) કેમકે વ્યાખ્યાતા ગુરુમાં આથી ઉલટાપણું હોય તો વ્યાખ્યામાં વિપરીતતા આવે છે. એવાનું વ્યાખ્યાન એ વ્યાખ્યાન જ નથી. એ તો **'અભક્ષ્ય અસ્પર્શનીય'** ન્યાયે નિષ્ફળ છે.

વ્યાખ્યા પ્રાપ્ત કરવામાં બીજુ જરૂરી અંગ ગુરુ યોગ છે. **'ગુરુયોગ'** એટલે ગુરુની સાથે સમ્યક્ સંબંધ થાય તો જ વ્યાખ્યા થઈ શકે.

૩. વિધિપરતા

તથા વિધિપરાયણતા (એ વ્યાખ્યાનું ત્રીજું અંગ છે, વ્યાખ્યા લેવા માટે) (૧) મંડલીબદ્ધ બેસવું-ગુરુનું આસન બિછાવવું-સ્થાપનાચાર્ય પધરાવવા વગેરેની કાળજી (૨) (વ્યાખ્યા લેવા) બેસવામાં વડીલના અનુક્રમને સાચવવો (૩) (વાચનાને) યોગ્ય મુદ્રા રાખવી (૪) (વાચનાના ધ્યાનને બાધક) વિક્ષેપનો અત્યંત ત્યાગ કરવો (૫) અને વાચના-શ્રવણમાં જ ચિત્તોપયોગને કેન્દ્રિત કરી રહેવું, આ શ્રવણ કરવાની વિધિ છે. આ શ્રવણ-વિધિ કલ્યાણોની પરંપરાની જનેતા છે, કેમકે આનાથી (આત્મોદ્ધારક) જ્ઞાન થાય છે.

જેમ સૂત્રની વ્યાખ્યાનું ખૂબ મહત્વ છે, તેમ વ્યાખ્યા સાંભળવાની વિધિનું પણ ઘણું મહત્ત્વ છે, માટે વ્યાખ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે વિધિપરાયણતા એ ત્રીજું આવશ્યક અંગ છે. અહીં વિધિપાલકતાને બદલે વિધિપરાયણતા કહ્યું છે, એ સૂચવે છે કે વિધિ માત્ર સાચવવાની એમ નહિ પરંતુ વિધિની ભારે તત્પરતા, રસિકતા અને ચોક્કસતા જગાવી એ બજાવવાની.

મહાન તાર્કિક શાસ્ત્રકાર અને બીજા મહર્ષિઓ, યાવત્, ખુદ તીર્થંકર પરમાત્મા જેવાઓએ પોતાના જીવન અને ઉપદેશમાં વિધિને ઊંચી અગત્યતા આપી છે, તો મારે એના વિના કેમ ચાલી શકે ? વાત પણ સાચી છે કે જ્ઞાન મેળવવું અને ક્રિયા કરવી, એ તો ગુરુ અને જિનાજ્ઞાની પરાધીનતા સેવ્યા વિના ય પુણ્યની

અભિલાષાથી હજી ય થાય, પરંતુ વિધિની ચીવટ-ચોકસાઈ અને આદર, એ તો ગુણ અને જિનાજ્ઞા પ્રત્યેના પારતન્ત્ર્યથી આવે છે. મોક્ષમાર્ગની સાધનામાં આ પરતન્ત્રતા એ અતિ આવશ્યક મૂળભૂત ઉપાય છે, એના વિના ચાલી શકે જ નહિ. દુનિયામાં ય વિધિ વિના ક્યાં ચાલે છે ? મનગમતી રસોઇ એની વિધિથી તૈયાર થાય છે. મોટા ઉદ્યોગો એની વિધિ પર નભે છે. મોટા રાજાઓ કે આજના પ્રધાનોની ઉપાસના વિધિપૂર્વક કરે તો ફળે છે. એક કચરો કાઢી સાફ કરવા સુધીની ક્રિયામાં ય શું છે ? સાવરણી ગમે તેમ નહિ ફેરવવાની, પણ વિધિસર થોડો કચરો કાઢ્યા પછી એને ખંખેરવી પડે છે, વગેરે વિધિ ખરી. તો પછી આત્મામાં દિવ્ય પ્રકાશ લાવનારા, અને ધર્મક્રિયાના મહાનૂર વધારી દેનારા શાસ્ત્રશ્રવણમાં વિધિ વિના કેમ જ ચાલી શકે ? વિધિની ઉત્કટ તમન્ના સાથે એના ઝીણવટભર્યા પાલનમાં પ્રબળ પુરુષાર્થ જોઈએ. એનું નામ વિધિપરતા.

૪. બોધપરિણતિ

સૂત્રની વ્યાખ્યા સિદ્ધ થવા માટે વિધિસર શ્રવણ પછી બોધપરિણતિ થાય, અર્થાત્ પ્રાપ્ત બોધ અંતરાત્મામાં પરિણામ પામવો જોઈએ, જ્ઞાન આત્મભાવે સ્થિર થવું યાને આત્મા જ્ઞાનથી ભાવિત થવો જોઈએ.

પ્ર. આત્મા એ જ્ઞાનથી પરિણત યાને ભાવિત થવો એટલે ?

ઉ. કપડામાં કોરા રંગનું પોટલું બાંધેલું ખાલી કરી નાખો પછી કપડું કોરા રંગવાળું રહે એ જુદું, અને રંગના પાણીમાં ઝબોળી કાઢેલું કપડું ભીના રંગવાળું થાય એ જુદું. એમ, આત્મામાં કોરા જ્ઞાનનું પોટલું બાંધેલુ જુદું, અને આત્માને ભીનો-પોચો બનાવનારું જ્ઞાન જુદું ! પેલું વસ્ત્ર ખંખેરો તો રંગ દૂર થઈ જાય, કેમકે ત્યાં પૂરેપૂરો રંગ જામ્યો નથી, જ્યારે ભીનામાં જ્ઞાન જુદું ! જ્યારે ભીનામાં તો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પૂમે રંગ જામી પડ્યો છે, તેથી કપડું જ રંગમય થઈ ગયું છે. એમ આત્મા જ્ઞાનની પરિણતિમય થઈ ગયો છે એનો અર્થ જ એ કે જેમ, કપડું રંગથી ભાવિત કરાય, તેમ આત્માને જ્ઞાનથી ભાવિત અર્થાત્ જ્ઞાનની ફોરમથી આત્માનો પ્રદેશે પ્રદેશ વાસિત કરવાનો છે, એટલે કે જ્ઞાન જેવું જેવું વસ્તુ સ્વરૂપ બતાવે છે, તેને અનુરૂપ હાર્દિક વલણ ઊભું કરવાનું છે, તે તે વસ્તુ પ્રત્યે આજ સુધી આત્માના ઊંધા વલણ હતાં, અર્થાત્ ત્યાજ્ય વસ્તુ પ્રત્યે આસ્થા આદરનાં વલણ, ને આત્મહિતકર વસ્તુ પ્રત્યે ભય, અરુચિનાં વલણ, તે હવે મટી જઈને જ્ઞાને બતાવેલા સ્વરૂપને અનુરૂપ (યોગ્ય-માફક) વલણ ઊભાં થાય, ત્યાજ્ય વસ્તુ પ્રત્યે અરુચિ,

ભય વગેરેનાં અને ઉપાદેય (આદરણીય) તત્ત્વો પ્રત્યે હર્ષ-કોડ-આસ્થા-આદર આદિના, એનું નામ **બોધપરિણતિ, જ્ઞાનસ્થિરતા, જ્ઞાનભાવિતતા.** આ થાય એટલે આત્માને હવે પોતાની શુદ્ધિ અને ઉન્નતિની દિશા સૂઝવાની. શુદ્ધિ એટલે દોષનો ત્યાગ, ઉન્નતિ એટલે ગુણવિકાસ. આજ સુધી જડ-કાયા વગેરેની શુદ્ધિ અને વિકાસ કરવાની લગની રહેતી હતી તે હવે લગનીની દિશા પલટાય.

કુતર્ક ત્યાગ : સમ્યગ્ બોધપરિણતિ વળી કુતર્કોથી કલંકિત ન હોય, માણસને સાંભળવામાં આવતી નક્કર વસ્તુ પર ચિંતન-મંથન કરવાને બદલે નવા નવા પ્રશ્નો અને તુક્કા ઉઠાવવાનું મન થાય છે, પણ એ ઠીક નથી–અલબત્ત યોગ્ય શંકા, જિજ્ઞાસા ઉઠે અને તે પૂછી શકાય, પરંતુ તે જિજ્ઞાસા તો ચાલુ વિષયને સ્પર્શનારી અને શ્રોતાની વર્તમાન કક્ષાની મર્યાદામાં રહેનારી હોય, તેમ શ્રવણથી સમજાતી વસ્તુ પર તર્ક-યુક્તિ પણ લગાવાય, કુતર્ક નહિ. ભેજું મળ્યું છે માટે ગમે તેમ તર્ક લડાવવાના કે ગમે તેમ પથરા નહિ મૂકવાના. તો જ બોધ અંતરમાં પરિણામ પામે, બાળક નિશાળમાં પહેલાં ૧૨ x ૨ = ૨૪ વગેરે બરાબર ભણે-ગોખે, પણ એના પર કુતર્ક ન કરે તો તેટલો બોધ પરિણત થઈ આગળનાં ઊંચા ગણિત ઝટપટ ગણવામાં એ કામ લાગી શકે છે. એવું અહીં પણ પોતાની ભૂમિકા સમજી તર્કનો ઉપયોગ કરી શકાય. વીતરાગ સર્વજ્ઞના વચન પર અખંડ શ્રદ્ધા, તત્ત્વાનુસારી મતિ, અને મળેલા તત્ત્વના મહામૂલ્યાંકન થાય, તો કુતર્કને અવકાશ રહે નહિ. એ માટે,

ઢાંક્યો રત્ન-કરંડિયો : આ બોધપરિણતિ ઢાંક્યા રત્નના કરંડિયાની પ્રાપ્તિ જેવી સમજવાની છે. રત્નપેટી પર માણસને જેમ હૂંફ રહે છે કે **'હવે ફિકર નહિ, ખરેખરું ઝવેરાત મળી ગયું છે,'** વળી આઘો જાય પાછો જાય પણ એની ભારે ચિંતા અને રક્ષા કરે છે, તેમજ એના આધારે અનેક પ્રકારની સુખ-સગવડ ભોગવે છે. બસ એ રીતે બોધપરિણતિ પર હૂંફ રહે કે **'હવે બીજુ ઓછું હોય તોય ફિકર નહિ, આ મહાનિધાન મળી ગયું !'** વળી એની ભારે ચિંતા અને રક્ષા કરે, તેમજ એના આધારે અનેક પ્રકારની આંતરિક સુખ શાન્તિ, સ્વસ્થતા અને શુભ ઉલ્લાસ અનુભવે ! કેમકે સમ્યગ્ બોધ અંતરાત્મામાં પરિણામ પામ્યાથી એવા મહાન સુખદ પ્રકાશ સ્ફુર્તિ અને ઉત્સાહ ઝગમગે છે કે કેટલીય દુર્ધ્યાનરૂપી દરિદ્રતા, કુવિકલ્પોરૂપી વેદનાઓ વગેરે દૂર થઈ જાય છે ! આ બધાનું કારણ એ છે કે જૈન સૂત્રોની વ્યાખ્યાના બોધમાં સ્યાદ્વાદ-અનેકાન્તવાદના પ્રખર સિદ્ધાન્ત, આત્મ-કર્મ વગેરેના ત્રિકાલાબાધ્ય તત્ત્વ, સંસારહેતુ અને મોક્ષમાર્ગના યથાર્થ નિરૂપણ...ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ અપૂર્વ-અદ્‌ભુત

જાણવા મળે છે. એ બોધના અરિસામાં વાસ્તવ જગત પ્રતિબિંબિત થાય છે, એટલે હૃદયમાં એની પરિણતિ થઈ, એ તો જાણે રત્નો ભરેલા કરંડિયાની પ્રાપ્તિ થઈ ! પાછો એ ઢાંક્યો કરંડિયો કહ્યો, તે એ દૃષ્ટિએ કે ઢાંક્યા કરંડિયાની જેમ એમાં શું ઝળકી રહ્યું છે એની બીજાને ખબર ન પડે, એ તો બોધપરિણતિ પામેલો જ અનુભવી શકે, વળી એને ઢાંકી રાખે, જ્યાં ત્યાં લહાણી કરતો ન ફરે, અર્થાત્ અપાત્રમાં વહેવડાવવાનું મન ન કરે, તેમજ બહાર એને **'હું આટલું જાણું છું'** એમ ગાતો ફરી ઉત્કર્ષનું સાધન ન બનાવે. બોધપરિણતિ ચીજ જ એવી છે કે એ ખરેખર પ્રાપ્ત થયેથી મહાન ગાંભીર્ય ખીલે.

માર્ગાનુસારિતાથી યુક્ત : બોધપરિણતિ અર્થાત્ જ્ઞાનની સ્થિરતા એવો મહાન જવાબદારીભર્યો ગુણ માનવામાં આવે છે કે એની સાથે માર્ગાનુસારીપણું પણ હોવું જોઈએ. એમાં એક દૃષ્ટિએ ન્યાયસંપન્ન વિભવ વગેરે માર્ગાનુસારીના ૩૫ ગુણો આવે. એને સરળતાથી યાદ રહે એ માટે વિભાગવાર જોઈએ તો આમ જોવાય.

ચાલુ જીવનના ૧૧	ત્યાજ્ય દોષ ૮	ગ્રાહ્ય ગુણ ૮	સત્પ્રવૃત્તિ ૮
૧. ન્યાયસંપન્ન વિભવ	૧. અંતરંગ છ શત્રુ	૧. દયા	૧.શિષ્ટાચાર-પ્રશંસા
૨. ઉચિત વ્યય	૨. ઇન્દ્રિયવશતા	૨. સૌમ્યતા	૨. પ્રસિદ્ધ દેશાચાર પાલન
૩. ઉચિત વેશ	૩. દુરાગ્રહ	૩. લજ્જા	૩. સત્સંગ
૪. ઉચિત ઘર	૪. નિંદા	૪. દીર્ઘદૃષ્ટિ	૪. સદાચાર
૫. ઉચિત સાથે વિવાહ	૫. નિંદ્યપ્રવૃત્તિ	૫. બલાબલ-	૫. પરોપકાર
૬. અજીર્ણે અ-ભોજન	૬. ધર્મ-અર્થ-કામને	વિચારણા	૬. ધર્મશ્રવણ
૭. કાળે અવિરુદ્ધ ભોજન	પરસ્પર અ બાધા	૬. ગુણપક્ષપાત	૭. બુદ્ધિના ૮ ગુણ
૮. પોષ્યપોષણ	૭. ઉપદ્રવવાળું સ્થાન	૭. પાપભીરુતા	૮. રોજ વિશેષ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ
૯. માતાપિતૃપૂજા	૮. અયોગ્ય-દેશકાળ	૮. યથાર્હ લોકયાત્રા	
૧૦.સાધુ-અતિથિ-દીન સેવા	આચરણ		
૧૧.જ્ઞાનવૃદ્ધ-ચારિત્રશીલ સેવા	આ આઠ દોષ ત્યજવાના		

માર્ગાનુસારી ગુણ એટલે સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપી મોક્ષમાર્ગને અનુસરનારા ગુણ, મોક્ષમાર્ગને સુલભ કરનારા અને પોષનારા ગુણ, એ માર્ગાનુસારિતા. બીજી રીતે જોઈએ તો મોક્ષમાર્ગને અનુકૂળ વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ એ

માર્ગાનુસારિતા. એનાથી યુક્ત જોઈએ બોધપરિણતિ. એ સૂચવે છે કે, જૈનદર્શન કોરી વિદ્વત્તા યાને શુષ્કજ્ઞાનની કાંઈ જ કિંમત નથી ગણતું, એ તો કહે છે કે સાથે માર્ગાનુસારી હૃદય અને માર્ગાનુસારી જીવન જોઈએ. એ ગુણસ્થાનકની વૃદ્ધિને યોગ્ય કર્મનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ થાય, તો બની શકે.

શાસ્ત્રયુક્તિ પ્રધાન : એવી બોધપરિણતિ શાસ્ત્ર અને યુક્તિની મુખ્યતાવાળી હોય, આગમ અને હેતુ બંનેના આધાર પર ઊભી હોય, બંનેથી પુષ્ટ બનેલી, મજબૂત થયેલી હોય. વિશ્વમાં પદાર્થ બે જાતના હોય છે. **એક આગમ-ગમ્ય અને બીજા હેતુ ગમ્ય.**

આગમ-ગમ્ય પદાર્થો અતીન્દ્રિય હોય છે, જે ઇન્દ્રિયથી જાણી શકાતા નથી, તેમજ જે યુક્તિનો વિષય પણ નથી બની શકતા, એ તો માત્ર વીતરાગ સર્વજ્ઞના શાસ્ત્રે કહ્યા છે તે પર જ સમજવાના અને શ્રદ્ધેય કરવાના હોય છે. અર્થાત્ માત્ર આગમ પ્રમાણથી જાણવા માનવાના હોય છે. દા.ત. લોકમાં નિગોદ (સાધારણ વનસ્પતિકાય જીવના શરીર) અસંખ્ય છે અને દરેક નિગોદમાં જીવો અનંતાનંત હોય છે. એમ, ભવિષ્યમાં ક્યારે ય સંસાર ભવ્ય જીવોથી ખાલી થવાનો નથી. એટલું જ નહિ, પણ અનાદિ કાળથી મુક્ત થતા આવેલા જીવો કરતાં અનંતગુણ જીવો સંસારમાં ભવિષ્યમાં પણ સદા મળવાના છે. વળી, આત્માથી ઉપાર્જાતા કર્મ-અણુઓ જ્ઞાનાવરણીયાદિ સાત વિભાગમાં અમુક પ્રમાણમાં વહેંચાઈ જાય છે, પછી તેના પર અમુકઅમુક રીતે સંક્રમણ, ઉદ્વર્તના, અપવર્તના, ઉદીરણા વગેરે કરણ લાગુ પડે છે. આ બધી વાતોમાં ઈન્દ્રિય ન પહોંચે, દલીલ નહિ લડાવવાની, નહિંતર ઊલટું શ્રદ્ધાથી અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનથી ખસી જવાય. આ પદાર્થો, તો અસત્ય બોલવાના કારણભૂત રાગ-દ્વેષ અને અજ્ઞાન જેમના સર્વથા નષ્ટ થઈ ગયા છે, માટે જ જેમને અસત્ય બોલવાને કોઈ જ કારણ નથી, એવા પરમ પુરુષ તીર્થંકરે કહેલા અને આગમમાં ગૂંથેલા છે, માટે એના દ્વારા જાણવા માનવાના છે. એ આગમ-ગમ્ય પદાર્થ કહેવાય. ત્યારે

બીજા હેતુ-ગમ્ય અર્થાત્ તર્કથી, દલીલથી જાણી શકાય એવા પદાર્થો હોય છે. દા.ત. આત્મા, પરલોક, કર્મ વગેરે. અલબત્ત તેને પણ શાસ્ત્રે તો કહ્યા જ છે, તેથી શાસ્ત્રથી જણાય એવા ખરા, છતાં તેને માત્ર શાસ્ત્રથી જાણી મૂકવાના નહિ, પરંતુ તર્કયુક્તિથી સમજીને દૃઢ શ્રદ્ધેય કરવાના હોય છે, જેથી મિથ્યાદૃષ્ટિઓ કુયુક્તિથી એનાથી વિરુદ્ધ પ્રતિપાદન સાચાં જેવા કરે, છતાં તેનાથી ચલિત ન

થવાય, તેમાં અંજાઈ, આકર્ષાઈ કે લહેવાઇ ન જવાય, પણ તેની સામે સદ્‌યુક્તિ, સત્ તર્કના બળે ટકી શકાય, સત્ તત્ત્વોને સચોટપણે જાણી, માની અને પ્રરૂપી શકાય. અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, ને સમ્યક્પ્રરૂપણા અખંડિત અબાધિત ટકાવી રખાય. એટલે, આવા પદાર્થના બોધમાં યુક્તિની મુખ્યતા હોય છે, ત્યારે પૂર્વોક્ત પદાર્થના બોધમાં શાસ્ત્રની મુખ્યતા કહી. આ રીતે બંને જાતના પદાર્થનો બોધ મળે. એમ બે રીતે વિશ્વનું તત્ત્વજ્ઞાન થાય, તેને પરિણત કરવાનું સ્થિર કરવાનું છે, માટે કહ્યું કે બોધ-પરિણતિ શાસ્ત્ર પ્રધાનતાવાળી હોય.

અવિપર્યાસ : છતાં અનુપયોગ એ સાધ્યવ્યાધિ આવી કુતર્કરહિત, ઢાંકી રત્નપેટીની પ્રાપ્તિ જેવી, અને શાસ્ત્ર-યુક્તિથી પુષ્ટ, એવી બોધ-પરિણતિ જગાવી, પછી તેમાં વિપર્યાસ અર્થાત્ બોધમાં અસ્થિરતા, ભ્રમ, કુશંકા, અશ્રદ્ધા જેવું કશું થવાનો સંભવ નથી.

૫. સ્થૈર્ય.

(વ્યાખ્યાનું ૫મું અંગ) સ્થૈર્ય, એટલે (૧) તે જ્ઞાનસમૃદ્ધિનો ગર્વ નહિ, (૨) પોતે જાણેલી વસ્તુને ન જાણનારની મશ્કરી નહિ, (૩) વિવાદ કરવાનો નહિ. (૪) અજ્ઞપુરુષનો બુદ્ધિભેદ કરવાનો નહિ, (૫) જ્ઞાન લેવાને યોગ્ય હોય તેને જાણેલું આપવાનું. આ પાત્રતા એ તો ગુણજ્ઞ પુરુષોએ બહુ માન્ય છે, અને એ મૂર્તિમંત પ્રશમલક્ષ્મી, તેમજ ભાવસંપત્તિઓનો સમ્યગ્ આશ્રય છે.

૧. જ્ઞાનસમૃદ્ધિ પર ગર્વ નહિ : વરસ સુધી ઘોર કષ્ટ સહી જેટલાં પાપ નાશ કરે તેટલાં પાપકર્મ માત્ર શ્વાસોચ્છ્‌વાસ જેટલા કાળમાં નષ્ટ કરી દેવા રૂપ દારિદ્ર્યનિવારણ જ્ઞાની કરી દે છે ! એ જ્ઞાન સમૃદ્ધિરૂપી વિમાન દ્વારા તત્ત્વના આસમાનમાં વિહરવાનું મળે છે. એવી જ્ઞાનસમૃદ્ધિ પર ગર્વ શાનો થાય કે **'હું આવો જાણકાર'** ? એવો સંતોષ શાનો થાય કે **'મેં બહુ જાણ્યું ?'** પરિણતિ બોધ પામેલો તે સમજે છે કે 'મારું જ્ઞાન એ સર્વજ્ઞ ભગવાનના કેવળજ્ઞાન કરતાં ય અનંતમાં ભાગનું જે ચૌદ પૂર્વધર મહર્ષિનું જ્ઞાન, તેના કરતાં ય અનંતમાં ભાગનું. છે. એ તો વળી ચૌદે ય પૂર્વને સવળું ને અવળું યાદ કરી શકે છે ! ત્યારે હું તો એક નવકાર-સૂત્રને પણ અવળો નથી બોલી શકતો ! પછી શાના ગુમાન કરવાના ? આવી આવી રીતે જ્ઞાનસૃમદ્ધિનો મદ આફરો દૂર રાખી શકાય. વળી એ પણ કે 'જ્ઞાન એ તો પ્રકાશ છે, જો ખરેખર પ્રકાશ હું પામ્યો હોઉં તો મદ, મમત્વાદિ અંધકાર તો મારાથી દૂર જ રહેવા જોઈએ મારામાં ઊભા ન રહો'...આવી આવી રીતે માનસિક

ધોરણો નક્કી કરવામાં આવે, 'જ્ઞાન એ તો તારક છે, એના જ આધારે શું મદ કરી મરવાનું ?' - એમ મદનો ભય રાખવામાં આવે તો અનાદિની મદ, અહંકાર, ઈર્ષ્યા વગેરેની વાસનાના સકંજામાં સપડાયેલ જીવને એમાંથી મુક્ત કરી શકાય. પ્રથમ તબક્કે એ દુર્ગુણો દૂર થવા મુશ્કેલ છે, માટે ઉપરોક્ત વિચારણા, મનોમંથન વગેરેને વારંવાર સેવવા પડે. એમ કરતાં કરતાં જ્ઞાનસમૃદ્ધિનો ગર્વ નથી થતો.

૨. અજાણની મશ્કરી નહિ : બોધ એવા નમ્રતાવાળો હોય કે એને બિનજાણકારની હાંસી-ઉપહાસ કરવાનું મન જ થાય નહિ, એ હાંસી-ઉપહાસ કરે નહિ. એને તો ભાવદયા ઉપજે-કે 'આ બિચારા માણસ કર્મથી કેવા પીડિત કે એમને આનું જ્ઞાન નથી !' અથવા ગ્લાની ઉપજે કે 'અહો ! જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મથી કેવી વિટંબણા !' એમ, માણસ મહાકિંમતી એવી ગંભીરતા ગુણને પામવા-પાળવાનું વિચારે તો પછી ઉપહાસ, મશ્કરી કરવાનું મન ન થાય. બાકી હાંસી-મશ્કરીમાં છીછરાપણું આવે છે, અને તે, પછી તત્ત્વદૃષ્ટિ અને ઉદાર વ્યવહારમાં નડે છે ! વળી હાંસી-ગુણાનુરાગને ય મંદ કરે છે ! જ્ઞાનને પચાવનારો ને જ્ઞાનના અજીર્ણથી ડરનારો આ બધા અનર્થ વિચારી અજાણની હાંસી-મશ્કરી કરતો નથી. વળી

૩) વિવાદનો પરિત્યાગ એ કરે છે. પ્રાપ્ત થયેલ બોધ પર ગર્વ નથી, કે બીજાને જીતવાની યા ખોટા પાડવાની લાલસા નથી, તેથી એ વાદવિવાદમાં ઉતરતો નથી. તત્ત્વ વિચારણાની દૃષ્ટિથી યા સામાને સમજાવવાની ભૂમિકા પર ચર્ચારૂપ વાદ થાય, એમાં બાધ નહિ.

૪) એ અજ્ઞ જીવનો બુદ્ધિ ભેદ પણ નથી કરતો. 'બુદ્ધિભેદ' એટલે, તત્ત્વનો અજ્ઞ, અજાણ એવો સામાન્ય જીવ કુલસંસ્કારાદિના હિસાબે, જે સાધારણ શ્રદ્ધાથી-સમજથી દેવ-ગુરુને માનતો હોય અને ધર્મક્રિયા કરતો હોય, તે શ્રદ્ધા સમજ અને સુકૃતોલ્લાસ ડગમગી ઉઠે એનું નામ બુદ્ધિભેદ. જેના દિલમાં વિધિનો અનાદર નથી, એ કદાચ વિધિ પાળી નથી શકતો અને અવિધિથી ક્રિયા કરે છે, તોય એ એટલા પણ ધર્મક્રિયાના અભ્યાસથી આગળ આવી શકશે. જો બુદ્ધિભેદ થવાથી ધર્મક્રિયા જ છોડી દેશે તો તે પછી એકલા પાપના પરિચયમાં રહેવાનો. એમ સાધુ પ્રત્યે પણ બુદ્ધિભેદ જો થયો તો એમાં ય એવું થવાનું. માટે અજ્ઞનો બુદ્ધિભેદ નહિ કરવાનો. એનામાં ક્રિયા કાંઈ નહિ, એકલી ધર્મશ્રદ્ધા હોય, તોય તે પણ ન ભેદાય એ જોવાનું. પ્રજ્ઞાપનીય જીવો અજ્ઞ-અજાણ હોવા છતાં આ મોટી વિશેષતાવાળા હોય છે કે એને સાચું સમજાવો, આપો, તો તે ગ્રહણ કરી લેવા તત્પર હોય છે, પોતાનું

માનેલું ખોટું હોય તો ય તે પકડી રાખવાના અને પોતાનો કક્કો ખરા કરવાના દુરાગ્રહી નથી હોતા. એવાને સમ્યગ્જ્ઞાનનું દાન કરવું જ જોઈએ, જેથી એનું ય કલ્યાણ થાય, પ્રભુના જ્ઞાનક્રિયાના વારસાની પરંપરા ય ટકે, બીજાનાં ય હિત થાય, અને પોતાની ય જ્ઞાન પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતા સચવાય, તથા ઉત્તમ ભાવદયાની સાધના થાય.

૫) પ્રજ્ઞાપનીયે નિયોગ : પ્રજ્ઞાપનીય એટલે કે સમજ લેવાને યોગ્ય આત્માને અવશ્ય એનું દાન કરે, એને જ ચૈત્યવંદનાદિ સમ્યક્ પ્રવૃત્તિમાં યોજે, અપ્રજ્ઞાપનીયને નહિ, અપાત્રને નહિ.

મૃગાવતીજી પાત્ર હતા તો ગુરુણી ચંદનબાળાના **'પ્રજ્ઞાપનીયે નિયોગ'** પર એમણે કેવળજ્ઞાન લીધું ! વ્યવહારમાં ય શું છે ? બીજ યોગ્ય ભૂમિમાં સારાં ફળ દે છે ! સારાં રંગ પાત્ર પોત પર ચઢે છે ! પાત્ર વિદ્યાર્થી વિદ્યામાં સારો આગળ વધી શકે છે ! તો આત્મહિતના સંબંધમાં તો પાત્રતાનું ઊંચુ મહત્ત્વ હોય એમાં નવાઈ નથી.

૬. ઉક્તક્રિયા

(છઠ્ઠું વ્યાખ્યાંગ) ઉક્તક્રિયા. ૧. શાસ્ત્રે કહ્યા પરથી, ૨. વિશેષરૂપે જાણેલી, ૩. તે તે કાળને યોગ્ય વસ્તુને, ૪. તેના આસેવન-સમયે ચોક્કસ ઉપયોગપૂર્વક, અને ૫. શક્તિ ઉલ્લંઘ્યા કે ગોપવ્યા વિના, ૬. તે મુજબ અમલમાં મૂકવી, એ ઉક્ત-ક્રિયા કહેવાય. ક્રિયાની જરૂર એટલા માટે છે કે ક્રિયાના અમલ વિના એકલા જ ઔષધના જ્ઞાનમાત્રથી આરોગ્ય નીપજતું નથી. જ્ઞાન તો માત્ર ક્રિયામાં જ ઉપ-યોગી છે. જ્યારે આરોગ્યમાં ઉપયોગી ઔષધગ્રહણની ક્રિયા છે. અને તે ક્રિયા મન કલ્પિત હોય તો પ્રશંસનીય નથી, કેમકે એમાં નુકસાનનો સંભવ રહે છે.

૭. અલ્પભવતા

સાતમું વ્યાખ્યા-અંગ 'અલ્પભવતા' છે. 'અલ્પભવ' એટલે એક પુદ્ગલ-પરાવર્ત કાળની અંદર હવે બાકીનો સંસાર છે જેમને તે. હવે જેમને એટલા કાળમાં મોક્ષે જવાનું જ છે. માટે સંસારમાં હવે જેમને નથી રહેવાનું તે અલ્પભવી જીવ કહેવાય. એને એ વિશેષતાએ 'અલ્પભવતા' નામનો ગુણ, એ પણ વ્યાખ્યા પ્રાપ્તિ કારણ છે. એવા ને જ વ્યાખ્યાનું જ્ઞાન સિદ્ધ થઈ શકે. એનું કારણ એ છે કે અતિ દીર્ઘ અર્થાત્ એક પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળથી અધિક કાળ જેટલાં સંસાર ભ્રમણવાળાને તત્ત્વજ્ઞાન જ સ્પર્શી શકતું નથી, પછી સૂત્ર-વ્યાખ્યાના જ્ઞાનની વાત જ શી ?

ઉપસંહાર : આ સાતે ય વ્યાખ્યાના અંગ સમસ્તપણે કાર્ય કરે છે, અર્થાત્ એકલી જિજ્ઞાસા, એકલો ગુરુયોગ કે માત્ર એ બે, વ્યાખ્યા પ્રાપ્ત કરાવી શકે નહિ. કિન્તુ જિજ્ઞાસાથી માંડી અલ્પભવતા સુધીના સાતે સાત ગુણ તે કરાવી શકે, કેમકે તે રીતે જ લીધેલી વ્યાખ્યા સમ્યગ્ બોધનું કારણ બને છે. આ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિએ વિચારી, ગોઠવવા જેવું છે. અધિકાર અને વિધિપૂર્વક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી એ જુદું, ને એમજ તફડંચી કરવી એ જુદું ! એમ નહિ કહેવું કે 'વ્યાખ્યા આપવામાં આટલું ઝીણવટથી જોવાને બદલે તે ગુણો વિનાના જીવની દયાભાવનાથી આવી સુંદર વ્યાખ્યા આપતા શું સુધારો નહિ થાય ? કારણ એ છે કે એ ગુણો વિનાનો જીવ તો વ્યાખ્યામાંથી સીધું લેવાને બદલે ઊંધુ લેશે ! સામા ઈસ્યુ (દલીલ) ધરશે ! સૂક્ષ્મ રહસ્યો સાંભળતા રુચિને બદલે કદાચ વધારે અરુચિ ઊભી કરશે ! કીર્તિ-માનપાનાદિની આશંસા પોષશે ! ઇત્યાદિ નુકસાનો સાતનાં દરેક ગુણમાં કહેલ વર્ણનના અનુસારે જાણવાં ! એના બદલે સાતે ય ગુણવાળાને આપેલી વ્યાખ્યા કોઈ નુકસાન તો નહિ પણ સુંદર તત્ત્વપરિણામન, નક્કર આત્મ-સંશોધન, સ્વપર કલ્યાણ-સાધન વગેરે અદ્ભુત લાભ કરે છે.

૧. નમોત્થુણં અરહંતાણં

હવે **'પ્રણિપાતદંડક'** (નમોત્થુ ણં) સૂત્રના દરેક પદની વ્યાખ્યા શરૂ થાય છે. એમાં **'નમોત્થુ ણં અરહંતાણં'** એનો અર્થ 'અરિહંત પરમાત્માને મારો નમસ્કાર હો', એ છે, અહીં 'ત્થુ' = અત્થુ, અસ્તુ, ભવતુ વગેરેમાં 'થાઓ' એમ કહીને પ્રાર્થનાનું સૂચન છે. અર્થાત્ સૂત્રકારે ભાવ નમસ્કારની પ્રાર્થના રજૂ કરી છે. એ સૂચવે છે કે, 'ભાવ નમસ્કાર કરવાનો હું દાવો નથી કરી શકતો, પરંતુ મને એ કરવાનું મળો એ માટે પ્રાર્થના કરું છું' સૂત્રકાર શ્રુતજ્ઞાનના ધણી છે, એ દાવો નહીં પણ પ્રાર્થના કરીને ભાવ નમસ્કારની મહા-દુર્લભતા સૂચવે છે. એ કરવાનું સામર્થ્ય, એ કરવાની યોગ્યતા, મળવી અતિ દુષ્કર છે. એનું કારણ એ છે કે એ નમસ્કાર તો તાત્ત્વિક સ્વરૂપવાળો છે, અને તે તો સામાન્ય રીતે કેટલાય જન્મોની ઉચ્ચ-ઉચ્ચતર સાધના સંગૃહીત થાય અને હવે ફળ મળવાની તૈયારી હોય ત્યારે એ મળે ! એટલી ઊંચી ચીજ એ છે.

એ તાત્ત્વિક ધર્મ તો અરિહંતને કરાતા ભાવ નમસ્કારમાં છે, કે જે અતિ ઊંચો અપૂર્વ યોગ છે, અને જે આત્માનું વિશિષ્ટ ઉર્ધ્વીકરણ કરી સાધેલી ઉચ્ચ આત્મ-દશાએ પ્રાપ્ત થાય છે !

તો પૂછવાનું મન થાય કે પ્રારંભિક અવસ્થાવાળાને કોઇ સ્થાન ખરું ? તો કહ્યું કે હા, ભાવ નમસ્કારની પ્રાર્થના કરો, દિલથી ઝંખના કરો કે અરિહંતના પ્રભાવે એ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય. અલબત્ત એકલી પ્રાર્થના કરીને બેસી નથી રહેવાનું, પરંતુ એ પામવાના એક માત્ર હેતુથી ઊંચા ઊંચા દ્રવ્ય નમસ્કાર ખૂબ કરવાના છે, ભાવ-નમસ્કારરૂપી ફળને પેદા કરે એવા વૃક્ષના બીજનું આરોપણ કરવાનું છે. ધર્મ એક વૃક્ષ છે. એનું બીજ વાવવું પડે, એમાંથી ઝાડ ઉગે અને ફળ આવે.

વીતરાગને નમસ્કાર વીતરાગ બનવા માટે કરો, વીતરાગતાની દિશાએ ચલાવે તેવો કરો.

ધર્મવૃક્ષના બીજ, અંકુર વગેરે

પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે કે જેવી રીતે વિધિપૂર્વક બીજ વાવ્યું હોય તો એમાંથી અંકુરો ફૂટે છે, દાંડી આવે છે, તથા પાંદડાં અને પુષ્પ આવીને છેવટે ફળ તૈયાર થાય છે, તેવી રીતે ધર્મના બીજ વાવવાથી એના અંકુર વગેરે થઈને ફળ પર્યંતની ઉત્પત્તિ થાય છે. એમ વિદ્વાન પુરુષોને પ્રશ્ન થાય કે-

પ્ર. ધર્મબીજનું વાવેતર અને અંકુરાદિ એટલે શું ?

ઉ. ધર્મની શુદ્ધ પ્રશંસા, કુશળ ચિત્ત અને ઉચિત કૃત્યનું સેવન, એ ધર્મ-બીજ વાવેતર છે, ત્યારે ધર્મની તીવ્ર અભિલાષા વગેરે, એ અંકુરાદિ છે...યાવત્ મોક્ષ એ ફળ છે.

ધર્મબીજનું આરોપણ :- ધર્મની શુદ્ધ પ્રશંસા કરવી, કુશળ ચિત્ત, કુશળ ચિંતન કરવું, ને ઉચિત કૃત્યનું આચરણ કરવું, એ ધર્મબીજનું વાવેતર કરવા રૂપ છે. ધર્મની શરૂઆત ધર્મ પ્રશંસાથી થાય છે. ધર્મનો મહિમા લાગે, ધર્મનો પ્રભાવ જણાય, ધર્મ તરફ આકર્ષણ થાય, સંભ્રમ-આશ્ચર્યકારી ભાવ થાય, ત્યારે જે ઉદ્‌ગાર નીકળે કે 'અહો ! કેવો સુંદર ધર્મ ! કેવો મહાન ધર્મ ! કેવો ઉપકારી ધર્મ !'...વગેરે, એનું નામ ધર્મપ્રશંસા. આ કરી એનો અર્થ એ, કે આત્મારૂપી ખેતરમાં ધર્મનું બીજ પડ્યું એ હવે ક્યારેય ઉગવાનું.

ધર્મચિંતાદિ એ અંકુરાદિ છે : ધર્મચિંતા એ અંકુર, ધર્મનું સત્‌શ્રવણ એ મૂળ સ્કન્ધ (થડ), ધર્માનુષ્ઠાન એ અવાન્તર ડાળી, અને દેવ-મનુષ્યની સંપત્તિ એ પુષ્પ સમાન છે, અને ફળ તરીકે મોક્ષ છે. અહીં ધર્મપ્રશંસા-કુશળચિત્ત-ઉચિતકૃત્યકરણ રૂપ બીજમાંથી અંકુરભૂત ધર્મચિંતા યાને ધર્મની હાર્દિક અભિલાષા પ્રગટે છે, ધર્મને

પોતાના જીવનમાં ઉતારવાની ભૂખ લાગે છે, ગરજ જાગે છે. ધર્મની સાચી ભૂખ અને ગરજ જુદી, ત્યારે દેખાવની કે ધન-માન વગેરેના સ્વાર્થથી થતી જુદી ! 'લાખ રૂપિયા મળે તો સંઘ કાઢું' એમ ઇચ્છા થાય, પણ પાસે જે છે એમાંથી બે પાંચ પણ ગરીબ સાધર્મીને તીર્થયાત્રા કરાવવાનું શક્ય છતાં દિલ નથી થતું, તો એ ઇચ્છા દેખાવની કે સાચી ?

આ ધર્મના બીજથી માંડીને ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતાં ફળ સુધીની વાત થઈ, એમાં ભાવ નમસ્કાર ધર્મની પ્રશંસા, કુશળ ચિત્ત વગેરે બીજાધાન, એની તીવ્ર અભિલાષારૂપી અંકુર, એને માટેનું સમ્યક્શ્રવણ અને ઇચ્છાયોગની નમસ્કાર ક્રિયા-ઓરૂપી સ્કન્ધ ડાળી વગેરે સાધતાં સાધતાં ભાવ નમસ્કારરૂપી અંતિમ ફળ નીપજે, ત્યારે સાચું કહી શકાય કે હું ભાવનમસ્કાર કરું છું. એટલે એ દુર્લભ કહેવાય, અને તે પૂર્વે તો તેની પ્રાર્થના કરવાની હોય કે 'મને ભાવનમસ્કાર કરવાનું મળો. મારો ભાવનમસ્કાર હો.' આ પ્રાથનાની અંતર્ગત માનસિક પ્રશંસા, કુશળચિત્ત, તીવ્ર અભિલાષા વગેરે આવી જ જાય છે. પ્રાર્થના સવિનય નમનપૂર્વક થાય એટલે ઇચ્છા-યોગનું નમન પણ આવે, ને એ બધા ભાવ નમસ્કાર માટેના સમર્થ કારણો જ છે, તેથી પ્રાર્થના પણ સમર્થ કેમ ન કહેવાય ? માટે પ્રાર્થનાસૂચક સૂત્ર 'નમોત્થુ ણં...' કહેવું યુક્તિયુક્ત છે. પ્રાર્થના કાર્યકર છે. ત્યારે અહીં એક પ્રશ્ન ઉઠે છે.

પ્ર. વીતરાગને ભાવનમસ્કારની પરાકાષ્ઠા શી રીતે ?

ઉ. પહેલાં કહ્યું છે, 'નમસ્કાર' શબ્દ પૂજાના અર્થમાં છે. ચાર પ્રકારની પૂજામાં ય ભાવપૂજા એ પ્રધાન છે, શ્રેષ્ઠ છે, તથા ભાવપૂજા 'પ્રતિપત્તિ' પૂજા રૂપ હોય છે, ને તે વીતરાગમાં જ પૂર્ણપણે મળે છે. બીજાઓએ પણ કહ્યું છે, **'पुष्पामिषस्तोत्रप्रतिपत्तिपूजानां यथोत्तरं प्राधान्यम्'** ।

પુષ્પાદિ ચાર પ્રકારની પૂજા :

પુષ્પ, આમિષ (નૈવેદ્યાદિ), સ્તોત્ર અને પ્રતિપત્તિ એમ ચાર પ્રકારની પૂજામાં ઉત્તરોત્તર પૂજા વિશેષતાવાળી છે, વધારે વધારે ચઢિયાતી છે. પુષ્પ પૂજા કરતાં આમિષ-પૂજા, એનાં કરતાં સ્તોત્રપૂજા, ને સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રતિપત્તિપૂજા.

(i) **પુષ્પપૂજા :** તાજા, સુગંધીદાર સુંદર અખંડ પુષ્પો ચઢાવવાં, સોયથી પરોવીને નહિ, પણ હાથેથી ગૂંથેલા એના હાર ચઢાવવા, પુષ્પવૃષ્ટિ ફૂલવાડી રચના...એ બધી પુષ્પપૂજા.

(ii) **આમિષ-પૂજામાં :** આમ તો આમિષ શબ્દના અનેક અર્થ છે, દા.ત.

માંસ, ભોગવસ્તુ રુચિકર વર્ણપ્રશંસા વગેરેના લાભ, ધાન્યાદિ-સંચયના લાભ, રોચકરૂપ-રસ-ગંધ વગેરે, રોચક શબ્દ ગીત, નૃત્યાદિ, ઇન્દ્રિયના મનગમતા વિષયો તથા ભોજન-જમણ વગેરે પરંતુ પ્રસ્તુત આમિષનામની અર્હત્-પૂજામાં એમાંથી જે જે અયોગ્ય છે, દા.ત. માંસાદિ, તે તે દ્રવ્ય ન યોજવા, પણ યથાયોગ્ય હોય તે યોજવા. એમાં ચંદન, કેસર, ધૂપ, વાસક્ષેપ, દીપક, અક્ષતાદિ આવે, ફળ-મેવા-મીઠાઇ ધરવાનું આવે, વિવિધ વાજિંત્રોના નાદ-ગીત-નૃત્ય, તેમજ ઊંચા સત્કાર-સન્માન-પ્રશંસા આવે, જેની જેવી શક્તિ તેવી ભક્તિ કરે. એટલું ધ્યાનમાં રહે કે અંતરમાં ભાવ યાને વિશુદ્ધ મનોયુક્તતારૂપી મનોનિયોજન ન હોય કે એનો ઉદ્દેશ ન હોય, તો આ બધું માત્ર દ્રવ્યપૂજામાં જાય, કેવળ મજૂરીમાં ખપે ! માટે ભાવ-યુક્ત થવું જોઇએ, વધુ ઊંચા ભાવને પ્રાપ્ત કરવા થવું જોઈએ.

(iii) **સ્તોત્ર પૂજામાં,** પરમાત્માના ભાવભર્યા સ્તોત્ર-સૂત્ર સ્તવન-સ્તુતિ-છંદ-શ્લોક-પદો વગેરેને **ભાવોલ્લાસથી ઊભરાતા હૃદયે, મધુર કંઠે, અને ગંભીર સૂરે** બોલવા-ગાવાનું આવે. એમાં (૧) સ્વાત્માની નિંદા, (૨) પરમાત્માના ગુણગાન, (૩) પરમાત્મા પ્રત્યેની ભક્તિના ઉદ્ગાર કે (૪) વસ્તુની પ્રાર્થના આવે.

(૧) સ્વાત્માની નિંદામાં પોતાના મન-વચન-કાયાના-દુષ્કૃત્ય, દોષ, દુર્ગુણો ગવાય, માનસિક દુષ્ટ વિચારો, દુર્ભાવનાઓ, દુષ્ટવૃત્તિ, વાચિક, નિંદા-કૂથલી-વિકથાના દુર્વચનો, અસત્ય, માયાવી યા પાપપ્રેરક ભાષણ, અને કાયિક હિંસા આરંભ-સમારંભ, પરિગ્રહ, ચોરી-છિનારી, વિષયસેવાદિ પાપો ગવાય, તેમજ રાગ-દ્વેષ, કામ-ક્રોધ-લોભ, માન-મદ-અહંત્વ, ઈર્ષ્યા-અસૂયા-કિન્નાખોરી વગેરે દુર્ગુણો, આહારાદિ સંજ્ઞાઓ, માયાદિ શલ્ય, રસ-ઋદ્ધિ-શાતાગારવ આવે, દેવ-ગુરુ-ધર્મની આશાતના અવર્ણવાદાદિ, તેમજ જ્ઞાનાચારાદિ પંચાચારની વિરાધના, બીજાઓને ધર્મના અંતરાય અને બુદ્ધિભેદની પ્રવૃત્તિ નિંદાય, વળી આર્તધ્યાન-રૌદ્ર-ધ્યાન, કુવિકલ્પો તથા કર્મભારેપણું, સંસાર ભ્રમણ, દુર્ગતિની દુર્દશા...ઇત્યાદિ ઘણું ઘણું નિંદવાનું આવે. સ્તોત્ર-પૂજામાં પરમાત્મા આગળ આ બધાના ઇકરાર કરવા, ખેદ પશ્ચાત્તાપ વ્યક્ત કરવા, ક્ષમા અને દયા યાચવી, એવું બધું આવે.

(૨) પરમાત્માના ગુણગાનની સ્તોત્ર પૂજામાં એમનું સ્વરૂપ, જીવન, ગુણ, શક્તિ અને ઉપકાર-એ પાંચના ખૂબ ખૂબ ગુણગાન કરવાનું આવે. આમાં (i) અનાદિ કાળનું વિશિષ્ટ તથાભવ્યત્વ, જગત્કર્તાપણાનો અભાવ, વીતરાગભાવે શાસનસ્થાપના, નયનિક્ષેપે સ્થિતિ વગેરે, એ સ્વરૂપ (ii) પૂર્વ ભવના અને અંતિમ

ભવના ભવ્ય સાધનામય એમના જીવન, જન્માદિ અવસ્થાઓ મહાવૈરાગ્યમય, ઉગ્ર ઉપસર્ગ-પરીસહ સહવામય, નિરપવાદ-નિરતિચાર ચારિત્ર, લગભગ કાયોત્સ-ર્ગમાં રહેવાનું, વળી જીવન કઠોર સંયમમય, સર્વોચ્ચ અહિંસામય, ઘોર તપો-મય...એવું એવું એ જીવન છે, (iii) એમના ઊંચા શમ-સંવેગ-નિર્વેદ, ગાંભીર્ય-સહિષ્ણુતા-ઉદારતા, ક્ષમા-મૃદુતાદિ અનેક ગુણો, હાસ્ય-શોક-ભયાદિરહિતતા, મહાસમતા-મહાસમાધિ, ભારંડપક્ષીવત્ અપ્રમત્તતા, વાયુવત્ અપ્રતિબદ્ધતા, ગગ-નવત્ નિરાલંબનતા, પૃથ્વીવત્ સર્વ સહિષ્ણુતા, કમળવત્ નિર્લેપતા, શંખવત્ નિરં-જનતા, મન-વચન-કાયાની મહાગુપ્તિ, મહાધ્યાન વગેરે વગેરે અનેકાનેક વિવિધ ગુણો છે. (૪) અનુપમ રૂપ રોગ-રહિતતા, સફેદ રુધિર, સુગંધી શ્વાસોશ્વાસ, વગેરે મૂળ અતિશયો, જન્મથી અવધિજ્ઞાન અને દીક્ષાથી માંડીને મનઃપર્યવજ્ઞાન તથા કેશ-નખ વધે નહિ, કેવળજ્ઞાનથી માંડીને જઘન્યથી ક્રોડ દેવતા સેવામાં રહે, ચાલે ત્યાં પંખી પ્રદક્ષિણા દે, વૃક્ષ નમે, દેવકૃત સુવર્ણ-કમળ પર પાદસ્થાપન વગેરે, અશોકવૃક્ષાદિ આઠ પ્રાતિહાર્ય (વિશિષ્ટ દેવકૃત શોભા) વગેરે ૩૪ અતિશયો રૂપી શક્તિ, માત્ર ત્રિપદીના દાનમાં દ્વાદશાંગી સ્ફુરાવવાની શક્તિ, દેશનાની વાણીના પાંત્રીસ અતિશયો, એ બધું શક્તિ છે, અને (૫) પાંચમું પરમાત્માનો અચિંત્ય ઉપકાર, જેવો કે શાસનની સ્થાપના, જીવાદિ નવ તત્ત્વના ઉપદેશ, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપી મોક્ષમાર્ગનું દાન, અનન્ય લભ્ય સ્યાદ્વાદ આદિના સિદ્ધાન્ત, નય-નિક્ષેપ-ભંગ-અનુયોગ, સૂક્ષ્મ અહિંસાદિના વ્રત-આચાર વગેરે આપવા, એ ઉપકાર...આ બધું સ્તોત્ર-પૂજામાં ગાવા પ્રશંસવાનું આવે.

(૩) પરમાત્મા પ્રત્યેના ભક્તિ-ઉદ્ગારની સ્તોત્ર-પૂજામાં સુંદર ઉપમાઓથી પોતાનો પ્રભુ પ્રત્યેનો ભક્તિરાગ, ને સ્નેહ-બહુમાન વ્યક્ત કરવાનું પ્રભુએ મહા-પાપીઓને પણ તાર્યા અને સેવકને ન તાર્યો, વગેરેના મીઠા ઠપકા...એવું બધું જ સહજ નિર્દોષ પ્રીતિ-ભક્તિના ઉછાળામાં કહેવાનું આવે.

(૪) પ્રાર્થના-સ્તોત્રમાં આત્મસંપત્તિ, મોક્ષ, મોહનાશ, ગુણો, રાગાદિ-જય, સમાધિ, વગેરે માટે પ્રભુને વિનંતી, પ્રાર્થના અરજી કરવાની આવે. આ ચારે પ્રકારની સ્તોત્રપૂજા ખૂબ સમજી-યાદ રાખીને એના પર વિસ્તારી વિચારી માલ તૈયાર રાખવાનો છે. પછી દેરાસરમાં જાઓ ત્યાં પ્રભુ સામે દર્શન કરતાં શું વિચા-રવું-બોલવું એમાં મગજ મૂઢ કે અજ્ઞ નહિ રહે, તીર્થયાત્રાએ જતાં તીર્થગિરિમાં શું ચિંતવવું, શી ભાવના ભાવવી, વગેરેની મુંઝવણ નહિ રહે. આમાંથી ભરપૂર ખોરાક

મળી રહેશે. ચારે પ્રકારના સ્તોત્રના ભાવો નજર સામે તરવરતા હશે તો અદ્‌ભુત કાવ્યો-શ્લોકો-સ્તવનો વગેરે રચી શકાશે. કમમાં કમ પ્રભુનાં દર્શન કરતાં ચિંતન કરી શકાશે.

(iv) પ્રતિપત્તિ પૂજામાં આપ્ત પુરુષ એટલે કે અત્યંત વિશ્વસનીય વીતરાગ સર્વજ્ઞ પ્રભુના ઉપદેશનું પાલન આવે. પૂર્વની ત્રણ પૂજા કરતાં આ ઊંચી પૂજા છે, વાસ્તવિક નક્કર પૂજા છે. કેમકે, જીવનમાં જેની આજ્ઞાનું પાલન જ ન હોય, એની બીજી પૂજા કેટલી કારગત થાય ? અલબત્ત, શક્તિ ન હોય એટલું ઉપદેશ-પાલન ન બને એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ સર્વ ઉપદેશની પૂર્ણ વફાદારી સાથે શક્તિના પ્રમાણમાં તો એનું પાલન જોઈએ ને ? ત્યારે જેટલું ન બની શકે એ લાવવા માટે પૂર્વોક્ત ત્રણેય પ્રકારની પૂજા કરવાની છે, એ ઉદ્દેશ ત્રણેય પૂજાના આસેવનમાં ન ભૂલાય. સર્વશ્રેષ્ઠ આપ્ત પુરુષ જિનેન્દ્ર પરમાત્માના ઉપદેશમાં, મુખ્યપણે મિથ્યાત્વ અને હિંસા-અસત્ય વગેરે. પાપોનો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સર્વથા ત્યાગ તથા ક્રોધાદિ કષાયો અને ઇન્દ્રિયવશતા વગેરે પ્રમાદનો ત્યાગ, એ કરવારૂપ નિવૃત્તિ-ધર્મ, અને એકાંતે જ્ઞાનાચારાદિ પંચાચાર આરાધવારૂપ પ્રવૃત્તિ-ધર્મ આવે. એના પેટામાં આંશિક નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ ધર્મ આવે. એજ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ છે, અહિંસા-સંયમ-તપરૂપી ઉત્કૃષ્ટ મંગળભૂત ધર્મ છે. એની પૂર્વસાધનાના ઉપદેશમાં દાન-શીલ-તપ-ભાવ, યોગપૂર્વસેવા, માર્ગાનુસારી ગુણો, શ્રાવકધર્મ અને સાધુ ધર્મની યોગ્યતાના ગુણો, સમ્યક્ત્વના અને શ્રાવકના આચાર-અનુષ્ઠાન વગેરે આવે.

કોને કેટલી પૂજા ? આ ચારે પ્રકારની પૂજા દેશવિરતિ અર્થાત્ સ્થૂલ અહિંસાદિ વ્રતવાળા શ્રાવકને હોય છે, ત્યારે સર્વવિરતિ સાધુને સ્તોત્ર અને પ્રતિપત્તિ, એમ બે પ્રકારની જ પૂજા હોય છે. કારણ કે સાધુને સૂક્ષ્મ અહિંસાનું વ્રત છે, તેથી એકેન્દ્રિય વનસ્પતિકાય જીવ રૂપ પુષ્પને એ અડે ય નહિ તો પુષ્પ પૂજા ક્યાંથી હોય ? તેમજ સાધુ પાસે દ્રવ્ય નથી તેથી આમિષપૂજામાં શું સમર્પે ? માટે એ બે પૂજા એમને નહિ.

'નમોત્થુંણં' એ પ્રાર્થના વચનથી તાત્ત્વિક રીતે લોકોત્તર જહાજ (સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગ) વાળાને તે માર્ગના સાધનભૂત પહેલા ઈચ્છાયોગને જણાવે છે. કેમકે ઈચ્છાયોગમાંથી શાસ્ત્રયોગ જન્મે છે. અને સામર્થ્યયોગ તરત જ મહાફળ (કેવળજ્ઞાન)નું કારણ બને છે એમ યોગના આચાર્ય કહે છે.

ઇચ્છાયોગઃ શાસ્ત્રયોગઃ સામર્થ્યયોગ

૧. ઇચ્છાયોગ

ધર્મ કરવાની ઇચ્છાવાળા અને આગમશ્રવણવાળાની એ આદરણીય તત્ત્વનો જ્ઞાની, છતાં પ્રમાદના લીધે થતી જે ખામીવાળી ધર્મ પ્રવૃત્તિ, એને ઇચ્છાયોગ માનવામાં આવે છે.

પહેલી ઇચ્છાયોગની કક્ષાની ધર્મપ્રવૃત્તિમાં ચાર વસ્તુ છે.

(૧) કોઈ આશંસા વિના જ તેવા પ્રકારનાં કર્મ ક્ષયોપશમથી ધર્મ કરવાની ઇચ્છા.

(૨) તે ધર્મના વર્ણનવાળા આગમનું કરેલું શ્રવણ,

(૩) શ્રવણથી થયેલું સાધ્ય-ધર્મના તત્ત્વનું જ્ઞાન, અને

(૪) વિકથાદિ પ્રમાદવશ ખામીવાળી ધર્મ સાધના.

૨. શાસ્ત્રયોગ

યોગશાસ્ત્રમાં જોવામાં આવે છે કે યથાશક્તિ પ્રમાદ રહિત અને સ્વસંવેદનાત્મક શ્રદ્ધાવાળાને તીવ્ર બોધના કારણે આગમાનુસારે અવિકલ અખંડ યોગરૂપ શાસ્ત્રયોગ હોય છે.

'શાસ્ત્રયોગ' શબ્દથી આગમમાં નહિ પણ યોગશાસ્ત્રમાં શાસ્ત્રયોગનું આ સ્વરૂપ જોવા મળે છે.

(૧) યથાશક્તિ અપ્રમાદી, અને

(૨) તથાવિધ મોહનાશથી સ્વસંવેદનાત્મક શ્રદ્ધાવાન,

(૩) તીવ્રબોધ પૂર્વક,

(૪) શાસ્ત્રના અખંડ વિધાનો જાળવીને જે ધર્મ પ્રવૃત્તિ કરે તે શાસ્ત્રયોગ.

ઇચ્છાયોગમાં આગળ વધતાં બીજી કક્ષાએ શાસ્ત્રયોગના ઘરની ધર્મ-પ્રવૃત્તિમાં અવાય છે. એમાં નિદ્રા, વિકથા, અનુપયોગ, ચંચળતા, સ્મૃતિભ્રંશ (વિસ્મરણ), સંશય વગેરે સર્વ પ્રમાદોને, પોતાની શક્તિને અનુરૂપ અર્થાત્ સર્વ શક્તિ ખર્ચીને નિવારવામાં આવે છે. તેથી તે-તે ધર્મની સાધનામાં આત્મા મન-વચન-કાયાથી એકાકાર થઈ જાય છે. એમાં તન્મય લક્ષવાળું, અનુરૂપ શુભ લેશ્યા અને અધ્યવસાય યુક્ત, સ્પષ્ટ શુદ્ધ સૂત્ર ઉચ્ચારણ, સચોટ ક્રિયાવિધિ પાલન, ચોક્કસ,

શાસ્ત્રોક્ત કાળ-મુદ્રા-મર્યાદાની જાળવણી તથા સંશય, ભ્રમ, વિસ્મરણ અનુપયોગાદિ વિનાનો માનસિક અખંડ ઉપયોગ બરાબર ઝળહળતાં રહે છે. આની પૂર્વે તત્ત્વ કેળવેલું હોવાને લીધે સાધનામાં પ્રમાદથી અતિચાર અને અપવાદ માર્ગનું સેવન નથી હોતું. એટલું ઊંચુ અપ્રમત્તપણું હોય છે.

૩. સામર્થ્યયોગ

સામાન્યથી શાસ્ત્રે કહેલા ઉપાયવાળો, પણ શક્તિની પ્રબળતાએ વિશેષરૂપે શાસ્ત્રકથનની મર્યાદા ઉપરનો વિશિષ્ટ ધર્મવ્યાપાર એ ઉત્તમ સામર્થ્યયોગ છે.

યોગોમાં ઉત્તમયોગ સામર્થ્યયોગ છે. એમાં,

(૧) સાધનાના ઉપાયો શાસ્ત્રમાં કહ્યા હોય પણ સામાન્યથી,

(૨) ઉપાયો વિશેષરૂપે શાસ્ત્ર કથનની મર્યાદા બહારના હોય,

(૩) સાધના શક્તિની પ્રબળતાથી થતી હોય, અને

(૪) શાસ્ત્રથી વિશેષરૂપે ન કહી શકાયેલા ઉપાયોને પણ સામાન્યથી નહીં કિંતુ વિશેષરૂપે સેવાતા હોય.

સિદ્ધિ નામના પદની પ્રાપ્તિના કારણોના પ્રકારો યોગીઓ વડે સૂક્ષ્મતાએ શાસ્ત્ર માત્રથી જણાતા નથી. કેમ કે જો સર્વ પ્રકારો એમ જણાય, તો તો ત્યાં કેવળજ્ઞાનની જેમ સાક્ષાત્કાર સિદ્ધ થવાથી એમને સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થવા દ્વારા ત્યાં જ સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત થઈ જાય ! પરંતુ એવું નથી બનતું. એટલા માટે પ્રાતિભજ્ઞાનથી યુક્ત અને સર્વજ્ઞતાદિનો સાધનભૂત સામર્થ્યયોગ શબ્દાતીત છે.

સામર્થ્યયોગ બે પ્રકારે (૧) ધર્મ સંન્યાસ સામર્થ્યયોગ, અને (૨) યોગ સંન્યાસ સામર્થ્યયોગ, સંન્યાસ એટલે ત્યાગ કહો, નિવૃત્તિ કહો કે વિરામ પામવું કહો, એક જ વસ્તુ છે. 'ધર્મસંન્યાસ' માં ધર્મ તરીકે ક્રોધ મોહનીયાદિ કર્મના ક્ષયોપશમથી નીપજનારા ક્ષમાદિ ધર્મ લેવાના છે, અને 'યોગ સંન્યાસ' માં યોગ તરીકે કાયોત્સર્ગ કરવા, વિહાર કરવા, ઉપદેશ કરવા વગેરે કાયાદિની પ્રવૃત્તિ લેવાની છે. આનો સદંતર ત્યાગ એ યોગ સંન્યાસ.

આમ જ્યારે ઇચ્છાયોગ વગેરે ત્રણ પ્રકારના યોગ છે, ત્યારે **'નમો અરિહંતાણં'** એવા નમસ્કારના કથનમાં ઇચ્છાયોગનો નમસ્કાર કહ્યો, આગળ આ પ્રણિપાત દંડક સૂત્રને છેડે કહેશે તે **'नमो जिणाणं जिअभयाणं '** અર્થાત્ ભયોને જિતનાર જિનોને નમું છું,' એમા શાસ્ત્ર યોગનો નમસ્કાર કહ્યો, અને છેવટના

સિદ્ધસ્તવ (સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં)માં **इक्कोवि नमुक्कारो**...અર્થાત્ કેવલજ્ઞાનીઓમાં વૃષભ સમાન શ્રી વર્ધમાન સ્વામીને કરેલો એક પણ નમસ્કાર નર અથવા નારીને સંસાર સાગરથી તારે છે.' એ નમસ્કાર કથનમાં સામર્થ્યયોગનો નમસ્કાર કહ્યો.

૨. ભગવંતાણં

'ભગવંતાણં' મા **'ભગ'** એ સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિરૂપ છે. કહ્યું છે કે સમગ્ર ઐશ્વર્ય, રૂપ, યશ, શ્રી, ધર્મ અને પ્રયત્ન, આ છની 'ભગ' એવી સંજ્ઞા છે.

હવે **'ભગવંતાણં'** એટલે કે **'ભગવાળાને'** એમાં **'ભગ'** એટલે એજ કે સમગ્ર ઐશ્વર્ય વગેરે છ ગુણ, કેમકે કહ્યું છે કે 'ભગ' શબ્દ એ સમગ્ર ઐશ્વર્ય-રૂપ-યશ-શ્રી-ધર્મ-પ્રયત્ન એ છ અર્થમાં વપરાય છે. આ છ વસ્તુ ભાવ અરહંતમાં ઉત્કૃષ્ટ કોટિની હોય છે, માટે એ ભગવાન કહેવાય છે. હવે છએનું લેશ સ્વરૂપ બતાવે છે.

(i) **સમગ્ર ઐશ્વર્ય** ભાવ અરહંતમાં છે. ઐશ્વર્ય એટલે ઠકુરાઈ, એ એમનામાં સર્વોચ્ચ કોટિની છે, કેમ કે જગતમાં શેઠ, સાર્થવાહ, નગરશેઠ, ઠાકોર, રાજા, દેવ વગેરેને ઉત્તરોત્તર ચઢતી ઠકુરાઈ હોય છે, એમાં સૌથી ચઢિયાતી ઇન્દ્રની હોય છે. પરન્તુ એવા ઇન્દ્ર પણ જેના સેવક બનીને રહે છે, એ અરિહન્ત પરમાત્માની સર્વોચ્ચ ઠકુરાઈ ગણાય. ઇન્દ્ર પોતે એમની આગળ અત્યંત ભક્તિવશ નમ્ર બનીને મહાન પ્રાતિહાર્યની રચના કરે છે. પ્રાતિહાર્ય એટલે શોભાકારી સરંજામ. અરહંતને નીચેથી ઉપર જોતાં જઈએ તો આ પ્રમાણે ક્રમશઃ આઠ પ્રાતિહાર્ય હોય છે. (૧) બેસવાનું રત્નમય સિંહાસન, પ્રભુને ચાલવું હોય ત્યારે એ સાથે સાથે આકાશમાં ચાલે, ને બેસવું હોય ત્યારે એ નીચે બેસવાના સ્થાને ગોઠવાઈ જાય. (૨) પ્રભુ ચાલતા હોય ત્યારે પણ બે બાજુ ચામર વીંજાયા કરે. (૩) પ્રભુના મસ્તક પાછળ તેમના પુંજભર્યું ભામંડલ ગોલાકૃતિમાં હોય. (૪) બેસતાં કે ચાલતાં મસ્તક પર આકાશમાં ઉપરાપર ત્રણ છત્ર ધરાયેલા હોય. (૫) પ્રભુની આસપાસ આકાશમાં ઝરમર પુષ્પવૃષ્ટિ થતી હોય. (૬) પ્રભુની દેશનાભૂમિ-સમવસરણને છાયા આપતું વચમાં પ્રભુની પીઠ પાછળ મહાન અશોકવૃક્ષ હોય. (૭) પ્રભુની માલકોશ રાગમાં ચાલતી મધુર દેશનાના નાદમાં દેવતાઓ બંસરી બજાવી અદ્ભુત સૂર યાને દિવ્ય-ધ્વની પૂરતા હોય. (૮) પ્રભુની ઉપર ઊંચે આકાશમાં દેવ દુંદુભિ બજતી હોય, ધર્મચક્રવર્તી પ્રભુના આગમનને સૂચવતી જાણે કહેતી હોય કે **'મોક્ષનગરીના સાર્થ-વાહ આવ્યા છે, તેમનું આલંબન લઈ લો.'** ત્રણ લોકના તારણહારની સેવામાં આ પ્રાતિહાર્યની રચના પુણ્યાનુબંધી પુણ્યની અર્જક હોય છે, કેમકે એ જોઈ અનેક

બાળજીવોને પ્રભુ પ્રત્યે બહુમાન પામવામાં એ નિમિત્ત બને છે. પ્રભુની સેવામાં ઇન્દ્રો આ પ્રાતિહાર્ય કરે એ પ્રભુનું સમગ્ર ઐશ્વર્ય કહેવાય. ત્યાં પછી બીજા દેવતાઓ કે રાજા-મહારાજા વગેરે અરહંતનું પ્રભુત્વ માથે ધરે, ઇન્દ્રાણીઓ અને દેવાંગનાઓ આદિ એ પ્રભુત્વના ગીત ગાય, એ સહજ છે.

(ii) **રૂપ :** અરહંત પ્રભુનું રૂપ અતિશય સુંદર અને અનુપમ હોય છે. એનો ખ્યાલ આપવા એ દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવે છે કે સમસ્ત દેવો, અસત્ કલ્પનાએ માનો કે દિવ્ય પ્રભાવથી પોતાનું બધું સૌંદર્ય ભેગું કરી પછી એનો સાર (ઇસેન્સ Essance) ખેંચી ઠેઠ એક અંગૂઠા પ્રમાણ કરી નાખે, તો ય તે રૂપસૌંદર્ય પ્રભુના રૂપ-સૌંદર્ય આગળ ઝાખું અંગારા કોલસા જેવું દેખાય. એટલું દેવો કરતા અનંતગણું સુંદર રૂપ પ્રભુનું હોય છે. એમણે પૂર્વના ત્રીજા ભવમાં અરિહંતાદિ વીસ પદની યા તે પૈકીના કોઈ પદની અતિશય ઉચ્ચ સાધના સહિત વિશ્વના જીવોના ઉદ્ધાર કરવાની જ્વલંત કરુણા ભાવના સાધીને તીર્થંકરનામકર્મના પુણ્યની સાથે અનેક પુણ્યો પૈકી જે શુભ વર્ણાદિના પુણ્ય ઉપાજર્યા હોય છે, તે એમણે આવું ઇન્દ્રો કરતાં ય અનંતગણું સુંદર રૂપ લાવણ્ય અને કાન્તિ આપે છે. ઇન્દ્રોને એવું પુણ્ય જ ક્યાં છે કે એમને આવું રૂપ મળે ? એમાં પાછું પ્રભુને ઠેઠ ગર્ભ-અવસ્થાથી એવો ઝળહળતો વૈરાગ્ય હોય છે, એવા અદ્ભુત શાંતરસમાં સર્વાંગીણ અવગાહન હોય છે, કે એમની કાયાના અણુઓ સુંદર આકર્ષકતા ધરાવે છે. માટે તો કવિ સ્તુતિ કરે છે,

'यैः शांतरागरुचिभिः परमाणुभिस्त्वं, निर्मापितस्त्रिभुवनैकललामभुत !
तावन्त एव खलु तेऽप्यणवः पृथिव्यां, यत्ते समानमपरं न हि रूपमस्ति ॥'

હે ત્રિભુવનના એક નાથ ! જે શાંત રસ અને કાન્તિવાળા પરમાણુઓથી તારી કાયાનું નિર્માણ થયું છે, તે પરમાણુઓ ખરેખર ! પૃથ્વી પર તેટલા જ હશે, કેમકે તારા જેવું બીજું કોઈ રૂપ નથી.'

(iii) **યશ** અરહંત પ્રભુનો અનુપમ હોય છે, કેમકે તે યશ કોઈ બહારના દુશ્મનને વિડંબવાના પરાક્રમમાંથી નહિ, પણ રાગ અને દ્વેષ રૂપી દુર્જેય, આંતર દુશ્મનોની સામે એનો અંત કરવા સુધી ઝઝુમવાના પરાક્રમમાંથી જન્મેલો છે. જગત મહાવિરાગી અને મહાપ્રશાંતનો મહાયશ ગાય છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. વળી ઉગ્ર ક્ષુધાદિ પરીસહો અને ભયંકર પિશાચી પણ ઉપસર્ગોથી ભાગી જવાની વાત તો નહિ, કિન્તુ એમાં લેશમાત્ર દીન કે વિહ્વળ પણ બનવાને બદલે એને સમ્યક્ પ્રકારે સહ-

વામાં જે વીરતા પ્રભુએ દાખી છે, તેથી વિશાળ નિર્મળ યશ એમણે પ્રાપ્ત કર્યો છે. ઋષભદેવ પ્રભુએ ચારિત્ર સ્વીકાર્યું એ શિખવાડીને પોતાની ભિક્ષાની જોગવાઈ કરી રાખવાનું કર્યું નહિ. ને દીક્ષા લીધી. પછી તો પ્રભુને લોક હીરા-માણેક ને હાથીઘોડા વગેરે આપવા ધરે છે, પણ આહાર આપવાનું કોઈ સમજતું નથી ! એ સ્થિતિમાં પ્રભુ, વિના આહારપાણી ક્ષુધા અને તૃષાનો ઘોર પરીસહ પણ, અરે ! હું લોકને આ શિખવાડવાનું ભૂલ્યો ! એવો કોઈ જ પશ્ચાત્તાપ વિના, સમ્યગ્ રીતે ૪૦૦ દિવસ સુધી સહે છે ! એ તો શ્રેયાંસને પૂર્વ ભવનું સ્મરણ થઈ સાધુ ભિક્ષાનું ભાન થવાથી, પ્રભુને એણે અચિત્ત (નિર્જીવ) ઇક્ષુરસનું દાન કર્યું, ત્યારે પ્રભુએ પારણું કર્યું ! એમ મહાવીર સ્વામીને સંગમદેવે એવા ઘોર ઉપસર્ગ કર્યા કે જ્યાં ધરણી ધ્રુજતી હતી ! છતાં પ્રભુ નિષ્પ્રકંપ હતા !! અરિહંતના આવા સાત્ત્વિક પરાક્રમથી. એમનો અતુલ યશ કેમ ન પ્રસરે ? એવો યશ ગવાતાં ત્રણેય લોકના આનંદના પૂર ઊછળે છે, રાગી દ્વેષી લોકે ય મુગ્ધ થાય છે, અને વિરાગી લોક પણ મુગ્ધ થાય છે ! અનંતકાળના પટ પર આવો યશ અંકિત થઈ યાવચ્ચન્દ્રદિવાકર બને છે !

(iv) **શ્રી** એટલે કે પરમ જ્ઞાનતેજ, પરમ સુખ અને પરમ સંપત્તિ અરિહંત પરમાત્માને સિદ્ધ થઈ હોય છે. જ્ઞાનાવરણીયાદિ ચારેય ઘાતી કર્મોને શુકલધ્યાનના દાવાનળમાં ભસ્મીભૂત કરવાના અથાગ પરાક્રમમાંથી એમને લોકાલોક-પ્રકાશી કેવળજ્ઞાનનું પરમ તેજ ઝળહળી ઉઠ્યું હોય છે. સાથે, મોહને સમૂળ હણી નાખ્યો હોઈને વીતરાગભાવ પ્રગટ થવાથી એમને નિરતિશય યાને જગતમાં જેનાથી ચઢિયાતું કોઈ ઇન્દ્રાદિનું પણ સુખ નથી એવું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. દેખાય છે કે માણસ જેટલો મોહને ઓછો કરતો આવે, રાગદ્વેષને નિવારતો આવે, તેટલો તેટલો આંતરિકભવ્ય આલ્હાદ અનુભવતો આવે છે. તો મોહના સર્વનાશથી સહજ છે કે સર્વોત્કૃષ્ટ સુખ પ્રગટે. વળી પરમાત્માને તીર્થંકર નામકર્મ અને બીજા સૌભાગ્યાદિ મહાપુણ્ય અહીં ઉદયમાં આવવાથી સર્વોત્કૃષ્ટ સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, જેવી કે પૂર્વોક્ત ૮ પ્રાતિહાર્ય ઉપરાંત, પ્રભુના વિહાર દેશમાં સવાસો યોજનમાંથી મારી-મરકી વગેરેના ઉપદ્રવ દૂર થાય છે. પ્રભુની સાથે ઓછામાં ઓછા એક કરોડ દેવતા સેવામાં રહે છે. દેવો ચાંદી, સુવર્ણ, રત્નના ઉપરાપર ત્રણ ગઢનું સમોવસરણ પ્રભુની દેશનાભૂમિ તરીકે રચે છે. પ્રભુ ચાલે ત્યારે દેવો ભક્તિથી માખણના પિંડા જેવા સુવર્ણકમળ પ્રભુના પગ નીચે ગોઠવી દે છે. ચાલતાં પ્રભુને વૃક્ષો નમે છે, ગગનમાં

પંખીઓ પ્રદક્ષિણા દે છે, મહાન ધર્મચક્ર આગળ ચાલે છે, કાંટા ઊંધા થઈ જાય છે વગેરે તથા સમવસરણમાં લાખો કરોડો દેવ, માનવો અને પશુઓ સમાઈ જાય, પરસ્પર વિરોધી જનાવરો દા.ત. સર્પ-મોર, ઉંદર-બિલાડી, સિંહ-મૃગ, વાઘ-બકરી વગેરે પણ વિરોધ તજીને બંધુભાવે ત્યાં દેશના સાંભળવા બેસી જાય, દેવ-માનવ-તિર્યંચ દરેક જણ પોતપોતાની ભાષામાં પ્રભુની વાણી સમજી જાય, વાણીનો રસ ભૂખ-તરસ, રોગ-શોક, ભૂલાવી અમૃતથી પણ કેઈગણો મધુરો લાગે...આ કરાવનારી પરમાત્માના અતિશયોની સંપત્તિ છે. **અતિશયો એટલે અલૌકિક યાને જગતના જીવો કરતાં વિશિષ્ટ અદ્‌ભુત ખાસિયતો. એવા અતિશય ૩૪ છે.** અરહંત પરમાત્માને એ અતિશયો કેટલાક જન્મથી, કેટલાક દીક્ષા લીધા પછી, ને બાકીના કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેથી હોય છે. એમાં વાણીના પાછા ૩૫ અતિશય હોય છે.

શ્રી અરિહંત પરમાત્માના ૩૪ અતિશયો

૪. મૂળઅતિશય : (૧) અદ્‌ભુત દેહ, (૨) સુગંધી શ્વાસ (૩) રુધિર સફેદ અને માંસ, સારાવર્ણાદિવાળું, (૪) અદૃશ્ય આહાર-નિહાર.

૧૯ દેવકૃત અતિશય (૧) દાઢી-મૂછ-માથાના વાળ ન વધવા, (૨) જઘન્યથી કરોડ દેવ સાથે, (૩) ચાલતાં સુવર્ણ કમળ (૪) કાંટા ઊંધા થાય (૫) વૃક્ષનમન, (૬) પંખી પ્રદક્ષિણા દે, (૭) અનુકૂળ પવન, (૮) ઋતુની અનુકૂળતા, (૯) ધર્મચક્ર, (૧૦) રત્નમય ધ્વજ, (૧૧) સમવસરણ ત્રણ ગઢ (૧૨) દુંદુભિનાદ, (૧૩) અશોકવૃક્ષ, (૧૪) ત્રણ છત્ર, (૧૫) જલવૃષ્ટિ, (૧૬) પુષ્પવૃષ્ટિ, (૧૭) રત્ન સિંહાસન, (૧૮) પ્રભુ ચતુર્મુખ દેખાય, (૧૯) ચામર.

૧૧ કર્મક્ષયકૃત અતિશય (૧) સવાસો જોજનમાં લોકમાં રોગ નહિ, (૨) પરસ્પર વૈરવિરોધ નહિ, (૩) ઉંદર વગેરેનો ઉપદ્રવ નહિ, (૪) મારી (પ્લેગ, કોલેરા) નહિ, (૫) અતિવૃષ્ટિ (હેલી) નહિ, (૬) અનાવૃષ્ટિ (વર્ષાનો અભાવ) નહિ, (૭) દુષ્કાળ (ભિક્ષાનો અભાવ) નહિ, (૮) આંતર બળવો કે પર રાજાનું આક્રમણ નહિ. (૯) પ્રભુના મસ્તક પાછળ ભામંડળ, (૧૦) જોજનના સમવસરણમાં કોટાકોટી દેવ-મનુષ્ય-તિર્યંચ સમાય, (૧૧) પ્રભુની વાણી જોજન સુધી સંભળાય, ને તે તિર્યંચમનુષ્ય-દેવતાની ભાષામાં પરિણમે, તે પાંત્રીસ અતિશયવાળી હોય.

અતિશયોનું કાંઈક વિવરણ : દેવાધિદેવ શ્રી અરિહંત પ્રભુનો આત્મા કેવી કેવી અલૌકિક વિશેષતાઓ ધરાવે છે, તે આ ચોત્રીસ અતિશયોમાંથી સમજાય છે. પૂર્વજન્મના વિશિષ્ટ શ્રદ્ધાબળ, તપોબળ, સંયમબળ વગેરેના પ્રતાપે આ બધું અસં-

ભવિત નથી.

૪ મૂળ અતિશય : પ્રભુ માતાના ગર્ભમાં આવતાં જ, (૧) પ્રભુનો અદ્ભુત દેહ તૈયાર થાય છે. સર્વોત્તમ દેવ-અનુત્તરવાસી દેવના દેહ કરતાં અતિશય ચઢિયાતા આહારલબ્ધિના સુંદર દેહથી પણ અતિશય રૂપાળો જે ગણધર દેવનો દેહ, તેના કરતાં ય અનંતગુણ લાવણ્ય સૌંદર્યવાળું અને રૂપાળું તીર્થંકર પરમાત્માનું શરીર હોય છે. માતાના ગર્ભના અશુચિ પુદ્ગલોમાંથી આવા દેહનું નિર્માણ થવું એ વિશિષ્ટ લોકોત્તર પુણ્ય શક્તિ છે. દેહના પુદ્ગલોની ગંધ પણ મનોહર હોય છે. એ દેહમાં જીવનભર કદી રોગ થતા નથી. અરે ! પરસેવો સરખો પણ થતો નથી કે મેલ જામતો નથી ત્યારે શરીરબળનું પૂછવું જ શું ? તાકાત તો ગજબ કોટિની હોય છે ! (૨) એવા એ દેહમાં શ્વાસોચ્છ્વાસ કમળ જેવો સુગંધીદાર હોય છે. (૩) લોહી ગાયના નિર્મળ દૂધ જેવું સફેદ, દર્શનીય અને દુર્ગંધ વિનાનું હોય છે ! તથા માંસાદિ ધાતુઓ જરાય બિભત્સ નહિ, જરા ય દુર્ગંધવાળા નહિ, પણ ઊલટી રમણીય, દર્શનીય, ને સારા વર્ણાદિવાળી હોય છે ! (૪) પ્રભુને દેહથી થતી આહાર લેવાની ક્રિયા કે મળમૂત્રના વિસર્જનની ક્રિયા અદૃશ્ય રહે છે, જેથી બીજાઓ ચર્મચક્ષુથી એ જોઈ શકતા નથી. તીર્થંકર પરમાત્માના મહાપુણ્ય સિવાય આ બીજામાં ક્યાંથી સંભવે ?

૧૯ દેવકૃત અતિશય : (૧) પ્રભુ ચારિત્ર લે તે વખતે પંચમુષ્ટિથી દાઢી, મૂછ અને મસ્તકના કેશનો લોચ કરી નાખે છે, પછી ઠેઠ નિર્વાણ સુધી ત્યાં વાળ વધતા નથી, નખ પણ વધતા નથી. દીક્ષા સમય જેવી સ્થિતિ રહે છે. (૨) તે પછી પ્રભુ કેવળજ્ઞાન પામે એટલે ઓછામાં ઓછા એક કરોડ ભવનપતિ વગેરે દેવતાઓ પ્રભુની સેવામાં સાથે જ રહે છે. દેવતાઈ મહાસુખને પણ દુઃખના પાતાળકૂવા સમજી આત્મકલ્યાણ ઝંખતા દેવતાઓ આત્મકલ્યાણની મૂર્તિસમા શ્રી વીતરાગ અરિહંતનાથને સેવે એમાં શી નવાઈ ? (૩) હવે પ્રભુને ચાલતાં પૃથ્વી પર પગ અડાડવાનો હોતો નથી, કેમ કે ચાલતી વખતે પગ મૂકવાના સ્થાન પર નીચે સુવર્ણ કમળ ગોઠવાઈ જાય છે, તેમાંથી બે પર પગ પડેલો દેખાય છે, બીજા સાત કમળ હોય છે. એમાં આગળ પગલાં માંડતાં ઠેઠ પાછળમાંથી બબ્બે કમળ ઓછા થાય છે, અને આગળ બબ્બે કમળ ઉપસ્થિત થઈ જાય છે. સુવર્ણના આ કમળ પાછા માખણના પિંડા જેવા અતિ કોમળ, યાને મહામુલાયમ હોય છે, (૪,૫,૬) પ્રભુ ચાલે ત્યાં કાંટા ચત્તા હોય છે તે ઊંધા થઈ જાય છે. અર્થાત્ અણીયો જમીન તરફ નીચી વળી જાય છે. વળી આજુબાજુના વૃક્ષ પ્રભુને નમી જાણે નમસ્કાર કરતા દેખાય

છે. ત્યારે પંખીઓ વળી પ્રભુને પ્રદક્ષિણા દે છે. (૭,૮) પરમાત્મા વિચરે ત્યાં પવનના ઉપદ્રવ મટીને વાયુની લહેરી અનુકૂળ વહેતી જાય છે. અને વસંત વગેરે છ ઋતુઓને યોગ્ય સારાં પત્ર, ફૂલ, ફળ વગેરે પદાર્થો ખીલી ઉઠે છે, (૯-૧૩) પરમાત્મા ચાલે ત્યાં ય ધર્મચક્રાદિ પાંચ વિશિષ્ટ વસ્તુઓ સાથે જ અદ્ધર આકાશમાં ચાલે છે, એમાં ધર્મચક્ર બહુ તેજસ્વી હોય છે, આરાથી શોભતું હોય છે, અને એને હરણનું જોડલું સેવતું હોય છે. બીજો રત્નમય ધ્વજ પણ ઊંચા કંચનમય દંડ ઉપર રત્નની અનેક બીજી નાની ધ્વજાઓથી દીપી રહ્યો હોય છે. વળી પાદપીઠ (સિંહાસને બેઠા પગ મૂકવાનો બાજઠ) સહિત સિંહાસન પણ અદ્ધર સાથે જ ચાલે છે. તેમજ પ્રભુના માથે એકેકથી મોટા એવા દેદીપ્યમાન ત્રણ છત્ર મોતીઓના ઝુમખાથી પરિવરેલા સાથે જ ચાલે છે.

વળી પ્રભુને ચાલતાં બે બાજુ યક્ષના હાથમાં ચામર વીંજાય છે. (૧૪) પ્રભુ જ્યાં સ્થિર થાય ત્યાં જોજન જેટલી ભૂમિ પર ધૂળ ન ઉડે એ માટે સુગંધીત જળનો વરસાદ થઈ જાય છે. (૧૫) પ્રભુને દેશના દેવા માટે એક જોજન-પ્રમાણ ભૂમિ પર ભવનપતિ જ્યોતિષ અને વૈમાનિક દેવો અનુક્રમે ચાંદીનો, સોનાનો ને રત્નનો એમ ત્રણ કિલ્લા રત્નની કાંગરીવાળા એકેકની ઉપર રચે છે. (૧૬) એના પર પુષ્પની વૃષ્ટિ થાય છે. એ પુષ્પોના ડીંટીયા નીચા હોય છે. અને પાંખડી ઊંચી હોય છે. પરમાત્માના અતિશયના પ્રભાવે ત્યાં ચાલતા બેસતાં તિર્યંચ-મનુષ્યોથી પુષ્પોને કિલામણા નથી થતી, આ પુષ્પોથી વાતાવરણમાં સુગંધ મઘમઘે છે. (૧૭) સમવસરણની મધ્યમાં અશોક વૃક્ષ રચાય છે. તે આખા સમવસરણમાં આવેલા જીવોને છાંયો આપે છે. એની સુગંધી વળી એવી અદ્‌ભુત હોય છે કે ભમરા દોડી આવી એની આસપાસ ગુંજતા રહે છે. (૧૮) પરમાત્માને બેસવા માટે ઝાડ નીચે પૂર્વ દિશા સન્મુખ મુખ્ય રત્નસિંહાસન સ્થપાય છે. અને બાકીની ત્રણ દિશામાં પણ બરાબર પ્રભુના જેવી આકૃતિવાળા પ્રતિબિંબ સિંહાસન પર સ્થપાય છે. જેથી ચારે દિશામાં સૌને એમ લાગે છે કે પ્રભુ અમારી સામે છે. આમ પ્રભુની ચતુર્મુખતા થાય છે. (૧૯) ત્યાં દેવતા ઊંચે દુંદુભિ, ભેરી વગાડે છે, જેથી ચારે બાજુના પ્રદેશને આ ધર્મ નરેશ્વર-પરમાત્મા પધાર્યાની ખબર પડે છે, અને આવીને દર્શન, વંદન, વાણી શ્રવણનો લાભ લઈ સમ્યક્ત્વાદિ ધર્મ પામે છે.

તીર્થંકરપણું પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પુણ્ય ઉપાર્જવામાં કેવીક જોરદાર અરિહંત-ભક્તિ આદિ સાધના કરી હોય જેના અલૌકિક પ્રભાવે આવું બધું અચિંત્ય-

અકલ્પ્ય બને ? એ મનમાં લાવવા જેવું છે. ઘોર દુષ્કૃત્યોના ઘોર નીચા ફળ મળે તો ગજબના સુકૃતના અતિ ઊંચા ફળ કેમ ન નીપજે ? ઉપર કહેલા ઓગણીશ અતિ-શયો ખાસ દેવો પરમાત્મા ઉપરની અનુપમ ભક્તિથી પ્રેરાઈને રચે છે. એ વખતે જનતામાં કેવું ય મહાન આકર્ષણ થતું હશે, એ તો નજરે જોનાર કે વિશિષ્ટજ્ઞાની અનુભવી શકે ! એના યોગે લાખો કરોડો બાળ-જીવોને પરમાત્મા તરફ ખેંચાણ થાય છે. એમાં કેટલાકને તો આ સમૃદ્ધિ ભપકો જોઈને જ મિથ્યાત્વાદિ દોષો ભાગી જાય છે, ત્યારે બીજાઓને પ્રભુની વાણી સાંભળીને એવું બને છે. ભરત ચક્રવર્તીના પુત્ર મરીચિને ઋષભદેવ પ્રભુની સમવસરણાદિ રિદ્ધિ જોતાં વૈરાગ્ય થઇ ગયો હતો. અને તરત જ ચક્રવર્તીનું ઘર મૂકી ચારિત્ર લેવાનું બન્યું હતું.

કર્મક્ષય કૃત ૧૧ અતિશય : પરમાત્મા આ જીવનમાં પણ ઉચ્ચ સાધના કરીને જ્યારે શુકલધ્યાનના દાવાનળમાં અનંતા ઘાતી કર્મના દળીયાંને જડમૂળમાંથી બાળીને ભસ્મીભૂત કરે છે ત્યારે વીતરાગ-સર્વજ્ઞતાની જેમ તીર્થંકર નામકર્મનો ઉદય પ્રગટે છે, બીજા પણ યશ-આદેય વગેરેના પુણ્યના ઉચ્ચ દળીયાં ઉદયમાં આવે છે. આ બધાના પ્રતાપે સહજભાવે આ અગિયાર વિશેષતાઓ પ્રગટે છે.

(૧ થી ૮) શ્રી તીર્થંકર પ્રભુ વિચરતા હોય ત્યાં આસપાસના સવાસો જોજ-નમાં આ આઠ પ્રકારના ઉપદ્રવો પૂર્વે થયા હોય તો શાંત થઈ જાય છે. ને નવા થતા નથી. (૧) તાવ વગેરે **રોગો** (૨) પૂર્વના ચાલી આવેલા, કે પરસ્પર જાતિના વૈર-વિરોધ. (૩) વિશેષ પ્રમાણમાં ઉંદર, ખડમાંકડી, તીડ વગેરે **ઉપદ્રવો** થાય છે તે, (૪) મારી-મરકી, પ્લેગ, કોલેરા કે તેવા બીજા **જીવલેણ ઉત્પાદ. (૫) અતિવૃષ્ટિ**=વર-સાદની હેલી, કે જેમાં મોટા નુકસાન થાય. (૬) **અનાવૃષ્ટિ**=તદ્દન વરસાદ જ નહિ કે અતિ અલ્પ વરસાદ જેથી લોક પાણી વિના અને ગરમીથી પીડાય. (૭) **દુષ્કાળ**=જેમાં ધાન્યની અછત થઈ જાય અને ભિક્ષાય ન મળે, અને (૮) **સ્વપરચક્રભય**=તે જ દેશના અમુક લોક કે લશ્કર બળવો ઉઠાવે તેનો ભય તે સ્વચક્રભય. દુશ્મન રાજા લશ્કર લઈને આવે તેનો ભય તે પરચક્રભય. આ આઠેય માંથી એક પણ ઉપદ્રવ પ્રભુના આસપાસના ૧૨૫ યોજનમાં હોતો નથી. વળી (૯) પ્રભુને અંતરમાં લોકાલો-કનો પ્રકાશક કેવળજ્ઞાનરૂપી સૂર્ય પ્રગટવાની સાથે બહાર પ્રભુના મસ્તકની પાછળ ઝગમગતા કિરણોના જૂથવાળું એક **ભામંડલ તેજનો પુંજ** પ્રગટ થાય છે. તેથી સામેથી જોનારને પ્રભુના મુખની ચારેય બાજું દેદીપ્યમાન અને અતિ મનોહર ગોળાકાર પ્રભા-મંડલ દેખાય છે. (૧૦) જોજનના સમવસરણમાં કોટાકોટી દેવ-મનુષ્ય તિર્યંચ

સમાય આ અતિશય સમવસરણમાં કામ કરે છે, દર્શન-શ્રવણાર્થે ગમે તેટલા કરોડો દેવતા તથા મનુષ્ય તિર્યંચોના મહેરામણ ઉભરાય છતાં એ બધા માત્ર એક જોજનના સમવસરણમાં પ્રભુના અચિંત્ય પ્રભાવે સુખે સમાઈ જાય છે, **(૧૧) નિજ નિજ ભાષામાં સંભળાય** આ અતિશય પણ સમવસરણમાં કામ કરે છે, કે એ જુદી જુદી જાતના તિર્યંચ પ્રાણીઓ, માનવો અને દેવો પોતપોતાની ભાષામાં સમજી જાય એ રીતે પ્રભુની વાણી તે તે ભાષામાં પરિણમી જાય છે. દા.ત. આકાશમાંથી પડતું વરસાદનું પાણી એક પ્રકારનું હોય છે, પણ નીચે જુદી જુદી જાતની જમીન અને જુદા જુદા પ્રકારના બીજને પામી તે તે રૂપે પરિણામી જાય છે.

અરિહંત પ્રભુની વાણીના ૩૫ અતિશય

વાણી કેવી કેવી ? (૧) સંસ્કારવતી, (૨) ઉદાત્ત, (૩) ઉપચારપરીત, (૪) મેઘ-ગંભીર (૫) પ્રતિનાદયુક્ત (૬) દક્ષિણ, (૭) રાગયુક્ત, (૮) મહાર્થ, (૯) અવ્યાઘાત, (૧૦) શિષ્ટ, (૧૧) અસંદેહકર, (૧૨) અન્યોત્તર રહિત, (૧૩) હૃદયંગમ, (૧૪) સાકાંક્ષ, (૧૫) ઉચિત, (૧૬) તત્ત્વનિષ્ઠ, (૧૭) અપ્રકીર્ણ, (૧૮) સ્વશ્લાઘા પરનિન્દારહિત, (૧૯) અભિજાત્ય, (૨૦) સ્નિગ્ધમધુર, (૨૧) પ્રશસ્ય, (૨૨) અમર્મવેધિ, (૨૩) ઉદાર, (૨૪) ધર્માર્થ-સંબદ્ધ, (૨૫) વિપર્યાસરહિત (૨૬) વિભ્રમાદિમુક્ત, (૨૭) આશ્ચર્યકારી, (૨૮) અદ્ભુત, (૨૯) અતિવિલંબિત નહિ, (૩૦) અતિવિચિત્ર, (૩૧) વિશેષ મેળવતી, (૩૨) સત્ત્વમુખ્યા, (૩૩) વર્ણપદાદિ વિવિક્ત. (૩૪) વિચ્છેદ રહિત, (૩૫) ખેદ રહિત.

અર્થ : (૧) સંસ્કારવાળી એટલે કે સંસ્કૃત લક્ષણવાળી. જેમ કાવ્યમાં શબ્દાલંકારો અને અર્થાલંકારો હોય છે. એમ પ્રભુની વાણીમાં શબ્દ અને અર્થના એવા તો અનેક સુંદર લક્ષણો અને અલંકારો હોય છે કે એકલા એનાથી જ શ્રોતા દીર્ઘકાળસુધી એક સરખી આતુરતા અને રસથી સાંભળવામાં લીન થઈ જાય. **(૨) ઉદાત્ત**-માંદા સૂરવાળી નહિ, કે બોબડાતા અક્ષરવાળી નહિ, પણ દૂરવાળાને ય બરાબર સંભળાય એવા ઊંચા સૂરવાળી અને સ્પષ્ટ ઊંચા અક્ષરવાળી હોય છે. **(૩) ઉપચારપરીત** અર્થાત્ તોછડી ને શિષ્ટાચાર બાહ્ય એવી ગામડીયા ભાષા નહિ પણ ઉદાર, શિષ્ટાચારી ને સંસ્કારી શહેરી બોલે તેવી ભાષા. એથી એ વિદ્વાનોને ય ખૂબ ગમી જાય છે. **(૪) મેઘગંભીર** પ્રભુની જોજનગામિની વાણી, ઉપર કહ્યું તેમ માત્ર ઉદાત્ત અર્થાત્ એકલી ઊંચી અવાજવાળી નહિ, પણ વાદળોનો ગડગડાટ થતાં કે સમુદ્રનું મંથન થતાં જેવો ગંભીર ધ્વનિ નીકળે એવા ગંભીર ઘોષવાળી હોય છે. પાછી એ

(૫) પ્રતિનાદયુક્ત-શબ્દો કે ઘંટનો નાદ જાણે ગુફામાં અથડાઈ રણકાવાળો પડઘો પાડે એવા રણકાળા પડઘાવાળી હોય છે. વાણીની પાછળ કેમ જાણે ઘંટનો મધુરો આલાપભર્યો રણકાર ન ચાલતો હોય ! વળી વાણી **(૬) દક્ષિણ**-બોલાવામાં અને સમજવામાં બહુ જ સરળ હોય છે. એ વળી, **(૭) અતિ મીઠા માલકોશ**-રાગમાં ચાલે છે, પણ નહિ કે સંગીતવિનાના શુષ્ક ગદ્યમાં, એમાં વળી સાથે દેવોની દિવ્ય બંસરીના સૂર પૂરાતા રહે છે ! પછી એ સાંભળવાના રસનું પૂછવું જ શું ? ગંધર્વોના ગીત અને દેવાંગનાના સુકોમળ કંઠના કોયલ જેવા કે ઘંટડી જેવા રણકાર તો એની આગળ કાંઈ જ વિસાતમાં નહિ, જાણે એ બધા પ્રભુની વાણી આગળ ભેંસાસૂર જેવા લાગે. ત્યારે પ્રભુની વાણી માત્ર મધુર રાગવાળી એટલું જ નહિ પણ **(૮) મહાર્થ** એટલે કે વિશાળ અને ઊંડા અર્થવાળી હોય છે. પ્રભુના વચનોનો અર્થ ઘણો ઊંચો હોય છે, પણ નહિ કે એ ફાસકુસીયા અર્થવાળી વાણી. તેમજ **(૯) અવ્યાઘાત** - પ્રભુની ચાલતી એક સરખી વાગ્ધારાના પૂર્વાપર કથનોમાં ક્યાંક પરસ્પર વ્યાઘાત નથી આવતો, એક વચન પૂર્વના બીજા વચનનો વિરોધ કરે એવું નથી બનતું. ઊલટું વચનો એક બીજાની પુષ્ટિ કરી વસ્તુતત્ત્વનું સુંદર સમર્થ પ્રતિપાદન કરનારા હોય છે. વળી એ વાણી, **(૧૦) શિષ્ટ** એટલે કે મહાસજ્જન પુરુષો બોલે એવી શિષ્ટતાવાળી, તેમજ સ્વમાન્ય સિદ્ધાન્તોને અનુસરતા પદાર્થોને કહેનારી હોય છે પણ નહિ કે, સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ અર્થવાળી અને અશિષ્ટ. વળી વાણી **(૧૧) 'અસંદેહકર'** અર્થાત્ જેમાં શ્રોતાને ક્યાંય શંકા રહે એવાં વચન જ હોતા નથી. દરેકે દરેક વચન નિશ્ચિત બોધ કરાવે છે. ટંકશાળી નાણાની જેમ વચન સીધા હૃદયમાં જઇને શ્રોતાને જચી જાય છે. **(૧૨) 'અન્યોત્તર રહિત'** એટલે કે પ્રભુના એક પણ વચન પાછળ કોઈ ઉત્તર, પ્રશ્નોત્તર કરી દૂષણ કાઢી શકે એવું હોતું નથી. કોઈ પણ વાગ્-જાળનાં કે બીજાં દૂષણ પ્રભુના વચનમાં ઊભા થઇ શકતા નથી. વાણી **(૧૩) અતિહૃદયંગમ** એટલે કે હૃદયને સુગ્રાહ્ય અને ગમી જાય એવી હોય છે. વાણીના વચનો અરસપરસમાં **(૧૪) સાકાંક્ષ** એટલે કે પદો અને વાક્યો એકબીજાની સાથે અપેક્ષાવાળા ને સંગતિવાળા હોય છે, પણ નિરાકાંક્ષ અર્થાત્ કોઇ વચનને બીજા સાથે કાંઈ જ સંબંધ નહિ પણ છૂટક છવાયા અર્થવાળું, એવું નથી હોતું. એક પછી બીજું વચન નીકળે તે પૂર્વ પૂર્વની સાથે વ્યવસ્થિત સંબંધવાળું, ને સળંગ ધારાબદ્ધ પદાર્થને વર્ણવનારું હોય છે. **(૧૫) વાણીમાં શબ્દે શબ્દે ઔચિત્ય** ભારોભાર ભરેલું હોય છે. એટલે કે શબ્દે શબ્દ પ્રકરણ, પ્રસ્તાવ અને દેશકાળને ઉચિત હોય છે. તેથી

શ્રોતા ઉપર ગજબની ચમત્કારિક સારી અસર થાય છે. તેમ એમાં ક્યાંય કોઈને અનુચિત લાગી મન ખાટું થવા જેવું બનતું જ નથી. વાણી (**૧૬**) **'તત્ત્વનિષ્ઠ'** એટલે જે વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવું હોય તેના સ્વરૂપને અનુસરનારની વાણી હોય છે. પણ નહિ કે વસ્તુનું સ્વરૂપ અમુક હોય ને પ્રતિપાદન કંઈક જુદું જ કરાતું હોય. વળી વાણી (૧૭) 'અપ્રકીર્ણ-પ્રસૃત' હોય છે, અર્થાત્ સુસંબદ્ધ પદાર્થને કહેનારી હોય છે. એમાં સંબંધ વિનાના પદાર્થોનો અધિકાર ચાલતો નથી. તેમ વર્ણનનો અતિ વિસ્તાર એટલે કે ખોટું લંબાવવાનું પણ હોતું નથી. વાણી (**૧૮**) **સ્વશ્લાઘા-પર-નિન્દાથી રહિત** હોય છે. ક્યાંય પ્રભુ પોતાની પ્રશંસા કરનારું વચન નથી બોલતા, તેમજ સામે બેઠેલા શ્રોતાના ગુપ્તમાં ગુપ્ત દોષો અને એમની ઉપર ઉપરની સફાઈ બંધ ચાલબાજી પ્રભુ રજેરજ જાણવા છતાં કોઈની ય નિંદાનો એક પણ અક્ષર પ્રભુ નથી ઉચ્ચારતા. પ્રભુની વાણી (૧૯) 'અભિજાત્ય' એટલે ઉત્તમ કોટિની અર્થાત્ વક્તાની પોતાની અને વિવેચવાના વિવેચનની ભૂમિકાને અનુસારે વાણી હોય છે. પોતે જગદીશ પરમાત્મા છે, તો ભૂમિકા બહુ ઊંચી ! તેથી વાણી પણ તેવી ઊંચી બોલાય છે. વળી વાણી (**૨૦**) **સ્નિગ્ધ-મધુર** એટલે કે સાકર, શેરડી તો શું પણ દિવ્ય અમૃત કરતાં ય અતિશય ચઢી જાય એવી સ્નિગ્ધતા અને માધુર્યવાળી હોય છે. એવી એ મધુર વાણી સતત દિવસોના દિવસો સાંભળતાં ય થાક, કંટાળો, નિદ્રા, ભૂખ, તરસ, ટાઢ, ગરમી વગેરે કોઈ પણ પીડા લેશમાત્ર હોતી નથી. એટલી અનુપમ મધુરતા એમાં છે. આવી વાણી (**૨૧**) **પ્રશંસનીય છે.** હોય જ ને ? કેમકે એ સાંભળી જનારા એના અનુપમ ગુણોથી આકર્ષાઈને બહાર પણ બીજું બધું ભુલીને એકલી એની જ પ્રશંસા કર્યા કરે છે. લોકમાં ચારેકોર જિનવાણીના ગુણગાનના ઘોષ ચાલી રહ્યા હોય છે. વળી એ વાણી (**૨૨**) **અમર્મવેધી** અર્થાત્ કોઈ પણ શ્રોતાના મર્મને ન ખોલનારી હોય છે. નહિતર અનંતજ્ઞાની પ્રભુને જાણકારી તો બધી જ છે પણ બીજાની રહસ્યમય વાતોને બહાર ન પ્રકાશવાની પરમ ગંભીરતા પ્રભુમાં સાગરથી ય અધિક હોય છે, વાણી (**૨૩**) **'ઉદાર'** છે. અર્થાત્ કહેવાનો વિષય ઉદાર એટલે કે મહાન અને ગંભીર હોય છે, નહિ કે અલ્પ અને તુચ્છ. તેમજ (૨૪) **'ધર્માર્થ પ્રતિબદ્ધ'** વાણી, ધર્મ અને અર્થ સાથે સંબંધવાળી હોય છે. વચનનો સારો અર્થ પણ છે, અને વાણી ધર્મ ઉપદેશનારી હોય છે. વાણીમાં (**૨૫**) **'કારકાદિનો અવિપર્યાસ'** અર્થાત્ વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ કર્તા, કર્મ વગેરે છ કારક, એકવચનાદિ વચન, પુલિંગ વગેરે લિંગ, વર્તમાન વગેરે કાળ, ઇત્યાદિમાં ક્યાંય જરા પણ સ્ખલના,

ઉલટસુલટ કે ફેરફાર જેવું હોતું નથી. (૨૬) **'વિભ્રમાદિવિયુક્ત'** વક્તાના મનમાં ભ્રાન્તતા, વિક્ષેપ વગેરે કોઈ દોષ નથી હોતા. (૨૭) **'ચિત્રકારી'** - વાણી શ્રોતાના દિલમાં અવિચ્છિન્ન રસ અને આતુરતા જાળવી રાખનારી હોય છે. આતુરતા એટલે 'હવે શું કહેશે', 'હવે શું આવશે' એ જિજ્ઞાસા. વળી (૨૮) **એ 'અદ્‌ભુત'** હોય છે. દુનિયાના બીજા ભલભલા વક્તાની વાણી કરતાં અતિશય ચઢિયાતી અને ચમત્કારીક વાણી હોય છે. તેમ એ (૨૯) **'અનતિવિલમ્બી'** હોય છે, એટલે કે ઝટપટ ઝટપટ બોલાઈ ગયેલી નહિ, તેમજ બહુ જ ધીરે ધીરે જાણે અટકી અટકીને વિચાર કરી કરીને વિલંબે બોલાતી હોય એવું પણ નહિ. (૩૦) **'અનેકજાતિવિચિત્ર'** વાણીમાં વર્ણનીય વસ્તુના કારણ, ફળ અને સ્વરૂપના વર્ણનો અનેક જાતનાં આવે છે. તેથી વાણી દળદાર, માલદાર હોય છે. વળી એ (૩૧) **'આરોપિત વિશેષતાવાળી'** હોય છે, એટલે કે પ્રભુના વચને વચનમાં બીજાં વચન કરતાં વિશેષતા સ્થપાઈ ગયેલી હોય છે, તેમજ વાણી (૩૨) **સત્ત્વપ્રધાન** હોય છે. અર્થાત્ પરાક્રમભરેલી હોય છે. માયકાંગલી, કાયર કે તામસી નથી હોતી. (૩૩) **'વિવિક્ત'** = વાણીમાં દરેક અક્ષર, દરેક પદ અને દરેક વાક્ય સ્પષ્ટ છૂટા હોય છે, પણ ગરબડીયા નહિ. (૩૪) **'અવિચ્છિન્ન'** = કહેવાના વિષયની યુક્તિ-દૃષ્ટાન્તાદિથી સારી સિદ્ધિ કરનારી વાણી હોય છે, તેથી એ વચનોની પ્રામાણિકતા સદા માટે હોય છે. (૩૫) **'અખેદ'** અર્થાત્ વાણી પ્રકાશવામાં પ્રભુને જરાયે ખેદ, થાક કે પરિશ્રમ નથી લાગતો. શ્રોતાને પણ એ વાણી થાક્યાની નથી લાગતી, કે વિચાર અથવા મહેનત કરી કરીને બોલાતી નથી લાગતી. સહજભાવે એનો એકધારાએ ગંગાપ્રવાહ પ્રભુના મુખમાંથી ચાલ્યો આવે છે.

આવા પાંત્રીસ અતિશયવાળી વાણી વીતરાગ સર્વજ્ઞ શ્રી તીર્થંકરદેવોની જ હોય છે. એના એકેક વચનથી કરોડો શ્રોતાઓના દિલના જુદા જુદા સંશયો એકી સાથે ભેદાઈ જાય છે, અને મહાન તત્ત્વોના નિર્ણય હૈયામાં બેસી જાય છે. વળી એક ખૂબી તો એ કે એ વાણીના ઉપદેશમાં નાની કીડી કે તેથી ય સૂક્ષ્મ જંતુની પણ દયા કરવાનું મહાશિકારી સિંહ-વાઘ જેવા પ્રાણીઓ ય આનંદથી સાંભળે છે. પ્રભુની એક નિકટતા માત્રનો ય એવો પ્રતાપ છે કે સિંહ-હરણીયા, વાઘ-બકરી વગેરે વિરોધી પ્રાણીઓ સગા ભાઈ-બહેનની જેમ વૈર-વિરોધ વિના સાથે બેસે છે. તીર્થંકર પરમાત્મા સિવાય બીજે ક્યાં આ બધું હોઈ શકે ? એનું ચિંતન, મનન અને ગુણગાન આત્મામાં શુભ અધ્યવસાયોને પોષી મહાન પાપક્ષય કરાવે છે, 'ભગ-

વાન' માં ભગ શબ્દના ચોથા અર્થ શ્રી-સંપત્તિની વિચારણા આ થઈ. હવે

(V) ભગવંતાણં'માં 'ભગ' = ધર્મ, તે ૪ પ્રકારે

ધર્મ : 'ભગ' શબ્દનો પાંચમો અર્થ ધર્મ. તે (૧) સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ ધર્મ. (૨) દાન-શીલ-તપ-ભાવનામય ધર્મ, (૩) સાશ્રવ અને અનાશ્રવ ધર્મ, તથા (૪) મહાયોગ સ્વરૂપધર્મ, એમ ચાર પ્રકારના ધર્મથી સંપન્ન અરહંત પરમાત્મા છે, માટે તે ધર્મવાન્ યાને ભગવાન કહેવાય. આ ચારને આ રીતે ઓળખી શકાય, ૧. કાર્ય-રૂપ ધર્મ, ૨. પ્રવૃત્તિ (સાધના) રૂપ ધર્મ, ૩. આલંબનરૂપ ધર્મ અને ૪. કારણરૂપ ધર્મ.

૧. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ કાર્યરૂપ ધર્મ છે. બધી ય સાધનાઓનું ફળ આ નિપજાવવાનું છે કે સમ્યગ્દર્શનાદિ પ્રાપ્ત થાય, તેમજ વધુને વધુ વિકસતા જાય.

૨. દાન-શીલ-તપ-ભાવનામય ધર્મ એ પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મ છે, એની સાધના કર-વાની છે. • દાન ત્રણ પ્રકારે છે. **(૧) અભયદાન** યાને જીવોની અનુકંપા, દયા અને અહિંસા, (૨) **જ્ઞાનદાન** એટલે કે બીજાઓને જિનોક્ત તત્ત્વોનું સમ્યગ્જ્ઞાન કરા-વવું, સમ્યગ્જ્ઞાન-પ્રચારની સાધન-સગવડ ઊભી કરવી. **(૩) ધર્મોપગ્રહ-દાન અર્થાત્** ધર્મસાધનામાં ઉપકારક સાધનોનું દાન. દા.ત. સુપાત્રદાન, સાધુને નિર્દોષ (સાધુ-નિમિત્તે બનાવટ વગેરે દોષોથી રહિત) અને પ્રાસુક- (નિર્જીવ, અચિત્ત) એવા આહા-રપાણી, વસ્ત્ર, પાત્ર, વસતિ (મુકામ), ઔષધ, ભણવા માટે પુસ્તકાદિ, વગેરે સંયમ-જીવનની સાધનામાં ઉપયોગી વસ્તુનું દાન, એવી રીતે ગૃહસ્થ શ્રાવકને ધર્મ સાધના માટે ઉપકારક વસ્તુનું દાન, ધર્મનું ઉપબૃંહક (સમર્થક) દાન અર્થાત્ ઔચિ-ત્યદાન, તથા સાધર્મિકની ભક્તિ કરવી, સંઘપૂજાદિ કરવા, તીર્થયાત્રાસંઘ કાઢવા, અનેકવિધ ધર્માનુષ્ઠાન કરાવવા, વળી ઉત્તમોત્તમ પાત્ર શ્રી અરહંત પરમાત્માની પૂજા-મહાપૂજા, અષ્ટાહ્નિકાદિ, પ્રતિમાનિર્માણ, કલ્યાણક ઉજવણી, મંદિરભક્તિ, શાસન પ્રભાવક કાર્યો કરવા, એ બધામાં કરાતો દ્રવ્યવ્યય દાન ધર્મની પ્રવૃત્તિમાં આવે.

• **શીલ ધર્મ**માં સમ્યકત્વમૂલક બારવ્રતનો ગૃહસ્થ ધર્મ અને દસ પ્રકારનો યતિધર્મ આવે. સમ્યક્ત્વ એટલે સમ્યગ્દર્શન, એનો ૬૭ પ્રકારે વ્યવહાર પાળવાનો.

• **તપ ધર્મ બે** પ્રકારે ૧. બાહ્ય તપ અને ૨. અભ્યન્તર તપ એ દરેકે ૬-૬ પ્રકારે છે.

• **ભાવના ધર્મ**માં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની સુંદર ભાવનાઓ, મૈત્રી

આદિ ભાવનાઓ, વૈરાગ્ય ભાવનાઓ, સંસારજુગુપ્સા, મોક્ષરાગ, કામવિરાગ, આત્મનિંદા, દોષગર્હા, કૃતજ્ઞતા, પરાર્થ-પરમાર્થવૃત્તિ, પરમ જિનભક્તિ, જિન-મુનિ સેવકભાવ. અનાયતનત્યાગ અને જિનોક્ત ધર્મ પ્રભાવના વગેરે આવે.

સુંદર ભાવો : ભાવનાધર્મમાં માત્ર ભાવનાઓ જ કરવાનું નહિ, પણ સુંદર ભાવો આત્મસાત્ કરવાનું પણ આવે. દા.ત. **સંસારજુગુપ્સા** એટલે પરપરિણતિ યાને બાહ્ય ભાવની નિંદ્ય પ્રવૃત્તિમાં જીવને રમાડનારા સંસાર પર સૂગ ઉપજે. જીવને કેદીની જેમ રાખનાર ચાર ગતિરૂપ સંસાર પ્રત્યે તિરસ્કાર છૂટે. તેથી જ **મોક્ષરાગ** અર્થાત્ સર્વ બંધન, સર્વ વેઠ, સર્વ નાલેશી અને સમસ્ત દુઃખોથી રહિત, અનંત-જ્ઞાન સુખાદિમય મોક્ષ ઉપર અનન્ય અથાગ પ્રેમ અને એની પ્રાપ્તિની ભારે ત્વરા-તમન્ના હોય. એ માટે **કામવિરાગ** એટલે કે કામવાસના અને કામપ્રવૃત્તિ ઉપર ભારે વૈરાગ્ય અને દુર્ગંછા પ્રવર્તે, તેમજ ઇન્દ્રિયોના રળિયામણા દેખાતા વિષયો રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દ ઉપર તથા એની થતી ઇચ્છા ઉપર વૈરાગ્ય ઝળહળે. સાથે **આત્મનિંદા** એટલે એવા કામમાં ફસેલા પોતાના આત્માની નિંદા થાય, તેમજ કર્મના કટુ વિપાકો તરીકે દુઃખ ભોગવતા અને પાપમાં ઘસડાતા પોતાના આત્માની એવી નિંદા કરે કે અરે ! મેં કેવા કુકૃત્યો પૂર્વભવે કર્યા હશે, અને કેવો મારો મોહ કે આજે મારી આ સ્થિતિ છે !' વળી **દોષગર્હા** અર્થાત્ પોતાની ધર્મસાધનામાં સેવાઈ જતાં દૂષણો વગેરેની ગુરુ આગળ નિંદા કરવા પૂર્વક પશ્ચાત્તાપ થાય. **કૃતજ્ઞતા** એટલે બીજાઓએ પોતાના ઉપર કરેલા ઉપકાર જરાય ન ભૂલતાં એનો બદલો વાળવાની તત્પરતા રહે. ઉપરાંત **પરમાર્થવૃત્તિ** અર્થાત્ સ્વાર્થવૃત્તિને ગૌણ બનાવી પરાર્થવૃત્તિ એટલે કે બીજાનાં હિત સાધવાની વૃત્તિ મુખ્ય બને, એનું વ્યસન રહે. સાથે **પરમ જિનભક્તિ** યાને ભવોદધિતારક અને સર્વહિતકારક ભગવાન જિનેશ્વરદેવ પ્રત્યે અત્યંત બહુમાન પ્રીતિ હૃદયમાં ઉછળતી હોય. **જિન-મુનિ સેવકભાવ** એટલે કે અરિહંત પર-માત્મા અને પંચ મહાવ્રતધારી મુનિજનને જ ખરા સેવ્ય માની એમની વિવિધ સેવા દ્વારા હૃદયમાં સેવકપણું ધારણ કરે. ઉપરોક્ત ભાવો દિલમાં અખંડિત વહેતા રહે એ માટે **અનાયતનોનો ત્યાગ** કરવાનો, અર્થાત્ ધર્મ અને ધર્મભાવનાથી પતન કરાવ-નારા જેટલા સ્થાન હોય, જે નિમિત્ત હોય, એને તજવાના, એવા વિચાર, વાણી, વર્તાવ અને સંયોગોથી દૂર રહેવાનું. **જિનોક્ત ધર્મની પ્રભાવના** અર્થાત્ જૈન ધર્મની લોકમાં વાહવાહ અને આકર્ષણ થાય એવા પ્રભાવક કાર્યો કરી મન ઉલ્લસિત રાખવું. **ગુણસ્થાનકની પરિણતિ** અંતરાત્મામાંથી કષાયોની પરિણતિ મંદ મંદ કરતા ચાલી

ઉચ્ચ ઉચ્ચતર ગુણસ્થાનકના પરિણામ જાગતા કરવાના, ટકાવવાના, અને વધુ ને વધુ વિકસિત બનાવવાના.

૩. સાશ્રવ અને અનાશ્રવધર્મ એ આલંબનરૂપ ધર્મ છે. સાશ્રવ ધર્મ એટલે આશ્રવવાળો અર્થાત્ આરંભ-સમારંભવાળો ધર્મ, અને નિરાશ્રવ એટલે તે વિનાનો ધર્મ. ગૃહસ્થને મુખ્યતયા સાશ્રવ ધર્મનું આલંબન લેવાનું હોય છે, સાધુને નિરાશ્ર-વધર્મનું. જિનપ્રતિમા-જિનમંદિર વગેરેનાં નિર્માણ, ભક્તિ, પ્રતિમાપૂજન, સ્નાત્રાદિ-ઉત્સવ, તીર્થ-યાત્રાગમન, સંઘભક્તિ, સાધર્મિક વાત્સલ્ય, ધર્મસ્થાનોનાં નિર્માણ, જીર્ણોદ્ધાર, જ્ઞાનભંડાર, અનુકંપાદાન વગેરે બધા સાશ્રવ ધર્મ છે. એના આલંબને જ ગૃહસ્થ ધર્મલેશ્યામાં આગળ વધી શકે. અલબત્ત સામાયિક-પોષધાદિ નિરાશ્રવ ધર્મ પણ અતિ અલ્પ અંશમાં હોય છે.

નિરાશ્રવ ધર્મ : જેમણે સંસારના સર્વ સંબંધો મૂકી દઈ સર્વ પાપ વ્યાપારના ત્યાગરૂપ સર્વવિરતિ સામાયિક ને અહિંસાદિ પાંચ મહાવ્રત સ્વીકાર્યા છે, એમને નિરાશ્રવ ધર્મનું આલંબન હોય છે. જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર રૂપી પંચાચારની વિવિધ ચર્યાઓ એ નિરાશ્રવ ધર્મ છે.

નિરાશ્રવ ધર્મની સૂક્ષ્મતામાં ઉતરીએ ત્યારે, ઉપરોક્ત સાધુ ધર્મમાં પણ જો કે હિંસાદિ પાપોરૂપી આશ્રવોનો સર્વથા ત્યાગ છે એ દૃષ્ટિએ નિરાશ્રવ ધર્મ છે. પરંતુ હજી સંજ્વલનના ઘરના અલ્પ કષાયો બેઠા છે તથા કાયિકાદિ યોગ બેઠા છે, અને એ પણ આશ્રવ છે, કર્મબંધ કરાવનારા છે, એ દૃષ્ટિએ સાધુધર્મ સાશ્રવધર્મ છે, ત્યારે સાધુ કષાયોનો સર્વથા ક્ષય કરી વીતરાગ બને ત્યારે હવે સર્વથા નિરાશ્રવ કહેવાય. પરંતુ એ દશામાં સાધના કે આલંબન જેવું કશું નથી એ અપેક્ષાએ પૂર્વની સાધના-આલંબન અવસ્થામાં હિંસાદિના સર્વથા ત્યાગને નિરાશ્રવ ધર્મ તરીકે કહે-વામાં આવ્યો.

(૪) મહાયોગાત્મક ધર્મ : ભગવાનમાં 'ભગ' શબ્દનો અર્થ ધર્મ, એ સાધ્ય, પ્રવૃત્તિ અને આલંબનરૂપ વિચાર્યો, હવે સ્વરૂપથી વિચારવામાં આવે છે. ધર્મનું સ્વરૂપ યોગ છે.

યોગ :- યોગ એટલે મોક્ષની સાથે યોજી આપે તે. એની પ્રાપ્તિ ભવાભિ-નંદી જીવને કે સંમૂર્છિમ ક્રિયા કરનારને થતી નથી. ભવાભિનંદી જીવ એટલે સંસા-રનો રસિયો અને મોક્ષરુચિ વિનાનો જીવ. જેને સંસારના જન્મ-જરા-મૃત્યુમય અને

રોગ-શોક-દારિદ્રયાદિમય વિટંબણા પ્રત્યે કોઈ ખેદ નથી. કંટાળો નથી. માટે જ એનાથી મૂકવાની લેશ માત્ર તમન્ના નથી, એવો જીવ ભવાભિનંદી કહેવાય. એના ૮ લક્ષણ.

क्षुद्रो लोभरतिर्दीनो मत्सरी भयवान् शठः ।
अज्ञो भवाभिनन्दी स्यान्निष्फलारम्भसंगतः ॥

(૧) કૃપણ (૨) માંગણીયો, (૩) સદા કલ્યાણની પ્રત્યે અંધ, (૪) પરના કલ્યાણમાં દુઃખી, (૫) હંમેશાં ભયભીત, (૬) માયાવી, (૭) મૂર્ખ-મૂઢ અને (૮) સર્વત્ર અતત્ત્વનો આગ્રહી હોવાથી નિષ્ફળ પ્રવૃત્તિવાળો હોય. આવો આત્મા કદાચ ધર્મ ક્રિયા કરતો હશે, તો ય તે ક્રિયા લોકમાં માનપાન-કીર્તિ વગેરે મેળવવાના મલિન આશયથી થતી હોવાથી યોગસાધક ક્રિયા નથી બની શકતી. તેમ સંમૂર્છિમ ક્રિયા અર્થાત્ શુભ લક્ષ્ય વિનાની ગતાનુગતિક ધર્મક્રિયા પણ યોગસાધક ક્રિયા નથી બની શકતી. એ તો પ્રણિધાનાદિ પાંચ આશયવાળી શુદ્ધ કિયા જ યોગને સિદ્ધ કરે છે.

યોગની પૂર્વસેવા : અપુનર્બંધક અને એની ઉપરના સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માઓ **'અધ્યાત્મ'** આદિ યોગ પામવા પહેલાં જરૂરી એવી યોગની પૂર્વસેવાના અભ્યાસી હોય છે. ત્યારે તેમને આગળ ચારિત્રમાર્ગમાં આવતાં યોગ સુલભ બને છે. એટલે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે અધ્યાત્મ એટલે તત્ત્વચિંતન અને તે ઉપરના ભાવના, ધ્યાન વગેરે યોગ, જે સમ્યગ્દર્શનયુક્ત અહિંસાદિના વ્રતો પામ્યા પછી સિદ્ધ થાય છે. માટે પહેલાં પૂર્વસેવા સાધવાનો પ્રબળ પુરુષાર્થ અને પ્રખર અભ્યાસ જોઈએ. પૂર્વસેવા તરીકે મુખ્ય ચાર વસ્તુ કરવી જોઈએ.

पूर्वसेवा तु योगस्य गुरुदेवादिपूजनम् ।
सदाचारस्तपो मुक्त्यद्वेषश्चेति प्रकीर्तिताः ॥

૧. ગુરુ-દેવાદિપૂજન ૨. સદાચાર ૩. તપ, અને ૪. મોક્ષ પ્રત્યે અરુચિનો અભાવ, એ યોગની પૂર્વસેવા છે.

યોગ પાંચ પ્રકારે છે : અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિનો અત્યંત ક્ષય-એમ પાંચ પ્રકારે યોગ, યોગમાર્ગના વિશારદ પુરુષોએ કહ્યો છે.

બીજી રીતે યોગ : જો વૃત્તિનો નિરોધ એ યોગ, એમ કહેવું હોય તો કાયિક વૃત્તિનો નિરોધ, વાચિકવૃત્તિનો નિરોધ અને ત્રણ પ્રકારનો મનોવૃત્તિનો નિરોધ, એમ પાંચ પ્રકારે યોગ થાય. એમાં મનોવૃત્તિ-નિરોધના (૧) પ્રવૃત્તિ (૨) સ્થિરતા

અને (૩) આત્મારામતા, એમ ત્રણ પ્રકાર છે. પ્રવૃત્તિ એટલે પ્રથમાભ્યાસ, સ્થિરતા એટલે ઉચ્ચ કક્ષા અને પરાકાષ્ઠાની પ્રાપ્તિ, તથા આત્મારામતા એટલે સંકલ્પ-વિકલ્પના લેશ વિનાનું, સમભાવમાં નિશ્ચલ બનેલું, અને સ્વભાવમાં લાગેલું મન.

ઈર્યાસમિતિ (એટલે કે ગમનાગમનમાં જીવ ન મરે એનો ખ્યાલ) વગેરે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ એ પણ ઉત્કૃષ્ટ યોગ છે, કેમકે યોગ ચીજ જ આ વિનાની હોઈ શકતી નથી.

ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્ય યોગ : એ પણ યોગ છે, એને અધ્યાત્માદિના પેટાભેદ કહી શકાય.

૮. યોગદૃષ્ટિ એકેક યોગમાં પણ દૃષ્ટિભેદે અનેક ભેદ પડે છે. એવી મુખ્ય આઠ યોગદૃષ્ટિ છે. દૃષ્ટિ એટલે સમ્યક્ શ્રદ્ધાથી યુક્ત બોધ. આત્માની પરિણતિ જેમ જેમ સુધરે અને વિકસિત થતી જાય તેમ તેમ ઉપર ઉપરની યોગદૃષ્ટિ સુલભ બને છે. આઠ દૃષ્ટિના નામ મિત્રા-તારા-બલા-દીપ્રા-સ્થિરા-કાન્તા-પ્રભા અને પરા છે. એમાં ઉત્તરોત્તર વૈરાગ્ય, વિનય, શાસ્ત્રસમર્પણ, સાવધાની, ભોગોમાં નિર્લેપતા વગેરે વિકસતા ચાલે છે.

ઉપરોક્ત વિવિધ યોગોમાં ઉત્કૃષ્ટ કોટિના યોગ એ મહાયોગ છે. અને અરહંત પ્રભુનાં પ્રણિધાનાદિ પાંચ આશય અતિ ઉચ્ચ કોટિના, યોગની પૂર્વસેવામાં એમણે સાધેલ ગુરુપૂજા, દેવભક્તિ, સદાચાર, તપ વગેરે અતિ અદ્‌ભુત કોટિનું, અધ્યાત્મ-ભાવનાદિ યોગની સાધના અનન્ય કક્ષાની, ઇચ્છાયોગ-શાસ્ત્રયોગ વગેરે, ઇચ્છાયમ-પ્રવૃત્તિ યમ વગેરે, મિત્રા-તારાદિ યોગદૃષ્ટિઓ તથા સમ્યગ્દર્શનાદિ રાજ-યોગ-એ બધું અતિશય અદ્‌ભુત કોટિનું હોવાથી, અરહંત પરમાત્મા એ મહાયો-ગાત્મક ધર્મવાળા અર્થાત્ ભગવાન કહેવાય છે. 'ભગ'નો પાંચમો અર્થ 'ધર્મ' એની આ વિચારણા થઈ.

(vi) ભગ = વિશિષ્ટ પ્રયત્ન

'ભગ'નો છઠ્ઠો અર્થ વિશિષ્ટ પ્રયત્ન છે, એ હિસાબે 'ભગવાન' એટલે ઉત્કૃષ્ટ વીર્યમાંથી ઉત્પન્ન થનારા પ્રયત્નવાળા. એકરાત્રિકી વગેરે મહાપ્રતિમારૂપી કડક પ્રતિ-જ્ઞાબદ્ધ કાયોત્સર્ગમાં ઉપસર્ગ આવે તો તેમાં નિષ્પ્રકંપ સમતાદિનો પ્રયત્ન તો ખરો જ, ઉપરાંત મનને એક દિનરાતભર ચોક્કસ સૂક્ષ્મ ધ્યાનમાં સ્થિર બનાવવાનો અતિ ઉત્કૃષ્ટ પ્રયત્ન રાખવાનો. જો ધ્યાન બદલાય કે તૂટે તો પ્રતિજ્ઞાભંગ થાય. માટે તેમ ન થવા દેવામાં અપૂર્વ પ્રયત્ન જાળવવો પડે. એવા પ્રયત્નથી જ એ મહા-

પ્રતિમા સધાય, વળી પ્રભુના કેવળી સમુદ્ઘાત અને શૈલેશી અવસ્થારૂપી કાર્યથી જણાઈ આવે છે કે એ સમગ્ર સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રયત્નવાળા હતા.

ઐશ્વર્ય, રૂપ, યશ, શ્રી, ધર્મ અને પ્રયત્ન એ છ અર્થ ભગના લઈને, તેનાથી યુક્ત અરહંત પ્રભુને ભગવાન કહ્યાં, અને સ્તુતિ કરી, કે 'નમોત્થુ ણં ભગવં-તાણં' = ભગવાનને નમસ્કાર હો. આ રીતે જ 'નમોત્થુ' ક્રિયા દરેક પદને જોડવી. અર્થાત્ 'નમોત્થુ ણં આઇગરાણં' 'નમોત્થુ ણં તિત્થયરાણં', 'નમોત્થુ ણં સયંસં-બુદ્ધાણં'...એ રીતે સમજવું.

આમ અરહંત અને ભગવાન શબ્દનો અલૌકિક ભાવ બતાવ્યો. એટલે, એવી જ વિશેષતાવાળા પરમ પુરુષ વિચક્ષણ જનોને સ્તુતિ કરવા યોગ્ય હોય છે. તેથી આ બે પદની પહેલી સ્તોતવ્ય સંપદા થઇ. હવે સ્તોતવ્યની હેતુસંપદા અર્થાત્ સ્તોતવ્ય ક્યાં કારણોથી બને છે એની સંપદા શરૂ થાય છે.

૩. આઇગરાણં

(શ્રુતધર્મની આદિકરનારને નમસ્કાર હો.) 'ભગવાન આદિકર' (પરમતેજ-વિસ્તૃત ચર્ચાનો ભાવાર્થસાર) (અનાદિકાલીન આ સંસારમાં જ્યારથી આ ભગવાનનો જીવ અસ્તિત્વમાં છે ત્યારથી જન્મ અને મૃત્યુ, અશુભ કે શુભ, લાભ કે ગેરલાભ, અહિત કે હિત, ભોગ કે યોગ, ત્યાગ કે વિરાગ, નોકરી કે ધંધો, મહેનત કે મજૂરી, સ્થિતિ કે ગતિ, રમણ કે ભ્રમણ, સુખ કે દુઃખ, રોગ કે વિયોગ, હરખ કે શોક, સારા કે નરસા કર્મોના પહેલેથી જ કર્ત્તા બનીને રહ્યા છે. ચરમાવર્ત્તમાં આવ્યા પછી પરોપકાર, પરમાર્થ, કરુણા, દયા, ક્ષમા, વિનય, સંતોષ, સહાનુભૂતિ, ઉપશમ, પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકમ્પા, શુભ ધ્યાન, શુભ ભાવના, શુભ વિચાર વગેરે તમામ સદ્ગુણોના કર્ત્તા બનીને રહ્યા છે. અચરમાવર્ત્તમાં પહેલેથી જ અપ્રગટભાવે આ સદ્ગુણોને આચરનારા હવે ચરમાવર્ત્તમાં શરૂઆતથી જ પ્રગટ ભાવે આ બધા સદ્ગુણોનો અમલ કરતા હોવાથી ભગવાન આદિકર છે. આ વિશેષણદ્વારા સ્તવકારે સાંખ્યમતના અકર્તૃત્વવાદ (ભગવાન કંઇ જ કરતા નથી) ને રદિયો આપ્યો છે.

૪. તિત્થયરાણં

તીર્થંકર નામકર્મ : તીર્થંકર એટલે, જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મ પૈકી નામ કર્મ-માનું જે એક તીર્થંકર નામકર્મ નામનું મહાપુણ્યકર્મ, તેના વિપાકોદયે તીર્થ કર-વાના (ધર્મસાધન સ્થાપવાના) સ્વભાવવાળા. પૂર્વના ત્રીજા ભવમાં અર્હદ્-વાત્સ-

લ્યાદિ વીસ સ્થાનકમાંના કોઈ એક બે યાવત્ વીસે ય સ્થાનકની ઉપાસના કરવા સાથે 'જગતના જીવમાત્રને ક્યારે જિનશાસનના રસિક બનાવું' એવી ભાવકરુ-ણાની ભાવના ભાવવાથી 'તીર્થંકર નામકર્મ' નામનું ઉત્કૃષ્ટ પુણ્ય ઉપાર્જિત થાય છે. બીજા પુણ્ય પ્રભાવવંતા ખરાં, પણ તે માત્ર પુણ્ય કહેવાય, પણ આ અચિંત્ય પ્રભાવવાળું પુણ્ય મહાપુણ્ય કહેવાય છે, કેમકે એના ઉદયમાં છત્ર, ચામરાદિ આઠ મહાપ્રાતિહાર્યની શોભા, પદન્યાસ માટે સુવર્ણ કમળ સમવસરણમય દેશના ભૂમિ, વાણીના ૩૫ અતિશય વગેરે અલૌકિક સર્જન ચમત્કારિક રીતે થઈ જાય છે. એ બધું એ પુણ્યનો અચિંત્ય પ્રભાવ સૂચવે છે. એવા મહા પુણ્યના ઉદયને લીધે તીર્થ કર-વાના સ્વભાવવાળા છે.

પ્ર. તીર્થ એટલે શું ?

ઉ. તીર્થ એટલે જેનાથી જીવો સંસારસમુદ્ર તરી જાય છે તે.

પ્ર. સંસારને સમુદ્ર જેવો કેમ કહ્યો ?

ઉ. એટલા માટે કે સમુદ્રની જેમ સંસારમાં પાણી છે, ઊંડાણ છે, પાતાલ છે, આવર્ત અને દુષ્ટ જનાવરો છે, વંટોળ, તરંગો અને ભરતી છે, તેમ અત્યન્ત લંબાણ છે.

આવા સંસારનો પાર ક્યારે પમાય ? એ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, મોહ, દુઃખ, રાગદ્વેષ, સંયોગ, વિયોગ અને મનોરથોની સમાપ્તિ થાય ત્યારે જ ને ? પણ એ સમાપ્તિ ક્યાં સરળ છે ? પહેલું મિથ્યાદર્શન જ એવું નડે છે કે જગતદયાળુ અનંતજ્ઞાની વીતરાગ પ્રભુની ગમે તેટલી સારી હિતની વાત છતાં એ અવગણાય છે ! એક સંસારી જીવની માફક રાગદ્વેષ ને કામ-ક્રોધાદિમાં ફસેલાને ઈશ્વર પરમાત્મા મનાય છે ! પરમ આત્મા કોને કહેવાય એનો વિચાર નથી કરવો. ત્યારે સંસારમાં કષાયો, મોહમૂઢતા, અજ્ઞતા, રાગદ્વેષ વગેરે એકેકના કેટકેટલા અવાંતર પ્રકારો જીવને પીડી રહ્યા છે ! આવા સંસાર સમુદ્રથી તારે તેને તીર્થ કહેવાય.

અર્હત્-તીર્થ જ કેમ તારક ? અરિહંત પરમાત્મા એવા તીર્થના કરનારા હોવાથી તીર્થંકર છે. એમનું જ તીર્થ તારનારું છે. શાથી એ તપાસી જુઓ. પૂર્વોક્ત મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય વગેરેનો અંત લાવનારા તત્ત્વો એમાં જ છે. 'અહિંસા, સંયમ અને તપ એ ધર્મ, અને એથી જ શ્રેય થાય' 'સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ જ મોક્ષમાર્ગ' એમ એ શિખવે છે.

'**स्वधर्मे निधनः श्रेयान् परधर्मो भयावहः**' ''પોતાના ધર્મમાં મૃત્યુ સારું, પરધર્મ ભયકારી છે' જેવી શિખવણી એમાં નથી, સ્વધર્મ એટલે ? કસાઇનો કસાઇગીરીનો ધર્મ, ને લૂંટારાનો લૂંટારાગીરીનો ધર્મ. શું એમાં કલ્યાણ ? ધર્મ પોતાનો હોવા માત્રથી આદરણીય નથી, કિન્તુ મોક્ષનું ફળ દેતો હોય તો આદરણીય છે. 'કરે તે ભરે' એટલું જ નહિ, પણ પાપ ન કરે છતાં એના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞારૂપી વિરતિ નથી સ્વીકારી ત્યાં સુધી ય કર્મબંધ ચાલુ છે,-એ અર્હત્‌ના તીર્થની વસ્તુ છે, બીજાને એની ગંધ નથી. એમ કામ અને કષાયની સૂક્ષ્મ માત્રા ઘણા ઊંચા ગુણસ્થાનક સુધી પણ પહોંચતી હોવાનું આ તીર્થની દૃષ્ટિમાં આવે છે, માટે જ એ સર્વથા નિષ્કામ અને વીતરાગ બનવાના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ઉપાયો બતાવે છે. એ એવું જ્ઞાન આપે છે કે જેના આધારે આરાધના કરતાં કરતાં રાગદ્વેષાદિ કષાયો નિર્મૂલ થતા આવે. માટે જ એ સાચું જ્ઞાન છે. '**नहि तज्ज्ञानं भवति यस्मिन्नुदिते विभाति रागगणः ।**' જે જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય ઉદય પામે છતાં રાગાદિ સમૂહનો અંધકાર વિકસતો રહે છે તેને જ્ઞાન જ ન કહેવાય.

પ્ર.-એવું એ તીર્થ શી વસ્તુ છે ?

ઉ. અર્હત્પ્રવચન એ તીર્થ છે, અથવા ચતુર્વિધ સંઘ એ પણ તીર્થ કહેવાય છે, સંઘ એ તીર્થ એટલા માટે કે પ્રવચન કોઈ સ્વતઃસ્થિત વસ્તુ નથી. એ તો અરહંત પ્રભુએ ભાખેલ તત્ત્વ અને મોક્ષમાર્ગમય હોવાથી, શ્રદ્ધા અને આચરણરૂપે સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકામય ચતુર્વિધ સંઘમાં રહેનારી વસ્તુ છે. સંઘ એનો આધાર છે, આધાર વિના એ સંભવે નહિ. પ્રવચન ક્યાં છે એમ પૂછનારને એ બતાવવું હોય તો સંઘ જ બતાવવો પડે. માટે જેમ પ્રવચન એમ સંઘ પણ તીર્થ છે.

પ્રવચનનું અચિંત્ય સામર્થ્ય શું ?

એનું અચિંત્ય સામર્થ્ય અનેક દૃષ્ટિએ છે. દા.ત. (૧) પ્રવચનની આરાધના અચિંત્ય કોટિના કર્મનો ક્ષયોપશમ પ્રગટાવી આત્મામાં અપૂર્વ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ત્યાગ, તપ, ઉગ્ર ધર્મ ધીરતા, લબ્ધિઓ આદિ જગાડે છે..., યાવત્ ઉચ્ચ શુકલધ્યાન, ક્ષપક-શ્રેણિ અને કેવળજ્ઞાન સુધી પહોંચાડે છે. (૨) અર્હત્ પ્રવચને ભલભલા મિથ્યાદ-ષ્ટિઓને એમના મિથ્યાત્વના ક્ષણવારમાં વમન કરાવી મહાસમ્યગ્દૃષ્ટિ અને સમર્થ-જ્ઞાની મહર્ષિ બનાવ્યા છે, દા.ત. શ્રી ગૌતમસ્વામીજી આદિ ૧૧ ગણધર પ્રભુ, શ્રી પ્રભવસ્વામીજી, શ્રી શય્યંભવસૂરિજી, શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી વગેરે. એવું જ નરકાદિ

દુર્ગતિની તૈયારીવાળા ભલભલા દુષ્ટ કૃત્ય કરનારાને પણ ઉદ્ધર્યા છે. દા.ત. દૃઢ પ્રહારી, અર્જુનમાલી વગેરે (૩) અર્હત્પ્રવચનના પ્રેર્યા શ્રી કુમારપાળ નરેશ જેવાએ પ્રજાને સુંદર સદાચારો અને માર્ગાનુસારી ગુણોના માર્ગે ચઢાવી છે. (૪) અર્હત્પ્રવચન ઉપાસકના અતીત ભવ ગમે તેવી દુર્દશાવાળા છતાં એનો સુંદર સ્થિતિનો ભાવી કાળ સર્જે છે...આ બધું પ્રવચનનું અચિંત્ય સામર્થ્ય સૂચવે છે. અચિંત્ય એટલા માટે કે આપણે ન કલ્પી શકીએ કે આ બધું શી રીતે પ્રવચનના આલંબને બને છે.

બંને અર્થમાં કલ્યાણયોગ્યતા અથવા કલ્યાણપ્રાપ્તિ અંગે તીર્થંકર ભગવાનને અનુગ્રહ હેતુ યાને કારણભૂત કહ્યા, એ સૂચવે છે કે આપણાને એ બન્ને વસ્તુ તીર્થંકરપ્રભુના અનુગ્રહથી પ્રાપ્ત થાય છે. તીર્થંકરદેવ કલ્યાણયોગ્યતા અને કલ્યાણ દાતા છે. માટે આપણા મન પર એમની કૃતજ્ઞતાનો કેટલો ભાર રહેવો જોઈએ ? કેટલીકવાર માણસ ભૂલો પડી માની લે છે કે 'તીર્થંકર ભગવાન તો વીતરાગ હોવાથી કશું કરતાં નથી, કશું દેતા નથી', પરંતુ એમ માનીને ઉપકારનો ખ્યાલ ચૂકતાં તીર્થંકર પ્રભુ ઉપર હૈયાનાં હેત ઉભરાતા નથી, પરંતુ આ 'તિત્થયરાણં' પદની અને આગળ 'લોગનાહાણં' 'અભયદયાણં' આદિ પદોની વ્યાખ્યા જોવાય, તો સ્પષ્ટ જણાશે કે તીર્થંકર ભગવાન કલ્યાણ અને કલ્યાણ યોગ્યતાના અથાગ ઉપકારને કરનારા છે તથા યોગક્ષેમ, અભય આદિના કરનારા છે. ભગવાનનો આ ઉપકાર ધ્યાનમાં રહે તો પળેપળે એમ થાય કે 'અહો ! અરિહંત પ્રભુની મારા પર કેટલી અપરંપાર કૃપા કે ઠેઠ સારા મનુષ્ય ભવથી માંડીને અનેકાનેક કલ્યાણ પ્રાપ્તિ મને કરાવી રહ્યા છે !' એવો ઉપકારનો ખ્યાલ વાતવાતમાં પરમાત્માની કૃતજ્ઞતા મન પર લાવે, પરમાત્મા પ્રત્યે દિલમાં પ્રીતિભક્તિને ઉછળતી રખાવે, અને અર્હદ્ભક્તિને તથા અર્હત્-શાસનની શક્ય સઘળી ઉપાસનાને, તન-મન-ધનના ભારે ભોગ અપાવવા સાથે વાણી, વિચાર ને વર્તાવમાં ઉતારે.

૫. સયંસંબુદ્ધાણં

સ્વયંસંબુદ્ધનો અર્થ : 'સ્વયંસંબુદ્ધ' એટલે જાતે જ સંબુદ્ધ બનેલા, બુદ્ધ એટલે પ્રતિબુદ્ધ, મિથ્યાત્વમોહરૂપી ભાવનિદ્રા ત્યજીને સમ્યક્ચારિત્ર-પ્રાપક સમ્યગ્દર્શનરૂપી ભાવજાગૃતિથી જાગૃત બનેલા. ચાલુ નિદ્રા એ દ્રવ્ય-નિદ્રા છે અને એમાંથી જાગવું એ દ્રવ્ય-જાગૃતિ છે, ત્યારે મિથ્યાત્વ મોહવશતા એ ભાવનિદ્રા છે અને સમ્યગ્દર્શન યુક્તતા ભાવજાગૃતિ કહેવાય, સંબુદ્ધતા કહેવાય. માણસ આમ ગમે

તેટલો જાગતો અને ખબરદાર હોય, પરંતુ જો મિથ્યાત્વને પરવશ છે તો વસ્તુના વાસ્તવિક ભાન વિનાનો હોઈને ભાવથી યાને પરમાર્થથી બેભાન છે, અબુદ્ધ છે, ઉંઘતો જ છે. માટે સાચી સભાન અવસ્થા, સાચી જાગૃતિ અને સંબુદ્ધતા વસ્તુતત્ત્વના સત્યદર્શન યાને સમ્યગ્દર્શનમાં છે. અરહંત પ્રભુ એ સંબુદ્ધતા શું પ્રથમ ભવમાં, કે શું ચરમ ભવમાં, પોતાની જાતે જ પ્રાપ્ત કરે છે. ચરમ એટલે કે છેલ્લા ભવમાં તો એમને પ્રારંભથી જ સંબોધ સિદ્ધ હોય છે, અને એમાં ગૃહવાસ ત્યજી ચારિત્ર અંગીકાર કરે છે તે પણ કોઈ ગુરુના ઉપદેશ વિના જ, અને ગુરુ કર્યા વિના જ. એવા એ સ્વયંસંબુદ્ધ છે. કોઈ ગુરુની સારણા, વારણાદિની જરૂર નથી હોતી. ત્યારે પ્રથમ ભવમાં અલબત્ત જે સંબોધ જન્મે છે તેમાં કોઈક ગુરુનો ઉપદેશ નિમિત્તરૂપે મળ્યો હોય છે. પરંતુ એ સંબોધ થવામાં ય મુખ્ય કારણ તે નથી કિન્તુ અરહંત પ્રભુના આત્માની યોગ્યતા જ પ્રધાન હેતુ છે.

પ્ર.-પોતાની યોગ્યતા તો પહેલાં ય હોય ને ? તો પહેલાં કેમ સંબોધ નથી થતો ?

ઉ.-યોગ્યતાને સફળ થવા માટે તથાભવ્યત્વાદિ સામગ્રીનો પરિપાક થવાની જરૂર રહે છે. તથાભવ્યત્વ એ શું ? ભવ્યત્વ એટલે મોક્ષ પામવાની લાયકાત. તે સર્વ ભવ્યોમાં હોય, પરંતુ જીવો ભિન્ન ભિન્ન કાળે, ભિન્ન ભિન્ન સહકારી નિમિત્તો દ્વારા, ભિન્ન ભિન્ન યોગપુરુષાર્થ કરીને મોક્ષ પામે છે. કોઈને બે-ત્રણ ભવના પુરુષાર્થથી મોક્ષ થાય. તો સમરાદિત્ય જેવાને નવ ભવના ભારે પુરુષાર્થથી મુક્તિ મળી. આ બધાના મૂળમાં યોગ્યતાભેદ જવાબદાર છે. એ સૂચવે છે કે મોક્ષ પામવાની યોગ્યતા વ્યક્તિ દીઠ જુદી જુદી હોય છે. એનું નામ જ તથાભવ્યત્વ. એ વ્યક્તિભેદે જુદું જુદું. દા.ત. મહાવીર પ્રભુનો ઉપદેશ તો એ જ હતો, પરંતુ સુલસા-રેવતી આદિને જ તીર્થંકર નામકર્મ મળ્યું, બીજાને નહિ. આથી પુરવાર થાય છે કે તથાભવ્યત્વ નિર-નિરાળું હોય છે.

તીર્થંકર ભગવાનનું તથાભવ્યત્વ વિશિષ્ટ કોટિનું હોય છે, તેથી એમાં એવી વિશિષ્ટતા છે કે એના લીધે એમનો જીવ સ્વયં સંબુદ્ધ બને. એટલું ખરું કે તથા-ભવ્યત્વનો પરિપાક થાય ત્યારે જ એમ બને. સાથે ભવિતવ્યત્વાદિ કારણોનો પરિવારનો પણ સહકાર રહે છે.

૬. પુરિસુત્તમાણં

પુરુષોત્તમ શી રીતે ?

'પુરુષોત્તમ' એટલે પુરુષોમાં ઉત્તમ. **'પુરુષ'** એટલે પુરમાં શયન કરનારા, અર્થાત્ દેહમાં રહેનારા, તે સંસારી જીવમાત્ર. એમને વિષે અરહંત પ્રભુનો જીવ ઉત્તમ હોય છે, અર્થાત્ પ્રધાન હોય છે, ઉચ્ચ જાતિના હોય છે. એમ હોવાનું કારણ એમનામાં રહેલ અનાદિસિદ્ધ તથાભવ્યત્વ નામનો ભાવ છે. એના દ્વારા અરહંત પ્રભુનો જીવ બીજા જીવો કરતાં પ્રધાન છે, તે આ રીતે એ અનાદિ કાળથી ૧. પરોપકારના વ્યસનવાળા, ૨. સ્વાર્થને ગૌણ કરનારા, ૩. ઉચિત-ક્રિયાવાળા, ૪, દીનતા રહિત, ૫. સફળ-પ્રયત્નવાળા, ૬. દૃઢઅપકારબુદ્ધિ વિનાના, ૭. કૃતજ્ઞ-તાના સ્વામી, ૮. અભગ્ન-ચિત્તવાળા, ૯. દેવ-ગુરુ પર બહુમાનયુક્ત, અને ૧૦. ગંભીર-અભિપ્રાયવાળા હોય છે.

અનાદિકાળથી એ (૧) પરાર્થવ્યસની હોય છે. બીજા જીવોને સ્વાર્થ સાધ-વાની મુખ્ય લગની હોય છે, ત્યારે આમને પરાર્થ યાને પરોપકાર કરવાની, બીજાની સેવા કરવાની, બીજાને પોતે કામમાં આવવાની પ્રધાન વૃત્તિ હોય છે, એ (૨) સ્વાર્થને ગૌણ કરનારા હોય છે.

પ્ર. આ અનાદિકાળથી કહો છો પણ નિગોદ એકેન્દ્રિય (સાધારણ વનસ્પતિ-કાય) અવસ્થામાં એ ક્યાં પરોપકાર કરે છે ?

ઉ. ત્યાં સામગ્રીના અભાવે ક્રિયારૂપે ભલે પરોપકાર-વ્યસન ન દેખાય, પરંતુ ગુણરૂપે, સ્વરૂપયોગ્યતારૂપે એ છે જ. માટે જ એ તેવો ભવ, વિચારક મન, પરોપકારના સંયોગ, ઇત્યાદિ સામગ્રી મળતાં મુખ્યપણે પરોપકાર કરવાના રસિયા હોય છે, જ્યારે એ સ્વાર્થને, અલબત્ત નહિ જ સાધનારા એમ નહિ, કિન્તુ ગૌણ કરનારા હોય છે. **સ્વાર્થ પછી, પરોપકાર પહેલો,** સેવા પહેલી. દા.ત. કહે છે ને કે- 'ખાવા કરતાં ખવરાવવું ગમે,' 'ખાઇ ન જાણે, ખવરાવી જાણે.' (૩) વળી એ **ઉચિત ક્રિયા કરનારા હોય છે.** એમના કાર્યો ઔચિત્યથી ભરેલા, અને એમની રહેણી-કરણી ઔચિત્યથી ઝગમગતી હોય છે. તેમજ, (૪) એમનામાં **દીનતા નથી હોતી.** સંપત્તિ વખતે 'એ ચાલી જશે તો શું થશે' એવી હાયવોય કે ભયભીત દશા નહિ, આપત્તિ વખતે અધીરતા, ને હિંમત હારવાપણું નહિ, જાતને દુઃખી માનવાની નહિ. બીજાની આગળ રોદણાં, કાલાવાલા કે આજીજી કરવાપણું નહિ, રાંક અને ગરીબડા બનવાનું નહિ. વળી એ (૫) **સફલારંભી** અર્થાત્ એવા કાર્યને હાથમાં લેનારા હોય

છે કે જે સફળ નીવડે, નિષ્ફળ પ્રયત્ન નહિ કરનારા પણ સફળ યત્ન આદરનારા. આ ગુણની પાછળ દીર્ઘદર્શિતા, પ્રેક્ષાપૂર્વકારિતા (વિચારપૂર્વક કાર્ય કરવાપણું) વગેરે ગુણો કામ કરતા હોય છે. વળી, એ (૬) **અદઢાનુશય** હોય છે, એટલે કે એમને અપકારી ઉપર પણ અપકાર કરવાની દઢ બુદ્ધિ નથી હોતી. સંસારી જીવ છે, પોતાનું કોઈ બગાડનારો નીકળે તો બચાવ અર્થે અને શિક્ષા કરવાનું કદાચ મન થાય, પરંતુ તે મન ક્ષણભર, સ્થિર નહિ. બદલો લેવાની કે શિક્ષા કરવાની ગાંઠ વાળી રાખવા જેવી દઢ અપકાર બુદ્ધિ નહિ, તેમ તત્કાળ પણ એનો નાશ કરી નાખવા જેવી દઢ અપકારબુદ્ધિ નહિ, એટલું ફોરું અને કોમળ મન ! સહિષ્ણુ અને વિશાળ દિલ ! બીજું એ (૭) **કૃતજ્ઞતાના સ્વામી** હોય છે, માત્ર કોકવાર કૃતજ્ઞતાને દાખવી એમ નહિ, પણ સિદ્ધ કૃતજ્ઞતાવાળા, પોતાના ઉપર થયેલા બીજાના થોડા પણ ઉપકા-રને નહિ ભૂલનારા, અને અવસરે પ્રત્યુપકાર કરનારા. આ એમને કોઈએ શિખવવું પડતું નથી, પણ જીવસિદ્ધ ગુણથી બને છે. માટે એ કૃતજ્ઞતાના સ્વામી છે. વળી, એ (૮) **અનુપહતચિત્ત** હોય છે, ચિત્તનો ઉપઘાત અર્થાત્ ઉત્સાહભંગ, મનોભેદ, બુદ્ધિ-વિપર્યાસ, નિરાશા, ચંચળ મન વગેરે થવા દેતા નથી, એવા એ સ્થિતપ્રજ્ઞ બન્યા રહે છે. તેમજ (૯) **એ દેવગુરુ પર બહુમાન** ધરનારા હોય છે. એવા સહજ વિવેકથી એ સંપન્ન હોય છે કે જે એમને દેવગુરુને ઉંચા સ્થાને હોવાનું દેખાડે છે, અને એમના પર આદરયુક્ત બનાવે છે. વળી, એ (૧૦) **ગંભીર આશયવાળા** હોય છે, કોઈપણ વસ્તુ કે પ્રસંગ પર ઉપલકિયો વિચાર નહિ કિન્તુ ઊંડો વિચાર ધરનારા હોય છે, તેમજ માયા નહિ તેમ છીછરા ય નહિ, એવા સ્વાત્મનિષ્ઠ હોય છે કે બાળ જીવોથી એમના ઊંડા તત્ત્વરક્ત હૃદયને સમજવું કઠિન હોય છે. ગંભીર આશયના હિસાબે એ પોતાના ગુણ કે વિશેષતાને બહાર ગાનારા નથી હોતા, તથા વાણી અને વર્તાવ છીછરા કે તોછડા નહિ, પરંતુ ગંભીર ભાવભર્યા હોય છે.

આત્મોન્નતિ માટેના ૧૦ ગુણ : બીજા જીવોમાં નહિ અને તીર્થંકરના જીવમાં રહેલી આ સહજ ઉત્તમતા એમને બીજા જીવો કરતાં ઉત્તમ યાને પુરુષોત્તમ ઠરવે છે. એ એમને આત્મોન્નતિમાં ખૂબ સહાયક નીવડે છે. તેથી બીજા જીવોમાં ભલે સહજ-ભાવે નહિ સહી, તો ય પ્રયત્નપૂર્વક આ ઉત્તમતાના દસ ગુણ જો પ્રવેશ પામે, તો સ્વાત્માની ઉન્નતિને સારો અવકાશ અને વેગ મળે.

બધા જ જીવો ભાવી તીર્થંકરપણાવાળા જીવોના જેવા હોતા નથી, કેમકે સમ્યક્ શિક્ષાને અયોગ્ય જીવોમાં ઉપરોક્ત ગુણોથી વિપરીતતા દેખાય છે. અશુદ્ધ

પણ જાત્યરત્ન અજાત્યરત્નને સમાન નથી હોતું, તેમ અજાત્યરત્ન જાત્યરત્નને સમાન નથી હોતું, કેમકે અશુદ્ધ અવસ્થામાં અસમાનતા હોય તો સંસ્કારયોગ કરાવવા ઉપર પાછળથી પણ અસમાનતા જ રહે છે. કાચ પદ્મરાગ નામનું રત્ન નથી જ બનતું કેમકે ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે તે પોતાની જાતિનો ભેદ ઉચ્છેદ કર્યા વિના થાય છે. આ જ રીતે ગુણવૃદ્ધિ થવાની વસ્તુ છે. કેમકે એજ રીતે પ્રત્યેકબુદ્ધ બોધિત સ્વયંબુદ્ધાદિ જુદા જુદા રૂપે થવાનું કહેનાર આપ્ત વચન પ્રમાણ તરીકે મળે છે. નહિતર પ્રત્યેક બુદ્ધ વગેરે વચ્ચેનો તફાવત ઘટી શકે નહીં. પાત્રો સમાન હોય તો પાછળથી તેમાં ભેદ પાડવો યુક્તિયુક્ત નથી.

૭. પુરિસસીહાણં

'પુરુષસિંહ' એટલે સિંહ જેવા પુરુષ. અરહંત ભગવાન સામાન્ય આત્મા નહિ, કિન્તુ સિંહ જેવા પ્રખ્યાત આત્મા છે. આ ખ્યાતિ એમનામાં પ્રધાન કોટિના શૌર્યાદિ ગુણો હોવાને લીધે છે. તે ગુણો આ રીતે.

(૧) શૂર : જેમ સિંહ એકલો પણ મોટમોટા હાથીઓથી જરા ય ગભરાયા વિના એમની સામે શૌર્ય દાખવનારો હોય છે, તે એવું કે હાથીઓને ગભરાવું પડે, સિંહનો દેખાવ તો શું પણ એની એક ગર્જના માત્રથી હાથીઓના કલેજાં થરથરે, તેવી રીતે, ભગવાન પણ કર્મરૂપી શત્રુઓની સામે શૂર હોય છે, ગમે તેવા એના ભયંકર ઉદયમાં પણ લેશ માત્ર ગભરાયા વિના સામી છાતીએ ઊભા રહેનારા ! પ્રભુની અખંડ સૌમ્યભરી દેહ-મુદ્રા તો શું, પણ એમની શાંત સુધારસભરી અચલ નમણી દૃષ્ટિ ય એવી હોય છે કે કર્મના જાણે કલેજાં ફફડાવી નાખે. માત્ર ઉદયમાં આવતાં કર્મ સામે જ શૂર બનેલા હોય છે એમ નહિ, પણ કર્મના ભાવિ ઉદયને પણ જાણે કહે છે, 'આવો, હું ગભરાતો નથી, તમારો અંત લાવવા સજ્જ થયો છું.' એમની આ શૂરતા એટલા માટે પ્રસિદ્ધ છે કે ગમે તેવા ભયંકર કર્મના ઉપદ્રવમાં એ લેશમાત્ર નહિ ડગ્યા, નહિ ડર્યા કે દીન નહિ બન્યાનું પ્રસિદ્ધ છે.

(૨) ક્રૂર : આવી શૂરતા ધરાવ્યા પછી બેસી રહેનારા નહિ. પણ જેવી રીતે સિંહ હાથીઓનો ઉચ્છેદ કરવામાં ભારે ક્રૂર હોય છે, તે પ્રમાણે પ્રભુ કર્મ શત્રુઓનો ઉચ્છેદ કરવામાં ભારે ક્રૂર હોય છે, પોતાના કર્મોને પીસી નાખવામાં જરા ય કોમળ નહિ. એનો અર્થ એ, કે ઉદયમાં આવેલા કર્મોને મહાસમતાપૂર્વક કડક મનથી ભોગવી લેનારા, નવા કર્મોને ન પેસવા દેવા માટે કડક મનથી કષાય-ઇન્દ્રિયાધીનતાદિ

દરવાજા બંધ રાખી, વિશુદ્ધ સંયમ પાળનારા, અને સિલિકમાં રહેલા કર્મોનો નિકાલ કરવા માટે કડક મનથી બાહ્ય-અભ્યન્તર તપમાં મગ્ન રહેનારા.

(૩) અસહિષ્ણુ : જેમ સિંહ ગમે તેવા દુશ્મનને પણ સહી શકતો નથી, પોતાની ગુફામાં કે નજરમાં એનું અવસ્થાન ચલાવી લેતો નથી, તેમ, પ્રભુ પણ ક્રોધ-માન-માયા-લોભને સહી શકતા નથી, પોતાના હૃદયમાં કે મુદ્રા પર પણ એનું અસ્તિત્વ જરાય નભાવી લેતા નથી. પોતાનું એકાકી સામ્રાજ્ય એ ચાહે છે, ક્રોધાદિનું નહિ. પ્રલોભનના પ્રસંગમાં કે ગમે તેવી ભયંકર આપત્તિમાં પ્રભુ ક્રોધાદિની સહેજ પણ સહાય લેવા તૈયાર નથી, શરીરે અસહ્ય પીડા ઉઠે, તો ભલે ઉઠે એ એમને સહ્ય છે, પણ ક્રોધાદિ લેશ પણ ઉઠે એ એમને મન અસહ્ય છે, સમજે છે કે આ ક્રોધાદિ ખરા શત્રુ યાને ભાવશત્રુઓએ જ અનંતો કાળ આત્માની ખરાબી કરી છે. તેથી હવે એને નિર્ધારિત હૃદયે દૂર રાખે છે.

(૪) વીર્યવાન્ : અર્હત્પ્રભુ રાગાદિની પ્રત્યે અથાગ વીર્ય પ્રગટાવવામાં સિંહ જેવા છે. સિંહ મોટા હાથીઓની સામે જરાય પાછી પાની કર્યા વિના પરાક્રમથી લડી એમનો નાશ કરી દે છે, એમ, પ્રભુ પણ રાગ-દ્વેષ-કામ-મોહ-મત્સર વગેરેને ભગીરથ વીર્યથી આક્રમી એ બધાનો ધ્વંસ કરી દે છે. આ પરાક્રમને લીધે ઘરના ખૂણામાં જ નહિ પણ ખુલ્લા મેદાન રૂપી ભલભલા પ્રસંગોમાં પણ રાગાદિ બિચારા મૂઆ પડેલા છે. એવા પ્રચંડ વીર્યથી એમનો એમણે સર્વનાશ કર્યો છે કે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સર્વ દ્રવ્ય, સર્વ ક્ષેત્ર, સર્વ કાળ અને સર્વ ભાવોમાં એમને હવે કોઈ મમત્વ કે ઇતરાજી સ્ફૂરી શકતા નથી.

(૫) વીર : જેમ સિંહ વનવાસ, વનપર્યટન વગેરે એકલો અને વીરતાથી કરે છે, તેમ અરહંતદેવ પણ વિહાર તપક્રિયા કોઈની સહાય વિના અને વીરતાથી કરે છે. 'ભૂખ-તરસ લાગશે તો ? દૂબળા પડવાનું થશે તો ? તપથી જન્મતી અશક્તિમાં કોઈ મારી જશે તો...?' આવા આવા કોઈ ભય કે કાયરતા ઉપવાસાદિ તપમાં સેવ્યા વિના, તેમ બીજા પણ અભિગ્રહ...કાયક્લેશાદિ બાહ્યતપ અને ધ્યાન કાયોત્સર્ગાદિ અભ્યન્તર તપમાં કાયરતા કર્યા વગર વીરતાભર્યા અખંડ પુરુષાર્થથી એ તપ સાધે છે ! વીરતા એવી કે એમાં કોઈ કંટાળો, ઉદ્વેગ, દીનતા, થાક વગેરે કશું નહિ.

(૬) અવજ્ઞાવાળા : જેમ સિંહ શિકારીમાનવો કે જન્તુગણને ક્ષુદ્ર ગણી અવજ્ઞાની દૃષ્ટિથી જોતો બેપરવા ચાલે છે, તેમ તીર્થંકર ભગવાન પણ ક્ષુધા-પિપાસા,

ટાઢ-તડકો, ડાંસ-મચ્છર, અપમાન-પ્રહાર વગેરે પરીસહોને ક્ષુદ્ર તરીકે અવગણે છે, તુચ્છકારે છે, એના પ્રત્યે બિલકુલ બેપરવા રહી પોતાની સાધનામાં એકચિત્ત રહે છે. પરીસહોની 'હાય ! આ ક્યાં આવ્યા ?' એવી કોઇ હાયવોય નહિ, 'એ ન આવે' કે 'આવેલા જાય', એવી લેશ ઇચ્છા નહિ, જાણે પોતાને એની સાથે કોઇ નિસ્બત નથી એવી ઉપેક્ષા. પરીસહોને ખૂબ પ્રસન્નતાથી સહી લેવાનો જ જાણે ધંધો !

(૭) નિર્ભય : જેમ, સિંહ એકલો અટુલો છતાં મદોન્મત્ત હાથીઓના મોટા ટોળાથી પણ ભય પામતો નથી, એની સાથે ઝગડવામાં લોહીલુહાણ થાય, ફેંદાઈ જાય, તો ય ભયભીત થવાની કે ભાગવાની કોઈ વાત રાખતો નથી, પણ મરણ પર્યન્ત સામનો કર્યે જાય છે, એવી રીતે અરહંત પરમાત્મા પણ પોતાના પર દેવ-તાઈ, માનવીય કે તિર્યંચના ભયંકર ઉપસર્ગ-ઉપદ્રવો વરસવાની આગાહી હોય, કે સાક્ષાત્ વરસી રહ્યા હોય, તો પણ લેશ માત્ર ભયભીત થતા નથી. ઊલટું એમાં પોતે ગમે તેવી ઘોર પીડાના ભોગ બને, કાયા ક્રૂર રીતે ચૂંથાય-ચગદાઈ જાય યાવત્ મરણાન્ત જેવું કષ્ટ વરસે, છતાં નિર્ભયપણે એની સામે સમભાવથી અણ-નમ ઊભા રહે છે. એમને તો અક્ષય આત્માનું જ ધ્યાન છે.

(૮) નિશ્ચિન્ત : જેવી રીતે સિંહ પોતાના ખાનપાન કે બીજા વિષયોમાં નિશ્ચિંત હોય છે, 'હાય ! મળશે કે નહિ, સારા મળશે કે નહિ, ટકશે કે નહિ...' વગેરે કોઇ ચિન્તા એ કરતો નથી, તેવી રીતે અર્હત્પ્રભુ પણ પોતાની પાંચે ય ઇન્દ્રિયો અંગે નિશ્ચિન્ત હોય છે. એ અંગે એમને કોઈ આસક્તિ તો શું, પણ વિચાર સરખો ય નથી કે 'ઇન્દ્રિયોને અનુકૂળ મળે છે કે પ્રતિકૂળ ? કેવું મળશે ? અમુક વિના કેમ ચાલશે ? અમુક ક્યારે મળશે ? આવું કેમ મળ્યું...?' વગેરે મહિનાના મહિનાઓ ઇન્દ્રિયોને રુચિકર ન મળ્યું, ને અરુચિકર જ મળે ગયું, છતાં પોતાના આત્મચિંતનમાં રક્ત પ્રભુને એનો કોઈ વિચાર સરખો નથી. ઇન્દ્રિયોની રુચિ સમા-લવાનું જીવન જ એમણે પડતું મૂક્યું છે.

(૯) અખિન્ન : જેમ સિંહ પોતાના માર્ગ અને કાર્યમાં ખેદ-કંટાળો લાવતો નથી, ભાગ્યે જ એ ઉદ્વિગ્ન હોય છે, તેમ અરહંતદેવ પણ સંયમમાર્ગની સાધનાને જે પોતાનું કાર્ય બનાવ્યું હોઈને એમને તેમાં કદીય ખેદ કંટાળો, ઉકળાટ, ઉદ્વેગાદિ થતા નથી. એ સદા પ્રસન્ન અને પ્રશાન્ત હોય છે. સંયમમાર્ગમાં અહિંસાદિ મહાવ્રત અને સમિતિ ગુપ્તિનું પાલન, ભિક્ષાચર્યા, વિહાર, કાયોત્સર્ગ વગેરે આવે. એમાં

એમ નહિ કે પ્રારંભમાં સારી પ્રસન્નતા અને પછી કષ્ટ, લંબાણ, ઉપદ્રવાદિ કારણે એ ઓછી ઓછી થતી આવે. ના, એ તો સદા પ્રસન્નતા, એકસરખી તો શું, પણ વધતી પ્રસન્નતા !

(૧૦) નિષ્કંપ : જેવી રીતે સિંહ પોતાના ઇષ્ટ કાર્યમાં ચંચળ નહિ પણ સ્થિર હોય છે, એવી રીતે અર્હદ્ ભગવાન પણ ધ્યાનમાં અત્યંત સ્થિર રહે છે, એમાં લેશમાત્ર ચંચળતા નહિ. સહેજ પણ સ્ખલિત થવાની વાત નહિ. વચમાં કોઈ પણ બીજો સૂક્ષ્મ વિચાર કે બીજું કાર્ય ન પેસી શકે એટલી બધી એમની ધ્યાન-દઢતા હોય છે. મોટમોટા પરીસહો કે ઉપસર્ગોની ઝડી વરસતી હોય તે ય દીર્ઘકાળ સતત ચાલુ હોય, તો પણ એની વચમાં લેશમાત્ર ધ્યાનભંગ થવા ન દેતાં, એ નિશ્ચલ ધ્યાનની ધારામાં મસ્ત હોય છે. આપણે ધ્યાનને ચાહીને કરવું પડે છે, ત્યારે એમણે જાણે એને આત્માના સ્વભાવભૂત બનાવી દીધું હોય છે, જેમ સિદ્ધ વક્તાને વાણી, ને સિદ્ધહસ્ત લેખકને લેખન સહજ બનેલા હોય છે. ધ્યાતા સ્વાત્મા, ધ્યેય કોઇ તત્ત્વ, અને ધ્યાનક્રિયા, એ ત્રણે ય એકરૂપ અભિન્ન બનાવાય તો આ સહજ છે. આ બનાવવા માટે દીર્ઘકાળની ખૂબ આદર ચીવટવાળી સાધના જોઈએ.

આમ, અરહંત પરમાત્મા સિંહની જેમ શૂર-ક્રૂર-અસહિષ્ણુ-વીર્યવાન-વીર-બેપરવા - નિર્ભય-નિશ્ચિન્ત અખિન્ન અને નિષ્કંપ હોય છે, માત્ર શૂરતાદિનાં ક્ષેત્ર જુદાં. સાધક આત્માને પૂર્વે કહેલા પરાર્થ-વ્યસનીતાદિની જેમ આ શૂરતાદિ ગુણો કેળવવાની અત્યન્ત આવશ્યકતા રહે છે, જેથી શિયાળિયાની જેમ નહિ, પણ સિંહની જેમ સાધના થઈ શકે. આ ગુણસિદ્ધિ થવા પાછળ મનમાં ચોક્કસ કરેલી માન્યતાઓ ખાસ સહાયક હોય છે.

૮. પુરિસવરપુણ્ડરીયાણં

'પુરુષનો' અર્થ પૂર્વની જેમ. તે અરિહંત સંસારરૂપી જળના અસંગ વગેરે ધર્મસમૂહના કારણે શ્રેષ્ઠ કમળ જેવા, માટે પુરુષવરપુંડરીક છે. જેવી રીતે કમળ કાદવમાં જન્મેલા, ને પાણીમાં વધેલા (છતાં) તે બંનેને છોડીને રહે છે, સહજ રીતે સુંદર હોય છે, જગતની લક્ષ્મીનું નિવાસ છે, (લક્ષ્મી દેવી કમળ પર રહે છે,) ચક્ષુ વગેરેના આનંદનું સ્થાન છે, શ્રેષ્ઠ ગુણોના યોગે વિશિષ્ટ તિર્યંચ મનુષ્ય અને દેવો વડે સેવાય છે, અને સુખનું કારણ બને છે. તેવી રીતે આ અર્હત્ ભગવાન પણ કર્મરૂપી કાદવમાં જન્મેલા અને દિવ્ય ભોગોરૂપી પાણીથી ઉછરેલા (છતાં) તે બંનેને છોડીને રહે છે, અતિશયોના યોગે સુંદર હોય છે, ગુણોની સંપત્તિના નિવાસ છે.

સમ્યગ્દર્શનાદિ-સ્વરૂપ આનંદના કારણ બને છે, કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણોની હયાતીથી ભવ્યાત્માઓ વડે સેવાય છે, અને (પરમ સુખમય) મોક્ષનું કારણ થાય છે.

કાદવ-પાણીથી મુક્ત : જેવી રીતે શ્રેષ્ઠ કમળો પહેલા કાદવમાં જન્મે છે, અને પછી પાણીમાં મોટાં થાય છે, તેમ અરિહંત થનાર આત્મા પહેલાં કર્મમાં જન્મ પામે છે, અર્થાત્ મનુષ્યગતિ ઔદારિક શરીર, મનુષ્ય-આયુષ્ય વગેરે નામનાં કર્મનો ઉદય થાય એ જન્મરૂપ છે, માટે પ્રભુનો જન્મ કર્મમાં થયો ગણાય છે, અને સંસારના દિવ્ય ભોગોરૂપી પાણીમાં એ ઉંમરે વધે છે. દેવતાઓ એમની સેવામાં જે અલૌકિક-ભોગ-સામગ્રી ખડી કરે છે, એનો ઉપભોગ કરતાં એ ઉંમરે મોટા થાય છે. પરંતુ જેમ કમળો પૂર્ણરૂપે તૈયાર થતાં કાદવ અને પાણી બંનેને છોડી ઊંચે આવી રહે છે, ત્યાં બેમાંથી એકેયનો એમને સંપર્ક નથી, તેમ અરિહંત મોહનીયાદિ કર્મ કિચડ અને દિવ્ય ભોગજળ બંનેને છોડી ઊંચે વિરતિભાવ, વીતરાગભાવ, અને સર્વજ્ઞતામાં આવી રહે છે. ત્યાં હવે શરીરાદિ-કર્મનો સંબંધ છે તે તો કમળની નીચેની ડાંડી (નાળ) માત્રમાં સંબંધ જેટલો જ, બાકી આત્મા તો વીતરાગ-સર્વજ્ઞભાવમાં મગ્ન રહે છે. ત્યારે એમ થાય કે ક્યાં આ કર્મ-ભોગથી લિપ્ત દશા ! અને ક્યાં પેલી કમળ જેવી આ કર્મ-ભોગથી અલિપ્ત વાસ્તવ પરમાત્મદશા ! પરમાત્માની આહારવિધિ પણ તદ્દન નિરાસંગભાવવાળી હોય છે. સંસાર છોડી અણગાર મુનિ બને છે, ત્યારે પણ તપની વચમાં પારણું કેવું ? કોઈ લાલસા વિનાનું. અરે ! આહાર ન મળ્યો તો ય કોઈ ઉદ્વેગ નહિ, એજ શુભ ભાવોલ્લાસથી પાછા વળી એટલી જ ઉલ્લસિત કાઉસ્સગ્ગ-ધ્યાનાદિ સાધનામાં રહેવાનું ! એનું નામ ભોગથી બહાર નીકળી ગયેલા. આસક્તિ હોય તો બહારના વિષયો તો શું, પણ કાયા ય ભોગનું સાધન બને. પ્રભુને એ નથી, તેમ ભયંકર દેવતાઈ વગેરે ઉપસર્ગમાં પણ ઉપશમ ને આત્મધ્યાનથી લેશ માત્ર ચલિતતા નથી, અર્થાત્ મોહનીયાદિ કર્મના સંગથી ય એ પર છે.

સહજસૌંદર્ય ગુણલક્ષ્મીનિવાસ : જેમ કમળમાં સ્વાભાવિક સુંદરતા છે, તેમ અર્હત્પ્રભુમાં ચોત્રીસ અતિશયોના યોગે બાહ્ય અને અભ્યન્તર બંને પ્રકારની સુંદરતા હોય છે. બાહ્ય સુંદરતામાં ઇન્દ્રો કરતાં ય અનંતગણું ઉંચું અનુપમ રૂપ-લાવણ્ય, જીવનભર રોગ-પસીનો વગેરે નહિ, મુદ્રા મહાસૌમ્ય અને ઉપશમભરી, અષ્ટ પ્રાતિહાર્યની શોભા...વગેરે હોય છે. અભ્યન્તર સૌંદર્યમાં અનંત જ્ઞાનાદિ, ને ક્ષાયિક ક્ષમાદિના સૌંદર્ય હોય છે. વળી જેવી રીતે કમળ પર શ્રીદેવીનો વાસ છે, તેવી રીતે પરમાત્મામાં કૈવલ્યલક્ષ્મી અને અન્ય સર્વોચ્ચ કોટિના ગુણની સંપત્તિનો વાસ છે.

'ગુણ સઘળા અંગીકર્યા, દૂર કર્યા સવિ દોષ લાલ રે.' કેવાં અદ્‌ભુત સૌંદર્ય અને કેવી અલૌકિક ગુણસંપત્તિ ! આ બંનેના ધ્યાન અને ગુણગાનમાં ચઢી જઈએ તો સમય ક્યાં ચાલ્યો જાય છે, એની ખબર ન પડે, અને 'ઉત્તમના ગુણગાવતાં, ગુણ આવે નિજ અંગ.'

સમ્યગ્દર્શનાદિ-આનંદના દાતા : શ્રેષ્ઠ કમળ જોનારની ચક્ષુ વગેરેને આનંદ આપે છે, એને જોતાં આંખ પ્રફુલ્લિત થઇ એના પર ઠરી જાય છે, એની ગંધથી નાક સુવાસમાં તરબોળ બને છે, એ બેના યોગે મન ભારે પ્રસન્નતા અનુભવે છે. તાત્પર્ય, કમળ ચક્ષુઆદિ દ્વારા હૃદયને આનંદ અર્પે છે, એવી જ રીતે ભગવાન પણ ભવ્ય જીવોની સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્‌ચારિત્ર, સમ્યક્‌તપ, સમ્યગ્‌ઉપશમ, ઇત્યાદિના આનંદના દાતા છે !

ગુણોએ ભવ્યોથી સેવ્ય : જેવી રીતે કમળમાં વિશિષ્ટ ગુણો હોવાથી ભ્રમરરૂપી તિર્યંચો-મનુષ્યો,અને દેવો ય એને સેવે છે, યાવત્ પરમાત્માને પણ એ ચઢાવવામાં આવે છે, એવી રીતે અરિહંત પરમાત્મામાં કેવળજ્ઞાનાદિ વિશિષ્ટ ગુણો હોવાથી એમની ભવ્યાત્મા તિર્યંચો, મનુષ્યો અને દેવો ઉપાસના કરે છે. સિંહ-હરણ સાથે બેસીને અને સ્ત્રીઓ ઊભી ઊભી લેશ કંટાળા વિના એમને સાંભળે છે. દેવો અને ઇન્દ્રો સ્વર્ગમાંથી દોડી દોડીને આવી ઉપાસના કરે છે. જૈન-જૈનેતર માનવોના ત્યાં મહેરામણ ઉભરાય છે. આમ, પ્રભુરૂપી વરપુંડરીકની ભવ્ય જીવો ઉપાસના કરે છે. એમ તો અભવ્ય જીવો પણ એમની દેશનાભૂમિરૂપ સમવસરણમાં આવે છે, પણ તે તો જે ખુશ થાય છે તે આંખને ઠારનાર અલૌકિક રૂપના સૌંદર્ય પર, અને શ્રોત્રને તૃપ્ત કરનારા મધુર વાણીના સંગીતાદિ ઉપર, એટલે એ તો રૂપ અને વાણીની ઉપાસના થઇ ! જ્યારે ભવ્ય જીવો ઉપાસના કરે છે તે ખુદ અરિહંત પરમાત્માની, કેમકે એમને ભગવાનના કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણોનું આલંબન મળવા પર ભવ્યત્વના યોગે ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોની વિષયતૃપ્તિમાં ન અટવાઈ જતાં આધ્યાત્મિક રુચિ ઊભી થઈ હોય છે.

નિર્વાણ-સુખનો હેતુ : જેવી રીતે શ્રેષ્ઠ કમળ એ ઉપાસક તિર્યંચો, માનવો અને દેવોને આનંદકારી બને છે, તેવી રીતે અરિહંત પરમાત્મા પણ ઉપાસક ભવ્ય જીવોને પરંપરાએ ઠેઠ મોક્ષ સુધીના પરમ આનંદને દેનારા બને છે. કેમકે મોક્ષના કારણભૂત પ્રાથમિક શુભ અધ્યવસાયથી માંડીને ઉત્તરોત્તર સમસ્ત કલ્યાણ અરિહંત પ્રભુના અચિંત્ય પ્રભાવથી સિદ્ધ થાય છે. વિશેષતઃ એ કલ્યાણ સાધવામાં સહકારી

કારણ તરીકે જીવાજીવાદિ નવ તત્ત્વની ઓળખ અને મોક્ષ-માર્ગની સમજનો ભવ્ય પ્રકાશ આપવા દિવ્ય વાણીની રેલમછેલ કરી દે છે. ઉપરાંત, માર્ગસાધનામાં અવસરોચિત પ્રેરણા-પ્રોત્સાહન આપે છે, ભવ્ય ભાવના વિકસાવનારી વીતરાગ મુદ્રાનાં દર્શન દે છે. એ બધાથી, કહેવાય કે, એ મોક્ષના અનંત-અવ્યાબાધ સુખના હેતુ છે. આમ, ભગવાન શ્રેષ્ઠ પુંડરીક જેવા છે.

૯. પુરિસવરગંધહત્થીણં

શ્રેષ્ઠ ગંધ હસ્તી જેવા પુરુષને નમસ્કાર હો.

'ભગવાન શ્રેષ્ઠ ગન્ધહસ્તી જેવા શી રીતે ?' 'પુરુષવરગન્ધહસ્તી' માં **'પુરુષ'** શબ્દનો, પૂર્વે કહ્યું તેમ, **'જીવ'** એવો અર્થ થાય છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રભુનો જીવ શ્રેષ્ઠ ગંધહસ્તી જેવો અર્થાત્ ગજેન્દ્ર જેવો છે, ગન્ધહસ્તીના ગંડસ્થળમાંથી ઝરતા મદની ગંધ એટલી બધી ઉગ્ર અને પ્રભાવક હોય છે, હાથીના કશું કર્યા વગર જ, એની એ ગંધ માત્ર પ્રસરતાં તેની નજીકનાં પ્રદેશમાં હરતાં-ફરતાં હલકાં હાથીઓ ગભરાઇને સટોસટ દૂર ભાગી જાય છે, તેમ અરહંત પરમાત્માના વિહાર-પવનની ગંધ માત્રથી આજુબાજુના સવાસો જોજનમાંથી શત્રુસૈન્યનો ઉપદ્રવ, દુકાળનો ઉપદ્રવ, મારી-મરકીનો ઉપદ્રવ, વગેરે ઉપદ્રવરૂપી ક્ષુદ્ર હાથીઓ દૂર થઈ જાય છે. ગંધહસ્તીને લડવા વગેરેનો કોઈ યત્ન નથી કરવો પડતો, એની મદ-ગંધ જ કામ કરે છે, એમ, પ્રભુને કોઇ જ મંત્રતંત્રાદિ પ્રયત્ન નથી કરવો પડતો, માત્ર એમની હાજરી જ ઉપદ્રવોને નિવારે છે. આમ બનવામાં પ્રભુનો અચિંત્ય પુણ્યપ્રભાવ કામ કરે છે. અરહંત પ્રભુએ પૂર્વભવમાં કરુણાદેવીની એવી ઊંચી ઉપાસના કરી છે એનાથી આ અતિશય એમને પ્રગટ્યો છે કે અહીં એમના પાવન પગલાં થવા માત્ર પર જાણે એ તુષ્ટમાન કરુણાદેવી લોકના પરસૈન્યભય વગેરે આફતો નિવારી દેવાની અપરંપાર કરુણા વરસાવે છે. જીવનમાં આત્માની પરિણતિ સાથે વણી લીધેલી ઉચ્ચ કોટિની કરુણાદિ શુભ ભાવનાઓ ફળરૂપે જગત ઉપર કેટલી બધી કલ્યાણ-અસર કરે છે, એ આમાં જોવા મળે છે ! આત્માના મહાન ઉદય મૈત્રી, કરુણા, પ્રમોદ, અનિત્ય...વગેરે શુભ ભાવનાઓના દીર્ઘકાળ સુધીના સતત અને સહૃદય ઊંચા અભ્યાસ પર સર્જાય છે. માનવ-જીવનમાં જ આ શક્યતાની કિંમત સમજનારો જીવનને એવી ભાવનાઓથી ભીનું ભીનું રાખે છે. બીજી વાત એ છે કે આત્મામાં સાચી મહાનતા આવે છે ત્યાં ઝીણા જંતુ પર્યંત કરુણા ભરપૂર ખીલી હોય છે. એવી કરુણા વિના મહાન ન બની શકાય. અરહંત પ્રભુ કરુણાના પ્રતાપે એવું અચિંત્ય તીર્થંકરપણાનું પુણ્ય લઈને

આવ્યા છે કે એના પ્રભાવે મારી-મરકી વગેરે ઉપદ્રવો દૂર થઈ જાય છે.

૧૦. લોગુત્તમાણં

અહીં 'લોક' શબ્દથી ભવ્ય જીવ લોક જ લેવાય છે, કેમકે એમ તો અભવ્યની અપેક્ષાએ સર્વભવ્યો પણ ઉત્તમ છે. તો શું એ લોકોત્તમ કહેવાય ? એમ હોય તો તો (પરમાત્માને એવા કહેવામાં કાંઈ) એમની અત્યન્ત ઊંચી વિશેષતા કહી ન ગણાય. માટે આ ન્યાય સર્વ બાજુથી વિચારવા જેવો છે. એટલે (ભગવાનમાં) સમસ્ત કલ્યાણનું જ કારણભૂત તથાભવ્યત્વ હોવાને લીધે અરહંત પરમાત્મા નિખિલ ભવ્યજીવ રૂપી લોકમાં ઉત્તમ છે.

ભવ્યત્વ એટલે ? સિદ્ધિ-અવસ્થાની ગમન-યોગ્યતા એ ભવ્યત્વ.

ભવ્ય-અભવ્ય-જાતિભવ્ય : સિદ્ધિગમનને એટલે કે સિદ્ધિ નામના પર્યાયમાં પરિણમવાને યોગ્ય તે ભવ્ય કહેવાય. યોગ્ય એટલે સાધન-સામગ્રી મળવા પર જે પોતાના સાધ્યરૂપે પરિણમશે. સિદ્ધિ પરિણમનની યોગ્યતાએ ભવ્યત્વ. ભવ્ય જીવોમાં જ આ હોય, અભવ્યોમાં નહિ. જીવ હોવા માત્રથી યોગ્ય જ હોય એવો નિયમ નથી. ધૂળ એક પ્રકારની માટી હોવા છતાં એનામાં ઘડો બનવાની યોગ્યતા નથી હોતી. વંધ્યા (વાંઝણી) એ સ્ત્રી હોવા છતાં અને પુત્ર-જન્મની સામગ્રી મળવા છતાં ગર્ભ ધારણ કરવાની એનામાં યોગ્યતા નથી હોતી. એમ અભવ્ય જીવને સામગ્રી મળે તો પણ મોક્ષ પામવાની યોગ્યતા નથી હોતી, ભવ્યમાં એ હોય છે છતાં બધાં ભવ્ય મોક્ષ પામવાના છે, એવું ય નથી. કેમકે કેટલાય ભવ્યોને એની સામગ્રી મળવાની જ નથી. દા.ત. પવિત્ર વિધવા સ્ત્રીમાં પુત્ર-જન્મની યોગ્યતા હોઈ શકે છતાં સામગ્રીના અભાવે પુત્ર-જન્મ કરવાની નથી. જે ભવ્ય જીવ, યોગ્યતા છે છતાં, કદી મોક્ષ પામવાના નથી તે જાતિભવ્ય કહેવાય છે. તો જીવોના ત્રણ વિભાગ થયા-ભવ્ય, અભવ્ય ને જાતિભવ્ય.

ભાવ પાંચ પ્રકારનાં છે (૧) આત્મામાં કર્મના ઉદયથી જે ભાવ (પર્યાય) જન્મે તેને ઔદાયિકભાવ કહેવાય, દા.ત. શાતા-અશાતા, મનુષ્યપણું વગેરે એ ઓદાયિકભાવ છે. (૨) કર્મનો ઉપશમ થવાથી પ્રગટનાર ભાવને ઔપશમિકભાવ કહેવાય, દા.ત. ઉપશમ સમકિત. (૩) કર્મના ક્ષયોપશમથી જન્મે તેને ક્ષાયોપશમિક ભાવ કહેવાય. દા.ત. દાનવૃત્તિ, સમકિત, શાસ્ત્રજ્ઞાન-વગેરે (૪) ક્ષયથી જન્મે તે ક્ષાયિકભાવ કહે છે. દા.ત. ક્ષાયિકસમ્યગ્દર્શન, વીતરાગતા, કેવલજ્ઞાન વગેરે પરંતુ (૫) જ્યાં કર્મના ઉદય, ક્ષયોપશમ વગેરે પરવસ્તુની અપેક્ષા નથી, ને જે પોતાનું

સહજ પ્રગટ સ્વરૂપ છે, તેને પરિણામ યાને પારિણામિક ભાવ કહે છે, દા.ત. જીવત્વ, ભવ્યત્વ વગેરે ચાહ્ય તે શાશ્વત હો કે નાશંવત હો. 'ભવ્યત્વ' નામનો પરિણામ એ અનાદિ પારિણામિક ભાવ છે, અનાદિનો પરિણામ છે. ભવ્યત્વ એ અનાદિ સાન્ત પારિણામિકભાવ છે. જીવ મોક્ષ પામે ત્યારે એના ભવ્યત્વ પરિણામનો અંત થઈ જાય છે, કેમ કે હવે તો સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ તેથી સિદ્ધિને યોગ્ય અર્થાત્ 'ભવિષ્યમાં જે સિદ્ધિ સાથે યોજાશે' એવો એ જીવ રહ્યો નહિ. અહીં 'અનાદિ ભાવ નાશ કેમ પામે ?' એમ નહિ કહેવું, કેમકે ખરું જોતાં એ સર્વથા નાશ નથી, પણ ભવ્યત્વ ભાવ પોતે કાર્ય મોક્ષમાં પરિણામ પામી જાય છે.

તથાભવ્યત્વ એટલે ? સર્વ ભવ્ય જીવોનું આ ભવ્યત્વ એ સામાન્ય સ્વરૂપ થયું પરંતુ તે જ પાછું વિચિત્ર એટલે કે વ્યક્તિ ભેદે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે હોય છે, તેને તથાભવ્યત્વ કહે છે. તથાભવ્યત્વ જુદું જુદું હોવાથી અને ભગવાનનું તથાભવ્યત્વ વિશિષ્ટ કોટિનું હોવાથી એ બીજા ભવ્ય લોકોને વિષે ઉત્તમ છે.

૧૧. લોગનાહાણં

હવે **'લોગનાહાણં'** પદથી અરહંત પરમાત્માને લોકનાથ તરીકે સ્તવવામાં આવે છે. અહીં પણ **'લોક'** શબ્દનો અર્થ સમસ્ત ધર્માસ્તિકાયાદિ અસ્તિકાયોનો સમુદાય નહિ, કિન્તુ વિશિષ્ટ ભવ્યજીવ-સમૂહ લેવાનો છે.

વિશિષ્ટ ભવ્યોના નાથ : 'ભવ્ય' કહેવાથી બે પકડાય, **એક ભવ્ય સામાન્ય** એટલે કે દરેક ભવ્ય, અને બીજા **વિશિષ્ટ ભવ્ય** અર્થાત્ ધર્મબીજનું આધાન, ધર્મઅંકુર વગેરે પામતાં જે ભવ્યોને બીજા ભવ્યોથી જુદા પાડી શકાય છે તે. ધર્મબીજાધાન વગેરે જે થાય છે તે આત્માનાં કુશળ આશય સ્વરૂપ છે, શુભ પરિણતિરૂપ છે. એ કરવા માટે અનાદિના તીવ્ર રાગ-દ્વેષાદિ ભાવોરૂપી ઉપદ્રવો અથવા એ રાગ-દ્વેષાદિમાંથી જન્મતા નરકાદિ સુધીના ઉપદ્રવોથી બચવું જોઈએ, અરિહંતની કૃપાના બળે એ બને. કોઈપણ કુશળ આશય ભગવાનના પ્રસાદથી લભ્ય છે. ભગવાન એ પ્રાપ્તિ કરાવનારા તથા પ્રાપ્ત થયેલનું સંરક્ષણ કરનારા છે, માટે જ નાથ કહેવાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો ધર્મબીજાધાનાદિ દ્વારા અન્ય ભવ્યોથી જુદા તરી આવનારા ભવ્ય જીવોની પ્રત્યે જ એ ભગવાનનું નાથપણું ધર્મબીજાધાનાદિનો યોગક્ષેમ કરવાપૂર્વક સિદ્ધ થાય છે.

અર્હત્ પરમાત્માના પ્રતાપે જ ધર્મબુદ્ધિ વગેરે 'લોગનાહાણં' સૂત્ર દ્વારા સિદ્ધ થાય છે કે અરહંત પ્રભુ ખરેખર યોગક્ષેમ કરનારા એટલે કે જીવોને ઠેઠ ધર્મ-

બીજના આધાનથી માંડી ઉત્કૃષ્ટ આત્મકલ્યાણ કરાવનારા અને સંરક્ષનારા છે. તો આપણને ધર્મબીજ વગેરે પ્રાપ્ત થયું એટલે કે ધર્મબુદ્ધિ, ધર્મની જ સુંદરતાની બુદ્ધિથી માંડીને ઉપરના બધા ધર્મ મળ્યા, તે ય અરહંત પ્રભુની કૃપાથી, પ્રભુના અચિંત્ય પ્રભાવથી, અને એમાં વિઘ્નો તથા અવનતિમાંથી સંરક્ષણ થયું તે પણ એ નાથના કૃપ-પ્રભાવના હિસાબે જ. માટે જ, 'પ્રભુ ! તમે ઊંચા, તમારો ઉપદેશ ઊંચો, પણ મારી ધર્મસાધનાને ને તમારે કોઈ સંબંધ (Connection) નથી,' એ ન ચાલે.

પ્રભુની કૃપા પ્રત્યે ભાવના : એ તો વારંવાર એમ જ થયા કરે કે 'નાથ ! પાયાથી માંડીને બધી ધર્મસાધના અને સદ્‌ગતિ-સત્‌સામગ્રી, અરે ! એકશુભ ભાવના પણ કરવાનું મારું શું ગજું ? એ તો મને તારી કૃપાથી જ, તારા અચિંત્ય પ્રભાવથી જ મળે છે, અહોહો ! પ્રભુ, આ રાંક સેવક પર તારો આ કેવોક અનંત ઉપકાર ! મારા વહાલા હૃદયદેવ ! બસ, એ તારા અમાપ અનુગ્રહથી જ હું આગળ વધી ઠેઠ મોક્ષ પર્યંત પહોંચીને જંપીશ ! ત્યારે, આવી તારી અનંત કૃપાની પ્રત્યે બીજી તો હું શી કૃતજ્ઞતા દાખવી શકું ? અનંતાનંત કાળમાં નહિ મળવા પામેલ શુભ સભાન સચેતન અવસ્થાવાળી દયા, સત્ય, સદાચાર, તપ, સંયમ, વગેરેની ઉત્તમ પ્રવૃત્તિ જે મને મળી એમાં અનન્ય કારણભૂત તારી અથાગ કૃપા છે, હે જગનાથ ! મને આનંદ આનંદ ઉભરાય છે, મારું હૃદય અંગેઅંગ અને રુંવાડે રુંવાડું આ આનંદથી પુલકિત બની ઉછળ-ઉછળ કરી રહ્યું છે ! બસ, આના આનંદની આગળ દુનિયાની કોઈ પણ સુખ-સગવડ કે સન્માન મને વિસાતમાં લાગતા નથી ! એવા આનંદદાયી બનતા નથી ! તારી કૃપાનો જ મહાઆનંદ અનુભવું છું.'

અરહંત-કૃપા મળ્યાની કૃતજ્ઞતા એ આનંદ : ભગવાનની કૃપાની ઊંચી શ્રદ્ધા અને આનંદ અનુભવાય તો બહિર્મુખતા અને જડ સુખના આનંદ ક્યાં ઉભા રહે ? ધર્મમાર્ગે થોડા કે વધારે આગળ વધાય ત્યાં બહિર્મુખતા ઘટીને અંતર્મુખતા વધે કે નહિ ? આ ન બનતું દેખાય તો એનું કારણ શોધવું પડે. જોવું જોઈએ કે શું પ્રભુની કૃપાની મહાકૃતજ્ઞતા અને મહાન આનંદ હૈયે વારંવાર સ્ફૂર્યા કરે છે ? અને 'મારી તો કોઈ શાબાશી નથી, પણ મને જબરદસ્ત નાથ મળ્યા, તો એમણે મને ખાડામાંથી ઊંચો લીધો ! એક શુભ વિચાર કે પ્રભુ-દર્શન પણ એમની કૃપાથી મળે છે ! પ્રભુ ! આપના આલંબને ઊંચો લીધો ! એક શુભ વિચાર કે પ્રભુ-દર્શન પણ એમની કૃપાથી મળે છે ! પ્રભુ ! આપના આલંબને જ જાગ્રત થયો છું ને આગળ વધી રહ્યો છું' આ ભાવના આવ્યા કરે છે ? ટપાલી મનીઓર્ડરના રૂપિયા આપી ગયો, પણ એ

રૂપિયા તો દાતારની મહેરબાનીના ! શેઠે વેપાર કરાવી નફો આપ્યો એમાં પ્રતાપ શેઠની કૃપાનો ! એમ અહીં સર્વ શુભમાં કારણભૂત અરિહંતની કૃપા !

પ્ર 'અરિહંત તો વીતરાગ છે, એ ક્યાં કૃપા કરવા આવે છે !'

ઉ. જેવી રીતે ચિંતામણિ દેખીતી કશી ક્રિયા કે ભાવ નથી કરતું છતાં એના પ્રભાવથી ઇચ્છિત સિદ્ધ થાય છે, એવી રીતે અરહંતના પ્રભાવથી સર્વ શુભ સિદ્ધ થાય છે, એ જ એમની કૃપા છે, અનુગ્રહ છે. બીજરૂપ ધર્મપ્રશંસાથી માંડીને ઠેઠ પૂર્ણ થવા સુધી અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધીની બધી સાધક અવસ્થામાં અરિહંતને નાથ કર્યા વિના નહિ ચાલે. નાથ કરવા એટલે વીતરાગ સર્વજ્ઞ બનવા સુધીની આપણી બધી સાધના એમના અનુગ્રહથી જ થઈ શકે છે એમ માનવાનું અને તેને યોગ્ય ઊંચી કૃતજ્ઞતા અનુભવવી-બજાવવાની, એ થાય એટલે એમના નામસ્મરણની રઢ લાગે, એમના મતને જ પોતાની માન્યતા કરાય, એમની આજ્ઞાનું જ જીવન બનાવાય, એમનાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અધિકાધિક અને સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર પ્રકાશ મેળવતા જવાય, મન એ નાથ તથા એમનો માર્ગ અને એમનાં તત્ત્વોમાં રમણતા કરતું કરતું સ્થિરતામાં આગળ વધી મેરુવત્ નિશ્ચલ થઈ જાય, તથા એમના ધ્યાનમાં એકતાનતા ત્યાં સુધી જામી જાય કે 'પોતે ધ્યાતા છે, આ ધ્યાનની ક્રિયા કરી રહ્યો છે, અને ધ્યાનનો આ વિષય છે'', એવો ધ્યાન-ધ્યાતા-ધ્યેયનો ભેદ ભુલાઈ જાય. **'ભેદછેદ કરી આત્મા અરિહંતરૂપી થાય રે'** નાથ પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતા આ રીતે સક્રિય બને. સાધનાની પરમ સીમાનો જેને ખ્યાલ છે, તેને નીચેની સાધના કરી સંતોષ વાળવાનું મન ન થાય. એ માટે આલંબન પણ છે કે અરિહંત પ્રભુ પોતે સાધક અવસ્થામાં સંતોષ વાળ્યા વિના કેટકેટલા ગજબ તપ, ધ્યાન વગેરેના પુરુષાર્થમાં મચ્યા રહે છે.

જે ભવ્ય જીવોને ધર્મબીજનું આધાન એટલે કે ધર્મપ્રશંસાદિ થાય. એમાંથી અર્થાત્ ધર્મની ઉત્કટ અભિલાષા થાય અને એના ઉપર સમ્યગ્ ધર્મ શ્રવણ વગેરે ડાળ=પાંખળા આવે...એ બધો એને **અપ્રાપ્તના લાભ સમો યોગ થયો** કહેવાય. તેમજ એ બધું ટકવાની આડે આવતાં વિવિધ ઉપદ્રવો તુલ્ય નરક આદિ સંકટો અને તેના કારણભૂત રાગદ્વેષાદિ દોષોનો અત્યંત ઉચ્છેદ થઈ એ પ્રાપ્ત ધર્મબીજાદિનું સંરક્ષણ થતું હોય, એ **ક્ષેમ અર્થાત્ લબ્ધનું પાલન થયું** ગણાય એમને એ યોગક્ષેમ કરાવનાર અરહંત પરમાત્મા છે. અહીં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે અરહંત પ્રભુ એટલા જ ભવ્ય જીવોના નાથ છે, સર્વ ભવ્ય જીવોના નહીં. એમના નાથપણાના વિષયમાં

આવેલા તરીકે તે જ ભવ્ય જીવો લેવાના છે.

યોગક્ષેમને ઝીલવાનું કાર્ય પહેલ વહેલું ધર્મ પ્રશંસાથી શરૂ થાય છે. ધર્મ પ્રશંસા એટલે બીજાઓની ઉત્તમ ધર્મ સાધના દેખી કે સાંભળીને 'અહો, કેવો સુંદર ધર્મ ! કેવી ઉત્તમ ધર્મક્રિયા ! કેવું સરસ દાન, શીલ, તપ...' વગેરે આવું મનને થાય કે વચનથી બોલાઈ જવાય, ને કાયાની ચક્ષુ, મુખમુદ્રા વગેરે ખીલી ઉઠે એ એથી આગળ વધતાં...સમ્યક્ત્વ...સર્વવિરતિ...વીતરાગતા...અને યાવત્ મોક્ષ સુધી પહોંચવાનું એક જ પુદ્ગલ-પરાવર્તન કાળની અંદર અંદર જ બને છે. તીર્થંકર પ્રભુ જે ભવ્યોને આ તો યોગક્ષેમ કરે છે એટલાના જ એ નાથ કહેવાય છે.

૧૨. લોગહિઆણં

અહીં લોક એટલે સર્વ જીવો યા સર્વ અસ્તિકાય

હવે **'લોગહિઆણં'** પદની વ્યાખ્યા કરે છે. આ પદથી અર્હત્પરમાત્માને **'લોકહિત'** તરીકે નમસ્કાર કરવાની પ્રાર્થના છે. ભગવાન લોકને હિતરૂપ છે, અહીં લોક એટલે (૧) પ્રાણીલોક અથવા (૨) પંચાસ્તિકાય લોક લેવાનો છે. (૧) પ્રાણીલોકમાં સમસ્ત સાંવ્યાવહારિક અને અસાંવ્યાવહારિક જીવો આવે. અસાંવ્યાવહારિક જીવો એટલે જે જીવો હજી સુધી પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક...બેઇંદ્રિય, ત્રીન્દ્રિય વગેરે તરીકેનો વ્યવહાર પામ્યા નથી, ને માત્ર એક અનંતકાય વનસ્પતિ યાને નિગોદ અવસ્થામાં અનાદિકાળથી જન્મ-મરણ, જન્મ-મરણ પામતા આવ્યા છે તે, (અનંતકાય એટલે જ્યાં એક જ શરીરમાં અનંત જીવોને રહેવાનું હોય, તે જીવ અનંતકાય કહેવાય) ત્યારે જે જીવો વ્યવહાર પામ્યા છે તે વ્યવહાર રાશિના જીવ અથવા સાંવ્યાવહારિક જીવ કહેવાય. આ બંને પ્રકારના જીવલોક માટે હિતરૂપ પ્રભુ લોકહિત કહેવાય. અથવા (૨) સમસ્ત પંચાસ્તિકાયાત્મક લોકને હિતરૂપ, માટે લોકહિત પ્રભુ છે. પંચાસ્તિકાયમાં પૂર્વે કહ્યા મુજબ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય આવે. આકાશાસ્તિકાયમાં લોકાકાશ અને અલોકાકાશ બે વિભાગ છે. અહીં **'લોક'** શબ્દથી પાંચેય અસ્તિકાય લીધા હોવાથી અલોક પણ ગૃહીત છે.

તો, આવા પ્રકારના પ્રાણીલોક અને પંચાસ્તિકાય લોકના કલ્યાણરૂપ અર્હત્પ્રભુ છે. શી રીતે ? એનું યથાર્થ દર્શન કરવાપૂર્વક એની સમ્યક્ પ્રતિપાદનક્રિયા દ્વારા અને તેમ કરીને ભવિષ્ય કાળે એને બાધ ન પહોંચાડવા દ્વારા. આ કારણે હિતરૂપ છે, આ કેવી રીતે તે હવે બતાવે છે.

'હિત' શબ્દનો આ અર્થ છે કે આ જગતમાં જે માણસ જે વસ્તુનો અભ્રાન્ત બોધ કરે છે, અર્થાત્ વસ્તુ સ્વરૂપથી જરા ય વિપરીત ગયા વિના વસ્તુદર્શન કરે છે, અને એ જ મુજબ પ્રતિપાદનનો વ્યવહાર કરે છે, એમાં ય પાછી એ ખાસ ચોકસાઈ રાખે છે કે જેથી ભાવી કોઈ અનર્થ ન ઉભો થાય, તે એ યથાર્થ દર્શનની વિષયભૂત વસ્તુનો ઉપકારક છે. અહીં ઉપકારકતા માટે ત્રણ વાત કરી (૧) વસ્તુનો યથાસ્વરૂપ બોધ (૨) તેવા બોધને અનુરૂપ વચન-વ્યવહાર અને (૩) એવા વ્યવહારને ભાવી અનર્થનું કારણ ન બનવા દેવો.

હિતના ત્રણ હેતુ (૧) વસ્તુનું સ્વરૂપ બરાબર દેખ્યા વિના એનું સ્વતંત્ર પ્રતિપાદન પ્રામાણિક હોવાનો નિયમ નહિ. કેવળ તર્ક-અનુમાનના આધાર પર સર્વ વસ્તુના સમસ્ત સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ જાણી શકાય નહિ. એ તો લોકાલોક-પ્રકાશક કેવળજ્ઞાન-કેવળ દર્શનથી જ સાક્ષાત્ જોઈ શકાય. માટે **'લોકહિત'** બનવા માટે આ જોઈએ જ (૨) સર્વજ્ઞ બનનાર મહાપુરુષોએ સ્વજીવન એવું અહિંસા, તપ, સંયમમય જીવ્યું છે કે એથી અસત્ય ભાષણના કારણભૂત રાગ-દ્વેષ અજ્ઞાનનો સર્વથા નાશ કરી દીધો છે, સ્વાત્મા પરનાં સમસ્ત આવરણ દૂર કરી દીધાં છે. માટે સર્વકાળના સકલદ્રવ્યપર્યાયોને સાક્ષાત્ નિહાળે છે, અને તેને અનુસરીને પદાર્થનિરૂપણ પણ કરે છે માટે તે માન્ય બને છે. 'અમુક બુદ્ધિમાને પદાર્થ કહ્યા માટે માનીને ચાલો', એવી વસ્તુ નથી. જગતમાં શ્રી સર્વજ્ઞના કહેલા પદાર્થોના સંવાદ મળે છે. ભૌતિક વિજ્ઞાનનાં આવિષ્કરણ નહોતા તે યુગમાં-એમણે કહેલ વનસ્પતિમાં ચૈતન્ય, અણુ વિજ્ઞાન, શબ્દનું તત્ત્વ...વગેરે. આજે વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગના પરિણામે પુરવાર થતા જોવા મળે છે ને ? તપ ને ધ્યાન વડે જ્ઞાનાવરણ કર્મનાં ક્ષયોપશમ થઈને આજે ય પ્રગટ થતા દેખાતા અસાધારણ જ્ઞાન, કર્મ, કાળ, સ્વભાવ, ભવિતવ્યતા અને ઉદ્યમ એ પાંચ કારણ પર થતું આજના પ્રસંગોનું સમાધાન, કઠોળ અને કાચાં ગોરસના સંયોગ, બે રાત્રિ ઉપરનું દહીં, વગેરેમાં થતી જીવોત્પત્તિનું દર્શન...વગેરે સંવાદ મળે છે. સારાંશ, પદાર્થપ્રતિપાદન યથાર્થ દર્શનને અનુસરતું જોઈએ (૩) એ પણ ભાવી અનર્થને રોકનારું હોવું જોઈએ. પરંતુ નહિ કે સત્યભાષી લૌકિક કૌશકમુનિની માફક દેખવામાં સત્ય, પણ પરિણામે અનર્થકારી વચન, પારધીના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પશુની દિશા બતાવતું વચન બોલી દેવું કે 'પશુ આ બાજું ગયું' એ દેખાવમાં સાચું હોવા છતાં પારધીના હાથે પશુનો ઘાત કરાવવારૂપી અનર્થને સર્જનારું છે. માટે એ ખરેખર હિતરૂપ નથી. અંધને એ **'આંધળાં'** એમ કહેવું એ દેખીતું સત્ય વચન છતાં

એને પીડાકારી તથા કષાયકારી અર્થાત્ અનર્થકારી બને છે, માટે તેવો વ્યવહાર કરનારો એ અનુગ્રહકારી નથી. હિંસાદિ પાપ યા કષાયનું પ્રેરક વચન એ અનર્થનું કારણ કહેવાય, તેથી એ હિતરૂપ વ્યવહાર નથી. એ કરનારો તો અનુગ્રહકારી નહિ, પણ અપકારકારી યાને અહિતરૂપ છે.

આગમની એટલે કે જિનાજ્ઞાની વફાદારી એ પાયાનો મહાધર્મ છે, આત્મા પર એનું પાકું બંધન જોઈએ, મન પર જિનાજ્ઞાનું વર્ચસ્વ જોઈએ કે (જેમ સારા પગારદાર નોકરના મન પર શેઠનું વર્ચસ્વ હોય છે ને ?) 'મારું મન તો જિનાજ્ઞાને બંધાયેલું છે. એના ફરમાનને અનુસારે જ મનનાં વલણ, ધોરણ અને વિચાર સરણી' વફાદારી એ કે આ 'આદેશ એ આદેશ. એની સામે શંકા, કુતર્ક કશું નહિ' સર્વાંશે આપણે ન પાળી શકીએ એટલી આપણી કમતાકાત, કમનસીબી. રાજ્યાધિકારીઓમાં રાજાની કે રાજનીતિ અને રાજ્ય કાયદાની તેમ મિલિટરીમાં સેનાપતિ અને સેનાશિસ્તની વફાદારી હોય છે ને ? મન પર જિનાગમનું વર્ચસ્વ એ જીવનની એક મહાસાધના છે, અને એની ઉપેક્ષા બેપરવાઈ તથા વિરોધ એ ભયંકર અનર્થ છે.

૧૩. લોગપઇવાણં

હવે **'લોગપઈવાણં'** પદની વ્યાખ્યા. વિશિષ્ટ સંજ્ઞી લોકને જ પ્રભુ પ્રદીપરૂપ એનો અર્થ એ, કે લોકને માટે પ્રદીપરૂપ અરહંત પ્રભુને મારો નમસ્કાર હો. અહીં **'લોક'** તરીકે વિશિષ્ટ સંજ્ઞી જીવો જ લેવાના છે. **'સંજ્ઞી'** એટલે મનની શક્તિસ્વરૂપ સંજ્ઞાવાળા.

સંજ્ઞી જીવો **'વિશિષ્ટ'** એટલે ભગવાનની સમ્યગ્ ધર્મદેશના અને તત્ત્વવાણી રૂપી કિરણો ઝીલીને જેમનો મિથ્યાત્વરૂપી યાને અતત્ત્વરૂચિ-તત્ત્વઅરુચિ રૂપી અંધકાર દૂર થઇ ગયો છે, અને તેથી યથાયોગ્ય જ્ઞેય વસ્તુનો જેમનામાં પ્રકાશ ઝળહળી ઊઠ્યો છે તે. એ દેશના ચાહ્ય પ્રભુના શ્રીમુખે સાંભળીને, અથવા જિનાગમ-જૈન શાસ્ત્રોમાંથી ભણીને ઝીલી હોય અર્થાત્ હૃદયે ભાવિત કરી હોય. મનની શક્તિ વિના આ ન બને, તેથી સંજ્ઞી જીવો લીધા. તો જે સંજ્ઞી જીવો મનથી અર્હદ્-વાણીના કિરણો ઝીલી મિથ્યાત્વને દૂર કરવાપૂર્વક સમ્યગ્દર્શન પામવા સાથે યથાયોગ્ય અર્થાત્ પોતાની શક્તિ અનુસાર સત્ જ્ઞેય પદાર્થના પ્રકાશ નિજ હૃદયે ઝગમગતો કરે છે એવા વિશિષ્ટ સંજ્ઞી લોક માટે જ અર્હત્પ્રભુ પ્રદીપરૂપ છે, કેમકે જે એવા નથી તેમના માટે પ્રભુ વસ્તુગત્યા પ્રદીપરૂપ નથી. એમના માટે પણ જો એ પ્રદીપરૂપ હોય તો એમને પ્રકાશ થાય ને ? પણ ના, એમને પ્રકાશ નથી થતો. ભગવાનની દેશનાભૂમિ-

સમવસરણમાં આવે ઘણાં સંજ્ઞી જીવો, પરંતુ એમાંથી મિથ્યાત્વના નાશપૂર્વક સત્ તત્ત્વનો પ્રકાશ પામનારા કેટલાક જ હોય છે, બધા નહિ.

આપણે જો વિશિષ્ટ સંજ્ઞી છીએ તો, એ સાર લેવાનો છે કે આપણે દેખતાં હોઈએ છતાં અંધારે ખાડા-ખચ્ચા, કાંટા-ઠૂંઠા વગેરેમાં કુટાઈ મરતા હોઈએ કે કૂવાઓમાં પતનનો ભય હોય ત્યાં દીવો મળતાં જે ખરું દેખવાનું થાય છે, બચાવ મળે છે અને પરમ આલ્હાદ સાથે દીવાનો ગજબ ઉપકાર મનાય છે. એવો કુગતિ અને અશુભ ભાવોથી બચી શુભ ભાવ અને સુદેવત્વાદિ સુગતિ પામવામાં અર્હત્પરમાત્માનો પરમ આલ્હાદ સાથે ઉપકાર માનવાનો છે. એમ થવું જોઇએ કે ગમે તેવો હું દેખતો અને પુરુષાર્થી, છતાં પ્રભાવ તો એ લોકપ્રદીપ નાથનો ! એમની જ પરમકૃપા, પરમપ્રભાવ, કે હું પ્રકાશ પામીને આટલો ઊંચો આવ્યો. નહિતર મારું શું ગજું ?

પ્ર. ભગવાનનો પ્રભાવ હોય તો સમવસરણમાં બધાને કેમ બુઝવતા નથી ?

ઉ. પ્રભાવ, શક્તિ, એ જુદી વસ્તુ છે અને ફળ બેસવું એ જુદી વસ્તુ છે. ફળ બેસવામાં સામાની પાત્રતા હોવી જોઈએ. ઘડો બનાવવાની તાકાત છતાં કુંભાર માટીનો જ ઘડો કરી શકે છે, રેતીનો નહિ. તો ય ઘડો કરવાની તાકાત વિનાનો નથી ગણાતો. વલોણું કરી માખણ કાઢવાની તાકાતવાળો પણ માણસ પાણીમાંથી માખણ ન કાઢી શકે. પણ એટલા માત્રથી એનામાં માખણ નિકાલવાની શક્તિ નથી એમ નહિ કહેવાય. એટલે છાશમાંથી એ માખણ કાઢે તેમાં ય એની વિશેષતા છે. એ કાઢનાર ન હોત તો માખણ નીકળત જ નહિ. એમ સમવસરણમાં શું કે બીજે શું, અર્હત્ પ્રભુના પ્રકાશ વિના યોગ્ય જીવો ય દેખવાનું કરી શકે નહિ.

બે તારવણી, આપણો ઢાળ, પ્રભુનો પ્રસાદ : એટલે આમાં બે વસ્તુ તારવાની. **(૧) પ્રભુના પ્રકાશને ઝીલવા માટે યોગ્ય બનવું, એ તરફ ઢળવું, એ ય જરૂરી છે, ને (૨) હૃદયમાં જે તત્ત્વપ્રકાશ થાય છે, તેમાં પ્રભુના અનુગ્રહને જ અસાધારણ કારણ માનવું.** (૧) જો પ્રકાશ તરફ ઢાળ ન રાખીએ, પરાઙ્મુખ રહીએ તો ગમે તેવો સુંદર પ્રકાશ પણ આપણાથી ન ઝીલાય. પાણી તો ઉપરથી પડે, પણ ઢાળવાળી જગા તેને ઝીલી લે છે. એમ પ્રભુ પણ ઢાળવાળામાં પ્રકાશ ઉતારે છે. માટે જ એમને એવાની પ્રત્યે જ અહીં પ્રદીપસમા કહ્યા, તો આપણે યોગ્યતા પ્રગટાવવા-વિકસાવવાની છે. (૨) બીજી વાત એ કે શાબાશીનો જશ આપણી યોગ્યતા યા પુરુષાર્થને નહિ, કિન્તુ લોકપ્રદીપ પ્રભુને આપવાનો છે. સચોટ માનવાનું છે કે પ્રભુએ જે આપણાં

મિથ્યાત્વ અને અસદ્ ભાવનાઓ રૂપી અંધકારને ટાળી સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્ભાવનાઓના દિવ્ય પ્રકાશ આપવાનો અનહદ ઉપકાર કર્યો ! હૈયું ગદ્ગદ થાય, 'નાથ ! તારી કૃપા વિના આ ક્યાંથી મળે ?' પ્રભુનો અસાધારણ ઉપકાર માનવા પાછળ એમની પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા બજાવવા કોઈ તન-મન-ધનના ભોગ આપીને એમની વિવિધ સેવા થાય.

૧૪. લોગપજ્જોઅગરાણં

પ્રદ્યોત=વિશિષ્ટ પ્રકાશ તે માત્ર ગણધરોને થાય છે. ગણધરોને પ્રદ્યોત કરનારને મારા નમસ્કાર હો.

ગણધર-નિર્માણ અને ત્રિપદી : શ્રી તીર્થંકર ભગવાન કેવળજ્ઞાન પામે છે ત્યારે એમનું તીર્થંકર નામકર્મ નામનું પુણ્ય ઉદયમાં આવે છે અને એના પ્રભાવે દેવતાઓ રજત-સુવર્ણ-રત્નના ત્રણ ગઢ રચે છે, તેના પર જગદગુરુ બિરાજી ધર્મ-દેશના આપે છે. ત્યાં એમના મુખ્ય શિષ્ય ગણધર તરીકે થવાનું પુણ્ય લઈ આવેલા એમની પાસે દીક્ષિત બને છે. એમને માત્ર જે ત્રણ પદોમાં સમસ્ત અભિલાપ્ય વસ્તુઓનો બોધ થઇ જાય એવા ત્રણ પદ પરમાત્મા તીર્થંકર-નામકર્મના વિપાકોદયના પ્રભાવે કહે છે. સાથે એ મુખ્ય શિષ્યો પણ ગણધરપણાનું એવું પુણ્ય લઈને આવેલા હોય છે કે માત્ર એ ત્રણ પદમાંથી એટલો વિસ્તૃત સમસ્ત અભિલાપ્ય વસ્તુનો બોધ એમને જ ત્યાં ત્રિપદી શ્રવણ કરતાં જ થઈ જાય છે. આ અન્યોન્યની યોગ્યતા પરથી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે તીર્થંકર ભગવાન સિવાય બીજો કોઈ એ ત્રિપદીનું ઉચ્ચારણ કરે તેથી કાંઈ બીજાને એટલો વિશાળ બોધ ન કરાવી શકે, તેમ ગણધર મહારાજ સિવાય બીજો કોઈ ત્રિપદીમાંથી એટલો બોધ ન પામી શકે. આમ તો આ ત્રિપદીનો અર્થ સહેલો છે. ગણધર થનાર શિષ્ય પ્રભુને તત્ત્વનો પ્રશ્ન પૂછે, ને પ્રભુ ઉત્તર દે, આવું ત્રણ વાર બને છે.

भयवं ! किं तत्तं ? = હે ભગવન્ ! તત્ત્વ શું ? **उप्पन्नेइ वा** = ઉત્પન્ન થાય છે.

भयवं ! किं तत्तं ? = હે ભગવન્ ! તત્ત્વ શું ? **विगमेइ वा** = નાશ પામે છે.

भयवं ! किं तत्तं ? = હે ભગવન્ ! તત્ત્વ શું ? **धुवेइ वा** = કાયમ રહે છે.

અર્થાત્ સત્ વસ્તુમાત્ર પ્રતિસમય ઉત્પન્ન પણ થાય છે, નાશ પણ પામે છે, ને સ્થિર પણ રહે છે. આમાં ઉત્પન્ન થવાનું નવા નવા પર્યાય (અવસ્થા) રૂપે, નાશ પામવાનું વિદ્યમાન પર્યાયરૂપે, અને સ્થિર રહેવાનું તે એ પર્યાયના આધારભૂત તે તે મૂળ દ્રવ્ય તરીકે બને છે. દા.ત. સોનું સોનારૂપે કાયમી રહીને જૂના ઘરેણાંના

ઘાટરૂપે નાશ પામી નવા ઘાટરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. બસ, આટલા સામાન્ય અર્થવાળી ત્રિપદીમાંથી ગણધર દેવો સમસ્ત અભિલાપ્ય ભાવોનો ત્યાં ને ત્યાં જ પ્રકાશ મેળવી લે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ સાથે જ તેનાં શાસ્ત્ર પણ રચી દે છે. એવાં શાસ્ત્રો રચવામાં અસાધારણ કારણભૂત, યાને એ શાસ્ત્રોને જન્મ આપનાર આ ત્રિપદી (ત્રણ પદ) ને **'માતૃકા-પદ'** કહે છે, અને તે શાસ્ત્રો પૈકી પહેલા આચારાંગથી માંડીને દૃષ્ટિવાદ અંગ સુધીના બાર અંગ-આગમની દ્વાદશાંગી કહેવાય છે. એમાં વિશાલ શ્રુતસાગરસમા 'ચૌદ પૂર્વ' નામનાં શાસ્ત્રોનો બારમાં દૃષ્ટિવાદ અંગમાં સમાવેશ થાય છે.

પ્ર. આટલા ત્રણ પદમાંથી આટલો બધો બોધ શી રીતે થઇ શકે ?

ઉ. ઔત્પાતિકી આદિ બુદ્ધિના બળ અને વિશિષ્ટ શ્રુતાવરણના ક્ષયોપશમ ઉપર એ અશક્ય નથી.

બુદ્ધિના ચાર પ્રકાર : મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી જેવી રીતે ઇન્દ્રિયો અને મન દ્વારા વસ્તુના અવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણા બોધ થાય છે, એમ આ ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ જન્મે છે. (૧) **ઔત્પાતિકી** બુદ્ધિ એટલે કોઈપણ પ્રસંગ પર ચતુરાઈ ભર્યો વિચાર સ્ફુરે, યોજના સ્ફુરે, એમ, પ્રશ્ન પર હાજરજવાબી સચોટ ઉત્તર સ્ફુરે વગેરે. જોયેલી, સાંભળેલી, સમજેલી તો અમુક હકીકત હોય, પરંતુ આ બુદ્ધિના યોગે મનમાં વિશિષ્ટ અને વિસ્તૃત સ્ફુરણા થાય. (૨) **કાર્મિકીબુદ્ધિ** એટલે કોઈ પણ કર્મ, શિલ્પ, ઉદ્યોગ કરતાં કરતાં વિશિષ્ટ કુશલતા આવે તે. નવા ડિગ્રીવાળા ઇંજનેર કરતાં જૂનો મશીનમેન (યંત્ર ચલાવનારો કારીગર) આ બુદ્ધિથી કેટલીક વાર યંત્રની ગૂંચ ઝટ ઉકેલી નાખે છે. (૩) **વૈનયિકી બુદ્ધિ** એટલે ગુરુનો અને જ્ઞાનનો વિનય કરતાં કરતાં જે વિશિષ્ટ ચિંતન અને હકીકતનું તારણ કાઢવાની શક્તિ પ્રગટે તે. વર્ષોથી પુત્ર દૂર જવા પર એક દુઃખિત ડોશીનો ઘડો નદીના કિનારે ફૂટીને પાણી ઢળી ગયું. ડોશી રડતી હતી, એની વિગત સાંભળી એક ઉપાધ્યાયના અવિનીત શિષ્યે તારણ કાઢ્યું કે-'ઘડો ફૂટયો, પાણી ઢળી ગયું' એ સૂચવે છે કે છોકરો મરી ગયો ! બીજા વિનયી શિષ્યે વૈનયિકી બુદ્ધિના બળે તારણ કાઢી કહ્યું કે 'જો ભાગ્યવતી ! તારો પુત્ર હમણાં જ તને ઘરે આવેલો મળશે. કેમકે ઘડો માટીમાંથી જન્મેલો માટી ભેગો થઈ ગયો અને નદીથી અલગ પડેલ પાણી નદી ભેગું ભળી ગયું, એ તારાથી વિયુક્ત પુત્ર તને મળી જવાનું સૂચવે છે.' ખરેખર ! ડોશી ઘરે ગઈ, અને પુત્ર બારણે જ ભેટ્યો. (૪) **પારિણામિકી બુદ્ધિ** એટલે અંતિમ ચોક્કસ

પરિણામ સુધી દૃષ્ટિ પહોંચીને અનર્થનિવારણ અને ઇષ્ટસાધક કાર્યવાહી સૂઝે તે. આ ચારે પ્રકારની બુદ્ધિ સ્વતઃ સ્ફુરે છે.

શ્રી ગણધર ભગવંતોને પણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ ને ઔત્પાતિકી આદિ બુદ્ધિના પ્રતાપે ભગવાનના શ્રીમુખેથી ઉચ્ચારાયેલા માત્ર ત્રણ પદમાંથી, ષડ્ દ્રવ્યો અને તેના સર્વ અભિલાપ્ય પર્યાયો સહિત જીવાદિ સાત તત્ત્વોનું વિશિષ્ટ અને વિસ્તૃત ઉત્કૃષ્ટ સ્ફુરણ જાગે છે. એમાંથી ત્યાં ને ત્યાં જ ૧૪ પૂર્વો સહિત દ્વાદશાંગી રૂપ સકળ શ્રુતગ્રન્થની રચના કરે છે. માટે એ ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિવાળા ગણધરરૂપી ભવ્ય જીવોને જ અરહંત પ્રભુ નિશ્ચયદૃષ્ટિથી પ્રદ્યોત યાને ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાશ કરવાના સ્વભાવવાળા છે, કેમકે ભગવાનની પ્રદ્યોતકતાનો સંપૂર્ણપણે ઉપયોગ ત્યાં જ થાય છે.

પ્ર. ગણધર ભગવાનની જેમ એમના કેટલાક શિષ્ય-સંતાનો પણ ચૌદ પૂર્વ સહિત દ્વાદશાંગીના જ્ઞાતા હોય છે, તો તેમની પ્રત્યે પણ અર્હદ્ ભગવાન પ્રદ્યોતકર કેમ નહિ ?

ઉ. કારણ એ છે કે અહીં પ્રભુને લોકપ્રદીપ કહીને પ્રકાશકર્તા તરીકે સૂચવ્યા પછી લોકપ્રદ્યોતકરરૂપે સ્તવવામાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાશ કરનારા તરીકે સૂચવવા છે. એ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાશ દ્વાદશાંગી-પ્રણેતા શ્રી ગણધર મહર્ષિઓને જ થાય છે, પણ દ્વાદશાંગી-અધ્યેતા-જ્ઞાતા બીજા ચૌદ પૂર્વધર મહાત્માઓને નહિ. અલબત્ત સૂત્રજ્ઞાન બંનેને સમાન છે, છતાં બંનેનાં અર્થ-જ્ઞાન વચ્ચે ફરક પડે છે.

આ હિસાબે એક ચૌદ પૂર્વધરના પ્રકાશ (ક્ષયોપશમ)નું સ્વરૂપ બીજા ચૌદ પૂર્વધરના પ્રકાશના સ્વરૂપ કરતાં જુદું હોય તો જ તેના કાર્ય તરીકે થતું દર્શન એ બીજાના દર્શન કરતાં જુદા સ્વરૂપનું અર્થાત્ ન્યૂન કે અધિક વિષયવાળું બને, જેવો પ્રકાશરૂપી કારણ-સ્વભાવ, તેવું દર્શનરૂપી કાર્ય.

હવે જુઓ કે અરિહંત પરમાત્મા પ્રદ્યોતકર છે તે ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાશ કરનારા હોઇને. આ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાશ તો ગણધર મહર્ષિઓને થાય છે, બીજા ચૌદ પૂર્વધર મહર્ષિઓ કે જે પ્રકાશમાં ષટ્સ્થાનપતિત છે, એમને નહિ. તો પ્રભુ પણ એ ઉત્કૃષ્ટ ચૌદપૂર્વજ્ઞાતા ગણધર મહર્ષિઓને આશ્રીને જ પ્રદ્યોતર કહેવાય, અન્ય ચૌદ પૂર્વીઓને અવલંબીને નહિ. એથી એ ફલિત થાય છે કે ભગવાનના ત્રિપદીના ઉપદેશથી જન્મતા પ્રકાશ (ક્ષયોપશમ) દ્વારા સમસ્ત અભિલાપ્ય ભાવોનો બોધ થાય છે, અને એવા બોધવાળા ગણધરદેવો જ ચૌદ પૂર્વના ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાતા હોય છે. કેમકે ભગવાનના

તત્ત્વનિરૂપણથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાશરૂપી પ્રદ્યોત પ્રાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય ગણધરદેવોમાં જ હોય છે.

પ્ર. તો પછી ગણધરદેવો સિવાય બીજાને શું ભગવાનના વચનથી પ્રકાશ ન જ મળે !

ઉ. ના, એવું નથી. ભગવદ્-વચનથી પ્રગટતા પ્રદ્યોતનો અંશ બીજાને થઈ શકે છે, અર્થાત્ અન્યોને અમુક પ્રમાણમાં પ્રકાશ પ્રગટી શકે છે. દુનિયામાં દેખાય છે ને કે સૂર્યનો તડકો અમુક ભાગમાં પડે છે ત્યાં ઝગમગાટ પ્રકાશ હોય છે, પરંતુ તેથી પૂર્વાદિ દિશાઓના બીજા ભાગમાં તદ્દન અંધકાર હોય છે એવું નથી, ત્યાં પણ દિગ્દર્શક આંશિક પ્રકાશ તો હોય જ છે, દિશાઓ વગેરે દાખવી શકે એવો પેલા કરતાં ન્યૂન પ્રકાશ ત્યાં ય હોય છે. બસ, એ રીતે બીજાને ય ભગવદ્-વચનથી અમુક પ્રમાણમાં પ્રકાશ થાય છે.

૧૫. અભયદયાણં

'લોગનાહાણં' વગેરે પાંચ પદોથી સ્તુતિપાત્ર ભગવાનની **'સામાન્યોપયોગ'** સંપદા કહી, હવે **'વિશેષોપયોગ'** સંપદા કહેતાં પહેલાં એ સામાન્યોપયોગ-સંપદાની હેતુ સંપદા કહે છે, અર્થાત્ અરિહંત પ્રભુની લોકસામાન્યમાં ઉત્તમતા, નાથપણું, હિતપણું વગેરે ઉપયોગ હોવા પાછળ કયાં તત્ત્વ કારણ તરીકે કામ કરી રહ્યા છે, તે બતાવવા આ **'અભયદયાણં'** વગેરે પાંચ સૂત્રની સંપદા કહે છે-એ તત્ત્વ કારણ એ રીતે કે પ્રભુ અભયદાન, ચક્ષુદાન વગેરે કરે છે, તેથી જ એ લોકમાં ખરેખર ઉત્તમ, નાથ, હિત વગેરે બને છે.

પ્ર. -અરિહંત ભગવાન અભયદાન આદિ કરનાર શી રીતે ? એટલે કે જીવને અભય, ચક્ષુ, માર્ગ વગેરે કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય એના દાતા ભગવાન શી રીતે ?

ઉ. -આ સમજવા માટે પહેલાં આદ્ય સાધનાથી માંડી મોક્ષ પર્યન્તની પ્રક્રિયા અતિ સંક્ષેપમાં જોઇએ. જીવને આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં અનંતાનંત [૧]પુદ્ગલ પરાવર્ત જેવા જંગી કાળ વીતી ગયા. જ્યારે મોક્ષે જવા પૂર્વે છેલ્લા પુદ્ગલ-પરાવર્ત (ચરમાવર્ત) કાળમાં જીવ આવે છે ત્યારે જ એને સંસારનો રસ, રુચિ, પક્ષપાત તૂટી સંસારવાસ પર ઉદ્વેગ, રુચિ, અનાસ્થા પ્રગટે છે. એટલે કે ભવનિર્વેદ જાગે છે.

---

૧. અસંખ્ય વર્ષ=૧ પલ્યોપમ, ૧૦ ક્રોડા ક્રોડ પલ્યોપમ=૧ સાગરોપમ, ૧૦ ક્રોડાક્રોડ સાગરોપમ=૧ કાળચક્ર, અનંતા કાળચક્ર=૧ પુદ્ગલ પરાવર્ત.

ભવનિર્વેદ કેવો અને શાથી :

ભવનિર્વેદ એટલે ભવ પર કંટાળો, સંસાર પર અરુચિ, સંસારવાસ એ કારાગારમાં વસવા જેવો ઉદ્વેગકારી લાગે. એનું કારણ, સંસાર મુખ્યતયા ઠીક ઠીક શરીર, વૈભવ અને મનગમતા સ્નેહીઓ વગેરેના સંયોગ પર મીઠો લાગવા જાય, પરંતુ એ ત્રણેયની દુર્દશા દેખાય છે.

कायः संनिहितापायः, संपदः पदमापदाम् ।

समागमाः सापगमाः, सर्व्वम् उत्पादि भङ्गुरम् ।।

અર્થાત્ શરીર એવું છે કે જેને અનેક ઉપદ્રવ અને નાશ નિકટમાં છે, કહો કે ઉત્પન્ન થનારું બધું જ નાશવંત છે. હવે એ ગમે તેટલા રૂડા લાગી સંસાર મીઠો લાગવા જાય, પરંતુ ઉપદ્રવ, આપદા અને વિયોગની ખાસિયતવાળા હોઈને, રૂડા લાગેલા એ એક દિ' રોવરાવવાના છે, તો એના પર શી આસ્થા, હુંફ ને રુચિ રહે ?

શરીર-સંપત્તિ-સ્નેહીસંયોગ એ ઉપદ્રવનાં ઘર :

શરીર છે માટે ભૂખ-તરસ, ટાઢ-તડકો, શ્રમ-સુસ્તિ, અપમાન-અનાદર અને નાના મોટા અનેક રોગ વગેરે ઉપદ્રવ જાગે છે, તેમજ મૃત્યુ અવશ્ય નજીકમાં છે. શરીર ન હોય તો આમાનું કશુંય શાનું હોય ? પણ શરીર છે અને 'આવું કાંઇ આવવા જ દઉં નહિ' એવી સત્તા કોઇ ચલાવી શકતું નથી. ત્યારે એ કોઇ ગમતી વાત પણ નથી. એમ, સંપત્તિ-વૈભવ આ લૂંટારાનાં સન્માનની જેમ આપત્તિઓથી ભરેલા છે.

'अर्थानाम् अर्जने दुःखम्, अर्जितानां च रक्षणे ।
आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थाः दुःखभाजनम् !' ।।

સંપત્તિ કમાવવામાં કષ્ટ છે, કમાયેલાને સાચવવામાં ય કષ્ટ છે, મોહવશ એ કષ્ટરૂપ લાગે નહિ એ જુદી વાત, બાકી ધન-માલના આવવામાંય દુઃખ છે અને જવામાંય દુઃખ છે, ધિક્કાર છે દુઃખ આપત્તિ સંતાપના ઘરસમા આ સંપત્તિ વૈભવને ! મોહના કેફમાં ઉન્મત્ત બનેલા હૃદયને આની પરવા ન હોય એ જુદી વાત છે. છતાં સરવાળે આપદા જ છે. અને એકદિ' એ જવાનાં જ છે. આ શ્રમતી વાત નથી. હવે રહ્યા સ્નેહીઓ વગેરેના સંયોગ એ બધા વિયોગમાં પરિણમનારા છે. ગમે તેવા સારા અને સશક્ત પરિવાર પણ એક દિ'રવાના થાય છે, અને ત્યારે ભારે શોક અને ઉદ્વેગ જન્મે છે, કાંઇ ગમતું નથી, પણ પછી હૃદય ધિટ્ટું બનવાં માંડે છે, પાછું

બધુંય ગમવા માંડે છે.

'વાલેસર વિના એક ઘડી-નવિ સોહાતું લગારે રે,
તે વિના જન્મારો વહી ગયો, નહિ કાગળ સમાચાર રે,
સહજાનંદી રે આતમા-સૂતો કાંઇ નિશ્ચિંત રે,
મોહતણા રણિયા ભમે, જાગ જાગ મતિ મંતરે.'

સ્નેહીના જ સંયોગ શું, સંયોગ માત્રના અંતે વિયોગ છે. સંયોગથી ચઢેલાને અવશ્ય પડવાનું. નાસ્તિકને ય એટલું તો માનવું જ પડે કે બધું મૂકીને એકલાને મરવાનું, બધું ઊભું રહે ને પોતે ખલાસ ! સંયોગ એટલે વિયોગ નક્કી. વિયોગનો કલ્પાંત ભારે. અને પંખી મેળા સમો પરિવાર, જે કાંઈ નવા સંયોગ ઊભા થાય છે, તે નાશવંતા છે, દુઃખ ભરપુર છે.

મોટી મહેલાતો અને સંપત્તિઓ તથા મોટા પહેલવાનો અને બાદશાહો, કેઈ ઊડી ગયા ! સંસાર એટલે કાયા, સંપત્તિ અને સમાગમો, એ ઉપદ્રવ, આપત્તિ અને વિનાશના કલંકથી કલંકિત છે. તો એના પર હૈયાનાં હેત શા ? દિલની આસ્થા શી ?

ભવનિર્વેદ એ ભગવદ્-બહુમાન :

ભવ્યાત્માને આવા સંસાર પર અભાવ જાગે, અરુચિ થાય, ભવનિર્વેદ આવે. એ આવે તો જ ભગવાન પર બહુમાન થાય. વળી ભગવાન વીતરાગ છે, અને ભવ રાગાદિ ઉપર સર્જાય છે. હવે જો ભવ એટલે કે રાગાદિની પ્રત્યે અરુચિ થઈ, તો એનો અર્થ જ એ કે વીતરાગતાનું આકર્ષણ થયું, એટલે કહેવાય કે રાગાદિભર્યા ભવ પર નિર્વેદ એ જ ખરૂં વીતરાગ ભગવાન પર બહુમાન. ભવ પર ઉદ્વેગ થાય નિર્વેદ જાગે, ત્યારે જ વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવાન પર બહુમાન જાગે છે, પક્ષપાત થાય છે. જો ભવનિર્વેદ નથી સંસાર પર લેશ પણ ઉદ્વેગ નથી અને કહે કે મને ભગવાન બહુ ગમે છે, તો એ કથન પોકળ છે. ભવનિર્વેદ વિના વાસ્તવિક ભગવદ્-બહુમાન હોતું જ નથી.

બહુમાન બીજા કોઈ પ્રત્યે નહિ કિન્તુ વીતરાગ અરિહંત ભગવાન પ્રત્યે ધરવામાં આવે તો જ અભયાદિ ધર્મથી માંડીને ઠેઠ ઉપર સુધીનાં કલ્યાણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અચિંત્ય પ્રભાવ એ ભગવાનનો જ છે કે એમના જ બહુમાન ઉપર અભયાદિ કલ્યાણ સિદ્ધ થાય. માટે પ્રધાન કારણના હિસાબે કહી શકાય કે એ જ પ્રભુ અભયાદિનું

પ્રદાન કરે છે.

એટલે ગ્રન્થકાર મહર્ષિ કહે છે કે અરિહંત ભગવાન તે તે રૂપે અર્થાત્ અભય-ચક્ષુ આદિ ધર્મનું દાન કરવા દ્વારા જીવોનાં સમ્યક્ત્વાદિ કુશળ કલ્યાણની પરંપરાનું કારણ બને છે, એ વસ્તુ બતાવતાં સૂત્રકાર 'અભયદયાણં' વગેરે પાંચ સૂત્ર કહે છે.

ભય સાત પ્રકારે છે :

૧) ઇહલોકભય ૨) પરલોકભય ૩) આદાનભય ૪) અકસ્માત ભય ૫) આજીવિકાભય ૬) મરણભય ૭) અશ્લાઘાભય.

૧) 'ઇહલોકભય' એમાં 'ઇહ' એટલે અહીં અર્થાત્ પ્રસ્તુત ભીતિવાળાનો 'લોક' એટલે ક્ષેત્રલોકાદિ નહીં કિંતુ ભાવલોક, અર્થાત્ સમાનજાતીય જીવો, એનાથી ભય, તાત્પર્ય પોતાના સમાન જાતિવાળા તરફથી ભય. દા.ત. મનુષ્યને બીજા મનુષ્યથી ભય, પશુને બીજા પશુ તરફથી ભય.

૨) 'પરલોકભય' એટલે અન્ય જાતી તરફથી ભય દા.ત. મનુષ્યને કૂતરા, સર્પ વગેરે તિર્યંચનો યા ભૂત-પિશાચાદિ દેવ વગેરેનો ભય.

૩) 'આદાનભય' એટલે પોતાનું ચોરાઇ, ઝુંટવાઇ જવાનો ભય.

૪) 'અકસ્માત્ ભય' એટલે બાહ્ય નિમિત્ત વિના જ ઘરમાં કે બહાર રહ્યે રાત્રિ વગેરે સમયે યા તેવા સ્થાનમાં એકાએક ભયની લાગણી ઊભી થાય તે.

૫) 'આજીવિકા ભય' એટલે ચાલુ આજીવિકા પર કોઇનાથી કંઇક અટકાયત ઊભી થતાં યા થવાનો ભય.

૬) 'મરણભય' પ્રસિદ્ધ છે, પોતાને કોઇ રોગ યા અકસ્માત્ થતાં અથવા બહાર હુલ્લડ, પ્લેગ વગેરે ફાટી નીકળતાં 'હાય ! હું મરી જઈશ ?' એવો ભય થાય તે.

૭) અશ્લાઘાભય એટલે અપકીર્તિ-અપજશ થવાનો ભય, આબરૂને ધક્કો પહોંચવાનો, સ્નેહી-સંબંધીમાં કે લોકમાં માન ઘટી જવાનો ભય. 'આવું કરું ને મોટો અપજશ થાય તો ?' એવા ભયથી પ્રવૃત્તિ નથી કરતો.

આ ભયના પ્રતિપક્ષ અર્થાત્ પરિહારથી અભય. ભયની લાગણી મટી જાય એનું નામ અભય. એ આગળ કહેવાનારા ચક્ષુ આદિ ગુણોમાં જરૂરી હોવાથી અને ચક્ષુ આદિ ગુણો સ્વસ્થ આત્મામાં જ પ્રગટતા હોવાથી અભય આત્મસ્વાસ્થ્ય સ્વરૂપ

છે, ધૃતિરૂપ છે.

અભય પહેલું જરૂરી શા માટે ?

ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે અભયગુણ અને આ સંપદામાં આગળ બતાવેલ બીજા ગુણો-ચક્ષુ, માર્ગ, શરણ અને બોધિ એ ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થનારા ગુણો છે. અર્થાત્ અભય આવે તો જ ચક્ષુ પ્રગટે, ચક્ષુ આવે તો જ માર્ગ હોય. તો જ શરણ, અને શરણ ઉપર જ બોધિ જન્મી શકે. એટલે પહેલું અભય યાને વિશિષ્ટ આત્મસ્વાસ્થ્ય જરૂરી છે, કેમકે એ પછીના ગુણોમાં કારણ છે. આ વિશિષ્ટ આત્મ-સ્વાસ્થ્ય ધૃતિ-ધૈર્ય સ્વરૂપ છે, અને ધૃતિ એ સર્વ સાધનાઓમાં અત્યંત આવશ્યક છે. નિઃશ્રેયસ-ધર્મોની યાને સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષસાધક ધર્મોની ભૂમિકા ધૃતિ ઉપર, ચિત્ત-સ્વાસ્થ્ય ઉપર મંડાય છે. મોક્ષ–સાધક એ ધર્મોની ભૂમિકા શું છે ? માર્ગ-બહુમાનાદિ, યાને એ ધર્મ પર બહુમાન, ધર્મ-પ્રશંસા, ધર્મ અભિલાષા આદિ એ ધર્મ ભૂમિકા છે, જેને આગળ 'ચક્ષુ' તરીકે ઓળખાવવાના છે, એ કાંઈ ભયભીત, અસ્વસ્થ, વિહ્વળ, ડોલંડોલ જીવોને સાચા રૂપમાં પ્રગટ થાય નહિ. 'મને કોઈ મારશે તો ? મારું લુંટી લેશે તો ? હાય ! મોત આવશે ?...' આવી ભયની લોથ બેઠી હોય ત્યાં ધર્મરુચિ, ધર્માભિલાષા અને ધર્મ શાનો પ્રગટે ? ધર્મની ભૂમિકાના ગુણો અને ધર્મ જે ચિત્તમાં વસાવવા હોય ત્યાંથી બાધક એવી ભયભીત દશા હટાવવી જોઈએ. માટે અભય, યાને વિશિષ્ટ આત્મ-સ્વાસ્થ્ય પ્રથમ આવશ્યક છે.

ધર્મ ચૂકવાનો ભય નહિ :

એટલું ધ્યાનમાં રહે કે આજીવિકા તૂટવા વગેરેની ચિંતાની પાછળ મુખ્યપણે ધર્મ ચૂકવાનો જ ભય હોય તો એ બાધક નથી. માટે જ અહીં ભય તરીકે ધર્મ ચૂકવાનો ભય સાત ભયોમાં નથી ગણ્યો, ને એનાથી ધર્મરૂચિ સ્વરૂપ ચક્ષુ આદિને માટે જરૂરી એવું જ અભય, ચિત્તસ્વાસ્થ્ય એ કાંઈ ઘવાતું નથી.

પ્ર.—ભય તો બંનેય છે, તો આવો ફરક શી રીતે કે એક તો મોક્ષસાધક ધર્મને રોકે અને બીજો નહિ ?

ઉ.—ધર્મ ચૂકવાનો ભય તો ધર્મ પ્રત્યેની રુચિ હોવાનું સૂચવે છે. ધર્મની રુચિ અભિલાષા વગેરે હોય તો જ એ ભય રહે, માટે એ ધર્મરુચિમાં બાધક નથી. ત્યારે બીજા ભય તો ચિત્તને બગાડે છે, ધર્મ તરફ આકર્ષાવા દેતા નથી.

ખરી રીતે આ ભયોથી વળતું કાંઇ નથી, કેમકે કર્મસંયોગે ઉપદ્રવ આવવાના

હોય તે તો આવે જ છે, પરંતુ ચિત્તમાં એ ઉપદ્રવોનો ભય એ ચિત્તની આંતરિક વસ્તુ હોઇ એનો અત્યંત પરાભવ કરે છે, અતિ પીડે છે, માટે એ ધર્મરુચિને કે ધર્મને ચિત્તમાં પેસવા દેતા નથી.

મોક્ષસાધક સમ્યગ્દર્શનાદિ-ધર્મની ભૂમિકાના ધર્મબહુમાનાદિ ગુણો છે, એ આવવા પૂર્વે અભય યાને ચિત્તસ્વાસ્થ્યની જરૂર એટલા માટે છે કે એ ધર્મ જો ચિત્તસ્વાસ્થ્ય હોય તો ધર્મ સિદ્ધ થાય, કેમકે ધર્મનો સ્વભાવ જ એવો છે કે એ ચિત્તની વસ્તુ હોઈને એને સ્વસ્થ ચિત્તની અપેક્ષા રહે છે.

પ્ર.— ચિત્તમાં બીજા વિકારોની જેમ ભય-પરિણામ પડ્યો હોય છતાં ધર્મ કેમ ન વસી શકે ? જો વસી શકે તો પછી ધર્મને સ્વાસ્થ્યની અપેક્ષા શી ?

ઉ.—સમ્યગ્દર્શનાદિ ધર્મ અને ભય પરિણામને વિરોધ છે, તેથી ભયપરિણામ હોય ત્યાં સુધી ધર્મ ન વસી શકે. કારણ એ છે કે ભય અસ્વસ્થતા ઊભી કરે છે, જે ધર્મસાધક ચિત્તસ્વાસ્થ્યનું વિરોધી છે. આ ભયપરિણામ ધર્મને તો શું પણ ધર્મભૂમિકાગત ધર્મ-બહુમાનને પણ અટકાવનારી છે. માટે જ ચિત્ત-સ્વાસ્થ્ય યાને ધૃતિ ભૂમિકાના ગુણો માટે ય જરૂરી છે.

અરિહંત અભયદાતા શાથી ૪ વિશેષતા :-

ધૃતિ એ જ અભય છે અને તે અરિહંત થકી જ સિદ્ધ થાય છે, એનાં ચાર કારણ છે-

૧. અરિહંત ઉત્કૃષ્ટ ગુણસ્વરૂપ છે.

૨. અરિહંત અચિંત્યશક્તિ સંપન્ન છે.

૩. અરિહંત અભયભાવે અવસ્થિત છે. અને

૪. અરિહંત સર્વ પ્રકારે પરહિત કરનારા છે.

પ્ર. —અરિહંત સિવાય બીજા અચિંત્ય શક્તિ યુક્ત ઇશ્વર પણ અભયદાન કરી શકે ને ?

ઉ. —ના, કેમકે ઉપરોક્ત ચાર વિશેષતાઓ ક્રમશઃ સંકળાયેલી છે, અર્થાત્ ગુણપ્રકર્ષ (ઉત્કૃષ્ટ ગુણ) હોય તો જ એમનામાં અચિંત્ય શક્તિ હોય, અને અચિંત્ય શક્તિ હોય તો જ સર્વથા અભયભાવે રહેવાપણું હોય, અને એમનામાં એ હોય તો જ એ અભયાદિ પરહિત કરી શકે. એટલે ગુણ પ્રકર્ષ વિના તો દોષના અંશ હોવાથી

અચિંત્ય શક્તિ ન હોઈ શકે, એ નહિ તો બીજી વિશિષ્ટ કોઈ શક્તિના દબાણનો સંભવ હોઈ સર્વથા અભયભાવે અવસ્થાન નહિ, તો એના વિના અભયાદિ સમસ્ત પરહિત કરવાનું સામર્થ્ય ન હોઈ શકે. સ્વયં અભયભાવે ન રહ્યા હોય એ બીજાને અભય શું આપી શકે ? ને પાયાનું અભયહિત નહિ તો ઉપરના હિતો તો શું ય આપી શકે ? સર્વથા વીતરાગ સર્વજ્ઞ અરિહંતમાં જ ગુણ પ્રકર્ષ છે, તેથી જે ઈશ્વર કહેવાતા છતાં એવા અરિહંત નથી એમનામાં અચિંત્ય શક્તિ, અભયભાવ અને સર્વથા પરહિતકારિતા સંભવતી જ નથી.

પ્ર. ગુણપ્રકર્ષ વિના પણ અચિંત્ય શક્તિ હોવામાં શો બાધ છે ?

ઉ. બાધ એ, કે જો ગુણ પ્રકર્ષ નથી, તો એનો અર્થ એ જ થાય કે હજી એ દોષમાં બેઠા છે, અને કર્મથી દબાયેલા છે. એમનાનાં અચિંત્ય શક્તિ ને અભયભાવ ક્યાંથી હોઈ શકે ? જીવોએ એવાઓનું જાપ-ધ્યાનાદિ દ્વારા કરેલું આલંબન શી રીતે વીતરાગતા સુધીનાં સર્વ પ્રકારે હિત કરી શકે ? ન કરી શકે તો એમની અચિંત્ય શક્તિ શી ? જાતે જો કર્મથી દબાયેલા છે અને દોષયુક્ત છે, તો એ સર્વથા નિર્ભય નથી બન્યા, કેમકે કર્મના ઉપદ્રવનો ભય ઊભો છે અને રાગાદિ દોષ એમને સતાવી રહ્યા છે. એ બીજાને અભયદાન શું કરી શકે ?

અરિહંતના આલંબન વિના પુરુષાર્થ નકામા છે :—

અરિહંત પ્રભુનું આલંબન એવું છે, અરિહંતનું નામસ્મરણ, અરિહંતના ગુણગાન, અરિહંતનું ધ્યાન, અરિહંતના નિર્ભીક, સાત્ત્વિક જીવનનું સ્મરણ, અરિહંતના સુકૃતોનું અનુમોદન અને અરિહંતના મોક્ષમાર્ગનો તથા આત્મા-કર્મ-ષડ્દ્રવ્ય-સ્યાદ્વાદ વગેરે સિદ્ધાન્તોનો તત્ત્વોપદેશ વગેરે એવા સમર્થ છે કે એ કલ્યાણ સાધનાની ભૂમિકા રૂપે મનને સ્વસ્થ બનાવી દે છે. માટે આ ચિત્તસ્વાસ્થ્ય અને બીજા કલ્યાણ પ્રત્યે અરિહંત પ્રભુ જાપ-ધ્યાનાદિ દ્વારા અસાધારણ, અનન્ય અદ્ભુત કારણ બન્યા ! એમનો જ કોઈક એવો અચિંત્ય પ્રભાવ છે કે નામસ્મરણાદિ એમના કરાય તો જ આ લાભ મળે છે, માટે કહો આ ચિત્ત-સ્વાસ્થ્યનો લાભ પ્રથમ નંબરે અરિહંતના પ્રભાવ યાને ઉપકારને જ આભારી છે. એનું જ નામ અભયના દાતા અરિહંત પ્રભુ છે. એટલે 'ચિત્ત તો જાતે સ્વસ્થ બનાવવાનું છે, એમાં અરિહંત દાતા શેના ?' એવી કુશંકા નહિ કરવી, કેમકે અરિહંતના આલંબન વિના એ નથી બનતું. આ રીતે 'અભયદયાણં' પદનું વિવેચન થયું.

૧૬. ચક્ખુદયાણં

ચક્ખુદયાણં પદમાં ચક્ષુ એટલે કઈ ચક્ષુ લેવાની છે ? સામાન્યથી ચક્ષુ-ઇન્દ્રિય નહિ, કિન્તુ આત્માના એક વિશિષ્ટ ગુણ ધર્મ સ્વરૂપ ગ્રાહ્ય છે.

વિશિષ્ટ આત્મધર્મરૂપ ચક્ષુ એટલે :

આ વિશિષ્ટ આત્મધર્મરૂપી ચક્ષુને શ્રદ્ધા અને રુચિસ્વરૂપ સમજવાની છે કે જે, તત્ત્વ પ્રતીતિ એટલે કે જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બંધ વગેરે તત્ત્વનું શ્રદ્ધાન (સમ્યૂગ્દર્શન) પ્રાપ્ત કરવામાં ખાસ કારણભૂત છે, કેમકે શુદ્ધ ધર્મની પ્રશંસાત્મક રુચિ પ્રગટ થાય તો જ તે બીજ પર પછીથી તેના પાકમાં ધર્મ-અભિલાષાદિ અંકુર વગેરે પ્રગટીને આગળ જતાં સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે. પાયામાં ધર્મરૂચિ જરૂરી છે, એ આવે તો જ તત્ત્વદર્શન પ્રગટે.

આ ધર્મરુચિ બાહ્ય ચર્મચક્ષુ નહિ કિન્તુ આંતરિક એક આત્મધર્મરૂપી ચક્ષુ છે, આત્મધર્મ એટલા માટે કહેવાય છે કે એ આત્માનો એક સ્વભાવ છે અને તે વિશિષ્ટ ઉપયોગ સ્વરૂપ છે. **वत्थुसहावो धम्मो** વસ્તુનો સ્વભાવ એ વસ્તુનો ધર્મ કહેવાય છે, અને **'अनन्तधर्मात्मकं वस्तु'** વસ્તુ અનંત ધર્માત્મક છે, વસ્તુમાં ભિન્નાભિન્નપણે અનંત ધર્મો રહેલા છે, એ હિસાબે આત્મા પણ અનંત ધર્માત્મક છે, એમાંનો એક ધર્મ આંતરિક ચક્ષુ છે, ને તે જ્ઞાનોપયોગ, દર્શનોપયોગની જેમ એક પ્રકારનો ઉપયોગ, રુચિ ઉપયોગ છે. ઉપયોગ એટલે ચૈતન્યનું સ્ફુરણ, એ આત્માનો ધર્મ છે, આત્માનો સ્વભાવ છે. એનાથી તત્ત્વદર્શન થાય છે, માટે એ રુચ્યાત્મક ઉપયોગને અહીં ચક્ષુ કહેવામાં આવે છે.

અહીં ચક્ષુ એ જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ નહિ ! અરિહંત વિના સાધ્ય નહિ :-

પ્ર. —આંતરિક ચક્ષુ તો જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમને કહેવી જોઇએ, કેમકે તત્ત્વદર્શનમાં એ કારણભૂત છે. તત્ત્વ શ્રદ્ધા કે જે મિથ્યાત્વ મોહનીયના ક્ષયોપશમથી સાધ્ય છે એને અહીં ચક્ષુ તરીકે કેમ કહો છો ?

ઉ. —વાત ઠીક છે, પરંતુ જેવી રીતે આંધળાને એટલે કે બાહ્ય ચક્ષુ રહિતને યથાર્થ લાલ લીલો વગેરે વર્ણ નથી દેખાતો, તેવી રીતે તત્ત્વ રુચિ રહિતને જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વનું યથાર્થ દર્શન નથી થઇ શકતું, માટે અહીં રુચિને ચક્ષુ તરીકે લેવામાં આવી, જે મિથ્યાત્વનો ક્ષયોપશમ છે.

પ્ર. —ભલે તેમ હો, છતાં એ રુચિ કાળ, પુરુષાર્થ વગેરે અન્ય સાધનોથી સાધ્ય

હો, પરંતુ ભગવત્પ્રસાદથી સાધ્ય શા માટે કે જેથી અહીં ભગવાનને રુચિદાતા, ચક્ષુદાતા કહો છો ?

ઉ. —રુચિ મોક્ષમાર્ગને અનુકૂળ યાને અનુસરનારી લેવાની છે, અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ માર્ગને અનુસરનારી રુચિની આ વાત છે, અને તે કાંઇ વિના ક્લેશે ગમે તેમ નથી મળી જતી. એ તો ભગવાનના અનુગ્રહથી મળે છે. ભગવાને આ જગતને આત્મા, મોક્ષ, મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષમાર્ગના સાધનરૂપે ભવોદ્વેગ, માર્ગાનુસારિતા, પૂર્વસેવા વગેરે તત્ત્વોનો પ્રકાશ આપ્યો. તે વિના તો જગત ઘોર અંધારામાં અટવાયેલું હતું એટલે આજે પણ એ પ્રકાશ મળે છે એ ભગવાનના અનુગ્રહથી જ મળ્યો એમ કહેવાય. વળી પૂર્વે કહ્યું તેમ ભગવાનમાં કોઈ એવી અચિંત્ય શક્તિ છે કે જેથી એમના જ આલંબને સર્વ કલ્યાણ સિદ્ધ થાય છે. બીજામાં તેવી શક્તિ નહિ હોવાથી એનું આલંબન કરવા જતાં કલ્યાણ નથી સાંપડતું. અરિહંત ભગવાનની આ અચિંત્ય શક્તિ એ જ એમની અસાધારણ કરુણા છે, અનુગ્રહ છે. માટે કહેવાય છે કે એમના અનુગ્રહથી અભય, ચક્ષુ, રુચિ વગેરે મળે છે, અર્થાત્ ભગવાન અભયદાતા, ચક્ષુદાતા, રુચિદાતા છે.

અહીં ધ્યાનમાં રહે કે પૂર્વોક્ત શ્રદ્ધા જો થઈ જાય તો તત્ત્વદર્શન નિયમા થાય છે, અવશ્ય પ્રગટે છે. દા.ત. આંખ દોષ વિનાની બની જાય, તો સફેદ, પીળા, લીલા વગેરે સાચા રંગનું દર્શન થાય છે. કમળો થયો હોય તો ધોળાને પીળું દેખે, એવું ચોખ્ખી આંખમાં નહિ.

ચક્ષુ પછી બોધિ થવામાં કાળ પ્રતિબંધક નહિ, અનુકૂળ છે :-

રોગીને અલ્પ પણ આરોગ્ય આવવાની શરૂઆત થઈ ત્યાં હવે તરત સંપૂર્ણ આરોગ્ય હજી આવ્યું નથી તેથી કરીને કાંઈ એ આવવામાં કાળ અટકાયત કરનારો નથી કહેવાતો. એ તો ઊલટો ઉપયોગી ગણાય છે. કહે છે ને કે 'ભાઈ ! હવે દવા લાગુ પડી છે એટલે કાળ ક્રમે પૂર્ણ આરોગ્ય આવી જશે.' એમ ચૂલે દાળ ચઢવા માંડી, તો કહેવાય છે કે 'હવે થોડા સમયમાં બરાબર તૈયાર થઈ જશે.' આમાં સમય સહાયમાં છે, અટકાયતમાં નહિ. માટે તો રોગીને ઉગ્ર કે વધુ દવા આપીને ઝટ આરોગ્ય લાવવાનું અથવા ચૂલામાં પ્રચંડ અગ્નિ સળગાવીને ઝટ આરોગ્ય પકવવાનું કરવામાં નથી આવતું. એ સૂચવે છે કે અમુક કાળમાનને સહારામાં લેવો છે. પ્રાથમિક દાનગુણ પ્રવૃત્તિ વધતાં ક્રમશઃ મહાદાનગુણમાં પરિણમે છે.

માટી જ ઘડો બની જાય છે, સોનું જ હાર બને છે, હારમાં પરિણમે છે, દૂધ

જ દહીં બને છે, દૂધ દહીમાં પરિણમે છે. એમ અહીં શ્રદ્ધા જ તત્ત્વદર્શનરૂપ થઈ જાય છે.

શ્રદ્ધા થયા પછી તત્ત્વદર્શન થવામાં કોઈ અટકાયત કરનાર નથી, એટલે અવશ્ય તત્ત્વદર્શન થાય છે, ને એના પર ચારિત્ર ધર્મરૂપી કલ્પવૃક્ષ પણ તૈયાર થાય છે. તેથી આ શ્રદ્ધા, ધર્મરૂચિ, યાને આંતરચક્ષુ ધર્મકલ્પવૃક્ષનું અમોઘ બીજરૂપ છે. આ આંતર ચક્ષુ ઇન્દ્રિય ભગવાનના અનુગ્રહથી મળે છે, તેથી અરિહંત ભગવાન ચક્ષુને આપનારા અર્થાત્ ચક્ષુદાતા છે.

૧૭. મગ્ગદયાણં

'મગ્ગદયાણં' એટલે માર્ગ દેનાર (અરિહંત) ને નમસ્કાર હો. અહીં **'માર્ગ'** શબ્દ તેનો અર્થ 'ચિત્તનું વક્રતા વિનાનું ગમન' એવો થાય છે.

હવે આગળ વધવા માર્ગ પામવો જોઈએ તો જ પછી 'ત્યારે જગતમાં તત્ત્વ શું ?' એવી દિલ દર્દભરી જિજ્ઞાસા ઊઠે, અને તો જ પછી સત્યતત્ત્વ મળતાં અપૂર્વ આલ્હાદ સાથે તત્ત્વદર્શન થાય. એટલે તત્ત્વજિજ્ઞાસાને અનુકૂળ ભૂમિકારૂપે માર્ગ જોઈએ. એ માર્ગ એટલે ચિત્તનું અવક્ર ગમન. સ્વસ્થ અને ધર્મરૂચિવાળું બનેલું ચિત્ત પણ જો વક્રતાવાળું હોય તો એમાં સાચી નિખાલસ ભાવની તત્ત્વજિજ્ઞાસા નહિ ઊઠી શકે. એવી જિજ્ઞાસા વિના, ભલે તત્ત્વ સાંભળવા મળ્યાં, તો પણ અંતરમાં તત્ત્વદર્શન નહિ પ્રગટી શકે. માટે ચિત્તની અવક્ર સરળ ગતિ જોઈએ. એ ગતિ પોલા સીધા વાંસની લાંબી નળીમાં સર્વને ચાલવાની ગતિ સમાન છે. નળી વાંકી હોય તો સર્પ ન જઈ શકે.

ચિત્તની અવક્ર ગતિ :

એ એક જાતનો ક્ષયોપશમ છે કે જે આગળના ગુણસ્થાન અર્થાત્ વિશિષ્ટ ગુણલાભને પમાડવા તત્પર છે. આત્મામાં તત્ત્વની સાચી જિજ્ઞાસા જાગવી, એ એક ગુણસ્થાન છે. એની અને પૂર્વની ચક્ષુ (ધર્મરુચિ)ની અવસ્થાની વચમાં વિરોધી દર્શન મોહનીય મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય છે, તેથી જીવ મિથ્યાત્વના કદાગ્રહ છોડી સરળ ચિત્તવાળો બને છે. આ કદાગ્રહ બહુ દુઃખદાયી હોય છે, એ દુઃખદ કદાગ્રહ ટળવાથી સરળતા આવે છે.

આ ક્ષયોપશમ સ્વરસવાહી છે :-

અર્થાત્, કોઇ દાક્ષિણ્યાદિ કારણે નહિ કિંતુ પોતાના સહજ અભિલાષથી

પ્રવર્તમાન. તો જ એ આગળ ગુણ પર ચઢાવી શકે: દાક્ષિણ્યાદિથી પ્રવર્તતાં પ્રવર્તતાં કદાચ સ્વતઃ ઈચ્છા જાગીને ક્ષયોપશમ થાય, ને તેથી આગળ વધાય એમ બને.

હેતુ-સ્વરૂપ-ફળની અપેક્ષાએ ત્રણ શુદ્ધિ :

'માર્ગ' એ અંતઃકરણની એક પ્રકારની સુખાસિકા છે, ઉપશમ સુખસ્વરૂપ છે, અને તે પણ ત્રિકોટિ શુદ્ધ. ત્રિકોટિ-આ હેતુ સ્વરૂપ અને ફળ. એ ત્રણે પ્રકારમાં શુદ્ધ એવું ઉપશમ સુખ એ માર્ગ. માર્ગના હેતુ અભય-ચક્ષુ અર્થાત્ ચિત્તધૃતિ અને ધર્મરુચિ છે, એ હેતુ ઉમદા હોવાથી માર્ગ 'હેતુશુદ્ધ' કહેવાય. અનાદિના પૌદ્‌ગલિક આવેશ અને અતત્ત્વના કદાગ્રહ શાંત પડી જવાથી ઉકળાટ વિહ્‌વળતા શાંત થઈ જાય છે, તેથી જે ઉપશમ પ્રગટે તે સાચો હેતુશુદ્ધ ગણાય. ઉપશમસુખ 'સ્વરૂપશુદ્ધ' એટલે કે એનું પોતાનું સ્વરૂપ શુદ્ધ જોઈએ. તે છે જ, કેમ કે પેલા આવેશ અને કદાગ્રહ જવાથી અંતરાત્મામાં નિર્મળ શાંતતાનો અનુભવ થાય છે, ને એ સુખનો અનુભવ નિર્દોષ, નિરપેક્ષ (સ્વાધીન) અને ચિંતા-સંતાપાદિ વિનાનો હોય છે. એ સ્વરૂપ શુદ્ધ છે. વિષયસુખના અનુભવ તેથી ઊલટા, દોષપૂર્ણ, પરાધીન ને ચિંતા સંતાપયુક્ત હોય છે, એટલે એ સ્વરૂપ શુદ્ધ ન કહેવાય. વળી આ ઉપશમ સુખ 'ફળશુદ્ધ' પણ છે, કેમ કે એનું ફળ આગળ સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસા જાગવાની છે તે છે, જે આ ભવચક્રમાં આત્માનું એક ઉમદા વિકાસ પગથિયું છે.

અનુષ્ઠાનોમાં પણ હેતુશુદ્ધિ વગેરે :

આમ ત્રણેયથી શુદ્ધ ઉપશમ સુખ એ અહીં માર્ગ તરીકે લેવાનું. આ સૂચક છે. બીજા પણ અનુષ્ઠાન હેતુશુદ્ધ, સ્વરૂપ શુદ્ધ અને ફળશુદ્ધ છે કે કેમ એ તપાસવાનું, અને ન હોય તો તેવા બનાવવાનું ધ્યાન રાખવાનું છે. દા.ત. પર્યુષણામાં ટીપ-ટપ્પા વગેરેનાં પૈસા દેવા ન પડે માટે જ જે પૌષધ લઇને બેઠા, તો એ પૌષધ હેતુશુદ્ધ નહિ. એમ સામાયિક-પોષધમાં વિકથા, આરંભ સમારંભના આદેશ વગેરે સેવાય તો એ સ્વરૂપ શુદ્ધ નહિ. ત્યારે એવી ધર્મસાધના કર્યા વગર ગર્વ, બીજાની નિંદા, વિગેરે કરવાનું હોય તો એ ફળ શુદ્ધ નહિ બને. એક નાની નવકારવાળી ગણવામાં પણ આ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. ધર્મી તરીકે જેમ કક્ષા ઊંચી, તેમ વધારે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. નહિતર ઉત્તમ ધર્મ મળવા છતાં, સેવવા છતાં એ અશુદ્ધિઓથી આત્મા કાળો મેશ થાય. પરિણામ ? તામસ ભાવની દૃઢતા, કષાયવૃદ્ધિ, વિષયમગ્નતા, અને દીર્ઘકાળ ભવભ્રમણ ! માટે દરેક ધર્મસાધના વખતે તપાસી લેવું કે આ કોઈ ખોટા, મેલા આશયથી તો નથી કરતો ને ? સાધનામાં દોષોની

ઘાલમેલ તો નથી ને ? ફળમાં રાગ દ્વેષ સંજ્ઞા-ગારવ વગેરેનાં પોષણ તો નથી ને ? જો હોય તો તેને સુધારી લેવા, આશય ફેરવી પવિત્ર કરવો, દોષો અતિચારો દૂર કરવા મથવું, અને વૈરાગ્યાદિની વૃદ્ધિ કરવા ખબરદાર રહેવું.

બાધક દોષો નિવારવા જરૂરી :

માર્ગ એટલે કે વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમથી જ ઉપરનાં તત્ત્વજિજ્ઞાસા, તત્ત્વદર્શન (સમ્યગ્દર્શન) વગેરે ગુણસ્થાન સિદ્ધ થઈ શકે, જો અંતરંગ મિથ્યાત્વ મોહનીયના ક્ષયોપશમનું બળ ન હોય તો માર્ગપાલનની કઠિનાઇથી સ્ખલના પામેલા ચિત્તને સમ્યગ્દર્શનાદિમાં પહોંચવું ટકવું અશક્ય છે. ત્યાં ગુણલાભની અટકાયત થઈ જાય છે. વ્રત-નિયમ લેનારને યા બીજી ધર્મસાધના કરનારને કાંઈક પ્રતિકૂળ આવી પડતાં ચિત્ત ઢીલું પડે છે, અને 'આ નિયમ મેં ક્યાં લીધો ?' કે 'આ ક્રિયામાં ક્યાં બેઠો ?' યા આ ધર્મવહીવટની લપ મેં ક્યાં ઉપાડી ?' અથવા 'આ ભગવાનની પ્રતિમા મેં ક્યાં પૂજવા લીધી ?'...આવા કોક સંતાપ પશ્ચાત્તાપ ઊભા થાય છે. શું છે આ ? અંતરમાં જેની પરંપરા ચાલે એવો સબળ કર્મ ક્ષયોપશમ કર્યો ન હોતો એટલે પ્રતિકૂળતા ઊભી થતાં બાધક કર્મનો ઉદય જોરમાં આવી ગયો અને ચિત્ત હણાયું. આવો ક્ષયોપશમ વિષમ કહેવાય. જેમ રસ્તો વિષમ એટલે કે સરખો સપાટ નહિ પણ ખાડાટેકરાવાળો હોય, તો ચાલતી વખતે ઊંચું નીચું આવતા પગ સ્ખલના પામે છે, એમ આ ક્ષયોપશમ વિષમ હોવાથી એમાં પસાર થતી વખતે થોડી ઊંચી-નીચી થતાં ચિત્ત એમાં સ્ખલિત થઈ જાય છે, એટલે આગળ વધીને પ્રાપ્ત કરવાના ગુણસ્થાનની અટકાયત થઈ જાય છે.

આનો અર્થ એ કે ક્ષયોપશમ વિષમ નહિ પણ સમ એટલે કે સાનુબંધ હોય, એની ઉત્તરોત્તર ધારા ટકી શકે એવો અનુબંધવાળો હોય, તો જ ગુણસ્થાન પ્રાપ્તિ થાય, અનુબંધ વિનાનો હોય તો નહિ, કારણ, ત્યાં તો ક્લિષ્ટ દુ:ખ (કર્મ), નિરનુબંધ (અનુબંધ રહિત) ક્ષયોપશમને અંતરંગ રીતે બાધક બને છે, એટલે પછી એ સહેજે ગુણસ્થાન પ્રાપ્તિની અટકાયત કરે જ.

યોગાચાર્યમતે પણ :

સાનુબંધ ક્ષયોપશમવાળો જ એટલે કે માર્ગ પામેલો જ ગ્રંથિભેદ વગેરે કરી શકે એ વસ્તુ પતંજલિ વગેરે યોગના આચાર્યોએ પણ કહી છે, અલબત્ત જુદા શબ્દોમાં દા.ત. 'પ્રવૃત્તિ-પરાક્રમ-જય-આનંદ-ઋતંભર એ પાંચ પ્રકારે કર્મયોગ છે,' આવા આવા જુદી જુદી જાતના નામ તે તે શાસ્ત્રમાં સાંભળવા મળે છે.

ચરમ-અચરમ-યથાપ્રવૃત્તિકરણ :

કર્મયોગની શરૂઆત પ્રવૃત્તિથી કહી. એ પ્રવૃત્તિ આંતર શુદ્ધિ રૂપ સમજવાની છે, અને એ શુદ્ધિ છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તિકરણના ઘરની છે. નદીમાં કુટાતો કુટાતો પથ્થર સહેજે ગોળ થઈ જાય, એમ ખાસ પ્રયત્ન નહિ છતાં પાપીમાં પાપી દેખાતા જીવનમાં પણ ક્યારેક આવું દેખાય છે. દા.ત. એણે જોયું કે કોક નાનો છોકરો ચોથે મજલેથી નીચે ફરસબંધી પર પટકાઈ પડ્યો અને ખોપરીના ભૂક્કા થયા, તો ત્યાં તરત જ એનાથી ચીસ પડાઈ જશે. શું આ ? અંતરના પરિણામ કંઈક કૂણાં થયા, અને 'બિચારો પડ્યો !' એવું થયું પરંતુ આ કૂણાશ ઝાઝી ટકતી નથી કે આગળ વિકસતી નથી, કેમકે જીવનો તેવો શુભ અધ્યવસાય વિકસાવવાનો વીર્યોલ્લાસ નથી, તેથી પાછો પોતાના ચાલુ મલિન અધ્યવસાયમાં ચાલ્યો જાય છે. આની જેમ જીવમાં ક્યારેક કર્મસ્થિતિનો હ્રાસ કરનારું યથાપ્રવૃત્તિકરણ આવવા છતાં પાછું ઘટેલી કર્મ સ્થિતિ વધી જાય છે એટલે એ ચાલ્યું જાય છે. એનો અર્થ એ કે એ છેલ્લું ચરમ યથા-પ્રવૃત્તિકરણ નથી. ચરમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ તો ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે એ પામ્યા પછી એમાંથી પડવાને બદલે જીવનો શુભ વીર્યોલ્લાસ વધે, અને શુભ અધ્યવસાય પ્રબળ, વધુ પ્રબળ બની અપૂર્વકરણ શરૂ થાય, જીવની શુદ્ધિ વધતી જાય.

પ્રવૃત્તિ-પરાક્રમ-જય-આનંદ-ઋતંભર પ્રવૃત્તિ :-યોગાચાર્ય 'પ્રવૃત્તિ' વગેરે જીવના વિકાસને બતાવે છે. તેમાં **'પ્રવૃત્તિ'** આ ચરમ યથાપ્રવૃત્તિકરણની શુદ્ધિને કહી શકાય.

પરાક્રમ : એના પર જે અપૂર્વકરણની શુદ્ધિ આવે છે તેને 'પરાક્રમ' કહેવાય, કેમ કે એમાં હવે અનાદિની નિબિડ રાગદ્વેષની ગાંઠને ભેદવા માટે જીવ પરાક્રમ કરે છે. એ પરાક્રમ એવું છે કે હવે ત્યાં નીચે પડવાની અર્થાત્ પ્રારંભેલી શુદ્ધિને જરાય ખોવાની નહી, પણ વધારવાની વાત છે.

જય : અપૂર્વકરણ કર્યા પછી શુદ્ધિ વધારી અનિવૃત્તિકરણ કરવામાં આવે છે તેને 'જય' કહેવાય. એમાં વિઘ્નો પર વિજય મેળવ્યો, પ્રારંભેલી શુદ્ધિ આગળ વધારે છે.

આનંદ : અનિવૃત્તિકરણ પછી જીવને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. તેને 'આનંદ' કહેવાય. યોગદર્શનમાં કહ્યું છે કે 'તમો ગ્રંથિ ભેદાવાથી આનંદ પ્રગટે છે', તો અહીં જૈન દર્શનમાં ગ્રંથિભેદ થયા પછી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટવાનું કહ્યું જ છે. તેથી આનંદ સમ્યગ્દર્શનના સ્થાને કહેવાય. સંસારમાં તો આજ સુધી પૌદ્ગલિક

આનંદ મળ્યા હતાં. પણ એના કરતાં આ આત્મિક આનંદ કંઈ ગુણો ઊંચો હોય છે. કેમકે પેલા આનંદ તો મિથ્યાત્વાદિ મોહવિકારના રોગના ઘરના હતા, ત્યારે આ આરોગ્યના ઘરનો છે. ખરજવાની ચળ ઉઠ્યા પછી ખણવામાં ગમે તેટલો આનંદ આવે, પરંતુ એ રોગ મટવાથી પ્રગટતો આનંદ એના કરતાં ઘણો ઉચ્ચ કોટીનો હોય છે.

ૠતંભર :- સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ્યા પછી હવે ઇષ્ટદેવ અરિહંત પરમાત્માની પૂજાની લાલસા જાગે છે, તત્ત્વ સાંભળવા-સમજવાની તાલાવેલી રહે છે, ધર્મ સાધવાની ખરી ભૂખ લાગે છે, અને એ દેવપૂજા આદિની પ્રવૃત્તિ થાય છે, એને 'ૠતંભર' કહેવાય. ૠત એટલે સત્ય, અર્થાત્ તત્ત્વદર્શન એને ભરે, પોષે, અધિકાધિક નિર્મળ કરે તેવી પ્રવૃત્તિનું નામ ૠતંભર. દેવપૂજન, તત્ત્વશ્રવણ પરિચય વગેરે પ્રવૃત્તિ, સમ્યગ્દર્શન આવ્યું હોય તો, સહેજે થાય, અને એ કરતાં કરતાં સમ્યગ્દર્શન કૃતાર્થ બને છે, વિકાસ પામે છે, ઉપર વિરતિના ગુણસ્થાનકે ચઢાવે છે.

૧૮. સરણદયાણં

તત્ત્વવિવિદિષા એ શરણ :-

શરણદાતા અરિહંત પ્રભુને મારા નમસ્કાર હો. પ્રભુ શરણ દાતા આ રીતે, કે શરણ એટલે તાપથી પીડાતાને રક્ષણ આપનારા પ્રભુ છે. અરિહંત પરમાત્મા થકી જ ભયભીતને રક્ષણ મળે છે. આ રક્ષણ, શરણ પ્રસ્તુતમાં તત્ત્વવિવિદિષા અર્થાત્ તત્ત્વચિંતારૂપ છે. 'તત્ત્વ શું હશે !' એ જાણવાની આતુરતા અભિલાષા જાગે, એનું નામ શરણ મળ્યું, ભયથી રક્ષણ મળ્યું કહેવાય.

પ્ર. —ભય ક્યો ? અને તત્ત્વચિંતા એ શરણ કેવી રીતે ?

ઉ. —આ સંસાર એક જંગલ સમાન છે, એમાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગની ગીચ ઝાડી છે. સંસારી જીવો એમાં અનાદિ કાળથી અટવાઇ પડ્યા છે, એવા **ફસાઈ** ગયા છે કે એમાંથી નીકળવાનો માર્ગ શોધવાની વાત તો શું, પરંતુ ફસામણ હોવાનું પણ સમજતા નથી. ત્યાં રહ્યાં એ અતિ જોરદાર રાગ, દ્વેષ વગેરેથી પીડાય છે, વિટંબણા પામે છે, અને અનેક પ્રકારના ભયથી વ્યાકુળ બને છે. બાહ્ય સંયોગોની જે પીડા નથી તે આંતરિક શલ્ય અહંત્વને રાગાદિ કલેશની છે. એ જો ન હોય તો બીજી પીડા છે જ ક્યાં ? ચિત્તના સંક્લેશથી જ આત્મસમુદ્ર ખળભળી ઉઠે છે, સુખશાંતિ રહેતી નથી. એક બાજુ નરકાદિ દુર્ગતિના દુઃખોની પરંપરા, અને બીજી બાજુ ક્રોધ-માન-લોભના તીવ્ર આવેશ, આ બંને ભયજનક લાગે છે, ભયરૂપ

બને છે. અલબત્ત મૂઢતાને લીધે જ જીવને એની ગમ નથી પડતી, અને એ મૂઢતાનું કારણ પેલા જોરદાર રાગ-દ્વેષ-મિથ્યાત્વાદિ રૂપી સર્પોના વિષની પીડા છે.

હવે જો કંઈક પણ એમાંથી માથું ઊંચું કરે, ને એને એમ લાગે કે 'આ બધું શું ચાલી રહ્યું છે ? આ જન્મવું, જીવવું, ને મરવું, આ વારંવાર ફરતા ફરતી, રાગ ને દ્વેષ, મિત્રતા અને શત્રુતા, શેઠાઇ અને ગુલામી વૃત્તિ, રુચિ અને અરુચિ તથા હર્ષ ને શોક કર્યા કરવા, એ શું ? ઘડી ગુસ્સો કરવો ને વળી પાછી ગમ ખાવી, ખીલવું ને પાછું પસ્તાવું, આ બધું શું ? આ દુ:ખની ફોજ કેમ ઉતરી આવે છે ? મને જ કેમ, જડને કેમ નહિ ? ઇષ્ટ સંયોગો કેમ ચાલી જાય છે ? અનિષ્ટ કેમ વળગી પડે છે ? આ બધું શું ? આ ઘટમાળ શું હશે, શી રીતે ચાલતી હશે ? હું કોણ, બીજા કોણ ? ત્યારે તત્ત્વ શું હશે ?' આવી કોઈ ચિંતા જાગે, જિજ્ઞાસા જાગે, તો ઉત્થાનનું પગથિયું લાધે. એજ અરિહંતનું પ્રાથમિક શરણ મળ્યું કહેવાય, કેમ કે અરિહંત શરણ તરીકે શું આપે છે ? એ જ કે જીવોને તત્ત્વ આપી અતત્ત્વમાંથી ઉગારી લે છે.

તત્ત્વનું જ્ઞાન મળે એ મહાન આશ્વાસન આપે છે. રાગાદિ સંકલેશો અને સંસારનું સ્વરૂપ ભયંકર છે. એ ભયની સામે જબરદસ્ત આશ્વાસન તત્ત્વજ્ઞાન છે. સમુદ્રમાં પડેલાને બેટની જેમ રાગાદિથી ક્ષુબ્ધ સંસાર સાગરમાં પ્રાથમિક આશ્વાસન તત્ત્વચિંતા, તત્ત્વજિજ્ઞાસા છે. 'હેં ત્યારે આ સંક્લેશભર્યા ભીષણ સંસારની ગડમથલનું મૂળ કાંઈ હશે ? એ મૂળ નિવારી શકાય એવા ઉપાય હશે ? કહે છે તે તત્ત્વ પ્રકાશક છે, તો શું હશે એ તત્ત્વ ?' આટલી ચિંતા જાગે ત્યાં કંઇક આશ્વાસન ઊભું થયું કહેવાય. આ તત્ત્વચિંતારૂપી હાર્દિક ભાવ ઊભો થાય તેને તત્ત્વની વિવિદિષા કહે છે, તત્ત્વની જિજ્ઞાસા કહે છે. તત્ત્વજ્ઞાન થવા માટે તત્ત્વશુશ્રૂષા વગેરે બુદ્ધિના આઠ ગુણરૂપી પગથિયાં ચઢવાં પડે છે.

બુદ્ધિના ૮ ગુણ :

(૧) તત્ત્વશુશ્રૂષા :- એટલે તત્ત્વ સાંભળવાની ઇચ્છા, 'લાવ ગુરુ પાસે જઇ તત્ત્વ સાંભળું' આ અભિલાષા. તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો જ પછી ગુરુ પાસે જઇ સાંભળવાની ઇચ્છા થાય, અને એ થાય તો જ સાચું શ્રવણ થાય. કંઇ જાણવા સાંભળવાની ઇચ્છા નથી એને સંભળાવો તો ભીંત પર શબ્દ અથડાવા જેવું થાય. તત્ત્વ શુશ્રૂષાને કૂવાની પાતાલસેર જેવી કહી છે, નિત્ય તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી જળ વહેવડાવનારી છે. 'લાવો, વ્યાખ્યાને જરા બે ઘડી બેસી આવીએ, એમ નહિ, પણ 'ચાલ, તત્ત્વ સાંભળી આવું. તત્ત્વ પામ્યા વિનાનું જીવન ધૂળ છે. પછી ભલેને લાખો રૂપિયા

મળ્યા ને ભોગવ્યા તેથી શું ? આ તત્ત્વશુશ્રૂષા જોઈએ.

ઔદયિક ભાવ અને ક્ષયોપશમ ભાવની ધર્મક્રિયા :

બીજા ત્રીજા ઇરાદે થતી ધર્મશ્રવણ વગેરે ક્રિયા તો એક મોહનો ચાળો છે. મોહનીય કર્મના ઉદયનું કાર્ય છે. 'ચાલો વ્યાખ્યાને દલીલો સારી મળે છે, હોંશિયારી આવશે, બીજાને ચૂપ કરી શકાય, વ્યવહારમાં ઉપયોગી થાય,' અગર 'ધર્મી તરીકે માન મળે' વગેરે, આ તો બદઇરાદો છે, આમાં લોભ મોહનીય કર્મનો ઉદય કામ કરી રહ્યો છે. દાનમાં રૂપિયા હજાર દીધા, અભિનંદન મળ્યું બીજાઓએ પણ આપ્યા એમાં નંબર પહેલો મળ્યો, ખીલ્યા, વળી 'પાંચ દસ હજાર દેતાં પાંચ મિટિંગમાં અભિનંદન મળે એમ છે તો દો' આ ઈચ્છા એ મોહનો ઉદય છે, માનાકાંક્ષા છે. ઘરમાં રીસાયા તેથી ઉપવાસ કર્યો એ દ્વેષ મોહનીયના ઉદયથી થયો. એવા મોહના ઘણાં રૂપકો છે જે ધર્મ પ્રવૃત્તિ ય કરાવે, પરંતુ તે ઔદયિક ભાવનો ધર્મ એટલે કે ધર્માભાસ છે. એવું ધર્મશ્રવણ તત્ત્વ-શુશ્રૂષા ગુણ નહિ, ગુણાભાસ છે. હા, દેતાં મનને એમ થાય કે 'આ વિનશ્વર લક્ષ્મીથી અવિનાશી ધર્મ કમાવા મળે છે. રૂપિયા તો એક દિ' જવાના જ છે, પણ ગયા પછી દાનધર્મ નહિ કમાઇ શકાય, માટે એ છે ત્યાં સુધી દઉં,' તો આ રાગ મોહનીયાદિ કર્મના ક્ષયોપશમથી દીધું ગણાય. 'મારા દેવા ઉપર બીજાઓ પણ સારા દેશે, મારા રૂપિયા લેખે લાગશે. ધર્મનું સારું કાર્ય થશે. આવું હોય તો જરૂર ફરી પણ મારે દેવું' તો એ શુદ્ધ ધર્મ છે, ગુણ છે. એ સંસાર ટુંકો કરે છે. એને મૂકી સંસારવર્ધક મોહનું ઘર ભરે એવી ધર્મક્રિયા કોણ સુજ્ઞ કરે ?

તત્ત્વ સાંભળવાની ઈચ્છા મોહના ઘરની નહિ, ગતાનુગતિક નહિ, કિન્તુ તત્ત્વ પામવાની શુદ્ધ ઈચ્છારૂપ જોઈએ અને તેય કૂવાની પાતાલસેર જેવી સદા જીવંત જોઈએ, જ્વાળામુખી જેવી ભભૂકતી જોઈએ. એવી તત્ત્વશુશ્રૂષા એ તો અનુપમ કામધેનુ છે, કેવળજ્ઞાન સુધીનાં ફળ છે.

ગૌતમસ્વામીજીથી પ્રતિબોધિત ૧૫૦૦ તાપસને એવી તત્ત્વશુશ્રૂષા જાગી હતી-'ક્યારે એ મહાયોગી કૈલાસ શિખરેથી નીચે આવે અને એમની પાસેથી તત્ત્વ પામીએ !' આવ્યા, કહે છે 'કૈલાસનાથનાં દર્શન કરાવો, તત્ત્વ બતાવો, કેમ અમે અહીં જ અટકી પડ્યા છીએ ?' ગણધર ભગવાને શું સમજાવ્યું હશે કે પેલા ત્યાંજ દીક્ષા, એમાંથી ૫૦૦ પારણું કરતાં, ૫૦૦ રસ્તે જતાં, અને ૫૦૦ શ્રી વીર પ્રભુના

સમવસરણે પહોંચતાં કેવળજ્ઞાન પામે ? એવું જ કાંક કે કૈલાસનાથ મૂર્તિરૂપ જોવા છે કે જીવંત ? અને નાથનાં દર્શન આમ કરશો ? આત્માનાં ઠેકાણાં વિના ? વિવેક વગરના કાયક્લેશ ગમે તેટલા કરો તેથી શું ? પાપવૃત્તિને, પાપની અપેક્ષાને ત્રિવિધ ત્રિવિધ પચ્ચક્ખાણથી વોસિરાવી બંધ કરી નથી ને મચી પડ્યા છો ઉપવાસ પર ! શું વળે ?' તત્ત્વ સમજાવ્યું, ઠેઠ મુક્તિ સુધીનો માર્ગ બતાવ્યો, મહાવ્રતધારી સાધુ બનાવ્યા. બસ, ધીખતી તત્ત્વશુશ્રૂષાની આગથી આગળ વધતાં ઠેઠ ઘનઘાતી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોને એમણે બાળી ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યા ! ગુરુને છદ્મસ્થતાની ધરતી પર ચાલતા રાખી લોકાલોક પ્રકાશક કેવળજ્ઞાન અને વીતરાગતાના આસ-માનમાં એ ઉડ્યા ! ધન્ય તત્ત્વશુશ્રૂષા !

(૨) શ્રવણ :- બુદ્ધિનો બીજો ગુણ શ્રવણ. શ્રવણ એટલે તત્ત્વના ઉપદેશના અક્ષરે અક્ષર પર શ્રોત્રેન્દ્રિયનું બરાબર સચોટ લક્ષ. બરાબર એટલે શ્રી જ્ઞાનાવરણ-કર્મનો ક્ષયોપશમ થઈ બોધ થાય એવી વૃત્તિવાળું. સચોટ એટલે જેમ બજારની વિશ્વસનીય નવી રુખ-આગાહી સંભળાય એ રીતે.

(૩) ગ્રહણ :- શ્રવણ પણ એ રીતે થાય કે એમાં વક્તા જે જે બોલતા જાય તે તે ગ્રહણ થતું જાય, સમજમાં ઉતારાતું જાય. તત્ત્વ પામવાની ગરજ ઉપરાંત ચિત્તની સાવધાની જોઈએ, બુદ્ધિનો ઉપયોગ જોઇએ, ને શુદ્ધ આશય જોઈએ.

(૪) ધારણ :- સાંભળ્યું, તે વખતે સમજ્યા પણ ખરા, પરંતુ જો એ યાદ ન રાખ્યું તો પછી મીંડું ! તેથી સમજેલું ભૂવિષ્યમાં ન ભૂલાય એ માટે મનમાં એને બરાબર ધારી રાખવાનું, સ્થિર કરી રાખવાનું. ગ્રહણ વખતે જ એવો પુરુષાર્થ થાય તો એ ધારણાના સંસ્કાર નાખી શકે. ગ્રહણ વખતે કહ્યું તેમ સંકલનાબદ્ધ કરીને સમજતા જવાય તો ધારણા સરળ બને છે. વક્તાના બોલવા કરતા સમજ અને સંકલના કરવાની ઝડપ વધારે હોય તો આખા વ્યાખ્યાનના એકે એક મુદ્દા મનમાં બરાબર સાંકળબદ્ધ ગોઠવાતા જાય, ને યાદ રાખી શકાય. પ્રભુ આગળ સ્તવન બોલીએ કે સાંભળીએ ત્યાં પણ કડીએ કડીએ સંબંધ જોડવાનો છે. દા.ત. 'માતા મરુદેવાના નંદ' વાળા સ્તવનમાં જુઓ તો આ પ્રમાણે કડીએ કડીએ સંબંધ યાને સંકલના દેખાશે,-'પ્રભુ ! તમારી મૂર્તિ લોભાવે એવી છે, કેમ કે આપે કરુણા સાગર બની અનુપમ સુંદર કાયા મેળવી છે. અને આપે એ સુંદર રૂપનો ઉપયોગ શો કર્યો ? એ જ કે ત્રિગડેસમવસરણ પર બેસી જીવોને આકર્ષી જોજનગામિની દેશના દેવાનો ! એ દેશના પણ એવી કે એના પર રંભા ઉર્વશી નાચવા માંડે છે, અને કહે

છે કે, 'પ્રભુ ! તું જ બ્રહ્મા, તું જ વિધાતા, તુંજ જ તારણહાર, દેવોમાં અજોડ તું, તુંજ ભ્રાતા, ત્રાતા, વિશ્વદેવા, માટે તો સુર-નર-કિન્નર તુજ ચરણની સેવા કરે છે'...આમ ગ્રહણ થાય તો ધારણા સહેલી બની જાય. એ ધારણાની કસોટી પણ સાંભળવા પછીના કાળમાં કરતા રહેવી જોઇએ.

(૫) વિજ્ઞાન :- વિષય સાંભળ્યો-સમજ્યા-ધારી રાખ્યો, એના પર હવે મોહ, સંદેહ, કે વિપર્યાસ ન થાય એવી રીતે એનો બોધ સંગીન રાખવાનો. મોહ એટલે વ્યામોહ, મૂંઝવણ. શાસ્ત્રની વાત પર મન ડામાડોળ થાય, એક સ્થાનની વસ્તુ મનને બીજા જ સ્થાને જોડાયેલી ભાસે, શું હશે ? એવી મુંઝવણ થાય, એ મોહ કહેવાય. સંદેહ એટલે શંકા, યાદ તો રાખ્યું છે પરંતુ વહેમ પડી જાય છે 'આમ કેમ હશે ? આ હશે કે બીજું ? વિપર્યાસ એટલે ભ્રમ, શાસ્ત્ર-વસ્તુથી તદ્દન ઊલટો જ ભાસ થાય. આ ત્રણેય ઉપસ્થિત ન થાય એવી કાળજી, એવી ચોકસાઇ કરીને રાખેલ બોધ, તે વિજ્ઞાન.'

(૬-૭) ઉહ-અપોહ :- શ્રવણ-ગ્રહણ-ધારણ-વિજ્ઞાન કર્યું, હવે એથી મળેલા પદાર્થ ઉપર ઉહાપોહ કરવો જોઈએ. સમજ્યા પછી ધારી રાખ્યું હોય તો જ એના પર ઉહાપોહ થઈ શકે, વિચારણા થઈ શકે. દા.ત. સાંભળ્યું કે 'જેટલી જરૂરિયાત વધારો તેટલી પીડા વધશે.' તો હવે બહાર દાખલા જોવાના કે ક્યાં જરૂરિયાત વધારી અને આપદાઓ વધી, આ 'ઉહા' એમ 'અપોહ' રૂપે એ દાખલો જોવાનો કે ક્યાં જરૂરિયાત ઘટાડી અને સુખ-શાંતિ વધી.

(૮) તત્ત્વાભિનિવેશ :- 'વિજ્ઞાન અને ઉહાપોહના બરાબર અનુસરણ દ્વારા સિદ્ધ આ પદાર્થ, આ તત્ત્વ, આ સિદ્ધાન્ત આમ જ છે,' એવો પાકો તર્ક-સંશોધિત નિર્ધાર એનું નામ તત્ત્વાભિનિવેશ. અહીં તત્ત્વનો અભિનિવેશ એમાં 'અભિનિવેશ' શબ્દ વાપરી એમ સૂચવે છે કે આમ તો નિર્ણય 'વિજ્ઞાન' નામના પાંચમે પગથિયે થઇ ગયો છે, પરંતુ હજી એના પર તર્ક અને શાસ્ત્રવચનોનો આધાર લગાવી અભિનિવેશાત્મક નિર્ધાર કરવાનો છે, અર્થાત્ તત્ત્વની, દૃઢ પકડવાળો નિર્ણય.

સંસાર નિર્ગુણ, એ જાણ્યા પછી તત્ત્વજ્ઞાન :-

પ્ર. —તત્ત્વ તો જીવ, અજીવ વગેરે ગણાય, એના બોધને છોડીને તત્ત્વ-બોધમાં સંસારની નિર્ગુણતાનો પ્રકાશ કેમ લીધો ?

ઉ.— જીવ, અજીવ વગેરે પણ તત્ત્વરૂપ ત્યારે જ સમજાશે કે જ્યારે પહેલા આ સંસારની નિર્ગુણતા ભાસમાન થશે. કેમકે સંસાર જો નિર્ગુણ નહિ પણ સાર-

ભૂત, માલવાળો અને ઉપકારી લાગતો રહેશે, તો કદાચ ક્યાંકથી જીવનું લક્ષણ, જીવોના ભેદ વગેરે જાણવા મળ્યું તો પણ તત્ત્વરૂપે એને એ હૈયે જચશે નહિ, કેમકે સૂક્ષ્મ-સ્થૂલ જીવમાત્ર હૈયે જચ્યા એનું નામ કે એ જીવો કરુણાપાત્ર લાગે, સ્વસમાન સુખ-દુઃખની લાગણીવાળા લાગતા હોઇ દુઃખ ન દેવાલાયક લાગે, જચ્યું આનું નામ, પરંતુ સંસાર માલદાર સારભૂત લાગતો હશે તો એના રસમાં તણાયા રહી જીવહિંસામય આરંભ સમારંભ વગેરે કર્તવ્ય લાગવાના, જીવોની પરવા રહેવાની નહિ, સૂક્ષ્મ તો જાણે જીવો જ નથી એમ લાગવાનું ! પછી જીવપદાર્થને તત્ત્વરૂપે જચવાની વાત ક્યાં રહી ? એવું જ બીજા પુણ્ય-પાપ-આશ્રવ-સંવર વગેરે પદાર્થોય તત્ત્વરૂપ એને જચવાનું અસંભવિત છે. આમ તો જાણવા ભણવાનું ઘણું ય કર્યું હોય, મગજમાં સ્ટૉક (Stock) સારો સંગ્રહ ભેગો કર્યો હોય, પરંતુ એ જાણે એક Living Library જીવંત ગ્રંથસંગ્રહ ! અંતરમાં તત્ત્વ જચવાની કોઈ વાત જ નહિ, અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાન તત્ત્વાભિનિવેશ તત્ત્વપરિણતિ નહિ.

એ તો મૂળમાં ભાસે કે 'સંસાર નિર્ગુણ છે, દુઃખરૂપ દુઃખફલક-દુઃખાનુબંધી છે, આત્મસ્વરૂપનો આવારક આચ્છાદક છે, 'એમ ભાસે, ને 'એથી વિપરીત મોક્ષ અને મોક્ષનાં સાધન દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર, દાન-શીલ-તપ-ભાવના, એ જ ગુણકારી છે, દુઃખમાત્રનો અંત લાવનારાં છે, શુદ્ધ અનંતજ્ઞાનાદિમય આત્મસ્વરૂપને પ્રગટ કરી આપનારાં છે', એમ ભાસે, તો જીવાદિ તત્ત્વ દિલમાં જ છે. માટે અહીં પહેલું તત્ત્વ ભવનિર્ગુણતા કહ્યું. અનંત પાપાણુના નાશથી પ્રગટેલ તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ ગુણોથી એનો પ્રકાશ થાય છે. તેથી ફળરૂપે ભવવિરાગ થાય છે, સંસાર પરથી પક્ષપાત ઉઠી જાય છે, સંસારનાં જન્મ-મરણ, પુદ્‌ગલસેવા, રાગાદિદોષવશતા, વિષયગુલામી, કર્મપરાધીનતા વગેરે પર ઉદ્વેગ-કંટાળો જન્મે છે, તેથી જ આત્માનાં શુદ્ધ સ્વરૂપ મોક્ષની મમતા, લાલસા જાગે છે.

ખ્યાતિ-પ્રસિદ્ધિ થી થતા તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ ગુણરૂપ નહિ, ગુણાભાસ :-

વિદ્વાન ગોવિંદ બ્રાહ્મણને લાગ્યું કે 'જૈનાચાર્યો પાસે મહાન તત્ત્વજ્ઞાન અને તર્કવિદ્યા છે, એ જો લઈ આવું તો તો પછી હું મહાવાદી તરીકે જગમાં મહાલું.' આવ્યા જૈનાચાર્ય પાસે, જોયું કે, 'સાધુ બન્યા વિના નહિ મળે', એટલે મહાન વૈરાગ્યનો ડોળ દેખાડી દીક્ષા લીધી. હવે તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ દેખાડે છે, એ કેવા છે ? ગુણાભાસ કેમકે કીર્તિના એક ઉપાય તરીકે ઊભા કરેલા છે. મંડ્યા ભણવા, પરંતુ ભવિતવ્યતા સારી કે વિશ્વમાં અનન્ય એવું જૈન તત્ત્વજ્ઞાન જેમ જેમ મેળવતા ગયા

તેમ તેમ એ તત્ત્વસિદ્ધાન્તમાંનું સ્વપ્નેય નહિ દેખેલું તે હવે શુધબુધમાં દેખવા મળ્યું, તેથી 'ઓહો !' થતું ગયું અને મિથ્યાત્વ ઓગળતું ચાલ્યું. આમાં અનંત પાપ પરમાણુઓનો નાશ થતો જવાથી હવે સાચી તત્ત્વશુશ્રૂષા આદિ પ્રગટતા ગયા અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રથમ સંસાર-નિર્ગુણતાના તત્ત્વનો પ્રકાશ થયો, મનને લાગ્યું કે, 'અરે ! આ હું ક્યાં ભૂલો પડી ગયો ? આટલા ઊંચા તત્ત્વોના જ્ઞાનથી મેં મોટા વાદી તરીકેની ખ્યાતિ, રાજનાં સન્માન, ધનના ઢગલા...આ મેળવવાની કુમતિ કરી ? એ બધુંય અંતે તો સંસાર જ ને ? એ કેટલું ટકવાનું ? મર્યા પછી અનંત કાળના પ્રવાસમાં શું ? આ વિરાટ વિશ્વમાં જીવની કર્મપરાધીનપણે થતા કંગાળ ગુલામી, મૂલ્યહીનતા, વિવિધ યોનિઓમાં ભ્રમણની મહાદુર્દશા...આ બધાની આગળ તુચ્છ કીર્તિ-કંચનની શી કિંમત ? અહાહાહા ! શું રત્ન જેવા માનવભવને આ કીર્તિ-કંચનની વિટંબણામાં જ પૂરો કરવાનો ?' કીર્તિ-કંચન વગેરે સ્વરૂપ સંસાર પર ભારે વૈરાગ્ય ઝળહળ્યો ! ગુરુ આગળ એકરાર કરી પ્રાયશ્ચિત્ત પૂર્વક સાચી તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ દ્વારા ક્રમશઃ મહાન વ્યાખ્યાકાર સમર્થ ગોવિંદાચાર્ય બન્યા !

જલ-ક્ષીર-અમૃતસમા શ્રુત-ચિંતા-ભાવનાજ્ઞાન :-

(૧) **શ્રુતજ્ઞાન** એટલે વાક્યાર્થ જ્ઞાન, જેટલું સાંભળ્યું તેનું શબ્દાર્થ જ્ઞાન. આટલું પણ ગુરુ વિનયભક્તિ, શુદ્ધ તત્ત્વપ્રકાશ-રુચિ અને મોહ અજ્ઞાનના નિવારણની રુચિ વગેરેના પાયા ઉપર જ થઈ શકે કેમકે તો જ એ જ્ઞાન મૃદુ અલ્પમાત્રામાં ય તૃષ્ણા શાંત કરી શકે છે. **'ઉપદેશ પદ'** અને **'અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્'** શાસ્ત્રયોગ શુદ્ધિ નામના અધિકારમાં શ્રુત-ચિંતા-ભાવનાજ્ઞાનને સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું છે કે શ્રુતજ્ઞાન કોઠીમાં પડેલા બીજ સમાન છે, કેમકે એમાં આગળના ભાવનાજ્ઞાન સુધીના પાકની શક્તિ પડેલી છે, પરંતુ હાલ તો છે તેટલું જ રહેનારું છે.

(૨) **ચિંતાજ્ઞાન** એટલે ચિંતન, મનન, તર્ક-યુક્તિ-દૃષ્ટાંત-અન્વય-વ્યતિરેક વગેરે લગાડવા દ્વારા નિશ્ચિત એવો, તે સહિત પ્રસ્તુત વાક્યના અર્થનો બોધ. તે ચિંતનાદિ દ્વારા જ થાય, માટે એને ચિંતાજ્ઞાન કહેવાય છે. એ જ્ઞાન પાણી પર પ્રસરી જતા તેલના બિંદુની માફક વિસ્તાર પામનારું છે. મહાવાક્યાર્થ ઉપરથી સંબંધિત કેટલાય ભાવોનું જ્ઞાન થઇ શકે છે. એ મધ્ય માત્રાનું જ્ઞાન છે.

(૩) **ભાવનાજ્ઞાન** એટલે વાક્યાર્થ-મહાવાક્યાર્થ જ્ઞાન કરવા ઉપર સમસ્તકથાનું રહસ્ય શું, તાત્પર્ય શું છે, ઐદંપર્ય શું છે એનું જ્ઞાન, પરંતુ તે વિધિનિષેધમાં યત્નવાળું હોય અર્થાત્ વિહિત વસ્તુમાં પ્રવૃત્તિ અને નિષિદ્ધ વસ્તુથી નિવૃત્તિ

કરાવનારું તાત્પર્યજ્ઞાન તે ભાવનાજ્ઞાન. મહાવાક્યાર્થજ્ઞાનમાં તો શબ્દાર્થ જ્ઞાનને પૂર્વાપર સંબંધ અને યુક્તિ પ્રયુક્તિ દ્વારા સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત કર્યું, પરંતુ તાત્પર્ય જ્ઞાનમાં સમસ્ત કથનનો અંતિમ ભાવ લેવાય છે. વક્તાને આ કહીને અંતે શું વિવક્ષિત છે તે નક્કી કરાય છે. ભાવનાજ્ઞાન એ ઊંચી માત્રાનું જ્ઞાન છે.

જ્ઞાનની આ ત્રણ કક્ષા પરથી સમજાય એવું છે કે શ્રુતજ્ઞાન માટે શાસ્ત્રના અક્ષર પકડી યથાશ્રુત અર્થ સમજવો પડે, ચિંતાજ્ઞાન માટે તર્કયુક્તિપૂર્વક શાસ્ત્ર-માંનાં આજુબાજુના સંદર્ભ અને પ્રતિપાદન સાથે સંગતિ કરીને અર્થ બોધ કરવો ઘટે, તેમજ ભાવનાજ્ઞાન માટે શાસ્ત્રનાં વિધિ-નિષેધ અને તત્ત્વસિદ્ધાન્તોને અનુ-રૂપ ભાવ આમાંથી ફલિત કરવો જોઈએ. તો જ તત્ત્વ પ્રકાશ લાધે. શાસ્ત્રમાં મૂર્તિ-પૂજાનો નિષેધ છે, સાધુને સવસ્ત્ર ધર્મ નથી હોતો, મોંઢે મુહપત્તિ સદા બાંધી રાખવી જોઈએ, શાસ્ત્રમાં દયા ધર્મની મનાઇ છે, નિમિત્ત કાંઈ કરતું નથી, બાહ્ય ક્રિયામાં ધર્મ નથી કહ્યો.

શાસ્ત્રમાંથી ગમે તે વાક્ય ઉપાડી લેવું, કુતર્ક લડાવવા, તથા શાસ્ત્રના બીજા ભાવ સાથે વિરોધ ઊભા થાય તેની પરવા ન કરવી, અને મનઘડંત અર્થ ઘટાવવો, એ આ કોટિમાં ન આવે. માટે ગમે તે વાક્યને પકડીને 'શાસ્ત્રમાં મૂર્તિ-પૂજાનો નિષેધ છે, સાધુને સવસ્ત્ર ધર્મ નથી હોતો, મોંઢે મુહપત્તિ સદા બાંધી રાખવી જોઈએ, શાસ્ત્રમાં દયા દાનની મનાઇ છે, નિમિત્ત કાંઈ કરતું નથી, બાહ્ય ક્રિયામાં ધર્મ નથી કહ્યો, પુણ્યક્રિયા હેય છે, વગેરે કરાતાં પ્રતિપાદન શ્રુત-ચિંતા-ભાવના જ્ઞાનની ભૂમિકા સિદ્ધ કર્યા વિનાના છે, માટે તત્ત્વજ્ઞાનાભાસના ઘરના છે.

આ ત્રણ જ્ઞાનકક્ષાને જલ, દૂધ અને અમૃતની ઉપમા આપી છે. એ જલ વગેરે ઉત્તરોત્તર અધિક દાહશામક અને મિઠાશવાળું હોય છે, જલ કરતાં દૂધ વધારે, દૂધ કરતાં અમૃત વધારે, એમ શ્રુતજ્ઞાન કરતાં ચિન્તાજ્ઞાન અને ચિન્તાજ્ઞાન કરતાં ભાવ-નાજ્ઞાન વધારે વિષયતૃષ્ણાશામક છે. (અથવા કહો, જલથી શુષ્કતા મટી ભિનાશ આવે, દૂધથી રુક્ષતા જઈ સ્નિગ્ધતા આવે અને અમૃતથી મૂર્છા-જડતા જઈ ચૈતન્ય સ્ફુરાયમાન થાય. એમ શ્રુતજ્ઞાનથી વિષયતાપની શુષ્કતા મટી ઉપશમની ભિનાશ આવે, ચિન્તાજ્ઞાનથી વિષયચિંતાની રુક્ષતા મટી તત્ત્વચિંતનની સ્નિગ્ધતા આવે, અને ભાવનાજ્ઞાનથી વિષયરસની જડતા મટી તત્ત્વાભિનિવેશનું ચૈતન્ય આવે.

પ્ર.—અહીં જ્ઞાનને માત્ર વિષયતૃષ્ણા-નિવારક જ કેમ કહ્યું ? કષાયશામક કેમ ન કહ્યું ?

ઉ.—કષાયનું મૂળ વિષયો છે. 'શ્રી આચારાંગ'માં કહ્યું છે **'जे गुणे से मूलट्ठाणे'** જે શબ્દાદિ વિષયગુણો છે, તે સંસારના મૂળરૂપ કષાયોનું સ્થાન છે. કષાયો વિષયમાંથી ઉઠે છે. ઇન્દ્રિયોના વિષયોની ખાતર જીવ ક્રોધાદિ કષાયો સેવે છે. ત્યારે તો 'ઉપદેશમાલા' કાર કહે છે કે આ જગતમાં વિષયો ન હોત તો જગતના જીવો કેટલા બધા સુખી હોત ! વિષયોના લીધે જીવ રાગ, દ્વેષાદિ કરી કરી દુ:ખી થાય છે, ક્લેશ પામે છે. એ વિષયોની તૃષ્ણા મટે, પછી કષાય તો સહેજે અટકવાના, કેમકે પછી તો કષાયો કરે જ કોના માટે ? એટલે અહીં કષાય-નિવારક ન કહ્યું. આ પરથી એ સ્પષ્ટ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન થવાના મૂળમાં વિષયતૃષ્ણા શમવી જ જોઈએ, તો જ એ જ્ઞાન કહેવાય. આજની ભૌતિક વિદ્યા-કેળવણીને જ્ઞાનદાનના નામે ઓળખવામાં આવે છે એ કેવી ભ્રાન્તિ છે એ આથી સમજી શકાય છે.

૧૯. બોહિદયાણં

'બોહિદયાણં' એટલે બોધિ આપનારને, (નમસ્કાર હો). 'બોધિ' એટલે જિનેશ્વરદેવે કહેલા ધર્મની પ્રાપ્તિ. આ 'ધર્મની પ્રાપ્તિ' શબ્દ બહુ વિશાલ અર્થમાં છે. વિશાલતા એ, કે ઠેઠ વીતરાગ બનવા સુધી જે ઉત્તરોત્તર ચઢિયાતા આંતરિક ધર્મ સ્પર્શવાની જરૂર છે. તેની સ્પર્શના એ ધર્મ પ્રાપ્તિ છે, અર્થાત્ બોધિ છે. પરંતુ પ્રસ્તુતમાં 'શરણ' અને તત્ત્વવિવિદિષા પછી નજીકમાં પ્રાપ્ત થનાર 'બોધિ' લેવી છે. એટલે ગ્રંથકાર કહે છે કે અહીં 'બોધિ' શબ્દથી જિનોક્તધર્મપ્રાપ્તિ સમ્યગ્દર્શન સ્વરૂપ લેવી. વિશાળ અર્થવાળી બોધિના અનેક પ્રકાર તો જુદા જુદા અનેક વિશુદ્ધ વિશુદ્ધતર અધ્યવસાયથી પ્રગટ થાય છે, પરંતુ ઉપરોક્ત સમ્યગ્દર્શનરૂપ બોધિ ત્રણ કરણથી પ્રગટ થાય છે, (૧) યથા પ્રવૃત્ત કરણ, (૨) અપૂર્વકરણ અને (૩) અનિવૃત્તિકરણ. આ કરણમાં પણ શુભ અધ્યવસાયથી જીવના વીર્યોલ્લાસનું સ્ફુરણ થાય છે. રાગદ્વેષની દૃઢ ગ્રન્થિ (ગાંઠ) જે પૂર્વે કદી ભેદાઇ નહોતી તે હવે અપૂર્વકરણના પરાક્રમથી ભેદાય છે.

રાગ-દ્વેષની ગાંઠ કેવી દુર્ભેધ !: અનંતો કાળ અને અનંતા માનવ અવતાર પણ વહી ચાલ્યા, છતાં જીવની અનંતાનુબંધી રાગદ્વેષની પકડ જબરી ! શાસ્ત્ર કહે છે કે, જીવ 'નવગ્રૈવેયક' નામના સ્વર્ગમાં ય અનંતી વાર જઈ આવ્યો, ત્યાં નિર્વિકાર સ્થિતિ અનુભવી આવ્યો, કેમ કે ઘણી ઊંચી કોટિનું શાતા વેદનીય પુણ્ય ત્યાં ભોગવવાનું એટલે ઇન્દ્રિયવિકારની અશાતા જાગવા જ ન દે ! અને વિષય વિકાર નહિ પછી કષાય ક્યાં કરવાના ? આમ બાહ્ય રીતે કોઇ કષાય દેખાય નહિ છતાં અંત-

રમાં કષાયની ચિકાશ ઊભી જ રહી, ફર્સ્ટ નંબરના અનંતાનુબંધી રાગદ્વેષ-કષાયો દેખાવમાં નહિ એટલું જ, બાકી એમણે આત્માનો કબજો નહિ છોડેલો, એટલે જ વિષય વિરાગ નહિ, સંસાર પ્રત્યે ઘૃણા નહિ, પક્ષપાત ઊભો. અનંતાકાળની આ રાગ-દ્વેષની કારમી પકડમાંથી છૂટવા ભગીરથ અપૂર્વકરણનો પુરુષાર્થ થાય, ત્યારે જ ગ્રંથિભેદ, થઈ સમ્યગ્દર્શનના દર્શન થાય.

સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થતાં પ્રશમ-સંવેગ-નિર્વેદ-અનુકંપા આસ્તિક્ય નામના ગુણો પ્રગટ થાય, પરંતુ પશ્ચાનુપૂર્વી ક્રમથી પ્રગટે અર્થાત્ પહેલું આસ્તિક્ય પ્રગટે, પછી અનુકંપા, પછી નિર્વેદ, પછી સંવેગ અને છેલ્લો પ્રશમ પ્રગટ થાય. ઝડપથી પ્રગટવાને લીધે એક સાથે પ્રગટ્યા જેવા લાગે.

વિજ્ઞપ્તિ :- સમ્યગ્દર્શન એ બોધિ છે, એને વિજ્ઞપ્તિ પણ કહે છે. 'વિજ્ઞપ્તિ' એટલે વિશિષ્ટ જ્ઞપ્તિ, જ્ઞાન પ્રકાશ. એમ તો જ્ઞાન પ્રતિભાસરૂપ હોય, જેમ બાળક સાપને દેખે છે, પરંતુ એની એને ભય જેવી કોઈ અસર નથી. વિષ્ટાને દેખે છે, દુર્ગંછા જેવી કોઈ અસર નથી. કરન્સી નોટો દેખે છે, પણ હર્ષોલ્લાસ જેવી કોઈ અસર એને નથી. એ પ્રતિભાસ-જ્ઞાન. એની કિંમત નથી. પરિણતિ જ્ઞાન કિંમતી છે. **જે જ્ઞાનની દિલમાં અનુરૂપ અસર હોય એ પરિણતિ જ્ઞાન.** એ જ વિશિષ્ટ જ્ઞાન, વિજ્ઞપ્તિ. ઇંદ્રિયો-કષાયો-હિંસાદિ પાપો વગેરેને આશ્રવ તરીકે સંસારવર્ધક તરીકે જાણ્યા, તો એ સંસારવર્ધક હોવાથી એનો ભય લાગે, આત્માના બગાડરૂપ હોઇ એના પ્રત્યે દુર્ગંછા થાય, એનું નામ અનુરૂપ અસર, એવી અસરવાળું જ્ઞાન એ પરિણતિ જ્ઞાન.

મોટી કિંમત જ્ઞાનની અસરની છે, જ્ઞાનના પ્રમાણની નહિ. કેટલા પ્રમાણમાં જાણ્યું એના કરતાં કેવું જાણ્યું એનું મહત્ત્વ વધારે છે. કહે છે ને, Quality counts, not quantity. નવકાર સૂત્રનો વિસ્તાર કેટલો જાણ્યો એના કરતાં નવકાર જાણ્યો એ જાણકારી કેવી અસરવાળી છે. એણે હૃદયભેદ કેવો કર્યો, ઝણઝણાટી કેવી કરી, ઊંચા નીચા કેવા કર્યા, એ જોવા જેવું છે. ત્રિપદી આપણે સાંભળી તો આપણે પણ જાણી, અને ગણધર ભગવાન પણ જાણે છે, ફરક કેટલો ! બસ આ યોગ્ય અસર-વાળું જ્ઞાન એ જ વિજ્ઞપ્તિ, એ જ સમ્યગ્દર્શન. એમાં જ્ઞાનના વિસ્તૃત પ્રમાણનો નિયમ નહિ, પરંતુ એની હૃદય ભેદકતાનો નિયમ ખરો, હૃદયપલટાનો નિયમ ખરો. એ થાય એટલે તો નિશ્ચિન્તતા-નઘરોળતા ગઇ, રાત દિ' ચેન ન પડે, 'મારા આત્માનું શું થશે !' આ ચિંતા જાગી, સંસાર તરફની દિશા હતી તે હવે મોક્ષ તરફની થઈ. આ વિજ્ઞપ્તિ-બોધિ મોંઘી ચીજ છે, તેથી જ્ઞાનીઓ આપણી પાસે આની વારંવાર

પ્રાર્થના કરાવે છે-

'આરુગ્ગ બોહિલાભં...દિંતુ', 'સમાહિમરણં ચ બોહિલાભો અ સંપજ્જઉ.' પ્રાર્થનાની જબરદસ્ત તાકાત છે, દિલથી એ વારંવાર થવી જોઇએ.

અભયાદિ પાંચ અપુનર્બંધકને જ મળે :-

બોધિ સુધીના આ પાંચ અર્થાત્ અભય, ચક્ષુ, માર્ગ, શરણ અને બોધિ અપુનર્બંધક આત્મામાં જ પ્રગટ થઇ શકે, કેમ કે પુનર્બન્ધક જીવ એ પામી શકતો નથી. અપુનર્બન્ધક એટલે મિથ્યાત્વાદિ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જે હવે સંસારકાળમાં કદી બાંધવાનો નથી તે. એવા આત્માનાં સુલક્ષણો પૂર્વે કહ્યાં છે, જેમ કે તીવ્ર ભાવે પાપ ન કરે, ઘોર સંસાર પર બહુમાન આસ્થા-પક્ષપાત ન ધરે, સર્વત્ર ઔચિત્ય જાળવે. આ ગુણો કેવા આત્મસાત્ કરી અનાદિ-અશુદ્ધ આત્માનું કેવું પરિવર્તન કર્યું હશે, કેવો એને હચમચાવી મૂક્યો હશે કે હવે એ યાવત્ સંસારકાળ મિથ્યા-ત્વાદિ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ વગેરે નહિ બાંધવાનો ! પતન થાય તો પણ નહિ ! આવો અપુનર્બંધક આત્મા જ અભય, ચક્ષુ વગેરે ગુણોનું સંપાદન કરી શકે.

સમ્યગ્દર્શન માટે કેટકેટલું જરૂરી ? : આ ઉપરથી એ જોવા જેવું છે કે બોધિ યાને સમ્યક્ત્વ પામવા પૂર્વે કેટકેટલી સુંદર પરિસ્થિતિ આત્મામાં ઊભી કરવી અતિ આવશ્યક છે. દા.ત. (૧) વિશુદ્ધ અધ્યવસાય દ્વારા મિથ્યાત્વાદિ કર્મનો ક્ષયોપશમ, (૨) ઔદાર્ય-દાક્ષિણ્ય-પાપજુગુપ્સા-નિર્મળબોધ અને પ્રાયઃ જનપ્રિયત્વ, એ લોકોત્તર ભાવોની સિદ્ધિ, (૩) વિષય સુખની લગનીની નિવૃત્તિ, એમ ધર્મ-અરુચિ, ક્રોધની ખણજ અને દૃષ્ટિસંમોહની નિવૃત્તિ (૪) અભય અર્થાત્ આત્મસ્વાસ્થ્ય આદિ ગુણો યાવત્ શરણ-તત્ત્વજિજ્ઞાસા સાચી શુશ્રૂષા શ્રવણ વગેરે આ બધું મેળવવું પડે.

લૌકિકભાવો :- ક્ષુદ્રતા, કૃતઘ્નતા, અનુચિત વર્તન, સ્વાર્થ-સ્વચ્છંદતા, પાપરતિ, અજ્ઞાનતા, મૂઢતા અને નિષ્ઠુરતા એ લૌકિક ભાવ છે.

પાંચ લોકોત્તર ભાવો :-

(૧) ઔદાર્ય એટલે તુચ્છ હલકટ વૃત્તિનો ત્યાગ કરી વિશાલ દિલ, ઉદાર ભાવ રાખવા અને ગુરુજન તથા દીન-નિરાધાર જન પ્રત્યે ઉચિત વર્તન રાખવું તે. **(૨) દાક્ષિણ્ય** એટલે પણ એવો શુભ અધ્યવસાય કે જેમાં બીજાનાં કાર્ય કરવા તરફ ઉત્સાહ રહે અને જે ગંભીરતા તથા ધીરતા સ્થિરતાથી યુક્ત હોય. તથા ઇર્ષ્યા-અસૂયા (પર પ્રશંસાની અસહિષ્ણુતા) થી રહિત હોય. **(૩) પાપ જુગુપ્સા** એટલે થઈ

ગયેલ પાપો બદલ સમ્યગ્ વિશુદ્ધ ચિત્તથી ખેદ-ઉદ્વિગ્નતા તથા નવાં પાપ ન કરવા અને ભાવી કાળે કરવાનું ચિંતન ન કરવું તે. (૪) **નિર્મળ બોધ** એટલે શુશ્રૂષાના ઉલ્લસિત ભાવથી ઉપશમપ્રધાન શાસ્ત્ર દ્વારા ઉત્પન્ન થતું શ્રુત-ચિંતા અને ભાવના સ્વરૂપ=જ્ઞાન, અર્થાત્ વાક્યાર્થ મહાવાક્યાર્થ-ઐદમ્પર્યાર્થનું જ્ઞાન (૫) **જનપ્રિયત્વ** એટલે એવી નિર્દોષ લોકપ્રિયતા કે જે બીજાઓમાં ધર્મપ્રશંસા-રુચિ-પ્રવૃત્તિ આદિરૂપ ધર્મબીજાધાન વગેરે પ્રેરણા દ્વારા સ્વ-પરમાં ધર્મપ્રેરક-ધર્મપૂરક-ધર્મવર્ધક બને અને ધર્મસિદ્ધિ સુધી પહોંચાડે. પાંચનો સંક્ષેપ આ રીતે-

ઔદાર્ય	દાક્ષિણ્ય	પાપજુગુપ્સા	નિર્મળ બોધ	જનપ્રિયત્વ
• તુચ્છવૃત્તિનો ત્યાગ • ઉદારવૃત્તિ • ઔચિત્ય	• પરકાર્યનો ઉત્સાહ • ગંભીર-ધીર સ્થિરતા • ઈર્ષ્યા-અસૂયાનો ત્યાગ	• અતીત પાપનો ખેદ • વર્તમાનમાં પાપાકરણ • ભાવિ પાપ ન ચિંતવવું	• શુશ્રૂષા પૂર્વક શમપ્રધાન • શાસ્ત્રોનું શ્રવણ અને • શ્રુત-ચિંતા ભાવના જ્ઞાન	• પરમાં ધર્મબીજાધાનાદિની પ્રેરક અને • સ્વપરમાં ધર્મ સિદ્ધિ સુધી પહોંચાડે એવી લોકપ્રિયતા

આરોગ્ય અને વિકાર :-

અહીં યોગ્યતાનો ઔદાર્યાદિ લોકોત્તર ભાવોના આસ્વાદરૂપ કહીને વિષયાભિલાષથી વિમુખતા કરાવનારી કહી, એથી ધર્મઆરોગ્ય અને પાપવિકાર શમનનો નિર્દેશ કર્યો. શ્રી ષોડશક શાસ્ત્રમાં પણ એ જ વાત કહી છે. જેમ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થતાં વ્યાધિ-વિકારો હવે પ્રવર્ત્યા રહેતા નથી, એવી રીતે ઔદાર્યાદિ લોકોત્તરભાવ રૂપ ધર્મ-આરોગ્ય પ્રાપ્ત થતાં પાપવિકારો હવે પ્રવર્તતા નથી. અતિ વિષયતૃષ્ણા દૃષ્ટિસંમોહ, ધર્મપથ્યમાં અરુચિ અને ક્રોધની ખણજરૂપી પાપવિકારો શાંત થઈ જાય છે.

પાપવિકારો-વિષયતૃષ્ણા-દૃષ્ટિસંમોહ-ધર્મ-પથ્યની અરુચિ ક્રોધખણજ :-

૧) અતિ વિષયતૃષ્ણા :- એ આત્માનો એક એવો પાપી વિકાર છે કે જેથી જીવ ગમ્ય-અગમ્ય ભોગ્ય-અભોગ્ય વિષયનો વિવેક ભૂલીને શબ્દ-રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શને વિશે બધે જ અત્યંત અણધરાયેલો રહે છે.

૨) દૃષ્ટિ સંમોહ એવો અધમ વિકાર છે કે જેથી ફળને આશ્રીને સમાન એવી પણ બે પ્રવૃત્તિમાં નામ ભેદે વિપરીત દૃષ્ટિ રખાય છે અને તે દૃષ્ટિને પાછી આગમમાન્ય તરીકે સમજવામાં આવે છે. દા.ત. સ્વૈચ્છિક હિંસા અને યજ્ઞસંબંધી હિંસા,

બંનેમા ફળ સ્વયં માંસ ભક્ષણ સમાન છે, પરંતુ યજ્ઞીય હિંસાની પ્રવૃત્તિને વિધિ પ્રવૃત્તિ તરીકે જુદા નામથી સંબોધી, એમાં નિષિદ્ધ એવી સ્વૈચ્છિક હિંસાથી વિપરીત દૃષ્ટિ વેદવિહિત તરીકેની દૃષ્ટિ રાખે છે, (અને લેશ પણ પાપરૂપ ન માનતા એ હિંસા આચરે છે.) આ દૃષ્ટિનો સંમોહ છે.

૩) **ધર્મપથ્યની અરુચિ** એવી છે કે એમાં ધર્મશ્રવણ તરફ અવજ્ઞા-બેપરવાઈ હોય છે, તત્ત્વ અને પારમાર્થિક પદાર્થના રસાસ્વાદથી વિમુખતા હોય છે અને ધાર્મિક આત્માઓ સાથે સંપર્ક હોતો નથી.

૪) **ક્રોધની ખણજનું** લક્ષણ એ છે કે સાચા-ખોટા દોષને સાંભળીને વસ્તુ રહસ્ય વિચાર્યા વિના તરત જ અંદર બહાર ઉકળાટ ઉછળી આવે.

અભય-ચક્ષુ-માર્ગ-શરણથી જે બોધિ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે એ આત્માના ભાવનું આરોગ્ય શરૂ થાય છે એ માટે પૂર્વોક્ત લોકોત્તર ભાવો પ્રાપ્ત થાય અને પાપવિકારો શમાવાય એ બહુ જરૂરી છે. એથી આત્મામાં યોગ્યતા ઊભી થાય છે અને અભયાદિથી માંડીને ઉત્તરોત્તર કર્મક્ષયોપશમ વધતાં વધતાં એનો આસ્વાદ આવે છે.

૨૦. ધમ્મદયાણં

અરિહંત ભગવાન તાત્ત્વિક ધર્મના દાતા છે, તાત્ત્વિક ધર્મના ઉપદેશક છે, તાત્ત્વિક ધર્મના નાયક અને સારથિ છે. આ ધર્મદાતાપણું, ધર્મદેશકપણું વગેરે વિશે-ષતાઓથી ખરેખર પરમ ધર્મશાસકપણું સિદ્ધ થાય છે, કેમ કે એ વિશેષતાઓથી જીવોમાં સદ્ધર્મ દેશના ઝીલવાની યોગ્યતા, સદ્ધર્મદેશના ગ્રહણ વગેરે ઉપકારનું સંપાદન થાય છે; અને એવો સચોટ ઉપકાર કરે એ જ પરમશાસક કહેવાય.

વ્યવહારમાં પણ ચક્રવર્તી રાજા જો કેવળ કાનૂનો ઘડી રાખે પણ પળાવી ન શકે, તેમજ પોતાનામાં જ કાનૂન પાલન ને રક્ષણ જેવી વસ્તુ ન હોય તો એ ખરો શાસક નહિ કહેવાય, એ તો એણે પ્રજાને એ કાનૂન ઝીલવા માટે યોગ્ય અને ઝીલ-નારી બનાવવી પડે, તેમ પોતે મહાન આદર્શ દેખાડવો પડે તથા રક્ષક બનવું પડે, તો જ એ સાચો શાસનકર્તા કહેવાય. ત્યારે અહીં જગતમાં બીજા કહેવાતા ધર્મશા-સકો નહિ, કિન્તુ અરિહંત ભગવાન એ સાચા શ્રેષ્ઠ ધર્મશાસક છે. **'ધમ્મવર ચાઉરં-તચક્કવટ્ટી'** છે. એ ધર્મકાનૂનો યાને ધર્મશાસનને સ્થાપે છે, પણ સાથે જ ભવ્ય જીવોરૂપી પ્રજામાં એનો ઉપદેશ ઝીલવાની લાયકાત આવે એવા ઉપકારનું સંપાદન

કરે છે. (**'ધમ્મદ' છે.**) વળી ધર્મોપદેશ કરીને (**'ધમ્મદેસય' બનીને**) એ ગ્રહણ કરાવવાનો પણ ઉપકાર કરે છે. પાછો પોતે ધર્મ સિદ્ધ કરીને ધર્મ નેતા (**'ધમ્મનાયગ'**) બન્યા છે તેથી ભવ્ય પ્રજાને ધર્મનો આદર્શ ઊંચો આપી શકે છે. વળી ભગવાન ધર્મના માત્ર દાતા નહિ, પરંતુ રક્ષક પાલક પણ છે, (**'ધમ્મસારહિ' છે.**) તેથી જીવોમાં ધર્મનું પણ રક્ષણ કરે છે. આવી વિશેષતાઓથી એ પરમ શાસક છે. 'પ્રભુનો દેશના-યોગ્યતાકારી ઉપકાર શો ?'...આ જ કે ભવ્ય જીવમાં પ્રભુની દેશનાના વિષય પ્રત્યે આદર બહુમાન પેદા થાય. જો પ્રભુના કથન પર આદર બહુમાન નહિ, તો પ્રભુ ઉપરેય શું બહુમાન ? માટે ભગવદ્-બહુમાન એટલે ભગવદ્ વચન ઉપર આદર, ઝુકાવ, અને એમની વાણી પર ઝુકાવ એટલે વાણીએ કહેલાં તત્ત્વ પર યાને વાણીના વિષય પર આદર. એ વિષયમાં પહેલે પગથિયે આ છે કે સંસાર દુ:ખરૂપ, દુ:ખફલક અને દુખાનુબંધી છે એ સમજીને એના પ્રત્યે ઘૃણા થાય, અભાવ થાય, નિર્વેદ થાય. આ ભવનિર્વેદ એ સર્વ સાધનાઓનો પાયો છે, તેથી જિનકથનનો એ પહેલો વિષય છે. એ કથનના વિષયીભૂત ભવનિર્વેદ પર આદર અર્થાત્ ભવનિર્વેદનો આવકાર એ ભગવદ્વચન પર અને તેથી જ ભગવાન પર આદર-બહુમાનરૂપ બન્યો. તીર્થંકર ભગવાનનો એ જ ઉપકાર છે. ભગવાન જગતને ભવનિર્વેદનો ઉપદેશ આપે છે તો જ જીવોને ભવનિર્વેદનો ખ્યાલ આવી શકે છે, માટે જીવોમાં ભવનિર્વેદ પ્રગટે એમાં અસાધારણ કારણ ભગવાન છે, ઉપકાર ભગવાનનો છે, કહો ભવનિર્વેદ એ જ પ્રભુનો ઉપકાર, એ પ્રભુનો જ ઉપકાર.

આ ભવનિર્વેદ પ્રગટે ત્યારે જ સદ્ધર્મદેશના સાંભળવા ઝીલવાની યોગ્યતા આવી ગણાય છે. જેનામાં ભવનિર્વેદ નથી એ જીવ દેશના ઝીલવા અયોગ્ય છે. 'કેમકે એ દેશના તો પુદ્ગલની નિસારતા-નિર્ગુણતા, આત્મહિતઘાતકતા જ બતાવનારી હોય, એ પુદ્ગલના અતિ આસક્તને શે રુચે ? એ આસક્તિ ટળે એનો કંટાળો અરુચિ અર્થાત્ ભવનિર્વેદ પ્રગટે તો જ ધર્મદેશના ઝીલવાની યોગ્યતા આવી કહેવાય. એ દેશના-યોગ્યતા અર્થાત્ ભવનિર્વેદ પ્રગટાવવામાં ઉપકાર પ્રભુનો છે. માટે કહેવાય છે કે પ્રભુ એ ધર્મદેશનાની યોગ્યતાના દાતા છે, અને ધર્મદેશનાની યોગ્યતાને પ્રાથમિક ધર્મ કહેવાય, તેથી પ્રભુ ધર્મદાતા હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

ધર્મ તરીકે અહીં ચારિત્રધર્મ લેવાનો છે :-

આ ચારિત્ર ધર્મ બે પ્રકારે છે. (૧) શ્રાવક ધર્મ અને ૨) સાધુ ધર્મ. એમા શ્રાવકધર્મ પૂર્વ અવસ્થા છે. સાધુધર્મ ઉપરની અવસ્થા છે. શ્રાવક ધર્મ એટલે અણુવ્ર-

તાદિ અને શ્રાવક પ્રતિમાની ક્રિયાથી સિદ્ધ થનારો એક આત્મ પરિણામ છે, અને તે સાધુધર્મની ઉત્કટ અભિલાષારૂપ છે. ત્યારે સાધુધર્મ એ સામાયિકાદિ ચારિત્રભાવમાં રહેલી શુદ્ધ ક્રિયાથી વ્યક્ત થનારો સકલજીવહિતાશયરૂપ આત્મપરિણામ છે.

સાધુ ધર્મની વ્યાખ્યા :- અહીં શ્રાવક ધર્મને સાધુધર્મની ઉત્કટ અભિલાષારૂપ કહ્યો તેથી પહેલાં સાધુધર્મ શું છે, એ સમજવું જોઈએ એટલે પછી એની અભિલાષાનું સ્વરૂપ સમજાય. સાધુ ધર્મ આત્માનો એક એવો પરિણામ, પરિણતિ યાને તથાવિધ અવસ્થા છે, કે જેમાં સકલ સત્ત્વહિતાશય છે, સમસ્ત જીવરાશિના હિતનો આશય છે.

સકલ સત્ત્વહિતાશય શું ? એ સમજવા માટે **'પંચવસ્તુ'** ગ્રંથ એમા સાધુની ઓળખાણ માટે વિશેષણો મૂક્યા છે એમાં એક વિશેષણ છે. **'परहितकरणैकरतिः'** પરહિત કરવામાં જ રક્ત. આમાં 'પરહિત' એટલે 'અમુક જ પરનું હિત' એમ નહિ પરંતુ 'સમસ્ત પરનું હિત' એ ભાવ છે. એ હિસાબે અર્થ થયો સકલ જીવોનું હિત કરવામાં જ રકત-એથી 'પરહિતકરણૈકરતિઃ' કહો કે સકલ જીવહિતાશયવાળા' કહો, બહુ ફેર નથી પડતો. હવે ત્યાં 'હિત' શું એ સમજવા 'પંચવસ્તુ' માં જ 'પરહિતકરણૈકરતિઃ' નું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહ્યું છે કે -

'मुत्तूण अभयकरणं परोवयारो नत्थि अण्णो त्ति ।
दंडिगतेणग-णायं न य गिहवासे अविगलं तं ॥'

અર્થાત્ જીવોને અભય-નિર્ભય કરવા, અભય દાન દેવું, એને છોડીને બીજો પરોપકાર પરિહત નથી, અને તે અભયદાન ગૃહવાસમાં સંપૂર્ણ સાધી શકાતું નથી. અભયદાન એ અનન્ય પરોપકાર હોવા સંબંધમાં રાજાએ ફાંસીની સજા ફરમાવેલ ચોરનું દૃષ્ટાન્ત છે.' સજાના અમલ પહેલાં એ ચોરને ભાગ્યયોગે એકેક દિવસ રાણીઓએ એની સરભરા કરવા માંગી લીધો. એક રાણી એ ઊંચા ખાનપાન, બીજાએ શણગાર, ત્રીજીએ વાહનમાં ફેરવવાનું કર્યું પણ ચોરને ઠંડક ન થઈ. ચોથી રાજા પાસે જઇ પોતાના જીવનમાંની પહેલી માંગણી તરીકે ચોર માટે અભયદાન માગી લાવી. ચોર છૂટો અને એણે આ જ ખરો ઉપકાર માન્યો.

અહીં સકલસત્ત્વહિતાશય એ અભિલાષારૂપ નથી :

કોઈનાયથી સર્વ જીવોને સઘળાય જીવો તરફથી નિર્ભય કરી દેવા શક્ય નથી, પરંતુ પોતાના તરફથી સૌને નિર્ભય કરવાનું શક્ય છે. એ 'જીવમાત્રની મન-વચન-કાયાથી હિંસા ન કરું, ન કરાવું, ન અનુમોદું, એ રીતે ત્રિવિધ ત્રિવિધે

હિંસાત્યાગના મહાવ્રત વડે થઇ શકે. પછી એમાં આત્મપરિણામને બરાબર સૂક્ષ્મ-તાએ સર્વ જીવો પ્રત્યે સંપૂર્ણપણે અહિંસક રાખવો પડે. એ જ સકલજીવહિતાશય છે. એ '**न य गिहवासे अविगलं तं**' એવું ઉપર શ્લોકમાં કહ્યું તેમ, ઘરવાસ સેવતાં સંપૂર્ણ રીતે રાખવો શક્ય નથી. એ તો સાધુને જ હોઈ શકે, માટે જ અહીં લક્ષણ-માંનો 'આશય' કોઈ ચિંતા-અભિલાષારૂપ નથી સમજવાનો, નહિતર તો તેવી સકલજીવહિતચિંતા તો ગૃહસ્થને પણ હોઈ શકે, તો તેનો ઉપરોક્ત શ્લોકમાં ઘર-વાસમાં નિષેધ ન કરત. તેમ ગૃહસ્થમાં પણ એ લક્ષણ જવાથી એનામાં ય સાધુ-ધર્મ કહેવાય ! કિન્તુ તેમ નથી, માટે "આશય" તથાવિધ ભાવરૂપ, આત્મ-અવ-સ્થારૂપ, સમજવાનો છે, જે સાધુમાં જ હોય. એટલે એ આવ્યું કે સકલજીવહિત અર્થાત્ સકલ જીવ-અભયકરણ સદા પ્રવર્તતું રહે એવી આત્માની અવસ્થા એ સક-લસત્ત્વહિતાશય.

સકલસત્ત્વહિતાશય અમૃત કેમ ? :- એ આશયમાં કોઈપણ નાના ય જીવને દુ:ખ થાય એવું મનથી ય ચિંતવવાની વાત નહિ ! એટલી બધી જાગૃતિ સાથે, જીવો પ્રત્યે સક્રિય કોમલતા રહે છે. તેથી એ આશય પરને તો મૃત્યુકારક થતો જ નથી, ઉપરાંત સ્વના પણ વારંવારના મૃત્યુને અટકાવનાર બને છે ! માટે એ અમૃત છે. મૃત્યુ અટકાવે તે અમૃત. જગતમાં સ્વ-પરને અનેક જન્મ-મરણ આપનાર હિંસક-ભાવ છે. પરદુ:ખકરણ-પરિણામ છે, એ ટળે અને સકલસત્ત્વહિતાશય આવે એટલે સહેજે સ્વ-પરને અભય મળે. માટે એ આશય, એ ભાવ, એ અમૃત છે, એ જ સાચું અમૃત છે, એ જ અમર કરનારો છે.

પ્ર.-અભયકરણને છોડીને બીજો પરોપકાર નહિ, એમ કહ્યું તો શું ધર્મોપદેશ, ધર્મદાન વગેરે પરોપકાર નથી ?

ઉ.-અવશ્ય છે, પરંતુ એ પણ અભયકરણરૂપ છે, અભયકરણમાં એ આવી જાય છે, માટે એને જુદા ન કહ્યા, તેમ એ બાદ પણ નથી થતા. ધર્મોપદેશ વગેરેથી શું કરવું છે ? એ જ કે જીવો ધર્મ કરીને જન્મ મરણ પાર કરી જાય, અભય નિર્ભય બની જાય, તેમ દયામૂલક ધર્મ સેવતાં એ ધર્મસાધક જીવો બીજાને પણ અભયદાન કરે. એટલે એ પરોપકાર ભાવ સકલસત્ત્વહિતાશયની અંતર્ગત આવી જાય છે, એટલે વ્યાપક આ આત્મપરિણામ છે ! બાકી એ પણ સાચું છે કે જો સ્વયં પહેલાં સર્વ જીવોને અભયદાતા નથી અને ધર્મોપદેશ કરે છે, અથવા થોડા જીવોને ય કસાઇ (હિંસક) પાસેથી બચાવે છે, અન્ન દાનાદિ કરે છે, તો પણ એ પરોપકારનો ભાવ

પેલા સર્વને અભયદાનના ઉપકારના ભાવની તોલે નહિ આવે, કેમકે 'હું કોઈનીય હિંસા નહિ કરું, નહિ કરાવું, નહિ અનુમોદું' એવો સર્વ-**અભયદાનનું** પરિણામ એ આત્માની ઊંચી વિશુદ્ધિ છે, એની અપેક્ષાએ જેને હજી એવો આત્મપરિણામ નથી એ બીજાં દયાદાનાદિ કાર્ય કરે, સર્વનું હિત ચિંતવે, ને દેશથી (અંશે) અભયદાનના પરિણામવાળો ય હોય છતાં એને ઊતરતી આત્મવિશુદ્ધિ છે.

સર્વના હિતની ચિંતા કરતાં સર્વ-અભયકરણ પરિણામ ઊંચો કેમ ? :- આને દૃષ્ટાન્તથી સમજી શકાય. ધારો કે વરસાદ આવે છે, તો 'સર્વનું હિત થાઓ, સર્વ સુખી થાઓ' એવી શુભભાવના કરનારો પણ ગૃહસ્થ ઘરકામે બહાર જવાનો અને પાણીના ને બીજા જીવો એની પ્રવૃત્તિથી મરવાના, ત્યારે સકલસત્ત્વહિતાશય અર્થાત્ સર્વ જીવ-અભયકરણના પરિણામવાળો સાધુ 'મારાથી કોઈ જીવ ન મરો' એ બુદ્ધિથી વરસાદમાં બહાર નહિ જાય, એટલું જ નહિ પણ ખાનપાન પર પણ અંકુશ મૂકશે, 'રખેને એ ખાનપાન લેવા જવામાં અને ભોજન પછી શૌચ માટે બહાર જવામાં પાણી વગેરેના જીવ મરે !' આ તકેદારીમાં કામ કરતા અંતરાત્માના સકલસત્ત્વહિતાશયરૂપી પરિણામ પેલા ગૃહસ્થના પરિણામ કરતાં બહુ ઊંચા પરિણામ છે. વિશુદ્ધિ ઊંચી છે, એ નિશંક છે. માટે જ ભાવનાત્મક સર્વજીવની હિતચિંતા કરતાં સક્રિય સર્વજીવ-હિતાશય, સર્વ જીવ અભયકરણ-પરિણામ એ બહુ ઊંચો ભાવ છે, અને એ સાધુને જ હોઈ શકે. કેમ કે એ સાધુપણું લેતાં જીવનભર માટે હિંસા, જૂઠ, પરિગ્રહ વગેરે પાપોનો ત્રિવિધ ત્રિવિધે ત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે, અને એથી આ જીવનમાં ક્યારેય પણ એ જરાક પણ પાપ કરવાની વૃત્તિને તોડી સકલસત્ત્વહિતાશય અર્થાત્ સર્વ જીવોને પોતાની તરફથી અભયદાનનો નિશ્ચિત આંતર પરિણામ ઊભો કરે છે.

શ્રાવકધર્મની વ્યાખ્યા :- શ્રાવકધર્મ એ સાધુધર્મની અતિશય અભિલાષાના આત્મપારિણામરૂપ છે આ અભિલાષા સામાન્ય ઈચ્છા કે વિચાર માત્ર નહિ, કિંતુ ઉત્કટ ઝંખના-શેની ? સાધુધર્મની એટલે કે સકલસત્ત્વહિતાશયની, અર્થાત્ સર્વ-જીવ-અભયકરણની, 'ક્યારે ત્રિવિધ ત્રિવિધે હિંસાથી મુક્ત થાઉં, સર્વને અભયનો દાતા થાઉં, અર્થાત્ સમસ્ત સાવદ્ય (સપાપ) પ્રવૃત્તિ વિનાનું જીવન પામું !' એવી તીવ્ર અભિલાષા. આ કોઈ ઉછાળો આવ્યા માત્રની નહિ, વૈરાગ્ય-નીતરતું વ્યાખ્યાન સાંભળ્યું, એકદમ સાધુધર્મ લેવાની ભાવના જાગી, પણ પછી ઘરે ગયો, સંસારમાં ભળી ગયો, ને ભાવના મોળી પડી ગઈ, એવી ક્ષણિક ઉછાળાવાળી અભિલાષા

નહિ, 'કિન્તુ હાર્દિક વૃત્તિ જ એવી બની ગઈ હોય કે એને જીવહિંસામય ઘરવાસ ખાવા ધાય, ઉદ્વેગ કરાવ્યા કરે, દૃષ્ટિ અને રુચિ પૂર્ણ અહિંસામય સાધુજીવન પર રહ્યા કરે, હિંસક આરંભ-સમારંભના પ્રસંગે પ્રસંગે થયા કરે કે **'માનવજીવનની આ પ્રાણિહિંસામય વિટંબણા ક્યાં સુધી ?'** વેપારીને લાખ રૂપિયા ભેગા કરવા તરફ દૃષ્ટિ છે, તો ભલે વેપાર અમુક ટાઈમ કરે છે, પરંતુ તે સિવાયના સમયે ય વિચાર આવ્યા કરે છે કે કેવી રીતે લાખ ભેગા થાય ? એમ વેપાર કરતાં પણ એવી મનોવૃત્તિ જાગૃત રહે છે. એ જ રીતે શ્રાવકને સાધુધર્મ પામવાની અભિલાષા ધીખતી હોય, જંપ ન વળે, ઇષ્ટ સુખ સાધન સગવડ આવ્યા કરતા હોય છતાંય 'પેલું (સાધુજીવન) જોઈએ છે, આ નહિ,' એવી આંતરિક વૃત્તિ રહ્યા કરે, એમ જગતનું ઇષ્ટ જાય, અનિષ્ટ આવે, ત્યાં ખેદ નહિ, કેમકે લગની સાધુ ધર્મની છે.

આ અતિશય સાધુધર્માભિલાષા એ શ્રાવકધર્મ. શ્રાવકનાં સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત (હિંસા) વિરમણવ્રત વગેરે પાંચ અણુવ્રતો, દિક્પરિમાણાદિ ત્રણ ગુણવ્રતો, સામાયિકાદિ ચાર શિક્ષાવ્રતો અને શ્રાવકની ૧૧ પ્રતિમા સંબંધી ક્રિયા, એના અભ્યાસથી એ પ્રગટે છે, કેમકે એમાં હિંસાદિથી પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ વિરામ પામવાનું હોય છે, એટલે નિરંકુશ હિંસાદિ પાપવૃત્તિઓ કપાતી આવે છે, તેથીજ સર્વથા અહિંસક જીવનની અતિશય ઉર્મી જાગે છે. એમ તો સમ્યગ્દૃષ્ટિ અ-વિરતિ જીવને યા ચારિત્રની અભિલાષા હોય છે, પરંતુ એણે હજી હિંસાદિ પાપવૃત્તિઓને વ્રતથી થોડીય અંકુશમાં લીધી નથી, એટલે અહિંસામય ચારિત્રની એની અભિલાષા એવી અતિશય ઉર્મીરૂપ નથી, એ આ શ્રાવકધર્મની વ્યાખ્યાથી સૂચિત થાય છે. સ્થૂળ અહિંસાદિના વ્રતો વગેરેની ક્રિયાનો અભ્યાસ થાય ત્યારે ઉત્કટ સાધુધર્માભિલાષા જાગે છે. ત્રસ-સ્થાવર જીવોના સંહારથી ચાલતો ઘરવાસ ખૂબ ખટકતો હોવાથી એ સર્વથા ન અટકે ત્યાં સુધી પણ એમાં શક્ય સંયમન-નિયમન એ કરી લે છે, એથી સકલસત્ત્વહિતાશય સર્વજીવાભયકરણ પામવાની અત્યંત અભિલાષા હૈયે તરવરતી રહે છે.

બે રીતે અરિહંતનો અનુગ્રહ :- હવે એ વિચાર છે કે આ શ્રાવક-સાધુધર્મ આવે શી રીતે ? ગ્રંથકાર કહે છે કે અરિહંત ભગવાનના અનુગ્રહ યાને પ્રભાવ વિના એ પ્રગટ થઈ શકતો નથી. અલબત્ત, એમાં ગુરુસંયોગ, જીવની તેવી યોગ્યતા, અન્ય અનુકૂળ સંયોગ-પરિસ્થિતિ વગેરે કારણો ય હેતુભૂત છે, પરંતુ તે બધા કારણોમાં ભગવદ્ અનુગ્રહ એ પ્રધાન કારણ છે. કેમકે એ મહાપ્રભાવી છે, મહાસામર્થ્યશાળી છે.

અરિહંત પ્રભુએ ધર્મસડક કરી તો જ એ માર્ગે ચાલીને આત્મઉન્નતિ થાય છે. જગતમાં ધર્મસડક જ ન હોત તો એ ચાલવાનું જ ક્યાંથી શક્ય હતું ? તેથી એના પ્રણેતા અરિહંત પ્રભુનો અનુગ્રહ જ મુખ્ય કારણ કહેવાય. એમ બીજું એ કે અરિહંતના ધ્યાન-જાપ-સ્મરણ-સ્તુતિ પૂજા-વંદના-આજ્ઞાપાલનથી આત્મહિત થાય છે, એ ત્યાં કેન્દ્રસ્થાને અરિહંત છે અર્થાત્ ધ્યાનાદિમાં આલંબન અરિહંતનું છે માટે ; તેથી જ અરિહંત કોઈ અચિંત્ય પ્રભાવવાળા સિદ્ધ થાય છે, એટલે ભગવત્પ્રભાવ એ મુખ્ય કારણ છે.

પ્ર. —ભગવદ્ બહુમાનથી સદ્દેશનાની યોગ્યતા આવતી હોઈ ભગવાન સદ્દેશનાની યોગ્યતાના દેનારા કહેવાય, તો અહીં 'ધમ્મ દયાણં' પદથી ધર્મદાતા કેમ કહ્યા ?

ઉ. સદ્દેશના યોગ્યતા ધર્મનું કારણ છે, ધર્મ એનું કાર્ય છે. કાર્યનો કારણમાં ઉપચાર કર્યો, અર્થાત્ કારણને કાર્ય 'ધર્મ' શબ્દથી સંબોધ્યું દા.ત. 'દૂધ મારું જીવન છે', 'અહીં ખરી રીતે જીવન આયુષ્ય કર્મનો ઉદય છે, પરંતુ એને અકાળે તૂટી જવા ન દેતાં ટકાવવામાં કારણભૂત દૂધ છે, તો દૂધમાં કાર્યરૂપ 'જીવન' શબ્દનો ઉપચાર કર્યો. એમ સદ્દેશનાની યોગ્યતાને ધર્મ તરીકે સંબોધી ભગવાન દેનારા છે. એમ કહ્યું ધર્મના દેનારા તે ધર્મદાતા.

૨૧. ધમ્મદેસયાણં

'ધમ્મદેસયાણં પદનો અર્થ : ધર્મના દેશકને નમસ્કાર હો. ભગવાન ધર્મનો ઉપદેશ જીવની યોગ્યતા મુજબ કરે છે, જીવ જેવો યોગ્ય તેવો એને સાધુ ધર્મ યા શ્રાવકધર્મ ફરમાવે છે. તે પણ ભૂમિકા બાંધીને ઉપદેશે છે. જેથી જીવને તરત એની પ્રેરણા થાય. એ ભૂમિકા શી છે ? એ જ કે ધર્મ શા માટે જરૂરી છે ? ધર્મ વિના શું ભયંકર બગડી રહ્યું છે ? એવી શી ગાઢ આવશ્યકતા ધર્મની ઊભી થઈ છે ? એનું સચોટ મૂળ જો બતાવ્યું હોય તો તે સાંભળી જીવ વિચારમાં પડી જાય, પોતાની અનાદિની ચાલ પલટે અને ધર્મ માટે સજાગ બની જાય, ખડો થઈ જાય, ડગલાં ભરવા માંડે. એથી અરિહંત ભગવાન ભૂમિકામાં આ પ્રમાણે ફરમાવે છે.'

સંસારને સળગતા ઘરની ઉપમા :- હે ભવ્યાત્મન્ ! આ સંસાર સળગી ઉઠેલા ઘરના મધ્ય ભાગ જેવો છે. ચારે બાજુ આગ લાગી ભડકા ઉઠ્યા હોય એવા ઘરની અંદર કેટલો તાપ, સંતાપ, ભય અને વિહ્વળતા હોય ? એમાં સર્વસ્વ નષ્ટ થતું લાગે ! એમજ અંદર રહી ગયા તો જીવન પણ જોતજોતામાં ખત્મ થયું દેખાય ! બસ, સંસારમાં આવું જ છે. અજ્ઞાન સહિત કષાયો અને અનિષ્ટ કર્મોદયોના તાપ

છે, રાગદ્વેષાદિના તણખા છે. આધિ-ઉપાધિ-શોક-ખેદના સંતાપ છે, આહારાદિ સંજ્ઞાઓ, ને ચંચળ સંયોગોથી વિહ્વળતા છે, અનેક પ્રકારના ભય તો ખડા જ છે. પુણ્ય સંપત્તિ ખત્મ થવા પર છે, અને એવા સંસારમાં ઠેઠ સુધી ફસાઇ રહ્યા તો ઉત્તમ ધર્મજીવનની તક ખલાસ છે !

સંસાર એટલે દુઃખ - હે મહાનુભાવ ! આવા આગગ્રસ્ત ગૃહના મધ્ય જેવો સંસાર શારીરિક દુઃખો, માનસિક દુઃખો, કૌટુંબિક દુઃખો, આર્થિક દુઃખ તથા અપ-માન-પરાભવ સંબંધી દુઃખ વગેરે અનેકાનેક દુઃખોનું ઘર છે. એમાં રોગ, શોક, નિરાશા, કૌટુંબિક ચિંતા, દરિદ્રતા, પરાધીનતા, પરાભવ, માર, ત્રાસ વગેરે અને-કાનેક જાતની પીડા બહુ સુલભ છે. સંસારમાં દુઃખની નવાઇ નથી. જીવ ગમે તેટલી સુખાલિભાષા અને સુખાર્થ પ્રયત્ન કરે છતાં એને બહુધા દુઃખો જ ભેટવા તૈયાર છે, કેમકે સંસાર ! સંસાર હોય અને દુઃખ ન આવવાની આશા રાખો એ મિથ્યા છે. સંસાર હોય એટલે દુઃખ સહેજે હોય.

આ સ્થિતિમાં હે સુજ્ઞ ! જરાય ગફલતમાં ન રહેવું, કેમ કે દુઃખ-ત્રાસ-વિટંબણાના ઘરમાં સમજુ માણસથી નિરાંતે કેમ બેસાય ? પોતાની દુઃખદ પરિ-સ્થિતિ તરફ આંખમિચામણા કેમ જ કરાય ? એવા ભવવાસમાં જકડી રાખે એવી પ્રમાદી પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા કેમ રહેવાય ?

મનુષ્યપણું દુર્લભ :- હે ભાગ્યવાન ! ભૂલવા જેવું નથી આ તો અદ્‌ભુત માનવકાળ મળ્યો છે, આગમાંથી બહાર ભાગી છૂટાય એવો અવસર ! ત્યાં પ્રમાદ, ગફલત અને ઊંધાં વેતરણ કરાય ? જરાય નહિ, કેમકે મનુષ્યપણાની અવસ્થા અતિ દુર્લભ છે, મેળવવી ઘણી જ કઠિન છે, દેખાય છે ને કે જગતમાં નિગોદના અનંતાનંત જીવો અને કણે કણે કે બિંદુએ બિંદુએ અસંખ્યાત પૃથ્વીકાય, અપ્‌કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાયના જીવો, એમ અસંખ્ય કીડા વગેરે જંતુઓ, અસંખ્યાતા પશુ-પંખી-માછલાં વગેરે સમસ્ત જીવોની સામે મનુષ્યોની સંખ્યા કેટલી ? એ સૂચવે છે કે મનુષ્યપણુ દુર્લભ છે. મનુષ્ય જલદી થવાતું નથી, મોતીનો ચૂરો કરી મેરુ પર્વ-તના શિખર પરથી ચારેબાજુ ફૂંકી નાંખ્યા પછી હવે એ ઊડી ગયેલ રજકણોને ભેગા મળી ફરી પાછું મોતીરૂપ બનવાનું કેટલું બધું મુશ્કેલ ! એ દૃષ્ટાન્તથી મનુષ્યભવ એકવાર પ્રમાદમાં ગુમાવી નાખ્યા પછી ફરી એ પ્રાપ્ત કરવાની મહામુશ્કેલી સમજ-વાની છે.

પરલોકસાધના પ્રધાન છે :- હે ઉત્તમ જીવ ! આટલો બધો દુર્લભ મનુષ્યભવ

પાછો વિશિષ્ટ કોટિનો છે. કેમકે અહીં જાતને ઓળખવાની, જાત તરફ જ મુખ્ય દ્રષ્ટિ રાખવાની અને આત્માનું જરાય ન બગડે એવું કરવાની દુર્લભ વિશિષ્ટ અવસ્થા મળી છે. તો એમાં તો પરલોક સુધારનારી સાધના જ મુખ્ય હોય. એનું કારણ એ છે કે આત્માનો, વર્તમાન જીવનકાળ કરતાં, પરલોકનો કાળ અતિ દીર્ઘ છે. ત્યાં એ ભૂલી અત્યંત અલ્પ એવા વર્તમાનકાળની જ લહેરનો વિચાર કેમ રખાય ? વરસ દહાડાની મુસાફરીએ નીકળેલો મુસાફર મુંબઇ જેવા શહેરમાં બે દિવસ ટક્યો, ત્યાં બધા પૈસા, બધું ભાતું ને બધી જ સામગ્રી લહેરમાં ઉડાડી નાખે, ને ભાવિ લાંબી મુસાફરીનો વિચાર ન રાખે એ કેટલું બધું મુર્ખાઇભર્યું ! ઊલટું આવા શહેરમાં તો ભાવિ દીર્ઘ પ્રવાસમાં ઉપયોગી થાય એવી વધારે સગવડ અને વેપારના સંયોગ ઊભા કરી લેવા જોઈએ. એવું અહીં દુર્લભ અને વિશિષ્ટ મનુષ્યભવમાં પરલોક સુધારનારી સાધનાને જ પ્રધાન કરી લેવાનું કરવાનું છે. પરંતુ ઇન્દ્રિયોના મનગમતા વિષયો અને મોહઘેલા કુટુંબ પરિવારના સુખમાં લોભાઇ એની ચિંતા-ચીવટ ભોગવટાને મુખ્ય કરવા જેવા નથી.

વિષયો વિપાકદારુણ :- હે ભવી જીવ ! આનું કારણ સ્પષ્ટ છે. આ વિષયો વિપાકદારુણ છે. તત્કાળ મીઠા લાગે છે છતાં પરિણામે ભયંકર કટુફળ દેખાડનારા છે. એ અઢળક કર્મબંધ અને આત્મવિલોપન-વિસ્મરણ કરાવી પુણ્ય અને સુસંસ્કરણાને બાજુએ મુકાવીને પરલોકમાં કેવળ દીર્ઘ દુર્ગતિના દુઃખો દેખાડે છે. એવી વિષયઘેલી ઇન્દ્રિયો પર અંકુશ પાકો જોઈએ. નહિતર માંસ પેશી પાછળ માછલો, દીવા પાછળ પતંગિયો, શિકારીના સંગીત પાછળ હરણ, વગેરે જીવો એકેક ઇન્દ્રિયના વિષયમાંય કેટકેટલી ભયંકર ખુવારી પામે છે ! તો પાંચેયમાં પૂછવું જ શું ? ઊંચા વિવેકવાળા મનુષ્ય ભવમાં ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવાનું કેમ મુખ્ય કરાય ? વળી કુટુંબ પરિવાર સાથે માયા-મમતા અને મોહમાં તથા મોહમૂઢ પ્રવૃત્તિઓમાં કિંમતી માનવકાળ કેમજ બરબાદ કરાય ? એમના તો વિયોગ થઇ જવાના છે. પોતપોતાના કર્મઅનુસાર અલગ અલગ પરલોક પ્રવાસે ચાલ્યા જવાના છે. એવાના મોહમાં સુકૃત-સત્કરણી ગુમાવાય ? અને તે જ્યારે વીતરાગ ભગવાન એમનું શાસન અને એ પમાડનાર સદ્ગુરુઓનો અહીં સંયોગ મળ્યો છે ત્યારે ગુમાવાય ?

સંયોગને અંતે વિયોગ :- ભૂલશો ના પુણ્યશાળી ! કે આ ઉત્તમ સુકૃતના આનંદ આગળ વિષયસુખ કોઈ વિસાતમાં નથી. સુકૃતના આનંદ ચિરસ્થાયી છે. વળી સુકૃતોપયોગી સંયોગ તો અંતે ચાલ્યા જવાના છે, તો એની ઉપાસના હાલ ન

કરી લીધી તો પછી શું ? સંયોગ તો બંને જાતના મળ્યા છે, એક આ અતિ ટૂંકા લોકની લહેર કરાવનારા, અને બીજા ભાવી દીર્ઘ પરલોકને સુધારી આપનારા. બંનેય અંતે ખોવાઇ જવાના છે, પણ વિચારવાનું એટલું જ છે કે એ બેમાંથી કોની સેવા-સાધના કરવી ? ક્યાં મૂર્ખ અને મહાદુ:ખી બનવાનું અને ક્યાં સમજુ અને સુખી થવાનું છે ? આ લોકનાં ક્ષણિક અને તુચ્છ આનંદ દેખાડનારા વિષયો અને વહાલના સંયોગ તો વિખરાતા વાર નથી લાગતી, આખર અવશ્ય વિયોગમાં પરિ-ણમે છે. અને પછી પરલોક હિતકારી સંયોગોની સાધના કરવાનું મન થાય પણ ત્યાં કાળ પૂરો થઇ ગયો હોય છે.

આયુષ્ય પતનશીલ :- ત્યારે હે સુગુણ ! એવા ભરોસે ન રહેતા કે હમણાં તો આ લોકનાં સુખ સાધનોનો ઉપયોગ કરી સુખ ભોગવી લઇએ, પછી આગળ ઉપર પરલોક હિતકારી સાધનોની ઉપાસના કરી લઇશું, કારણ આ ભરોસો ખોટો છે. માનવ આયુષ્ય તો બિચારું સદા પડવાની દહેશતથી પીડિત છે, કેમકે સોપક્રમ આયુષ્યને એવો કોઈ ધક્કો લાગે તો અકાળે તૂટતાં વાર નથી લાગતી અને કયે સમયે કેવો ઉપદ્રવ નહિ જાગે, ધક્કો નહિ લાગે, એની કોને ખબર પડે છે ? એટલે પત્તો નથી કે જીવનદીપક ક્યારે બુઝાઈ જશે ! બુઝાઈ ગયા પછી પરલોક સાધના ક્યાં મળવાની ?

આગ ઓલવો :- હે વિવેકી ! એટલા જ માટે આ જ એક મહાકર્તવ્ય છે કે આવા ઉચ્ચ આયુષ્યકાળમાં વિષયો અને વહાલા-વહાલેસરીમાં ન મુંઝાતાં, સંસા-રઆગ ઓલવવા માટેનો સત્પુરુષાર્થ આજથી જ ચાલુ કરી દેવો. આયુષ્ય કદાચ થોડું વધારે ટકવાનું ય હોય તો પણ સંસારઆગ બુઝવવાનું કાર્ય મોટું છે, કેમ કે એમાં અનંતાનંત કાળથી અજ્ઞાન અને ક્રોધાદિ કષાયોની જ્વાળાઓ અણબુઝી ભભુ-કતી આવી છે ! રાગ દ્વેષના તણખા ભરચક ફટફટ થયા જ રહે છે, પાછા એ અનંત સામર્થ્યભર્યા છે ! ત્યારે અનંતા કર્મઅણુઓના તાપનાં શેકણાં તો ઊભાં જ છે ! વળી આહાર-વિષય-પરિગ્રહ-નિદ્રા-ભય-લોક આદિ સંજ્ઞાઓ, મન, વચન, કાયાના યોગોમાં હિંસાદિ પાપોની ભરપૂર ઓતપ્રોતતા, માયા-નિદાનાદિ અનેકવિધ શલ્યો, વિકથા-કુથલીના રસ, આર્ત્તરૌદ્રધ્યાનના અનંતકાળના અભ્યાસ...આ બધાની વ્યાકુ-ળતા-વિહ્વળતા જડ ઘાલી બેઠી છે. એ શું એકી કલમે દૂર કરીને સંસાર-આગ એક પળમાં બુઝવી વીતરાગ બની જવાશે ? ના, એ માટે તો લાંબા કાળ સુધી સતત-ધારાબદ્ધ ભગીરથ પુરુષાર્થ ચાલુ જોઇએ.

ધર્મ એ મેઘ કેમ :? ભગવાન આગળ ઉપદેશે છે કે હે આત્મહિતાર્થી ! આવી પ્રચંડ આગ બુઝવવાની તાકાત જો કોઈમાં હોય તો તે એક માત્ર ધર્મમાં છે. ધર્મ એક મેઘ છે, એની પ્રચંડ શક્તિ છે, એ સંસારની સમસ્ત આગ, જ્વાળાઓ, તાપ, તણખાં, વિહ્વળતાને શમાવી દેવા સમર્થ છે. ધર્મ જ સમર્થ હોવાનું કારણ એ છે કે પહેલાં કહ્યું તેમ સંસાર અજ્ઞાન-કષાયો-રાગદ્વેષ-કર્મોદય-સંજ્ઞાઓ-હિંસાદિપાપો-શલ્યો-વિકથા-દુર્ધ્યાન વગેરે સ્વરૂપ છે. એ કાંઈ અર્થપુરુષાર્થ-વેપારધંધા વગેરેથી યા કામપુરુષાર્થ-વિષયભોગોથી મીટી શકે નહિ, કેમકે એ તો ઊલટું કષાયો વગેરેના તાપના પ્રેરક છે. એને મિટાવવા તો એના પ્રતિપક્ષી ક્ષમાદિ ગુણ, વૈરાગ્ય, સકામનિર્જરા, ત્યાગ-તપસ્યા, અહિંસાદિવ્રતો, પવિત્ર હૃદય, સત્કથા, શુભ ધ્યાન વગેરે જોઇએ, અને તે જ ધર્મ કહેવાય છે, એ મેઘ છે.

ધર્મ સિદ્ધાન્તવાસનાથી વાસિત :- અનંતા આત્માઓએ આ ધર્મનું શરણું લઈ સંસારથી મુક્તિ મેળવી છે, માત્ર એ ધર્મ સિદ્ધાન્તવાસનાથી ભાવિત જોઈએ, પુષ્ટ કરાયેલો જોઈએ. સિદ્ધાન્તની વાસના એટલે આગમની શ્રદ્ધાના સંસ્કાર, આગમથી વાસિતતા. એ પ્રધાન છે જેમાં એવો ધર્મ અર્થાત્ એના બળવાળો ધર્મ જોઈએ. ધર્મનાં કેટલાંક તત્ત્વ અતીન્દ્રિય છે, એટલે સર્વજ્ઞતા વિના એની પ્રત્યક્ષ ખબર ન પડે. સર્વજ્ઞ ભગવાન જ મૂળ આપ્ત પુરુષ છે, શ્રદ્ધેયવચન છે, ત્રિકાલાબાધ્ય તત્ત્વ-સિદ્ધાન્ત પ્રત્યક્ષ જોઈને એ કહે છે, માટે જ કપોલકલ્પિત ધર્મ ન ચાલે, સર્વજ્ઞકથિત શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તના સંસ્કારવાળો ધર્મ યાને શાસ્ત્રથી વાસિત દિલમાં વસેલો ધર્મ જોઈએ. **'साधवः शास्त्रचक्षुषः'** સાધુપુરૂષો શાસ્ત્રરૂપી ચક્ષુથી જોનારા હોય છે. માટે શાસ્ત્રના સંસ્કાર પૂર્વકનો ધર્મ જરૂરી છે. ક્ષમા, અહિંસાદિ ધર્મ ખરા, પણ મનમાન્યા ક્ષમાદિ એ ધર્મ નહિ કિંતુ શાસ્ત્રે કહ્યા હોય તે જ ધર્મરૂપ. એટલે શાસ્ત્રને અનુસરીને કરાય તો જ તે ધર્મરૂપ બની શકે. બીજી વાત એ છે કે દિલ શાસ્ત્ર ફરમાનોથી વાસિત-ભાવિત જોઇએ. 'હું શાસ્ત્ર માનું છું.' એવું માત્ર મોઢે બોલ-વાનું ન ચાલે, દિલમાં શાસ્ત્રને શ્રદ્ધાથી સ્વીકારી પરિણત કરવું જોઇએ. 'શાસ્ત્ર એટલે જાણે શી વાત !' મનમાં એ ઓતપ્રોત થઈ ગયું હોય, અંતરનો અવાજ ઊઠે કે 'આવા દુષમકાળમાં જ્યારે વિશિષ્ટ જ્ઞાની હયાત નથી ત્યારે સર્વજ્ઞકથિત શાસ્ત્ર જ માર્ગદર્શક છે. માટે એ જ મારે શરણ હો.' રોમેરોમમાં શાસ્ત્રનું આલંબન પ્રસરી ગયું હોય. એવી સિદ્ધાન્તવાસનાથી યાને શાસ્ત્રભાવિત દિલથી કરાતો ધર્મ જ સંસા-રઆગને બુઝવી શકે છે.

સિદ્ધાન્ત સમ્યક્ ક્યા ? : માટે હવે પહેલું કર્તવ્ય આ થયું કે સિદ્ધાન્ત અર્થાત્ આગમનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ, પરંતુ તે નામધારી આગમનો નહિ, કિંતુ સર્વજ્ઞ-કથિત સમ્યક્ સિદ્ધાન્તનો. સત્ય આગમનો સર્વજ્ઞકથિત સમ્યક્ સિદ્ધાન્ત તે, કે જે કષ-છેદ-તાપની પરીક્ષામાં પસાર હોય, એટલે જે સમ્યગ્ વિધિ-નિષેધ, તદનુકૂળ આચારચર્યા, અને તે બંને સંગત થઇ શકે એવા તત્ત્વસિદ્ધાન્તો ધરાવતું હોય. આવું આગમ વીતરાગ સર્વજ્ઞ જ બતાવી શકે, કેમકે રાગ, દ્વેષ, ભય, હાસ્ય, લોભ વગેરે અસત્ય ભાષણનાં કારણ એમને છે નહિ, તેમ એ સર્વદર્શી હોઇ અતીન્દ્રિય વસ્તુઓ કારણો-સ્વરૂપ અને અસરોને પ્રત્યક્ષ નિહાળીને કહે છે, તેથી યથાસ્થિત જ સિદ્ધાન્ત કહે છે, કલ્પના કરીને કલ્પિત નહિ એવા સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરવાનો, અર્થાત્ એના પર અટલ વિશ્વાસ, હાર્દિક શ્રદ્ધા-પ્રીતિ ધરવાની, હૈયે નિર્ધાર હોય કે **-एसेव अट्ठे परमट्ठे, सेसे सव्वं खलु अणिट्ठे-** આ જ સિદ્ધાન્ત શાસન ઈચ્છનીય છે, ઇષ્ટ છે, પરમ ઇષ્ટ છે, બાકી બધું અનિષ્ટ છે.

સિદ્ધાન્તજ્ઞની ઉપાસના :- આગમ સિદ્ધાન્તનો રોમરોમગુંજિત શ્રદ્ધા સાથે સ્વીકાર કરીને સિદ્ધાન્તના જ્ઞાતા પુરુષોની સમ્યક્ રીતે સેવા-ઉપાસના કરવી જોઈએ. સિદ્ધાન્ત પર માન છે માટે તેના જ્ઞાતા પર પણ માન-આદર સાથે એમની વિનય-ભક્તિ કરવાપૂર્વક એમનો પરિચય સાધવાનો. એ મહાન કલ્યાણમિત્ર છે, કેમકે સિદ્ધાન્તનું જ્ઞાન આપવા દ્વારા મહાકલ્યાણના દાતા બને છે. માટે ખાસ પરિચય-ઉપાસના એમની જ રાખવાની, જેથી અકલ્યાણમિત્રોનો સંપર્ક ઓછો થઇ જવાથી અહિતકારી તત્ત્વોથી બચી શકાય અને તત્ત્વ તથા આચારમાર્ગનું શ્રવણ મળે, બોધ મળે, પ્રેરણા મળે. માટે આ સિદ્ધાન્તજ્ઞ પુરુષોની ઉપાસના દ્વારા સિદ્ધાન્તે કહેલ માર્ગ અને તત્ત્વોનો બોધ મેળવતા વધારતા જવાનો.

મુણ્ડમાલાલુકા દૃષ્ટાન્ત :- એ ઉપાસના અને બોધ જીવનમાં સફળતાને પામે એ માટે જગતના સંયોગોની અનિત્યતા દિલમાં ખૂબ ભાવિત કરવી જોઈએ, કેમકે એ મોહક સંયોગોને સ્થિર માની માનીને જીવ એમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે, મનમાં એની ગડમથલ કર્યા કરે છે, જેનાં પરિણામે સિદ્ધાન્તની વાતોમાં તન્મય શ્રવણ અને સિદ્ધાન્તોક્ત માર્ગમાં નિત્ય નવા ઉત્સાહથી વેગીલી પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી. ચિત્તમાં એ અનિત્ય હોવાનું બરાબર ઠસાવી દે તો એનું આકર્ષણ-વિહ્વળતા ઓછી થઈ જાય. એ અનિત્ય ઠસાવવા માટે 'મુંડમાલા' અને 'આલુકા'નું દૃષ્ટાન્ત છે. મુંડ=મસ્તક, એની માળા અર્થાત્ મસ્તકે યા ગળામાં પહેરવાની ફૂલની માળા

આલુકા=પાણી ભરવાની ઘડી. કહ્યું છે-

अनित्यताकृतबुद्धिर्म्लानमाल्यो न शोचति ।

नित्यताकृतबुद्धिस्तु भग्नभाण्डोऽपि शोचति ॥

સુંદર પણ પુષ્પમાળા અનિત્ય તરીકે સમજી મૂકી હોય છે તો સાંજ પડ્યે એ કરમાઇ જતાં માણસ શોક નથી કરતો, જ્યારે પાણી ભરવાની ઘડીને સારી ટકનારી તરીકે સમજી બેસવાથી એવી તુચ્છ ચીજ પણ ભાંગી જતાં શોક કરે છે, 'હાય, ઘડી ફૂટી ગઈ !' કરમાઇ જનારી તરીકે માનેલી પુષ્પમાળામાં કોઇ આઘાત નથી લાગતો. અહીં ઘડી ટકનારી રૂપે માની રાખી તો આઘાત લાગે છે, પછી ભલે હાર કિંમતી અને ઘડી મામૂલી હોય, છતાં ઘડી પછી પણ યાદ આવતાં દિલ ગ્લાનિ અનુભવે છે. એવું જ જગતના પદાર્થોમાં અને સ્નેહાદિ ભાવોમાં નિત્યતા, સ્થિર-સ્થાયિતા માની રાખવાથી એમાં આઘું પાછું થતા સંતાપ થાય છે, અને એમ ન થવા દેવા આ ફેરવવા ચિંતા બની રહે છે. એ પછી ધર્મસાધનામાં ચિત્તને ડહોળી નાખે છે. માટે, એ બધાને ચંચળ જ સમજી રાખવા, જેથી એ બગડતાં, ફૂલમાળા-વત્ ચિત્ત ડહોળે નહિ.

અસદ્ અપેક્ષાનો ત્યાગ :- હે ભવ્યાત્મન્ ! આ રીતે અનિત્ય હોવાનું બરાબર ઠસી જાય તો પછી અનિત્યની ખોટી આશા, અવાસ્તવિક અપેક્ષા શા સારુ રખાય ? જડસંયોગો મનમાન્યા મેળવી ટકાવી શકાતા નથી, માટે એની અસદ્ અપેક્ષાઓ નહિ કરવી, નહિ રાખવી. ખોટી આશાઓ ને બિનજરૂરી અપેક્ષાઓ કરવાથી, કે ખોટો આશરો ધરવાથી ચિત્ત વગર-જોઈતું ત્યાં પરાધીન, ગરજુ અને લાલચિયું રહે છે, એથી સત્ત્વ ગુમાવે છે. એવું નિઃસત્ત્વ ગુલામી માનસ ધર્મસાધના સરખી રીતે કરી શકતું નથી, એમાં સ્થિરતા અને સ્વસ્થતા, પ્રસન્નતા અનુભવી શકે નહિ. માટે અસદ્ અપેક્ષાથી બચવા જેની અપેક્ષા ઊઠે છે તે અંગે, (૧) પોતાના ભાગ્યનું માપ કાઢી લેવું, તેમ (૨) પોતાની લાયકાત શી, અધિકાર કેટલો, તે માપી લેવું, જેથી વિશેષ આશા-અપેક્ષાઓ ઊભી જ ન થાય, વળી (૩) ચિત્તને આશરો અરિહંતાદિનો રખાવવો, જે કાંઈ સારું થશે એ 'દેવ-ગુરુ-ધર્મના પ્રભાવે થશે.' આમ, પોતાના પુણ્ય અને અધિકાર ઉપર જાગતી દૃષ્ટિ, અને શરણ આધીનતા અપેક્ષા માત્ર દેવ-ગુરુ-ધર્મની-આ બે વસ્તુ નક્કી થઈ જવાથી જરૂરિયાતોનો ખોટો વધારો, તેમજ જીવનજરૂરીમાં પણ ખોટી આતુરતા, ગુલામી, દીનતા તથા આશાભંગે વિહવળતા-નીસાસાદિમાં ચિત્ત પડતું બચી જશે, અને તો જ દેવ-ગુરુ

ધર્મ પર ઝુકેલું રહેશે.

આજ્ઞા પ્રધાનતા :- માટે હે સુબુદ્ધ ! અસદ્ અપેક્ષાઓ રાખી વ્યર્થ પરાધીનતા વેઠવાને બદલે સર્વજ્ઞની આજ્ઞાને જીવનમાં મુખ્ય રાખી એને પરાધીન રહેવું, જેથી વાસ્તવિક ધર્મપ્રાપ્તિ થાય, કેમકે **'ધમ્મો આણાએ પડિબદ્ધો'**, ધર્મ આજ્ઞા સાથે સંકળાયેલો છે. **'ધમ્મો જિણાણમાણા'** જિનની આજ્ઞા એ જ ધર્મ-માટે આજ્ઞાને મુખ્ય રાખવી. 'મારે એક માત્ર જિનાજ્ઞા જ ખરી, એનો જ એક આશરો,' એમ નક્કી કરી જીવન માત્ર આજ્ઞાપ્રધાન બનાવવાથી દુન્વયી વિષમતાઓ સામે સહિષ્ણુતા-સ્વસ્થતા-નિર્વિકારીતા દાખવવાનું સત્ત્વ પ્રગટે છે, અને એ દાખવવાથી ધર્મસાધનામાં સ્થિરતા, અવિચલિતતા અને પ્રગતિ સધાય છે. જીવનમાં જિનવચનને મુખ્ય કરવાથી પછી એના આધારે તોલવાનું બને છે કે 'આ આ બાબત, બનાવ કે પ્રાપ્તિમાં જિનવચન શું કહે છે ?' અને દૃષ્ટિ એ મુજબ રખાય છે.

પ્રણિધાન :- માટે જ હે ભવ્ય જીવો ! આજ્ઞાપ્રધાન બનો, અને આજ્ઞાનુસાર વિવિધ ક્ષમા સમતાદિ આત્મગુણો અને ધર્મસાધનાઓ સિદ્ધ કરવા માટેનાં સુંદર પ્રણિધાન કરો. પ્રણિધાન એટલે ધર્મયોગને કર્તવ્યરૂપે નિર્ણીત કરી લઈ એની મર્યાદામાં નિશ્ચલ રહેવા સાથે એની સાધનામાં ચિત્ત બરાબર સ્થાપિત કરી રાખવું. જેથી ચંચળતા કે કર્તવ્ય-વિસ્મરણ ન થાય. તે પણ હીનગુણવાળા પ્રત્યે દયાયુક્ત અને પરોપકારની વાસનાવાળા બનીને, જેથી એ જીવોની કમ સાધના કે ભૂલભાલ દેખી દ્વેષ ન થાય, તેમ પોતાની સ્વાર્થાંધતામાં બીજાના ધર્મયોગને બાધક બનવાનું ન થાય. આ ધર્મયોગનું પ્રણિધાન થયું. એમ ક્ષમા, અહિંસાદિ ગુણોનું પ્રણિધાન એ રીતે કે '**विशुद्ध भावनासारं तदर्थार्प्पितमानसम् । यथाशक्तिक्रियालिङ्गं प्रणिधानं जगुर्जिनाः ॥**' (૧) કોઈ મલિન ઉદ્દેશ ન રાખતાં વિશુદ્ધ ભાવના ભરપૂર બની, (૨) ચિત્તને તે ગુણમાં અર્પિત કરી દઈ, (૩) ગુણને યોગ્ય ક્રિયામાં યથાશક્તિ યત્ન કરો. તો જ પેલી સંસાર આગ બુઝાતી આવવા માંડશે. વિશુદ્ધ ભાવનાના બળવાળું આ ચિત્ત-પ્રણિધાન હશે તો જ (૧) આત્મગુણો અને ધર્મસાધનાની તક શોધતા રહેવાશે (૨) ઝડપી લેવાશે અને (૩) તક સાધતાં ઊંડી જડ નખાશે, તેમજ (૪) ચિત્ત એવું નિર્મળ બનતું આવશે કે આત્માના કામ-ક્રોધાદિ દોષો અને આરંભ-પરિગ્રહાદિ પાપોનાં પ્રણિધાન મંદ બનશે, (૫) એમાં સુસ્તી અને ગુણો તથા ધર્મમાં સ્ફૂર્તિ આવશે. શુભ પ્રણિધાન વિના ચિત્ત નિર્મળ નથી થતું, તેમ ધર્મસિદ્ધિ કે ગુણસિદ્ધિ નથી થતી.

સાધુસેવાથી ધર્મશરીરનું પોષણ :- એ પણ પ્રણિધાનના જેટલું જ જરૂરી છે. ચિત્તને ગુણો અને ધર્મમાં સ્થાપિત તો કર્યું પરંતુ માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા-પ્રોત્સાહન વિના આગળ એની પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય તથા સિદ્ધિ સુધી શી રીતે પહોંચાય ? માટે હે મોક્ષરસિકો ! નિષ્પાપ અને નિસ્પૃહ સાધુ મહાત્માઓની ખૂબ ખૂબ ઉપાસના કરો, એમની ભક્તિ વિનય-વૈયાવચ્ચ તથા પરિચય કરો. પોતાના સંસાર તાપને દૂર કરીને બીજા સંસાર તાપથી તપેલાના તાપ ઓછા કરી શાંતિ-ઠંડક આપનાર એ છે, બાકી સ્વયં તાપમાં તપી રહ્યા હોય એ શી શાન્તિ કરાવી શકે ? સાધુજનો ભૂલેલા સંસારપથિકને કલ્યાણનો રાહ બતાવનારા છે, તથા કલ્યાણમાર્ગે ઢીલા પડતાને પ્રેરણા-પ્રોત્સાહન કરનારા અને આગળ વધારનારા છે.

સાધુ પાસેથી ધર્મ જ કેમ ઇચ્છવો ? :- એવા સાધુ મહાત્માઓના સેવા-સંસર્ગથી ધર્મશરીરનું પોષણ કરવું, જેથી તે મોટું થતું જાય. હે ભવ્યાત્માઓ ! ધ્યાન રાખવું કે સાધુસેવાથી કોઈ પણ દુન્વયી સ્વાર્થ સાધી લેવાની લેશ પણ વૃત્તિ રાખવી નહિ, કેમકે જે સાધુ મહર્ષિઓ સંસારથી એકમાત્ર તારણહાર છે, એમની પાસેથી પણ જો સંસારવર્ધક સ્વાર્થ સાધવાનું કર્યું તો પછી આ જીવને સંસારથી તરવા માટે બીજું સ્થાન કયું રહ્યું ? તેથી આમની પાસેથી તો કેવળ તરવાનું, મેળવવાની વાત રાખવી, એટલે કે શુદ્ધ ધર્મશરીરના જન્મ ઉછેર-પોષણનું જ કાર્ય કરવું, અર્થાત્ વિઘ્નજય કરવા સાથે ધર્મપ્રવૃત્તિમાં આગળ વધવું.

ધર્મશરીરની પુષ્ટિ એટલે ? કોઇપણ ધર્મસાધના કરતાં કે આત્મગુણ કેળવતાં ધર્મશરીર પુષ્ટ થતું આવે એ માટે ત્રણ તકેદારી રાખવાની.

(૧) આ ધર્મસાધના કે ગુણપાલનમાં જીવ કોઈ ક્રોધ લોભ-મદ માનાકાંક્ષા વગેરેથી તો નથી પ્રેરાયો ને ?

(૨) સાધનાકાળમાં કોઈ જીવ કોઈ રાગદ્વેષાદિ કષાય, અસમાધિ, અશુભ વિકલ્પ, પ્રમાદ દુર્ધ્યાનને તો નથી પોષી રહ્યો ને ?

(૩) સાધના પત્યા પછી પણ સંયોગ વિપરીત બનતાં, એ સાધના યા ગુણપાલન પર ઉદ્વેગ, 'ક્યાં મેં એ કર્યું !' એવો કોઈ ખેદ તો નથી થતો ને ? આ એ ધર્મના બળ પર નિયાણું, પૌદ્ગલિક આશંસા વગેરે વિષયલાલસા કે કષાય તો નથી ઊભા કરાતા ને ?

તાત્પર્ય સાધનાની પૂર્વ, મધ્ય અને પછીની ત્રણેય અવસ્થામાં આ જોવાનું છે કે ધર્મ વિના આત્મા અજ્ઞાન, રાગ-દ્વેષ-લોભ-મોહ-મદ વગેરેથી જેટલો મલિન

હતો એ મલિનતામાં આ ધર્મસાધના કે સત્ય-નીતિ-ક્ષમાદિ ગુણનું પાલન વધારો તો નથી કરી રહ્યું ને ? વધારો નહિ કરે તો જ ધર્મશરીરનું પોષણ થશે ? ધર્મ કરીને વિષયરાગ, ચડસાચડસી, લોકરંજન કે લોકમાં વાહવાહની જ ભૂખ રાખવી એ તો ઝેર છે, આંતરિક ધર્મશરીરને એ ગુંગળાવી નાખે છે. આ ઉત્તમ ભવમાં તો ધર્મશ-રીરની સારી શુદ્ધિ અને પુષ્ટી કરી લેવી જોઈએ. આ લક્ષ્ય પર દૃષ્ટિ કેન્દ્રિત હોય તો વીતરાગના એક દર્શન જેટલી પણ ધર્મસાધના ધર્મશરીરનું પોષણ કરનારી બનશે, અને તેમાં અઘરું પણ શું છે ? જીવને વિચાર જોઈએ કે વીતરાગના દર્શન-પૂજન કરું ને મને વીતરાગ બનવાની તમન્ના ન હોય ? ને જો હોય તો દુશ્મનભૂત રાગાદિ દોષોને એ જ દર્શનાદિ-ધર્મસાધના દ્વારા શાના પોષાય ?' પોતાની અવસ્થા ધર્મ-સાધના કરતાં કરતાં સતત આત્મનિરીક્ષણ કરતાં રહેવાનું છે. એ વિનાની એકલી ધર્મપ્રવૃત્તિ કર્યે નહિ ચાલે, પ્રતિપળ જાગૃતિ જોઈશે કે-ક્રમશઃ કેવળ ધર્મશરીર પુષ્ટ થતું આવે છે ને ? મલિનતા પોષાતી નથી ને ? ધર્મનું નિમિત્ત પામીને જ આશય બગડતો નથી ને ?

પ્રવચનમાલિન્યથી બચવું :- હે ભવ્ય જીવો ! શુદ્ધ આશયથી પોષણ કરતાં કરતાં પણ આ ધ્યાન રાખવાનું છે કે આપણી તેવી કોઈ ઘેલી પ્રવૃત્તિથી લોકમાં પ્રવચન અર્થાત્ જિનશાસનની લઘુતા હલકાઈ ન થાય. આશય શુદ્ધ હોય છતાં જો એ ધર્મપ્રવૃત્તિ અવિધિથી કરતાં એથી ઇતરોને ધર્મનિંદા કરવાનું બનતું હોય, એ જૈન સંઘ કે શાસનનું ઘસાતું બોલતા થાય, પવિત્ર જૈન આચાર અનુષ્ઠાન પ્રત્યે અરુચિ-દ્વેષ- તિરસ્કારવાળા બને, તો એવી ધર્મપ્રવૃત્તિ કરનારે પ્રવચનને મલિન કર્યું ગણાય. આપણી કોઈ પણ બોલ-ચાલ બીજાને કદાચ ધર્મ ન પમાડે એ બને, પરંતુ કમમાં કમ ધર્મ પર અરુચિ વધારી એમને ધર્મ વગોવનારા કરનારી તો ન જ બનવી જોઈએ. લોક અજ્ઞાન છે, કરુણાપાત્ર છે, ધર્મની નિંદા-ઘૃણા કરશે તો બિચારા દુર્ગતિમાં ભટકશે ! વળી એવી ધર્મની હલકાઈથી બીજાઓ પણ ધર્મ તરફ આક-ર્ષાતા અટકે એ સંભવિત છે. એમની તો દયા જોઈએ. ધર્મી હૃદય આ વસ્તુ તરફ નિરપેક્ષ-બેપરવા ન હોય, નિર્દય ન હોય, નહિતર પછી એને ધર્મ પ્રત્યે પણ પ્રીતિ-લાગણી શી રહી ? માટે આ પહેલું સાચવવાનું કે આપણા નિમિત્તે પ્રવચનને મલિ-નતા ન લાગે, એની હીલના ન થાય, નહિતર એથી ભવાંતરે પોતાનો ધર્મ પામવો જ દુષ્કર બને છે. ત્યાગી મુનિઓના માથે પણ આ પ્રવચનમાલિન્ય ન થવા દેવાની મોટી જવાબદારી છે. માટે તો શાસ્ત્રે આ મલિનતાને અટકાવવા પ્રસંગે ઉત્સર્ગ મૂકી

અપવાદ માર્ગ ફરમાવ્યા છે. પ્રવચન તો આપણું પરમ ઉપકારી છે. આપણા પરમ ઉપકારી પ્રત્યે આપણી અવિવેકી પ્રવૃત્તિથી કોઈને અરુચિ-ઘૃણા થાય, એનું હલકું બોલે એવું આપણાથી કરાય જ કેમ ? ઉપકારી પ્રવચન પ્રત્યે કૃતઘ્ન ન બનાય. જીવોનું તારણહાર પ્રવચન છે, આમેય બિચારા મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન-અધર્મમાં ફસેલા છે, હવે જો એને પ્રવચન પર સૂગ થાય, દુર્ગંછા થાય, અભાવ જાગે, તો પાછા એ ધર્મથી કેટલા બધા દૂર ફેંકાઈ જાય ! તેમ આપણે પણ ભવિષ્યમાં કેવા દુર્લભબોધિ થઈ જઈએ ? માટે પ્રવચન મલિન થાય એવું કાંઈ જ ન કરવું.

વિધિપાલન જ્ઞાનીની નિશ્રા :-

પ્ર૦- શું જૈન ધર્મ એવો છે કે એના પાલનમાં બીજાને સૂગ થવા સંભવ રહે ?

ઉ૦-ના, જૈનધર્મ તો બહુ સારો છે, અજ્ઞાન જીવોને પણ આકર્ષે એવો છે, પરંતુ તે એના આરાધક જીવ શાસ્ત્રે કહેલી વિધિ મુજબ પ્રવર્તે તો જ જીવોને સૂગકારી ન થાય, આકર્ષક બને. અવિધિઓ આચરવાથી બીજાને ઘૃણા થાય છે. એટલે, સૂત્રાનુસાર વિધિપાલન જ પ્રવચન-રક્ષા અને આગળ વધીને પ્રવચન પ્રભાવના કરી શકે છે. ધર્મશરીરનું પાલન-પોષણ પણ જિનાગમે કહેલ વિધિ સાચવીને જ થઈ શકે છે. સૂત્ર બે જાતની વિધિ બતાવે છે, ઉત્સર્ગ વિધિ અને અપવાદ વિધિ. જે સંયોગોમાં જે વિધિ કહી હોય તેમાં તેનું જ પાલન જોઈએ. આથી એ પ્રાપ્ત થાય છે કે કાં તો સૂત્રોનું પોતાને જ્ઞાન જોઈએ અગર સૂત્રજ્ઞાતાની નિશ્રામાં જ ધર્મસાધના કરવી રહે. સૂત્રરુચિ વિના આ ન બની શકે. માટે સૂત્રજ્ઞ પુરુષોની નિશ્રા, ઉપાસના અને સૂત્રજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો ઉદ્યમ ભગીરથ જોઈએ. એમ વિધિપ્રવર્તન કરતાં પ્રવચનની લઘુતા નહિ થાય, ધર્મશરીર પુષ્ટ થશે, આજ્ઞા પ્રધાન બન્યા રહેવાશે.

બે પ્રકારના આત્મભાવનો ખ્યાલ :- આગળ ભગવાન ફરમાવે છે કે વિધિપૂર્વક ધર્મસાધના કરતાં કરતાં પોતાનો આત્મા કેવા કેવા પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત રાગાદિભાવમાં વર્તે છે એનો ખાસ ખ્યાલ રાખવાનો છે. નહિતર ક્રિયા મૂઢની જેમ થઈ જાય, આત્મા પર સારી અસર કર્યા વિના જ પૂર્ણ થાય, વધારામાં કદાચ મલિન ભાવ પોષવાનું બની જાય. દા.ત. પ્રભુનું ગીત સાંભળતાં ગાનારના માત્ર આલાપલેલાપમાં જ મશગૂલ થઈ જાય તો શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયપોષણમાં પડવાનું થાય. ત્યાં જો સાવધાની હોય કે 'ઊભો રહે જોવા દે મારા દિલમાં શું વિષયાકર્ષણ થઈ રહ્યું છે કે પરમાત્માનો ભક્તિભાવ અને ગુણાકર્ષણ ? ત્યાં જો માત્ર ઇન્દ્રિય તર્પણનો ભાવ દેખાય તો વિચાર આવે કે 'અરે ! આ કરોડો અબજોનો લાભ કરાવે

એવા અર્હદ્ ભક્તિભાવ અને ગુણાનુમોદનના ભાવ મૂકી તુચ્છ પાઇ જેટલા સુખનો લાભ કરાવનારા ઇન્દ્રિયપોષણના ભાવમાં કે વિષયાકર્ષણના ભાવમાં ક્યાં ચાલ્યો ?' આમ આત્મભાવનો ખ્યાલ જાગતો રાખવામાં એક પણ મલિનભાવને ચાલે ત્યાં સુધી પેસવા-વધવા નહિ દે, અને પેઠો-વધ્યો જાણ્યો કે એને દબાવી દેશે.

આ આત્મભાવનું લક્ષ કેળવવા માટે કહ્યું છે,

भावण-सुयपाढो तित्थसवणमसइ तयत्थजाणंमि ।

तत्तो य आयपेहणमइनिउणं दोसविक्खाए ।।

અર્થાત્ સંસારથી નિસ્તાર પામવાની શુભ ભાવના તથા સૂત્ર પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને ગુર્વાદિકના વિનય-બહુમાનથી દિલને ભાવિત કરવું, સૂત્રનો પાઠ લેવો-ભણવો, તીર્થ અર્થાત્ પ્રવચન તેના અર્થના જ્ઞાતા પુરુષો પાસે વારંવાર સાંભળવું અને તે પરથી તત્ત્વ અને માર્ગનો ખ્યાલ આવ્યો હોય એટલે રાગદ્વેષાદિ દોષોની માત્રાના હિસાબે પોતાનો આત્મા ક્યાં છે, કેટલે છે, ચઢતીમાં છે કે પડતીમાં યા તદવસ્થ, ને દોષનિગ્રહ કેવી કેવી રીતે શક્ય છે, એનું બારીક નિરીક્ષણ કરવું. આ એક પ્રકારે આત્મભાવ-નિરીક્ષણ.

બીજું આત્મભાવમાં પોતાની શક્તિનો વિચાર કરવો, જેથી અવસર પ્રાપ્ત આત્મહિતની કરણીમાં શક્તિ-ગજા બહારનાં આંધળિયા થાય નહિ, તેમજ છતી શક્તિને ગોપવી, ધિટ્ઠા બનવાનું ને તેથી વીર્યાન્તરાય તથા મોહનીયકર્મ બાંધવાનું નહિ થાય. વળી એ જોતાં રહેવાશે કે સાધના કરતાં કરતાં વિષયકષાયાદિના મલિન ભાવ ઓછા થતા આવે છે ને ? તેમજ અર્હદ્‌ભક્તિ, સંવેગ, વૈરાગ્ય, ચિત્ત-સમાધિ વગેરે શુભભાવો વધતાં આવે છે ને ? સતત આત્મજાગૃતિ અને આત્મ-નિરીક્ષણ રાખવું એ ખૂબ જરૂરી છે.

નિમિત્તોની અપેક્ષા :- ધર્મપ્રવૃત્તિ શરૂ કરતાં આજુબાજુ કેવાં નિમિત્ત પ્રવર્તી રહ્યા છે એ પણ જોવાની જરૂર છે. સારાં નિમિત્ત, સારું મુહૂર્ત, સારાં શુકન, સારા શબ્દનું શ્રવણ હોય તો ધર્મનો ઉલ્લાસ વધે છે, સફળતા સારી મળે છે. કર્મના ઉદય અને ક્ષયોપશમ બંનેમાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ અને ભવ અસર કરે છે. બાજુમાંથી રો-કકળ અને શોક-કલ્પાંતનો ઘોષ આવતો હોય ત્યાં શાન્તિસ્નાત્ર ભણાવવા બેસે તો ઉલ્લાસ નહિ આવે. એ માટે તો પહેલાં પેલાઓને શાંત કરવા પડે. એમ કોઈ ધર્મકાર્ય કરવા ઊઠે ત્યાં પગના અંગૂઠામાં કપડું ભરાઈ ખચકો લાગ્યો, કે ઉંબરે પગે ઠોકર ખાધી, યા પાછળ છીંક કે નિષ્ફળતાનો કોઈ શબ્દ સંભળાયો, તો

અપશુકન થયું કહેવાય. એ વખતે બેસી જવું જોઈએ. પછી સારાં નિમિત્ત શુકન જોઇને શુભમાં પ્રવર્તવું. શુકન-અપશુકન, ઇષ્ટ-અનિષ્ટ-સિદ્ધિનાં સૂચક માત્ર છે, કરનારાં નહિ, માટે અપશુકન ઉપર દ્વેષ ન કરવો, ઊલટું માનવું કે સારું થયું કે અનિષ્ટથી અટકી જવાનું એણે સૂચન કર્યું.

ભાગ્ય સામે શુકન શું કરે ? :-

પ્ર.-એમ અટકી ગયા તેથી શું ભાગ્યમાં લખાયેલું અનિષ્ટ નહિ આવે ? અને ન આવે તો ભાગ્યમાં લખાયેલું કેવી રીતે ?

ઉ.-અહીં સમજવાનું છે કે કેટલાંય ભાગ્ય, કર્મ એવાં હોય છે કે એને અમુક દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ ભાવનો યોગ આવે મળે તો જ ઉદય કે ઉદીરણા થઇને વિપાક-ઉદયમાં આવે છે, નહિતર જો સ્થિતિ પાકી ગઈ હોય તો રસાનુભવ કરાવ્યા વિના માત્ર પ્રદેશથી ઉદય પામી ખરી પણ જાય, ને સ્થિતિ ન પાકી હોય તો ઉદીરણા ન થાય. હવે અપશુકનથી અટકી ગયા એટલે પેલાં હયાત એવાં પણ અશુભ કર્મને તેવા દ્રવ્યાદિ સંયોગો ન મળ્યા, તો સંભવ છે કે એના અનિષ્ટ રસાનુભવથી બચી જવાય. માટે શુકન, મુહૂર્ત, શબ્દ વગેરે નિમિત્ત અવગણવા જેવા નથી.

ધર્મારાધનનાં સાધનો :- 'નિમિત્ત' એટલે નિમિત્તકારણ, સહકારી સાધન, ઉપકરણ. એની અપેક્ષા રાખવી, દરકાર રાખવી, પણ બેદરકાર બની એના વિના જ ધર્મસાધના કરવા બેસી ન પડવું, દા.ત. ચરવળા (રજોહરણ) વિના સામાયિક પ્રતિ-ક્રમણ કરે, તો પગના હલનચલન વખતે જીવરક્ષાર્થે પ્રમાર્જન શેનાથી કરે ? વળી પ્રમાર્જનના સાધન વિના ઊભો નહિ થઈ શકે. તેથી વંદનાદિ ક્રિયા બેઠાબેઠા અવિ-નયથી થશે, તેમજ કાયોત્સર્ગ અવિધિથી થશે. તો શું ધર્મ કરતાં કરતાં ય દુર્ગુણને પોષવા ? દુર્ગુણને કાઢવા માટે તો ધર્મ છે, એ પાછા ધર્મના ઘરમાં પોષાય ત્યારે બચવાનું ક્યાં ? માટે નિમિત્ત, સાધનોની બરાબર દરકાર રાખવી, તે એકલા બાહ્યની જ નહિ, પણ આંતરિક સાધનોની ય ખરી.

આંતરિક સાધનોમાં :- યોગની મિત્રાદિ દૃષ્ટિ અર્થાત્ તેવા તેવા પ્રકારની વિકસતી બોધમાત્રા, અર્થાત્ નિર્મળ થતું આવતું આત્મવલણ આવે. ત્યારે તત્ત્વ પરની અરુચિનો ત્યાગ, તત્ત્વ જિજ્ઞાસા, વગેરે ગુણ ગમે, તથા સાધનામાં ખેદ, ઉદ્વેગ વગેરે દોષોનો ત્યાગ થાય, એમ અહિંસાદિ યમ, નિયમ વગેરે આવે. આંત-રિક આ સાધનોની પણ અતિ આવશ્યકતા છે, તો જ ધર્મસાધનામાં પ્રગતિ થાય. વર્ષોથી ધર્મ કરવા છતાં ત્યાંના ત્યાં શાથી ? આ આભ્યન્તર સાધનોની ઉપેક્ષા

રાખી છે માટે. કારણ વિના કાર્ય ન બની શકે. એક કાયોત્સર્ગ પણ ઠીક રીતે કરવો હોય તો ય આંતરિક સાધનમાં શ્રદ્ધા, મેધા, ધૃતિ, ધારણા, અનુપ્રેક્ષા જોઈએ છે. એમ વંદનાદિમાં બહુમાન સંવેગ, સંભ્રમ વગેરે જરૂરી છે. તપસ્યામાં આહાર સંજ્ઞા-રસસંજ્ઞા પર નફરત, તિરસ્કાર, અણાહારી સ્વભાવની શ્રદ્ધા અને એ પ્રગટ કરવાની લાલસા-તત્પરતા જોઈએ. બધીય સાધનામાં ચિત્તોપયોગ, એકાગ્રતા, શુભલેશ્યા, નિરાશંસભાવ, અત્યંત કર્તવ્યબુદ્ધિ, ભાવોલ્લાસની વૃદ્ધિ, સંજ્ઞાઓના નિગ્રહ વગેરે જરૂરી આંતરિક સાધનો છે. સાધના વખતે એ જાગતા રાખવાના.

અસપત્ન યોગમાં યત્ન :- શુભ શુકન આદિ નિમિત્તો તથા બાહ્ય આભ્યન્તર સાધનરૂપી નિમિત્ત કારણોની દરકાર રાખીને ધર્મયોગોને વિશે પુરુષાર્થ કરવાનો એ તે યોગો પરસ્પરમાં બાધક ન બને એ રીતે. દા.ત. દાન એવી અયોગ્ય વસ્તુનું નહિ દેવાનું કે જેથી એ અહિંસા યા બીજા સદાચાર યોગનું બાધક બને. છરી વગેરેનું દાન એ બાધક યોગ છે. એમ તપ એવો નહિ કરવાનો કે જે તદ્દન અશક્ત બનાવી ચિત્તસમાધિયોગ યા અન્ય શાસ્ત્રસ્વાધ્યાયાદિ યોગનો બાધક બને. એમ પરમાત્માની પૂજાનો યોગ એવો નહિ લંબાવવાનો યા એવા સમયે કરવાનો નહિ રાખવાનો કે એ જિનવાણીશ્રવણના યોગને અટકાવે. અન્યથા નામ ધર્મયોગ છતાં અન્ય આવશ્યક ધર્મયોગના બાધક-ઘાતક બનવાથી ધર્મરૂપ નહિ પણ એક સ્વેચ્છાચાર બની જાય ! એકનું ગળું ટૂંપી બીજાનું પોષણ ન હોય. આત્મામાં રોગ વિવિધ છે, તો એના ઔષધરૂપ ધર્મયોગો વિવિધ અને યથાસમય આચરવા જોઇએ.

અસંપત્યોગમાં યત્ન :- અસપત્ન યોગને બદલે **અસંપન્નયોગ**નો પાઠ પણ મળે છે. ત્યાં એનો ભાવ એ છે કે પોતાના આવશ્યક ધર્મયોગ જે હજી સધાયા ન હોય તેનો પ્રયત્ન ભૂલવાનો નહિ. વળી આગળ આગળ આત્મવિકાસ વધારવા માટે ચાલુ પ્રવૃત્તિથી સંતોષ ન માની લેતાં અપ્રાપ્ત અધિકાધિક ધર્મપ્રવૃત્તિઓ માટે પ્રયત્ન કરવો અતિ આવશ્યક છે. બીજું ચાલુ ધર્મપ્રવૃત્તિમાં પણ અધિક વીર્યોલ્લાસ, ભાવોલ્લાસ વગેરે અભ્યન્તર ધર્મયોગ જે હજી અપ્રાપ્ત છે તે સાધવા માટે પણ પ્રયત્ન જરૂરી છે, કેમકે ધર્મયોગોમાં પ્રવૃત્તિ એ તો મોક્ષની એક યાત્રા છે, અને તેમાં વેગ વધારવામાં આવે તો જ મોક્ષની વધુ નિકટ થતા જવાય. અસંપન્ન ધર્મયોગોમાં પ્રયત્ન કરવાનું એક એ પણ કારણ છે કે ધર્મયોગોના સાધનાકાળ સિવાયના કાળમાં પાપ-પ્રવૃત્તિ બનતી રહેવાની, અને તેથી કર્મબન્ધ થતો રહેવાનો, એનાથી બચવા

માટે બાહ્ય અને અભ્યન્તર અપ્રાપ્ત ધર્મયોગોમાં નવો નવો પ્રયત્ન કરતા રહેવાથી હૃદય સારી રીતે ધર્મવાસિત બનતું જાય છે, એટલે પેલી પાપપ્રવૃત્તિઓ બહુ નીરસ થવાથી કર્મબન્ધ મામૂલી થાય છે.

વિસ્રોતસિકાનો ખ્યાલ :- પરસ્પરને બાધ ન કરે એ રીતે ધર્મયોગો આરાધતાં આરાધતાં એક ખાસ લક્ષ આ રાખવાનું કે તન-મન ક્યાંય ધર્મ સાધનાના સ્રોતમાંથી-પ્રવાહમાંથી બહાર તો નથી નીકળી જતા ને ? વિસ્રોત-ગમન, વિસ્રોતસિકા, સ્ખલના તો નથી થતી ને ?

પ્ર૦-તો શું ક્રિયામાં ધ્યાન અને મન બહાર ન જવામાં ધ્યાન, એ બે ધ્યાન સાથે રહી શકશે ?

ઉ૦-ક્રિયામાં જ ધ્યાનને એવું ગોઠવવાનું છે કે ચિત્ત આમાંથી જરાય પણ ખસ્યા વિના બરાબર લાગી રહ્યું છે ને એ લક્ષ પાકું રહે. એટલે એક જ ધ્યાન, પણ બે પ્રયોજન સરશે. પછી જ્યાં ચિત્ત જરા પણ બીજા વિચારમાં ગયું કે તરત ખ્યાલ આવશે, આ ખ્યાલ એ વિસ્રોતસિકાનું લક્ષ કહેવાય.

ધર્મયોગોની સાધનાનો રથ વચ્ચે વચ્ચે સ્ખલિત કે ખંડિત ન થાય, માર્ગ છોડી ઉન્માર્ગ પર ન જાય, એ માટે ચોક્કસ લક્ષ રાખવું જોઈએ, કેમ કે ચિત્ત અનંતકાળથી રાગાદિ દોષો તથા આરંભ વિષય પરિગ્રહાદિમાં ટેવાયેલો છે-એટલે ધર્મયોગમાંથી ખસતા વાર ન લાગે ! સંસારમાં કંઈ પ્રકારનાં પ્રલોભન વિષય-આકર્ષણ, અથવા શૈથિલ્ય, કે શૂન્યતા અજાગૃતિ વગેરે ભરખવા તૈયાર જ છે, અને એ આરાધનામાંથી તન-મનને સ્ખલિત કરી દે છે. વ્યાખ્યાન ચાલતું હોય અને કોક આવ્યું કે મન અને આંખ ઝટ તે તરફ જાય છે. એમ નવકારવાળી હાથમાં લીધી ત્યાં ચિત્ત પેસે નવકારમાં અને નિકળે ક્યાંય. આ બધી વિસ્રોતસિકા છે. તે ટાળવા માટે સાધના ચેતનવંતા થઈને કરો, મૂઢ ન બનો આડાઅવળા તણાઈ ન જાઓ.

આ વિસ્રોતસિકા અર્થાત્ માર્ગમાંથી, આરાધનામાંથી સ્ખલના થતી અટકાવવા માટે આયતનસેવન અને અનાયતન-ત્યાગ જરૂરી છે. આયતન એટલે ધર્મનો બાધ ન કરે તેવા સ્થાન, એને વળગ્યા રહેવું અને અનાયતન અર્થાત્ બાધક સ્થાનોથી દૂર રહેવું. દા.ત. ઘરમાં સાંસારિક કાર્યોની ધમાલ ચાલતી હોય ત્યાં સામાયિક લઈને બેસે તો ચિત્ત એમાં ડહોળાયેલું રહે. એના બદલે એ અલગ પૌષધશાળામાં કરે તો સમભાવને જાળવી શકવાની અનુકૂળતા ગણાય. તો પૌષધશાળા એ સામા-

યિક માટે આયતન કહેવાય. એમ સદાચારીને વેશ્યાનાં સ્થાન, વિલાસી વાંચન, પરસ્ત્રી-પરિચય, પરસ્ત્રી કથા વગેરે અનાયતન કહેવાય. એથી ચિત્ત વિસ્રોતસિકા પામે.

વિસ્રોતસિકા યાને સ્ખલનાથી બચવા માટે એને ઊઠ્યા પછી દબાવવી એટલું જ નહિ પરંતુ ઊઠવા પહેલેથી પણ એવા પ્રતિકાર યોજી રાખવા કે જેથી એ ઊઠવા જ ન પામે. દા.ત. ધર્મક્રિયા કરતાં કરતાં બીજાની ત્રુટિ દેખાય તો અરુચિ કે દ્વેષ જાગી જાય છે, આવી પોતાની આત્મ-સ્થિતિ સમજીને એના પૂર્વ પ્રતિકારરૂપે ચિત્તમાં ક્ષમાની ભાવનાનો અને કર્મવશ જીવો પ્રત્યે દયાના ભાવનો સારો અભ્યાસ રાખવો જોઈએ. એ માટે મહાપુરુષોના જીવન-પ્રસંગો વિચારવા, જેમકે 'મારા કરતાં મહાવીર પ્રભુને અનાડીઓએ ઘણા હેરાન કર્યાં છે. તે તો પાછા સુરક્ષિત નહિ એવા જંગલમાં હતા ! છતાં ચિત્તને ખૂબ ક્ષમા સમતામાં ઝીલતું રાખ્યું, પોતાની સાધનામાં વિસ્રોતસિકા થવા દીધી નહિ, ને જુલ્મગાર સંગમ પાછળ કૃપાના આંસુ સાર્યા, તો પછી મારે શું મોટી વાત છે ?' એમ ક્ષમા-દયાના લાભ, ક્રોધ-કઠોરતાના નુકસાન વગેરે વિચારતા રહેવું.

પૂર્વ પ્રતિકાર તો જગતમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે, જેમકે, '**सरणं भए उवाओ, रोगे किरिया, विसंमिमंतोत्ति**' અર્થાત્ (૧) ભાવી ભય આવવાની આગાહી હોય ત્યાં માણસ અગાઉથી શરણ શોધે છે, દા.ત. રાજા લશ્કર નભાવે છે, 'રખેને શત્રુ દબાવી ન જાય !' ગૃહસ્થ પૈસા બચાવી રાખે છે, 'રખેને કોઈ મોટો ખર્ચ આવે તો અટકી ન પડીએ.' (૨) એમ રોગમાં અનિષ્ટ ન થાય તે માટે ચિકિત્સાનો ઉપાય લેવાય છે, અથવા રોગ આવતો અટકાવવા આરોગ્યના નિયમ જળવાય છે. તેમ, (૩) ઝેર ચઢ્યું ત્યાં વેદના કે મૃત્યુથી બચવા મંત્રપ્રયોગ કરી લેવાય છે. બસ એ જ રીતે અનાદિ મોહવશ મન પણ સારા પ્રતિકારથી સુધારી શકાય છે. જેમકે ચિત્ત 'કોણ આવ્યું ? કોણ ગયું ? પેલા શું કરે છે ? ઓલ્યા શું કરે છે ? ફલાણાનું શું થશે ?' વગેરે કૌતુક આતુરતા વગેરેમાં ડહોળાતું હોય, તો એને પૂર્વ પ્રતિકારરૂપે તત્ત્વ-અધ્યયન, તત્ત્વ-ચિંતન, અનિત્યાદિ ભાવનાઓ વગેરેમાં રમતું રખાય, એનો ખૂબ અભ્યાસ અપાય, તેથી કૌતુકવૃત્તિ ઘટી જઇને મન સુધરે છે, ધર્મયોગ વખતે સ્થિર રહે છે.

પ્ર.-કર્મના ઉદય નિર્ધારિત છે, એટલે તેવા ઉદયે દિલમાં તેવા તેવા ભાવ જાગી ચિત્ત તો ચલિત થઈ જવાનું, પછી પ્રતિકારનો શો અર્થ ?

ઉ.-આ અધુરી સમજ છે, કેમકે કર્મ બે જાતના હોય છે, (૧) સોપક્રમ અને (૨) નિરુપક્રમ. સોપક્રમ એટલે એવા કર્મ કે જે કોઇ ઉપક્રમ-ધક્કો-આઘાત લાગતાં તૂટી જાય, નિરુપક્રમ એટલે તૂટે જ નહિ. દા.ત. આયુષ્ય સોપક્રમ એટલે આમ તો સો વર્ષનું હોય પણ ૬૦મે વર્ષે કાંઈ અકસ્માત થતાં તૂટે, બાકીના ૪૦ વર્ષના આયુષ્યનાં દળિયાં ત્યાં જ ભોગવાઇ જઈ મૃત્યુ થઇ જાય. એમ રાગમોહનીય કર્મ સોપક્રમ એટલે ઉપક્રમભૂત તેવાં દર્શન કે શ્રવણથી જોરદાર વૈરાગ્યભાવના વધતાં તૂટે. તે પછી રાગનું સાધન સામે આવવા છતાં રાગ ન થાય, નિરુપક્રમ કર્મ એટલે તૂટે જ નહિ, એના ઉદયે અવશ્ય રાગ થાય. હવે પ્રતિકારરૂપે સત્સંગ, ધર્મશ્ર-વણ, શાસ્ત્રવાંચન રાખ્યું તો રાગ-રતિ-અરતિ મોહનીય વગેરે સોપક્રમ કર્મ એનાથી તૂટવાના. ખૂબ દાખલા દલીલ સાથે સાંભળ્યું કે હાસ્યાદિ ચેષ્ટા અધમ છે, મનમાં ઠસ્યું તો એના પર નફરત થવાની, તેથી સોપક્રમ મોહનીય કર્મ નાશ પામશે. પછી ત્યાં પ્રસંગ હાસ્યાદિનો આવવા છતાં હાસ્યાદિ નહિ થવાના. મજાક કરવાનો પ્રસંગ છતાં મન મક્કમ રહેશે-'મારે મજાકનું નથી જ બોલવાનું.' અલબત્ત કેટલીક વાર મન પર ભારે ભાર રાખવો પડે છે, 'હું અનંત દોષભર્યો, અનંત કર્મપીડિત તે હું શું જોઈને હસું, મજાક કરું ?' અથવા બીજો કોઈ દેવ-ગુરુવિરહ, ગંભીરભૂલ-પાપાચરણ, વગેરેનું સ્મરણ રાખી એના દુઃખનો ભાર માથે રખાય. એથી હાસ્યા-દિવૃત્તિ માંદી પડી જવાની, સાધનામાં મન સ્થિર થવાનું. આ શું થયું ? પ્રતિકારથી સોપક્રમ કર્મનો નાશ. આ રીતે તો કરતાં કરતાં કેટલાય મહાત્માઓ હીન કક્ષા-માંથી બહાર નીકળી ઉત્તમોત્તમ કક્ષામાં પહોંચી ગયા. સાધકો આમ જ આગેકૂચ કરે છે. માટે પાપના અને દોષના પ્રતિકાર ખૂબ યોજો.

હવે જો કર્મ નિરુપક્રમ હશે તો ભલે એનો વિપાક-ઉદય અવશ્ય આવવાનો હોય, છતાં પ્રતિકારથી એ ઉદય મોળો અને જાગૃતિવાળો તથા પાપના પશ્ચાત્તા-પભર્યો રહેવાનો, એટલે એ ઉદયમાં રહેલી અનુબંધશક્તિ-બીજશક્તિ અર્થાત્ નવાં પાછાં તેવાં પાપકર્મ-મોહનીય કર્મ બંધાવવાની શક્તિ નાશ પામેલી રહેશે, તેથી પરંપરા ચાલતી અટકશે. આ જો ન થાય, તો નવા બાંધે, એને ભોગવે, પાછા નવા બાંધે, ભોગવે...એમ એક નાગણમાંથી સો સાપોલિયાંની જેમ પાપનું પૂછડું કેટ-લાંય લાંબાકાળ સુધી ચાલે છે. માટે આયતન સેવન, સત્સંગ, સચ્ચરિત્રો, ધર્મ-સ્થળ-તીર્થાદિનું આલંબન, શાસ્ત્રસંગ, સદ્ભાવનાઓ, તત્ત્વચિંતન; ઇન્દ્રિયવિષ-યત્યાગ, પાપજુગુપ્સા વગેરે પ્રતિકાર યોજવા જ જોઈએ.''

આ બધી સાધના ટૂંકમાં આ પ્રમાણે-

૧. સત્સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર ૨. સિદ્ધાન્તજ્ઞોપાસના ૩. ઘટ-ફૂલહાર દૃષ્ટાન્ત-ભાવના ૪. અસદ્ અપેક્ષાનો ત્યાગ. ૫. આજ્ઞાપ્રધાન વૃત્તિ ૬. પ્રણિધાન ૭. સાધુ-સેવાથી ધર્મ-શરીર પોષણ. ૮. શાસનહીલના અટકાવવી. ૯. વિધિપ્રવૃત્તિ ૧૦. આત્મભાવનિરીક્ષણ ૧૧. નિમિત્તાપેક્ષા ૧૨. અસપત્ન યોગસાધના ૧૩. વિસ્રોત-સિકાલક્ષ ૧૪. વિસ્રોતસિકા-પ્રતિકાર ૧૫. સોપક્રમકર્મનાશ.

અરિહંત ભગવાન આ પ્રમાણે ધર્મની દેશના આપે છે તેથી એ ધર્મદેશક કહેવાય છે.

૨૨. ધમ્મનાયગાણં

'ધર્મના નાયક ભગવાનને મારાં નમસ્કાર હો. 'ધર્મ એટલે પૂર્વોક્ત ચારિત્રધર્મ. ભગવાન ધર્મના દાતા અને ઉપદેશક છે એટલું જ નહિ, કિન્તુ નાયક અર્થાત્ ખુદ સ્વામી પણ છે. આ કથન કેવળ સ્તુતિરૂપ નથી કિન્તુ ભગવાન ખરેખર સ્વામી-પણામાં જરૂરી ચાર કારણ ધરાવે છે.

સાચા સ્વામીપણાની સાધક ચાર વિશેષતાઓ છે, (૧) જેના સ્વામી બનવું હોય તે વસ્તુ પોતાને વશ કરેલી હોવી જોઈએ. (૨) એની ઉત્તમ પ્રાપ્તિ થયેલી હોવી જોઈએ. (૩) એનાં ફળનો ઉપભોગ પ્રાપ્ત જોઈએ અને (૪) એમાં વિઘાતનો સંભવ ન જોઈએ.

ધનનો સ્વામી કે સ્ત્રીનો સ્વામી કહેવાતો હોય પરંતુ, (૧) એ ધન એ સ્ત્રી પોતાના કાબૂમાં ન હોય તો એવા સ્વામીપણાનો કોઈ અર્થ નથી. એમ (૨) એ ધન કે સ્ત્રી ઉત્તમરૂપે પોતાને સિદ્ધ ન હોય અર્થાત્ ઇચ્છાનુસાર એના ઉપયોગાદિ કર-વામાં ભારે મુશીબતો હોય, એમ (૩) એના ફળરૂપે સરખું સુખ દેખવા ન મળે, કે (૪) એમાં અંતરાયો નડતા હોય, તો પણ ખરેખરું એનું સ્વામિત્વ નહિ કહેવાય.

ભગવાને (૧) ધર્મ વશ કરેલો છે, (૨) ધર્મની પ્રાપ્તિ ક્ષાયિકરૂપે કરી છે. (૩) ધર્મના ફળના ઉપભોગમાં અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય વગેરે સુંદર મળેલા છે, તેમજ (૪) અ-વંધ્ય પુણ્યબીજ આદિના લીધે અંતરાયનો સંભવ નથી. માટે જ પ્રભુ ધર્મના સાચા સ્વામી સાચા નાયક છે. આ ધર્મનું વશીકરણ, ઉત્તમ પ્રાપ્તિ, ફળોપભોગ અને અંતરાય-અસંભવ એ ચાર પૈકી દરેકના ૪-૪ હેતુ છે. તે નીચેના કોષ્ટકથી સમજાશે.

ધર્મનાયકપણાનાં ૪ મૂળ હેતુ અને દરેકનાં ૪-૪ અવાંતર હેતુ.

૪ મૂળ હેતુ	**દરેકના ૪-૪ અવાંતર હેતુ**
૧. ધર્મવશીકરણ	વિધિપ્રાપ્તિ-નિરતિચાર પાલન-યથોચિતદાન અપેક્ષારાહિત્ય.
૨. ઉત્તમ ધર્મપ્રાપ્તિ	ક્ષાયિક-પ્રાપ્તિ-પરાર્થસંપાદન-હીન પ્રત્યેય પ્રવૃત્તિ-તથાભવ્યત્વ
૩. ધર્મ ફળયોગ	સકલ સૌંદર્ય-પ્રાતિહાર્યાદિ-મહાઋદ્ધિઅનુભવ- ધર્મવર્ચસ્વ.
૪. ધર્મ ઘાતરહિતતા	અવંધ્ય પુણ્યબીજ-અધિક અસંભવ-પાપક્ષય-અહેતુક નિર્વિઘ્નતા.

ધર્મ-વશીકરણના ૪ હેતુ :-

૧. વિધિપ્રાપ્તિ :- ભગવાને ધર્મને વશ કર્યો છે, આત્મસાત્, કર્યો છે, કેમકે એમણે તે ન્યાયોપાર્જિત ધનની જેમ ચારિત્રયોગ્ય ૧૬ ગુણની પ્રાપ્તિ વગેરે વિધિ જાળવીને પ્રાપ્ત કર્યો છે. જેમ વિધિપૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલ ધનમાં નિશ્ચિત વશ્યતા આવે છે, ન્યાયથી ધન કમાનારને રાજદંડ વગેરે કોઇ ભય નથી. અન્યાયીને તો ભય રહે છે કે 'પકડાઇ જઇશું તો ?' એ ધન પોતાને વશ ન કહેવાય, એમ અવિધિથી તફડંચી કરેલો ધર્મ પણ વશ થયો ન ગણાય, કેમકે એના પર પોતાનું વર્ચસ્વ નથી જામતું, તો પછી ખોવાઈ જવાનો પણ ભય રહે છે. એટલે ધર્મને વિધિપ્રાપ્તિપૂર્વક વશ યાને આત્મસાત્ કરવો જોઈએ. ભગવાને વૈરાગ્ય, સંયમધર્મ, ધ્યાનધર્મ વગેરે કેવા સુંદર ધર્મ વશ કરેલા હોય છે એ શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે. આપણે એક નવકાર પણ વશ કર્યો છે ખરો ? એની વિધિ-પ્રાપ્તિ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ સંબંધી વિધિ સાચવીને કરેલી પ્રાપ્તિ સ્વરૂપ છે ખરી ? ભગવાને વિધિપ્રાપ્તિપૂર્વક વશ કર્યો હોઈ, અરિહંત ખરેખરા ધર્મનાયક છે, એ જ છે, બીજા નહિ.

૨. નિરતિચાર પાલન :- ધર્મ વશ કરવા માટે ધર્મ વિધિથી ગ્રહણ કર્યા બાદ બીજું જરૂરી અને અતિચાર-રહિત પાલન છે. અપરાધ રહિત પાલન થાય તો વસ્તુ વશ થાય. સામાયિક વિધિથી લીધું તો ખરું પણ એનું પાલન કરતાં દોષો લગાડાય તો સામાયિકનો ભાવ આત્માને વશ ન બન્યો. માટે દૃઢ નિર્ધાર અને પાકું મનોબળ કેળવી મન-વચન કે કાયાથી કોઈ દોષ ન લાગે તે સાચવવું જોઈએ. કેટલીક વાર શુભ ભાવની ધારા તૂટી જાય છે, અથવા બિનજરૂરી ઉત્સુકતા-આતુરતા જાગે છે, આ માનસિક સુસ્તી, પ્રમાદ વગેરે ઊભા થાય છે, એટલે ધર્મપાલનમાં અતિચાર, સ્ખલના, દોષ, ખામી લાગે છે. એટલા માટે મૂળમાં જ એ બાધકોને દૂર રાખવા જોઈએ. આ માટે શુભભાવની અખંડધારાનો પ્રયત્ન, સ્વસ્થચિત્ત, સ્ફૂર્તિ, જાગૃતિ

વગેરેનો પ્રયત્ન જરૂરી છે. ભગવાને ધર્મનુ નિરતિચાર પાલન કર્યું છે. એથી જ ધર્મ આત્મસાત્ કર્યો છે, એટલે ધર્મનાયક એ જ હોઈ શકે, બીજા નહિ.

૩. યથોચિતદાન :- ભગવાન જગતને યોગ્યતા મુજબ ધર્મનું દાન કરે છે, એ સૂચવે છે કે ધર્મ પોતાને વશ છે. દા.ત. જ્ઞાન પોતાને સ્વાધીન બન્યું હોય તો બીજાને આપી શકાય છે. અરિહંત ભગવાન ઉચ્ચ સાધનાથી સર્વ પ્રકારના ધર્મને વશ કરી પછી જ ધર્મનું યથાયોગ્ય દાન કરે છે. માટે એ જ ધર્મનાયક છે, બીજા કોઈ નહિ.

૪. અપેક્ષારાહિત્ય :- વળી ભગવાને ધર્મ વશ કર્યાનું એટલા માટે કહેવાય છે કે એમને ધર્મનું દાન કરવામાં કોઇની આજ્ઞાની અપેક્ષા નથી રહેતી. મુનિઓને એમના વડીલની અપેક્ષા રહે છે. માટે તો એ કોઇને વ્રતદાન વગેરે કરે ત્યારે 'ખમા-સમણાણં હત્થેણં સુત્થેણં અત્થેણં તદુભયેણં સમ્મં ધારિજ્જાહિ...' એવું બોલવું પડે છે. તીર્થંકર ભગવાનને, વ્રતદાન કરતી વખતે, આવું બોલવાનું નથી હોતું. એ કોઇની નિશ્રા નીચે, આજ્ઞા નીચે નહિ પણ સ્વતંત્રપણે વ્રતદાન કરે છે. એ એમનું ધર્મ-વશીકરણ સૂચવે છે. માટે જ એ જ ધર્મનાયક બની શકે, બીજા નહિ.

ઉત્તમ ધર્મની પ્રાપ્તિના ૪ હેતુ :-

(૧) પ્રધાન ક્ષાયિક ધર્મની પ્રાપ્તિ ભગવાને કરી છે માટે એ ઉત્તમ પ્રાપ્તિ-વાળા છે, તેથી જ એ ધર્મના નાયક છે. બીજા કેવલજ્ઞાનીને પણ ક્ષાયિક ધર્મપ્રાપ્તિ છે, પરંતુ તે તીર્થંકર ભગવાનના વચનના આલંબને, ત્યારે આ પ્રાપ્તિ પૂર્વે કહ્યું તેમ સ્વતંત્રપણે, તેથી પ્રધાન ક્ષાયિક ધર્મ પ્રાપ્તિ છે. ક્ષાયિક પ્રાપ્તિ એટલે ધર્મબા-ધક સમસ્ત આવરણ કર્મોનો ક્ષય થઈને થતી સંપૂર્ણ શાશ્વત ધર્મની પ્રાપ્તિ.

(૨) પરાર્થસંપાદન :- ભગવાનને ઉત્તમ ધર્મની પ્રાપ્તિ હોવાનું બીજું પ્રમાણ એ છે કે એ પરાર્થ અર્થાત્ અન્ય જીવોના હિતનું સંપાદન કરનારા છે. પ્રભુએ એવા અનુપમ વિશ્વવાત્સલ્યપૂર્વક યથાખ્યાત ક્ષાયિક ચારિત્રધર્મ સિદ્ધ કર્યો છે કે હવે સહ-જરૂપે જેમ સૂર્ય વિશ્વની વનરાજી વગેરેને નવી સ્ફૂર્તિ-શક્તિ આપે છે એમ ભગવાન ભવ્ય જીવોને નવાં નવાં આત્મ-કલ્યાણમાં પ્રેરે છે. આ કલ્યાણ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ હિંસા-દિપાપનિવૃત્તિ અને સર્વોચ્ચ તપ-સ્વાધ્યાયાદિ ધર્મપ્રવૃત્તિ રૂપ હોવાથી યથાર્થ હિત છે, પ્રભુ એનું સંપાદન કરતાં હોવાથી સ્વયં ઉત્તમ ધર્મ પ્રાપ્તિવાળા છે.

(૩) હીન પ્રત્યે પણ પ્રવૃત્તિ :- ભગવાનમાં ઉત્તમ ધર્મપ્રાપ્તિ હોવામાં ત્રીજું પ્રમાણ એ છે કે એ હીન જીવો પ્રત્યે પણ ઉપકારની પ્રવૃત્તિ કરે છે, દા.ત. જેમ

ભગવાન મુનિસુવ્રતસ્વામી એક ઘોડાના પ્રતિબોધ ખાતર વિહાર કરી ભરૂચ પધાર્યા હતા, એવું શાસ્ત્રમાંથી જાણવા મળે છે. એમ ભગવાન મહાવીર સ્વામી ચંડકોશિયાના પ્રતિબોધ અર્થે લોકોની સલાહ નહિ છતાં એના રહેઠાણ પાસે પધારી ધ્યાનમાં ઊભા હતા, અને પહેલાં તો એનો દંશ પણ સહ્યો હતો. એમ એ વીર પ્રભુએ દુષ્ટ એવા શૂલપાણી યક્ષના મંદિરમાં પણ રાત્રિભર ધ્યાનમાં રહી એના ઘોર ઉપદ્રવ સહ્યા હતા, અને એને પ્રતિબોધ પમાડ્યો હતો. બાકી સર્વ તીર્થંકર ભગવાન સમવસરણ પર શહેરી-જંગલી પશુ-પંખીનેય સમજાય એવો ઉપદેશ આપે છે. આ બધું નીચા પ્રાણીઓ પર પણ ધર્મોપકાર વરસાવવાનું એ પોતાની ઉત્તમ ધર્મપ્રાપ્તિ સૂચવે છે. અતિ અધમ તુચ્છ જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાનું વીતરાગ અરિહંત પ્રભુ વિના બીજાથી શું બને ? કુટુંબમાં વડેરો તે વડેરો ? અશક્ત યા રોગી કુટુંબીની કાળજી એ વડેરાની જેમ બીજો કોણ કરી શકે ? પ્રભુ વિશ્વકુટુંબના વડેરા છે. સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ-વાયુ જેવા કે બીજાઓને સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ નિગોદ સુધીના જીવોનું અને એ જીવોના નરકથી ય અનંત ગુણા દુઃખનું પ્રત્યક્ષ દર્શન જ નહિ કે શાસ્ત્ર દ્વારા જ્ઞાન જ નહિ, ત્યાં એમને એ જીવોની દયા તો આવે જ ક્યાંથી ? મૂળમાં એમને સ્વતઃ ઉત્તમ ધર્મની પ્રાપ્તિના જ વાંધા છે, માટે જ એ ધર્મનાયક ન બની શકે.

(૪) **તથાભવ્યત્વ :-** અરિહંત ભગવાનને ઉત્તમધર્મની પ્રાપ્તિ હોવાનું એક કારણ એમનું વિશિષ્ટ તથાભવ્યત્વ અર્થાત્ એક મૌલિક યોગ્યતા વિશેષ છે કે જે અતિ ઉદાર, ઉચ્ચ કોટિનું છે, અને અનંતાકાળ પૂર્વે પણ જે બીજા જીવો કરતાં એમને ખાણમાં દટાયેલા જાત્યરત્નની માફક જુદા પાડે છે. આ તથાભવ્યત્વ એટલે મોક્ષ પામવાની વૈયક્તિક વિશિષ્ટ યોગ્યતા. એ એમને તેવા વિશિષ્ટ કાળ, ને સહકારીના સંયોગ મેળવી આપે છે. વળી ચરમ ભવમાં એમને સ્વયંબુદ્ધ બનીને સ્વતઃ સર્વોચ્ચ ધર્મસાધક થઈ પ્રધાન ક્ષાયિક ધર્મપ્રાપ્તિ કરવામાં આ તથાભવ્યત્વ (વિશિષ્ટ યોગ્યતા) અસાધારણ નિમિત્ત બને છે. એ વિના એ રીતે ઉત્તમ ધર્મપ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ. એ છે તો જ આ ઉત્તમ ધર્મપ્રાપ્તિ છે. અન્યોમાં આ નહિ હોવાથી ધર્મનાયક ન બની શકે.

અશ્વપ્રતિબોધની કથા

એક વખતે ભગવાન શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામી સૂર્યની જેમ ભવ્ય જીવોરૂપી કમળોને વિકસ્વર કરતા કરતા દક્ષિણાપથના મુખમંડનરૂપ ભરૂચ નામના નગરે પધાર્યા, અને ત્યાં ઈશાન ખૂણામાં આવેલ કોરિણ્ટક નામના ઉદ્યાનમાં સમવસર્યા.

એટલામા તે નગરનો રાજા જિતશત્રુ પોતાના માણસો પાસેથી જિનેશ્વરદેવના આગમનને સાંભળીને આનંદથી ભરપૂર હૃદયવાળો બન્યો, અને અશ્વ પર આરૂઢ થઈને માનવસમૂહના પરિવાર સાથે જગદ્‌ગુરુના ચરણકમળને વંદન કરવા માટે આવ્યો. સકલ લક્ષ્મીના સ્થાનભૂત જિનપતિના પાદારવિંદે માથું ઝૂકાવી નમસ્કાર કરીને ભગવાનના ચરણ પાસે હાથ જોડીને બેઠો. કાનને અમૃતસમી પ્રભુની દેશના સંભળાવે છે.

ત્યારબાદ પરમગુરુ પરમાત્માના ગણધર શિષ્ય સ્વયં જાણવા છતાં પ્રભુને વિનયપૂર્વક નમન કરી જીવોના બોધ માટે પૂછે છે કે "હે ભગવન્ ! મનુષ્ય, દેવ ને તિર્યંચના સમૂહથી વ્યાપ્ત આ પર્ષદામાં કેટલા નવા ભવ્ય જીવોએ સમ્યકૃત્વ સ્વીકાર્યું, સંસાર સમુદ્રને મર્યાદિત કરી દીધો, અને સ્વાત્માને મોક્ષસુખનો અધિકારી બનાવ્યો ?"

એટલે કુન્દપુષ્પ જેવા મનોહર દાંતના કિરણોથી ગગનાંગણને તેજસ્વી કરતા જગન્નાથ બોલ્યા-"હે સૌમ્ય ! સાંભળ. અશ્વરત્નને છોડીને બીજા કોઈએ નહિ."

સર્વજ્ઞ ભગવાનનું આ વચન સાંભળીને તરત જ રાજા જિતશત્રુ કહે છે, "ભગવન્ ! મારું ચિત્ત આશ્ચર્યચકિત બન્યું છે, અને હું અશ્વના વૃત્તાન્તને જાણવા ઇચ્છું છું. તથા બીજી વાત એ છે કે હે ભગવન્ ! આ અશ્વરત્ન પર આરૂઢ થઈને હું આપના ચરણકમળને વંદન કરવા માટે ચાલ્યો, એમાં ત્રણ લોકના તિલકતુલ્ય સમવસરણને જોઈ ઘોડા પરથી નીચે ઉતર્યા અને પગે ચાલતો જ અહીં આવવા લાગ્યો. એટલામાં સકલ પ્રાણિગણના ચિત્તને આનંદદાયી, જળભર્યા મેઘના નાદ-શી ગંભીર, અને ગંભીર ભવસમુદ્ર તરી જવા ઝાઝસમાન આપની દેશના સાંભ-ળીને આ ઘોડાના નેત્રપાત્ર આનંદાશ્રુથી ધોવાઇ પવિત્ર બન્યા. એના બે કાન નિશ્ચલ બની ગયા રોમેરોમ વિકસ્વર થઈ ગયા, આંખ મીંચાઇ ગઈ, અને ક્ષણમાત્ર એ ઊભો રહી ગયો. ત્યારબાદ ફરીથી ધર્મશ્રવણમાં શ્રોત્રનો ઉપયોગ દઇને સમવસર-ણના તોરણ આગળ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તો અપૂર્વ આનંદરસને અનુભવતા એણે ભૂમિ પર પોતાના બે ઢીંચણ સ્થાપિત કર્યા ! એનો સઘળો મેલ-કચરો ગળી રહ્યો છે અને જાણે પોતાના મનની સ્પષ્ટ ભાવના કહી રહ્યો છે, એવા એણે આપને મસ્તક નમાવી વંદના કરી એમ ને એમ જ બેસવા માંડ્યું. તેથી પછી અશ્વની એવી ચેષ્ટા જોઈને હું વિસ્મય પામ્યો અને ક્યારે પણ પૂર્વે નહિ અનુભવેલ આશ્ચર્યથી

ભરાઇ ગયેલા દિલે આપની સમીપે આવ્યો છું. તો હે ભગવન્ ! આપ તો મિથ્યાત્વને મથી નાખનારા છો, એટલે ફરમાવો આ શું ?''

ભગવાને કહ્યું, ''હે સૌમ્ય ! સાંભળ. સમસ્ત પૃથ્વીમાં લક્ષ્મીના ધામભૂત પદ્મિનીખેટ નામનું એક નગર છે. ત્યાં જિનધર્મ નામનો એક ઉત્તમ શ્રેષ્ઠી રહેતો હતો. જૈન ધર્મનો એને સારો અભ્યાસ હતો. સાથે એની પાસે લક્ષ્મીનો પણ સંચય હતો. એ જ નગરમાં એક બીજો સાગરદત્ત નામનો શેઠ રહેતો હતો. એની પાસે પુષ્કળ ધનનો ખજાનો હતો. સઘળા નગરવાસીઓમાં એ મુખ્ય અને વળી શ્રાવક જિનધર્મનો એ પરમ મિત્ર હતો. એ દીન અનાથ વગેરેને સારું દયાદાન કરવામાં તત્પર રહેતો. હમેશાં એ મિત્ર શ્રાવક જિનધર્મની સાથે જિનમંદિરે જાય અને જ્ઞાનાચારાદિ પાંચ પ્રકારના આચારને ધારણ કરનાર મુનિઓની ઉપાસના કરે. એક વખતે એમની પાસે ધર્મનું શ્રવણ કરતાં એણે આ ગાથા સાંભળી-

'जो कारवेइ पडिमं जिणाणं जियरागदोसमोहाणं ।

सो पावइ अन्नभवे भवमहणं धम्मवररयणं ।।'

અર્થાત્ જે રાગ-દ્વેષ મોહને જિતનારા જિનેશ્વરદેવની પ્રતિમા ભરાવે છે તે પરભવે ભવભંજક ઉત્તમ ધર્મરત્નને પામે છે. આનો ભાવાર્થ એ સમજ્યો અને ભવિતવ્યતાવશ એને ચિત્તમાં સ્થાપિત કર્યો, એટલું જ નહિ પણ શ્રેષ્ઠ આત્મહિતની બુદ્ધિથી એનો એણે સ્વીકાર કર્યો. પછી એણે પોતાનો અભિપ્રાય મિત્ર શ્રાવકને જણાવ્યો. એણે પણ એના અભિપ્રાયની પુષ્ટિ કરી. ત્યારબાદ એણે સકલ કલ્યાણને કરવાવાળી કલ્યાણમય જિનપ્રતિમા તૈયાર કરાવી, અને મોટા આડંબરથી એની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

એજ સાગરદત્ત પૂર્વે નગરની બહાર એક શિવમંદિર કરાવેલું, ત્યાં એકવાર યજ્ઞોપવિતના આરોપણદિને શઠપ્રકૃતિના જટાધારી સંન્યાસીઓ શિવલિંગમાં પૂરવા નિમિત્તે મઠમાંથી ઘી વગેરેથી પૂર્ણ ઘડાઓ બહાર કાઢતા હતા. પરંતુ તે ઘડાઓની નીચે પુષ્કળ ઘીમેલોના જૂથ જામ્યા હતા, એટલે બહાર કાઢતી વખતે તે ઘીમેલો જમીન પર પડતી, અને તે બાવાઓ માર્ગમાં પડેલી તેને નિર્દયપણે કચરતા ચાલતા. પરંતુ તે સાગરદત્ત કરુણાથી દ્રવિત ચિત્તવાળો બની એમના પગ નીચે કચરાતી ઘીમેલોને વસ્ત્રના છેડાથી ઉદ્ધરે છે, આઘી મૂકે છે. એને ઉદ્ધરતો જોઈને એક ધર્મદ્વેષી જટાધારીએ પગ નીચે ઘીમેલોના સમૂહને કચરી સાગરદત્ત શેઠની મશ્કરી કરી કે, 'ઓહો શેઠ ! શ્વેતાંબરની જેમ દયાળુ થઈ ગયો લાગે છે !' તેથી એ વણિક

વિલખો થઇ અરે ! આ આવું કેમ બોલે છે !' એમ કહીને એના આચાર્યના મોંઢા સામે જુએ છે. પણ એણે એ શેઠનું વચન ગણકાર્યું નહિ. એથી ચતુરચિત્તવાળા સાગરદત્તને વિચાર આવ્યો કે 'આ મૂર્ખચક્રવર્તીઓના મનમાં નથી તો જીવદયા, કે નથી શુભ મનોવૃત્તિ, તેમ એમની પાસે સુંદર ધર્માનુષ્ઠાન પણ નથી,' એમ વિચારીને પછી એમનું કાર્ય શરમથી એણે કર્યું. વિશિષ્ટ વીર્યના અભાવે સમ્યક્ત્વ રત્ન ઉપાર્જ્યું નહિ, મોટા આરંભ સમારંભમાં પડી ગયો, ઉપાર્જેલા ધનને સાચવવામાંથી નવરો જ નહિ ! તેમ ઘર, પુત્રો, સ્ત્રી વગેરે પર મમત્વ અકબંધ ! આમ દાનની રુચિવાળો, પરંતુ બહુ ધનની લાલસાથી 'સાર્થ' ક્યારે જાય છે ? ક્યાં કયું કરિયાણું લોક ખરીદે છે ? કયા દેશમાં કેટલી ભૂમિ છે ? ખરીદીનો સમય કયો ? વેચાણનો કાળ ક્યો ? કઈ વસ્તુ બહુ વપરાય છે ? વગેરે વગેરે ચિંતા રાત-દિવસ કર્યા કરતો હતો. એમાં એણે તિર્યંચગતિને યોગ્ય કર્મ બાંધ્યા, ને મરીને તારા ઘોડા તરીકે અહીં અવતર્યો, તેં એને તારા વાહનરૂપે રાખ્યો. આજે તો મારી વાણી સાંભળીને પૂર્વ જન્મમાં ભરાવેલી અર્હત્પ્રતિમાના પ્રભાવે પ્રાપ્ત કરેલ બોધિબીજ ઊગવાથી સમ્યકત્વ ઉપાર્જ્યું, અને પોતાના આત્માને મોક્ષસુખોનું પાત્ર બનાવ્યો. એના પ્રતિબોધ માટે જ હું અહીં આવ્યો છું. એમ પ્રભુએ અશ્વાવબોધની હકીકત સંભળાવી. અરિહંત ભગવાન હલકા જીવો પ્રત્યે પણ ઉપકારની પ્રવૃત્તિ કરે છે, માટે એ ઉત્તમ ધર્મપ્રાપ્તિવાળા હોઈ ધર્મનાયક છે.

(૩) ધર્મફળ-ઉપભોગના ૪ હેતુ :-

(૧) સકલ સૌંદર્ય - ભગવાન ધર્મનાયક હોવામાં ત્રીજું કારણ આ છે કે એ ધર્મના ઉત્કૃષ્ટ ફળના ઉપભોક્તા છે. ધર્મ આત્મસાત્ કર્યા વિના એ ફલભોગ બની શકે નહિ, અને ધર્મના નેતા-નાયક બનાય નહિ. તેથી આ ઉત્કૃષ્ટ ફળનો અનુભવ સિદ્ધ કરે છે કે અરિહંત ભગવાન ધર્મનાયક છે. બીજાઓને એ ન હોઈને એમનામાં ધર્મનું નાયકપણું સંભવી શકતું નથી. પ્રશ્ન થાય કે આ ફળ પરિભોગ શાના આધારે કહો છો ? તો એના ઉત્તરમાં ચાર કારણો છે. એમાં પહેલું એ કે ભગવાનમાં સકલ સૌંદર્ય છે. સકલ સૌંદર્યમાં જેની ઉપમા ન હોય એવું રૂપ, કાન્તિલાવણ્ય, સુંદર યશ, સુંદર સૌભાગ્ય, સુંદર વાણી વગેરે આવે, અને તે ભગવાનમાં છે. એમનામાં એ એટલું ઉચ્ચ કોટિનું હોય છે, કે **'કોડી દેવ મિલકે કર ન શકે, એક અંગુષ્ઠરૂપ પ્રતિછંદ'**, અર્થાત્ કરોડો દેવતા પોતાનું બધું સૌંદર્ય ભેગું કરી એને પણ સારરૂપે એક અંગૂઠા જેવડું બનાવે તો ય તે ભગવાનના એક અંગૂઠાની હરીફાઇ ન કરી શકે.

(૨) પ્રાતિહાર્યનો યોગ :- ભગવાનને જ શ્રેષ્ઠ ધર્મફળ-ભોગ હોવાનું બીજું પ્રમાણ એ છે કે એમને જ આઠ પ્રાતિહાર્યનો યોગ છે. પ્રાતિહાર્ય એટલે શોભાકારી પ્રતિહારીની જેમ સદા સેવામાં રહે તે. એ, ૧. રત્નજડિત સિંહાસન, ૨. ચામર, ૩. ભામંડળ, ૪. ત્રણ છત્ર, ૫. અશોકવૃક્ષ, ૬. પુષ્પવૃષ્ટિ, ૭. દિવ્ય ધ્વનિ અને ૮. દેવદુન્દુભિ, એમ આઠ હોય છે. પ્રભુ ચાલે ત્યારે સિંહાસન અને છત્ર ઉપર આકાશમાં સાથે સાથે ચાલે છે, પ્રભુને બે બાજું ચામર વીંજાતા રહે છે, ભામંડળ યાને પ્રકાશપુંજ મુખ પાછળ દીપે છે, ને દેવદુન્દુભિ આકાશમાં વાગે છે. પ્રભુને બિરાજમાન થવું હોય ત્યાં સિંહાસન નીચે આવી ગોઠવાઇ જાય છે. પ્રભુ સમવસરણ પર બિરાજે ત્યાં અશોક વૃક્ષ આખા જોજન-પ્રમાણ સમવસરણને છાંયો આપે છે, અને દિવ્ય ધ્વનિ પ્રભુની વાણીમાં બંસરીના સુરની જેમ સુર પુરાવે છે. આ પૂર્વભવની એમની સમ્યગ્દર્શન તથા અરિહંતાદિપદની જબરદસ્ત વિશિષ્ટ સાધનાનું ફળ છે. અરિહંત તીર્થંકર સિવાય બીજા કોઈને આ પ્રાતિહાર્ય હોતા નથી. પછી એ બીજાઓ જીવોને શું આકર્ષે ? અને શું ધર્મનાયક બની શકે ?

(૩) ઉચ્ચસમૃદ્ધિનો અનુભવ :- ભગવાનને વિશિષ્ટ ધર્મફળ-ભોગ હોવામાં ત્રીજું કારણ એ છે કે એ ઉદાર સમૃદ્ધિ ભોગવે છે. પ્રભુ ચાલે ત્યારે સદા પગ નીચે માખણના પિંડા જેવા કોમળ સુવર્ણકમળ ગોઠવાઇ જ જાય છે. ચાલતા પ્રભુને માર્ગના વૃક્ષો નમે છે, આકાશે પંખેરા પ્રદક્ષિણા દે છે. જઘન્યથી એક કરોડ દેવતા એમની સેવામાં નિત્ય રહે છે. અસંખ્ય દેવોના માલિક મોટા ઇન્દ્ર જેવા પ્રભુની ભક્તિ સન્માન કરવા આવીને ઊભા રહે છે. જન્મતાં દિક્કુમારીઓનાં અભિષેક, ઇન્દ્રોનાં અભિષેક, દીક્ષા પ્રસંગે દેવદેવેન્દ્રોના ઉત્સવ, કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યા બાદ સમવસરણની રચના...આ બધી સમૃદ્ધિ-ઐશ્વર્ય અરિહંત પ્રભુને જ હોય છે. એ કાંઇ સામાન્ય પુણ્યથી નીપજતું નથી, કિન્તુ એની પાછળ મહાપુણ્યનો સમૂહ કામ કરી રહ્યો હોય છે, ઉત્કૃષ્ટ પુણ્ય-પ્રકૃતિ તીર્થંકર નામકર્મ, એની સાથે એને અનુરૂપ જબરદસ્ત યશનામકર્મ, સૌભાગ્ય નામકર્મ, વર્ણાદિ નામકર્મ, આદેય નામકર્મ વગેરે સમગ્ર પુણ્યો કામ કરતા હોય છે. અન્યોમાં એ સંભવિત નથી.

(૪) ધર્મ-ધર્મફળનું આધિપત્ય :- અરિહંત ભગવાન વિશિષ્ટ ધર્મફળભોક્તા હોવામાં ચોથું કારણ એ છે કે એ ધર્મ અને ધર્મફળ પર વર્ચસ્વ ધરાવે છે. પ્રભુ ધર્મના અધિપતિ છે, ઉત્કૃષ્ટ ધર્મફળના અનન્ય અધિકારી છે, માટે એમને જ ઉદાર સમૃદ્ધિ પ્રગટે છે, પણ ખુદ સમૃદ્ધિ રચનાર દેવોને ય નહિ. દેવતાઓ નવકમળ-

રચના, સમવસરણ વગેરે ભગવાન માટે બનાવે પણ સ્વતંત્ર પોતાના માટે નહિ. કડિયા-સુતાર ઘર બાંધે, પણ એનો ભોગવટો શેઠ કરે છે. પ્રભુનું ઉત્કૃષ્ટ પુણ્ય પર એવું આધિપત્ય છે કે સર્વોચ્ચ ધર્મફળ એ જ ભોગવી શકે, એ જ એનો અધિકાર ધરાવતા હોય. એ ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યનાં મૂળ કારણભૂત વિશિષ્ટ યોગ્યતા અને સમ્યગ્દર્શનાદિની પ્રખર સાધના અન્ય કલ્પિત દેવો કે અવતારો યા ધર્મસ્થાપકોમાં ન હોઈને આધિપત્ય ક્યાંથી આવે ?

(૪) ધર્મફળ-વિઘાતાભાવના ૪ હેતુ :

અરિહંત ભગવાન ધર્મના નાયક છે, એનાં ત્રણ મૂળ કારણ, ધર્મવશીકરણ, ઉત્તમ ધર્મપ્રાપ્તિ અને ધર્મફળભોગ, એ દરેકને ૪-૪ હેતુ સાથે જોયા. હવે ચોથું કારણ વિચારવાનું છે. તે એ છે કે એમને ધર્મફળના વિઘાતનો અભાવ છે. અર્થાત્ અરિહંત પ્રભુને પ્રધાન ક્ષાયિક ધર્મની પ્રાપ્તિ હોઈ, એનો તો વિઘાત-પ્રતિઘાત થવાનો નથી જ, ઉપરાંત હજી એમને સંસારકાળ છે ત્યાં સુધી પ્રાપ્ત ધર્મફળનો પણ વિઘાત નથી થવાનો. નિર્વાણ પામશે ત્યાં સુધી એ અબાધિત ચાલવાનું છે. અનુપમ રૂપ-કાન્તિ-લાવણ્ય, અનુપમ યશ-સૌભાગ્ય-આદેયવચન, અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય-નવકમળ-સમવસરણ વગેરે ધર્મફળમાં જરાય કમી નથી થવાની, એટલે ઠેઠ સુધી એ એક સરખી રીતે ધર્મની જાહોજલાલી કરવાના છે. એમને કોઈ બુઢાપો નહિ, રોગ નહિ, અશક્તિ નહિ, ઇન્દ્રાદિ થકી માનસન્માનમાં ત્રુટિ નહિ. માટે જ એ સાચા ધર્મનાયક છે એ સિદ્ધ થાય છે. આ ધર્મફળમાં કદી હાનિ નહિ, એના ચાર હેતુ આ પ્રમાણે છે.

(૧) અવંધ્ય પુણ્ય-બીજ :- પહેલો હેતુ એ છે કે ધર્મફળ ઊભું કરનાર પુણ્ય છે, એનું બીજ અવંધ્ય છે અર્થાત્ નિષ્ફળતા વિનાનું યાને સફળતા વાળું જ છે. વૃક્ષનું બી અવંધ્ય હોય એટલે વૃક્ષ લીલું રહે એ સહજ છે. અલબત્ત એને પોતાની આશ્રયભૂત ધરતીમાંથી ખોરાક-પાણીનું પોષણ મળતું રહેવું જોઈએ. તો અહીં પણ અરિહંત પ્રભુનું પુણ્યબીજ અમોઘ અને આધારભૂત એમના આત્માથી પુષ્ટ કરાયેલું છે.

પુણ્ય તીર્થંકર નામકર્મ, યશ નામકર્મ વગેરે છે, એનું બીજ છે એમની નિરાશંસભાવની ઉચ્ચ ધર્મસાધનાથી સિદ્ધ સાધકભાવ, અને એથી પુણ્યમાં ઊભી થયેલ સાનુબંધ તથા નિકાચિત અવસ્થા છે. એના લીધે એ પુણ્ય નિરુપક્રમ હોય છે, એટલે ઉદય પામ્યા પછી એને કોઈ જ ઠેસ ઉપક્રમ લાગતો નથી.

(૨) અધિક કોઇ પુણ્ય નથી :- ફળના અવિઘાતમાં બીજું કારણ એ છે કે એ ફળદાયી પુણ્ય એટલું બધું ઉત્કૃષ્ટ છે કે એનાથી વધીને જગતમાં કોઈ પુણ્ય નથી. એટલે ઉત્કૃષ્ટ પુણ્ય ઉત્કૃષ્ટ અતૂટ ધારાબદ્ધ ફળ આપે એ સહજ છે. જેથી તીર્થંકરનામકર્મ વડે પાંત્રીસ અતિશયભરી, દેવ-મનુષ્ય-તિર્યંચ સમજે તેવી, અસંખ્ય સંદેહ એક જ વાક્યથી છેદનારી, છ માસ સુધી સાંભળતાં પણ ભૂખ તરસ થાક ન જણાવા દે એવી, મીઠી ધર્મવાણી બોલાય, એ બીજાં ક્યાં પુણ્યથી બની શકે ? ત્યારે યશનું પુણ્ય તો ત્રણ લોકમાં કીર્તિનો ડંકો વગાડે એવું ! આદેય નામકર્મ એટલું બધું ઊંચું કે સિંહ-હરણ, વાઘ બકરી પણ સૌમ્યભાવે સાથે બેસી પ્રભુની વાણી ગ્રહણ કરે. એનો જોટો ક્યાં ? તો સૌભાગ્ય નામકર્મ એવું કે પ્રભુ ચાલે ત્યાં વૃક્ષો ય નમે ! પંખી ગગનમાં રહી પ્રભુને પ્રદક્ષિણા દે. કવિ કહે છે-**''ઇંદ્ર-ચંદ્ર-રવિ-ગિરિતણા, ગુણ લઇ ઘડિયું અંગ, ભાગ્ય કિંહાથકી આવિયું ? અચરિજ એહ ઉત્તંગ.''**

અર્થાત્ 'ઇન્દ્રમાંથી ઐશ્વર્ય, ચંદમાંથી સૌમ્યશીતલતા, સૂર્યમાંથી પ્રતાપ-કાન્તિ, અને મેરુમાંથી નિષ્પ્રકંપ ધૈર્ય,-આ ગુણો લઇ પ્રભુનું અંગ વિધાતાએ ઘડ્યું, પરંતુ 'ભાગ્ય' અર્થાત્ સૌભાગ્ય ક્યાંથી લીધું ! એ મોટું આશ્ચર્ય છે.'

(૩) પાપક્ષય :- ધર્મફળનો વિઘાત નહિ થવાનું ત્રીજું કારણ એ છે કે ભગવાને ઘાતક પાપનો સર્વથા ક્ષય કરી દીધો છે. પાપનાં બીજ સુદ્ધાં બળીને સાફ થઈ ગયાં છે. લાભાંતરાય ભોગાંતરાય વગેરે વિઘ્ન કરનારાં પાપ સર્વથા નષ્ટ થઈ જવાથી તેમજ અપયશ-અનાદેય-દૌર્ભાગ્ય વગેરે પાપના રસોદય નહિ હોવાથી, પુણ્યફળને બાધ ક્યાં પહોંચે ?

ધર્મની આત્મસ્વરૂપ તરીકે સાધના :- ધર્મવશીકરણ-ઉત્તમધર્મપ્રાપ્તિ-ધર્મફળભોગ-એમાં અ-વિઘાત, આ બધી પરિસ્થિતિની પાછળ અરિહંત ભગવાનની જબરદસ્ત ધર્મસાધના કામ કરી રહી છે. એમાં એમની અદ્ભુત આત્મ-જાગૃતિ, તત્ત્વ-ચિંતન અને સ્વરૂપરમણતા તરફનો ઝોક હોય છે. સાધના કરતાં કોઈ માન સન્માન કે કીર્તિની યા પૌદ્ગલિક સુખની આકાંક્ષા નથી. ઐહિક અનુકૂળતાની કોઈ પડી નથી. મોટા દેવતાઇ ઉપદ્રવ આવે તો પણ એવો વિચાર સરખો નથી કે 'કોઈ બચાવે, અગર આ ટળે તો સારું' અથવા આ ધર્મ લીધો એટલે ઉપદ્રવ આવ્યો.' ના, આવો વિચાર જ નથી, ઉપરથી ઉપસર્ગ કરનારને કરુણાથી નવરાવી દે છે. એ જ લક્ષ છે કે 'ધર્મ એ આત્માનું સહજ સ્વરૂપ છે. એને સિદ્ધ કરવો હોય, ક્ષાયિક શાશ્વતો ચંદન ગંધના ન્યાયે આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશે મઘમઘતો કરવો હોય, તો શારીરિક

ઉપદ્રવ-વિટંબણા ગણકારાય નહિ. મનની સ્થિરતા શ્રુતોપયોગ અને તત્ત્વચિંતનમાં એવી કરી દેવાની કે ચિત્ત બહારમાં જાય જ નહિ, મનનો વિકાસ એવો સાધવાનો કે 'કોઈ મારી સાથે કેવો વર્તે છે, યા બહારના પદાર્થો દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ કેવા અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ મળે છે, એની સાથે મારે કોઈ નિસ્બત નહિ, માનસિક લેવાદેવા નહિ.' બસ, અસંગભાવ તરફ જ મનનું તીર તાક્યું ! પછી સંપૂર્ણ નિરાશંસભાવ હોય. એટલે લેશ પણ બાહ્ય અનુકૂળતા જોયા વિના ધર્મની આત્મસ્વરૂપ તરીકે જ સાધના થાય. કર્મના ભાર તથા મોહ અને કષાયના કેફ રવાના કરવાની જ એક વાત. એનું સચોટ ભાન, અને મન-વચન-કાયાના યોગોનું જરાય ચાંચલ્ય નહિ. આ રીતે ધર્મ-સાધના થાય તો જ પાપનાં બીજો ભસ્મીભૂત થઈ જાય. ધર્મ આત્માના તાણેવાણે વણાઇ જાય. મન નીતરતું ધર્મભાવિત બને.

દરેક ૪-૪ હેતુએ સિદ્ધ એવા ધર્મ-વશીકરણ વગેરે ચાર કારણોએ ભગવાન ધર્મના નાયક છે. માટે એ ધર્મનાયક કહેવાય છે. એમને મારાં નમસ્કાર હો.

૨૩. ધમ્મસારહીણં

ધર્મના સારથિને નમસ્કાર હો. અહીં **'ધર્મ'** એટલે પૂર્વે કહેલ ચારિત્ર્ય ધર્મ જ સમજવાનો છે. ભગવાન એ ધર્મરૂપી રથના સારથિ છે, કેમકે સારથિ જેમ રથનું પ્રવર્તન, પાલન અને સ્વવશતા કરે છે, એમ પ્રભુ પોતાના આત્મામાં અને બીજામાં ધર્મનું પ્રવર્તન, પાલન અને દમન કરે છે. આ ધર્મપ્રવર્તન વગેરે ત્રણેય માત્ર પોતાનામાં કરીને બેસી રહેવાની વાત નથી, પરંતુ જગતના બીજા જીવોને પણ ધર્મપ્રવૃત્તિ-પાલન વગેરે કરાવવાનો મહાન ઉપકાર સાથે જ છે. તો જ એ તીર્થંકર છે. એમ અન્ય ધર્મસ્થાપકોની જેમ માત્ર બીજાને જ ધર્મપ્રવૃત્તિ વગેરે કરાવવાની પેગંબરગીરી નથી, પણ પહેલાં પોતાના આત્મામાં એ સાંગોપાંગ ઉતારવાની વાત છે. જગતને તો એ પ્રારંભિક સરળ પણ માર્ગ બતાવે, પરંતુ પોતાનામાં કડક અમલ કરે છે.

(૧) સમ્યક્ પ્રવર્તન :- ભગવાન ધર્મનું સમ્યક્ પ્રવર્તન કરે છે, અર્થાત્ ધર્મનો મૂળ પ્રારંભ કરે કરાવે છે. 'અભયદયાણં' પદના વિવેચનમાં જોયું તેમ ભગવદ્-બહુમાન યાને ભવનિર્વેદથી ધર્મનો પ્રારંભ થાય છે અને તે ભગવાનના અનુગ્રહથી જ બને છે. આ તો તે તે જીવની અપેક્ષાએ વાત થઈ, પરંતુ જગતની અપેક્ષાએ પણ ધર્મનો મૂળ પ્રારંભ અરિહંત ભગવાન કરાવે છે. જગતમાં એમનાથી ધર્મપ્રવર્તન શરૂ થયા પછી જ બીજા ધર્મો, મતમતાન્તરો નીકળે છે. મૂળ યથાર્થ

તત્ત્વદર્શન અને સર્વ દૃષ્ટિબિંદુઓને ન્યાય અરિહંત આપે છે. અર્હત્-પ્રવચન અનેક નય (દૃષ્ટિ) મય છે, અનેકાંત વિધાનમય છે, એમાંથી એકાદા એકાદા નયને કે વિધાનને પકડી ઇતર મતોના ફણગા ફૂટે છે.

સમ્યક્ પ્રવર્તનના ક્રમિક ૪ હેતુ :-

હવે અહીં અરિહંત ભગવાનમાં સમ્યક્ પ્રવર્તન હોવાના ચાર એવા હેતુ બતાવે છે કે જેમાંનો પૂર્વ પૂર્વ હેતુ ઉત્તર ઉત્તરની અપેક્ષા રાખતો હોય. એવા ચાર હેતુ આ પ્રમાણે છે - (૧) ગાંભીર્યનો યોગ, કેમકે (૨) સારા સહકારીની પ્રાપ્તિ, કારણ (૩) સાનુબંધ સાધના, કેમકે (૪) અતિચાર ભીરુતા, એનું વિવેચન આ પ્રમાણે છે–

(૧) ગાંભીર્ય :- અરિહંત ભગવાન જ જગતમાં એવા ધર્મસ્થાપક છે કે જે જીવોના સમ્યગ્ ધર્મપ્રવર્તક છે. જીવોની સમ્યગ્ધર્મપ્રવૃત્તિમાં મુખ્ય નિમિત્તભૂત ભગવાન છે. આ હોવાનું ખાસ કારણ ભગવાનમાં ગાંભીર્ય છે, અર્થાત્ ત્રિભુવનના બીજા કોઈ પણ જીવ કરતાં ચઢી જાય એવી એમનામાં કલ્યાણસંપાદન શક્તિ છે. જગતના જીવોને આત્મકલ્યાણનું સંપાદન જેવું અરિહંત કરી શકે તેવું બીજો કોઈ ન કરી શકે. આ કલ્યાણ સંપાદનની શક્તિ અચિંત્ય છે, એ શું છે તે ચિંતવી ન શકાય. માત્ર, બીજા કોઈ નહિ ને અરિહંતના જ આલંબને સમ્યક્ ધર્મપ્રવૃત્તિ પ્રમુખ કલ્યાણ થાય છે, એ પરથી અનુમાન થઇ શકે છે કે એમનામાં એવી કોઈ અચિંત્ય કલ્યાણ સંપાદનશક્તિ છે.

(૨) સારી સહકારીની પ્રાપ્તિ :- એ ગંભીર શક્તિ એમનામાં શી રીતે આવી ? તો કહેવાય કે મૂળમાં વિશિષ્ટ તથાભવ્યત્વ-વિશિષ્ટ યોગ્યતાવાળો એમનો આત્મા ઉપાદાન કારણ તરીકે તો હતો જ, ઉપરાંત એમને નિમિત્ત કારણ તરીકે સારા સહકારી વિશિષ્ટ ગુરુસંયોગ વગેરે મળી આવેલા, તે એવા કે અવશ્ય ફળ સાધક, આને શાસ્ત્રોમાં '**યોગાવંચક**' કહે છે.

(૩) અનુબન્ધપ્રધાનતા :- આ ઉત્તરોત્તર સુંદર અમોઘ નિમિત્ત પ્રાપ્તિ પણ હોવાનું કારણ એ છે કે એ પ્રાપ્તિમાં હેતુભૂતપુણ્ય અને પૂર્વ સાધના અનુબંધપ્રધાન હોય છે, અનુબંધની મુખ્યતાવાળા હોય છે, અનુબંધ એટલે પરંપરા યાને આગળ પણ પુણ્ય અને સાધનાનો પ્રવાહ ચાલે એ રીતના હોય છે. જેમ દા.ત. સારું બીજ અને એનું વાવેતર થયું હોય તો એથી આગળ ઉપર પાક પર પાકનું કાર્ય થયા કર.

પુણ્યાનુબંધમાં જરૂરી :- (૧) એ માટે એક તો એ જરૂરી છે કે કોઈ પણ

મલિન આશંસા-માન કીર્તિ કે ભૌતિક સુખસગવડ આના દ્વારા મેળવી લેવાની લાલસા ન હોય. કેમ કે સાધના સુકૃતાદિ તો આત્મશુદ્ધિના અનન્ય ઉપાય છે, તો પછી એના જ ઓઠા નીચે મલિન આશંસા-લાલસા કેળવી ઊલટી અશુદ્ધિ ક્યાં વધારવી ? (૨) બીજું જરૂરી એ છે કે ધર્મ-સુકૃત-સદાચાર સાધવા મળ્યા બદલ વધતો જતો આલ્હાદ, ભાવોલ્લાસ હોય અને સાધના વધુ ને વધુ આત્મસ્પર્શી હોય, આ વધતો ભાવોલ્લાસ જીવનમાં બની ગયેલી પાપસાધનાઓના તીવ્ર પસ્તાવાથી જાગી શકે. માટે (૩) ત્રીજું જરૂરી એ કે વ્યક્ત કે અવ્યક્ત રીતે પાપનો ને પાપી જીવનનો તીવ્ર પસ્તાવો જોઇએ. જેમ જેમ આ પસ્તાવો અતિ ગાઢ, હૃદયવિદારી અને પાપસેવનની મહામૂર્ખાઇ દર્શાવનારો બને. તેમ તેમ ધર્મ-સુકૃતાદિની સાધના મળ્યાનો અપૂર્વ આલ્હાદ-ભાવોલ્લાસ વધતો જાય. (૪) તેમજ એ સાધના અધિકાધિક આત્મસ્પર્શી બનાવવા માટે દેહ આત્માની ભેદબુદ્ધિ અધિકાધિક સતેજ બનવી જોઈએ, આત્મા એટલે કે પોતે દેહથી તદ્દન નિરાળો છે, અને ધર્મ એ તો પોતાનો સ્વભાવ છે, પોતાનું જીવન એ જ હોય, એવી પ્રતીતિ જોરદાર બની જાય. સારાંશ, આ રીતે કરાતી સાધના અનુબંધવાલી અને સાનુબંધ પુણ્યદાયી બને છે, તો જ તે ભવિષ્યમાં સુંદર અમોઘ સહકારી નિમિત્તોની પ્રાપ્તિ કરાવી શકે છે. નિરનુબંધ યાને અનુબંધ વિનાના પુણ્યથી એવા સહકારી ન મળે. ભગવાનની સાધના અનુબંધપ્રધાન હોય છે.

(૪) **અતિચારભીરુતા :-** અનુબંધપ્રધાન હોવાનું વળી આ કારણ છે કે એમનામાં અતિચારભીરુતા છે. ધર્મ સાધના તો કરાય, વ્રતપાલન પણ થાય, પરંતુ એમાં જો નિર્ભયપણે-નિર્ધ્વંસપણે અતિચાર, દોષ, સ્ખલના કરાયે જાય, તો તે અનુબંધવાળુ પુણ્ય ન આપે. અતિચારને તો દૂર જ રાખવા પડે. આ તો જ બને કે સતત એનો ભય રહે, રખે મને અતિચાર લાગે ! હું સહેજ પણ દોષ કે ક્ષતિ ન સેવી બેસું ! આ અતિચારભીરુતા જાગતી રહે તો અતિચારથી બચાય. આત્મા કોઇ કષ્ટભીરુ પ્રતિકૂળતાભીરુ નહિ. પણ અતિચારભીરુ બન્યો રહે તો એ દિલ-ધગશ-જાગૃતિ અને શુદ્ધ પુરુષાર્થ ચાલે, નિરતિચાર સાધના થાય, અને એ અનુબન્ધપ્રધાન બને. એથી આગળ પર સુંદર સહકારીની પ્રાપ્તિ થાય, અને એમ ઉત્તરોત્તર વધતી સાધનામાંથી અચિંત્ય કલ્યાણ સંપાદન શક્તિ ઊભી થાય, ભગવાનમાં આ બધું છે તેથી જ એ ધર્મરથના સમ્યક્ પ્રવર્તક સારથિ છે.

પાલન : ભગવાન ધર્મ સારથિ છે એનું બીજું કારણ ધર્મપાલન છે. ભગવાન

સ્વ-પરમાં ધર્મના સમ્યક્ પ્રવર્તકની જેમ પાલક પણ છે, તેથી ધર્મના સારથિ કહેવાય છે.

દમન : દમન એટલે સર્વથા સ્વાધીન કરણ, ધર્મને સંપૂર્ણપણે આત્મવશ, આત્માને આધીન કરી લેવો. જેમ નાનું વાછરડું એની માતા ગાયને આધીન હોય છે, એટલે એને વળગ્યું રહે છે, પાછળ પાછળ સહેજે ચાલ્યું આવે છે. કસાઇ હજી ગાયને દોરડે બાંધીને લઇ જશે, પરંતુ વાછરડું સ્વતઃ વળગ્યું રહી ગાય પાછળ ચાલ્યું આવશે, કેમ કે માતાને આધીન છે. એમ ધર્મ સ્વાધીન કરી લીધો એટલે આત્મા સાથે એ વળગ્યો જ રહેવાનો. દોષ પાપનું નામનિશાન નહિ, એ વિચાર સરખામાં ય નહિ.

દમનના ૩ પ્રકાર : (૧) અવ્યભિચારીકરણ : ભગવાને ધર્મને સ્વાધીન કર્યો છે તે આ રીતે એક તો ધર્મને અવ્યભિચારી અર્થાત્ ફળ અચૂક ઉત્પન્ન કરે એવો કર્યો છે, વચમાં અટકી જાય એવો નહિ. ધર્મનું ફળ સર્વ કર્મક્ષય પૂર્વક સર્વથા આત્મશુદ્ધિ છે, તો એ પમાડે નહિ અને વચમાં જ ધર્મ અટકી જાય તો એ ધર્મવ્યભિચારી કહેવાય. મલિન આશયથી ધર્મ કર્યો હોય તો એવું બને. તેમ શુદ્ધ આશયથી કરવા છતાં પૂરા વીર્યોલ્લાસ વગેરેથી ન કર્યો હોય તોય વચમાં અટકી જાય, અંતિમ ફળ સર્વથા વિશુદ્ધિ સુધી ન પહોંચે. ભગવાને આ કોઇ ખામી રાખી નથી. તેથી એમનો એ ધર્મ ફળ ઊભું કરીને જ જપવાનો છે, વચમાં અટકી પડવાનો નથી.

પ્ર.- તીર્થંકરનો જીવ પૂર્વ ભવે ચારિત્ર પાળીને પછી દેવલોકમાં જાય ત્યાં ક્યાં ચારિત્ર ધર્મ છે, તો ત્યાં તો ધર્મ અટકી ગયો ને ?

ઉ.-ના, સ્વર્ગગમન તો એક વિસામો છે, એમાં ધર્મ અટકી ગયો ન કહેવાય, પ્રવાસી પ્રવાસ કરતાં રાતના વિશ્રાન્તિ કરે છે, દિવસના ખાવાપીવા રોકાય છે છતાં એ પ્રવાસમાં જ હોવાનું ગણાય છે. ભાઇ હાલ પ્રવાસ કરી રહ્યા છે એમ એના દેશમાં માણસો કહે છે. આ રીતે સ્વર્ગગમન એ ધર્મનું અટકી જવાનું નથી. પ્રવાસી જાગે એટલે પાછો ચાલવા માંડે છે, એમ અહીં પણ દેવભવ પછી મનુષ્ય ભવમાં આવીને ચારિત્ર પ્રવાસ ચાલુ રહે છે. એ રીતે ધર્મ સ્વાધીન કર્યો છે.

(૨) સ્વકાર્યમાં નિયોજન : ધર્મ અંતિમ ફળ સુધી પહોંચ્યા વિના જેમ અટકવાનો નહિ. તેમ બીજું એ છે કે એ અંતિમ સ્વકાર્ય જે સકલ કર્મનો ક્ષય. એમાં એ નિયુક્ત કરાય છે, અર્થાત્ ધર્મને ચરમ ફળ માટે અધિકારી બનાવાય છે. અધિકારી

ત્યારે કહેવાય કે જો એ ધર્મ આત્માને એની નિકટ લઇ જાય એવો ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતો હોય. પ્રભુની પોતાની ધર્મસાધના નિમિત્તોની પુષ્ટતા કરીને આગળ આગળ વૃદ્ધિ પામનારી અને સ્વકીય અંતિમ ફળ સુધી પહોંચાડનારી છે. તથી કહેવાય કે સ્વકાર્યમાં નિયુક્ત છે. અધિકૃત છે. તે રીતે ધર્મ સ્વાધીન કર્યો છે.

(૩) સ્વાત્મીભાવ નયન :- ધર્મ સ્વાધીન કરવાનું ત્રીજી એ રીતે છે કે પ્રભુએ ધર્મને સ્વાત્મીભાવ પ્રાપ્ત કરાવ્યો છે અર્થાત્ પોતાના સ્વભાવરૂપે બનાવ્યો છે. આ એટલા માટે કહેવાય છે કે એ ધર્મ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચતા 'યથાખ્યાત ચારિત્ર' બને છે. ને તે તદ્દન શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે. સંપૂર્ણ વીતરાગ અવસ્થાનું ચારિત્ર એ યથાખ્યાત ચારિત્ર. ભગવાન પોતે એ પ્રાપ્ત કરાવે એવી રીતનો આત્મસ્વભાવલક્ષી કથંચિત્ આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મ સેવે છે. દુન્યવી સુખસગવડની લાલસારૂપી મોહનીય કર્મોદયના પ્રેર્યા ધર્મ જે કરાય તે તો કર્મનું એક જાતનું નાટક છે, ઔદયિક ધર્મ છે 'ઉપવાસ કરું તો શરીર સારું રહે' વગેરે આશંસાથી અથવા શૂન્ય મગજે કરાતો ધર્મ એ દ્રવ્યધર્મ છે. જડસ્વભાવ છે, આત્મસ્વભાવ નહિ ! આત્મસ્વભાવરૂપ તો ત્યારે બને કે સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન પૂર્વક ધર્મ સધાય, તે પણ એમ સમજીને કે 'મારા આત્માનું નિર્મળ સ્વરૂપ આ જ છે, એ જ મારું જીવન હો, વૈષયિક સુખલાલસા વગેરે વિકૃત સ્વરૂપ નહિ. એ રીતે ધર્મ સધાય તે ધર્મને સ્વાધીન કર્યો ગણાય. એમાંથી પરાકાષ્ઠાનો યથાખ્યાત આત્મસ્વભાવભૂત ક્ષાયિક ચારિત્રધર્મ પ્રગટે. સામાન્ય જીવોને પહેલાં પરલોકના ભયથી ધર્મનો પ્રારંભ થાય છે, પછી જિનવચનની સમજથી હેય-ઉપાદેયનો વિવેક થવા દ્વારા ધર્મ થાય છે, અને અંતે, જીવન ધર્મનું જ હોય, આત્માનું સ્વરૂપ ધર્મ જ છે એમ પોતાનો સહજ સ્વભાવ બનીને ધર્મ થાય. ભગવાને આ ત્રીજી કક્ષાનો ધર્મ સાધ્યો છે. એથી એમણે ધર્મનું દમન અર્થાત્ ધર્મને સ્વાધીન કર્યો છે એમ કહેવાય. તીર્થંકર ભગવાનના ધર્મસારથિપણાનું આદ્ય કારણ ધર્મપ્રશંસાદિ યા તે વખતના એમના અમુક ધર્મ આચરણ, એ આગળ પર પેદા થનાર કાર્ય ધર્મસારથિપણું પેદા કરવાની સચોટ શક્તિ ધરાવે છે.

ઢાંક્યો સુવર્ણ રત્ન કરંડિયો :-

બીજાઓ (બૌદ્ધો) પણ ધર્મનું આદ્ય સ્થાન જે ધર્મ પ્રશંસાદિ, તેનું મહત્ત્વ ગાતાં કહે છે કે એક સુવર્ણ રત્ન ભરેલા કરંડિયા જેવા છે, પરંતુ સર્વથા ઢાંકેલા છે, ઉઘાડા નહિ. એટલે જેવી રીતે કોઈ ઢાંક્યા સુવર્ણ રત્નભર્યા કરંડિયાને મેળવે, તો એ વિશેષરૂપે એ સુવર્ણ રત્ન વિષે કાંઈ ન જાણતો હોવા છતાં ગર્ભિત રીતે તો

એણે એ મેળવેલા જ છે. કેમ કે એ જ્યારે ખૂલશે ત્યારે પેલું બધું પ્રગટ થવાનું છે. એમ ભગવાન પણ પ્રથમ ધર્મસ્થાન પ્રાપ્ત કરતી વખતે, ભલે વિશેષરૂપે ન જાણતા છતાં ઠેઠ મોક્ષ સુધીની કલ્યાણ સંપત્તિ ગર્ભિત રીતે પ્રાપ્ત કરનારા જ કહેવાય, કેમ કે એ આદ્ય ધર્મસ્થાન ભાવી કલ્યાણ સંપત્તિઓનું અમોઘ કારણ છે. આગળ જઈને એ ખૂલવાની છે.

આ કલ્યાણસંપત્તિઓ પૈકી ધર્મનું સારથિપણું ધરાવનાર પ્રભુ ધર્મસારથિ કહેવાય છે. એમને નમસ્કાર હો.

૨૪. ધમ્મવર-ચાઉરંતચક્કવટ્ટીણં

ધર્મ-વર-ચતુરન્ત-ચક્રવર્તીને નમસ્કાર હો. ધર્મ એટલે જ ચારિત્ર ધર્મ સમજવાનો છે. ચારિત્ર ધર્મ કેવો છે ? તો કે વર, ચતુરન્ત અને ચક્ર જેવો. એવા ધર્મથી વર્તનશીલ તે ધર્મવર-ચતુરન્ત ચક્રવર્તી કહેવાય. જેમ એક ચક્રવર્તી સમ્રાટ ચતુરન્ત ચક્રને ધારણ કરનાર હોય છે. તેમ ભગવાન પણ પ્રધાન ચતુરન્ત ધર્મચક્રને ધારણ કરનારા છે.

ચક્રવર્તીના ચક્ર કરતાં ધર્મચક્ર શ્રેષ્ઠ :

ચક્રવર્તીનું ચક્ર તો બાહ્ય શત્રુનો નાશ કરી આ જીવન પૂરતું જ ઉપકારક બને છે, એ છ ખંડનું સામ્રાજ્ય અપાવે, સનાપતિયા સુખ દેખાડે, કિન્તુ તે ય આ જીવનના અંત સુધી જ રહે. મર્યા પછી નહિ. પછી કેમ ? તો કે 'ખા ગયા ખો ગયા'. મોટી છ ખંડની ઠકુરાઈ ભોગવી લીધી, જીવન પૂરું થયું એટલે એ ચક્રવર્તીપણાનું અને રાજ્ય વૈભવ વિલાસનું પુણ્ય પણ પૂરું થયું, પુણ્ય ખોયું, પછી નિષ્પુણિયો જીવ દીર્ઘાતિદીર્ઘ કાળ માટે દુર્ગતિમાં દરિદ્ર, પરાધીન અને દુઃખના દરિયામાં ડૂબેલો ! આ છે ચક્રવર્તીના ચક્રની સ્થિતિ.

ધર્મ ઉભયલોક-સુખકારી કેમ ? – ત્યારે ધર્મચક્ર આંતર શત્રુનો નાશ કરી આ લોક અને પરલોક ઉભયને ઉપકારક બને છે, આ જીવનમાં પણ સાચી બાદશાહી, સાચી સુખ શાન્તિ આપે છે, અને ભવાંતર માટે તો પૂછવાનું જ શું ? અહીંના ચારિત્ર ધર્મના પ્રભાવે પરલોકમાં સુંદર સદ્ગતિ, અસંક્લિષ્ટ ભોગની સામગ્રી અને ઉત્તમ ધર્મ સામગ્રી ! કારણ સ્પષ્ટ છે, ચક્રવર્તીપણાના ભોગવટામાં આત્મા પુણ્યને ભોગવે છે ખરો પરંતુ પોતે પાછો મોહથી ભોગવાઇ જાય છે. પોતે પુણ્યનો લહાવો લે છે, અને મોહ એનો લહાવો લે છે. એની પાસે દુર્ગતિગામી એવી ધારી

પાપ રમતો કરાવે છે. ત્યારે ચારિત્ર ધર્મમાં રાગદ્વેષાદિનો નિગ્રહ થવાથી નિર્ભયતા છે. વળી ઘણી જરૂરિયાતોનો જ અંત છે, તેથી સાચી બાદશાહી છે. રાજા લશ્કરથી નિર્ભય અને ખજાના વૈભવથી તુષ્ટ રહી બાદશાહી માને છે; આ ચારિત્ર-તત્ત્વ સમજી નિર્ભય અને બિન જરૂરિયાતથી જ મહાસંતુષ્ટ રહી સાચો બાદશાહ છે. તેમ ત્યાગ અને નિરાશંસભાવથી સાચો સુખી છે. **'परस्पृहा महादुःखं निःस्पृहत्वं महासुखम् !'** પરની આશ, દુઃખની રાશ. એ ટાળી એટલે સુખ અનુપમ ! વળી જ્ઞાનામૃતં ભોજનં, જ્ઞાનરૂપી અમૃત ભોજનના અખૂટ રસમય આસ્વાદમાં કાળના કાળ સુખમય પસાર થાય છે. આ તો થઈ આ લોકના ઉપકારની વાત. પરલોક માટે અહીં જ ધર્મચક્રથી મિથ્યાત્વ, કષાય, અવિરતિ, ને ૧૮ પાપસ્થાનકની અશુભપ્રવૃત્તિ બંધ કરી દઈ અહિંસ-સંયમ-તપની ગુણમય સત્પ્રવૃત્તિ રાખી છે, તેથી ઉપજેલા પુણ્યના થોક ઉત્તમ કેવી રીતે છે એ પ્રસિદ્ધ છે.

'ચાઉરંત' પદના બે અર્થ :

(૧) ચારનો અંત કરવાથી અંતમાં કારણભૂત એવો ધર્મ ચાઉરંત કહેવાય, અથવા (૨) ચાર વડે અંત જે ધર્મમાં થાય છે તે ચાઉરંત કહેવાય.

(૧) ચાર ગતિનો અંતકારી :- અરિહંત ભગવાન એવા ધર્મચક્રથી ચક્રવર્તી છે, કે જે ધર્મચક્ર નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ, એ નામની ચાર ગતિનો અંત કરનારું છે, ચાર ગતિનો અંત એટલે જીવની વારાફરતી થયા કરતી નરકગતિ, તિર્યંચગતિ વગેરે અવસ્થાઓનો કાયમી અંત લેવાનો છે, જેથી કાયમી મુક્ત અવસ્થા પ્રગટ થાય. અર્હદ્‌ધર્મમાં આ અંત કરવાની તાકાત છે, એ ચાર ગતિનો ઉચ્છેદ, અંત કરનારું કારણ છે, જે ઉપાયોથી સંસારની ચાર ગતિઓમાં ભ્રમણ કરવું પડે છે, એનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ ઉપાયો આર્હત્‌ ધર્મ બતાવે છે.

૨) 'ચાર વડે અંત છે જેમાં :- ૧) એક ભવથી બીજા ભવે, ૨) એક રાગદ્વેષાદિ ભાવથી અન્ય રાગદ્વેષાદિ ભાવમાં ૩) એક પુદ્‌ગલ પરથી બીજાં પુદ્‌ગલ પર ૪) એક કર્મના ઉદયમાંથી બીજાં કર્મના ઉદયમાં સરક્યા કરવાનું થાય છે, ભ્રમણ ચાલે છે, તેનું નામ સંસાર, એનો અંત દાનાદિ ચાર ધર્મથી આવે છે. આ ચારથી અંતની વાત અરિહંતદેવના ધર્મચક્રમાં છે, માટે એ ચાઉરંત કહેવાય.

દાનાદિ ચારથી સંસારનો અંત કેમ ? જીવનો સંસાર ચાલવામાં કારણભૂત જીવના મલિન પરિણામ અને પ્રવૃત્તિ છે, જે પરિગ્રહ, વિષય, આહાર અને કષાયાદિ પ્રમાદની સંજ્ઞાને અનુલક્ષીને પ્રવર્તે છે. દાન પરિગ્રહ સંજ્ઞાનો, શીલ ઈન્દ્રિયોની

વિષય સંજ્ઞાનો, તપ આહારસંજ્ઞાનો અને ભાવના ધર્મ કષાયાદિ પ્રમાદસંજ્ઞાનો વિરોધી હોવાથી એ સંજ્ઞાઓનો અંત લાવે છે. માટે કહેવાય કે એના પર નભતી સંસારહેતુભૂત મલિન પરિણામપ્રવૃત્તિનો અંત આવવાથી સંસારનો અંત થાય છે.

દાન ધર્મથી કયા દોષ જાય ? :- દાન ધર્મમાં જ્ઞાનદાન, અભયદાન, ધર્મોપકરણ દાન, અનુકંપા દાન અને ઔચિત્ય દાન છે. જ્ઞાનદાનથી અજ્ઞાનનો પક્ષપાત કપાય, નિઃસ્વાર્થ જ્ઞાનદાન કરે તેથી તૃષ્ણા-આશંસા હ્રાસ પામે. ધર્મના ઉપકરણના સુપાત્રાદિ દાનમાં એટલું પાપમાં જાત, તે બચ્યું. પોતાની મહેનતથી ઉપાર્જેલી કે હકમાં આવેલી વસ્તુના ત્યાગ છે તેથી મૂર્ચ્છા દોષ કપાય. પૂજ્યને પૂજ્ય માનીને દાન કરાય તેથી અહંકાર તૂટે. અભયદાનથી નિર્દયતા, કઠોરતા, નિષ્ઠુરતા જાય. અનુકંપા-ઔચિત્યદાનમાં નિર્ધ્વંસ પરિણામ અને અનુચિતતાથી બચાય. દાનમાં ઉદારતાથી ક્ષુદ્રતા-કૃપણતા કપાય, સામાના ભલાની બુદ્ધિથી દેવાય તેથી સ્વાર્થાંધતા કપાય, દે એટલું પરિગ્રહ પાપ ઘટે.

શીલધર્મથી કયા દોષ જાય ? :- શીલ ધર્મમાં વ્રતો અને સદાચારો છે,તેથી અવિરતિ તથા અસદ્ આચાર ઘટે. માર્ગાનુસારીના ન્યાયસંપન્ન-વિભવ વગેરે આચારોથી અન્યાય-અનીતિ આદિ કેટલાય દોષ દુર્ગુણો દુરાચારો કપાય. એમ, એ તથા અપુનર્બંધક-યોગપૂર્વસેવાના આચારોથી અનાદિ સહજ ભાવમલનો નાશ, ઈર્ષ્યા-વૈરવિરોધ-પુદ્ગલરસિકતાદિ કપાય. સમ્યક્ત્વ-શીલથી મિથ્યાત્વ, મિથ્યાધર્મોની પાપકરણી, મિથ્યાત્વી ગુરુના પરિચય વગેરેનો અંત આવે છે. અહિંસાદિવ્રતોથી હિંસા, જૂઠ વગેરે પાપો કપાય, ઉત્તર ગુણોથી ઇન્દ્રિયમનોનિગ્રહ દ્વારા અસંયમ, ભોગપિપાસા અને અનેક રાગદ્વેષાદિ દુર્ગુણો કપાય, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના આચારોથી અનેક પ્રકારની મોહની ચેષ્ટાઓ અને પાપમય પ્રવૃત્તિઓ છૂટે.

બાહ્ય તપધર્મથી કયા દોષ કપાય ? :- તપધર્મમાં અનશન (ઉપવાસાદિ), ઊનોદરી, દ્રવ્યસંક્ષેપ, રસત્યાગ, કાયક્લેશ, મન-વચન-કાયાની સંલીનતા-સ્થિરતા એ બાહ્ય તપ આવે. એનાથી જાલીમ આહાર સંજ્ઞા કપાય, અતૃપ્તતા નિરંકુશ દ્રવ્યભોગ, રસની ગુલામી ઓછી થાય, કાય કુલેશથી કાયાની સુંવાળાશ, પાપ તરફ ઢળવાનું વગેરે દોષો કપાતા આવે. એમ બિનજરૂરી ચેષ્ટા, બિનજરૂરી ભાષણ અને આહટ્ટ દોહટ્ટ વિચારો અટકી જઇ કિંમતી માનવસમય વેડફાય નહિ, કે નિરર્થક પાપવૃદ્ધિ થાય નહિ. સમગ્ર બાહ્ય તપથી કાયમમતા, ઇન્દ્રિયગુલામી, સંજ્ઞાનું જોર, તથા એની પાછળ થતાં કેટલાંય પાપ અને પાપાચરણનો દુરાગ્રહ, અહંકાર વગેરે

ઘટતા આવે.

અભ્યન્તર તપથી કયા દોષ જાય ? :- આભ્યન્તર તપમાં પ્રાયશ્ચિત્ત-વિનય-વેયાવચ્ચ-સ્વાધ્યાય-ધ્યાન અને કાયોત્સર્ગ આવે. પ્રાયશ્ચિત્તથી પાપ, તથા પાપના અનુબંધ (બીજશક્તિ), અને પાપના ઉત્સાહ-પક્ષપાત તૂટે. વિનયથી પ્રમાદી વૃત્તિ, અહંત્વ-ધિઠ્ઠાઈ-અભિમાન-રીસ-અનૌચિત્ય કપાય, વેયાવચ્ચ (સેવાભક્તિ) થી હરામીવેડા-સ્વાર્થપટુતા-કૃતઘ્નતા-ગુણની બેકદર, પૂજ્યની અવગણના, મિથ્યાકાર્યના આગ્રહ વગેરે તૂટે, સ્વાધ્યાયથી કષાય-નિંદા-વિકથા-કુથલી-મોહમૂઢતા-ખોટા વિચાર-અજ્ઞાન-પાપ રસ-બિનજરૂરી પ્રવૃત્તિ વગેરે કેટલું ય ઓછું થતું આવે. શુભ ધ્યાનથી યોગચંચળતા, સંકલ્પવિકલ્પ, આર્ત્ત-રૌદ્ર ધ્યાન, પાપના અનુબંધ, અશુભ કર્મ, અપવિત્ર વિચારો વગેરે કપાય, કાયોત્સર્ગથી કાયા-ઇન્દ્રિયો-વાણીની પ્રવૃત્તિ તથા મનની અપ્રસ્તુત પ્રવૃત્તિ અટકેઃ મૂળ મન-વચન-કાયાનાં મૂળ ઉપર સદસત્પ્રવૃત્તિનાં વૃક્ષ ઊગે છે. કાયોત્સર્ગ તે મૂળ પર જ જબ્બર નિયંત્રણ મૂકે છે. સમગ્ર બાહ્ય-અભ્યન્તર તપથી કેટલાંય કર્મ નાશ પામે છે.

ભાવનાધર્મથી કયા દોષ કપાય ? :- ભાવના ધર્મમાં અનિત્ય-અશરણ-સંસાર ભાવનાથી ભવરાગ વિષયમોહ-ધનમૂર્ચ્છા-પાપીશરણ વગેરે તૂટે, એકત્વ-અન્યત્વ ભાવનાથી આત્મઅજ્ઞાન-આસક્તિ-સ્નેહરાગ મમતા-દીનતા-શોક-મોહ-પાપી વૃત્તિઓ કપાય, અશુચિ ભાવનાથી શરીરરાગ-કામરાગ-ભોગના આવેશ કપાય. આશ્રવભાવનાંથી ૧૮ પાપ-સ્થાનકના ચડસ અને નિર્ભય પાપપ્રવૃત્તિ ઓછી થાય. સંવર નિર્જરા ધર્મભાવનાથી ધર્મઉપેક્ષા, તથા આરાધનામાં પ્રમાદ, વિરાધના અને આશ્રવમાં આંધળિયા, ધર્મ-ધર્મીનો અનાદર વગેરે તૂટે, લોક-સ્વભાવ ભાવનાથી અતત્ત્વમોહ-જડાસક્તિ-ગર્વ વગેરે કપાય. બોધિદુર્લભ ભાવનાથી મિથ્યાત્વ ધર્મપ્રમાદ-જડમૂલ્યાંકન વગેરે ટળે. વળી બાર ભાવના ઉપરાંત બાધક દોષના અનર્થ, પાપાધિકરકણના ભાર, ઇત્યાદિની શુભ ભાવનાથી પ્રમાદ-રાગ-દ્વેષ વગેરે કપાય. એમ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપ-વૈરાગ્યની ભાવનાથી મિથ્યાત્વાદિ ટળે.

ધર્મ એ ચક્ર શી રીતે ? જેમ ચક્રવર્તીનું ચક્ર શત્રુઓને હણી નાખે છે. એમ આ ધર્મરૂપી ચક્ર આત્માના અતિ ભયંકર ભાવશત્રુ યાને આંતરિક શત્રુઓને હણી નાખે છે.

દ્રવ્ય-ભાવ-શત્રુ :- મહામિથ્યાત્વ, હિંસાદિ-અવિરતિ, રાગદ્વેષાદિ કષાયો, કુયોગો તથા પ્રમાદ એ આત્માના આંતરિક, શત્રુ છે. ભાવશત્રુ છે, બહારના દુશ્મનો

એ દ્રવ્યશત્રુ કહેવાય, ગૌણ, અવાસ્તવિક શત્રુ ગણાય, કેમકે જેના અંતરમાં મહામિથ્યાત્વાદિ ન હોય તેનું એ બિચારા કશું બગાડી શકતો નથી, તેથી એ ખરેખરો, વાસ્તવિક, મુખ્ય શત્રુ નથી. મુખ્યપણે યાને વાસ્તવમાં શત્રુવટ ધરાવનાર તો મહામિથ્યાત્વાદિ છે, કેમકે જીવને એ જ અહીં પણ પીડે છે, વિડંબે છે, ને સંસાર ચક્રની ચોરાશી લાખ યોનિઓમાં ય ભમાવી ભયંકર દુઃખ-ત્રાસ-વિટંબના આપે છે. માટે એ ભાવશત્રુ છે. અંતરમાં જો એ નથી તો કોઈ પીડા સંતાપ કે બગડવાનું નથી. મહાવીર પ્રભુના પ્રત્યે સંગમદેવ વગેરેએ ઘણું ય શત્રુનું વર્તન કર્યું, પરંતુ પ્રભુ મહામિથ્યાત્વાદિથી રહિત હતા તો એમની સ્વસ્થતા-શાન્તિ-પ્રસન્નતાને કે પરલોકના અનંતા સુખને લેશ આંચ ન આવી. માટે સંગમાદિ એ વાસ્તવ શત્રુ નહિ, ગૌણ શત્રુ, દ્રવ્યશત્રુ કહેવાય. આ સૂચવે છે કે આપણું બગાડનાર આપણા જ મિથ્યાત્વરાગદ્વેષાદિ દોષો છે. બહારના કોઇ જીવ નહીં. માટે એ જીવો પ્રત્યે તો આપણે મિત્રભાવ જ રખાય. જો ત્યાં શત્રુભાવ રાખીએ તો એ દ્વેષરૂપી ભાવશત્રુ આપણા દિલમાં પેઠો સમજો. એ જ આપણું બગાડશે.

૨૫. અપ્પડિહય-વરનાણદંસણ-ધરાણં

અપ્રતિહત વર જ્ઞાન-દર્શન ધરનારને નમસ્કાર હો.

અધુરા જ્ઞાને પૂર્ણ પરોપકાર અશક્ય :- અરિહંતરૂપી વસ્તુ આ રીતે અપ્રતિહતવર જ્ઞાનદર્શનધર જ છે, એ વસ્તુસ્થિતિએ તો એવા બનેલા છે જ, પરંતુ એમના કાર્યનો વિચાર કરતાં પણ એ એવા જ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે, કેમ કે ભગવાન જો એવા ન હોય અને પ્રતિહત અર્થાત્ અધુરાં જ્ઞાનદર્શનને ધરનારા હોય તો પરિપૂર્ણ પરોપકાર કરવાનું એમનાથી બનવું અસંભવિત છે, સંપૂર્ણ પરોપકારિતા એમનામાં ઘટી શકે જ નહિ.

આશયાદિજ્ઞાન પરોપકારમાં જરૂરી :- ચિકિત્સા દૃષ્ટાન્ત : આનું કારણ એ છે, કે અધુરા જ્ઞાનમાં તો માત્ર મોક્ષપુરુષાર્થને ઉપયોગી દૃષ્ટ-તત્ત્વનું જ્ઞાન થયું, પરંતુ એટલા માત્રથી બીજા જીવો પર પૂર્ણ પરોપકાર ન થઈ શકે. એવા પરોપકાર માટે તો એ જીવોના આશય, અભિપ્રાય તથા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ જાણવા જોઈએ. અધુરાં જ્ઞાનમાં એ કાંઈ જણાય નહિ, તેથી પૂર્ણ પરોપકાર ક્યાંથી થઈ શકે ?

પરોપકાર કરવા માટે સામા જીવની પહેલી તો કક્ષા જાણવી જોઈએ, કેમ

કે જેવી જેવી એની કક્ષા હોય તેને તેને યોગ્ય આત્મહિત આપવામાં આવે તો તો એ એને ઝીલી જીવનમાં ઉતારી શકે. કક્ષાથી નીચું હોય તો વ્યર્થ જાય, અને ઊંચું હોય તો નુકસાન કરે. વૈદ્ય પણ દરદીનું હિત તો જ કરી શકે છે કે જો એના રોગની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ ઓષધ અને પથ્ય આપે છે. રોગે રોગે તો દવા જુદી જુદી હોય છે જ. પરંતુ એક જ રોગમાં પણ રોગની માત્રા, સુધારાનું પ્રમાણ, દરદીની ઉંમર, પ્રકૃતિ, ક્ષેત્ર વગેરેના ભેદે ચિકિત્સામાં ભેદ પડે છે. ચઢતો તાવ છે અને ૧૦૧ ડીગ્રી છે તો ચિકિત્સા અમુક, પણ ઉતરતો તાવ છે અને ૧૦૨ ડીગ્રી છે તો ય ચિકિત્સા જુદી. બાળક દરદીની જુદી, અને પ્રૌઢની જુદી. ગરમ પ્રદેશમાં ભિન્ન અને ઠંડા પ્રદેશમાં ભિન્ન. તો અહીં પણ આત્માના ભવરોગની ચિકિત્સા કરવાની છે, એમાં મિથ્યાત્વ, રાગ, દ્વેષ, કષાયો, કેવા કેવા પદાર્થોની લાલસા વગેરે અનેક મંદ-ઉગ્ર રોગો છે. એ દરેકમાં પાછાં અનેક પ્રકાર છે. એ બધા હેય, ત્યાજ્ય રોગોનું જ્ઞાન જોઈએ. વળી એ વર્તતા હોય ત્યાં જીવોના કેવા કેવા આશય હોય છે એ જાણવું જોઈએ. જેથી એ પરથી રોગનું સ્વરૂપ, માત્રા, કક્ષા વગેરે ખ્યાલમાં આવે. ઉપરાંત તે જીવના તે તે રોગ કેવાં કેવાં દ્રવ્ય અર્થાત્ વસ્તુઓથી વધે છે, કેવી જાતના ક્ષેત્ર, કાળ અને હાર્દિક ભાવ તથા પદાર્થના ભાવ એના આત્મરોગને કેવી કેવી અનુકૂળ અસર કરી એને પોષે છે, આ બધું જાણવું જોઈએ.

સકલ હેય જાણે તો જ સર્વ ઉપાદેય જાણી શકે :-

આ જાણવું જરૂરી એટલા માટે છે કે આ બધાં હેય તત્ત્વ છે, ત્યાજ્ય તત્ત્વ છે, એને પૂરે પૂરા જાણ્યા વિના એના દરેકના જુદાજુદા પ્રતિપક્ષી ઉપાદેય તત્ત્વની શી ગમ પડે ? સમસ્ત હેય તત્ત્વોનું જ્ઞાન હોય તો જ ઉપાદેય સમસ્ત તત્ત્વોનું ભાન થઇ શકે, કેમ કે હેય ને ઉપાદેય પરસ્પરની અપેક્ષાએ વર્તતાં હોય છે. દા.ત. ટૂંકાપણું અને લાંબાપણું અથવા પિતાપણું ને પુત્રપણું, એક બીજાને સાપેક્ષ છે. એટલા માટે જે આત્મામાં જેવું અને જેટલું હેય તત્ત્વ વર્તે છે, તેવું અને તેટલું ઉપાદેય તત્ત્વ ત્યાં નથી, તેથી ઊલટું જેવું ને જેટલું ઉપાદેય તત્ત્વ વર્તે છે, ત્યાં તેવું ને તેટલું હેય તત્ત્વ રોકાય છે. દા.ત. અનંતાનુબંધી ઉગ્ર કષાયો તેવા પ્રતિસ્પર્ધી ઉપશમથી અટકે. એ માટે સમ્યગ્દર્શનનાં લક્ષણભૂત સંવેગ-વૈરાગ્યાદિ અને એને લાવનાર પોષનાર આચાર અનુષ્ઠાન જોઈએ. પણ એની જો કોઈ વાત ન કરાય અને પછીના અપ્રત્યાખ્યાનાદિ કષાયના ઉપશમ રૂપ આદર્શ, વિરતિ માર્ગનો ઉપદેશ અપાય, અગર એથી આગળ સંજ્વલન કષાયના ઉપશમરૂપ વીતરાગદશા જ સીધી ઉપદેશાય,

તો પેલા જીવને લાભ તો બાજુએ રહે, પણ મૂળ રોગ મહાલતો રહી ઉપરની દવાના ચાળા કરવામાં નુકસાન થાય. એમ જીવ હજી પોતાના રંગરાગ-ભોગ વગેરે છોડી શકતો નથી, એને એ કેમ ધીરે ધીરે ઓછા થઈ શકે એવો માર્ગ બતાવવાને બદલે માત્ર ઇષ્ટ તત્ત્વ ક્ષણિકત્વની ભાવનાનો જ ઉપદેશ અપાય, તો પરિણામ એ આવશે કે કોરી ભાવના જ કરતો રહેશે અને વસ્તુ સ્થિતિમાં નિઃસંકોચ રંગ-રાગાદિથી આંતરિક મોહ દઢ રાખ્યા કરશે.

તાત્પર્ય, જીવોના કેવા કેવા આશય વર્તે છે, કેટલી હદમાં છે, પ્રતિપક્ષી કેવા ઉપાયથી એ શુદ્ધ થાય, એને ક્રમસર કેવા કેવા પ્રશસ્ત દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવનાં આલંબન અપાય તો એની ક્રમિક ઉન્નતિ થતી આવે, એમાંય ઉત્સર્ગ માર્ગે શું કરવાનું અને એ ઉત્સર્ગની રક્ષાર્થે અવસરે જરૂરી અપવાદ માર્ગ કયા, વગેરે જાણવું જોઈએ. પરનો સંપૂર્ણ ઉપકાર સંપૂર્ણ ઉપાદેય તત્ત્વની આરાધનાથી થાય, અને એ સંપૂર્ણ હેયના ત્યાગથી થાય. તો એ કરાવવા ઉપકારીએ એ બધું જાણવું પડે. માટે જ સર્વના જ્ઞાનદર્શનની જરૂર છે.

૨૬. વિયટ્ટછઉમાણં

છદ્મસ્થતાથી જે રહિત છે, એમને નમસ્કાર થાઓ.

સર્વ છદ્મ-સર્વ કર્મનો નાશ કર્યા વિના મોક્ષ થાય જ નહિ, ને મોક્ષે ગયા પછી કર્મ ન રહેવાથી હવે જન્મ લેવાનો હોય જ નહિ. આવો કર્મનો, છદ્મનો, રાગાદિનો નાશ સંભવિત છે, કેમકે જીવનમાં પ્રતિપક્ષ વૈરાગ્યાદિ ભાવનાના બળે થોડો રાગાદિનાશ દેખાય છે, તો ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાથી રાગાદિનાશ પરાકાષ્ઠાએ કેમ ન પહોંચે ? રાગાદિ કે કર્મ કાંઈ આત્માના સ્વભાવભૂત નથી, તેથી ઉત્કૃષ્ટ ભાવ-નાનું કારણ મળ્યેથી એનો ઉત્કૃષ્ટ ક્ષય થઈ શકે છે, ભગવાને છદ્મ યાને આવરણ કર્મનો સર્વથા ક્ષય કરેલો છે. તેથી એ વ્યાવૃત્ત-છદ્મ બનેલ છે.

૨૭. જિણાણં જાવયાણં

અરિહંત ભગવાન જિન છે, એટલે કે વિજેતા છે ત્યાં વિજેતાપણું રાગ, દ્વેષ, કષાય, ઇન્દ્રિયો, પરીસહ, ઉપસર્ગ અને ઘાતી કર્મનું લઈને એ જિન કહેવાય છે. રાગદ્વેષાદિ, માન, મદ, તૃષ્ણા, મમતા આદિ એ આન્તર શત્રુ છે, ઘણા પ્રભાવં છે. બાહ્ય શત્રુઓને હટાવવા સહેલા છે. પરંતુ આને ખત્મ કરવા ઘણાં મુશ્કેલ છે. કેમ કે એમાં પ્રબળતમ સત્ત્વ અને ધૈર્ય જોઈએ છે. પ્રભુ એવા સત્ત્વને ધરનાર

હોવાથી એ રાગાદિને જરાય મચક આપતા નથી. એને તોડનારી સાધનાઓમાંથી જરાય સ્ખલિત થતા નથી.

આંતરશત્રુને તોડનારી વિવિધ સાધના :

સાધના વિના સિદ્ધિ નહિ, પ્રાયઃ ચિરકાળ સાધના કર્યા વિના આંતર શત્રુ-ઓનો નાશ સિદ્ધ થવો અશક્ય છે. ભગવાન એટલા બધા પરાક્રમથી સાધના કરે છે કે આત્મામાં અનાદિ કાળથી પેંધેલા આંતર શત્રુઓને હવે કબજો ઉઠાવ્યે જ છૂટકો. એ સાધનાઓ કેવી ? કઈ ? દા.ત.

રાગને કચરવા માટે વૈરાગ્યની, ત્યાગની અને અનાસંગની સાધના; તથા દ્વેષની સામે ઉપશમની અને સમતા સમાધિની આરાધના. એ જ સાધવા લઈ બેઠા એટલે પછી તો રાગના ગમે તેવા પ્રસંગમાં રાગ કરવાની કે દ્વેષનો ચાહ્ય તેવો પ્રસંગ ઊભો થાય છતાં દ્વેષ કરવાની વાત જ નહિ. ચિત્તમાં સહેજ પણ વિહ્વળતા-ઉકળાટ ઊભા જ થવા દેવાના નહિ. એમ, કષાયો ક્રોધ-માન-માયા-લોભનો પૂર્ણ નિગ્રહ કરવા માટે ક્ષમા, નમ્રતા-મૃદુતા, સરળતા અને નિસ્પૃહતાનાં શસ્ત્ર સદા ઉપયોગમાં રાખી ભડવીરની જેમ એ દુશ્મનની છાતી પર પગ મૂકી ઊભા રહેવાનું. એમ,

કષાયની અંતર્ગત પૈકી હાસ્ય-હર્ષ-દુર્ગંછાના નિગ્રહ માટે ગાંભીર્ય અને તત્ત્વદૃષ્ટિ, અરતિ-શોકના નિગ્રહાર્થે નક્કર ઉદાસીનભાવ, ભયની સામે પરમ ચિત્ત-સ્વસ્થતા અને નીડરતા-નિઃસંગતા, કામની સામે સર્વોચ્ચ બ્રહ્મચર્ય અને આત્મસ્વ-રૂપે રમણતામાં રક્ત રહેવાનું, અને સૂક્ષ્મ પણ હાસ્યાદિને સદા દબાયેલા રાખ-વાના, નિષ્ક્રિય બનાવી દેવાના. અજ્ઞાન મૂઢ જીવો જીવન જીવવામાં વાતે વાતે ક્રોધ-અહંત્વાદિને હાસ્યહર્ષાદિ શત્રુઓની સહાય લઈ લઈને જીવે છે, એને કામે લગાડ્યે રાખે છે, ડરે છે કે 'એ નહિ કરું તો મારું બગડશે !' પણ ખરી રીતે તો એ કરવાથી જ પોતાનું બગડી રહ્યું છે. એટલે હવે એનો અંત લાવવા માટે ક્ષમાદિની જ સહાયે જીવન ચલાવવાનું.

ઇન્દ્રિયો પણ ભાવશત્રુ છે, આત્માને ફાવે તેવા પાપ કરાવનારી છે, કેમ કે ઇન્દ્રિયોના વિષયો ખાતર જીવો ઠમઠોક પાપો કરે છે. ભગવાન હવે એની સામે, સુરદાસે પોતાની આંખો ફોડી નાખી એમ નહિ, કિંતુ નિત્યતૃપ્તિનું શસ્ત્ર લઈ ઊભા, ઇન્દ્રિયોના હુકમો ઉઠાવ્યે રાખવાનું અનાદિનું હતું એ શે છૂટે ? છતાં હવે એની સામે માથું ઊંચું કરી ઊભા.

જબરદસ્ત ત્યાગવૃત્તિ, કડક બાહ્યતપો અને નિયમોના ભગીરથ પુરુષાર્થ આદર્યા. વિષયો અને કષાયોના રંગ આત્મપ્રદેશ સાથે તાણેવાણે વણાઈ ગયેલા હતા, પણ હવે વિષયોથી ભારે ધરાઈ ગયાની અને કષાયોની નરદમ અરુચિ દુર્ગં-છાની વૃત્તિ ઝળહળથી રાખી, ત્યાં ઇન્દ્રિયો બિચારી હવે શું કરે ? અને વિષયસંગ રૂપી વર્ષાસન દેવાના બંધ થઈ ગયા, એ શત્રુ શાના પર જીવી શકે ? કષાય-અગ્નિને ચિત્ત-વિહ્વળતા આદિના તર્પણ જ બંધ હવે એ ક્યાંથી ભભૂકે ? ઇન્દ્રિયો નિર્બળ, પરાધીન, પ્રશાન્ત થઈ ગઈ, કષાયો મરી ખૂટ્યા.

પરીસહો-ક્ષુધા, પિપાસા, ઠંડી, ગરમી, અલાભ, અગવડ વગેરે પરમ શત્રુની જેમ આત્માને પરવશ, દીન, ભાનભૂલા રાખે છે, કર્તવ્ય ચૂકાવે છે. તેને ભગવાને હવે જ્વલંત આત્મજાગૃતિ રાખી મુદ્દામ સહન જ કરવાની ઊભી કરી દીધી, જીવન બનાવી દીધું અને ચિત્તમાં એનો વિચાર સરખો ન પેસે એ માટે સતત શ્રુતો-પયોગ તત્ત્વચિંતનની ધારા વહેતી રાખી. પરીસહ એમનાથી હારી ગયા. હારી જ જાય ને ? ક્ષુધા ઘણી લાગે છે છતાં 'લગાવ છઠ્ઠ-અઠ્ઠમ, લગાવ પાખમણ, માસખ-મણ, લગાવ બેમાસી-ચોમાસીના ઉપવાસ ! કર્મ ખપાવવા ચાલ અનાર્ય દેશમાં, ને ત્યાં અનાડીઓના પ્રહાર-તિરસ્કારને સ્વાગત-સન્માનની જેમ વધાવી લે ! પરી-સહોની સામે જઈને કર પ્રબળ જંગ !' આમાં જેમ જેમ વધુ સહવાનું મળે તેમ-તેમ આત્મા વધુને વધુ તેજસ્વી દીપ્તિમાન અને સશક્ત થતો જાય ! આ સ્થિતિમાં પરીસહને હાર્યે જ છૂટકો.

● ઉપસર્ગો-ઉપદ્રવોમાં પણ ભગવાને એકાન્તે સહનવૃત્તિ અને શ્રુતોપ-યોગ (તત્ત્વચિંતન) રાખવા ઉપરાંત દેહ-આત્માનું ઉત્કૃષ્ટ ભેદજ્ઞાન, અત્યંત કાય-નિર્મમત્વ અને પ્રબળ શુભ અધ્યવસાય-શુભ ધ્યાનની સાધના ઝગમગતી રાખી. એટલે મોટા દેવતાઈ કારમા ઉપસર્ગ પણ જરાય ડગ્યા નહિ. એ ઉચ્ચ સાધનાઓનો આ પ્રભાવ છે, નહિતર તો જીવનભર સામાન્ય ધર્મકમાઈ કરી હોય છતાં ઉચ્ચ સાધનાના અભાવે ઉપસર્ગમાં આકુળ વ્યાકુળ થઈ જવાથી કર્મને ફના કરવાને બદલે પોતે જ કર્મથી ફના થઈ જાય ! ઉપસર્ગથી જિતાયેલો અહીં ય માર ખાઈને પરભવે દુર્ગતિના માર ખાવાની તૈયારી કરનારો બને, કદાચ જીવનભર કરી કમાણી ધૂળ-ધાણી કરે ! પ્રભુ ઉપસર્ગોમાં ઉત્કૃષ્ટ સત્ત્વ અને ધૈર્યથી લેશ માત્ર દીન બન્યા વિના ઉક્ત ઉચ્ચ સાધનામાં રક્ત બની ઉપસર્ગને જીતવા પર સ્વાત્માને અધિક અધિક નિર્મળ બનાવે છે.

◆ ઘાતી કર્મની સામે ઝળહળતા સંવર-નિર્જરામાર્ગની અને જ્ઞાનાચારાદિ પંચાચારની પ્રબળ સાધના કર્યે જવાથી ઘાતી કર્મના ભુક્કા ઉડે છે. ચોવીસે કલાક આત્મ-જાગરુક રહી ઉપરોક્ત સાધનાઓ કરતાં કરતાં ભગવાન ઘાતી કર્મોનો અંત કર્યે જાય છે.

ગુણથી કર્મનાશ- કર્મનાશથી ગુણ

પ્ર.—ઘાતી કર્મ આત્મગુણોનો ઘાત કરે છે. ત્યારે એ કર્મોને તોડવા માટે એ ગુણોવાળી સાધના જ સમર્થ છે. કર્મ તૂટે તો ગુણ પ્રગટ થાય, અને ગુણ પ્રગટ હોય તો ગુણસંપન્ન સાધનાથી કર્મ તૂટે. બેનો મેળ શી રીતે ખાય ? કેમકે કર્મ તૂટ્યા વિના ગુણ નહિ પ્રગટે, પરંતુ ગુણ પ્રગટવાળી સાધના વિના કર્મ પણ ક્યાં તૂટવાના હતા ?

ઉ. અહીં પાંચ કારણ પૈકી પુરુષાર્થ કારણની પ્રધાનતા કામ લાગે છે. તે એ રીતે કે પુરુષાર્થની પ્રબળતાએ કર્મના ઉદય નિષ્ફળ કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ એ ઉદય એક બાજુ પ્રદેશોદયરૂપ કરાય છે. કર્મદળિયારૂપી દ્રવ્યપ્રદેશમાત્રનો ઉદય પરંતુ એના રસનો ઉદય નહિ, બીજી બાજુ કેટલાંક કર્મદળિયાંનો રસોદય આંતરિક રીતે સૂક્ષ્મપણે વર્તતો છતાં વિશિષ્ટ સાધનાબળ આગળ એ બાહ્યથી કાંઈ અસર નિપજાવી શકતાં નથી. એટલે બંને રીતે એમ જ ઘસારો પડે છે. દા.ત. ક્રોધમોહનીય કર્મના ઉદયે આંતરિક રીતે ક્રોધનો આત્મ-પરિણામ થયો, પરંતુ સાધનાના પ્રબળ પુરુષાર્થથી મન-વચન-કાયા ને જરાય ક્રોધાયમાન ન થવા દીધા, કિન્તુ ક્ષમા-ભરપૂર રાખ્યા, તો પેલો ઉદય નિષ્ફળ જવાનો. આ રીતે ઘાતી કર્મનો અંત કરતા અવાય. આ સાધનામાં મન પણ એટલું બધું ભારે વીર્યોલ્લાસથી તન્મય રાખવામાં આવે છે કે ક્રોધાદિને સક્રિય થવા અવકાશ જ રહેતો નથી.

ભગવાન સમિતિ-ગુપ્તિ આદિ સંવર માર્ગની સાધનાઓ, અને અનશ-નાદિ બાહ્યતપ તથા સ્વાધ્યાય ધ્યાન-શ્રુતોપયોગાદિ અભ્યન્તર તપની સાધનામાં અતુલ સત્ત્વ સાથે ચોવીસે કલાક સ્થિરપણે જાગરુક રહે છે, બહિર્મુખતા, અસ્થિ-રતા અને રાગાદિ ઉકળાટને સદા અટકાવી દઈ, અંતર્મુખતા, સ્થિરતા અને ઉપશમ-પૂર્વક સાધનામાં લીન રહે છે, તેથી ઘાતી કર્મ અંતે નષ્ટ-ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. આમ રાગાદિને જીતી લેવાથી જિન બને છે.

૨૮. તિણ્ણાણં તારયાણં

'તરેલા અને તારનારને (નમસ્કાર હો)'

તરેલા એટલે જ્ઞાન દર્શનચારિત્રરૂપી જહાજથી ભવસાગર પાર કરી ગયેલા,

હંમેશને માટે આ સંસારમાંથી નિવૃત્ત થયેલા, જેમને હવે કદી સંસારમાં પાછું આવવાનું નથી, હવે ક્યારેય મનુષ્યપણું, નારકપણું વગેરે પર્યાયમાંથી પરિવર્તન પામવાનું નથી. જ્ઞાનદર્શન અને ચારિત્રની સાધના જ એવી છે કે એ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચતાં, અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ અને કષાયોનો સર્વથા અંત આવી જવાથી આત્મા હવે શુદ્ધ અનંતજ્ઞાન, વીતરાગતા વગેરેના પૂર્ણ પ્રગટ સ્વરૂપવાળો બને છે. પછી ત્યાં એ સ્વરૂપને આવરનાર અને પાછા અજ્ઞાનાદિ ઉત્પન્ન કરનાર હવે શાશ્વત કાળ માટે કોઈ કર્મ જ નથી, તો પછી કારણ વિના કાર્ય થાય જ નહિ. એ હિસાબે કદી સંસા-રમાં આવવાનું હોતું નથી.

૨૯. બુદ્ધાણં બોહયાણં

'બોધ પામેલા અને, બોધ પમાડનારને નમસ્કાર હો.' બુદ્ધ એટલે બીજા કોઈના ઉપદેશ વિના સ્વસંવિદિત જ્ઞાનથી જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ આદિ તત્ત્વને જાણનારા બનેલા. તે પણ ક્યારે ? જ્યારે જગત અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં ઘોરતું હતું, જગતના જીવો જીવાજીવાદિ તત્ત્વના અજાણ હતા ત્યારે, એ અજ્ઞાન નિદ્રાસ્વરૂપ છે, કેમકે નિદ્રામાં માણસને પોતાનું ભાન નથી હોતું. કોઈ પોતાનો માલ ઉઠાવી જાય, યા વીંછી કે સર્પ ડસવા આવે, તો ય એને ગમ નથી કે આ હું ચોરાઈશ યા ડસાઈશ. એમ તત્ત્વના અજ્ઞાનની દશામાં પણ જીવને પોતાના આત્માનું ભાન નથી હોતું કે 'મારું આત્મધન પુણ્ય, ગુણો, વગેરે ચોરાઈ રહ્યું છે. મને મિથ્યાત્વ-કષાયાદિ સાપ-વીંછી ડસી રહ્યા છે !' જગતની આવી સ્થિતિની વચમાં પ્રભુએ સ્વતઃ જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વ જાણ્યાં. તત્ત્વને ઓળખવાથી આત્મસંપત્તિની ચોરી અને મિથ્યાત્વાદિના દંશની ખબર પડે છે, તેથી સાવધાની આવે છે, બચાવ કરી લેવાય છે. ભગવાને તત્ત્વ જાણ્યાં તે સ્વસંવિદિત જ્ઞાનથી, અર્થાત્ સ્વયં સંવેદન થાય એવા જ્ઞાનથી, પરોક્ષ જ્ઞાનથી નહિ.

આ રીતે અરિહંત ભગવાનમાં સ્વ-સંવિદિત બુદ્ધતા અને બોધકતા યુક્તિ-સિદ્ધ બને છે.

૩૦. મુત્તાણં મોયગાણં

'સ્વયં મુક્ત બનેલા અને બીજાઓને મુક્ત બનાવનાર અરિહંત ભગવાનને નમસ્કાર થાઓ,' મુત્ત એટલે મુક્ત, નરક-તિર્યંચ-મનુષ્ય-દેવ એ ચાર ગતિમાં જીવો પર વિચિત્ર કર્મ પોતાનો ઉદય બતાવે છે. એવાં વિચિત્ર કર્મોનાં બંધનથી સર્વથા મુકાયેલા, એમાંથી હંમેશ માટે છૂટેલા અરિહંત પરમાત્મા છે, અને એ

બીજાને પણ એવા મુક્ત કરનારા છે. મુક્ત બન્યા એટલે કૃતકૃત્ય બન્યા, પોતાનું અંતિમ કાર્ય દુઃખમાત્રથી-બંધનમાત્રથી કાયમ માટે છૂટી જવાનું, તે બજાવી લીધું. હવે કોઈ કૃત્ય બાકી નથી. ફરી કોઈ જન્મ વગેરે કાર્ય હવે એમને કદી કરવાનું નથી. નિષ્ઠિતાર્થ અર્થાત્ સમાપ્ત-પ્રયોજનક બની ગયા, પ્રયોજનમાત્ર પૂરા થઈ ગયા, સરી ગયા. હવે કોઈ પ્રયોજન ઊભું નથી કે 'હજી આટલું સાધવું છે, આટલો હેતુ સિદ્ધ કરવો બાકી છે.' આવું કાંઈ હવે રહ્યું નથી.

આ રીતે ભગવાન અરિહંતદેવ સ્વયં જિન બનેલા અને બીજાને જિન બનાવનારા, સ્વયં તરેલા ને અન્યોને તારનારા, સ્વયં બુદ્ધ થયેલા તથા પરને બોધ પમાડનારા, અને સ્વયં મુક્ત બનેલા અને બીજાઓને મુક્ત બનાવનાર. આ વિશેષતાઓથી અરિહંતનું સ્વનું અને પરનું હિત થવાનું સિદ્ધ થતું હોવાથી એમનામાં 'આત્મ તુલ્ય-પરફલકર્તૃત્વ' નામની સંપદા સિદ્ધ થઈ. 'આત્મ તુલ્ય' એટલે પોતાની સમાન 'પરફલકર્તૃત્વ' એટલે બીજાને ફળ પમાડનારપણું. એ અરિહંતની સંપદા સિદ્ધ થઈ. (સંપદા ૮મી સમાપ્ત)

૩૧. સવ્વન્નૂણં-સવ્વદરિસીણં

આ પદથી અરિહંત ભગવાનને સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી તરીકે નમસ્કાર કરાય છે. ભગવાન વિશ્વના ત્રણેય કાળના સર્વ પદાર્થોને વિશેષરૂપે અને સામાન્યરૂપે જાણે-જુએ છે, માટે સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી છે એમને નમસ્કાર હો.

૩૨. સિવ-મયલ-મરુઅ-મણંત-મક્ખય-મવ્વાબાહ-મપુણરાવિત્તિ-સિદ્ધિગઇનામધેયં ઠાણં સંપત્તાણં

'શિવ (નિરુપદ્રવ), અચલ, અરોગ, અનન્ત, અક્ષય, વ્યાબાધારહિત, પુનરાગમનરહિત, સિદ્ધિગતિનામના સ્થાનને પ્રાપ્ત ભગવાનને નમસ્કાર હો.'

વસ્તુને જોવાની દૃષ્ટિ બે, વ્યવહાર અને નિશ્ચય. (૧) વ્યવહાર દૃષ્ટિ એટલે કે બાહ્ય વ્યવહાર લોકવ્યવહારની પ્રવૃત્તિ શી છે, તે અપેક્ષાએ વસ્તુસ્વરૂપ વિચારવાનું. અને (૨) નિશ્ચય અર્થાત્ પરમાર્થથી મૂળ વસ્તુસ્થિતિ કઈ છે તે અપેક્ષાએ વિચારવાનું દા.ત. **નિશ્ચય-વ્યવહાર સાધુતા.** વ્યવહારથી સાધુ એટલે સાધુનો વેશ અને સાધુતાના બાહ્ય આચાર હોય, એ દૃષ્ટિએ સાધુ કહેવાય. નિશ્ચયથી સાધુ એટલે જેના આંતરિક આત્મામાં સાધુપણું હોય, અર્થાત્ સર્વવિરતિભાવ, અનંતાનુબંધી-અપ્રત્યાખ્યાનીય-પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ત્રણેય જાતના કષાય રાગદ્વેષનો ક્ષયોપશમ કે

ક્ષય યા ઉપશમ વર્તતો હોય, એ સાધુપણાની મૂળ વસ્તુસ્થિતિ છે, એની અપેક્ષાએ નિશ્ચયથી સાધુ કહેવાય. કેટલીકવાર એવું બને કે કોઈ વ્યવહારથી સાધુ હોય, પણ આંતરિક તેવો ક્ષયોપશમ નહિ, કિન્તુ તેવા ક્રોધ, લોભ, રાગાદિનો ઉદય વર્તતો હોય, તો એ નિશ્ચયથી સાધુ નહિ. ત્યારે એવું પણ બને કે કોઈ ગૃહસ્થ છે, વ્યવહારથી સાધુ નથી, પરંતુ જિન ભક્તિમાં બેઠો તેવા ઉચ્ચભાવમાં ચઢ્યો, ત્યાં આંતરિક રીતે ત્રણેય કષાયની ચોકડીઓનો ક્ષયોપશમ કરી દીધો, તો એ નિશ્ચયથી સાધુ કહેવાય. ત્યારે જો બાહ્યથી સાધુવેશ-સાધ્વાચાર પણ હોય અને આંતરિક સાધુભાવે ય હોય તો એ નિશ્ચય વ્યવહાર ઉભયથી સાધુ છે.

શિવ : અશિવ એટલે ઉપદ્રવ. સિદ્ધિ સ્થાન ઉપદ્રવ વિનાનું છે માટે શિવ કહેવાય છે. ઉપદ્રવો કર્મથી આવે છે, ત્યાં કોઈ કર્મ જ નથી રહ્યું. તેથી હવે ક્યારેય કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપદ્રવ આવવાને અવકાશ નથી. કારણ વિના કાર્ય બને નહિ, એ વિશ્વનો સનાતન અચલ નિયમ છે. આત્માને કર્મસંબંધના લીધે જ ઉપદ્રવ હતા, હવે તે કર્મ સદાને માટે નહિ રહેવાથી શાશ્વત નિરુપદ્રવ સ્થિતિ બની છે.

અચલ : મુક્ત થયા પછી સિદ્ધિસ્થાનમાંથી કદી ચળવાનું, ખસવાનું, સરકવાનું નથી. તે પણ સ્વાભાવિક સહજ રીતે ય નહિ, અને પ્રાયોગિક ચલન ક્રિયાથી પણ નહિ.

અરોગ : રોગ એટલે વ્યાધિ-વેદના, એ જ્યાં કોઈ જ પ્રકારની નથી, એવું સિદ્ધિ સ્થાન છે. આનું કારણ એ છે કે વ્યાધિ શરીર હોય તો થાય અને મન હોય તો વેદનાનો અનુભવ થાય. ક્લોરોફોર્મ સુંઘાડવાથી મન મૂર્છિત કરાય છે. તો વેદના લાગતી નથી. સિદ્ધિસ્થાનમાં નથી શરીર કે નથી મન, તેથી ત્યાં રોગ રહિતતા છે.

અનન્ત : સિદ્ધિ સ્થાન અનન્ત છે, અન્તરહિત છે, તે સિદ્ધાત્માની દૃષ્ટિએ, કેમ કે ત્યાં શુદ્ધ આત્મા છે, કર્મરહિત છે, તેથી એનો હવે અન્ત યાને સર્વનાશ કે મૃત્યુ થવાનું નથી. મોક્ષ એટલે કાંઈ દીવો ઓલવાઈ ગયા જેવું નથી. કેમકે દીવો એક નથી, નવ નવી જ જ્યોત છે, જ્યારે આત્મા તો એક અખંડ છે. વળી જન્મ નથી માટે મૃત્યુ નથી.

અક્ષય : વળી એ સિદ્ધિસ્થાન અક્ષય છે. ક્ષયરહિત અવિનાશી છે, કેમકે એનો વિનાશ કરે એવું કોઈ કારણ નથી. સિદ્ધિસ્થાનથી લોકાન્ત ભાગ પણ અવિનશ્વર છે, અને આત્માની શુદ્ધ અવસ્થાય અવિનશ્વર છે, હવે એમાં ફેરફાર થવાનો નથી.

અવ્યાબાધ : વ્યાબાધ એટલે પીડા, અડચણ, નડતર. એ જ્યાં નથી તે અવ્યાબાધ સિદ્ધિસ્થાન-ત્યાં પવનના ઝપાટા, ધરતીકંપ, આગ હેલી વગેરે કોઈ જ કુદરતી ય અડચણ નથી, તો પ્રાયોગિકની તો શી વાત ? તેમ આત્મા, અમૂર્ત હોવાથી એ કાંઈ લાગે એવું ય નથી. અમૂર્ત-અરૂપીનો એવો સ્વભાવ જ છે કે મૂર્તના કોઈ પ્રત્યાઘાત એને લાગે નહિ. સંસારાવસ્થામાં તો કર્મ અને શરીર સાથે ભળીને આત્મા કથંચિત્ રૂપી મૂર્ત બન્યો છે, માટે એને મૂર્તના પ્રત્યાઘાત લાગે છે.

અપુનરાવૃત્તિ: આવૃત્તિ એટલે આવર્તન, સંસારરૂપી સાગરમાં વિવિધ ભાવોરૂપી આવર્ત વિષે ફસાવું તે, અથવા આવર્તન એટલે પરાવર્તન, મોક્ષાવસ્થામાંથી સંસારાવસ્થામાં પરિવર્તન. એ હવે સિદ્ધસ્થાનમાંથી પાછા ફરીને થવાનું છે નહિ, કેમકે એના કારણનો અભાવ છે. માટે અપુનરાવૃત્તિ.

સિદ્ધિ એટલે જેમાં જીવો સિદ્ધ થાય છે, અર્થાત્ સમાપ્ત પ્રયોજનવાળા બને છે, તે લોકાન્ત સ્વરૂપ ક્ષેત્ર. ત્યાં શાશ્વતધામ કર્યા પછી હવે કોઈ પ્રયોજન બાકી નથી. સર્વ પ્રવૃત્તિનું મૂળ પ્રયોજન સુખ છે. સુખ સિદ્ધ થયા પછી પ્રવૃત્તિ બંધ.

પ્ર. તો સંસારમાં જીવને સુખ તો મળે છે, છતાં કેમ દોડે છે ?

ઉ. એ અધૂરું સુખ છે, કૃત્રિમ છે, કૃત્રિમ હોઈ પાછું દુઃખરૂપે પલટાઈ જાય છે. ત્યારે શાશ્વત સિદ્ધિક્ષેત્ર મળ્યા પછી તો સંપૂર્ણ સાચું સુખ હંમેશ માટે પ્રગટ થાય છે. હવે શા સારુ દોડે ? હવે કોઈ પ્રયોજન, કોઈ કૃત્ય સાધવાનું બાકી રહેતું નથી. બધાંય કાર્ય સમાપ્ત, સંપૂર્ણ થઈ ગયા છે.

૩૩. નમોજિણાણં જિયભયાણં

એનો અર્થ છે 'જિતભય જિનોને નમસ્કાર કરું છું.' ખરેખર જિતભય તે જ બને છે કે જે શિવઅચલ આદિ સિદ્ધગતિ સ્થાન સંપ્રાપ્ત છે. જે કાયમી સિદ્ધ અવસ્થા સ્વતંત્રરૂપની પામ્યા છે, તે જ જિતભય છે. બીજા નહિ.

'જિયભયાણં' પદનો અર્થ જેમણે ભયોનો નાશ કરી નાખ્યો છે તે. હવે કોઈ જ ભય જેમને નથી. એનું કારણ એ છે કે ભયનું ઘર સંસાર છે, અને સંસારની કોઈ જ જંજાળ હવે જેમને રહી નથી, પછી ભય શાનો ? સંસાર એ પરસંયોગની પરાધીન પરિસ્થિતિ છે, તેથી એમાં આઘુંપાછું થવાની દહેશત રહ્યા જ કરે. સંયોગ કાંઈ કાયમી હોઈ શકે નહિ. એટલે સંસારમાં ઇષ્ટ સંયોગ જવાની અને અનિષ્ટ આવી પડવાની ભીતી હોય જ. ત્યારે મોક્ષ એ સર્વથા પરસંયોગરહિત પરિસ્થિતિ

છે, શુદ્ધ આત્મ-અવસ્થા છે. પછી ભય શો ? પારકું કાંઈ પાસે હોય તો જવા-ખોવાવાનો ભય, સ્વસ્વરૂપમાં શું ખોવાવાનું ?

અનેક અરિહંતને નમસ્કાર, એ આશયની વૃદ્ધિ છે.

પ્ર. શું એક અરિહંતને નમસ્કાર કરાય એ મોક્ષ આપવા સમર્થ નથી તે બહુ અરિહંતને નમસ્કાર કરવો ? જો એકને નમસ્કારમાં સામર્થ્ય નહિ હોય તો અનેકને નમસ્કારમાં પણ સામર્થ્ય ક્યાંથી આવશે ? જો એક રેતીના કણમાં તેલ ન હોય તો તેવા હજાર કણોને પીલવાથી ય તેલ ક્યાંથી નીકળે ?

ઉ. એક અરિહંતને નમસ્કાર પણ મોક્ષ આપવા સમર્થ છે જ, પરંતુ તેવી રીતે એક જ તલ પીલી તેલ કાઢવું મુશ્કેલ પડે છે છતાં હજાર તલ એક સાથે પીલી સરળતાથી તેલ કાઢી શકાય છે, એમાં તલની ખામી નથી, કિંતુ તેલ કાઢનારની તેવી શક્તિ નથી, એવી રીતે નમસ્કાર કરનાર ભવ્યાત્મા એક જ અરિહંતને નમીને મોક્ષ પામવા માટે જરૂરી શુભાશયનો વિસ્તાર પામવા જેટલો શક્તિમાન ન હોય તે બહુ અરિહંતને નમસ્કાર કરવામાં પામી શકે.

મોક્ષ માટે સર્વ કર્મનો ક્ષય થવો જરૂરી છે. પણ તે કર્મ એવા સીધા સાદા નથી કે એમ જ ક્ષય પામી જાય. સંસારમાં અવળી રમતથી આત્મા સાથે એકમેક અનંતા કર્મ ઊભા થાય છે. એ રમતમાં ખાસ કરીને જીવના વિપુલ પ્રમાણમાં અશુભ અધ્યવસાય યાને મલિન આશય મુખ્યપણે કામ કરે છે. એને હટાવાય તો કર્મ ચાલવા માંડે. એ માટે વિપુલ પ્રમાણમાં શુભાશય, શુભ અધ્યવસાય જોઈએ. એ ઘણા અરિહંત દેવને નમસ્કાર કરવાથી થઈ શકે. અલબત્ત અહીં નમસ્કાર ક્રિયા એક છે, પરંતુ અરિહંતની પ્રત્યે નમસ્કાર છે, તેથી નમનના વિષય બહુ અરિહંત બન્યા, ચિત્ત ઘણા અરિહંતમાં ગયું, તેથી શુભાશયની વૃદ્ધિ થાય છે.

પ્ર. એક નમસ્કાર ક્રિયાથી અનેક અરિહંતને વિષય કરવામાં આશય વૃદ્ધિ શી ?

ઉ. શુભાશયની વૃદ્ધિ વિશાળતા એ, કે નમસ્કાર કરનારે એક જ નમન ક્રિયામાં અનેક અરિહંતોને વિષય કર્યા. જો એકને જ કર્યા હોત તો ચિત્તમાં એક જ અરિહંત આવત, પણ અનેકને નમે છે તેથી એક સાથે અનેક અરિહંત ભગવાન મનમાં આવે છે, એટલે એકમાં થતા શુભાશય કરતાં અનેકમાં ઘણો વિશાળ શુભાશય પ્રગટે છે. આ વિવેકનું કાર્ય છે, કેમકે નમસ્કારનો શ્રમ તો એટલો જ છે, પરંતુ જેવી રીતે કોઈ વેપારનો સોદો કરવા જવાનો શ્રમ એનો એ, છતાં વધારે માલનો વેપાર

કરી લાભ મોટો લેવાનું લક્ષ રહે, તેવી રીતે અહીં એક જ નમસ્કારમાંથી સામાન્ય નહિ પણ વિશેષ લાભ કેમ થાય એનું લક્ષ એ વિવેક છે. એથી એક જ નમસ્કાર ક્રિયામાં અનેક અરિહંતોને અવગાહી લીધા, આ વિવેકનું કાર્ય થયું.

પ્ર. ભલે તેમ હો, પણ એમાં તો એક રૂપિયાનું દાન એક બ્રાહ્મણને બદલે અનેક બ્રાહ્મણોને કરાય, એની જેમ એક નમસ્કાર ક્રિયાથી અનેકને સન્માનવાનું થશે ! અને તેમાં તો જેમ ત્યાં એક રૂપિયો અનેકમાં વહેંચાઈ જવાથી દરેક બ્રાહ્મણને ભાગે એક રૂપિયાનો બહુ ઓછો હિસ્સો આવે, તેમ અહીં પણ નમસ્કારનો શુભ ભાવ અનેક અરિ-હંતમાં વહેંચાઈ જવાથી લાભમાં શુભાશય ઊલટો ઓછો કેમ નહિ થાય ?

ઉ. આ ગણતરી ખોટી છે, કેમકે દાનમાં લેનારને કેટલો લાભ એ દૃષ્ટિ છે, ત્યારે નમસ્કારમાં નમનના વિષય અરિહંતને કેટલો લાભ એ દૃષ્ટિ નથી, પણ ખુદ નમન કરનારને કેટલો લાભ એ જોવાનું છે. માટે દાનક્રિયા કરતાં નમસ્કારક્રિયા જરૂરી છે, નમસ્કારની દાનક્રિયા તો રત્નદર્શનની ક્રિયા જેવી છે, એમાંય જેમ એક રત્ન જોવું અને રત્નનો હાર જોવા મળવો એ બેમાં ભેદ છે. તેમ અહીં પણ એકને નમન અને અનેક નમન, એ બંનેમાં ફરક છે. આનું કારણ એ છે કે કારણમાં ભેદ છે, ને ફળમાં ભેદ છે. કારણનો ભેદ એ રીતે કે નમસ્કારનું આલંબન સર્વ અરિહંત પ્રભુ બને છે. નમસ્કારમાં વિષય તરીકે સમસ્ત અરિહંત કારણ બને છે. એકને નમસ્કાર કરાય તો ત્યાં એક જ અરિહંત વિષયરૂપે કારણ ગણાય. (૨) ફળમાં ભેદ એ રીતે કે, જેવી રીતે એક રત્નના દર્શન કરતાં રત્નોની માળાના દર્શનથી વધારે આહ્લાદ થાય છે. એવી રીતે એક અરિહંતને નમસ્કાર કરવાની અપેક્ષાએ સર્વ અરિહંતોને નમસ્કાર કરવામાં અતિશય પ્રમોદ, આહ્લાદ પ્રગટે છે. પછી એમાં શુભાશયની અલ્પતા ક્યાં રહી ? ત્યારે એક જ રૂપિયો એક બ્રાહ્મણને બદલે અનેક વચ્ચે વહેંચી આપવામાં આવું થતું નથી, માટે દાનની ક્રિયા કરતાં નમસ્કાર ક્રિયા વિલક્ષણ છે.

એકની પૂજામાં સર્વની પૂજા

પ્ર. જો સર્વ અરિહંત ભગવાનને નમસ્કાર કરવામાં વિશિષ્ટ ફળ છે, તો પછી એક ભગવાનની પૂજાથી સર્વ ભગવાનની પૂજા થયાનું શાસ્ત્રે કેમ કહ્યું ? એવું આગમ વચન મળે છે કે 'एगंमि पूइयंमि सव्वे ते पूइया हौंति'- ' અર્થાત્ એકને પૂજ્યે થકે તેવા સર્વે પૂજાયા બને છે.

ઉ. વાત સાચી, આવું શાસ્ત્ર કથન છે, પરંતુ તે વ્યક્તિવિશેષને ઉદ્દેશીને

છે, અને ત્રણ પ્રયોજનથી આ કથન છે.

(૧) એક તો, એકની પૂજામાં જે સર્વની પૂજા સમાય છે તે 'સર્વમાં પૂજાતા એકના જેવા જ સમાન ગુણો છે' એવું જણાવીને કૃપણ માણસોને પ્રોત્સાહન આપવું છે કે 'માટે જ ભાઈ ! તમારાથી બધાને ન પૂજાય તો પણ તમે એક ભગવાનને તો જરૂર પૂજો. એકને પૂજશો તો પણ સર્વને પૂજ્યા જેવો લાભ તમને મળશે, કેમકે સર્વને પૂજવાના છે તે પણ એમના ગુણોને લઈને, કહો કે એમની પૂજા એ ગુણની પૂજા છે, અને એકમાં પણ બધાના જેવાજ ગુણો છે, માટે એકની પૂજા એ એમના અને બધાના ગુણોની જ પૂજા હોઈ સર્વની પૂજા તુલ્ય છે,' એમ ઉત્સાહિત કરીને એમને પૂજામાં પ્રવૃત્તિ કરાવવી છે. કૃપણના મનને એમ થાય કે 'હેં ત્યારે માત્ર એક ભગવાનને પૂજવામાં ય શું બધા ભગવાનને પૂજ્યાનો લાભ મળે છે ? તો લાવ ને એકની પૂજા તો જરૂર કરું !' એમ વિચારી એક ભગવાનની પૂજા જેટલું દ્રવ્ય ખર્ચી એકને તો એ પૂજે જ.

(૧) પૂજા એ દ્રવ્યાર્પણ : આમા બે વસ્તુ સૂચવી:એક તો એકની પણ પૂજાનું આશ્વાસન દીધું તે પૂજામાં ઓછું ય દ્રવ્ય ખરચવાની દૃષ્ટિએ, અર્થાત્ પૂજા એ દ્રવ્યનો ભોગ માગે છે. કૃપણતાથી વધુ ન ખરચવું હોય તો થોડું પણ દ્રવ્ય ખરચીને પૂજા કરવી જ જોઈએ. અર્હદ્ ભક્તિમાં સ્વદ્રવ્યનું અર્પણ એ પૂજા.

(૨) ગુણપૂજા : બીજું એ સૂચવ્યું કે જિનશાસન કેવળ વ્યક્તિપૂજા કે શક્તિ-પૂજા નહિ, પણ મુખ્યતાએ ગુણપૂજા માને છે, માટે જ મહામંત્ર નવકારમાં કોઈ વ્યક્તિનું નામ નથી પણ ગુણસંપન્ન નામોનો ઉલ્લેખ છે, અર્હત્ત્વ ગુણવાનને નમન, સિદ્ધત્વ ગુણવાનને નમન, વગેરે, અલબત્ત વ્યક્તિ પૂજાય, કિંતુ તે ગુણવાન તરીકે, બાકી વિશ્વસર્જન-શક્તિ, વિશ્વધ્વંસશક્તિ ઇત્યાદિ શક્તિવાળા તરીકે પૂજા નહિ.

અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય એ ગુણ કેમ ?

પ્ર. અરિહંત અષ્ટપ્રાતિહાર્યવાળા તરીકે પૂજ્ય છે, એ શું શક્તિની પૂજા નથી ?

ઉ. ના, અષ્ટપ્રાતિહાર્ય એ એમની શક્તિ નથી. શક્તિ તો તે કે જેથી પોતે સર્જતા હોય. અરિહંત પોતે શક્તિથી પ્રાતિહાર્ય સર્જતા નથી. પોતે વીતરાગ હોઈને એવું સર્જવાની ખટપટમાં એ પડે જ નહિ, એ તો દેવતાઓ એમના અસાધારણ ગુણના હિસાબે, કહો કે ગુણોના પ્રતીકરૂપે પ્રાતિહાર્યની યોજના કરે છે.

૮. **પ્રાતિહાર્યના રહસ્ય :-**

(૧) **અશોકવૃક્ષ** એટલે ભગવાન જગતના જીવોને વિશ્રાંતિનું સ્થાન. ભગવાનના અહિંસાના ઉપદેશથી એકેન્દ્રિય જેવા જીવોને પણ એટલી રાહત કે એ ઉપદેશ પામેલા જીવો એમને હણે નહિ. એમ,

(૨) **પુષ્પવૃષ્ટિ** સુગંધિત સુંદર પુષ્પોની વૃષ્ટિ એટલે ભગવાનની ગુણસુવાસિત અને ધર્મસુંદર વચનોની વૃષ્ટિ.

(૩) **દિવ્યધ્વનિ** એટલે ભગવાનની પ્રાદુર્ભૂત સ્યાદ્વાદાદિ સિદ્ધાન્તના સંગીતની લહરી.

(૪) **બંને બાજુ ચંદ્ર જેવા સફેદ મુલાયમ ચામર** એટલે ભગવાનની સૌમ્યતા અને નિર્મળતાનાં પ્રતીક.

(૫) **સિંહાસન** એટલે જાણે ભગવાન ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યની બેઠક અને મરગલાં જેવા પ્રાણીઓને પણ મૃગેન્દ્રની માફક સેવ્ય.

(૬) **ભામંડલ** એટલે ભગવાન વિશ્વપ્રકાશક તેજના પુંજ.

(૭) **દુન્દુભિ** એ મિથ્યાત્વાદિ શત્રુઓને ભવ્ય જીવો પાસેથી ભાગી જવાની ભગવાની ગર્જનાનું, અને ભવ્યાત્માઓને મોક્ષયાત્રામાં નિર્ભીક જોડાવા માટે ભગવાનનું સાર્થવાહ તરીકેનું નિમંત્રણનું પ્રતીક.

(૮) **ત્રણ છત્ર** એટલે ભગવાન ત્રિભુવનના શિરછત્ર અને ભવ્યોને ઉત્તરોત્તર ચઢિયાતા પુણ્યના ને વધતી આત્મ ઉન્નતિના દાતા છે એનું પ્રતીક. અષ્ટ પ્રાતિહાર્યથી આ તો એક રીતે ગુણો સૂચિત થયા; બાકી બીજી બીજી રીતે ય ગુણો સૂચિત થાય.

વાત આ છે કે ગુણોના પ્રતીક છે. માટે જ પ્રાતિહાર્ય ગુણરૂપ હોઈ જ્ઞાનાતિશયાદિ ચારની સાથે આઠ પ્રાતિહાર્યને પણ અરિહંતના બાર ગુણોમાં ગુણ તરીકે ગણ્યા. સર્વ ભગવાનમાં એક સરખી રીતે આ ગુણો હોય છે. માટે એક પણ ભગવાનની પૂજામાં સર્વની પૂજા સમાવાનું કહ્યું. અલબત્ત, આમ કહીને કૃપણને પ્રોત્સાહન આપવું છે કે 'તું એકની પણ પૂજા કર' બાકી બીજા બધા માટે આ કહેવું નથી કે 'અનેક અરિહંતની પૂજાની જરૂર નથી, એકને પૂજવાથી કામ સરશે' કેમકે એ તો એના જેવું થાય કે દા.ત. વૈદે માંદાને કહ્યું, 'થોડું થોડુંય ખાતા જાઓ, શક્તિ આવશે, હવે એ વાક્ય સાજો સારો પકડી લે અને થોડું થોડું ખાય, પરંતુ એ ખોટું

છે, એમાં તો એ ઊલટો દુબળો પડે. એમ અહીં પણ શક્તિવાળો ઉદાર જો એક જ પ્રભુની પૂજાથી ચલાવી લે તો છતી શક્તિએ બીજા ભગવાનની ઉપેક્ષાના પાપમાં પડે.

(૨) એકની પૂજામાં સર્વની પૂજાના કથનનું બીજું કારણ આ છે કે જે એક અરિહંતની પૂજા કરાય છે તે સિવાયના બીજા બધા અરિહંત દેવોમાં પણ 'પ્રણિપાત દંડક (નમુત્થુણં)' સૂત્રમાં કહેલી નવેય સંપદા લાગુ થાય છે, એ સૂચવવું છે. અનંતકાળ પૂર્વે થયેલા શું, કે અનંતકાળ પછી થનારા શું, યા વર્તમાનમાં વિચરતા શું, બધામાં એક સરખી રીતે આ નવસંપદા હોય છે, માટે એકને પૂજવામાં સર્વની પૂજા છે.

(૩) ત્રીજું કારણ એ છે કે એકની પૂજામાં સર્વની પૂજા કહીને સંઘ, ચૈત્ય અને સાધુની પૂજામાં આશયની વ્યાપ્તિ બતાવવી છે, એ શી રીતે તે હવે કહે છે.

આશય વ્યાપ્તિ, એના ચિહ્ન :-

એકને પૂજ્યે સર્વે પૂજિત થવા પાછળ રહસ્ય આ છે; વિવેકી પૂજનારાનો આશય એવા પ્રકારનો છે કે એ સર્વની પૂજામાં વ્યાપ્ત છે. અર્થાત્ ભલે બાહ્ય ક્રિયાથી એકને પૂજી રહ્યો છે, પરંતુ અંતરમાં સર્વ પ્રત્યે પૂજ્યભાવનો આશય છે. આ વસ્તુ એ વિવેકી ભાવ-શ્રાવકના પ્રાસંગિક બાહ્ય ચિહ્ન પરથી સમજાય એવી છે, દા.ત. શ્રાવક ભલે એક જ ગામના સંઘની ભક્તિનો પ્રસંગ લઈને બેઠો હોય, તે વખતે જો ત્યાં બહારથી બીજા સાધર્મિક આવી ચઢે તો એમને જોઈને એને હર્ષ થાય છે, એમનીય ભક્તિ કરવાનો અભિલાષ જાગે છે. ને એ હર્ષ, ભક્તિભાવના વગેરે એના મોં પરની રેખા તથા સત્કારવિધિથી એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આ હર્ષાદિ ચિહ્ન સૂચવી રહ્યા છે કે અત્યારે હાજર નહિ એવા સંઘ-સાધર્મિક પ્રત્યે પણ અંતરમાં પૂજ્યભાવનો આશય બેઠો હતો, તો જ આ હાજર થતાં હર્ષ આદિ થયાં. એવું ચૈત્ય અંગે પણ બને છે. એક જિનપ્રતિમાની પૂજા કરતો હોય અને ત્યાં સંજોગોવશાત્ કદાચ બીજા જિનબિંબો ઉપસ્થિત થયા, તો એને હર્ષ, પૂજાભિલાષ વગેરે થઈ આવે છે. કદાચ પૂજાની તેટલી સામગ્રી નહિ હોય તો પૂજા ન કરી શકે એ બને, પરંતુ હૈયે કિલ્લોલ ઉછળશે, 'અહો કેવું સરસ તારક દેવાધિદેવોનું દર્શન થયું ! આ બધાની પૂજા થાત તો કેટલું ઉત્તમ !...' આ સર્વ પ્રત્યેના પૂજ્ય ભાવના આશયને સૂચવે છે. એવું જ ગુરુ સંબંધમાં સમજવું.

અવિવેકીની ઘેલછા :-

આ હર્ષ વગેરે ભાવશ્રાવકને થાય છે, કેમકે એનામાં વિવેક છે, એટલે

ભલે એકને પૂજતો હોય છતાં સમાનગુણવાળા બીજા પ્રત્યે સરખો પૂજ્ય ભાવ છે. દ્રવ્યશ્રાવકમાં આ વિવેક નહિ હોવાના કારણે બીજા સંઘ, ચૈત્ય કે મુનિઓ પ્રત્યે તેવો પૂજ્યભાવનો આશય જ નહિ હોવાથી જે એકની પૂજા કરતો હશે તે સિવાય બીજા ત્યાં ઉપસ્થિત થયે એને હર્ષ વગેરે નહિ થાય. દા.ત. એ તો કહેશે, 'આપણે તો પારસનાથ ભગવાનને પૂજીએ, બીજા ભગવાનમાં આપણને રસ નથી આવતો' અથવા મહારાજ તો ફલાણા, એમની ભક્તિની ઇચ્છા થાય છે, બીજાની નહિ. એમનું વ્યાખ્યાન સાંભળવું ગમે, બીજાનું નહિ. અથવા 'આપણાને તો અમુક સંઘ, અમુક સાધર્મિક પર પ્રેમ થાય છે, ભાવ વધે છે, બીજા પર નહિ' આ અવિવેક છે.

વિવેક હોય તો એમ વિચારાય કે (૧) અરિહંત ભગવાન તો, પારસનાથ હોય કે બીજા ભગવાન, બધા જ સમાન ગુણવાળા છે, સરખા પૂજ્ય છે. (૨) સંઘ વગેરે પણ અમુક હોય કે બીજા, પરંતુ બધાયને શ્રી તીર્થંકર ભગવાને પૂજ્ય બતાવ્યા છે, તો મારે પૂજ્ય હોવા જ જોઈએ. (૩) મોક્ષપ્રાપ્તિ સર્વ સાધુનું શરણ સ્વીકારવાથી જ થાય છે. માત્ર અમુકનું જ નહિ, તો મારે પૂજ્યભાવ, રસ, પ્રીતિમાંથી બીજાને બાદ કેમ કરાય ? (૪) ખુદ તીર્થંકર ભગવાન અરિહંત બન્યા છે તે પૂર્વભવોમાં સર્વ અરિહંત, સકલ સંઘ, સમસ્ત ચૈત્ય અને ગુરુને પૂજ્ય લેખીને. અહીં પણ તે 'નમો તિત્થસ્સ' કહે છે, એમાં તીર્થ એટલે સમસ્ત ચતુર્વિધ સંઘ, પણ અમુક બાદ નહિ. (૫) મારા કરતાં વિશેષ ગુણો ધરનાર સંઘ, સાધુનું આલંબન કેમ છોડાય ? ગુણીની પૂજાથી ગુણ આવે, ગુણીની ઉપેક્ષાથી નહિ. (૬) ભગવાનની શાસનપેઢી માત્ર અમુક નહિ, પણ ગામેગામના ચૈત્ય, સાધુ અને સંઘ સાધર્મિકથી ચાલે છે, તો એમાના કોઈને પણ કેમ અવગણાય ? જો ભગવાન અને શાસન પર મને પ્રેમ છે, તો શાસનની પેઢીના કોઈ પણ અંગ પ્રત્યે નિરપેક્ષપણું કેમ જ રખાય ? દુનિયાદારીમાં, પત્ની પર પ્રેમ છે તો સાળા ઉપર, પૈસાના પ્રેમથી વેપારીને આડતિયા પર, એમ નોકરને શેઠ ને શેઠના કુટુંબી પર, આદર થાય છે, તો અહીં શાસનપ્રેમીને શાસનના અંગો પર આદર થાય જ.

એટલે વિવેકીને સર્વ સમાન ગુણવાળા પ્રત્યે આદરભાવ હોય, પછી ભલે સંયોગવશાત્ અમુકની પૂજા-ભક્તિ કરતો હોય, છતાં બીજા ત્યાં ઉપસ્થિત થયે એને હર્ષ ઉભરાય...વગેરે...

એકને પૂજતાં સર્વને પૂજવાનો આશય ધરવાની પ્રવૃત્તિ બુદ્ધિમાન પુરુષો જ કરી શકે, કેમકે એ આશય સૂક્ષ્મ આલોચનની અપેક્ષા રાખે છે. અને આ 'એગંમિ

પૂઇયંમિ'...ની વસ્તુ અતિ નિપુણ બુદ્ધિએ સમાજાય એવી છે. અનેકાન્તવાદી શાસનના ભાવ સમજવા સૂક્ષ્મ નિપુણ બુદ્ધિની જરૂર છે. ઠેઠ ક્ષપક શ્રેણી પર એવી બુદ્ધિથી જ ચઢાય છે. હવે અહીં આ પ્રાસંગિક વિચારણા સમાપ્ત કરવામાં આવે છે. સાથે **'નમો જિણાણં જિયભયાણં'** પદની વ્યાખ્યા પણ સમાપ્ત થાય છે.

(૧) ગુણબહુમાન વિના વંદના અસાર : પૂજ્યને વંદના તો કરી પરંતુ પૂજ્યના ગુણો પર બહુમાન નથી, પ્રીતિ નથી, તો એ વંદન-ક્રિયા સારભૂત નહિ, કેમકે વંદન એ પોતાનો અપકર્ષ, ન્યૂનતા અને સામાનો ઉત્કર્ષ, અધિકતા દર્શાવનારી ક્રિયા છે, અને એ અધિકતા ગુણોની દૃષ્ટિએ સમજવાની. પૂજ્યની ગુણાધિકતા વંદન કરનારના મનમાં હોય તો સાચી બળવાળી વંદન ક્રિયા થાય, નહિતર વંદના અસાર તુચ્છ બને. અર્હદ્‌વંદના માટે અર્હદ્‌ગુણોનું બહુમાન ઉપરોક્ત અરિહંતની ઉત્કૃષ્ટતારૂપ નવ સંપદાના સ્મરણથી થાય. માટે સંપદાઓ સપ્રયોજન મુકાઈ છે.

બીજું એ પણ કારણ છે કે આ શાસ્ત્રના પ્રારંભે કહ્યું તેમ વંદનધર્મના અધિકારી બનવા માટે વંદન પર બહુમાન જોઈએ, અને એ બહુમાન વંદનીય ઉપરના બહુમાનથી આવે. ત્યારે વંદનીય પર બહુમાન એમના વિશિષ્ટ ગુણો ઉપરના બહુમાનથી જાગી શકે. આ વિશિષ્ટ અર્હદ્‌ગુણ નવસંપદાથી જણાય છે, માટે સંપદાઓનું કથન સાર્થક ઠરે છે. એ જણાવે છે કે આનાથી અર્હદ્‌ગુણોનું બહુમાન ઊભું કરી, એ દ્વારા વંદનાને સારભૂત બનાવો તો જ એ સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન થશે. પૂજાનું કોઈપણ અનુષ્ઠાન એના ગુણ પર બહુમાન વિના સમ્યગ્ ન થઈ શકે.

(૨) વંદનાનો સાર ગુણબહુમાન : હવે 'અર્હદ્‌ગુણ-બહુમાન સાર'નો બીજો અર્થ એ કે અર્હદ્-વંદનાનું અનુષ્ઠાન એમના ગુણો પર બહુમાનરૂપી સારવાળું થવું જોઈએ, અર્થાત્ વંદનામાંથી ગુણ-બહુમાનનું નક્કર ફળ ઉતરવું જોઈએ. વંદના એ બાહ્ય ક્રિયા છે. એનાથી અંતરમાં વંદનીયના ગુણો પર બહુમાનનો ભાવ જાગે. એ તો જ બની શકે કે જો વંદના એમના ગુણોને યાદ કરવા સાથે થાય. અહીં સૂત્રમાં સંપદાઓ મૂકી છે. એ સૂચવે છે કે એ ગુણોને લક્ષમાં લઈ વંદના કરો, તો એથી ગુણબહુમાનને જગાવે એવું એ ભાવ-અનુષ્ઠાન થશે. એનું કારણ એ છે કે સંપદાના વિશેષણો સાથે અરિહંતને યાદ કરતાં એના દરેક ગુણ પર પ્રણિધાન છે, અર્થાત્ ચિત્તનું વિશુદ્ધ સ્થાપન થાય છે. એની એટલી બધી જબરદસ્ત તાકાત છે કે એ પ્રણિધાનના વિષયભૂત તે તે ગુણોની પ્રાપ્તિમાં કારણભૂત બને છે. આનું કારણ એ છે કે ગુણનાં વિશુદ્ધ પ્રણિધાનથી અવશ્ય ગુણબીજ પડવાની અનુકૂળતા

ઊભી થાય છે. આ અનુકૂળતા બીજી કોઈ નહિ, પણ એ જ કે તે તે ગુણના પ્રણિધાનથી તે તે ગુણના આવરણભૂત કર્મનો હ્રાસ અને તે તે ગુણને અનુકૂળ શુભકર્મનું ઉપાર્જન.

સૂત્રમાંની સંપદાઓ સૂચવે છે કે સંપદાથી બતાવેલ અરિહંતના તે તે ગુણો પર જો જોરદાર બહુમાન કરાય તો એ તે તે ગુણોનાં એવાં પ્રણિધાનરૂપ થશે કે જે એ દરેક ગુણની પ્રાપ્તિમાં કારણભૂત આવરણહ્રાસ અને શુભકર્મોપાર્જન અવશ્ય કરી આપશે. આમ થવાથી આગળ પર ગુણપ્રાપ્ત સુલભ બનશે...ગુણ પ્રણિધાન અર્થાત્ ગુણ પર એકાગ્રપણે વિશુદ્ધ ચિત્તને કેન્દ્રિત કરવું, એની આ જબરદસ્ત તાકાત છે કે ગુણબીજનું આધાન કરવા દ્વારા એ ગુણપ્રાપ્તિને સુલભ કરી આપે. આ પ્રણિધાન તે તે ગુણ પરના અત્યંત બહુમાનથી થાય છે. માટે જ એવા જોરદાર ગુણબહુમાનવાળી વંદના એ સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન યાને ભાવાનુષ્ઠાન બને છે.

સ્તોત્ર કેવાં અને કેમ બોલવાં ?

હવે એ સાધુ કે શ્રાવક આ પ્રણિપાતંદડક સૂત્ર કહ્યા મુજબ બોલી પંચાંગ-પ્રણિપાત કરે, અર્થાત્ અંજલિબદ્ધ બે હાથ, બે ઢીંચણ અને મસ્તક જમીનને અડાડી નમસ્કાર કરે. હવે પરમાત્મા પ્રત્યે ઉત્કટ બહુમાન-પ્રીતિભક્તિનાં પૂર વહેવડાવવા સ્તોત્ર-સ્તવનો બોલાય છે, માટે નાના આસન વગેરે પર બેસે, અને ચિત્તને યથા-યોગ્ય સ્થાન વર્ણ-અર્થ-આલંબનને વિશે સ્થાપિત કરે.

स्थानवर्णार्थालम्बनगतचित्त :-

સ્થાન એટલે યોગમુદ્રાદિ આસન (શરીર અવસ્થા). કાયોત્સર્ગમાં જિન-મુદ્રા, 'જાવંતિ ચેઇયાઈં', 'જાવંત કેવિ સાહૂ' અને 'જય વીયરાય' સૂત્ર વખતે મુક્તા-શુક્તિ-મુદ્રા ને તે સિવાયનાં સૂત્ર, સ્તોત્ર વગેરે બોલતા યોગમુદ્રા રાખવાની હોય છે, જેમાં મુખ આગળ બે હાથ અંજલિબદ્ધ જોડીને રાખવાના હોય છે. 'વર્ણ' એટલે સૂત્રાદિના અક્ષરો પદોનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ. 'અર્થ' એટલે એ સૂત્રાદિથી કહેવાતો પદાર્થ, દા.ત. 'નમો અરિહંતાણં' નો પદાર્થ આઠ પ્રાતિહાર્યથી અલંકૃત તીર્થંકર ભગવાનને કરાતો આપણો નમસ્કાર, આને અભિધેય કહેવાય. અર્થ એટલે શબ્દની અભિધેય-વાચ્યવસ્તુ, ચિત્તનો આમાં ઉપયોગ એટલે કે ચિત્તની સામે એ વસ્તુ આવવી જોઈએ. આલંબન એટલે કે આંખ વગેરેને સ્થિર રાખવાનું સ્થાન. દા.ત. પ્રતિમા પર આંખને સ્થિર રાખવાની. આત્મા જ્યારે ઉપરના આઠમા વગેરે ગુણસ્થાનકે પહોંચી જાય છે ત્યારે આલંબનની જરૂર નથી રહેતી એટલે ત્યાં અનાલંબન-નિરાલંબન દશા કહે-

વાય છે.

સ્થાનાદિ ચારમાં એક સાથે ચિત્ત કેમ રહે ?

પ્ર. અહીં ગ્રંથકારે કહ્યું કે 'ચૈત્યવન્દન કરતી વખતે સ્થાન વર્ણ-અર્થ-આલંબનમાં ચિત્ત રાખે.' એ ચારેયમાં એકસાથે ચિત્ત કેવી રીતે રહી શકે ?

ઉ. આના માટે ચૈત્યવંદન મહાભાષ્યમાં કહ્યું છે કે ચિત્તનો શીઘ્ર ઉપયોગ ચારેયમાં ફરતો રહે અર્થાત્ મુખ્યપણે તો અર્થ ઉપર હોય પણ વચમાં વચમાં સૂત્ર ઉપર, આલંબન પર અને ક્યારેક સ્થાન ઉપર જઈ આવતો હોય, તોય એ સ્થાનાદિ ચારેયમાં એકાગ્ર કહેવાય. સમય એવો સૂક્ષ્મ છે કે અર્થથી સૂત્ર પર અને સૂત્ર પરથી અર્થ ઉપર ચિત્ત જવા છતાં બંને પર બરાબર ઉપયોગ જળવાઈ રહ્યો લાગે છે. અલબત્ત અહીં મુખ્ય લક્ષ અર્થ ઉપર રાખવાનું છે. કેમકે એક સાથે જો એમ લક્ષ રાખવા માંગે છે કે "મારી મુદ્રા બરાબર છે ને ? સૂત્ર ઠીક બોલું છું ને ? હ્રસ્વ અક્ષરનું ઉચ્ચારણ બરાબર હ્રસ્વ, ને દીર્ઘનું દીર્ઘ બોલાય છે ને ? સંયુક્તનું બરાબર પૂર્વ સ્વર લંખાવીને બોલાય છે ને ? પદાર્થ નજર સામે આવે છે ? આલંબન ભૂત પ્રતિમાની મુખમુદ્રા-ચક્ષુ વગેરે બરાબર દેખાય છે ને ?' આવું બધું એક સાથે લક્ષ રાખવા માગે તો તે એકી સમયે રાખી શકે નહિ, કેમકે એક સમયે ચિત્તનો એક જ ઉપયોગ હોય છે. માટે અહીં અર્થ પર મુખ્ય ઉપયોગ રાખી, બાકી ત્રણ પર સાવધાની તકેદારી રાખવાની છે કે એમાં ચંચળતા ન થાય. અર્થાત્ મુદ્રા સ્થાપી, તો હવે એ સ્થિર રહે, એમાં ફેરફાર થાય નહિ. એમ વર્ણનું ઉચ્ચારણ એવો અભ્યાસ પાડી તૈયાર કર્યું હોય કે સહેજે શુદ્ધ સ્પષ્ટ ચાલ્યું આવે. તેમ આલંબનમાં પ્રતિમા ઉપર દ્રષ્ટિ સ્થાપી તે સ્થાપી, ત્યાંથી ઉખડે જ નહિ, આઘી પાછી ખસે જ નહિ. બાકી વચમાં એના પર ઉપયોગ જાય ખરો. અહીં ઉપયોગ-લક્ષ-ધ્યાન અર્થ ઉપર એવું કે ચિત્ત સામે એનું ચિત્ર દેખાય અને ચિત્તમાં તેવો તેવો શુભ ભાવોલ્લાસ ઉછળે.

ગ્રંથકારે અહીં 'યથાભવ્ય' પદ મૂક્યું છે એ એ જ સૂચવે છે કે જેવી પોતાની યોગ્યતા હોય તે પ્રમાણે સ્થાનાદિ ચારમાંથી એકના ઉપર મુખ્ય ઉપયોગ રાખે. દા.ત. આંખ, કાન, કામ ન આપતા હોય અને સૂત્રાર્થ આવડતા ન હોય, પણ કોઇની સાથે ચૈત્યવંદન કરતો હોય તો મુદ્રા પર બરાબર લક્ષ રાખે. આંખ જ કામ આપતી હોય તો પ્રતિમા ઉપર, કાન જ ઠીક હોય તો સૂત્ર ઉપર અને દેખતો સાંભળતો-સમજતો હોય તો અર્થ પર મુખ્ય ધ્યાન રાખે, ગૌણપણે ધ્યાન પ્રતિમાદિ ઉપર પણ હોય.

અથવા 'યથાભાવ' પાઠ પણ મળે છે. એનો અર્થ એ છે કે ચિત્તનો ઉપયોગ અર્થ ઉપર રાખે તે ભાવ પ્રમાણે અર્થાત્ સૂત્ર-સ્તોત્રના પદનો જે ભાવ હોય તે મુખ્ય ચિત્તમાં ભાવ જાગતો રાખે.

ચૈત્યવંદનસૂત્ર-સાધના

ચૈત્યવંદન-એ મંત્ર સાધના જેવો મહાન યોગ છે. માટે, જેમ મંત્રની ક્રિયા ચોક્કસ મુદ્રાથી સિદ્ધ થાય, વળી મંત્રના વર્ણોનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ હોય તો જ તે ફળે, તેવી રીતે ચૈત્યવંદનમાં પણ ચોક્કસ મુદ્રા અને શુદ્ધ ઉચ્ચારણ જોઈએ. વ્યાપારમાં જરાક 'લીધા ! ને બદલે 'દીધા' બોલાઈ જાય તો મહા અનર્થ થાય છે, તેમ અહીં પણ અક્ષર ફેરફાર બોલાય તો અનર્થ થાય ! વળી સૂત્રાક્ષર સિવાય બીજા શબ્દ બોલવાનું બંધ હોય.

ત્યારે અર્થ પર ઉપયોગ એવો જોઈએ કે શબ્દાર્થ, વાક્યાર્થ, મહાવાક્યાર્થ અને ઐદંપર્યાર્થ (તાત્પર્યાર્થ) બરાબર લક્ષમાં આવે. એમાં સૂત્રમાં સંપદાનો પણ ખ્યાલ રહે. તે એવો કે પૂર્વની સાથે પછીની સંપદાના અર્થનું અનુસંધાન થાય. સૂત્રના પદાર્થોનું જાણે સાક્ષાત્ દર્શન થાય.દા.ત. 'પુરિસસીહાણં' બોલતાં ભગવાન કમઠ સંગમ જેવા શત્રુ તરફની વિટંબણા ને ઇન્દ્રોની ય ભક્તિના પ્રસંગમાં સંભવિત દ્વેષ અને રાગની સામે સિંહની જેમ પરાક્રમ ખેડી વિજેતા બનતા હોય, એવું જાણે દૃશ્ય દેખાય એમ '' **नमोऽर्हत्सिद्धाचार्योपाध्यायसर्वसाधुभ्यः** '' બોલતાં જાણે નજર સામે અનંત પંચપરમેષ્ઠી તરવરે, અને અનુરૂપ નમ્રતાભર્યા ભાવોલ્લાસથી નમસ્કાર થાય. ચિત્ત શૂન્ય નહિ કે બીજા ત્રીજા વિચારવાળું નહિ. આ 'અર્થ' યોગ.

ત્યારે 'આલંબન' યોગમાં પળેપળે પ્રતિમાની મુદ્રા કેવી ? કીકી યા મુખ કેવું ? કે અંગ કેવું ? એ કાંઈ વિચારવાનું નહિ, ચિત્તનો એમાં ઉપયોગ નહિ, માત્ર એકવાર પ્રતિમા ઉપર દૃષ્ટિ કેન્દ્રિત કરી તે કરી, તે ઠેઠ ક્રિયાની પૂર્ણાહુતિ સુધી અખંડ ચોંટી રહે, એવી ચોંટાડે કે જિનેન્દ્ર દેવ સાથે પોતે તન્મય બની સાક્ષાત્ વાત કરતો હોય અર્થાત્ એમને સંભળાવવા માટે પોતાની કરુણ કથની કહી રહ્યો હોય. દુનિયાદારીમાં ગરજ હોય ત્યાં-આંખ સાથે આંખ મિલાવીને વાત કરતાં આવડે, અને ચૈત્યવંદન જેવી મહાન ક્રિયામાં એ રીતનો ખપ નહિ, અને રેઢિયારગીરીથી બોલી જવાય, એ યોગ નથી.

આમ સ્થાન-વર્ણ-અર્થ-આલંબન એ ચારે બરાબર ભેગા સધાય ત્યારે પ્રણિધાનનું પહેલું પગથિયું રચાય. હવે મહાસ્તોત્ર બોલવાના છે તે આ આ રીતે સ્થાન

આદિનું બરાબર લક્ષ રાખીને બોલે. અહીં સ્થાન અર્થાત્ આસન, પૂર્વે કહ્યું તેમ પાદપુંછનાદિ ઉપર જે મુદ્રાએ બેસવાનું છે તે સમજવાનું છે. 'વર્ણ' અને અર્થ તરીકે એ મહાસ્તોત્રના અક્ષર અને એમાં કથનીય પદાર્થ લેવાના છે. 'આલંબન' પ્રતિમાદિનું છે જ.

सर्वसाराणि :-

એ મહાસ્તોત્ર સર્વસાર જોઈએ, અર્થાત્ (૧) સર્વસ્તોત્રોમાં પ્રધાન જોઈએ, તેમજ (૨) જેમાં સઘળું સારભૂત હોય. (૧) 'સર્વમાં એટલે બીજા બધા સામાન્ય સ્તોત્રો કરતાં આની રચના વિશિષ્ટ શબ્દાદિથી અને વિશિષ્ટ ભાવથી ભરેલી હોય. તેમજ બીજા બધા દેવોનાં સ્તોત્ર કરતાં અરિહંત પરમાત્માના આ મહાસ્તોત્રમાં અત્યંત ચઢિયાતી કોટિના પદપ્રયોગ, વિશેષણો, ઉપમા, અલંકાર, કથનીય પદાર્થ વગેરે હોય. પદાર્થમાં પરમાત્માના ગુણો-ઉપકારો-શક્તિ-સ્વરૂપ અને જીવનપ્રસંગો, અથવા આપણી આત્મદુર્દશા યા પ્રાર્થનીય આત્મહિતકર વસ્તુના ઉલ્લેખ હોય. (૨) 'સંઘળું સારભૂત' એટલે મહાસ્તોત્રોમાં વપરાયેલ શબ્દ-ઉપમા-વિશેષણ તથા રજૂ થયેલ ભાવ, એ બધું જ અસાર તુચ્છ કે અર્થશૂન્ય નહિ, કિન્તુ સારભૂત યાને ઉદાર-ગંભીર હોય એટલે કે ખાલી શબ્દોનાં જોડકણાં નહિ.

यथाभूतानि :-

વળી એ મહાસ્તોત્રો યથાભૂત યાને યથાર્થ વાસ્તવિક સદ્ભૂત ગુણો કે વસ્તુને કહેનાર હોય, પણ કાલ્પનિક યા અતિશયોક્તિભર્યા ગુણો કે વસ્તુને કહેનારા નહિ. દા.ત. વેદાન્તી શુદ્ધ બ્રહ્મને નિર્ગુણ-નિર્ધર્મક એટલે જ્ઞાનગુણશૂન્ય માને છે. એમાંથી માયાવશાત્ નીપજેલ ઇશ્વરાત્મા કે જે અશુદ્ધ હોઈ એમની પાસે ત્રિકાલવર્તી સર્વરૂપી અરૂપી દ્રવ્ય અને એના સમસ્ત અનંતકાળવર્તી પર્યાયો જાણવાની સામગ્રી નથી તેથી પૂર્ણજ્ઞાન હોય નહિ, છતાં એમને સ્તવે કે 'પ્રભુ તમે સર્વજ્ઞ છો, પૂર્ણજ્ઞાની છો,' વગેરે આ યથાભૂત સ્તોત્ર ન કહેવાય. એમ જીવોને પીડનારાં નરકાદિ સ્થાન વગેરેનાં સર્જક માને છતાં સ્તુતિ કરે 'સર્વદયાળુ' એ યથાભૂત ન કહેવાય. એમ જો કોઈ અરિહંત પ્રભુને સ્તવે કે 'તમે અભવ્યને પણ તારનારા છો'...તો એ પણ યથાભૂત સ્તોત્ર નહિ. માટે તો 'ભક્તામર' સ્તોત્રમાં કહ્યું, 'પ્રભુ તમે વિધાતા છો, પણ તે મોક્ષમાર્ગ વિધિના સર્જક હોવાથી' આ યથાભૂત સ્તોત્ર કહેવાય.

असाधारणगुणसङ्गत :-

વળી મહાસ્તોત્ર તે કે જે અસાધારણ ગુણને સ્તવતા હોય, ઇતર સાધારણ ગુણ કે તુચ્છ યા અસત્ ગુણને નહિ. અસાધારણ એટલે બીજામાં ન મળે તેવા, અને ગંભીર, દા.ત. 'પ્રભુ ! આપે દેવતાઈ ભયંકર ઉપદ્રવોની પણ રીબામણ સમભાવે સહન કરી, અને ઉપરથી એના પર ભાવદયાથી પ્રેરાઈ કૃપાના આંસુ સાર્યા !'....વગેરે અથવા 'પાણી જેવા શીતળ, કૂવા જેવા ગંભીર' એમ સ્તુતિ નહિ, પણ 'ચંદ્ર કે ચંદનસમ શીતળ, સમુદ્રસમ ગંભીર છો'. એવી સ્તુતિ.

दुष्टालङ्कारविरहित :-

મહાસ્તોત્રમાં શબ્દાલંકાર કે અર્થાલંકાર દુષ્ટ ન જોઈએ, દોષ યુક્ત નહિ. દા.ત. **विश्वेश्वरोऽपि दुर्गतस्त्वम् । अज्ञानवति अपि त्वयि ज्ञानं स्फुरति** ' આમાં વિરોધાભાસ અલંકાર છે 'તુ વિશ્વનો ઈશ્વર છતાં દુર્ગત એટલે કે ગરીબ છે.' 'અજ્ઞાનવાળા પણ તારામાં જ્ઞાન સ્ફૂરે છે' આ વિરોધ દેખાય છે. પણ ખરી રીતે 'દુર્ગત' એટલે દુષ્પ્રાપ્ય, દુર્ગમ્ય, દુર્જ્ઞેય છો. આમા વિરોધ નથી. એમ अज्ञान् अवति त्वयि' અર્થાત્ અજ્ઞોનું રક્ષણ કરતાં તારામાં જ્ઞાન સ્ફૂરે છે.' એ વિરોધ નહિ. આ નિર્દોષ અલંકાર છે.

प्रकृष्टशब्दानि :-

મહાસ્તોત્રમાં શબ્દો ઉત્કૃષ્ટ કોટિના જોઈએ, ઉદાર અને મહાર્થ જોઈએ, હલકા, ખરાબ, બીભત્સ શબ્દ કે તુચ્છ અર્થવાળા શબ્દ નહિ. દા.ત. 'પ્રભુ તમે કર્મના ખૂની છો'. એમાં 'ખૂની' શબ્દ હલકો છે. એના બદલે 'વિધ્વંસક' શબ્દ સારો. એમ 'ઠાકરડો' શબ્દ ખરાબ, 'ઠાકોર' શબ્દ સારો.

भाववृद्धये :-

મહાસ્તોત્રનું ઉચ્ચારણ ભાવની વૃદ્ધિ માટે હોવું જોઈએ. સંવેગ, વૈરાગ્ય, જિનભક્તિ-બહુમાન, રાગાદિ આંતરશત્રુ સામે સંગ્રામનો અદ્ભુત ઉત્સાહ, અહિંસાદિ, ક્ષમા-સમતાદિ, એવા એવા શુભ ભાવને વધારે એ રીતે સ્તોત્ર બોલવાં. અહીં શુભ ભાવની વૃદ્ધિ કરી, એ સૂચક છે, સ્તોત્ર બોલવા પૂર્વે તો શુભ ભાવ ઊભા કરી જ દીધા છે, પરંતુ હવે બોલવાનું એવું કરાય કે એમાં વૃદ્ધિ કરતા જવાનું છે. આ માટે ચોકસાઈ નક્કી જોઈએ, કે 'આવા શુભ ભાવ જાગો, વધો, તુચ્છભાવનું લક્ષ જ નહિ. ભક્તામર સ્તવનારને બેડીઓ તોડવી હતી, પણ એની પ્રાર્થના ન કરતાં ઉચ્ચકોટિના શુભ ભાવ વધારે એવું એમણે સ્તોત્ર રચ્યું, સ્તોત્રમાં ભગવાનના ભરપૂર ગુણાનુવાદ કર્યા. એમ કેમ ? સમજતા હતા કે આ શુભ ભાવમાં એ જબરદસ્ત તાકાત છે કે વગર માંગ્યે

અચિંત્ય સિદ્ધિઓ સિદ્ધ કરી આપે તો એકલા બેડી તૂટવાના ભાવ શા રાખવા'તા ? ઉચ્ચ શુભ ભાવ જ વધારવાનું લક્ષ અને ઉદ્યમ રાખવાનાના જગતમાં શુભ ભાવની વૃદ્ધિ કરનારા સ્થાન કે સાધન જ ઓછા, ત્યાં જો અદ્ભુત ભાવવૃદ્ધિ કરી આપે એવાં મહાસ્તોત્ર બોલવામાં મળે તો ભાવવૃદ્ધિ કરવાનું સુજ્ઞ કેમ ચૂકે ?

માટે સ્તોત્રનું ઉચ્ચારણ જ એવું ભાવથી લચબચ હોય, ધ્વનિ ભાવભીનો, ભાવથી ગદ્ગદ હોય કે ભાવવૃદ્ધિ સરળતાથી થાય. ભિખારી કેવો ગદ્ગદ ભાવથી ભીખ માગે છે ! બેકાર માણસ ક્યાંક નોકરીની જગા-ખાલી પડી જાણે, તો ત્યાં જઈ શેઠ કે મેનેજરની આગળ કેવી કાકલુદીભરી અરજી કરે છે ! બહુ પીડાતો દરદી ઓજ-સવાળા વૈદ્ય-ડોક્ટર આગળ કેવા દર્દભર્યા અવાજે વિનવે છે ! મહાસ્તોત્રનું દુર્લભ આલંબન મળ્યા પછી એનું ઉચ્ચારણ એ રીતે કરાય. એના બદલે ભાવ વિના કે તુચ્છ યા ભળતા ભાવથી કરાતું ઉચ્ચારણ તો મહાસ્તોત્ર જેવા ઊંચા સ્થાનને વિંડબનારું કહે-વાય, માટે એવા ભાવથી એને વિડંબાય નહિ. વિરાગભાવ આદિની વૃદ્ધિ તો વીતરાગ-ભાવની નિકટ નિકટ લઈ જાય. માટે માનવ જેવા ઉચ્ચ ભવમાં જિનેન્દ્ર ભક્તિના મહા-સ્તોત્રાદિનું ઉત્તમ આલંબન પામી હલકા ભાવભરી કામનાઓને સર્વથા હટાવી નિર્મૂળ કરી દેવી જોઈએ. સ્તોત્રોચ્ચારણનો ઉદ્દેશ બીજો કોઈ નહિ, પણ માત્ર શુભ ભાવની વૃદ્ધિ, કેમકે એના પર જ ઉપર ઉપરના ગુણસ્થાનક અને ઠેઠ વીતરાગભાવ પ્રાપ્ત થાય છે.

अपरयोगव्याघातवर्जनेन :-

મહાસ્તોત્ર બોલતાં આ ખ્યાલ રહે કે અપરયોગમાં વ્યાઘાત ન થાય. અહીં 'અપરયોગ'નાં બે અર્થ (૧) બીજાના યોગ, ને (૨) બીજા યોગ. (૧) પહેલા અર્થમાં-બીજાના યોગમાં વ્યાઘાત ન થાય, સ્ખલના કે દખલ ન થાય, એ ખાસ જોવાનું. આપણે ઊભા ઊભા પ્રભુપૂજા કરીએ પણ ભગવાનની એવા સામોસામ ઊભા રહીને કે જે બીજાને દર્શનમાં અંતરાય કરે, અથવા સ્તોત્રો બેઠા ગાયા કરીએ કે જેથી બીજાને કલાક સુધી બેસવા જગા જ ન મળે યા એના બીજા પૂજનકાર્યમાં ધ્યાનનો ભંગ કરે કે એની ભાવનાને ટક્કર લગાડે એમ બોલીએ, તો એ અન્યના યોગનો વ્યાઘાત થયો કહેવાય. એ વ્યાઘાત ટાળવો જોઈએ. એ માટે આપણાં પૂજન-સ્તોત્રગાન વગેરે મર્યાદામાં નિયંત્રણમાં હોવા જરૂરી છે. આપણે બીજાને કદાચ શુભ ધર્મયોગ-પ્રવૃત્તિનું દાન ન કરીએ, પણ કમમાં કમ એના યોગમાં વ્યાઘાત તો ન જ કરીએ. નહિતર એમાં આપણે નિષ્ઠુર-કઠોર બનીએ છીએ, એ નિષ્ઠુરતા ગુણ-

પ્રાપ્તિ-વૃદ્ધિમાં મહાપ્રતિબંધક છે, અટકાયત કરનાર છે, આગળ વધવા જ ન દે. 'મારે મારું જોવાનું, બીજાનું શું થાય છે એ હું ક્યાં જોતો બેસું ?' આ વૃત્તિ માત્ર બીજા જીવ ઉપર બેપરવાઈ-નિર્દયતા કરાવે છે એટલું જ નથી, કિન્તુ ધર્મયોગ ઉપર પણ બેપરવાઈ કરાવે છે, કેમકે બીજાના ધર્મયોગ પર એવી પ્રીતિ ન રહી કે એમાં વ્યાઘાત ન પહોંચે. ધર્મયોગ-સામાન્ય પર એટલે કે ચાહ્ય એ પોતાનો કે બીજાનો પણ એના પર પ્રીતિ હોવી જોઈએ. તેમજ યોગસાધક પર ભાવદયા જોઈએ કે એને વ્યાઘાત પહોંચવાથી અશુભ વિકલ્પનાં પાપમાં એ ન પડે.

(૨) 'અપરયોગ'નો બીજો અર્થ એ કે પોતાના બીજા યોગ દા.ત. જિન-વાણી શ્રવણ વગેરે. એને કે એથી આને વ્યાઘાત ન પહોંચે એટલા સમય સુંધી જ સ્તોત્ર ઠીક ઠીક ભણવાનાં. બીજા યોગની વિહ્વળતાથી ભણે, કે આ સ્તોત્ર વધારે પડતા સમય સુધી બોલ્યે રાખે તો આ કે બીજા યોગને હાનિ પહોંચે, ને તે અનુ-ચિત છે, કેમકે શ્રાવકે આવશ્યક યોગ અને ઉચિત અનુષ્ઠાન બધાં અને બરાબર સાચવવાં જોઈએ.

अन्येषां सद्विधानतः सर्वज्ञप्रणीतप्रवचनोन्नतिकराणि ।

'સદ્‌વિધાનતઃ' એટલે મહાસ્તોત્રોની એવી સારી રચના થઈ હોય કે જેથી તે જિનપ્રવચનની ઉન્નતિ કરનારાં બને. એમાં ભવ્ય શબ્દપ્રયોગ, છંદશુદ્ધિ, અલં-કાર, ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, ગુણાનુવાદ વગેરે એવાં નિર્દોષ, સુંદર અને આકર્ષક હોય કે એ બોલવાં પહેલાં ન હોય એવા અદ્‌ભુત ભાવોલ્લાસને બોલતાં બોલતાં જગાડી દે ! અને જૈનેતર સાંભળે તો તે પણ જિનપ્રવચન પર ઓવારી જાય.

भावसार :-

સ્તોત્ર કેવી રીતે બોલે ? તો કહે છે કે-'ભાવસારં', અર્થાત્ ભાવ પ્રધાન રાખીને બોલે. પૂર્વે ભાવવૃદ્ધિનો ઉદ્દેશ અર્થાત્ સ્તોત્રોચ્ચારણથી પ્રાપ્ય ઇષ્ટ બનાવ્યું, અહીં ઉચ્ચારણકાળમાં જ ભાવ મુખ્યપણે ઉલસતા રાખવાનું કહે છે. સ્તોત્રનું ઉચ્ચારણ ભાવથી લચબચ હોય, ધ્વનિ ભાવભીની, ગદ્‌ગદ, નાભિમાંથી ઉઠી હૈયું વલોવાઇ નીકળતો હોય. ભિખારી કેવા ગદ્‌ગદ ભાવથી માગે ? મિત્ર હોય તો 'આટલા પૈસા આપી દેજે.' એમ કહે, પણ ગરીબ માણસ ચક્રવર્તી પાસે માગે તે તો અતિ નમ્ર અને ગદ્‌ગદ વિનંતીથી માંગે. આમ કોઈ બેકાર માણસ ક્યાંક નોકરી માટે અરજી કરે તો કેવી કાકલુદીભરી આજીજીથી કરે ? બહુ પીડાતો દરદી વૈદ્ય પાસે કેવા દર્દભર્યા સૂરથી બોલે ? એમ અહીં પ્રભુને દર્દભર્યા અવાજે વિનવે. દા.ત. સાહેબ ! નરક

નિગોદે હું બહુ ભમ્યો...' બોલતાં બોલતાં, પાકિસ્તાનમાંથી માર ખાતાં ખાતાં માંડ બચી આવેલાના બોલવાની જેમ, હૃદય પાણી પાણી થઈ જાય. સ્તોત્ર જિનગુણગાનનું ય હોય, આત્મનિંદાનું ય હોય, ને પ્રાર્થના-માગણીનું ય હોઈ શકે. જેવા પ્રકારનું સ્તોત્ર હોય, બરાબર તેને અનુરૂપ ભાવ ઉલસાવીને એ બોલવું જોઈએ.

સ્તોત્ર જો પોતાની દુઃખદ ભાવવેદનાની કહાણીનું હોય અને સંગીતના આલાપ એમાં એવા લે કે જેમાં હર્ષની ઊર્મિ યા ગાવાની હોશિયારીની ઊર્મિ વ્યકત થતી હોય તો એ બેહૂદું લાગે. 'શીતલ નહિ છાયા રે આ સંસારની' બોલતાં હૈયે જાણે દાહ દાહ લાગતો હોય એવો અવાજ નીકળે. તાત્પર્ય, કહેવાની જેવી વસ્તુ તેને છાજતો ભાવ જોઈએ. કાછીયા પાસેથી સારું દુર્લભ શાક પણ લેવું હોય તો ય ભાવભર્યું કહેવાય છે, 'ભાઈ ! સારું આપજે હોં.' પૈસા ખટાવનાર શેઠ ઘરે આવ્યા તો ભાવભીનું 'પધારો પધારો' કહેવાય છે, તો પછી મોક્ષ-મોક્ષમાર્ગ લેવા પ્રભુ આગળ શું ગળાની ઉપરથી લૂખા શબ્દે કહેવાનું ? યા ગમે તેવા ઊલટા ભાવે કહેવાનું ?

પ્ર.-ત્યારે ઘણું તો લૂખા ભાવે જ બોલાય છે તેનું કારણ ?

ઉ.-એનું કારણ લૌકિક ભાવોએ દિલને કબજે કર્યું છે. દુનિયાની ચપરાશી કૂટવામાં, ગપ્પાં મારવામાં, નિંદા-કૂથલી અભિમાન-હંકાર્યે રાખવામાં અને વિષયાસક્તિની આગ નિરંતર ભભૂકતી રાખવામાં અશુભ ભાવો એટલા બધા જાગતા રહે છે, કે પછી ત્યાં ભક્તિ, વૈરાગ્ય, પાપ-બળતરા વગેરે શુભ ભાવોને જગ્યા જ નથી મળતી. નથી ને કોક દિ' સારા ભાવ જાગ્યા હોય તોય થોડીવાર પછી કે બીજે દિવસે મીંડું ! જુગારમાં યા મોજશોખમાં નાણાં વેડફી નાખનારને ઘર ચલાવવા નાણાં ક્યાંથી હોય ? સાંસારિક બાબતોમાં જ આવક ખર્ચી નાખનાર ધાર્મિક ખાતામાં શું ખર્ચે ? એ તો સાંસારિક વાતોમાં કૃપણ હોય એ ધાર્મિક વસ્તુમાં ઉદાર બની શકે. **એમ હૈયામાં લૌકિક ભાવોને બહુ ઓછા રમાડનાર જ હૈયાની અંદર લોકોત્તર ભાવોને સારા રમતા રાખી શકે.** વિચારવા જેવું છે કે વીતરાગ અરિહંત પ્રભુ અને આપણી વચ્ચે લાંબું અંતર છે, એ ક્ષાયિક-ઔદાયિક ભાવના મહાતફાવતને લીધે જ છે. માટે એનું આંતરું, હૈયું શુભ ભાવભર્યું કર્યા વિના, ન મટી શકે.

परिशुद्धगंभीरध्वनिना :-

મહાસ્તોત્રનું ઉચ્ચારણ વિશુદ્ધ અને ગંભીર અવાજે થવું જોઈએ.

વિશુદ્ધ ધ્વનિ એટલે કે ● (૧) એક અક્ષર પર બીજો ચઢી યા ગુણગુણિયું કે

અડધા શબ્દ મનમાં જ બોલાય એવું નહિ, તેમ, ● (૨) જોડાક્ષર એ પૂર્વના સ્વર લંબાઈને બોલાય જેથી જોડાક્ષર સરખો નીકળે ● (૩) હ્રસ્વ ટૂંકાવીને અને દીર્ઘ એ લંબાવીને જ બોલાય. દા. ત. 'સાહૂણં' માં 'હૂ' લંબાઈને જ બોલાય; ● (૪) દંત્ય બરાબર દંતના સ્થળે જ અને તાલવ્ય બરાબર તાળવાના સ્થાને જ બોલાય; ●(૫) સ્વર વિનાનો વ્યંજન અખંડ નહિ, પણ અડધો બોલાય; ● (૬) પદચ્છેદ અર્થને બરાબર ઘટતો થાય, દા. ત. 'પુક્ખરવરદીવડ્ઢે'; પણ 'પુક્ખરવરદી-વડ્ઢે' નહિ; નહિ-તર 'આગલ ગાડી' ને બદલે 'આગ લગાડી' જેવું થાય; ● (૭) એમ અનુસ્વાર એ પછીના વ્યંજનના કંઠ્ય-તાલવ્યાદિ વર્ગના મેળમાં બોલાય; દા. ત. **'સંપૂરિતા'** એ 'સમ્પૂરિતા' ની જેમ બોલાય, પણ **'સઙ્પૂરિતા'** જેવો નહિ; ● (૮) એમ ભાર મૂકવા યોગ્ય શબ્દ પર ભાર આવવો જોઈએ. બીજા પર નહિ, દા. ત. **'અભયદયાણં ચક્ખુદયાણં'**...વગેરેમાં **'અભય, ચક્ખુ'** વગેરે પર ભાર આવે, પણ 'દયાણં' પર નહિ, કેમ કે એ શબ્દ તો બધામાં સામાન્ય છે; ને ભાર સામાન્ય પર નહિ પણ વિશેષ પર હોય;..ઈત્યાદિ

'ગંભીર' ધ્વનિ એટલે કે સમુદ્રમંથન થતું હોય અને એમાંથી જે ઘોષ નીકળે તેવા અવાજે સ્તોત્ર બોલવાનું. સૂર નાભિમાંથી નીકળવો જોઈએ. દિલના દર્દભર્યા અવાજે બોલાય. જે શબ્દ નીકળે તે એ બોલવા પાછળના જરૂરી ભારબોજને માથે રાખીને નીકળે. બોલીએ 'હું છું સેવક તારો,' તો એમાં સેવકપણાનો ભાર માથે ધરીને બોલાય; સેવકપણું એટલે સ્વામીના દાસ જેવી મનોદશા, એનો ભાર માથે રાખીને બોલાય; તે મોટા શેઠના અતિ નમ્ર દાસની યા શેઠના દબાયેલા અને શરણે રહેલા તરીકેની ભાષાપદ્ધતિના જેવી ભાષાથી બોલાય. 'હું નિર્ગુણી દોષ ભરેલો' બોલાય તે એક અપરાધીના શરમભર્યા ઈકરારની અદાએ. હૈયું તેવા ભાવથી ગદ્ગદ કરાય તો જ આ ગંભીર ધ્વનિએ બોલવાનું થાય. તે નહિ તો પોપટપાઠ થાય, હૈયાના તાર ઝણઝણ્યા વિના ઉપર ઉપરથી રાગ-તાલમાં માત્ર ગાવાનું થાય.

सुनिभृताङ्ग :-

મહાસ્તોત્ર બોલતાં શરીરનાં અંગો-અવયવોને સુનિભૃત્ અર્થાત્ સારી રીતે સ્થિર અને સ્વસ્થ રાખવા; જરાય ચંચળ, વ્યાકુળ કે અવ્યવસ્થિત નહિ. બગાસા ખવાતા હોય, હાથ બરાબર જોડેલા ન હોય, એક હાથે શરીર પર અહીં ને તહીં ખણાતું હોય, બીજા હાથે વળી આસન કે કપડું ઠીકઠાક કરાતું હોય, અથવા ખાંસી, બગાસાં કે બીજી ચેષ્ટા ચલાવાતી હોય, એ બધું અસ્વસ્થ, અવ્યવસ્થિત, વ્યાકુળ,

ચંચળ ગણાય. વ્યાધિ હોય એ જુદી વાત; પરંતુ ઘણું તો કુટેવ અને બેદરકારીમાં જ જાય છે. મગજ પર ભાર નથી કે 'મારે આમ વ્યવસ્થિત હાથ જોડી બરાબર ઊભા યા બેસીને વિદ્યાસાધકની જેમ સ્થિર બની ક્રિયા કરવી જોઈએ.' પણ એ વસ્તુ તો જ બને કે પહેલું તો ધ્યાન ક્રિયા પર બરાબર લગાવ્યું હોય, શરીરની કોઈ ચિંતા નહિ, કે માનસિક ચિંતા કે વિકલ્પોની ગડમથલ નહિ. આસન-મુદ્રા બરાબર જમાવ્યા, તે ખસે નહિ; પગ ઊંચાનીચા કર્યા કરવા નહિ, બેઠા એ બેઠા; માથું કે શરીર ખંજવાળવું નહિ; ચિત્ત બરાબર ક્રિયા અને સૂત્રસ્તોત્રોના ભાવ પર કેન્દ્રિત કરી અખંડ ધારાએ સ્તોત્ર બોલાય.

सम्यगनभिभवन् गुरुध्वनिम् तत्प्रवेशात् -

સ્તોત્ર બોલાય તે એવા જ અવાજે કે બીજા કોઈના મોટા અવાજમાં ભળી જાય, અને તેથી જ એના અવાજને એકદમ ઢાંકી ન દે. 'ફલાણો શું મોટેથી બોલતો હતો ? હું મારા અવાજથી હમણાં એની ઉપરવટ થઈ જાઉં છું.' -આવી કોઈ દુષ્ટ-વૃત્તિ જ નહિ. 'એ અર્હદ્ ભગવાનનું ગીત ગાય છે, હું અર્હદ્ગીતનો પ્રેમી છું. તો એનાય ગીત ઉપર દ્વેષ કેમ કરાય ? અર્હદ્ગીતને કેમજ દબાવાય ? ' સાવધાની જોઈએ; નહિતર (૧) ધર્મને જ ધક્કો લગાડવાનુ થાય, (૨) અસહિષ્ણુતા-ઈર્ષ્યાનું દુષ્કૃત ઊભું થાય, (૩) સુકૃતની અનુમોદના ગુમાવાય, (૪) પ્રમોદભાવના નષ્ટ થાય. બીજાના ધર્મયોગને રુંધવો એ મોહનો ચાળો છે. મોહ કેવો અપલક્ષણો છે કે ધર્મક્રિયામાં બેઠા છતાં ધર્મ પર ઘા કરાવે છે, આક્રમણ કરાવે છે ! ધર્મની સ્પર્શના નથી થવા દેતો ! તો એનાથી ડરી સ્વધર્મરક્ષા માટે પોતાનો અવાજ રાખવો.

अगणयन् दंशमशकादीन् :-

મહાસ્તોત્ર બોલતાં-ગાતાં એના ભાવમાં એવી તન્મયતા જોઈએ કે ત્યાં કદાચ ડાંસમચ્છર આદિનો ઉપદ્રવ હોય તો તેને ગણકારે નહિ, એના તરફ કોઈ લક્ષ જ ન લઈ જાય. આ માટે કમમાં કમ તેટલા કાળ પૂરતું તો સત્ત્વ જોઈએ જ. 'ભગવાન મહાવીરદેવે સાડાબાર વરસ ધ્યાન ધર્યા હતાં એમાં સાંભળતાં ય કમકમી ઊપજે એવા ઘોર પરીસહ ઉપસર્ગો વચ્ચે ય કારમું-પીડાતા શરીર પર જરાય લક્ષ ન લઈ જતાં ધ્યાનધારા અસ્ખલિત વહેતી રાખી, તો મારે સાડા બાર મિનિટના આ સ્તોત્રમાં મામૂલી ડાંસમચ્છરાદિના ચટકામાં છે શું ?' એમ ભાવવાથી સત્ત્વ વિકસે. એ સત્ત્વ સ્વસ્થતાથી સ્તોત્રગાન ચાલવા દે છે. બાકી તો જો ડાંસ-મચ્છરાદિ ઉરાડ્યા કર્યા, તો (૧) દેહ પરની મમતાથી નિઃસત્ત્વ બનવાનું થશે; વળી (૨) સ્તોત્રા-

દિથી વીતરાગ પરની મમતા જે વધારવી છે તે દેહમમતાએ નહિ વધે; (૩) વીતરાગની ભક્તિને ઓળવવાનું અને ધર્મયોગમાંથી સ્ખલિત થવાનું થશે; (૪) બિચારા પામર તુચ્છ જંતુ ઉપર, ઉપદ્રવવાળા સ્થાન પર, અને સેવાભાવી વહીવટદારો પર દ્વેષ થવા પણ સંભવ; તેમજ (૫) ક્ષપકશ્રેણીને જરૂરી ચિત્ત સ્થિરતા તરફના માર્ગે ચાલવાનું મળવા છતાં નહિ ચલાય અને મોંઘેરી તક ગુમાવાશે !.....વગેરે. આવા અનર્થોને વધાવવાનું થાય એ સ્વાત્માની કેટલી જઘન્ય દશા ! ખરેખર તો સ્તોત્રના ભાવમાં લયલીન થવાય તો ડાંસ-માખી-મચ્છરની ખબરે ય નથી પડતી અને ઉપરના અનર્થોથી બચી મહાલાભો મળે છે. ચિત્ત ત્યાં લીન એટલે અહીં માખી મચ્છરમાં નહિ.

योगमुद्रया: -

મહાસ્તોત્ર યોગમુદ્રાએ બોલવાનાં. યોગમુદ્રા પૂર્વે કહ્યું છે તેમ સામસામા હાથની આંગળીના ટેરવા એક બીજાની પાછળ રહે એ રીતે બે હાથ વચમાં સહેજ પોલા જોડી મુખ આગળ રાખી હાથની કોણી પેટ પર રાખવાની. બસ ફિક્સ, આ યોગમુદ્રા ઠેઠ સુધી એમ જ રહે. આમાં (૧) પ્રભુનો વિનય સચવાય છે અને (૨) 'વિણયમૂલો ધમ્મો' એટલે ધર્મ મૂળવાળો દઢ બને છે; (૩) દષ્ટિ અને ચિત્તની એકાગ્રતાને સારો ટેકો મળે છે. (૪) ખરેખર પ્રાર્થના અને અદનો સેવકભાવ દ્યોતિત થાય છે, (૫) કાયિક સ્થિરતા કેળવાય છે. યોગદર્શને કહેલ 'યમ', 'નિયમ' પછી ત્રીજો યોગાંગ 'આસન' આમાં સુંદર સિદ્ધ થાય છે.

रागादिविषपरममन्त्ररुपाणि महास्तोत्राणि पठति

મહાસ્તોત્રો ભણે તે કેવા જોઈએ ? એવા કે જે રાગાદિ ઝેરને ઉતારી નાખવા પરમ મંત્રરૂપ હોય. મહાસ્તોત્રો તો સકલદોષનિર્મુક્ત, અનંતગુણની મૂર્તિ, અને જીવમાત્રની પ્રત્યે અથાગ ભાવોપકાર વરસાવનારા વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવાનનાં જ ગુણગાનનાં હોય; એટલે એ ઢંગથી બોલતાં સહેજે અંતરમાં વીતરાગભાવ પ્રત્યે ભારે બહુમાન અને આકર્ષણ-અભિલાષા જગાવે, જગાવે જ. એ જગાવે એટલે આત્માના રાગ-દ્વેષ, મોહ-મદ-મત્સર, કામ-ક્રોધ, લોભ-તૃષ્ણા-મમતા, હાસ્ય-શોક, હર્ષ-ખેદ વગેરે આંતરિક ઝેર ઊતરવા માંડે એમાં નવાઈ નથી. આ હિસાબે વીતરાગની સ્તવનાના મહાસ્તોત્રો રાગાદિ વિષની સામે પરમ મંત્રરૂપ કહી શકાય. પણ સરાગી ઈતરદેવની સ્તુતિમાં આનાથી ઊલટું જોવા મળે છે. દા. ત. એવી સ્તુતિ કરે કે 'જેમનું એક નેત્ર ગૌરીના સ્તન પર છે, બીજું ગણેશના મુખકમળ પર છે, ત્રીજું કામદેવને બાળી રહ્યું છે, ..એવા શિવજી તમારું કલ્યાણ કરો.' તો આ તો રાગવિષને ઉતારવાને

બદલે વધારી આપનારું બને. એના બદલે 'જેમના બે નયન ઉપશમ રસમાં ઝીલતા છે, મુખકમળ ઉદાસીનતાથી પ્રસન્ન છે, ખોળો નારીના સંગવિનાનો છે, હાથ શસ્ત્રરહિત છે, એવા વીતરાગ ભગવાન કલ્યાણ કરો' આવી સ્તુતિ બોલાય તો એ સહેજે રાગને ધક્કો લગાડે. એમાં ઉદ્ભટ વિશેષણો અને રાગદ્વેષકામોત્તેજક કલ્પનાઓ વગેરે ન હોય. પાછાં એ તાલબદ્ધ રાગમાં બોલાય. વીતરાગનાં યોગ્ય સ્તોત્રો તો વૈરાગ્યની ઝણઝણાટી કરાવી વીતરાગની ભક્તિમાં તરબોળ કરે, નવ નવા શુભ આંતર ભાવોને જગાડે. માટે તે એ રીતે જ બોલવાં જોઈએ.

સ્તોત્ર-સ્તવન કેવાં, કેવી રીતે અને કયા લક્ષ્યથી બોલવાં, એ અહીં આચાર્ય ભગવાન શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે સુંદર રીતે બતાવ્યું, એ જોતાં દેખાય કે વીતરાગ ભગવાનનાં એવાં સ્તોત્રો બોલવાં એ પણ જીવનનો મહાન લહાવો છે, એક વિશિષ્ટ યૌગિક ધર્મસાધના છે. એ સાધવાનો યોગ મળે ત્યાં જો ઉપર કહેલી રીતે સધાય તો-

(૧) વિશિષ્ટ શુભ અધ્યવસાયની વૃદ્ધિ થાય,

(૨) વિશિષ્ટ યોગવૃદ્ધિ થઈ ચાંચલ્ય ઓછું થાય,

(૩) જેમને સ્તવીએ તેમને ન્યાય આપ્યો ગણાય,

(૪) પ્રવચનના અતુલ ઉપકારની અંશે ય કૃતજ્ઞતા અદા થાય.

(૫) શાસનપ્રભાવના થાય;

(૬) બીજાં પણ પૂર્વે કહેલ ભાવદયા, સમતા, ધર્મરાગવૃદ્ધિ વગેરે અનેક ગુણો કેળવાય.

'અરિહંત ચેઇયાણં સૂત્ર (ચૈત્યસ્તવ-સૂત્ર)

સ્તોત્ર બોલ્યા, હવે એક એવી ચિત્તવૃત્તિ ઊભી કરવાની છે કે જે હવે કર-નારી પ્રતિજ્ઞાને ઉચિત હોય. પ્રતિજ્ઞા વંદનાદિ-નિમિત્તે કાયોત્સર્ગની કરવાની છે, અને તેમાં કાયાને સ્થિરતાથી, વાણીને મૌનથી અને મનને અમુક ધ્યાનથી પ્રતિજ્ઞા બદ્ધ બાંધી લેવાના છે, તે પણ શ્રદ્ધા-મેધા-ધૃતિ-ધારણા-અનુપ્રેક્ષા વધતી રાખીને. એટલે આ એક મહાન પરાક્રમનું કાર્ય છે. માટે એની પ્રતિજ્ઞા પણ એવી ધીરતા, વીરતા અને ઉલ્લાસથી લેવી જોઈએ. એ લેવાનું તો જ બને કે મનોભાવ યાને ચિત્તવૃત્તિ એવી દૃઢ નિશ્ચલ અને સત્ત્વશાળી તૈયાર થઈ હોય કે મારે અર્હત્-ચૈત્યના વંદન-પૂજન આદિના લાભ નિમિત્તે વર્ધમાન શ્રદ્ધા મેધાદિ સાથે કાયોત્સર્ગ કરવો

છે. તો તેની પ્રતિજ્ઞા કરું. આ ચિત્તવૃત્તિ પૂર્વોક્ત મહાસ્તોત્રોને ખૂબ ભાવપૂર્વક બોલવાથી ઊભી થાય છે, કેમકે સ્તોત્રપાઠ અરિહંત પ્રત્યેની ભક્તિના ઉલ્લાસથી બોલાય છે, બોલવાથી ભક્તિભાવ વધે છે. ત્યાં વંદનના વિશેષ લાભના નિમિત્તે એ લાભના અતિ ઉચ્ચ સાધનભૂત કાયોત્સર્ગની પ્રતિજ્ઞા કરવા માટે ચિત્તવૃત્તિ જાગ્રત બને એ સહજ છે, બનાવવા માટે લક્ષ રાખવું જરૂરી છે.

(ल.-) 'अरिहंतचेइयाणं करेमि काउस्सग्गं वंदणवत्तियाए पूयणवत्तियाए सक्कारवत्तियाए सम्माणवत्तियाए बोहिलाभवत्तियाए निरुवसग्गवत्तिआए सद्धाए मेहाए धिइए धारणाए अणुप्पेहाए वड्ढमाणीए ठामि काउस्सग्गं'

અર્થ-અરિહંત ચૈત્યની વંદનાના નિમિત્તે, પૂજનના નિમિત્તે, સત્કારના નિમિત્તે, સન્માનના નિમિત્તે, બોધિલાભ નિમિત્તે, મોક્ષ નિમિત્તે હું કાયોત્સર્ગ કરું છું. વધતી જતી શ્રદ્ધાથી, મેધાથી, ધૃતિથી, ધારણાથી અને અનુપ્રેક્ષાથી હું કાયો-ત્સર્ગમાં રહું છું.

વિવેચનઃ

આ વિધિથી એ મહાન આત્મા વંદનાની ભૂમિકા આરાધે છે. એટલે એ અંગે અર્હદ્‌ભક્તિનો ઉલ્લાસ, અન્યોના વંદન-પૂજનાદિ સુકૃતની તથા સ્થિર કાયો-ત્સર્ગધ્યાન, ઈત્યાદિની આરાધના કરતો જવાથી પરંપરાએ એ આત્મા અવશ્ય મોક્ષ પામે છે.

અન્યથા જો આ બધી આરાધનાઓથી આત્માને ભાવિત કરવાનો ન હોય અને શુષ્ક કે શૂન્ય હૃદયે યા મલિન ઉદ્દેશથી સૂત્રોચ્ચારણ તથા કાયોત્સર્ગ કરવાનો હોય તો જૂઠા નટની જેમ એ અનુષ્ઠાન અભાવિત ક્રિયા જેવું થાય ! ત્યાં ભૂમિકા-સંપાદન જ નથી. વિદ્વાન પુરુષોને આવું અનુષ્ઠાન વિશ્વાસનું કારણ ન બને.

વંદના ત્રિવિધઃ

પ્ર.- વંદનાની ભૂમિકા તો શક્રસ્તવ આદિથી વંદના કરવા પૂર્વે હોય, પણ શક્ર-સ્તવ ભણી લીધું, મહાસ્તોત્ર ભણી લીધાં એટલે વંદના થઈ, હવે વંદનાની ભૂમિકા શી ?

ઉ.- ધ્યાનમાં રહે કે વંદના એ માત્ર કરવારૂપ નહિ, પણ કરાવવારૂપ અને અનુમોદવારૂપ પણ છે,. વળી અરિહંતને વંદના એ એટલો બધો ઉચ્ચ કોટિનો યોગ છે કે વીતરાગ ન બનાય ત્યાં સુધી એ ત્રિવિધે પૂર્ણ સધાઈ ગયો નથી બનતો. પ્રસ્તુતમાં શક્રસ્તવાદિથી વંદના કરવા માટે પૂર્વ ભૂમિકારૂપે યથાશક્તિ દ્રવ્યપૂજાદિ

કરેલું.

બીજી વાત એ છે કે ભાવથી વંદનાયોગની ઘણી કક્ષાઓ છે; એટલે નીચેની કક્ષાના ભાવથી વંદનાયોગ સાધ્યો પણ હોય, તો ય ઉપરની કક્ષાના ભાવના વંદનાયોગ સાધવા બાકી છે; તેથી સાધેલામાં ઈતિકર્તવ્યતા ('આટલું જ કરવાનું છે' એવી માન્યતા) કે કૃતકૃત્યતા ('મેં કર્તવ્ય કરી લીધું' એ માન્યતા) રખાય નહિ. માત્ર અમુક કક્ષાની ભાવવંદના પ્રાપ્ત થયે વંદનાકાર્ય પૂર્ણ થયાનો દાવો ઉચિત નથી. ભાવવંદનામાં તો ભાવસ્તવ, સર્વવિરતિ, અપ્રમત્તતા, સામર્થ્યયોગ વગેરે ઉચ્ચ ઉચ્ચ અવસ્થાઓ છે. ત્યાં જ અપૂર્ણતા છે; વીતરાગ દશા પ્રગટે એટલે પૂર્ણતા થાય.

જૈનશાસનમાં ભાવક્રિયાનું ઊંચું મૂલ્ય છે. વંદનક્રિયા સ્વયંકરણની જેમ અન્યની ક્રિયાની અનુમોદનારૂપ પણ છે. તો વિશ્વમાં ચાલી રહેલી અર્હદ્વંદનારૂપી સુકૃતની જે ઊછળતી અનુમોદના, તે રૂપી વંદના પણ સ્વયં કરણરૂપ વંદનાની જેમ કરવી જ જોઈએ; કેમકે,

ધર્મક્રિયાની અનુમોદનાનાં બે મહાન ફળઃ-

(૧) કોઈ પણ ધર્મયોગ અનુમોદનાથી બળવાન બને છે, ઉચ્ચ ઉચ્ચતર ફળને આપે છે. વિશિષ્ટ કોટિની સ્વસુકૃતની અનુમોદનાના અચિંત્ય ફળના દૃષ્ટાન્ત શાસ્ત્રોનાં પાને અંકિત થયેલા છે. દા. ત. શાલિભદ્રના જીવે પૂર્વભવે મુનિને દાન કર્યા પછી ઠેઠ મૃત્યુ સુધી એની અદ્ભુત અનુમોદના કરી ! તો દાનકરણનાં ફળનાં અમાપ ગુણાકાર થયા ! પ્રભુદર્શન, મુનિવંદન વગેરે નાની પણ ધર્મક્રિયા કરતાં અને કર્યા બાદ જો મનને અનુમોદના થાય કે 'અહો ! કેવી અચિંત્ય લાભની આ ક્રિયા મને મળી !' તો એ ધર્મયોગ સબળ બને છે, અને એનું ફળ ઉચ્ચતર મળે છે. આ ઉપરાંત પણ બીજાઓના તેવા ધર્મયોગની અનુમોદના એથીય વધુ ઉચ્ચ ફળ આપે છે. પ્રસ્તુતમાં વિધિસરના કાયોત્સર્ગ દ્વારા આ સુલભ બને છે.

(૨) વળી, જો એ અનુમોદના ન કરે તો ઈર્ષ્યા આવવાનો અને પ્રમોદભાવના નષ્ટ થવાનો સંભવ છે, અને એથી તો હલકા અવતાર સર્જાય છે. ખરી રીતે અરિહંતને અનન્ય ગુણસંપન્ન અને અનુપમ ઉપકાર કર્તા માનીને, તથા એમને કરાતી વંદનાને મહાપવિત્ર, અવશ્ય કર્તવ્ય અને અચિંત્ય કલ્યાણકર સમજીને તો વંદના કરે છે, પછી જ્યાં ક્યાંય એ પોતાના નાથને એ પવિત્ર વંદના થતી હોય એની ઉલ્લાસભરી અનુમોદના સહેજે થાય. આત્મિક લાભની જ જેને તમન્ના છે એ શું કામ ત્યાં ઈર્ષ્યા કે ઉપેક્ષા કરે ? જાતે કરવા-કરાવવાની કોઈ મહેનત નથી, ખર્ચ

નથી, છતાં અનુમોદનાથી મફતમાં લાભ મળે છે. એ કોણ ચૂકે ? આમ એ અર્થે કરાતા કાયોત્સર્ગના શ્રદ્ધાદિ સાધનોની તથા પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કાયોત્સર્ગનાં કડક પાલનની યોગ્ય ભૂમિકાનું નિર્માણ થવું જોઈએ. એ ઉક્ત પ્રકારનાં મહાસ્તોત્રો કહેલી રીતે બોલવાથી થાય છે.

ભાવિત અનુષ્ઠાનનું બળ :

વંદનાની ભૂમિકાના ગુણો અને ભાવો એવા ઉત્તમ જિનાજ્ઞાવિહિત સાધનઅંગોથી વ્યાપ્ત છે કે તે અવશ્ય મિથ્યાત્વ અને જ્ઞાનાવરણીયાદિ સાનુબંધ પાપોનો પ્રતિઘાત તથા ગુણબીજાધાન-પ્રાણાતિપાતવિરમણ આદિ ગુણોનાં બીજનું આધાન કરે છે, અને આગળ વિકાસ પામતાં, યથાસ્થિત સાધુપરિભાવના કરાવે છે, સમ્યગ્દર્શનની ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધિપૂર્વક ઉચ્ચ ઉચ્ચતર સંયમના અધ્યવસાયસ્વરૂપ ગુણસ્થાનકની પાયરીએ ચઢાવ્યે જાય છે, ક્રમશઃ સાધુધર્મ, જાગરણદશા-અપ્રમત્તાવસ્થા, અપૂર્વકરણ શુક્લધ્યાન, ઉજાગરણદશા નિર્વિકલ્પઅવસ્થા વગેરે સધાવતાં વીતરાગ શુદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્ત બનાવે છે. પરંતુ આ બધું તો જ શક્ય છે કે જો માયાવી શુષ્ક દિલવાળા નટને બદલે સહૃદય નટની જેમ ભૂમિકાને અનુરૂપ ગુણો અને ભાવો કેળવી, અનુષ્ઠાન ભાવિત અનુષ્ઠાન તરીકે સધાય. એ જ વિદ્વજ્જનોને માન્ય બને છે.

અરિહંત શબ્દનો મુખ્ય અર્થ

અશોકવૃક્ષ, સુરપુષ્પવૃષ્ટિ વગેરે અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય, પાદન્યાસાર્થ સુવર્ણકમળ, ચાંદી-સુવર્ણ-રત્નના ત્રણ ગઢરૂપી સમવસરણની દેશનાભૂમિ, રસ્તે ચાલતાં વૃક્ષોનું નમન, અને ગગને પંખીઓની પ્રદક્ષિણા વગેરે શોભાને યોગ્ય છે, અર્હ છે, તે અર્હત્ અરિહંત કહેવાય. એ ધર્મશાસનસ્થાપક તીર્થંકર ભગવાન જ હોય છે. એમના ચૈત્યો, પ્રતિમાસ્વરૂપ, જિનબિંબો. ચૈત્ય એટલે ચિત્ત કે અંતઃકરણનો ભાવ, તે પ્રશસ્ત સમાધિ.

પ્રતિમાનો પ્રભાવ -

પ્ર.- ચૈત્ય પ્રતિમા ક્યા ચિત્તનો ભાવ છે ?

ઉ.- પ્રતિમા ચિત્તના ભાવ યાને પ્રશસ્ત સમાધિનો ઉત્પાદક છે, ભાવનું કારણ છે, અને કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર થઈ શકે છે; દા. ત. કોઈને જીવન ટકાવનું કારણ દૂધ હોય તો એ કહે છે, 'દૂધ જ મારું જીવન છે;' આમ કારણભૂત દૂધને કાર્ય 'જીવન' શબ્દથી સંબોધ્યું. એમ કહીં ચિત્તના પ્રશસ્ત સમાધિભાવની કારણભૂત પ્રતિમાને કાર્ય ચિત્તભાવ 'ચૈત્ય' શબ્દથી સંબોધાય છે. તાત્પર્ય અરિહંત દેવોની

પ્રતિમાઓ ચિત્તને સુંદર સમાધિ અર્થાત્ પ્રશસ્ય સ્વસ્થતા ઉત્પન્ન કરે છે માટે એને અર્હત્-ચૈત્ય કહે છે. વિલાસી હાવભાવવાળી સ્ત્રીનું ચિત્ર જોતાં જો રાગ થઈ આવે છે, તો વીતરાગ અને વિશ્વદયાળુ ભગવાનની પ્રશાંત મનોહર મુદ્રાવાળી પ્રતિમા જોતાં વૈરાગ્ય, સંવેગ, સમાધિ ઉત્પન્ન થાય એ સહજ છે. માણસને દર્શન શ્રવણની તો ભારે અસર થાય છે ! એટલે વીતરાગની પ્રતિમાના દર્શનથી નિર્મળ સમાધિનો લાભ શક્ય છે. ત્યા 'પ્રતિમા તો પથ્થર છે, એનાથી કોઈ લાભ નથી,...' ઈત્યાદિ બોલવું-માનવું એ મહાઅજ્ઞાન દશા છે. ભગવાનની પ્રશમરસનિમગ્ન મૂર્તિનાં દર્શન ભગવાનના પ્રશમરસ ભરેલા જીવન ચારિત્ર-ગુણો વગેરે યાદ આવે, એ તરફ દિલમાં અનુમોદના અને અભિલાષાની ઊર્મિઓ ઉછળવા લાગે, એ શું જેવો તેવો લાભ છે ? તો એવી પ્રતિમાના પૂજન વખતે એ ગુણોનાં પૂજન અને એ ઉપકારીને હૃદયાંજલિના અર્પણ સક્રિય રીતે કર્યાનું લાગે, એ પણ ક્યાં કમ લાભ છે ? ત્યાં મૂર્તિપૂજાનું ખંડન કરવું એ બાળ જીવોથી લભ્ય આવા મહાન લાભોનાં ઉપાર્જન સામે બળવો છે. ગુણોપાર્જન સામે બળવા જેવું જગતમાં કોઈ બીજું ભયંકર પાપ-કૃત્ય હશે ?

હવે **'કરેમિ' પદનો અર્થ**- 'હું કરું છું.' આજની સંસ્કૃત ભાષા શિખવનારી ચોપડીઓમાં 'હું' પહેલો પુરુષ, 'તું' બીજો પુરુષ અને 'તે' ત્રીજો પુરુષ ગણાય છે, પણ પ્રાચીન સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વ્યાકરણોના હિસાબે 'તે' એ પહેલો પુરુષ, 'તું' બીજો પુરુષ અને 'હું' એ ત્રીજો યાને ઉત્તમ પુરુષ ગણાય છે; તે એકવચનમાં, 'હું' નો બહુવચનમાં 'અમે' પ્રયોગ થાય, પ્રસ્તુતમાં ઉત્તમ પુરુષ એકવચન બતાવવાથી કાઉસ્સગ્ગ કરનાર પોતાનો સ્વીકાર દેખાડે છે કે 'હું કરું છું'.

કાયોત્સર્ગ એટલે -

કરવાનું શું ? 'કાઉસ્સગ્ગ' અર્થાત્ કાયોત્સર્ગ. કાયા એટલે શરીર; અને ઉત્સર્ગ એટલે ત્યાગ; પરંતુ ત્યાગ સામાન્ય નહિ, કિન્તુ આગારવાળી કાયાનો સ્થાન-મૌન-ધ્યાન સિવાયની ક્રિયાના સંબંધના હિસાબે ત્યાગ. અહીં 'આગાર' પ્રાકૃત શબ્દ છે; એનો અર્થ આકાર (આકૃતિ) અથવા અપવાદ થાય. આકાર એટલે કાયો-ત્સર્ગને યોગ્ય જિનમુદ્રાની આકૃતિ. અપવાદ એટલે આમ કાયાની હિલચાલ બંધ થતાં શ્વાસોચ્છ્વાસ, ખાંસી વગેરે સહજ ભાવે થતી ક્રિયા ચાલુ રહેવાની છૂટ. આ આકૃતિ અપવાદવાળી કાયાનો ત્યાગ એટલે કે એમાં કોઈ ક્રિયા કરવાની નહિ, સિવાય સ્થાન એટલે કે જિનમુદ્રાએ હાથ લટકતા રાખી ઊભા રહેવાની ક્રિયા, મૌન

રાખવારૂપી ક્રિયા, અને ધ્યાન જે નક્કી કર્યું હોય તેની માનસિક ક્રિયા, આ ત્રણનો ત્યાગ નહિ, બાકીની ક્રિયાનો ત્યાગ, બાકીની ક્રિયાની અપેક્ષાએ કાયાનો ત્યાગ. અલબત એમાં ઉક્ત આગાર-અપવાદની ક્રિયા સંભવે.

'વંદણ' એટલે વંદન, નમસ્કાર, અભિવાદન, એમાં કાયા, વચન અને મનની પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ આવે. કાયાની પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ એટલે બે હાથની જોડેલી અંજલિ મુખ આગળ રાખી માથું નમેલું કરવું તે. વચનની પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ એટલે 'નમો જિણાણં', 'નમો વીયરાગાણં' 'અર્હં નમઃ' વગેરે બોલવું તે અથવા અરિહંતની સ્તુતિ શ્લોક બોલાય તે. મનની પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ એટલે જેને નમસ્કાર કરવો છે તે 'અરિહંત' ઉત્કૃષ્ટ છે-પોતે અપકૃષ્ટ છે, નીચો છે,' એવા ખ્યાલપૂર્વક અરિહંત પ્રત્યે અત્યંત બહુમાન સાથે એમના ઉચ્ચ ગુણોનું આકર્ષણ-અનુમોદન.

નિમિત્તનું પ્રણિધાન જરૂરી :-

કાયોત્સર્ગ માટે આ સૂત્ર બોલતાં એ વંદનાદિફળનું પ્રણિધાન થવું જોઈએ કે 'હું આ ફળ માટે કાયોત્સર્ગ કરું છું.' ઉદ્દેશના લક્ષ વિનાની પ્રવૃત્તિનું મૂલ્ય અલ્પ ઠરે છે. વળી અહીં તો સૂત્રે જ ઉદ્દેશ બતાવ્યો છે. એનો જો ખ્યાલ ન રહે તો સૂત્રો-ચ્ચારણ અર્થના ઉપયોગ વિનાનું કરવાથી દ્રવ્યક્રિયા થાય, ભાવક્રિયા નહિ, માત્ર પોપટપાઠ થાય, પણ પોતાના દિલને અડે-આભડે એવું થાય નહિ.

કાઉસ્સગ્ગથી લોટરી લાગે છે, માટે જોમ :- ત્યારે જો લક્ષ રાખવામાં આવે કે-'મારે આ પ્રયોજનાર્થે કાયોત્સર્ગ કરવાનો છે' તો કાયોત્સર્ગમાં જોમ આવે છે, કેમકે કાયોત્સર્ગ તો માત્ર એક નવકારના ચિંતન જેટલો જ છે ! અને પાછું એક દમડી પણ ખરચવાની નથી ! કે બીજી કોઈ તેવી મહેનત મજૂરી યા તેવો મોટો સમય વ્યય નથી, અને છતાં એક જ નવકારના કાયોત્સર્ગથી વંદનફળ, પૂજનફળ વગેરે મળવાનું છે ! એ મોટી લોટરી લાગવા જેવું છે, તો પછી કાયોત્સર્ગમાં જોમ કેમ ન આવે ? મનને થાય કે 'મારા નાથ મહાવીર પ્રભુએ તો ઘોર ઉપસર્ગ-પરીસહમાં પણ રાત્રિની રાત્રિઓ કાઉસ્સગ્ગમાં કાઢી ! તો હું આટલો કાઉસ્સગ્ગ તો એમના રાહે એકતાન બની કેમ ન કરું ?' લોગસ્સ પછી 'સવ્વલોએ અરિહંત ચેઈયાણં' માં તો વળી સમસ્ત લોકના જિનબિંબોને ભવ્ય જીવો જે વંદન કરે છે. એમ **'પૂયણ, સક્કાર'** માં જે ઊંચા બહુમાનથી કિંમતી દ્રવ્યો ખરચીને વિશ્વના જિન-ભક્તો પૂજાસત્કાર કરે છે, એનું ફળ આ માત્ર એક નાના કાયોત્સર્ગથી મળવાનું છે ! તો એમાં મહાઉલ્લાસપૂર્વક ચિત્ત બરાબર લગાઉં.' એમ જોમ કેમ ન આવે ?

'પૂયણવત્તિયાએ' એટલે પૂજનના નિમિત્તે, પૂજન ફળ માટે. પૂજન એટલે દૂધ-કેશર-ચંદન-કસ્તૂરી વગેરેથી કરાતા અભિષેક-તિલક-વિલેપનાદિ અને પુષ્પ-પુષ્પહાર આદિથી કરવામાં આવતી શોભા.

'સક્કારવત્તિયાએ' એટલે સત્કાર-ફળ માટે. સત્કાર એટલે ઉત્તમ વસ્ત્ર-ચંદરવા-મુગટાદિ આભૂષણ, વરખ-બાદલું વગેરેથી કરાતી પૂજા. સાધુ પૂજા ન કરે - પૂજન-સત્કાર એ તો દ્રવ્યસ્તવ છે, સાધુને એનો નિષેધ છે. શાસ્ત્ર કહે છે **'कसिणसंजमविऊ पुप्फाईयं न इच्छन्ति'** સંપૂર્ણ સર્વવિરતિ ચારિત્રવાળા પુષ્પાદિકને ઇચ્છે પણ નહિ તો અડીને પૂજા કરવાની વાત જ શી ? સાધુ તો સર્વ સાવદ્ય આરંભ-પરિગ્રહના 'મન-વચન-કાયાથી કરું નહિ, કરાવું નહિ, અનુમોદું નહિ' એ રીતે ત્યાગી હોય છે, પછી એ સચિત્ત પુષ્પાદિથી પૂજા કેવી રીતે કરી શકે ? અથવા અચિત્ત પણ કેશર, વસ્ત્રાભરણના પરિગ્રહ વિના એમને એનાથી પૂજન-સત્કાર ક્યાંથી હોય ?

ગૃહસ્થ જીવનમાં દ્રવ્યસ્તવ મુખ્ય -

ત્યારે શ્રાવકને અલબત્ત અનુમોદન હોય, પરંતુ ત્યાંય એ સ્વયં પૂજન-સત્કાર તો કરે જ છે, તો પછી હવે એને કાયોત્સર્ગનું શું પ્રયોજન ?

અગર કહો-'સ્વયં પૂજનાદિ ન કરનારો કાયોત્સર્ગ કરે,

તો એ પણ ઠીક નથી, કેમકે શ્રાવક જીવનમાં તો જિનપૂજન-સત્કાર જ મુખ્ય હોય છે, ઇતર ગૃહસ્થની જેમ રંગરાગ-પરિગ્રહ મુખ્ય નહિ. એટલે જો પોતે શ્રાવક છે, જિનનો ભક્ત છે, તો જિનની પૂજા સત્કાર કર્યા વિના રહી શકે નહિ. ધનવ્યયથી જો વિષયભોગ કરે છે, તો શું જિન પૂજા ન કરે ? જિનપૂજા તો એ પહેલી કરે, કેમકે એ ખરું તત્ત્વ જિનપૂજામાં જુએ છે, શરીર પોષણ કે વિષયભોગમાં નહિ. કારણ એ છે કે એ જુએ છે કે, 'એક તો, અસદ્ આરંભસમારંભાદિ પાપભર્યા જીવનમાં જિનપૂજા-સત્કારાદિમાં રોકાયાથી એટલો કાળ, એ અસદ્ આરંભાદિથી બચાય છે. તેમજ બીજું એ, કે સ્વમોહમાં કે મોહાંધ સમાસ્નેહીનાં પોષણમાં ખરચાનારી લક્ષ્મીમાંથી સર્વોત્તમ પાત્ર શ્રી જિનની પૂજામાં વપરાય તે જ લેખે લાગે છે. તાત્પર્ય, જિનપૂજામાં જ જીવનની સાર્થકતા દેખે છે.

અગર 'કહો-દ્રવ્યપૂજા કરતાં ભાવપૂજા પ્રધાન છે, તો જિનની પ્રધાન નિરવદ્ય ભાવપૂજા કરી શકે ને ? ધન ખર્ચીને ગૌણ દ્રવ્યપૂજા કરવાથી શું ?

શ્રાવક જિનપૂજા-વિભવબુદ્ધિ :-

એનો ઉત્તર એ છે કે દ્રવ્યવ્યયથી થતી સદ્ આરંભરૂપ દ્રવ્યપૂજાની ઉપેક્ષા કરીને એને ભાવપૂજા કરવા જોગું બળવાન હૃદય નથી, કેમકે એને સંસારમાં તો દ્રવ્ય ખર્ચીને અસદ્ આરંભો કરવા જ છે, અને તેથી જ એ તેવા તેવા અસદ્ ભાવથી ભાવિત બન્યો રહે છે. તો એમ અસદ્ આરંભથી જ અસદ્ ભાવમાં ઝીલવા ટેવા-યેલો એ જો અહીં સદ્ આરંભ નહિ કરે તો સદ્ભાવ આવશે ક્યાંથી ? વળી જો ધન-ખર્ચના ભયથી દ્રવ્યસ્તવ ટાળે છે, તો એમાં સંસારવર્ધક મમત્વ-મૂર્ચ્છા પોષાઈ રહી છે, જિનભક્તિને બદલે ધનને વધુ કિંમતી સમજવાની કુમતિ એને પીડી રહી છે. ખરી રીતે તો જિનનો ભક્ત શ્રાવક **'જિણપૂયા વિભવબુદ્ધિ'** હોય અર્થાત્ જિનપૂ-જાને જ સાચો વૈભવ સમજનારો હોય. 'ધર્મ કિંમતી, ધન નહિ; ધર્મ એ ધન, ધન એ ધન નહિ. તિજોરીમાં પૂરાયેલા પચાસ હજાર એ સંપત્તિ નહિ, વીતરાગના ખોળે ધર્યા એ જ ખરેખર સંપત્તિ. જિનભક્તિમાંથી ધન બચાવ્યું, એ તો ગુમાવ્યા બરા-બર, જિનભક્તિમાં ખરચ્યું એ જ ખરેખર બચાવી લીધું ગણાય,' આવી એની સજ્જડ માન્યતા હોય, કારણ કે એ સમજે છે કે પાસે રહેલી લક્ષ્મી એ તો સંગ્રહમૂર્ચ્છા, અભિમાન, સાંસારિક ષટ્કાયહિંસા, અને ભોગવિલાસ દ્વારા પાપની વિપત્તિ વધા-રનારી છે, એને સંપત્તિ કેમ કહેવાય ? લક્ષ્મી લઈને જંગલમાંથી પસાર થતાં જો એના જ કારણે લૂંટારાના હાથે ગળું કપાવાનું થાય તો એ લક્ષ્મીને તારક કેમ ગણાય ? એ તો મારક જ બની ! સંપત્તિ નહિ, વિપત્તિ બની ! એમ સંસારરૂપી અટવીમાંથી પસાર થતાં પણ ધન અંગે એવું જ છે. ધનના જ કારણે મહામૂર્ચ્છા-કષાયો-હિંસાદિ પાપો દ્વારા અનેક જન્મ-મરણ સર્જાય છે. હા, એના દ્વારા ખૂબ ખૂબ જિનભક્તિ કરી તો એ મહાપુણ્ય-સંપત્તિરૂપ બની જાય. એને એવી બનાવનાર જિનપૂજા છે, માટે જિનપૂજા એ સાચી સંપત્તિ છે.

સાધુને પૂજાની અનુમતિને લીધે કાયોત્સર્ગ :-

(૧) સામાન્યથી કાયોત્સર્ગ-સૂત્રનો વિષય સાધુ અને શ્રાવક બંનેય છે. (૨) સૂત્ર વંદનપૂજન અર્થાત્ દ્રવ્યસ્તવના લાભાર્થે કાયોત્સર્ગનું છે, અને દ્રવ્યસ્તવ આમ તો વિશેષરૂપે કરણ, કરાવણ, અનુમોદન એમ ત્રણ રૂપે હોય, પરંતુ અહીં સામાન્યથી દ્રવ્યસ્તવ, લઈએ તો તે સાધુને પણ છે; અને શ્રાવકને પણ છે, કેમ કે જો કે સાધુને કરણરૂપ અર્થાત્ જાતે કરવારૂપ દ્રવ્યસ્તવને આશ્રીને નિષેધ છે કે 'સાધુથી દ્રવ્યસ્તવ કરાય નહિ,' કિન્તુ સામાન્યથી નિષેધ નથી કે કોઈ પણ રૂપે

દ્રવ્યસ્તવ ન કરાય, કેમકે અનુમતિ યાને અનુમોદન રૂપે કરી શકાય છે, કરે જ છે. દેખાય છે કે ભગવાનની સારી પૂજા કે સત્કાર થતો કે થયેલો જોઈને સાધુને હર્ષ થાય છે, મોંમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી પડે છે કે 'વાહ ! કેવી સરસ પૂજા !' અવિરતિમાં પડેલાને પણ જન્મ્યાનું આટલું જિનપૂજનરૂપી ફળ સુંદર છે !' આવા ઉદ્ગાર ક્યારે નીકળે ? હૃદયમાં પૂજા-સત્કાર પર હર્ષ થયો હોય ત્યારે. એ હર્ષ પૂજાદિના અનુમોદનરૂપ છે. ઉક્ત શબ્દોરૂપી હેતુથી અનુમોદનનું અનુમાન થાય છે. તો સાધુને અનુમતિરૂપ દ્રવ્યસ્તવની અનુમોદના નિષિદ્ધ નહિ, વિહિત છે.

સાધુને દ્રવ્યસ્તવ માત્ર અનુમતિરૂપે જ નહિ, કિન્તુ કરાવવારૂપે પણ છે, કેમકે એનો ઉપદેશ દે છે, ભગવાનની પૂજા અને સત્કાર અંગે ઉપદેશ આવો દે છે, 'જિનપૂજા એ મહાન કર્તવ્ય છે. ગૃહસ્થે પોતાના કેશર, બરાસ, પુષ્પ, ધૂપ-દીપ, ઉત્તમ વસ્ત્ર આભૂષણ વગેરે યોજીને જિનભક્તિ અવશ્ય કરવી જોઈએ, કેમકે ભગવાન અરિહંત પરમાત્માને છોડીને બીજું કોઈ લક્ષ્મીનો વિનિયોગ કરવાનું વિશેષ સારું સ્થાન નથી. લક્ષ્મીનો સંયોગ તો વિનશ્વર છે, એક દિ' ઊડી જશે, પછી આવી ઉત્તમ સાધના નહિ થઈ શકે. વળી સ્વકીય દુન્યવી સ્વાર્થ, ષટ્કાય-સમારંભમય વ્યાપાર, ઇન્દ્રિય વિષયનો ક્ષણિક તુપ્તિકારક ઉપભોગ કે સંગ્રહ ઇત્યાદિમાં ખરચેલ અર્થ તો અનર્થરૂપ બને છે. જ્યારે ઉત્તમ રત્નપાત્ર જગદ્ગુરુની ભક્તિમાં યોજેલ લક્ષ્મી સમુદ્રમાં પડેલ જલબિંદુની જેમ અક્ષયલક્ષ્મી બને છે, અક્ષય અમર ફળ આપે છે.' સાધુએ આવો ઉપદેશ દઈ શ્રોતા ગૃહસ્થને પૂજા કરતા કરવા એ પૂજા કરવારૂપ છે.

પૂજાનો ઉપદેશ નિર્દોષ કેમ ?

પ્ર. સાધુએ તો જીવનભર સર્વસાવદ્ય (પાપયુક્ત) વ્યાપારના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, અને દ્રવ્યસ્તવ તો પુષ્પાદિના આરંભરૂપ સાવદ્યપ્રવૃત્તિ છે, તો પછી એવી સાવદ્ય પ્રવૃત્તિના ઉપદેશ કરવા દ્વારા સાવદ્ય કરાવવાનું સાધુને યુક્તિયુક્ત કેમ ગણાય ?

ઉ. ઉપદેશ દ્વારા દ્રવ્યસ્તવ કરાવવાનું નિર્દોષ છે, કેમ કે એ આરંભયુક્ત દ્રવ્યસ્તવ કરતાં બીજાં મોટા ખેતી વગેરેના આરંભવિશેષોથી આત્માને નિવૃત્ત યાને બચેલો રાખે છે, અથવા આત્મામાંથી એ મોટા આરંભદોષોને અટકાવનાર બને છે, કેમકે જેટલો સમય ગૃહસ્થ અલ્પ આરંભવાળી દ્રવ્યસ્તવની પ્રવૃત્તિમાં રહે છે. એટલો સમય એ ખેતી વગેરે મહા આરંભવાળા પાપોથી દૂર રહે છે. ત્યારે અલ્પારંભ દ્વારા પણ જો મહારંભથી બચે તો એ સારું જ છે.

પ્ર. એમ તો સામાયિક કે જાપ-સ્વાધ્યાયમાં જ બેસે તો વધારે સારું ને ? કોઈ આરંભ જ નહિ.

ઉ. ઠીક છે, પરંતુ એમાં પરિગ્રહમૂર્ચ્છાથી કેવી રીતે બચવાનો ? તિજોરીની ચાવી તો ઠેકાણાસર રાખે છે ! લાખ-પચાસ હજાર રૂપિયા જેવો પરિગ્રહ બરાબર દબાવીને બેઠો છે ! એનું કેમ ? એ મૂર્ચ્છા શી રીતે ઓછી થવાની હતી ! અગર કહો-

પ્ર. 'સ્વાર્થમાં ખર્ચે તો ઓછી થાય ને ?'

ઉ. પણ એમાં તો બીજી બાજુ સ્વાર્થ, વિષયભોગ, કુટુંબમોહ, નવો લોભ, વગેરે લાભો પોષાશે, તેનું કેમ ?

પ્ર. તો દયાદાનમાં ખરચીને મૂર્ચ્છા ઓછી કરી શકે ને ? દ્રવ્યસ્તવનો જ આગ્રહ શા માટે ?

દ્રવ્યસ્તવના ૩ મહાન હેતુ -

ઉ. બરાબર, તો (૧) દાન માટે અરિહંત જેવું બીજું પાત્ર નથી. એ દાન શ્રેષ્ઠ વિનિયોગ છે. લક્ષ્મી અક્ષય થાય છે. વળી (૨) જિનની ભક્તિ કરવામાં કૃતજ્ઞતા જેવા મૌલિક ગુણનું પાલન પણ થાય છે, એ જબરદસ્ત લાભ છે. (૩) અર્હત્ પૂજન પ્રકાર એ આત્માને ઊંચા શુભ ભાવોથી ભાવિત કરવા માટે એક ભવ્ય આલંબન છે, અને તે સિદ્ધગિરિ પર કે અઠ્ઠાઈ મહોત્સવ યા સંઘયાત્રા વગેરેમાં તો અતિશય જોવા મળે છે. દ્રવ્યસ્તવ નહિ માનનારો શી રીતે ભાવિત થવાનો ? એ તો અસદ્ આલંબન અને અસત્ સાધનોથી અશુભ ભાવે ભાવિત બન્યો રહેવાનો ! પરમાત્માની, ભોગ આપીને, સુંદર પૂજા કરી હોય તો પરમાત્મા પર હૈયું નાચે, આંખ-નાચે, ડોળા ટગટગ જોયા જ કરે. જોયા જ કરે ! પછી પ્રભુને જાણે સાક્ષાત્ વિનંતી કરે, આત્મકથની કહે. દ્રવ્યસ્તવ અને મૂર્તિ ઉડાવનાર બિચારો આ બધું ક્યાંથી પામી શકે ? આંખ ક્યાં પટપટાવે ? હૈયું તો જેવું આલંબન, તેવું જ ભાવિત થવાનું.

પ્ર. 'તો ભલે ગૃહસ્થ માટે દ્રવ્યસ્તવ ઉચિત હોય, પરંતુ એ સાવદ્ય તો છે જ, તો પછી સાધુ એમાં કેમ જ પ્રર્વતાવી શકે ? એમાં તો એક સાવદ્યમાંથી છોડાવી બીજા સાવદ્યમાં ઘાલ્યા જેવું થાય !

ઉ. અહીં જરા વિવેક સમજવા જેવો છે. દ્રવ્યસ્તવમાં બે અંશ છે (૧) પ્રવૃત્તિ, (૨) નિવૃત્તિ, દ્રવ્યસ્તવ અંગેના અલ્પઆરંભમાં પ્રવૃત્તિ અને ખેતી વગેરેના મહાઆરંભથી નિવૃત્તિ, હવે સાધુને દ્રવ્યસ્તવના ઉપદેશમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર આ નિવૃત્તિ

અંશ છે. અર્થાત્ અલ્પારંભની પ્રવૃત્તિ નહિ, પણ મોટા આરંભની નિવૃત્તિ સાધુને આકર્ષીને ઉપદેશ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, ઉપદેશનો પ્રયોજક નિવૃત્તિરૂપ અંશ છે ઉપદેશ દ્વારા દ્રવ્યસ્તવની પ્રવૃત્તિથી મહારંભની નિવૃત્તિ થાય છે.

નાગભયસુતાકર્ષણનું દૃષ્ટાન્ત : કોઈ એક સ્ત્રીએ પોતાના પ્રિય બાળ પુત્રને સુંદર રૂપે ઠઠારીને ઘરની બહાર રમવા મૂક્યો. છોકરો અતિ ચપળ અને અવિવેકી હોઈ આમતેમ રખડતો એક અતિ ખરખરાડી કિનારીવાળા એક કૂઈ જેવા ખાડામાં ઊતર્યો. અહીં માતાનો જીવ છે ને ? તે બે ઘડી બાદ 'પુત્રને કાંઈ અનર્થ તો નહિ થયો હોય,' એવી સંભાવનાથી જરા વિહ્વળ ચિત્તવાળી બની એને લેવા માટે નીકળી, અને શોધતી શોધતી એ ખાડાની જરા આગળ આવી, તો પુત્રને ખાડામાં રમતો જોયો. પરંતુ એની પાછળ એક ઉગ્ર કોપવાળો કાજળના સમૂહ જેવી કાળી કાયા-વાળો અને ખુલ્લી કરેલી અતિ બિહામણી સ્પષ્ટ ફણાવાળો નાગ નીકળી પડેલો જોયો. તેથી લાભાલાભ જોવામાં ચતુર સ્ત્રીને લાગ્યું કે 'ખરે જ ! આ નાગથી આ બાળકને મોટું નુકસાન થશે,' એટલે એણે ખાડામાં ઊતર્યા વિના તરત જ ઉપરથી નીચે હાથ લંબાવી પુત્રને બાવડેથી ઝાલીને ખાડામાંથી ઉપર ખેંચી લીધો. અલબત્ત તેમ કરતાં બાળકના શરીરે ખાડાની ખરબચડી બાજુઓ ઘસડવાથી ચામડીને સહેજ ઉઝરડા પડ્યા અને પીડા થઈ, છતાં કોઈ એમ નથી કહેતું કે 'માતા થઈને આવા ઉઝરડા પડાય ?' ત્યાં તો સાપથી બચાવ્યાનું જ જોવાય છે. તો પછી અહીં કેમ કહેવાય કે 'હેં ? સાધુ થઈને આવા આવા આરંભવાળા દ્રવ્યસ્તવનો ઉપદેશ કરાય ?' ત્યાં તો મહારંભથી બચાવવાનું જ જોવું જોઈએ.

માતાનો આશય :- જેવી રીતે બાળકને સર્પદંશના મોટા અનર્થથી બચાવવા માટે ઘસડી ખેંચવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય ન જોનારી માતા, પુત્રને લેશ માત્ર પીડા નહિ ઈચ્છનારી છતાં, ઘસડવાનું કરે એમાં દોષિત નથી ગણાતી, કેમકે આશય પવિત્ર છે, એવી રીતે સાધુ સર્વથા સાવદ્યના ત્યાગી છતાં ગૃહસ્થને પરિગ્રહમૂર્ચ્છા અને મોટા ખેતી આદિના મહારંભ સમારંભથી બચાવવા માટે દ્રવ્યસ્તવથી બીજો કોઈ ઉપાય ન જુએ તેથી દ્રવ્યસ્તવનો ઉપદેશ કરે, એમાં દોષપાત્ર નથી, કેમકે આશય વિશુદ્ધ યાને અલ્પારંભની પીડા કરવાનો નહિ પણ મહારંભથી બચા-વવાનો છે.

સ્વરૂપ હિંસાઃ કાંટા કાઢવાનું દૃષ્ટાન્ત :- એટલા જ માટે ગૃહસ્થને દ્રવ્યસ્ત-વમાં થતો આરંભ 'સ્વરૂપહિંસા' ગણાય છે. માત્ર દેખીતું સ્વરૂપ હિંસાનું એટલું જ,

બાકી હિંસાનો ભાવ અને ફળ નહિ. દા.ત. પગમાં ઊંડો પેઠેલો કાંટો કાઢનારને અંદર સહેજ કોચવું પડે છે, એ સ્વરૂપ હિંસાનું છે, પરંતુ તેમાં વસ્તુગત્યા હિંસાનો ભાવ નથી, કે હિંસાનું ફળ પાપ નથી આવતું, ઊલટું કાંટો કાઢી શાતા આપવાનું પુણ્ય મળે છે. એવું દ્રવ્યસ્તવમાં છે. આ રીતે જ્યારે સાધુને કાંટો કાઢી શાતા આપવાનું પુણ્ય મળે છે. એવું દ્રવ્યસ્તવમાં છે. આ રીતે જ્યારે સાધુને ઉપદેશ દ્વારા દ્રવ્યસ્તવ જિનપૂજા કરાવવાનું અને જિનપૂજા પરના હર્ષ દ્વારા એની અનુમોદના કરવાનું સિદ્ધ છે, તો સહેજે કાયોત્સર્ગથી સાધુ પૂજા-સત્કારનું ફળ પ્રાપ્ત કરવા કાયોત્સર્ગ કરતા હોય છે, એટલે એ આ 'અરિહંત ચેઇયાણં' વગેરે સૂત્રનો અવિષય નથી, સૂત્ર એમના માટે પણ છે જ. સારાંશ, સાધુ પૂજા કરાવવા અર્થે ઉપદેશ કરે અને અનુમોદના અર્થે કાયોત્સર્ગ કરે.

શ્રાવક પૂજાના અસંતોષથી કાયોત્સર્ગ કરે :-

ત્યારે શ્રાવક અલબત્ત સ્વયં પૂજા-સત્કાર કરે જ છે, છતાં એના દિલમાં પરમાત્માની ભક્તિનો ભાવોલ્લાસ ઊછળતો હોય છે, તેથી પૂજા-સત્કારના અધિકાધિક સંપાદન માટે કાયોત્સર્ગ કરે છે, અને તે માટે 'અરિહંત ચેઇયાણં' સૂત્ર બોલે છે, એટલે શ્રાવક પણ આ સૂત્રનો વિષય છે એને જિનેન્દ્રદેવની પૂજા અને સત્કાર ગમે તેટલા કરવા છતાં એનો સંતોષ નથી કે 'બસ, હવે આટલા પૂજા-સત્કાર પૂરતા થઈ ગયા.' એનો શ્રાવક ધર્મ જ એવો છે કે એમાં જિનપૂજા-સત્કારની ઉત્કટ આકાંક્ષા સદા રહેતી હોવાથી હમેશા એના અસંતોષનો જ સ્વભાવ હોય છે.

શ્રાવકપણાની પારાશીશી :- સારાંશ જિનપૂજા સત્કારની લાલસા જો બંધ થઇ, અને તૃપ્તિ આવી ગઈ, તો મનને સમજવું પડે કે શ્રાવકપણાનો આત્મપરિણામ વધતા અટકી ગયો કે પાછો પડી ગયો ! જિનપૂજા-સત્કારની સદા ઉછળતી લાલસા દેશવિરતિ-પરિણામને ઝળકતો-વિકસતો રાખે છે. આ લાલસા એ પારાશીશી છે, અંતરાત્માને બતાવે છે કે કેવુંક શ્રાવકપણું છે ! 'જે જિનેન્દ્ર અરિહંતદેવના અતિશય ઉપકારે તો માનવસદ્‌ગતિ, અન્યાન્ય વિશિષ્ટ પુણ્ય સામગ્રી અને નિર્દોષ ધર્મશાસન મળ્યું, ને હજી ભવિષ્યમાં જેમના ઉપકારે જ આગળ વધવાનું છે, એમની પોતાના દ્રવ્યવ્યયથી પૂજા-કરવી એ તો માનવજીવનનો મહાન સાર છે,' એમ સમજનારો એ પૂજા-સત્કારના લાભ માટે સદા ઉત્કંઠિત હોય. દુનિયામાં મહાઉપકારીના સત્તર જાતના સત્કાર કરવા મન સદા તૈયાર હોય છે, દા.ત. પેલો ઘરેથી ચા પીને આવ્યો હોય છતાંય આગ્રહ થાય 'લો શેઠ સાહેબ ! ચા પીઓ',

પાછું એના પર પણ બીજા સત્કાર કરવાની ઇચ્છા બની રહેલી હોય, તો પછી આત્માના તારણહાર ત્રિલોકનાથનાં પૂજન-સત્કાર માટે અખંડ ઇચ્છા ન બની રહે ?

જિનપૂજાની લાલસાનું કારણ ઓચિત્ય :- શ્રાવકપણાની પરિણતિ સાથે જિન-પૂજા-સત્કારની લાલસા વશાઈ જવાનું કારણ એ છે કે શ્રાવકપણામાં પોતાની અવસ્થાને ઉચિત અનુરૂપ પ્રવૃત્તિ કરવાનું પ્રધાન બની રહે છે. શ્રાવક-અવસ્થાને અજવાળનાર, સફળ કરનાર ઉચિત પ્રવૃત્તિને પ્રધાન સ્થાન સહેજે અપાય છે અને પૃથ્વીકાયાદિ જીવોની વિરાધનામાં બેઠેલ શ્રાવકને આ પૂજા-સત્કારની પ્રવૃત્તિ ઉચિત પ્રવૃત્તિ છે, એટલે એ પ્રધાન રહીને એની લાલસા બની રહે એ સહજ છે.

પ્ર. પૂજામાં તો પૃથ્વીકાયાદિ જીવોની વિરાધના થાય છે. પછી એ ઉચિત પ્રવૃત્તિ કેમ ? ઉચિત તો અહિંસાની પ્રવૃત્તિ કે હિંસાની ?

ઉ. જરૂર, સર્વથા અહિંસાની પ્રવૃત્તિ ઉચિત છે, પરંતુ એ તો બધી જ હિંસા-પ્રવૃત્તિ છૂટે ત્યારે જ બને ને ? એ છોડવા માટે વિવેક કરવો પડશે. વિવેક આ, કે હિંસા-આરંભોની પ્રવૃત્તિ બે જાતની (૧) અસદ્ આરંભની પ્રવૃત્તિ, અને (૨) સદ્ આરંભની પ્રવૃત્તિ. હવે જ્યારે હજી ગૃહસ્થજીવન હોઈને અસદ્ આરંભની પ્રવૃત્તિમાં બેઠો જ છે, તો એમાંથી બચવા જિનભક્તિ નિમિત્ત પૂજા-સત્કારની સદ્આરંભની પ્રવૃત્તિ કરવી જ જોઈએ.

પ્ર. પરંતુ પૃથ્વીકાયાદિની વિરાધના તો જિનપૂજામાં પણ થાય જ છે, તો એને સદ્ આરંભ કેમ કહો છો ?

ઉ. એ સદ્ આરંભ આજ્ઞામૃતના યોગે છે, અર્થાત્ આપ્ત પુરુષોની આજ્ઞા છે, આદેશ છે કે **जिनभवनं जिनबिम्बं जिनपूजां जिनमतं च यः कुर्यात् ।**

तस्य नरामरशिवसुखफलानि करपल्लवस्थानि ॥

અર્થાત્-'જિનમંદિર, જિનમૂર્તિ, જિનપૂજા અને જિનાજ્ઞાપાલન જે કરે તેને મનુષ્ય, દેવ અને મોક્ષના સાધનરૂપી ફળ હસ્તગત બને છે.' આજ્ઞા 'અમૃત' છે, અજર-અમરભાવ કરનારી છે માટે એને આજ્ઞામૃત કહેવાય. એના સંબંધથી જિન-પૂજા વિહિત બને છે, સદ્ આરંભરૂપ બને છે. પ્રશ્ન થાય કે,

પ્ર. આજ્ઞા પૃથ્વીઆદિનાં આરંભનાં વિધાનની શા માટે ?

ઉ. એ સદ્આરંભના સમયે ઇન્દ્રિય-વિષયો માટેના અસત્ અસુંદર આરં-ભનું નિવારણ યાને એ આરંભમાંથી આત્માનો બચાવ થતો હોવાથી આજ્ઞા એવા સદ્ આરંભનું વિધાન કરે એ યોગ્ય જ છે.

દ્વિવિધ આજ્ઞા, ભાવસ્તવ ઉચ્ચ : સ્તવ બે પ્રકારે (૧) દ્રવ્યસ્તવ (૨) ભાવ-સ્તવ. ભાવસ્તવ એટલે અસલી પારમાર્થિક સ્તવ-સ્તુતિ, શુદ્ધ સાધુ ધર્મ. કારણ અરિહંતના સ્તવનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ એ છે કે એમની આજ્ઞાનું અક્ષરશઃ પાલન કરાય. આજ્ઞા બે. (૧) નિષેધ આજ્ઞા અને (૨) વિધિ આજ્ઞા. દા.ત. 'હિંસાદિ ન કર્તવ્યમ્' એ નિષેધાજ્ઞા, 'તપોધ્યાનાદિ કર્તવ્યમ્' એ વિધિ આજ્ઞા. આ બંનેનું સર્વાંશે પાલન, એ ભાવસ્તવ. એ સર્વવિરતિ ચારિત્ર્યવાળા સાધુ જીવનમાં બની શકે, કેમકે એમાં સૂક્ષ્મ પણ હિંસા, જૂઠ વગેરે કોઈ પણ નિષિદ્ધ બાબતનું સેવન મન-વચન-કાયાથી કરવા-કરાવવા અનુમોદવાસ્વરૂપ નથી, અને તપ સેવવાનો છે, તથા ધ્યાન એટલે ક્રિયા-સ્વાધ્યાયાદિ સકલ સાધુચર્યામાં એકાગ્રતા સાધ્યે જવાની છે. આવા સર્વાંશ આજ્ઞાપાલનથી વધીને બીજી કઈ ઊંચી સ્તવના હોઈ શકે ? આ ન હોય અને લાખ શું કરોડ રૂપિયાનું ઝવેરાત ભગવાનને ચઢાવી દે તોય તે ઉચ્ચસ્તવના ઘરનું ન બની શકે. એ તો જેમ પુત્ર વેપાર પર ધ્યાન પૂરું રાખવાની બાપની આજ્ઞા ન પાળતાં બાપને મેવા-પક્વાન જમાડવા કરવા વગેરેની સેવા કરે, છતાં વ્યવહારિક રીતે એ ઉચ્ચ સેવા નથી. ઉચ્ચ સેવા તો બાપના કહ્યા મુજબ વેપાર-પર ધ્યાન રાખવાની છે. એમ અહીં ચારિત્ર-જીવનનો શુદ્ધ સાધુધર્મ એ ઉચ્ચ સ્તરના છે. વીતરાગની સ્તવના ઉપાસના કરવાની છે તે વીતરાગ માટે નહિ, પણ આપણા હિત માટે. જેમાં આપણું ઉંચુ હિત થાય તે ઉંચી સ્તવના-ઉપાસના ગણાય. નિષ્પાપ સાધુધર્મથી ઉચ્ચ હિત થાય છે. માટે એ ઉચ્ચસ્તવ છે, ભાવસ્તવ છે.

દ્રવ્યસ્તવ એટલે 'દ્રવ્ય' અર્થાત્ યોગ્ય, ભાવસ્તવને યોગ્ય સ્તવ. જિનપૂજા-સત્કાર એ દ્રવ્યસ્તવ છે, કેમકે ભાવસ્તવ યાને શુદ્ધ સાધુધર્મને પેદા કરવા માટે એ યોગ્ય છે, કારણ છે. પરમ અહિંસક, પરમ અપરિગ્રહી અરિહંત પરમાત્માની પૂજા અને સત્કાર કરવામાં, અસદ્ આરંભોથી નિવૃત્ત થતો થતો, અને સ્વપરિગ્રહ ખર્ચી એની મૂર્ચ્છા ઉતારતો ઉતારતો, સાધુધર્મની અહિંસા-અપરિગ્રહતા તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યો છે, અરિહંતનું સક્રિય સ-ભોગ મમત્વ વધારતો વધારતો એમની ઉચ્ચ આજ્ઞા જીવનમાં સંપૂર્ણ ઉતારવા યોગ્ય બની રહ્યો છે. ભાવસ્તવને સાધવાના મનો-રથથી જ જિનપૂજા સત્કારરૂપ દ્રવ્યસ્તવ કરાય, એ જ ભાવસ્તવના હેતુ તરીકે ઇષ્ટ છે, પ્રધાન દ્રવ્યસ્તવ છે.

દ્રવ્યસ્તવમાં ભાવની અલ્પતા

પ્ર. જો એ પ્રધાન દ્રવ્યસ્તવ ઔચિત્યપ્રવૃત્તિ છે, અને આજ્ઞાનુસારી છે, તો એ

ભાવસ્તવ જ કેમ નહિ ? આજ્ઞાનુસારિતાના શુભ પરિણામ એ તો એમાં છે જ. કૃતજ્ઞતા-સેવા-ઉપાસનાનો ભાવ તો એમાં છે.

ઉ. અલબત્ત, ભાવ છે ખરો, પણ અપેક્ષાએ અલ્પ ભાવ છે, સર્વથા હિંસા-વિરતિની આજ્ઞાબદ્ધતાના ભાવની અપેક્ષાએ તુચ્છ, નજીવો ભાવ છે. માટે એ જિન-પૂજા સત્કાર ભાવસ્તવ નથી.

પ્ર. તો તો પછી અલ્પભાવના હિસાબે ગૃહસ્થને એ કાંઇ ખાસ ઉપયોગી નહિ રહે ?

ઉ. ના, એવું નથી. કૂવાના દૃષ્ટાંતથી દ્રવ્યસ્તવ પણ ઉપકાર માટે થતો હોવાથી ઉપયોગી છે, પછી ભલે દ્રવ્યસ્તવમાં કંઈક હિંસાનો દોષ છે.

કૂવાનું દૃષ્ટાંત : કોઈ પ્રવાસી તરસ્યો થાક્યો પાક્યો એક નદી આગળ આવ્યો. નદી સૂકાઈ ગઈ છે, એટલે એના ભાઠામાં ખાડો ખોદે છે. એમાં જો કે ખોદતાં શ્રમ વધે છે, ધૂળ-કાદવથી મેલ વધે છે, આ દોષોથી યુક્ત છતાં જે પાણી નીકળે છે એનાથી તૃષા મિટાવે છે, તેથી થાક પણ ઓછો થાય છે, અને મેલ પણ ધોઈ નાંખે છે. તો એને ખોદવાનું ખોટું નહિ, અનુપયોગી નહિ, પણ ગુણકારી, ઉપયોગી મનાય છે. કેમકે એ પોતાના અને પાછળથી ચિરકાળ કે કાળાનુસાર બીજાના પણ તૃષાદિનિવારણરૂપી ઉપકારને કરનારું બને છે.

દ્રવ્યસ્તવના લાભ : - એજ રીતે દ્રવ્યસ્તવ પૂજા-સત્કાર પણ ભવભ્રમણનો થાક, કષાયનો સંતાપ, કર્મનો મેલ અને વિષયતૃષ્ણાને ઓછી કરે છે, કેમકે એ અસદ્ આરંભનો દોષ ટાળી શુભ અધ્યવસાય ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી અશુભ કર્મની નિર્જરા (ક્ષય) અને શુભ પુણ્યકર્મના બંધનું કારણ બને છે. જેમ અશુભ ભાવ પાપ-બંધનું કારણ છે, તેમ શુભભાવ પાપક્ષય અને પુણ્યબંધનું કારણ છે. વળી દ્રવ્યસ્તવ ભાવસહિત કરતાં કરતાં વીતરાગ પરમાત્મા પ્રત્યે આકર્ષણ વધતું જાય છે, વીત-રાગભાવનું આકર્ષણ વધે છે, તેથી મનને એમ ઊલટું વધે કે 'શું કરવો છે આ આરંભ-મય સંસારને ? અને ત્યાગની કાયરતા શી છે ? માટે મૂક આ સંસાર. એમ જો પૂજામાં કંઈક આરંભ હતો, પણ એ હવે ક્રમે કરીને ઠેઠ સર્વ સાવદ્ય આરંભ છોડાવી મુનિ બનાવે છે.

અરિહંત સાથે મેળ ક્યારે જામે ? પરંતુ આ ક્યારે બન્યું ? દ્રવ્યસ્તવના પોતાના સાધનો લઈ વીતરાગની ભાવભરી ભક્તિ કરતાં કરતાં એમની સાથે હૈયાનો મેળ વધાર્યો ત્યારે. મહેમાનને પાણીનો પ્યાલો ય ન પાય તો એની સાથે

મેળ ક્યાંથી જામે ? પાણી જ નહિ, પણ કઢેલા દૂધનો કટોરો પાય તો સ્નેહ સંબંધ વધે છે. એમ અહીં મૂર્ચ્છા ઓછી કરી ઉત્તમ દ્રવ્યોને પ્રભુના ચરણે અર્પે, માન મૂકી પ્રભુની ભક્તિ, સન્માન કરે, તો તેથી વીતરાગ પ્રભુની નિકટ આવતો જાય. મૂર્ચ્છા અને અહંકાર એવા ને એવા જ ઊભા રહે તો આ નિકટતા ન થાય. એ માટે તો મૂર્ચ્છા ઉતારી ભોગ આપવો જોઈએ. તે પણ વીતરાગ પ્રભુ એટલે ઉત્તમોત્તમ સુપાત્ર, એમને સમર્પણ એ શ્રેષ્ઠ દાન, મહાધર્મ ! જેમ બીજ ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં વાવેલું ઊંચુ ફળ આપે, તેમ સંપત્તિનો સર્વોત્તમ પાત્રે વિનિયોગ એ ઉચ્ચ લાભ કરે જ. એમ કરવાનો માર્ગ દ્રવ્યસ્તવ છે. કોઈ કહે 'બીજે લાભ લઈ ભાવ વધારીએ તો ?' ના, સામે આદર્શ જેટલો ઊંચો તેટલો ઉલ્લાસ વધે. વળી ભાવોલ્લાસ જાગવા-વધવા આડે રહેલ મૂર્ચ્છાની દીવાલ દ્રવ્યાર્પણથી જ ખોખરી થાય. માટે દ્રવ્યસ્તવ કૂપદૃષ્ટાન્તથી ગુણકારી જ છે.

'સમ્માણવત્તિયાએ' એટલે સન્માનના નિમિત્તે અરિહંતનું સન્માન એટલે સ્તુતિ, સ્તોત્ર, ગીત વગેરે જેમાં અરિહંતના ગુણોનો ઉત્કર્ષ ગાવામાં આવતો હોય, એમના ગુણો કેવા ઉત્કૃષ્ટ છે, અનન્ય-અનુપમ છે, જગદોદ્ધારક છે, એની પ્રશંસા કરવામાં આવતી હોય. 'અરિહંત-ચૈત્યના, ભક્તગણથી કરાતાં, આ સન્માનના લાભના નિમિત્તે હું કાયોત્સર્ગ કરું છું' એ ભાવ છે.

અહીં સન્માનનો અર્થ 'માનસિક પ્રીતિવિશેષ' એમ અન્ય આચાર્યો કહે છે. સામાન્ય પ્રીતિ તો જગતમાં ઘણા સ્થાને હોય છે. પરંતુ જેમ પત્ની ઉપર વિશિષ્ટ પ્રીતિ હોય છે. તેમ અહીં અરિહંત પરમાત્મા ઉપર વિશિષ્ટ પ્રીતિ રાખવાની છે. એ પ્રીતિ પણ ભક્તિયુક્ત પ્રીતિ લેવાની છે, અર્થાત્ અરિહંત ઉપર અનન્ય ગૌરવ ધારણ કરવાવાળી અને શરણભાવવાળી એ પ્રીતિ એ પ્રીતિવિશેષ કહેવાય. પ્રીતિ-ભક્તિ તો અસ્ખલિત અને ઊછળતી જોઈએ'. 'મારા અરિહંત ! અનંત ગુણ, અનંત ઉપકાર, અનંત શક્તિભર્યા ! સર્વશ્રેષ્ઠ ! એક જ આરાધ્ય ! એક જ શરણ ! એક જ દાતા ! એમની કેવી પવિત્ર અને ઉત્તમ પૂજાદિ ક્રિયા !' એવા એવા ભાવ દ્વારા માનસિક વિકસ્વર પ્રીતિ-ભક્તિથી વંદન-પૂજન-સત્કાર રંગાયેલા હોય એ પહેલું જરૂરી છે.

'બોહિલાભ વત્તિયાએ' - હવે પ્રશ્ન એ છે કે વન્દન-પૂજન-સત્કાર-સન્માન શા નિમિત્તે યાને કયા પ્રયોજનથી કરવા ? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે 'બોહિલાભ-વત્તિયાએ' અર્થાત્ બોહિલાભના પ્રત્યયે=બોધિલાભના નિમિત્તે, (પૈસા, પ્રતિષ્ઠા,

પરિવાર પામવા-વધારવા માટે નહિ, કેમકે અંતિમ પ્રયોજન મોક્ષ એનાથી નહિ પણ બોધિલાભથી જ સિદ્ધ થાય છે. બાકી પૈસા ટકા તો ઊડી જનારી વસ્તુ છે.) બોધિલાભ એટલે જિનેશ્વરદેવે ફરમાવેલ ધર્મની પ્રાપ્તિ. એના માટે અરિહંત પ્રભુનાં વંદનાદિ કરાય તથા બોધિલાભના નિમિત્તે કાયોત્સર્ગ કરાય.

'નિરુવસગ્ગવત્તિયાએ' હવે આ બોધિલાભ શા માટે છે ?' એના ઉત્તરમાં 'નિરુવસગ્ગવત્તિયાએ' પદ કહે છે. યાને નિરુપસર્ગ નિમિત્તે. નિરુપસર્ગ એટલે મોક્ષ, કેમકે ત્યાં કોઈ જ જન્મ, મરણ વગેરે ઉપસર્ગ, ઉપદ્રવ નથી.

મોક્ષના ઉદ્દેશની શી જરૂર

પ્ર.-બોધિલાભથી મોક્ષ તો થવાનો જ છે, પછી મોક્ષના નિમિત્તે આ પ્રયત્ન શા માટે ?

ઉ. (૧) બોધિલાભ તો નીચેની કક્ષાનો મળે તો ય કાયોત્સર્ગનું ફળ તો આવી ગયું ગણાય, પરંતુ ઉત્કૃષ્ટતમ બોધિલાભ કોણ નક્કી કરી આપે ? એ નક્કી કરાવવા માટે અહીં મોક્ષ નિમિત્તનો અલગ નિર્દેશ કર્યો. એથી એ સૂચવ્યું કે ઠેઠ મોક્ષ સુધીનાં બોધિલાભનાં નિમિત્તે કાયોત્સર્ગ કરું છું. (૨) બીજું એ છે કે બોધિલાભ પ્રાપ્ત પણ થયો, કિન્તુ પછીથી આવરણ કર્મ એનો નાશ કરે એવો સંભવ છે. પરંતુ જો મોક્ષનું નિમિત્ત નક્કી કરી દીધું, તો એ નિમિત્તની અંતર્ગત એ પમાડનારા બોધિ-લાભને ક્ષાયિક અર્થાત્ અવિનાશી નિશ્ચિત કરી દીધો. (૩) તેમ એ પણ વસ્તુ છે કે અંતિમ ફળનું ય પ્રણિધાન જરૂરી છે, જેથી સર્વોચ્ચ સાધ્ય નજર સામે રહ્યાથી વચલા ફળથી કૃતકૃત્યતા ન મનાઈ જાય, માટે 'મોક્ષ નિમિત્તે' એમ કહ્યું. અહીં જિનવંદન-પૂજન-સત્કાર-સન્માન એ બોધિલાભ અને તે ઠેઠ મોક્ષ સુધીના માટે હોવાનું કહી આ જિનવંદનાદિનો પ્રયત્ન પણ ખાસ આવશ્યક છે, માટે એ ખૂબ ખૂબ સેવતાં રહેવું જોઈએ.

કાયોત્સર્ગનાં સાધન શ્રદ્ધાદિ :- વંદનથી માંડી નિરુપસર્ગ મોક્ષ સુધી કાયો-ત્સર્ગનાં છ નિમિત્ત યાને ઉદ્દેશ બતાવ્યાં, પરંતુ ક્રિયામાં એકલા શુદ્ધ ઉદ્દેશથી ચાલે નહિ, સાધનની શુદ્ધિ પણ જોઈએ. તેથી હવે કાયોત્સર્ગના શ્રદ્ધાદિ પાંચ શુદ્ધ સાધન બતાવવામાં આવે છે. કેમકે શુદ્ધ ઉદ્દેશથી કાયોત્સર્ગ કરાય, પરંતુ જો એ કરનારો શ્રદ્ધાદિ સામગ્રી વિનાનો હોય તો એનો કાયોત્સર્ગ એ ઇચ્છિત વસ્તુને સિદ્ધ કરી આપવા સમર્થ નથી. એટલા માટે અહીં સૂત્રમાં કહે છે :-

'सद्धाए, मेहाए, धिइए, धारणाए, अणुप्पेहाए वड्ढमाणीए ठामि काउस्सग्गं ।' અર્થાત્ વધતી જતી શ્રદ્ધાથી, મેધાથી, ધૃતિથી, ધારણાથી અને અનુપ્રેક્ષાથી કાયોત્સર્ગમાં રહું છું. આ સૂચવે છે કે ગમે તેવા ઢંગનાં કાયોત્સર્ગથી ફળ ન નીપજે, એવા હજારો કાયોત્સર્ગ થાય તો યે શું ? નિષ્ફળ. કાયોત્સર્ગ એ મહાન કર્મનિર્જરા કરાવનાર અભ્યન્તર તપમાંનો છેલ્લો શ્રેષ્ઠ પ્રકાર છે.-એ ઢંગસર કરવો જોઈએ. એના માટે અહીં શ્રદ્ધા, મેધા વગેરેને અત્યંત જરૂરી સાધન બતાવ્યા. સાધન એટલે ઘડો બનવામાં ચાકડાની જેમ કાયોત્સર્ગ નીપજવામાં શ્રદ્ધાદિ સાથે જ જોઈએ.

૧ લું સાધન શ્રદ્ધા :-

શ્રદ્ધા=ચિત્તપ્રસાદ :-

શ્રદ્ધા એટલે સ્વતઃ ઈચ્છા - કાયોત્સર્ગ

(૧) કોઈના બળાત્કારથી નહિ.

(૨) દુન્યવી સુખ-સન્માનની આશંસાથી નહિ.

(૩) ગતાનુગતિકતાથી એટલે કે 'બધા ઝુકાવે છે તો આપણેય ઝુકાવો' યા 'રાબેતા મુજબ કર્યે રાખો,' એમ નહિ.

(૪) કોઈના પર દ્વેષ કે રીસથી નહિ.

(૫) 'એને શું આવડે ? હું બતાવી દઉં કે કાયોત્સર્ગ આમ થાય' એવા કોઈ અભિમાનથી નહિ.

(૬) કોઈ કામથી બચવા 'ચાલો બેસો, કાયોત્સર્ગમાં' એવી કોઈ માયાથી નહિ.

કિન્તુ પોતાની સહજ ઈચ્છાથી કરવાનો છે. આ સ્વતઃ ઈચ્છા ચિત્તપ્રસાદ યાને ચિત્તની સ્વચ્છતારૂપ છે, ચિત્તને સ્વચ્છ બનાવનારી છે.

શ્રદ્ધા-ચિત્તપ્રસાદનાં ૫ લક્ષણ

(૧) તત્ત્વાનુસરણ, (૨) આરોપનાશ

(૩) સત્પ્રતીતિરૂપતા, (૪) જલશોધક મણિવત્ કલુષિતતાનાશ

(૫) અર્હદ્ભાષિતમાર્ગ-ભાવિતતા.

ચિત્ત-પ્રસાદ :- મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમ, ઉપશમ યા ક્ષયથી ઉત્પન્ન થનારો જ અહીં લેવાનો છે, પણ મિથ્યાત્વના ઉદયમાં લક્ષ્મી આદિની પ્રાપ્તિથી

ચિત્ત પ્રસન્ન થતું દેખાય તે મલિન ચિતપ્રસાદ નહિ. કેમકે એવા મેલા ચિત્તપ્રસાદથી કરેલ કાયોત્સર્ગ ઉક્ત લાભો સાધી શકે નહિ.

(૧) **તત્ત્વાનુસરણ** :- નિર્મળ ચિત્ત-પ્રસાદ તો ચિત્તનો એક એવો ધર્મ કે, જે જીવ-અજીવ વગેરે તત્ત્વભૂત પદાર્થને અનુસરવાવાળો હોય છે. એથી વસ્તુમાં જેવા સ્વભાવ વાસ્તવિક હોય, વસ્તુગત્યા વિદ્યમાન હોય તેને અનુરૂપ જ ચિત્તનું વલણ હોય. દા. ત. જ્ઞેયતત્ત્વ પ્રત્યે ઔદાસીન્યનું, પાપ-આશ્રવબંધ પ્રત્યે ઘૃણાનું અને સંવર-મોક્ષ પ્રત્યે-નિર્જરા-રૂચિનું વલણ હોય.

(૨) **આરોપનાશ** :- માટે જ એ ચિત્તપ્રસાદ સમારોપનો નાશ કરનારો હોય. સમારોપ એટલે વસ્તુમાં જે બીજા સ્વભાવ ન હોય તેનો, મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના ઉદયથી, તે સાચી વસ્તુમાં આરોપ કરવો, અર્થાત્ કલ્પિત સ્વભાવ માનવો, દા. ત. આકાશમાં બે ચન્દ્ર નથી છતાં તેવા કાચ કે મોતિયાના દોષથી બે હોવાનું દેખવું, એમ કમળાથી સફેદ શંખમાં પણ પીળો વર્ણ જોવો, વગેરે. એ સમારોપ કહેવાય. ચિત્તનો નિર્મળ પ્રસાદધર્મ કલ્પિત અસત્ ધર્મોના આરોપોનો નાશ કરી દે છે; એટલે એ ઈતર મતવાળાની જેમ કલ્પિત એક પણ સ્વભાવ વસ્તુમાં માનવા તૈયાર નથી. 'અસર્વજ્ઞનું સ્વેચ્છાકલ્પિત એ પ્રમાણ મનાય નહિ; સર્વજ્ઞનું કહેલું અન્યથા હોય નહિ.'

(૩) **સત્પ્રતીતિરૂપતા** :- મિથ્યાત્વના નાશથી થનારો આ ચિત્તપ્રસાદધર્મ કર્મ અને ફળના સંબંધનો સદ્ભાવ વગેરે સદ્દહનારો હોય છે. અર્થાત્ ચિત્તપ્રસાદનો આકાર કેવો ? તો કે કર્મ અને ફળના સંબંધનાં અસ્તિત્વની સચોટ શ્રદ્ધા. કર્મ શુભ કે અશુભ, એનું શુભ કે અશુભ ફળ, એ બેની વચ્ચે પૂર્વાપરભાવથી કાર્યકારણ-ભાવનો વાસ્તવિક સંબંધ માન્ય હોય, અર્થાત્ એવી પાકી શ્રદ્ધા કે કારણથી કાર્ય જન્મે છે ત્યાં બંને વચ્ચે ચોક્કસ સંબંધ છે. દા.ત. કપાસના જે બીજને લાલ રંગનું સંસ્કરણ કર્યું હોય તેના કપાસમાં રક્તતા આવે છે, ત્યાં બીજનો કપાસ સાથે સંબંધ છે.

આત્મતત્ત્વ સંક્ષેપમાં :- કર્મફળ-અસ્તિત્વ વગેરે કહ્યું ત્યાં 'વગેરે' પદથી,-

आत्मास्ति, स परिणामी, बद्धः सत्कर्म्मणा विचित्रेण ।

मुक्तश्च तद्वियोगाद्, हिंसाऽहिंसादि तद्धेतुः ॥

અર્થાત્ - (૧)આત્મા એક સ્વતંત્ર દ્રવ્ય ખરેખર છે; (૨) તે પરિણામી યાને પોતે જ ભિન્ન ભિન્ન ભાવોમાં ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓમાં પરિણમનારો છે; જેમ આટો એ કણેક, લુઆ, રોટલી, ખાખરો વગેરેમાં પરિણમે છે; (૩) કલ્પિત અવિદ્યા-

માયાથી નહિ પણ વસ્તુતઃ વિદ્યમાન-એવા વિચિત્ર કર્મ પુદ્‌ગલથી બંધાય છે; (૪) માટે જ એનાં ફળ અનુભવતો તે સંસારી છે; (૫) તે કર્મનો વિયોગ થવાથી તે ખરેખર મુક્ત થનારો પણ છે; કલ્પિત અવિદ્યા આદિમાં બંધાવાનું શું અને મુક્તે ય થવાનું શું ? અને (૬) હિંસા-અહિંસા, ક્રોધ-ક્ષમા વગેરે બંધ મોક્ષનાં કારણ છે. ઈત્યાદિ જુદી જુદી પ્રવચનોક્ત વસ્તુઓની પણ હાર્દિક પ્રતીતિરૂપ સમ્યક્ શ્રદ્ધાના સ્વભાવવાળો ચિત્તપ્રસાદ છે.

(૪) કલુષિતતા-નાશઃ જલશોધક રત્નનું દૃષ્ટાન્ત :-

વળી ચિત્તપ્રસાદ એવો ધર્મ છે કે એ ચિત્તની કલુષિતતાનું નિવારણ કરે છે. જેવી રીતે પાણીને નિર્મળ કરનારું રત્ન તળાવમાં નાખ્યું હોય, તો તે કાદવ-મટોડા વગેરેથી થયેલી પાણીની મલિનતા દૂર કરી દઈ સ્વચ્છતા કરે છે, એજ પ્રમાણે શ્રદ્ધા-રૂપી રત્ન પણ ચિત્તરૂપ તળાવમાં પૂર્વની ઊભી થયેલ કલુષિતતા-મલિનતાને દૂર કરી દઈ સ્વચ્છતા ઊભી કરે છે.

કલુષિતતા શું છે ? ઈન્દ્રિયોના વિષયો અને કષાયોના આવેશ યાને નિર્ભીક પકડના લીધે એ વિષય-કષાયના રંગથી થતી ચિત્તની ભાવિતતા, એમ દૃષ્ટિરાગને લીધે કુમતના અભિનિવેશથી બનેલી ચિત્તની ભાવિતતા, એ પણ કલુષિતતા. આ ભાવિતતા એટલે ચિત્તમાં વ્યાપેલી તેની તન્મયતા. કાયાના અતિ રાગથી ચિત્તની કાયા પર જામેલી એવી લયલીનતા કે આત્મા પર એવી સ્વતઃલીનતાની કોઈ દૃષ્ટિ જ નહિ, વાતવાતમાં માત્ર કાયાની જ અનુકૂળતા પર ચિત્ત જાય; આત્માનો વિચાર જ નહિ. પાછું એમાં કોઈ ભયસંકોચ-શરમ જેવું કાંઈ નહિ, ચિત્ત એનાથી જ ભાવિત થયેલું; આ પણ ચિત્તની કલુષિતતા છે. ચિત્તપ્રસાદથી એનું નિવારણ થાય છે.

(૫) અર્હદ્‌ભાષિત માર્ગ-ભાવિતતા :-

ચિત્તને ભાવિત કરી કલુષિત રાખનારા એ વિષય-કષાયાવેશ વગેરેને હટાવ્યા, તો હવે ચિત્તને કોનાથી ભાવિત કરવાનું ? તો કે ભગવાન અરિહંતદેવે બતાવેલ માર્ગથી.

માર્ગ આ,- સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર, દાન-શીલ-તપ-ભાવના, વૈરાગ્ય-શ્રદ્ધા-ભક્તિ, અધ્યાત્મ-ભાવના-ધ્યાનાદિ, મિત્રા-તારા-બલાદિ દૃષ્ટિનાં આંતર-વલણ, સંવર-નિર્જરાના પ્રકારો ઈત્યાદિ.

આ માર્ગથી ભાવિત એટલે માર્ગની લગની ઊભી થાય.

- 'કર્તવ્ય આ જ,' એમ હૃદય બોલે.
- 'ક્યારે એ મળે !' એવી ઝંખના ચાલુ હોય.

◆ હૈયાનો પક્ષપાત એના તરફ.

◆ જીવનમાં કમાયા-ગુમાયાનું માપ એની જ પ્રાપ્તિ-ઉપેક્ષા પર આંકે.

સારાંશ, પોતાની વસ્તુ તરીકે માર્ગ જ લાગે. આનો અર્થ કે ચિત્તમાં એ અર્હદ્ભાષિત માર્ગને ભાવિત કર્યો. ચિત્તપ્રસાદ યાને સ્વચ્છ બનેલું ચિત્ત આ કરે છે.

આવા પાંચ લક્ષણવાળો ચિત્તપ્રસાદ એ શ્રદ્ધા છે, કાયોત્સર્ગનું પહેલું સાધન છે.

કાયોત્સર્ગનું બીજું સાધન 'મેધા' :-

હવે કાયોત્સર્ગનું એક સાધન શ્રદ્ધા પછી બીજું સાધન 'મેધા' વર્ણવવામાં આવે છે. કાયોત્સર્ગ મેધાથી કરવાનો, પણ જડતાથી નહિ, 'મેધા' એટલે શાસ્ત્ર સમજવાનો કુશળ આત્મ-પરિણામ. અર્થાત્ ચકોર બુદ્ધિ જે શાસ્ત્રને મહા ઉપાદેય માની સારી રીતે સમજવા તરફ લઈ જાય. આવી બુદ્ધિશક્તિના ઉપયોગથી કાયોત્સર્ગ કરવાનો, પણ જડભરતની જેમ નહિ. આ કુશળ બુદ્ધિશક્તિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ ચિત્તનો એક ધર્મ છે.

મેધા=ચાર લક્ષણવાળો બુદ્ધિરૂપ ચિત્તધર્મ :-

જેવી રીતે શ્રદ્ધાને પાંચ લક્ષણવાળો ચિત્તપ્રસાદ સ્વરૂપ ચિત્તનો ધર્મ કહ્યો, એમ અહીં પણ મેધાને ચાર લક્ષણવાળો ચિત્તધર્મ કહે છે. શ્રદ્ધા સમ્યક્પ્રતીતિરૂપ ધર્મ છે, ત્યારે આ મેધા શાસ્ત્રની મહાન ઉપાદેયતા (ગ્રાહ્યતા) માનનારો તથા શાસ્ત્ર સમજવાની કુશળતાવાળો ચિત્તધર્મ છે, એનાં ચાર વિશેષણ છે–

(૧) સત્શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિની પ્રધાનતાવાળો,

(૨) પાપશ્રુત તરફ અનાદરકારી, અને

(૩) ગુરુવિનયાદિથી પ્રાપ્ય.

(૪) શાસ્ત્રગ્રહણમાં મહાન ઉપાદેય ભાવ,

એ મેધારૂપ ચિત્તધર્મ છે. આમાં,

(૧) 'સમ્યક્શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિ-પ્રધાન' નો ભાવ એ છે કે એ પહેલાં તત્ત્વાનુસારી શ્રદ્ધા થઈ છે તે એકલી નથી, પરંતુ સમ્યક્ તત્ત્વ બતાવનાર શાસ્ત્ર સમજવાની કુશળ બુદ્ધિશક્તિ અને શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારી બુદ્ધિ (મેધા) થી અનુસરાયેલી છે. મેધાનું ફળ-મેધા પામ્યાનો સાર, આ કે સમ્યક્તત્ત્વ અને મોક્ષમાર્ગ બતાવનાર શાસ્ત્રને ભણવા-સમજવામાં પ્રવૃત્તિ થાય. એવી પ્રવૃત્તિના ઝોકવાળી બુદ્ધિ એ મેધા.

બાકી બુદ્ધિબળ તો ઘણું ય હોય પણ શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિનું દેવાળું હોય તો એ મેધા નહિ.

(૨) પાપશ્રુતની અવજ્ઞા : મિથ્યાશાસ્ત્ર કેવાં ?-

આવી મેધામાં સહેજે પાપશ્રુત યાને મિથ્યાશાસ્ત્ર તરફ અવજ્ઞા હોય, અરુચિ, અણગમો, અવગણના હોય, અર્થાત્ માત્ર અશ્રદ્ધા નહિ, પણ એમાં પ્રવૃત્તિ કરવા તરફ ઘૃણા, નફરત હોય. આ અવજ્ઞાનું કારણ એ છે કે (૧) મિથ્યાશાસ્ત્રો જીવોનાં મિથ્યાત્વરૂપી મહારોગને પોષે છે; (૨) અતત્ત્વને તત્ત્વરૂપે વર્ણવે છે અને તત્ત્વનો વિરોધ કરે છે; (૩) મોક્ષનું અનન્ય કારણ 'પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક પાપનો નવ-કોટિ-ત્યાગ.' એની ગમ નહિ હોવાથી ભળતા ઉપાયને મોક્ષમાર્ગ તરીકે બતાવે છે; (૪) સૂક્ષ્મ નિગોદ-અનંતકાય પર્યંતના જીવોની ખબર નહિ હોવાથી એની હિંસામાં બાધ દેખતા નથી; દા. ત. આશ્રમવાસી ઋષિઓ અનંત જીવમય જમીનકંદ વગેરે ફળાહાર પર રહી અન્નત્યાગનો ધર્મ કરે છે ! અસંખ્ય જીવમય ગંગાજળમાં મૃત્યુ સ્વીકારાય તેને અંતિમ સમાધિ ને મોક્ષસાધના માને છે ! (૫) મુનિ-જીવનના પ્રાણરૂપ સમિતિ-ગુપ્તિને સમજતા નહિ હોવાથી એનો ભંગ થાય એવી પ્રવૃત્તિને ધર્મ કહે છે. (૬) અવિરતિ, કષાય, કર્મ, વગેરેનાં સમ્યગ્ વિસ્તૃત અને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપની ગંધ નહિ હોવાથી, જીવ એમાં બંધાયેલો રહે એવી વાતો કહે છે. ઈત્યાદિ કારણે અસંગત વાતોભર્યા મિથ્યાશાસ્ત્ર પ્રત્યે કુશળ મેધા-બુદ્ધિ સહેજે અનાદર કરે; કેમકે તત્ત્વદે-શક શાસ્ત્ર મળ્યા પછી માનવજીવનની એ મિથ્યામાં બરબાદી દેખાય.

(૩) ગુરુ-વિનયાદિથી લભ્ય :-

આ મેધા જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતી કહી, પરંતુ એવો ક્ષયોપશમ એમને એમ કે ચોપડી ભણવા માત્રથી નથી થતો, એ તો

જ્ઞાના વરણ-ક્ષયોપશમ કેમ થાય ? -

ગુરુવિનય-બહુમાન, સેવા-ભક્તિ તે તે સૂત્રાધ્યયનયોગ્ય તપ, શુશ્રૂષા (સાંભળવાની તમન્ના), શ્રવણ પર નિધાન પ્રાપ્તિવત્ સંભ્રમ (અપૂર્વ હર્ષોલ્લાસ) એકાગ્રતા, સમ્યગ્ આચારપાલન વગેરે વિધિ સાચવતો હોય તેને એ ક્ષયોપશમ પ્રાપ્ત થાય છે. જેટલી તાલાવેલી શાસ્ત્રાધ્યયનની તેથી અધિક તાલાવેલી આ ગુરુ-વિનય આદિ વિધિના પાલન પ્રત્યે જોઈએ. તો જ સમ્યક્ ક્ષયોપશમ અને માર્ગપરિ-ણામી મેધા પ્રગટ થાય; નહિતર તો શાસ્ત્રો એમ જ જાણી કાઢે તેથી કદાચ જ્ઞાન તો મળે, પણ એ મોક્ષમાર્ગમાં ન પરિણમતાં લોભાદિ કષાયમાં પરિણમનારું બને,

ગર્વ લાવે, વિષયાસક્તિ વધારે, નિષ્ઠુર બનાવે, ઉપકારીઓ-ગુણિયલ અને પૂજ્યો પ્રત્યે અનાદર કરાવે...વગેરે અનર્થો નીપજે.

(૪) શાસ્ત્રનો મહાન ઉપાદેયપરિણામઃ કેમ જાગે ? :-

સાચી શ્રદ્ધા થયાનું આ **પરિણામ** છે કે **સમ્યક્શાસ્ત્રો** પર ભારે ઉપાદેય બુદ્ધિ જાગે, **'એ શાસ્ત્ર મારે અત્યંત ભણવા-સમજવા યોગ્ય છે'** એવી દઢ મનોવૃત્તિ થાય. 'સમ્યક્શાસ્ત્ર' એટલે જાણે મહાનિધાન ! ક્યારે એમાંથી વિધિસર સમ્યગ્-જ્ઞાનરત્ન મેળવી લઉં ! કેમ યથાર્થ તત્ત્વ-મણિ-માણેક પામી જાઉં ! એવો રસ, એવા ઉમળકા-ઉલ્લાસ જગાડે એવી ઉપાદેય બુદ્ધિ પ્રગટ થાય. બીજું તો એની આગળ તુચ્છ અને ઉપેક્ષણીય લાગે. આવા ઉપાદેયભાવનો સાર સહેજે એ ગ્રહણ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરવારૂપ હોય. આના પર દૃષ્ટાન્ત છે.

રોગીને ઉત્તમ ઔષધિપ્રાપ્તિનાં દૃષ્ટાન્તથી આ વસ્તુ સમજી શકાય. જેવી રીતે કોઈ ડાહ્યો વિચારક રોગી હોય અને તેને તેવું ઉત્તમ ઔષધ મળી આવે, તો એવું ઔષધ વિશિષ્ટ ફળભૂત આરોગ્ય માટે યોગ્ય હોવાથી બીજા ભળતા ઔષધ છોડી એ ઔષધને વિશે જ એને ભારે ઉપાદેયભાવ જાગે છે, એ સેવવું જોઈએ એવો નિર્ધાર થાય છે; પાછો આ ઉપાદેયબુદ્ધિ રાખીને બેસી નથી રહેતો, પરંતુ એ સેવ-વાની પ્રવૃત્તિ કરે છે; બસ, એવી જ રીતે બુદ્ધિમાન શાણા માણસને મેધાના પ્રભાવે સમ્યક્શાસ્ત્રને વિશે જ ઉપાદેયબુદ્ધિ જાગે છે, આ ઉપાદેયબુદ્ધિ અને પ્રવૃત્તિ બીજે અર્થાત્ મિથ્યાશાસ્ત્રમાં નથી થતી; કેમકે સમ્યક્શાસ્ત્ર જ ભાવ ઔષધ યાને આત્માના રોગનું ઔષધ છે -

પ્ર.- કાયોત્સર્ગમાં મેધાની શી જરૂર ?

ઉ.- શ્રદ્ધાથી મન સ્વચ્છ કરીને કાયોત્સર્ગ શરૂ તો કર્યો, પરંતુ એમાં જે ધ્યાન કરવાનું છે તે જો જડભરતની જેમ કરે તો એ ખાસ લાભ આપે નહિ, માટે મેધાની પણ જરૂર છે. કાયોત્સર્ગમાં જે ચિંતવવાનું છે એની મેધા યાને ચિંતવવાને કુશળ પરિણામ તથા ઉપાદેયબુદ્ધિ જોઈએ, અને આની જ ઉપાદેયબુદ્ધિ હોય એટલે કાયોત્સર્ગ-ધ્યાનની પ્રવૃત્તિમાં જરૂરી પહેલું પ્રણિધાન નક્કી થાય. ત્યાં મનને નિર્ધાર એ છે કે આ જ ચિંતવન કરવાનું છે, તેથી એ સિવાયના બીજા-ત્રીજા વિચાર મગ-જમાં પેસે નહિ. તેમ, એ ઉપાદેયબુદ્ધિ શાસ્ત્રતત્ત્વગ્રહણની જેમ પ્રસ્તુત ચિંત્વનમાં ચીવટ-ચોકસાઈ તથા ખંત અને ઉત્સાહભરી તેમજ પ્રવૃત્તિના ઝોકવાળી હોય. એટલે એ કરવામાં મૂઢતા તથા ખેદ, થાક, કંટાળો ક્યારે ઝટ પૂરૂં થાય એવી ખોટી આતુ-

રતા, કાયોત્સર્ગ પછીના બીજા કાર્યના ચાલુ કાયોત્સર્ગ વખતે આકર્ષણ વગેરે ક્રિયાના દોષ ઊઠે નહિ.

(૩) કાયોત્સર્ગનું ત્રીજું સાધન 'ધૃતિ.'

ધૃતિ-મનઃ પ્રણિધાન, વિશિષ્ટ પ્રીતિઃ-

કાયોત્સર્ગ મેધાની જેમ ધૃતિ રાખીને કરવાનો, પણ રાગાદિથી આકુલ-વ્યાકુલ બન્યા રહીને નહિ. 'ધૃતિ' એટલે મનનું પ્રણિધાન. અહીં પ્રણિધાન, પૂર્વે કહ્યું છે તેમ, એક વિશુદ્ધ ભાવનાભર્યું માનસ છે કે જે તદર્થ કાયોત્સર્ગમાં અર્પિત હોય. એમાં ભાવનાયુક્ત મનનું સમર્પણ હોય એટલે મનની વિશિષ્ટ પ્રીતિ હોય. શ્રદ્ધામાં સામાન્ય પ્રીતિ હોય, ધૃતિમાં વિશિષ્ટ ઉલ્લાસ હોય, કાયોત્સર્ગમાં સ્થિરતા હોય, અધીરાઈ નહિ. શ્રદ્ધા છતાં બીજા, ત્રીજા રાગાદિની પરવશતાથી તો મન આકુળ-વ્યાકુળ રહે એટલે અહીં બરાબર લીન ન રહી શકે. માટે આના પર એવી વિશિષ્ટ પ્રીતિ જગાવવી પડે કે જે મનને અહીં લીન રાખે, અને બીજી વસ્તુથી વ્યાકુળ ન બનવા દે. ધૃતિગુણ આ કરી શકે છે, અને તે મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમાદિથી સિદ્ધ થાય છે. મિથ્યાત્વમોહનીયનો ક્ષયોપશમ વધારે તેજસ્વી કરવો પડે, અને કષાયોનું જોર મોળું પાડવું જોઈએ. મનમાં વીતરાગ ભગવાનનું મૂલ્યાંકન વધે અને એમની ભક્તિનાં અનુષ્ઠાનો દુન્યવી કાર્યો કરતાં ઘણાં ઊંચા લાગે, એમાં જતો સમય અને ખર્ચાતી તન-મન-ધનની શક્તિ ખૂબ લેખે લાગી જીવન ધન્ય બન્યું એવો હૃદયે આલ્લાદ થાય, તો ધૃતિ જરૂર પ્રાપ્ત થાય, અને બીજી વસ્તુના રાગાદિની વ્યાકુળતા ન જન્મે.

ધૃતિનાં બે લક્ષણ –

(૧) દીનતા-ઉત્સુકતાનો અભાવ, અને (૨) ધીર-ગંભીર-આશયરૂપતા. આમાં

(i) દીનતા નહિ :- ધૃતિ હોય ત્યાં દીનતા ઉત્સુકતા ન રહેવી જોઈએ. દીનતા બે રીતે, એક તો દુન્યવી લાભમાં ખામી લાગ્યા કરતી હોય તેથી મન દીન-રાંકડું બને છે કે 'મને કાંઈ મળતું નથી, મારું બગડી રહ્યું છે, મારું શું થશે ?' - આવી દીનતા કાયોત્સર્ગ બગાડી નાખે છે. દીનતા બીજી રીતે એ, કે કાયોત્સર્ગ માથે આવી પડ્યો લાગે, કાયર બની એમ વિચારે કે 'કરો ભાઈ કરો કાઉસ્સગ્ગ, કાંઈ કર્યા વિના ચાલશે ?' મનમાં ધૃતિ એટલે કાયોત્સર્ગ પર વિશિષ્ટ પ્રીતિ હોય તો આ દીનતાને અટકાવે.

એમ ખોટી ઉત્સુકતા પણ ન જોઈએ. એ પણ બે રીતે-એક તો બીજી-ત્રીજી

વસ્તુ કરવા-મેળવવાની ઉત્સુકતા. દા. ત. 'જલદી આ પતાવીને પેલું કામ કરવું છે,' એવી આતુરતા ઊછળતી હોય તો કાયોત્સર્ગ વેઠિયાવેઠ જેવો થશે; અને બીજું કાયોત્સર્ગ ને જલ્દી પૂરો કરવાની ઉત્સુકતા હશે, દા. ત. 'લાવ હું બીજાથી પહેલો ગણી કાઢું' એમ ધારી મન કાયોત્સર્ગમાં નવકાર-લોગસ્સ ઝટપટ ગણી કાઢવા આતુર હશે.

તો પણ એ કાયોત્સર્ગ શ્રદ્ધાથી અને મેધા-ઉપાદેય બુદ્ધિથી કરવા છતાં ય ગરબડિયો થવાનો. એક પદ ગણાયું ન ગણાયું ને બીજું; એ હજી અધૂરું છે ને લાગલું જ ત્રીજું..એમ ચાલવાનું. ધૃતિ એટલે પ્રણિધાન અને વિશિષ્ટ પ્રીતિ, એ સલામત હોય તો આ દોષ નહિ રહે, સ્થિરતાથી કાયોત્સર્ગ આવશે.

(ii) ધીરગંભીર આશયરૂપતા :- આ પ્રણિધાન અને વિશિષ્ટ પ્રીતિ રાખવા પાછળ ધીરતા અને ગંભીરતા જરૂરી છે. દીનતા-ઉત્સુકતા એનાથી સહેજે અટકે. જીવનો આશય અર્થાત્ દિલ જ ધીરગંભીર બની ગયું હોય; અને એ જ અહીં ધૃતિ તરીકે લેવાનું છે. દિલ ધીર એટલે સ્વસ્થ હોય, આકળું, ઉતાવળું ને આકુળ-વ્યાકુળ થનારું નહિ. જે કામ હાથ પર લીધું તેમાં મક્કમ પગલે નિ:શંકપણે ચાલ્યો જાય. અધીરાઈ કરાવનારા પ્રસંગ આવે ત્યાં એને હૈયે સ્વસ્થતા હોય; કદાચ પ્રસંગને માત્ર જુએ એટલું જ, પણ પોતાના કાર્યમાંથી ચલિત ન થાય. શ્રદ્ધાથી મનની સ્વચ્છતા પ્રાપ્ત કરી હતી, હવે ધૃતિથી મનની સ્વસ્થતા મેળવે; ચંચળ વિહ્વળ બની બેઢંગા વિચાર વર્તાવની વાત નહિ. એમ ગંભીર એટલે કે ઠરેલ, તૃપ્ત, ઊંડો વિચાર કરનારો. પછી ત્યાં રાગદ્વેષાદિની આકુળતા-વ્યાકુળતા રહે નહિ. રાગની વ્યાકુળતા કોણ કરાવે છે ? ઉછાંછળાપણું અને અતૃપ્તિ, દ્વેષની વ્યાકુળતા કોણ કરાવે છે ? વસ્તુતત્ત્વનો ઉપલકિયો છીછરો ક્યાસ. પણ જો ઠરેલતા છે, તૃપ્તિ છે, ઊંડો વિચાર છે, તો રાગાદિની વ્યાકુળતા શાની રહે ? ગંભીર દિલનો આ પ્રભાવ છે. ધીર દિલનો પ્રભાવ દીનતા-ઉત્સુકતા મિટાવવાનો છે. ધૃતિનું આ સ્વરૂપ છે કે ધીર અને ગંભીર દિલ યાને આશય ઊભો થાય. આના પર દૃષ્ટાન્ત છે.

કલ્યાણજનક વસ્તુપ્રાપ્તિનું દૃષ્ટાન્ત :-

જેમ કોઈ ગરીબ માણસ નિર્ધનતાથી દુ:ખી દુ:ખી થઈ ગયો હોય, દીન અને ખોટા વિકલ્પોવાળો બની ગયો હોય, આકુળવ્યાકુળ રહેતો હોય, એવામાં એને અકલ્પ્ય ભાગ્યના જોરે સામાન્ય ઋદ્ધિ નહિ પણ ચિંતામણિ રત્ન જ કે એવો કોઈ દિવ્ય મંત્ર મળી જાય, ને એના પાછા મહા લાભ એની સમજમાં આવી જાય,

તો એને કેવું અપૂર્વ આશ્વાસન, ધીરતા અને રત્નાદિમાં મનની તન્મયતા આવે ? 'બસ ! હવે ફિકર નહિ, દુઃખ ગયું !' એમ દુઃખ નષ્ટ થવાના ભારે આલ્હાદમાં હૈયે ધૈર્ય-ધૃતિ આવે છે; એવી રીતે સંસારરૂપી ગરીબાઈથી ત્રાસેલાને જૈન ધર્મરૂપી ચિંતા-મણિ મળવા પર અને એના અચિંત્ય પ્રભાવને સમજવા ઉપર દિલને અત્યંત ઉંચું આશ્વાસન મળી જાય છે, એને હવે એમ થાય છે કે 'બસ ! ફિકર નહિ, હવે આ સંસાર કયાં ઊભો રહેવાનો ? જીવની સંસારરૂપી ગરીબી હવે ગઈ સમજો ! દુઃખ ખત્મ ! એમ દુઃખની ચિંતા મટી ધર્મના ઉત્તમ આલંબને અપૂર્વ ધૃતિ આવે છે.

કાયોત્સર્ગનું ચોથું સાધન ધારણા :-

ધારણા-અવિસ્મૃતિ :- કાયોત્સર્ગ જેમ શ્રદ્ધા અર્થાત્ ચિત્તની સ્વચ્છ સ્વેચ્છાથી, મેધા અર્થાત્ ઉત્કટ ઉપાદેયબુદ્ધિથી, અને ધૃતિ અર્થાત્ ચિત્તની અર્પિતતાથી કર-વાનો, એવી રીતે ચિત્તની ધારણાથી કરવાનો, પણ શૂન્ય ચિત્તે નહિ. કાયોત્સર્ગમાં દા. ત. નવકાર લોગસ્સના પદ મનમાં ક્યાં બોલાઈ જાય છે એનું ધ્યાન જ નહિ એ રીતે નહિ, પણ ધારણાથી. ધારણા એટલે વસ્તુનું વિસ્મરણ ન થવું તે, અને આ ધારણા અહીં જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રગટે છે.

ધારણાનું સ્વરૂપ બે રીતે :-

(૧) અવિચ્યુતિ-વાસના-સ્મૃતિ ને, (૨) વસ્તુક્રમ સંબંધી ચિત્તપરિણતિ

(i) ધારણાના ત્રણ પ્રકાર છે-અવિચ્યુતિ, વાસના અને સ્મૃતિ. અવિચ્યુતિ એટલે જે જોવા, સાંભળવા, વગેરે અનુભવમાં આવ્યું, તેને ભૂલવું નહિ, પકડી રાખવું. દા. ત. રસ્તામાં કોઈ આપણો દેવાદાર મળ્યો, તો એને જોતાં મનમાં ધારી રાખ્યો કે એ ગામમાં જ છે. પ્રતિક્રમણમાં પચ્ચક્ખાણ ધાર્યું કે 'આજે મારે ઉપવાસ' તે એવી રીતે ધાર્યું કે પછી ઊઠીને ભૂલાય નહિ. કાયોત્સર્ગમાં લોગસ્સ ગણતાં ધારતા ગયા કે આ એક થયો, આ બે લોગસ્સ થયા..પછી એ ધારણાથી ચિત્તમાં એ વસ્તુનો સંસ્કાર ઊભો થયો તે વાસના કહેવાય. જોયું, સાંભળ્યું, ગણ્યું, કર્યું, પણ જો સાથે સાથે પકડ્યું નહિ હોય, તો વાસના નહિ જામે, સંસ્કાર નહિ પડે. તેથી પછી એ યાદ નહિ આવે. દા. ત. ચાર લોગસ્સના કાઉસ્સગ્ગમાં ચોથો ગણતાં ભ્રમ પડશે કે ત્રણ ગણાયા કે બે ? બરાબર યાદ આવે એનું નામ સ્મૃતિ. વાસનાનું એ ફળ છે. સુષુપ્ત વાસના જાગ્રત થાય એટલે સ્મરણ થાય. અવિચ્યુતિ-વાસના-સ્મૃતિ, એ ત્રણેય ધારણાના ક્રમિક પ્રકાર છે.

(ii) વળી ધારણા એ, કે વસ્તુના ક્રમને પકડે છે અને તે એક પ્રકારનો

ચિત્તનો પરિણામ છે. રમણ શબ્દ સાંભળ્યો, ધારણા થઈ તે ર, મ અને ણ એજ માટે પછી યાદ આવે છે તો 'મરણ' નહિ, પણ 'રમણ' જ યાદ આવે છે. અલબત્ત, બંનેમા અક્ષરો એના એ ત્રણ છે, પરંતુ ક્રમફેર છે. ધારણા ચોક્કસ ક્રમથી વસ્તુને પકડે છે. આ ધારણા પણ બહુ ઉપયોગી છે. આના પર દૃષ્ટાન્ત છે.

મોતીમાળા પરોવનારનું દૃષ્ટાન્ત :-

જેવી રીતે કોઈ પરોણીગર ઝીણા-મોટા મોતીઓની માળા બનાવે છે ત્યારે એના ચિત્તનો ઉપયોગ એમાં દઢ યાને એકાકાર હોવાથી એ વખતે બીજા કોઈ ચિત્ત-વિક્ષેપ નથી. અર્થાત્ ચિત્ત-ધ્યાન બીજામાં જતુંનથી, ચિત્તમાં બીજું કાંઈ આવતું નથી, માત્ર ક્રમસર પરોવવાના એ મોતી પર જ ધ્યાન, અને એ રીતે પહેલાં તદ્દન નાનું, પછી જરા મોટું, પછી એથી જરા મોટું...એમ યથાયોગ્ય તથા પરોવવાની વિધિસર મોતીઓ દોરામાં પરોવે છે અને સુંદર ઉત્તરોત્તર ચઢતા તેમજ મધ્યથી ઉત્તરોત્તર ઊતરતા મોતીઓની ગુણાવાળી સુંદર માળા તૈયાર થાય છે, બસ એ જ રીતે કાયોત્સર્ગમાં ચિત્ત સ્થાન, વર્ણ, અર્થ અને આલંબનમાં ઉપયોગની દઢતાથી પ્રવર્ત, બીજો કોઈ જ ચિત્ત વિક્ષેપ ન થવા દે, અને વિધિપૂર્વક ધ્યાન કરે, એટલે સ્થાનાદિ યોગ-ગુણોની માળા તૈયાર થાય છે.

કાયોત્સર્ગનું પાંચમું સાધન અનુપ્રેક્ષા : શ્રદ્ધા-ધૃતિથી ચિત્ત સ્વચ્છ-સ્વસ્થ કર્યું, મેધાથી ઉપાદેય બુદ્ધિ પ્રગટાવી, ધારણાથી કાયોત્સર્ગ બરાબર સ્થાન-વર્ણ આદિથી ચલાવ્યો, પરંતુ તે ય પાછો અનુપ્રેક્ષા સાથે કરવાનો, પણ નહિ કે માત્ર પ્રવૃત્તિ રૂપે. અર્થાત્ સ્થાનમુદ્રા સાચવીને માત્ર સૂત્રચિંતનની પ્રવૃત્તિ જ થાય એમ નહિ, પરંતુ સાથે એની અનુપ્રેક્ષા પણ જોઈએ જ.

અનુપ્રેક્ષા-તત્ત્વાર્થનું અનુચિંતન : અનુપ્રેક્ષાનો સામાન્ય અર્થ તત્ત્વભૂત પદાર્થનું યથાર્થ ચિંતન છે. એમ તો વેપારી પૈસાનું અને ખાઉકલો ભોજનનું ચિંતન કરે, પણ એ તત્ત્વભૂત પદાર્થનું ચિંતન નથી, એ તો ઇન્દ્રિય સુખ-સાધનનું ચિંતન છે. વિષયોનું ચિંતન છે. એમ સાયન્સ (વિજ્ઞાન)નો સંશોધક રસાયનાદિનું ચિંતન કરે, એ ભૌતિક દૃષ્ટિનું ચિંતન હોઈ તત્ત્વાર્થચિંતન નથી. એવી રીતે મિથ્યાદૃષ્ટિ મિથ્યાશાસ્ત્રના પદાર્થનું ચિંતન કરે એ કલ્પિત મિથ્યા તત્ત્વનું ચિંતન હોઈ તત્ત્વભૂત પદાર્થનું ચિંતન નથી. તત્ત્વભૂત પદાર્થ તો તે કે જે સર્વજ્ઞદૃષ્ટ-સર્વજ્ઞકથિત હોય અને એ મોક્ષોપયોગી હોઈ એનું ચિંતન અધ્યાત્મભાવથી તથા-યથાર્થ થતું હોય એ ચિંતનને અનુપ્રેક્ષા કહેવાય, પછી ચાહ્ય તે આશ્રવ-સાધનનું દા.ત. ધન-વિષયોનું

ચિંતન હોય, પણ એ હેય તરીકેનું ચિંતન હોય, અર્થાત્, 'ધન', વિષયો એ કેવા આત્મવિલોપક છે, પરલોક બગાડનારા છે. સંસારકેદની સાંકળ છે, માટે ત્યાજ્ય છે,' વગેરે રૂપે ચિંતન હોય. અહીં તત્ત્વર્થનું અનુચિંતન એટલે કે તત્ત્વને સર્વજ્ઞે જેવા દેખેલા કહ્યા હોય તે લઈને ચિંતન કરવાનું એનું નામ અનુપ્રેક્ષા કહેવાય.

અનુપ્રેક્ષાનું સ્વરૂપ.

૧. અનુભૂત પદાર્થનો અભ્યાસવિશેષ.

૨. પરમ-સંવેગ-જનકતા.

૩. પરમસંવેગ-દઢતા-કારિતા.

૪. ઉત્તરોત્તર વિશેષ સંપ્રત્યયાકાર હૃદયાસ્થા.

૫. કેવળજ્ઞાનસન્મુખ ચિત્તધર્મ.

૧. અનુભૂતાર્થનો અભ્યાસવિશેષ : અનુપ્રેક્ષા એ જેનો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન કે આગમ પ્રમાણથી યા મતિજ્ઞાન કે શ્રુતજ્ઞાનથી અનુભવ યાને બોધ કર્યો છે, એવા પદાર્થનો હવે એક ચિંતનાભ્યાસવિશેષ છે, એના નિપુણ ચિંતનની અંતઃસ્પર્શી પુનરાવૃત્તિ છે, મનમાં એને પુનઃ પુનઃ પલોટવાનું છે કે 'એ શો પદાર્થ આવ્યો ? એમાં તત્ત્વ-ભેદ-પર્યાય કયા, અર્થાત્ એનું સ્વરૂપ-લક્ષણ-પ્રકાર અને સમાનાર્થક બીજા શબ્દ કોણ કોણ ?...'

અનુપ્રેક્ષાની પદ્ધતિ : શ્રી તત્ત્વાર્થ મહાશાસ્ત્રમાં કહેલ ઉદ્દેશ નિર્દેશ-સ્વામિત્વ સાધન-અધિકરણ સ્થિતિકાળ-વિધાન (પ્રકાર), તથા સત્પદ-સંખ્યા-ક્ષેત્ર-સ્પર્શના-કાળ-આંતરું-ઔદયિકાદિભાવ-અલ્પબહુત્વ, એ દ્વારોથી ચિંતન, 'ગઈ ઇંદિય કાયે...' ઇત્યાદિ ગાથાથી ગતિ-ઇન્દ્રિય-ષટ્કાય-યોગ-વેદ-કષાય-જ્ઞાન-સંયમ-દર્શન-લેશ્યા-ભવ્યાભવ્ય સમ્યક્ત્વ-સંજ્ઞી અસંજ્ઞી-અનાહારક, એ ૧૪ માર્ગણાઓમાં વિચારણા અથવા 'ઉદ્દેસે નિદ્દેસે નિગ્ગમે ખિત્ત કાલ પુરિસે ય...' ઇત્યાદિ આવશ્યક નિર્યુક્તિની બે ગાથામાંના ૨૬ દ્વારોથી પુનઃ પુનઃ ચિંતન એ અનુપ્રેક્ષા છે. વારંવાર ચિંતવવાથી એ પદાર્થ મનમાં દઢ થાય છે, આત્માને સ્વનામવત્ પરિચિત થાય છે. પરિચિત તે એવો કે પછી તો એ પદાર્થ પર સહેજ લક્ષ જતાં એનો મહા વિસ્તાર જાણે દૃષ્ટિ સામે હૂબહૂ ખડો થઈ જાય છે. એક નવકારનાં કાયોત્સર્ગ પૂર્વે અનુપ્રેક્ષાથી નવકારના પદાર્થ મનમાં તૈયાર કર્યા હોય તો કાયોત્સર્ગ વખતે એ નવકારનું ધ્યાન કેવું અદ્ભુત થાય ?

૩) પરમસંવેગ હેતુઃ અનુપ્રેક્ષા એ ઉત્કૃષ્ટ સંવેગનું કારણ છે. સંવેગ એટલે વૈરાગ્યયુક્ત ધર્મપ્રીતિ, ધર્મરંગ, તાત્ત્વિક પદાર્થનું રસપૂર્વક ચિંતન થયા કરે. એટલે એમાં અદ્‌ભુત આનંદ પ્રગટવાથી એની આગળ દુન્વયી વાતો અને ઇન્દ્રિયવિષયોના રસ કૂચા લાગે છે. તેથી વૈરાગ્ય અને શ્રુતધર્મ-ચારિત્રધર્મની પ્રીતિ અને એનો રંગ જોરદાર બને સહજ છે. ચિત્તમાં એક ધારાએ એવી અનુપ્રેક્ષા નથી ને બીજા ત્રીજા વિચાર ચાલે છે, અથવા છે તો એકાદ વાર કરીને બસ કરાય છે, વારંવાર અનુપ્રેક્ષા નથી, વારંવાર ઈન્દ્રિયવિષયોના વિચાર ચાલે છે, માટે અનુપ્રેક્ષાનો ઉચ્ચ આનંદ અનુભવાતો નથી, તેથી ઉત્કૃષ્ટ સંવેગ ક્યાંથી જાગે ? એ તો પૂર્વોક્ત શ્રદ્ધા, મેધા, ધૃતિ અને ધારણા અર્થાત્ ચિત્તની સ્વચ્છતા, સ્વસ્થતા, મહાન ઉપાદેયબુદ્ધિ અને તન્મય એકાગ્રતા કેળવીને અનુપ્રેક્ષા વારંવાર કરાય, તો સંવેગ અવશ્ય જોર-દાર બને. આ પરથી એ પણ સૂચિત છે કે જે સંવેગ ન વધારે એવું પદાર્થ-ચિંતન દા. ત. આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોનું ભૌતિક પદાર્થો પર ચિંતન-મનન એ અનુપ્રેક્ષા નથી, એ તો આત્મહિતને નિરુપયોગી જ નહિ, બલ્કે બાધક છે. આત્મહિતને મુખ્ય કરીને ષટ્‌દ્રવ્યનાં અને તદન્તર્ગત અણુ-પરમાણુનાં ચિંતન એ મહાન અનુપ્રેક્ષા બને છે. કેમકે એ ષટ્‌દ્રવ્યના ચિંતન હેય-ઉપાદેયના વિવેક સાથે છે. સારાંશ, અનુપ્રેક્ષા એનું નામ કે જે સંવેગને વધારે.

(૩) સંવેગદાર્ઢ્ય-હેતુ :- અનુપ્રેક્ષા વળી એ સંવેગને દઢ કરવામાં મહા કારણભૂત છે. એક વાર સંવેગ આવી ગયો, ધર્મરંગ ઊછળી ઊઠ્યો, એટલેથી બસ નથી, પણ એ પાછો અંતરમાં દઢ સ્થિર થવો જોઈએ. અનુપ્રેક્ષા એ દઢતા કરી આપે છે. કેમકે વારંવાર તત્ત્વભૂત પદાર્થનું મનમાં પરિશીલન થાય એટલે વિષયરસ વગેરે અત્યંત મંદ પડી જાય અને ધર્મરંગ જીવંત-જાગ્રત બને એમાં નવાઈ નથી. અનુપ્રેક્ષાની આ ઉત્કૃષ્ટ દઢ સંવેગ ઉત્પન્ન કરવાની જબરદસ્ત તાકાતને લઈને જ સંસાર છોડી નિષ્પાપ ચારિત્રધર્મ લીધા પછી પણ ઉપરના ગુણસ્થાનકોમાં ચઢ-વાનું અનુપ્રેક્ષાથી થાય છે. એટલું જ નહિ પણ મરુદેવા માતા, ભરત ચક્રવર્તી જેવા ગૃહસ્થવાસમાં પણ, યાવત્ ભગિની-ભોગી રાજા ચંદ્રશેખર કે ઝાંઝરિયા મુનિનો ઘાતક રાજા જેવા ઘોર પાપ કરવા છતાં પણ, પાપના અતિ તીવ્ર પશ્ચાત્તાપપૂર્વક ગુણસ્થાનકમાં આગળ વધી ગયા, તે અનુપ્રેક્ષાના બળ ઉપર ! બીજી સાધનાઓ દ્વારા ધર્મની ભૂમિકાઓ મંડાયા પછી ઉપરના ગુણસ્થાનકે ચઢાવનાર જે વિશિષ્ટ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મરંગ યાને સંવેગ જોઈએ તે અનુપ્રેક્ષાથી સિદ્ધ થાય છે.

(૪) ઉત્તરોત્તર વિશેષ સંપ્રત્યયાકાર :- અનુપ્રેક્ષાનો આકાર ઉત્તરોત્તર અધિક સંપ્રત્યયરૂપ છે. **સંપ્રત્યય એટલે સમ્યક્ પ્રત્યય, પ્રતીતિ, હૃદયની આસ્થા, 'એ તત્ત્વ એમ જ છે.' એવું આત્માનું આંતરસંવેદન. જેમ જેમ** વાસ્તવિક અનુપ્રેક્ષા વધે તેમ તેમ એ સંવેદન ગાઢ થતું જાય. પછી તો જાણે સાક્ષાત્ નજર સામે હૂબહૂ એમ જ દેખાય છે એવી સ્થિતિ બની જાય. ચિંતવેલ પદાર્થના બધા વિશેષ ધર્મની સંપ્રતીતિ અનુભવવા લાગે. તત્ત્વભૂત પદાર્થના વારંવાર હૃદયસ્પર્શી ચિંતનમાં એ બને છે, માટે એ જ અનુપ્રેક્ષાનો આકાર. ભલે શાસ્ત્રે કહેલું પદાર્થનું ચિંતન છે, પરંતુ અનુપ્રેક્ષામાં એ સ્વપ્રતીતિ-સાક્ષિક બની જાય. એટલે હવે 'જ્ઞાનીઓએ આમ કહ્યું છે' માટે જ નહિ, પણ પોતાને ય એમ જ સચોટ ભાસે છે; એવી પ્રતીતિરૂપ અનુપ્રેક્ષા બને છે. અનુપ્રેક્ષામાં ઉત્તરોત્તર વધતી સંપ્રતીતિ થાય.

(૫) કેવળજ્ઞાન સન્મુખ ચિત્તધર્મ બે રીતે :- અનુપ્રેક્ષા એ મનમાં કરવાની વસ્તુ છે, માટે એ ચિત્તનો ધર્મ છે; પણ એવો અદ્ભુત કે જે કેવળજ્ઞાનની સન્મુખ હોય. **સન્મુખ બે રીતે**, કેવળ જ્ઞાનમાં,

(૧) એક તો પદાર્થના સૂક્ષ્મ વિશેષો પણ પ્રત્યક્ષ દૃશ્યમાન છે, (૨) બીજું, મોહનો સર્વથા અભાવ છે; તો અનુપ્રેક્ષામાં પણ તત્ત્વ-વિશેષોનો સંપ્રત્યય-સ્વાનુભવ એટલો બધો વધે કે (૧) એ જાણે હૂબહૂ દેખાતા જેવા થઈ જાય, તેમજ (૨) બીજું એ કે એના રસથી પરનાં માનસિક બંધન, પરની આસક્તિ-તૃષ્ણા ઓછી થતી આવવાથી રાગદ્વેષાદિ મોહ ઘટતો આવે. આ બંને કાર્ય કેવળજ્ઞાનથી સન્મુખ બનાવનારાં કહેવાય.

અનુપ્રેક્ષા આભાસમાત્ર :- જે અનુપ્રેક્ષામાં એવું નથી પણ કેવળજ્ઞાનથી પરાઙ્મુખતા છે, અર્થાત્ પદાર્થો જાણે એનો હૂબહૂ સાક્ષાત્કાર થતો હોય એમ હાર્દિક સંવેદનને સ્પર્શતા નથી, ને પરનાં આકર્ષણ ઓછા કરતાં નથી, એ અનુપ્રેક્ષા સાચી નથી, પણ આભાસમાત્ર છે. અભવી દુર્ભવીના નવ પૂર્વ સુધીનાં તત્ત્વનાં ચિંતન આ કોટિના અનુપ્રેક્ષાભાસરૂપ છે.

નવકારની સાચી અનુપેક્ષા :- જ્યારે એક નવકારની પણ અનુપ્રેક્ષા સાચી ત્યારે ગણાય કે જો એ ઉપર કહ્યું તેમ કેવળજ્ઞાનની સન્મુખ હોય, પદાર્થ જાણે સાક્ષાત્ ભાસતા હોય અને પરનાં આકર્ષણ મોળા પડતા હોય.

'નમો' પદની અનુપ્રેક્ષા :- દા. ત. પહેલું 'નમો' પદ, એના અનુપ્રેક્ષામાં, 'નમસ્કાર, દ્રવ્ય અને ભાવથી; દ્રવ્ય નમસ્કારમાં ગાત્ર સંકોચી નમનની અંજલિબદ્ધ

અવસ્થા, વાણી સંકોચીને આ પદોચ્ચારણમાં પ્રતિબદ્ધ, તથા મનને સંકોચી નમસ્કરણીય-પૂજ્યના 'ગુણોમાં એકાગ્ર. ભાવનમસ્કારમાં આત્માને અશુભ ભાવોમાંથી સંકોચી શુભ ભાવમાં પ્રતિબદ્ધ કરવો તે,' -આ ચિંતવ્યું તો ખરૂં, પરંતુ આટલેથી બસ નથી, એ ચિંતન નજર સામે જાણે સાક્ષાત્કાર રૂપ હોય, પોતાની હાર્દિક પ્રતીતિવાળું હોય, વળી પરમ સંવેગનું કારણ અને એ ઉચ્ચ સંવેગની દૃઢતાને કરાવનારૂં હોવું જોઈએ, તેમજ રાગાદિ મોહનાં બંધનને કાપનારૂં હોય. તો એ કેવળજ્ઞાનની સન્મુખ કહેવાય. એમ.

'અરિહંતાણં' પદની અનુપ્રેક્ષામાં અરિહંત કેવા સ્વરૂપવાળા એ ચિંતવતાં હૈયાને સચોટ ભાસે કે એ એવાં જ હોય, અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય વગેરે હોવા જ જોઈએ, સહેજે ખરેખર હોય, જાણે હૂબહૂ દેખાય; તેમજ સાથે એમનું આકર્ષણ જડ જગતનાં આકર્ષણ ઓછાં કરતું હોય; તો એ અનુપ્રેક્ષા વાસ્તવિક અનુપ્રેક્ષા બની કેવળજ્ઞાન સન્મુખ છે એમ કહી શકાય.

રત્નશોધક અગ્નિનું દૃષ્ટાંત :-

આ અનુપ્રેક્ષાનો ચિત્તવ્યાપાર કેવળજ્ઞાનની સન્મુખ એટલે કે કેવળજ્ઞાન તરફ આત્માને ખેંચી જાય છે એ દૃષ્ટાન્તસિદ્ધ છે. જેવી રીતે ખાણમાંથી કાઢેલા મલિન રત્નને શુદ્ધ કરવા માટે જો એને અગ્નિમાં નાખ્યો હોય તો એ અગ્નિ એને ચારેબાજુથી વ્યાપ્ત થઈને એના કચરાને બાળી નાખી એ રત્નને શુદ્ધ બનાવે છે, એવી રીતે આ અનુપ્રેક્ષારૂપી અગ્નિ એવું જ કામ કરે છે. આત્મા એક રત્ન છે. એ આત્મરત્નને ચારે બાજુ અનુપ્રેક્ષા વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, અર્થાત્ આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશે અનુપ્રેક્ષાનું તાન લાગે છે. એ આત્માના કર્મરૂપી કચરાને બાળી નાખે છે. યાવત્ ચરમ સીમાએ પહોંચી સમસ્ત ઘાતી કર્મ બાળી નાખી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરી આપે છે. અનુપ્રેક્ષાનો આ સ્વભાવ જ છે.

પ્ર. કાયોત્સર્ગ અનુપ્રેક્ષા સાથે શો સંબંધ ?

ઉ. શ્રદ્ધા-મેધાદિ કરતાંય વિશેષ સંબંધ છે, કેમકે કાયોત્સર્ગમાં મુખ્ય વ્યાપાર ધ્યાનનો છે. જો અનુપ્રેક્ષાથી એ ધ્યાનનો વિષય દૃઢ કર્યો હોય તો જ એનું સચોટ ધ્યાન થઈ શકે.

અપૂર્વકરણ-મહાસમાધિનાં બીજ શ્રદ્ધાદિ :- પૂર્વે વર્ણવેલા સ્વરૂપવાળી શ્રદ્ધા, મેધા, ધૃતિ, ધારણા અને અનુપ્રેક્ષા એ અલૌકિક યોગ છે, મહાસમાધિરૂપ યોગનાં બીજરૂપ યોગ છે.

શ્રદ્ધાદિ-પરિપાકનાં સાધનભૂત શ્રવણ-પાઠ પ્રતિપત્તિ વગેરેની સમજ :- શ્રવણ એટલે ધર્મશાસ્ત્રને સાંભળવું, તે ગુરુ પાસે વિનયાદિ બરાબર જાળવવા સાથે વિધિપૂર્વક સંભ્રમ-સંવેગ સાથે. ધર્મશાસ્ત્ર-સૂત્રની વાચના લેવી તે શ્રવણ કહેવાય. એ શ્રદ્ધા-મેધાદિને ખીલવી આપે. ગમે તેમ સાંભળી લેવા માત્રથી શ્રદ્ધા ન ખીલે, મેધા યાને કુશળ બુદ્ધિ ન ખીલે, વગેરે.

◆ પાઠ એટલે એ ગુરુમુખે સાંભળેલા ધર્મશાસ્ત્ર-સૂત્રને જાતે ભણવું, તૈયાર કરવું. એ ભણતાં ભણતાં શ્રદ્ધા-મેધાદિને યોગ્ય ક્ષયોપશમ વધતો જાય છે.

◆ પ્રતિપત્તિ એટલે ગુરુ પાસે તે શાસ્ત્રના અર્થને બરાબર સમજી એનો બોધ પામવો. જેમ જેમ નવા નવા શાસ્ત્ર પદાર્થ સમજવા મળે છે તેમ તેમ સંવેગ વધતો જાય છે, શાસ્ત્રની ઉપોદયતા વધુ આવે છે. વળી નવું નવું સમજતો જાય છે, એમ શ્રદ્ધામેધાદિ વધુ ને વધુ વિકસતા જાય છે. સમ્યગ્ ધર્મશાસ્ત્રોનો આ પ્રભાવ છે.

◆ ઇચ્છા એટલે સમજેલા ધર્મશાસ્ત્રના આદેશને અમલમાં ઉતારવાની ચિંતા, તીવ્ર અભિલાષા, અત્યંત ઉપાદેય બુદ્ધિપૂર્વક 'ક્યારે કેમ એનો અમલ કરું !' એવી તાલાવેલી જાગવી જ જોઈએ. તો જ સાંભળેલું સમજેલું વાસ્તવિક ગણાય, શુદ્ધ બુદ્ધિએ સાંભળ્યું અને સમજ્યા ગણાય.

◆ **પ્રવૃત્તિ** એટલે શાસ્ત્રના આદેશને આદર અને વિધિપૂર્વક સતત આચરણમાં ઉતારવા તે. શ્રદ્ધા, મેધા, ધૃતિ વગેરે પર આની બહુ મોટી અસર પડે છે, કેમકે શાસ્ત્રની સમજપૂર્વક ઇચ્છાથી સવિધિ સતત આચરણ કરવામાં ચિત્તપ્રસાદ વગેરે વધે છે, આચરણમાં ત્રિકરણ-યોગ લાવવાથી આવરણ કર્મના ક્ષયોપશમમાં ભારે વૃદ્ધિ થાય છે. એટલે પછી શ્રદ્ધાદિ વિશેષ વિકસે એ સહજ છે. શુદ્ધ દિલે વિધિપૂર્વક સતત પ્રવૃત્તિ કરનારનો આ અનુભવ છે. બાકી પ્રવૃત્તિ કરવાનો ભાર મન પર ન હોય અને યથાશક્તિએ કરવાની હોય નહિ, તો શ્રવણ, પાઠ વગેરે એક બોજારૂપ થાય.

◆ **વિઘ્નજય** એટલે જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ વિઘ્ન પર વિજય. એ વિઘ્ન ક્રમશઃ પ્રવાસીને નડતા કંટક, જ્વર અને દિશાવ્યામોહની જેમ ક્ષુધાદિ પરિસહ, રોગ અને મિથ્યા વિપર્યાસરૂપ છે. એના પર વિજય એટલે કે એ પીડનારા ન બને, ચિત્ત ચલિત ન કરે; એવી આત્મસ્થિતિ બનાવી દેવી. (૧) તપસ્યા-લઘુતા-તત્ત્વદૃષ્ટિ વગેરે દ્વારા ભૂખ, તરસ, પરોત્કર્ષ વગેરે સહન કરવાની ટેવ પાડવાથી પરિસહો જિતાય છે. (૨) હિત-મિત આહાર, રસત્યાગ, તપસ્યા વગેરેથી રોગ પ્રાયઃ

આવતા નથી, કદાચ આવે તો સમભાવે સહી લેવાશે. (૩) સમ્યક્ત્વને ખૂબ ખૂબ શાસ્ત્રપરિશીલન અને સત્સંગ આદિ દ્વારા સારું દૃઢ અને તેજસ્વી કરવાથી મિથ્યા વિપર્યાસ, બુદ્ધિભેદ, ચિત્તવ્યામોહ વગેરેને અવકાશ રહેતો નથી. આમ ત્રિવિધ વિઘ્નોનો પરાજય કરવાથી ધર્મપ્રવૃત્તિ અખંડ અને સતેજ ચાલે છે. વિઘ્નજયમાં થતો આંતરિક પુરુષાર્થ શ્રદ્ધા, મેધાદિમાં સુંદર વૃદ્ધિ કરે છે.

◆ **સિદ્ધિ** એટલે અમલમાં ઉતારવાથી શાસ્ત્રોક્ત વસ્તુ સિદ્ધ થવી તે. દા. ત. ક્ષમા કે જિનભક્તિની પ્રવૃત્તિ કરવા માંડી, વચમાં ઊઠતાં વિઘ્ન જીતતા ગયા, પ્રવત્તિ આદર-બહુમાન-વિધિ જાળવીને સતત કરતા ગયા, તો એક વખત એવો લાગે છે કે એ ક્ષમા અને જિનભક્તિ આત્મસાત્ બની જાય છે, આત્માનો સહજ સ્વભાવ બની જાય છે, ગમે તેવા વિકટ સંજોગોમાં હૈયે સહેજે ક્ષમા જ સ્ફુરાયમાન હોય, જિનભક્તિ જ ઝળહળતી હોય. આવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાય એ તો વળી શ્રદ્ધા, મેધા વગેરેને ખૂબ જ વિશિષ્ટ બનાવે છે.

◆ **વિનિયોગ** એટલે સિદ્ધ થયેલ ગુણ કે ધર્મને સંયોગ મળવા મુજબ કાર્યમાં યોજવા, અન્યોમાં એને ઉતારવા. આમાં એ ઊંચી પરોપકારવૃત્તિ છે કે 'શાસ્ત્રની આ વસ્તુ કેમ બીજા પામે, અને એ પ્રમાણે પરાર્થકરણ છે, એટલે સહેજે પોતાના શ્રદ્ધા-મેધાદિ મહાતેજસ્વી બને એ સ્વાભાવિક છે: એટલું જ નહિ પણ ભવાંતરમાં એ વિશેષરૂપે અનુયાયી બને છે, કેમકે વિનિયોગ એક એવો મહાન યોગ છે ! એ જે ગુણ કે ધર્મનો વિનિયોગ શુદ્ધ દિલથી પોતે કરે છે એ ભવાંતરમાં શીઘ્રતા, સરળતા અને વિશેષતા સાથે પ્રગટ થાય, એવું સાનુબંધ શુભ પેદા કરી આપે છે.'

આ જે શ્રવણ, પાઠ, પ્રતિપત્તિ, ઈચ્છા, પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય, સિદ્ધિ અને વિનિયોગ વિવિધ ધર્મગુણોને અનુલક્ષીને કરવામાં આવે છે, એ શ્રદ્ધા-મેધાદિને યાવત્ અનુપ્રેક્ષાને વધુને વધુ વિકસાવતા હોવાથી, શ્રદ્ધા-મેધાદિનો ક્રમિક પરિ-પાક શ્રવણાદિસ્વરૂપ કહી શકાય. તાત્પર્ય શ્રદ્ધાદિને અધિકાધિક પરિપક્વ કરતાં જવું. એટલે શું ? તો કે આ શ્રવણાદિ યોગ વધારતા રહેવું.

શ્રદ્ધા-મેધા વગેરેને પકવનારી શાસ્ત્ર શ્રવણ-પાઠ-પ્રતિપત્તિ વગેરે ક્રિયા સત્ત્વને ખીલવતી જાય છે...એમાં જ્યારે શ્રદ્ધાદિના અતિશય પરિપાકની ક્રિયા થાય છે ત્યારે પ્રધાન સત્ત્વ વિકસ્વર બને છે. આનાથી અપૂર્વ સામર્થ્ય પ્રગટે છે. ચિત્તને ડહોળી નાખનાર અનેક વિકલ્પોની હારમાળાને અટકાવી દેનાર અલૌકિક ધૈર્ય ત્યાં પ્રગટ થાય છે. મોહની સૂક્ષ્મ વૃત્તિઓને પણ નષ્ટ કરી દેવાનો અદ્ભુત સામર્થ્યયોગ

આ પ્રધાનસત્ત્વ પ્રગટાવે છે, જે અપૂર્વ કરણ-મહાસમાધિને લઈ આવે છે. તાત્પર્ય, શ્રદ્ધા, મેધા, ધૃતિ, ધારણા અને અનુપ્રેક્ષાને અતિશય પક્વ કરવાની ક્રિયા પ્રધાન સત્ત્વ પદાર્થને જન્મ આપી અપૂર્વકરણને તાણી લાવે છે. આ વિચારી લેવા જેવું છે.

'वड्ढमाणीए :' શ્રદ્ધાદિની વૃદ્ધિ -

'વડ્ઢમાણીએ' પદનો અર્થ વૃદ્ધિ પામતી એવો છે. એથી સૂચવ્યું કે તદવસ્થ નહિ, એકવાર જેટલા પ્રમાણમાં ઊભી કરી તેટલામાં જ સ્થિર નહિ, પણ અધિક વધતી જતી શું ? શ્રદ્ધા, મેધા વગેરે કેમકે આ 'વડ્ઢમાણીએ' વિશેષણ 'સદ્ધાએ' વગેરે દરેકને લાગુ થાય છે. અર્થાત્ કાયોત્સર્ગ કરવાનો તે તદવસ્થ શ્રદ્ધા મેધાદિથી નહિ, કિન્તુ અધિકાધિક વધતી જતી શ્રદ્ધા, વધતી જતી મેધા વૃદ્ધિ પામતી ધૃતિ, વૃદ્ધિ પામતી ધારણા, અને વિકસતી જતી અનુપ્રેક્ષાથી કરવાનો. ધર્મશાસ્ત્રોનું શ્રવણ, પઠન, પ્રતિપત્તિ વગેરે પણ એવી રીતે કરતાં જવું જોઈએ કે શ્રદ્ધા, મેધા વગેરે વધુ ને વધુ વિકસતા રહે, તો જ કાયોત્સર્ગમાં પણ તેમ થવું શક્ય છે (૧) કાયોત્સર્ગ અને એમાંના ધ્યાનની અચિંત્ય શક્તિ પર શ્રદ્ધા વધુ પ્રબળ બનતી જાય, (૨) એની ઉપાદેય બુદ્ધિ-ગ્રહણ પરિણામ વિકસતો ચાલે, (૩) એમાં સ્થિરતા-તન્મયતા અધિકાધિક જામતી જાય, (૪) પોતાની વાક્-કાયાને વોસિરાવ્યાની તથા ધ્યાનમાં ચિંતવાતા પદાર્થની ધારણા વધુ ને વધુ સતેજ બનતી જાય, અને (૫) ધ્યાનમાં અનુપ્રેક્ષાની એકરસતા વિશેષ તીવ્ર થતી જાય, આ કરવાનું છે. આત્મા કાયોત્સર્ગ પૂર્વે બીજા ભાવમાં હતો, એટલે એને હવે આ રીતે શ્રદ્ધાદિ ભાવો વધારવાને અવકાશ છે. કર્મના ક્ષયોપશમની અસંખ્ય કક્ષા હોય તેથી ઉચ્ચ કક્ષાનો ક્ષયોપશમ થતો જાય તેમ એ ભાવો વૃદ્ધિ પામે છે.

શ્રદ્ધા મેધાદિનો ઉત્પત્તિક્રમ :- આ શ્રદ્ધાદિ ભાવોની પ્રાપ્તિ 'સદ્ધાએ મેહાએ' વગેરે પદોના ક્રમે જ થાય છે. અર્થાત્ શ્રદ્ધા આવે તો જ મેધા પ્રગટે, મેધા હોય તો જ ધૃતિ જન્મે, ધૃતિના બળે જ ધારણા થઈ શકે, અને ધારણા થયા પછી જ અનુપ્રેક્ષા કરી શકાય. આ સૂચવે છે કે શ્રદ્ધાની ઉપેક્ષા કરીને મેધા અર્થાત્ શાસ્ત્રગ્રહણનો વાસ્તવિક કુશળ બુદ્ધિપરિણામ ન જન્મી શકે. શ્રદ્ધા છે નહિ અને 'મોટી બુદ્ધિના બળે શાસ્ત્રના પદાર્થો પકડી શકું' આ અભિમાન રાખવું ખોટું છે. એમ કરવા જતાં ક્યાંક કુતર્કો, અશ્રદ્ધા અને ઊંધું મરવાનું થાય. શાસ્ત્ર-શ્રદ્ધા ઉપર જ શ્રદ્ધા-સમજનો કુશળ બુદ્ધિપરિણામ થઈ શકે. આ મેધા આવ્યા પછી જ ધૃતિ, પ્રણિધાન, વિશિષ્ટ પ્રીતિ જાગી શકે, કેમકે શ્રદ્ધાથી જાગેલી પ્રીતિ, મેધા ને શાસ્ત્ર ગ્રહણની

પટુબુદ્ધિ દ્વારા જ પરિકર્મિત (કેળવાયેલી) બનીને વિશિષ્ટ પ્રીતિરૂપ થાય છે, તો રાગાદિની વ્યાકુળતા મટી કાયોત્સર્ગના ધ્યાનમાં ધૈર્ય, સ્થિરતા આવે. એકલી શ્રદ્ધા કરી બેસી રહે, ને મેધા પ્રગટાવવાનું ન કરે, તો આ ધૃતિ ન આવી શકે. ત્યારે એ પણ સહજ છે કે એવી ધૃતિ આવે તો જ ધારણા થઈ શકે. ચિત્ત રાગાદિવ્યાકુળ હોય, મન પ્રસ્તુતમાં એકાગ્ર ન હોય, તેમ એવી વિશિષ્ટ પ્રીતિયુક્ત ન હોય, તો સંભળાતા-ચિંતવાતા પદાર્થની ધારણા ન થાય, વિસ્મૃતિ થાય. તો જેની ધારણા નહિ એની અનુપ્રેક્ષા યાને એના ઉપર ચિંતન શું ચાલી શકે ? ધારણા આવે તો જ અનુપ્રેક્ષા આવી શકે, વ્યાખ્યાન સાંભળતાં એમાં કહેવાતા પદાર્થોની સંકલના જોડી જોડીને ધારણા કરાય, તો જ પછીના સમયમાં એના પર અનુપ્રેક્ષા થઈ શકે.

શ્રદ્ધા-મેધાદિની વૃદ્ધિક્રમ :- જેમ શ્રદ્ધા હોય તો જ મેધા આવે, મેધાથી જ ધૃતિ આવે-ઇત્યાદિ, તેમ શ્રદ્ધાદિની વૃદ્ધિ પણ એ જ ક્રમે થાય છે. શ્રદ્ધા વધે તો જ મેધા વધે, મેધા વધે તો જ ધૃતિમાં વધારો થાય, વગેરે.

કુમારપાળને મહાફળ શ્રદ્ધા-મેધા-ધૃતિ વિકાસવા પર :-

મેધાબળ વધે તો ધૃતિબળ વધે. વસ્તુના ઉપાદેય ભાવ સાથે બુદ્ધિબળ વધ્યું એટલે સહેજે વસ્તુમાં મનની ધૃતિ સ્થિરતા જોરદાર બને. જ્યાં હજી એટલો ઉપાદેયભાવ નથી જાગ્યો ત્યાં મન તેવું સ્થિર ન રહે. તો તેથી કાંઈ અચિંત્ય ફળ ન નીપજે. પાંચ કોડીના ફૂલથી જિનપૂજા કરી અઢાર દેશની ઠકુરાઈનું પુણ્ય રાજા કુમારપાળે પૂર્વના દરિદ્ર ભવમાં ઉપાર્જ્યું. ત્યારે એ જિનપૂજા પ્રતિક્ષણ કેવી વૃદ્ધિ પામતી શ્રદ્ધા-મેધા-ધૃતિથી કરી હશે ! જૈનશાસનમાં દાનાદિ ધર્મના પ્રમાણની જેટલી કિંમત છે, એના કરતાં અધિક કિંમત એ ધર્મ કેવી શ્રદ્ધા, મેધાદિથી કર્યો એની છે. અને એ ભવિષ્યકાળના ધર્મવર્ધક મહાન ફળ પરથી માપી શકાય છે કે દાનના પ્રમાણ કરતાં દાન વખતે ઉલસી ઉઠેલા શ્રદ્ધા-મેધા-ધૃતિના વધતાં વિકાસનું જ બહુ મૂલ્ય છે. પાંચ કોડીનાં ફૂલથી પૂજા કરતાં પૂજાનો ઉપાદેય ભાવ ગજબ વધતો ચાલ્યો કે, 'જગતમાં આ અર્હદ્ભક્તિની તોલે શું છે ? આ જ અત્યંત આદરણીય વસ્તુ છે. એ મળવામાં કેવું મારું અહોભાગ્ય !' આવા વધતા ભાવે પૂજામાં ધૃતિ, તન્મયતા વધાર્યે રાખી, ચિંતામણિની પ્રાપ્તિ પર દરિદ્રને થાય તેવું આશ્વાસન-હૈયાધારણ ઉત્કટ વધતું ચાલ્યું ! એમાં અચિંત્ય ફળ ઊભું થયું, અઢાર દેશનું સામ્રાજ્ય તો મામૂલી ફળ, પણ અપૂર્વ ધર્મશ્રદ્ધા મેધા ધૃતિબળની ધર્મસાધના અને ગણધરપણાના પુણ્ય સાથે ત્રીજા ભવે મુક્તિના અચિંત્ય અમેય ફળ !!! પુષ્પ-પૂજા તો

બીજા ય કરે છે, પણ આ પ્રતિસમય વધતી શ્રદ્ધા-મેધાથી વૃદ્ધિંગત ધૃતિબળ સાથેની પુષ્પપૂજા જુદી ! કેમકે એના ફળમાં કુમારપાળને સમ્રાટ રાજાના વૈભવ અને ઐશ્વ-ર્યનાં એવાં પ્રખર પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય ઉદયમાં આવ્યાં કે જ્યારે કલિકાલ સર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી મહારાજ જગતમાં જ્ઞાનથી શાસન પ્રભાવના કરે, ત્યારે આ ધર્મશ્રદ્ધા અને પુણ્યથી શાસન પ્રભાવના કરે ! પૂર્વની નિર્મળ વૃદ્ધિંગત શ્રદ્ધા-મેધા-ધૃતિના સંસ્કારે અહીં મહા પુણ્યસમૃદ્ધિ વચ્ચે પણ શ્રદ્ધા-મેધા-ધૃતિ ઉલસાવી ભલે પુષ્પપૂ-જાનો કાળ અલ્પ, પરંતુ એમાં સમયો અસંખ્ય, એના પ્રત્યેક સમયે વધતી મેધા ને ધૃતિએ બીજા ભવે વર્ષોના વર્ષો અપૂર્વ ધર્મશ્રદ્ધા-મેધા-ધૃતિ વિકસાવી એના પર ત્રીજા ભવે ગણધરપદ મળવાનું નક્કી થયું !

સદ્અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ આદરાદિ ૬ :- પૂર્વે શ્રદ્ધાદિનાં ચિહ્ન જે આદરાદિ કહ્યાં, તે બીજા પણ મુમુક્ષુઓએ માન્ય કરેલાં છે. એ લોકો ય કહે છે કે સદ્ અનુ-ષ્ઠાનનું સ્વરૂપ આદર, કરણપ્રીતિ, અવિઘ્ન, સંપદાગમ, જિજ્ઞાસા અને તજ્જ્ઞ ગુરુની સેવા છે. આ બધા વિનાની કોરી ક્રિયા માત્ર એ સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન નથી, પરંતુ સાથે આ આદરાદિ હોય તો જ અનુષ્ઠાન સમ્યક્ બને છે.

(૧) આદરનો સામાન્ય અર્થ :- પ્રયત્ન થાય છે, દા.ત. 'એણે કાર્ય આદર્યું, એમ કહેવાય છે. અહીં આદર એટલે ઉપાદેયબુદ્ધિ એવો અર્થ લેવાનો છે, દા.ત. કહેવાય છે 'જૈનો અર્હત્ શાસનનો આદર કરે છે. અર્થાત્ એને ઉપાદેય માને છે.' જે અનુષ્ઠાન આચરવા જઈએ તે પહેલું તો, દિલને ઉપાદેય લાગવું જોઈએ. એ ન લાગે અને અનુષ્ઠાન કરે, તો એ કાં મલિન આશંસાથી અસદ્ અનુષ્ઠાન થાય, યા ગતાનુગતિક સંમૂર્છિમ ક્રિયા થાય. 'આ જીવનમાં આવાં કાયોત્સર્ગ આદિ મોક્ષા-નુષ્ઠાન એ જ કર્તવ્ય છે.' એવી ઉપાદેયબુદ્ધિ ધરવાથી વિવેક આવે છે, મન સ્વચ્છ બને છે, અનુષ્ઠાન શુભ-સદ્ અનુષ્ઠાન બને છે.

(૨) કરણપ્રીતિ એટલે કે ઉપાદેય માનવા ઉપરાંત એ કરવાનો પ્રેમ કર-વાના અવસરે કરવાની પ્રીતિ ઉજમાળતા જાગવી જોઈએ, નહિતર વિના પ્રીતિએ તો 'પતાવો ભાઈ !' એમ વેઠિયાવેઠ જેવું અનુષ્ઠાન થાય. ખેદ, ઉદ્વેગ વગેરે ક્રિયાના દોષ લાગવાનો સંભવ રહે. એથી લાખનો માલ પાંચમાં લિલામ જેવું ફળ મળે. ક્રિયા કરવી કરવી ને શા માટે પ્રીતિના અભાવે મહાલાભ ગુમાવવો ?' 'આ ઉત્તમ સત્ ક્રિયા કરવા મળી એથી જીવન ધન્ય બની રહ્યુ છે, લાભના લેખા છે,' એમ માની ક્રિયા પર પ્રીતિ-બહુમાનનો ઉછાળો અનુભવવો જોઈએ.

(૩) અવિઘ્ન એટલે વિઘ્નરહિતપણું :- સદ્ અનુષ્ઠાનો આચરાય એનો એવો

પ્રભાવ છે કે એનાથી ક્લિષ્ટ કર્મોનો નાશ થઈ જાય છે; કેમકે એમાં ઊછળતા શુભ અધ્યવસાય જ્ઞાનાવરણીય કર્મ આદિ સાથે કેટલાય અંતરાયકર્મોનો વિધ્વંસ કરી દે છે. એથી એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે કે સર્વત્ર પ્રવૃત્તિમાં વિઘ્ન નડતાં નથી. આ સૂચવે છે કે ક્રિયા વખતે એને અનુરૂપ ભાવો દિલમાં ઉભરાવા જોઈએ.

(૪) **સંપદાગમ એટલે** સંપત્તિઓનું આગમન. સદ્ અનુષ્ઠાનનું લક્ષણ એ કે માત્ર વિઘ્નાભાવ નહિ, પરંતુ ઉપરાંત સંપત્તિનું આગમન થવું જોઈએ. અર્થાત્ ન ધારેલી પણ અનુકૂળતાઓ મળતી જાય. ઉત્તમ કોટિના સદ્ અનુષ્ઠાન આચરાય, એ શું જીવને મુફલીસ રાખે ? ના, ઈષ્ટ ફળસંપત્તિ તાણી લાવી આપે. એમાં મુખ્યતયા આંતર તૃપ્તિ, ધૈર્ય, ઔદાર્ય વગેરે આધ્યાત્મિક સંપત્તિઓ એવી પ્રાપ્ત થાય છે કે એની હયાતીમાં બાહ્ય દેખીતા ઓછા વૈભવ પણ મહાસંપત્તિરૂપ બને.

(૫) **જિજ્ઞાસા** એ સદનુષ્ઠાનનું અપ્રતિમ અને આવશ્યક લક્ષણ છે. સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન આચરાય એમ એનાં તત્ત્વ-ભેદ-પર્યાયની જિજ્ઞાસા બની રહે કે 'કેમ વધુ ને વધુ એ જાણવા મળે ! એનું તત્ત્વ, સ્વરૂપ, રહસ્ય, લક્ષણ, વિધિ, શી શી હશે ! એના પ્રકારો ક્યા ક્યા ? એના પર્યાયાર્થિક, સમાનાર્થક શબ્દ ક્યા ? એ મોક્ષ સાધનારૂપ કેમ બને ?, વગેરે જાણવાની ભૂખ કાયમ ઊભી રહે.

(૬) **તજ્જ્ઞસેવા એટલે** અનુષ્ઠાન અને તત્ત્વના જ્ઞાતા જ્ઞાનીપુરુષોની સેવા, ઉપાસના, ભક્તિ, સત્સંગ, સદ્ અનુષ્ઠાન માટે આ જોઈએ જ. અને જેમ જેમ સદ્ અનુષ્ઠાન આચરાતું જાય, તેમ તેમ એનો રસ વધવાથી સહેજે અજ્ઞાનીઓના સંગ અને સેવા મૂકી જ્ઞાનીઓનાં પડખાં સેવવાનું ખાસ કરાય. અનુષ્ઠાન મળવાની કૃત-જ્ઞતારૂપે પણ એ કરાય જ.

આ આદરાદિ ગુણો એવા છે કે એનાથી ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે, કેમકે ક્રિયાની સાથે આદરાદિ હોય, એટલે તે તે ક્રિયાને અનુરૂપ ભાવ વિશુદ્ધ થતા આવે છે, અને ચઢતી ભાવવિશુદ્ધિથી અંતરાય તૂટે છે, જેથી સહેજે સાકાર બની આવે છે, એવી રીતે આદરાદિ કાયોત્સર્ગ સાથે આચરતાં, ઉચ્ચ સમમાધુર્યવાળા, શ્રદ્ધાદિ પ્રગટ થાય છે.

સફળ સમ્યક્ સાધના માટે ૪ વસ્તુ જરૂરી છે.

૧) ગુણદ્વેષ નહિ પણ ગુણાનુરાગ જોઈએ.

૨) પોતે શું બોલે કરે છે એનો વિચાર એની પરવા જોઈએ.

૩) યથેચ્છ પ્રવૃત્તિ નહિ પણ શાસ્ત્રવિહિત અને સાધનોથી સંપન્ન પ્રવૃત્તિ જોઈએ.

૪) એવી શાસ્ત્રોક્ત પ્રવૃત્તિનો ખાસ પક્ષ કરવો જોઈએ.

'અન્નત્થ' સૂત્ર (કાયો૦ આગાર)

(લ.) अण्णत्थ ऊससिएणं नीससिएणं खासिएणं छीएणं जंभाइएणं उड्डुएणं वायनिसग्गेणं भमलीए पित्तमुच्छाए सुहुमेहिं अंगसंचालेहिं सुहुमेहिं खेलसंचालेहिं सुहुमेहिं दिट्ठिसंचालेहिं एवमाइएहिं आगारेहिं अभग्गो अविराहिओ हुज्ज मे काउस्सग्गो जाव अरिहंताणं भगवंताणं नमुक्कारेणं न पारेमि ताव कायं ठाणेणं मोणेणं झाणेणं अप्पाणं वोसिरामि ।

અર્થ : ઊંચો શ્વાસ, નીચો શ્વાસ, ખાંસી, છીંક, બગાસુ, ઓડકાર, વાસંચાર, ભમરી (તમ્મર) પિત્તનો ઉછાળો, સૂક્ષ્મ અંગસંચાર, સૂક્ષ્મ કફસંચાર, સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ સંચાર, ઇત્યાદિ આગારો છોડી બીજે મારે અભંગ અવિરાધિત કાયોત્સર્ગ હો. જ્યાં સુધી અરિહંત ભગવાનને નમસ્કાર કરવા વડે ન પારું, ત્યાં સુધી પોતાની કાયાને સ્થાન (નિશ્ચલતા) થી મૌનથી અને ધ્યાનથી વોસિરાવું છું.

'અન્નત્થ ઊસસિએણં' સૂત્રમાં અમુક આગારો બતાવી સૂચવે છે કે કાયાથી એ આગારોની પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ નહિ, એના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા નહિ, બાકીની બીજી પ્રવૃત્તિમાત્રનો પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ ત્યાગ, એવા કાયાનો ઉત્સર્ગ યાને કાયોત્સર્ગ કરું છું, કાયાને બીજી બધી પ્રવૃત્તિના ત્યાગવાળી રાખવાનું નક્કી કરું છું. બાકી 'ઉસસિઅ' ઉચ્છ્વસિત, ઊંચો શ્વાસ વગેરે એવી ક્રિયાઓ છે કે એ રોકી શકાય નહિ, માટે એ ક્રિયાઓને આગારરૂપે અપવાદરૂપે છૂટી રાખી, અર્થાત્ એનો ત્યાગ રાખ્યો નહિ. ઉચ્છ્વાસ, નિઃશ્વાસ વગેરે વારંવાર સહેજે થતા અથવા અણધાર્યા ક્યારે બની આવતા દેહધર્મ છે. માટે કાયોત્સર્ગમાં કાયિક પ્રવૃત્તિ બંધ કરતાં એની છૂટ રાખી અહીં 'ખેલસંચાલેહિં' પદમાં 'ખેલ' અર્થાત્ કફના સંચાર અંગે કહ્યું કે એ 'વીર્યસયોગિ' સદ્દ્રવ્યતાને લઇને 'શરીરની અંદર થવા સહજ છે. આત્માના વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષય કે ક્ષયોપશમથી વીર્ય-શક્તિવિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે. એનાથી બે કાર્ય થાય છે. (૧) મન-વચન-કાયા રૂપે પરિણામ પામેલા પુદ્ગલો ગતિમાન બને છે. દા.ત. વિચારના પુદ્ગલ, ભાષાના પુદ્ગલ, રસ-રુધિર-શુક્ર વગેરે ગતિશીલ બને તે. તો સહેજે કફ પણ ગતિમાન થાય (૨) મન-વચન-કાયાના યોગ પ્રવર્તે છે. આત્મા એ ત્રણેય સાથે સંકળાયેલો છે તેથી આત્મા પણ એનાથી સયોગી બને છે, એટલે આમાંથી એ ફલિત થાય છે કે સૂક્ષ્મ કફનું સંચાર થવાનાં બે કારણ (૧) આત્મવીર્યથી સક્રિય બનતા પુદ્ગલોની અંતર્ગતિ છે. (૨) આત્મા વીર્યથી સયોગી બને

તેમાં આલંબન રૂપે જે મન-વચન છે તેમ આ કફ-પુદ્‌ગલ પણ છે. માટે એ એની પ્રત્યે સદ્‌દ્રવ્ય યાને યોગ્ય બન્યા.

'એવમાઈએહિં' પદથી બીજા પણ આગારો સૂચિત છે. દા. ત. કાયોત્સર્ગમાં ઊભા ચિંત્વન ચાલુ છે ત્યાં વચમાં અચાનક કોઈ દીવા કે જ્વાળાની જ્યોતિ-ઉજેહી આવીને શરીર પર પડી તો ત્યાં તરત અંગ પર વસ્ત્ર ઓઢી લેવા માટે તે લેવું પડે; તે લેવા-ઓઢવામાં કાયા હાલી છતાં કાયોત્સર્ગ, આ આગાર રાખ્યો હોવાથી, ભાંગતો નથી.

પ્ર.- એના કરતાં 'નમો અરિહંતાણ' કહીને કાયોત્સર્ગ પારી લઈ વસ્ત્રગ્રહણ કેમ ન કરાય ? એથી કાયોત્સર્ગ ભંગાય તો નહિ !

ઉ.- કાયોત્સર્ગ પૂરો કર્યા વિના પારવાનો અધિકાર ક્યાં છે ?

પ્ર.- 'નમુક્કારેણં ન પારેમિ'...નમસ્કારથી ન પારું ત્યાં સુધી કાયોત્સર્ગની પ્રતિજ્ઞા છે, તો નમસ્કાર બોલી પારે એટલે કાયોત્સર્ગ પૂરો કહેવાય ને ?

ઉ.- અહીં જરા સમજવાનું છે કે કાયોત્સર્ગનું પ્રમાણ નમસ્કારથી પારવું એટલું સામાન્ય જ નથી કે નમસ્કાર બોલ્યા ને પ્રમાણ પૂરૂં થયું ! કિન્તુ શાસ્ત્રે વિવિધ કાયોત્સર્ગોમાં ચિંત્વનના જુદા જુદા નિયત પ્રમાણ કહ્યા છે. તો જે ક્રિયામાં જે કાયોત્સર્ગનું જે પ્રમાણ કહ્યું હોય ત્યાં એનું તેટલું પ્રમાણ સંપૂર્ણ ચિંતવાઈ જવું જોઈએ. દા. ત. ઈરિયાવહિય-ક્રિયામાં ૨૫ શ્વાસોચ્છ્‌વાસ જેટલું એટલે કે લોગસ્સના ૨૫ પાદ-'ચંદેસુ નિમ્મલયરા' સુધી જેટલું ચિંત્વન કરવાનું છે, તો તેટલું પ્રમાણ સંપૂર્ણ ચિંતવાવું જ જોઈએ. એ ચિંતવ્યા પછી પણ નમસ્કાર બોલવો જ જોઈએ. ચિંત્વન પ્રમાણ પૂરૂં કર્યું પણ નમસ્કાર બોલ્યા વિના પારે તો કાયોત્સર્ગનો ભંગ થાય. તેમજ, પ્રમાણ પૂરૂં કર્યા વિના નમસ્કાર બોલીને પારે તો પણ એનો ભંગ થાય. માટે અધૂરા કાયોત્સર્ગે નમસ્કારથી પરાય નહિ. આગાર રાખ્યો હોવાથી તદનુસાર વસ્ત્રગ્રહણાદિ કારણ સેવાય તો કાયોત્સર્ગનો ભંગ નથી.

ગ્રંથકાર મહર્ષિ કહે છે કે આ અમે અમારી મતિનું નથી કહેતા-કિન્તુ આર્ષ વચન છે, મહર્ષિઓએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે:-

'अगणी उ छिंदिज्ज व, बोहिय खोभाइ दीहडक्को वा ।
आगारेहिं अभग्गो उस्सग्गो एवमाईहिं ॥'

કાયોત્સર્ગમાં અંગને અગ્નિ યાને ઉજેહી સ્પર્શે, અથવા પોતાની અને આલં-

બન સ્થાપનાચાર્યની વચ્ચેના અંતરને કોઈ છેદે, અર્થાત વચ્ચેની ભૂમિ પરથી કોઈ પંચેન્દ્રિય જાય, કે મનુષ્યહર ચોરની ધાડ પડે, યા સ્વદેશ-પરદેશનો બળવો ઊઠે, અથવા સર્પદંશ થાય, આ વગેરે-વગેરે એટલે કે ઘરને આગ લાગે, એ આગારોથી કાયા હાલે ચાલે તોય ભંગ નહિ. 'એવમાઈએહિં' પદનો આ ભાવ છે.

આગારનો અર્થ :-

'આગાર' શબ્દ પ્રાકૃત ભાષાનો છે, સંસ્કૃત ભાષામાં એને આકાર કહે-વાય. આકાર એટલે તે, કે જે મર્યાદામાં રહીને કરાય છે. અહીં મર્યાદા એટલે દા. ત. ઊંચો શ્વાસ, નીચો શ્વાસ આગારરૂપે રાખ્યા, તો તે સહેજે થાય તે જ આગારમાં લેવાના છે, પણ દીર્ઘ પ્રાણાયામરૂપે જાણીને કરાય તે નહિ. એમ ઈરાદાપૂર્વક ખાંસીના ઠબકાં વગેરે નહિ કરવાના. એવમાદિ આગારોમાં પણ કાયિક પ્રવૃત્તિ ઓછામાં ઓછી જરૂરી હોય તેટલી જ કરવાની; બાકી અ-પ્રવૃત્તિ રાખી કાયોત્સર્ગધ્યાન પૂર્ણ કરવાનું. આટઆટલી કાયિક પ્રવૃત્તિ આગાર તરીકે ગ્રાહ્ય છે; અર્થાત્ કાયાના સર્વથા ઉત્સર્ગ યાને પ્રવૃત્તિત્યાગમાં આટલા અપવાદના પ્રકાર છે, એટલા અંશે પ્રવૃત્તિ ઊભી રહેવાની. તેથી 'કાયં....અપ્પાણં વોસિરામિ'માં એના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા નહિ.

'આગારેહિં' એટલે તે તે અપવાદ પ્રકારો વિદ્યમાન હોય તો પણ તેથી 'અભગ્ગો હુજ્જ મે કાઉસ્સગ્ગો' અર્થાત્ મારો કાયોત્સર્ગ અભગ્ન હો, સર્વથા નષ્ટ ન હો; તેમજ 'અવિરાહિઓ' અર્થાત્ વિરાધિત યાને અંશે ય ભગ્ન ન હો. આવી સાગાર યાને આગાર-અપવાદવાળા કાયોત્સર્ગની જ પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે. એથી અપવાદ સેવાવા છંતા કાયોત્સર્ગ અખંડ રહે છે.

આગારોનું વિભાગીકરણ :-

આ આગારો કાયાનું સ્થિરતામાંથી અતિચરણ અતિક્રમણ કરાવે છે, એટલે તે અતિચાર કહેવાય. એવા અતિચાર યાને આગાર-અપવાદો જે અહીં સૂત્રમાં લીધા છે તેમાં જુદી જુદી જાત છે; કોઈ તો સહજ ઉઠનારા છે, તો કોઈ આગંતુક પણ અલ્પ નિમિત્તે ઉઠનારા છે, તો કોઈ બહુ નિમિત્તે જાગનારા છે; ત્યારે કોઈ અલ્પ-સૂક્ષ્મ પણ નિયમા બનનારા અને બીજા બાહ્ય કારણે જન્મનારા સાથે બાહ્ય છે, આગારવાર આ વહેંચણ આ પ્રમાણે છે,-

ઉચ્છ્વાસ અને નિઃશ્વાસ એ સહેજે ઉઠનારા છે, કેમકે શરીરમાં જીવ છે ત્યાં સુધી એ વિના-પ્રયત્ને સંકળાયેલા જ છે, સજીવ શરીરને શ્વાસોચ્છ્વાસ વિના ચાલે નહિ.

• ખાંસી, છીંક અને બગાસું એ આગંતુક યાને કદીક થનારા એ અલ્પ નિમિત્તાધીન છે, કેમકે શરીરમાં એવો અતિ અલ્પ વાયુક્ષોભ થાય તો એ ઉઠનારા છે. ઓડકાર, વા-સંચાર, ભમરી, પિત્ત અને મૂર્ચ્છા એય આગંતુક પણ બહુ નિમિત્તાધીન છે, કેમ કે મહા અજીર્ણ વગેરે હોય તો એ ઉઠે છે. સૂક્ષ્મ અંગસંચાર-કફસંચાર-દૃષ્ટિસંચાર એ અલ્પ પણ અવશ્ય થનારા છે, કેમકે મનુષ્યમાત્રના અંગમાં સૂક્ષ્મ હીલચાલ, કફ સંચાર અને આંખના નિમેષ-ઉન્મેષ અવશ્ય થયા કરે છે.

• 'એવમાઇ' થી લીધેલા જ્યોતિ વગેરે આગારો બાહ્ય છે અને બહારના કારણોને આધીન છે, કેમકે એના દ્વારા જન્મનારા છે.

ઉપાધિશુદ્ધ જ પરલોકાનુષ્ઠાન મોક્ષસાધક

પ્ર. આવા બધા આગાર શા માટે રાખવા ? એ તો આત્માની કાયરતા સૂચવે છે. બહાદુરીથી આરાધના કરવી જોઈએ. સીધું જ 'જાવ અરિહંતાણં'... અપ્પાણં વોસિરામિ' કહી કાયોત્સર્ગમાં નવકાર ચિંતવી લેવાય.

ઉ. વાત સાચી, કાયરતા ન જોઈએ, બહાદુરી જોઈએ પરંતુ બહાદુરી એવી ન જોઈએ કે જે સ્વીકૃતનો ભંગ કરાવે. એ બહાદુરી નહિ પણ અવિવેકભર્યું સાહસ છે, કર્તવ્યના સ્વરૂપનો વિચાર રાખ્યા વિનાનું પગલું ભરવા જેવું છે. કોઈપણ પરલોકહિતકારી અનુષ્ઠાન મોક્ષનું કારણ તો જ બને કે જો એ ઉપાધિશુદ્ધ હોય, અર્થાત્ ધર્મ-ચિંતા અને કર્તવ્યના વિચારપૂર્વકનું હોય. 'મારે કેવો ધર્મ સાધવાનો છે, હું કયું કેવા સ્વરૂપવાળું કામ હાથ પર લઈ રહ્યો છું' એનો પૂરો ખ્યાલ તથા જાગૃતિ જોઈએ. નહિતર અનુષ્ઠાન ખોડખાંપણવાળું, ગરબડિયું, યાવત્ ખંડિત બની જાય. દા. ત. નિરપવાદ 'કાયં ઠાણેણં... વોસિરામિ' કહ્યું, તો એનો અર્થ તો એ, કે કાયાને સર્વથા પ્રવૃત્તિ-રહિત રાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. પછી શ્વાસોચ્છ્વાસ, અચાનક ખાંસી, ઈત્યાદિની પ્રવૃત્તિ પણ કેમ કરાય ? એમાં તો પ્રતિજ્ઞા-ધર્મનો ભંગ થાય, કર્તવ્ય તરીકે નક્કી કરેલા અનુષ્ઠાનનું પાલન ઘવાય. માટે અહીં આગારો મૂક્યા તે ઉપાધિશુદ્ધ અનુષ્ઠાનના સંપાદન માટે, એમ કરીને સૂચવ્યું કે એવું જ અનુષ્ઠાન મોક્ષસાધક બની શકે.

આગારમાં આગમ-સાક્ષીઃ ગૌરવ-લાઘવનો વિચાર :-

આમાં આગમની સાક્ષી પણ છે. આગાર અંગે આગમમાં કહ્યું છે કે,-

वयमंगे गुरुदोसो थेवस्स वि पालणा गुणकरी उ ।
गुरुलाघवं च णेयं धम्मम्मि, अओ उ आगारा ॥१॥

અર્થાત્ વ્રત મોટું લીધું હોય અને પછી વ્રત-વિરુદ્ધ કંઈક સેવવાનો પ્રસંગ આવે, એટલે વ્રતનો ભંગ થાય, અને તે મોટો દોષ છે. એના કરતાં વ્રત થોડું રાખ્યું હોય, અને જેવું રાખ્યું, બરાબર તેવુંજ એનું પાલન થાય, તો તે ગુણકારી બને છે.

ધર્મમાં ગૌરવ-લાઘવનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ :-

'લાભ મોટો કે દોષ મોટો ? લાભ ઓછો કે નુકસાન ઓછું ?' આ માપવું જ જોઈએ, જેથી ઓછા લાભ અને વધુ નુકસાનની પ્રવૃત્તિથી બચી જવાય, અને એના બદલે ધર્મપ્રવૃત્તિ એવી હાથ ધરાય કે જેમાં એકલો લાભ હોય, અગર લાભ ઘણો અને નુકસાન અતિ અલ્પ રહે શ્રાવકને જિનપૂજામાં જલ-પુષ્પની વિરાધના છે, પણ જિનભક્તિ, મૂર્ચ્છા પર કાપ, અસદ્આરંભ-નિવૃત્તિ, ઈન્દ્રિયવિષય-નિગ્રહ, વગેરેનો મહાન લાભ છે, એટલે એ આદરવી જ જોઈએ. ઊલટું એ ન આદરે તો મૂર્ચ્છા, અસદ્ આરંભ, વિષય-પ્રવૃત્તિ વગેરેના મોટાં નુકસાન એમ જ ઊભા રહે છે. એમ અહીં આગાર વિના કાયોત્સર્ગ શરૂ કરે તો સત્ત્વ દાખવવાનો થોડો લાભ દેખાય, થોડો એટલા માટે કે પછી કાયોત્સર્ગ કરતી વખતે શ્વાસોચ્છ્વાસ વગેરે આગાર ન સેવવાનું સત્ત્વ ટકતું નથી, બીજી બાજુ પ્રતિજ્ઞાભંગનો મોટો દોષ છે. જ્યારે આગાર રાખ્યા હોય તો પ્રતિજ્ઞા યથાવસ્થિત પાલન કરવાનો મોટો લાભ છે. માટે જ કાયોત્સર્ગ-સૂત્રમાં ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસાદિ કે એકાશનાદિ તપના પચ્ચક્ખાણ દંડકમાં અનાભોગ-સહસાકારાદિ આગારો મૂકેલા છે.

શ્વાસની અપેક્ષા શા માટે ?

પ્ર.- જિનવંદનાદિ-લાભાર્થ કાયોત્સર્ગ જેવી મહાન સાધના કરવી છે, ત્યાં ઉચ્છ્વાસાદિની અપેક્ષા શી રાખવી ? અપેક્ષા શોભતી નથી, કેમકે એ જિનભક્તિનો અભાવ સૂચવે છે. ભક્તિ પર આધાર રાખનારે તો કોઈના ય પર અપેક્ષા રાખવી યોગ્ય નથી.

ઉ.- ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગૌરવ-લાઘવનો વિચાર રાખીને વ્રતભંગ આદિ ન થાય એવી ભક્તિપ્રવૃત્તિ કરે એ તો જિનાજ્ઞાપાલન છે, માટે ખરી જિન-ભક્તિ જ છે, અભક્તિ નહિ. કેમકે

'वीतराग ! सपर्यातस्तवाज्ञा-पालनं परम् ।'

- હે વીતરાગ ! તમારી પૂજા કરતાં ય તમારી આજ્ઞાનું પાલન ચડિયાતું છે. અર્થાત્ આજ્ઞાપાલન એ શ્રેષ્ઠ ભક્તિ છે. અહીં 'ધમ્મંમિ અઓ ઉ આગારા,' 'સુહુમુસ્સાસં તુ જયણાએ,' વગેરે આજ્ઞા છે.

શ્વાસ માટે આગમ સાક્ષી :- ખરી રીતે જેને અપેક્ષા કહો છો એ શું ચીજ છે ?

કંઈક પણ આસક્તિ હોય એને અપેક્ષા કહેવાય, ત્યારે અહીં કોઈ શ્વાસોચ્છ્વાસાદિની આસક્તિ નથી. એ તો અનિવાર્ય ક્રિયા છે; દા.ત. મહર્ષિઓને અનિવાર્ય આહારગ્રહણ. એ કરે એમાં એમને આસક્તિ નથી ગણાતી. એવું ઉચ્છ્વાસ આદિમાં સમજવું. એ ક્રિયા કરવી પડે, રોકાય નહિ. **આગમ એનું આમ વિધાન કરે છે—**

उस्सासं न निरूंभए आभिग्गहिओ वि किमुव चिट्ठाए ?
सज्जमरणं निरोहे, सुहुमुस्सासं तु जयणाए ।।१।।

અર્થાત્ શ્વાસોચ્છ્વાસને અભિગ્રહધારી પડિમાધારી મુનિઓ અભિભવ કાયોત્સર્ગમાં યાને કોઈ ઉપસર્ગ યા એકરાત્રિકી આદિ પ્રતિમા-ધ્યાનમાં પણ રોકતા નથી, તો પછી ચેષ્ટા-કાયોત્સર્ગ યાને સૂત્ર-ઉદ્દેશાદિ આરાધનક્રિયાના કાયોત્સર્ગમાં તો પૂછવાનું જ શું ? શ્વાસ રોકવાથી તો તત્કાળ મૃત્યુ થઈ જાય. ત્યાં બીજી અનેક સાધના શક્ય છતાં એક શ્વાસ-નિરોધના કારણે અટકી પડે ! માટે એ ન રોકતાં યતના-વિવેક જાગૃતિપૂર્વક સૂક્ષ્મ શ્વાસ લેવો.

કાયોત્યર્ગમાં ધ્યેય શું ?

કાયોત્સર્ગમાં આઠ શ્વાસોચ્છ્વાસનું પ્રમાણ સિદ્ધ થયું તે કાયોત્સર્ગ માત્ર પ્રમાણ તરીકે સમજવાનું છે, પરંતુ ધ્યેય અર્થાત્ ધ્યાનના વિષય તરીકે શું ? શ્વાસોચ્છ્વાસ એટલે તો શ્લોકના એકેક પાદનું આંતરિક ઉચ્ચારણ-સ્મરણ માત્ર; પરંતુ એ વખતે કયા વિષયનું ધ્યાન કરવાનું ?

ઉચ્છ્વાસમાનનો નિયમઃ ધ્યેયનો નિયમ કેમ નહિ ? :-

આ પ્રશ્ન થવાનું કારણ એ છે કે 'ચેષ્ટા કાયોત્સર્ગ' માં તો શ્વાસોચ્છ્વાસનું પ્રમાણ નિયત હોય છે, પરંતુ 'અભિભવકાયોત્સર્ગ' માં એ નથી હોતુ. દા.ત. સુદર્શનશ્રાવક મહાવીર પ્રભુને વંદન કરવા ચાલ્યા. ત્યાં રસ્તામાં અર્જુનમાલીનો અભિભવ યાને ઉપદ્રવ આવ્યો, તો કાયોત્સર્ગમાં ઊભા રહી ગયા, એ અભિભવ કાયોત્સર્ગ. એમાં એટલું જ પ્રમાણ નક્કી કર્યું કે 'જ્યાં સુધી આ ઉપદ્રવ છે ત્યાં સુધી આહાર, ઉપધિ અને દેહ વોસિરે વોસિરે વોસિરે.' હવે અહીં કાયોત્સર્ગમાં ધ્યાન શાનું કરવાનું ? એનો કોઇ નિયમ ખરો ? આ સવાલ ખડો થાય છે. તેમજ એ પણ સવાલ છે કે ચેષ્ટા કાયોત્સર્ગમાં ય એટલા શ્વાસોચ્છ્વાસ એટલે કે શ્લોકપાદ મનમાં રટી જવાના ત્યાં ધ્યાન શાના પર કેન્દ્રિત કરવાનું ? ધ્યાનનો વિષય એ ધ્યેય કહેવાય, એનો કોઈ નિયમ ખરો કે આ અમુક જ ધ્યેય ? ગ્રંથકાર મહર્ષિ આનો ઉત્તર એ આપે છે કે ધ્યેયનો નિયમ નથી કે કાયોત્સર્ગ-પરિમાણ દ્વારા અમુક જ વિષય ધ્યેય બને.

ધ્યાનના વિવિધ ધ્યેય :-

વાત આ આવી કે કાયોત્સર્ગમાં ધ્યેય યાને ધ્યાનનો વિષય અમુક જ એવો નિયમ નથી. ચાહ્ય તે સ્થાપનેશ-ગુણ હોય, યા તત્ત્વ હોય, યા સ્થાન વર્ણ-અર્થ આલંબન હોય, અથવા આત્મીયદોષ પ્રતિપક્ષે ય હોઈ શકે.

'સ્થાપનેશ ગુણ' એટલે 'સ્થાપનાના ઈશના ગુણ' અર્થાત્ દિલમાં જેમને નજર સામે સ્થાપીને કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે તેમના ગુણ; એ ધ્યેય. સ્થાપના તીર્થંકર ભગવાનની હોય, યા ગુરુ આચાર્યની હોઈ શકે. તો ત્યાં તીર્થંકરદેવના કે ગુરુ પરમેષ્ઠીના ગુણોનું ધ્યાન કરાય. તેમા ધ્યેય સ્થાપનેશગુણ બન્યા.

'તત્ત્વ' એટલે જીવ-અજીવ આદિ તત્ત્વ; એનું ય ધ્યાન યાને એકાગ્ર ચિંતન અભિભવકાયોત્સર્ગમાં હોઈ શકે. એક અજીવ પુદ્ગલ યા કોઈ આશ્રવ, કોઈ સંવર ઈત્યાદિ પર ચિંતવ્યા જ કરે. ચિંત્વન એટલું ગાઢ તન્મય કે ઉપસર્ગની પીડા પર લક્ષ જ નહિ. ચેષ્ટા-કાયોત્સર્ગમાં 'તત્ત્વ' એટલે કે સ્થાપનેશ પરમાત્મા-પરમેષ્ઠીનાં સ્વરૂપનું ધ્યાન હોય; કેમ કે 'નવકાર' યા 'લોગસ્સ' ચિંતવે ત્યાં એ સંગત છે.

'સ્થાન-વર્ણ-અર્થ-આલંબન' નો અર્થ પૂર્વે કહ્યો છે. એ ધ્યેય એટલે કે ચોક્કસ જિનમુદ્રાદિ આસન પર લક્ષ, સૂત્રના વર્ણાક્ષર પર, અર્થ પર, યા આલંબન પર ધ્યાન હોય. અભિભવ-કાયોત્સર્ગમાં આગમસૂત્રને લઈને આ હોય. ચેષ્ટાકાયોત્સર્ગમાં નવકાર યા લોગસ્સને લઈને કરાય. અર્થ ન જાણતો હોય એ પણ સૂત્રના અક્ષર પર એક લક્ષ રાખી શકે, ધ્યાન કરી શકે.

'આત્મીયદોષ પ્રતિપક્ષ' એટલે કે પોતાને રાગ યા દ્વેષ, હાસ્ય, મશ્કરી, ઈર્ષ્યા, એમ તૃષ્ણા, મદ, માયા, વળી વિષયવાસના, રસલંપટતા, અધીરાઈ, અસહિષ્ણુતા, ભય... વગેરે જે કોઈ દોષ નડતા હોય, એની પ્રતિપક્ષી ભાવના કાયોત્સર્ગમાં ચિંતવે. દા. ત. રાગની સામે વૈરાગ્ય, અરુચિ, નફરતની ભાવના ચિંતવવાની. દ્વેષ દબાવવા ભાવદયા, ઉપશમ અને ક્ષમાની, હાસ્ય સામે ગાંભીર્યની, મશ્કરીના વિરોધમાં સ્વની અનંત દોષગ્રસ્તતાની, ઈર્ષ્યાની સામે ગુણાનુરાગની, મદ ટાળવા મહાપુરુષોના અતુલ આત્મપરાક્રમ, અમાપ ગુણસમૃદ્ધિ અને ઉત્કૃષ્ટ સુકૃતોની, માયા સામે નિખાલસતા-પ્રામાણિકતા-પવિત્ર હૃદયની, વિષયવાસના સામે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની, રસગૃદ્ધિ સામે પુદ્ગલના વિચિત્ર બીભત્સ પરિણામ અને આનંદની તુચ્છતા ક્ષણિકતાની, અધીરાઈ તથા ભયની સામે ધૈર્ય, સત્ત્વ અને ભાગ્યબળવત્તાની, અસહિષ્ણુતા સામે ભાવદયા-ઉદારતા-સજ્જનતાની..... વગેરે

ભાવના ભાવે.

આમ, કાયોત્સર્ગમાં આમાંથી ગમે તે ધ્યેય હોઈ શકે છે.

કાયોત્સર્ગ વખતનાં ચોક્કસ ધ્યેયનાં ધ્યાનનો પ્રભાવ :-

કાયોત્સર્ગ વખતે કરાતાં પૂર્વોક્ત ધ્યેયોમાંથી ગમે તે એક ચોક્કસ ધ્યેયનું ધ્યાન એવું પ્રભાવવંતુ છે કે એમાંથી વિદ્યા યાને વિવેકની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ વસ્તુ શાસ્ત્ર-પ્રસિદ્ધ છે, તીર્થંકર ભગવાને કહેલી છે. શાસ્ત્ર આવાં ધ્યાનથી ઠેઠ વીતરાગતા સુધી લઈ જાય એવા મહા વિવેકની ઉત્પત્તિ ઠામઠામ બતાવે છે. ધ્યેયનું ધ્યાન જ ન હોય અને ખાલી સમય પસાર કરવાનો કાયોત્સર્ગ હોય તો વિવેકનો લાભ ન મળે.

અવિદ્યા-અવિવેક :-

જીવ અનાદિકાળથી આ સંસારમાં અવિદ્યા-અવિવેકના કારણે રખડે છે. એને દિલમાં ઊંધી ઘડ બેસી ગઈ છે. અવિદ્યા શું ? (૧) અનિત્ય વિનશ્વર સંયોગો અને પદાર્થોને નિત્ય કાયમી લેખવા; (૨) પરને સ્વકીય લેખવા; (૩) અપવિત્ર કાયાને પવિત્ર સમજવી; (૪) અનાત્મામાં આત્મત્વબુદ્ધિ રાખવી; (૫) આત્માનું અહિત કરનાર અસાર જડ-ચેતન પદાર્થ તથા પ્રવૃત્તિને સારભૂત હિતકારી અને ઉપાદેય લેખવી, એથી ઊલટું (૬) હિતકારીને અહિતકારી અને હેય-ત્યાજ્ય તરીકે સમજવી,- આ બધું અવિવક છે, અવિદ્યા છે. એમાંથી પછી ખરેખર હેયનો આદર કરવાની અને ખરેખર ઉપાદેયનો ત્યાગ કરવાની ઊંધી જીવનસરણી ચાલે છે. એનાથી ભવભ્રમણ ન થાય તો બીજું શું થાય ? આને નિવારનાર વિદ્યા છે, વિવેક છે.

વિદ્યા-વિવેક આ કે, (૧) જગતના વિનશ્વર સંયોગો અને પદાર્થોને બરાબર તેવા જ લેખવા, માટે જ મમત્વ કરવા યોગ્ય ન લેખવા. એમ, (૨) ધન-માલ, કાયા-કુટુંબ, પૂજા-પ્રતિષ્ઠા, વગેરે અસાર અને પર પદાર્થોને,-પર એટલા માટે એને અંતે મૂકીને જ જવું પડે છે, એવી અસાર-અને પર વસ્તુને અસાર તથા પારકી જ, પોતાનાથી ન્યારી જ લેખવી; સારભૂત અને પોતાની તરીકે તો દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રસંપત્તિ અને સંસાર કાળમાં પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય તથા સુસંસ્કારની સમૃદ્ધિ જ સમજવી. પાપ અને કુવાસનાઓ તો પોતાની સાથે રહીને પોતાને જ અનર્થ કરનારી લેખવી; (૩) કાયા પોતાની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ, સ્વરૂપ અને કાર્ય એ ચારે ય અવસ્થામાં અપવિત્ર છે. એવી ગંદી કાયાને ગમે તેટલી સ્વચ્છ કરવા મથાય છતાં અપવિત્ર જ રહેનારી, પોતાનું મેલું સ્વરૂપ અને કાર્ય નહિ જ બદલનારી સમજી રાખવી.

(૪) અનાત્મા, જડ, એવી કાયાને આત્મા તરીકે ન લેખવી, પોતાની જાત તરીકે ન જ લેખવી, એનાથી તદ્દન જુદા અને જ્ઞાનાદિ વિલક્ષણ ગુણવાળા આત્માને જ પોતે તરીકે સમજવો. (૫) એમ મોહઘેલા પરિવાર આદિને સ્વહિતકર ન સમજતાં દેવ-ગુરુને હિતકારી સમજવા. (૬) ઈન્દ્રિયો-અવ્રત-કષાય અને હિંસાદિ આશ્રવો જે હેય છે, ત્યાજ્ય છે, આત્માના અપકારક છે, એને જરાય હિતકારી અને ઉપાદેય ન લેખતાં અહિતકારી તથા હેય જ ધારીને ચાલવું; તેમજ (૭) સંવર-નિર્જરા જે આત્મ-હિતકર અને ઉપાદેય છે એને તેવા જ લેખવા.

આ લેખવાનું એટલે ? માત્ર ઉપલકિયા સમજ નહિ, પણ, હૈયાને સચોટ તેવું જ લાગી જવું.

જેમ, વરસોથી કુપથ્ય કરી કરી અંતે ભયંકર બીમાર પડેલાને વિવેક જાગીને એ કુપથ્ય અને એથી વિપરીત પથ્ય અંગે હૈયામાં સચોટ સીધી સમજ બેસી જાય, તેમ વિવેકની મર્યાદાનુસારે ચિત્તોપયોગ શુદ્ધ થાય છે. વિવેકની માત્રા જેવી વિશિષ્ટ વિશિષ્ટતર, તેવો ઉપયોગ તેજસ્વી બનતો રહે છે. આ વિવેક-વિદ્યા જાગ્યા પછી તો સીધી પ્રવૃત્તિ થવાનું સરળ સુલભ બની જાય છે.

ચોક્કસ ધ્યેયનું ધ્યાન એ વિદ્યા-બીજ કેવી રીતે ? :-

કાયોત્સર્ગ-કાળનાં પૂર્વોક્ત ધ્યેયનાં ધ્યાનમાં આવી મહામંગળકારી અનંત કલ્યાણ-સાધક વિદ્યાનો જન્મ મળવાનું બીજ રહેલું છે. વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થવાનું કારણ પડેલું છે. એનું કારણ એ, કે **આ કાયોત્સર્ગ-વખતનાં ચોક્કસ પ્રકારના ઉચ્ચ વિષયનાં ધ્યાનથી એજ રીતે ઉપયોગની શુદ્ધિ થાય છે, વિદ્યાજન્મને સંગત થાય એવા પ્રકારે જ ચૈતન્યવૃત્તિ-આત્મપરિણતિ નિર્મળ બને છે.** આત્મપરિણતિ એટલી સ્વચ્છ થાય, તો જ એમાં વિદ્યા પ્રગટી શકે. ચોક્કસ ધ્યેયનું ધ્યાન એ વિદ્યાના ભાવને યોગ્ય એવી સ્વચ્છ આત્મપરિણતિરૂપ ભૂમિકા કરી આપે છે. એનું કારણ એ છે કે એવા ધ્યાનમાં તથાવિધ નિર્મળ અધ્યવસાય યાને શુદ્ધ ભાવ જાગે છે, અને તેથી એવું શુભ અને શુભાનુબંધી કર્મ ઊભું થાય છે કે જે વિદ્યાની ઉત્પત્તિને અનુકૂળ હોય.

સુવર્ણઘટ-દૃષ્ટાન્તે શુદ્ધ ભાવમાંથી શુદ્ધ ભાવ :-

શુદ્ધ ભાવ, કાયોત્સર્ગયુક્ત પવિત્ર વિષયના ધ્યાનમાં, ઉચ્ચ કોટિનો જાગ-વાને મહાન્, અવકાશ છે; કેમકે એક બાજુ દેહ-ઈન્દ્રિયો-વાણીની પ્રવૃત્તિ લગભગ બંધ છે, એટલે એવી પ્રવૃત્તિ માટે મનને પ્રવર્તવાનું છે નહિ; ત્યારે બીજી બાજુએ માત્ર અરિહંત-પરમેષ્ઠીના ગુણ વગેરે પવિત્ર વિષયનાં ધ્યાનમાં મનની પ્રવૃત્તિ છે.

એ સહેજે શુદ્ધ ભાવ જગાવે. એવા શુદ્ધ ભાવથી ઉપાર્જેલું કર્મ શાતા વેદનીય આદિ અવંધ્ય હોય છે, સુવર્ણઘટના દૃષ્ટાન્તે અવશ્ય શુદ્ધ ભાવરૂપી ફળને દેવાવાળું બને છે. આ દૃષ્ટાન્ત એવું છે કે, સોનાનો બનેલો કળશ ભાંગી જાય, તૂટી જાય તો પણ પરિણામે મૂળ સોનું તો ઊભું જ રહે છે; એવું ચાંદી વગેરેના ઘડામાં. એમ અહીં શુદ્ધ ભાવથી બનેલું કર્મ ઉદય પામીને શારીરિક શાતા વગેરે દેખાડી નાશ પામી જાય છતાં એની પાછળનો મૂળ શુદ્ધ ભાવ ઊભો રહે છે.

પ્ર.- પૂર્વે શુદ્ધ ભાવ હતો તેથી અહીં શુદ્ધ ભાવ હોય જ એવો નિયમ શાથી ? પૂર્વના શુદ્ધ ભાવે તો શાતા વેદનીયાદિ પુણ્યસમૂહ આવ્યો અને એ કર્મના ઉદયે તો શાતા, યશ વગેરે મળે, પણ શુદ્ધ ભાવ શી રીતે મળે ?

ઉ.- શુદ્ધ ભાવ મળવાનું કારણ એ છે કે એ કર્મ શુદ્ધ ભાવે ઉપાર્જાયેલું હોઈ શુભાનુબંધી હોય છે. એથી એના ઉદય વખતે જે શાતા આદિ અનુકૂળતાઓ મળે છે, તે રાગાદિના સંક્લેશ વિનાની હોય છે; તેથી તે વખતે વિવેક જન્મે છે. આ વિવેકમાં ભાવ મલિન નહિ, પણ શુદ્ધ હોય છે. શુદ્ધ ભાવથી ઉપાર્જિત કર્મ શુદ્ધ ભાવનું કારણ બને, એ વાત નિયમબદ્ધ છે. નિયમ એ છે કે 'કાર્ય કારણાનુરૂપ હોય' જેવું કારણ, તેને મળતું કાર્ય થાય. ઘડો સોનાનો, તો એના ભંગારમાં સોનું હોય; અને ઘડો તાંબાનો, તો એના ભંગારમાં તાંબુ રહે. કાર્યનું સ્વરૂપ કારણના સ્વભાવનું અનુવિધાન કરે છે, અનુકરણ કરે છે એટલે શુદ્ધ ભાવરૂપી કારણથી જન્મેલ કર્મનો ઉદય, એ સ્વકારણના સ્વભાવને અનુસરે એ સહજ છે; પછી એ કર્મ શુદ્ધ ભાવનો હેતુ કેમ ન બને ? શુદ્ધ ભાવ શુભ કર્મ પેદા કરવાની સાથે શુભ સંસ્કારને પણ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી એ સંસ્કારયુક્ત કર્મના ઉદયે તેવા ભાવ જાગે એ યુક્તિયુક્ત છે. એક વાર શુદ્ધ ભાવ કરો, શુદ્ધ ભાવનું નાનું-મોટું સત્કૃત્ય કરો, તો માત્ર પુણ્ય નહિ પણ આગામી શુદ્ધ ભાવની ભૂમિકા મળે છે. એ Solid-નક્કર મુદ્દો છે. એમાં વિવેકની ઉત્પત્તિ થાય છે.

તત્ત્વજ્ઞાન અને વિવેક :- તત્ત્વજ્ઞાને ઓળખ કરાવી, વિવેક એને અનુસરતો હૃદયનો ભાવ ઊભો કરે છે. ઇન્દ્રિયોને મનગમતા જગતનાં પદાર્થોના સંયોગ અનિત્ય વિનશ્વર જાણ્યા એટલે હૃદયનો એના તરફ વૈરાગ્યભાવ ઊભો થયો, એ વિવેક. પછી એના તરફ મનના ઉમળકા મરી પરવાર્યા. દા.ત. (૧) ખાવા જે મળ્યું તે ખાઈ લીધું, કપડું પહેરવા જે આવ્યું તે પહેરી લીધું. પણ એના પર સારા કે નરસા તરીકે મનનાં બહુ આકર્ષણ કે અરુચિ ન કરી. એથી ઉલટું આત્માને નિત્ય સનાતન તરીકે

ઓળખ્યો એટલે એના પર અને એના શુદ્ધ જ્ઞાન-ક્ષમાદિ ગુણો પર આકર્ષણ ઊભું થયું. એમ ભૌતિક ઐશ્વર્ય, જડ સંપત્તિ, ભલે મોટા ચક્રવર્તીની કાં નહિ ? પણ અંતે અસાર. માલિક બનેલા જીવ માટે 'કુછ નહિ' તરીકે ઓળખી; એટલે પહેલા સાર, માલ, સુખદાયી સમજી હરખાતા હતા, તે હવે હરખાવું બંધ. ત્યારે જો ઐશ્વર્ય, સત્તાધીશતા નથી, તેમ ગરીબી છે, તો શોષાઈ જવાનું કાંઈ જ નહિ. 'અવધુ ! સદા મગન મેં રહના'. ક્યા મગન ? આત્માની આધ્યાત્મિક ઐશ્વર્યસંપત્તિમાં મગ્ન. એમ (૨) કાયાની ઉત્પત્તિ અશુચિમાં કાયાનું સ્વરૂપ અશુચિ પદાર્થમય, અને કાયાથી થતું આહાર કે વિલેપનાદિનું અશુચિ પરિણમન-બધું જ અશુચિ-અપવિત્ર-મલિન હોવાનું ચોક્કસ સમજી રાખ્યું, પછી 'એનું, કોલસાને સાબુથી ધોવાની જેમ, સંસ્કરણ શુચિકરણ એક ભ્રાંતિ છે' એવા નિર્ધારપૂર્વક એના શુચિકરણ તરફ નફરત જાગી. એથી ઊલટું આત્માના વાસ્તવિક વિશુદ્ધિકરણ તરફ જ મનના ઉમળકા રહ્યા. એમ, ગમે તેવો આકર્ષક-પ્રલોભક પણ પરિવાર વસ્તુગત્યા 'પર' તરીકે ઓળખ્યો, એટલે એના ઉપર હૈયાનાં હેત મમત્વ ધરવામાં મૂર્ખતા લાગી. એથી ઉલ્લાસ ઊઠી ગયો, એથી ઊલટું આત્મા અને આત્મહિતકારી તત્ત્વ સ્વકીય તરીકે બરાબર મનમાં ઠસ્યા, અને હૈયાનાં હેત એના પર વરસ્યાં આને તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક વિવેક જન્મ્યો કહેવાય. મહાત્માને એથી હવે ઇન્દ્રિયોના વિષયો તરફ મન પણ જતું નથી. જેવી રીતે પાયખાનાનો કીડો કીડારૂપે છે. ત્યાં સુધી વિષ્ટાભર્યા પાયખાનામાં મહાલે છે, પરંતુ એનો એ જીવ મનુષ્ય થયા પછી એને પાયખાનામાં માત્ર જવું ય પડે છતાં ત્યાં મહાલતો નથી, વિષ્ટાના ભોગની એને ઈચ્છા થતી નથી. એવી રીતે મહાત્માનો જીવ વિદ્યા-વિવેકની ઉત્પત્તિ નહોતી થઈ ત્યાં સુધી વિષયોમાં મહાલતો હતો, પરંતુ વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થયા પછી, વિદ્યાનો જન્મ મળ્યા પછી, વિષયોમાં એમનું મન પણ જતું નથી, તો ઈચ્છાની તો વાત જ શી ? આનું કારણ એ છે કે એ તત્ત્વજ્ઞાનથી સંપન્ન છે. એટલે એમનો અવિવેકમાંથી ઉદ્ધાર થયો છે. અવિવેકના યોગે અસાર પણ વિષયોની તૃષ્ણા બની રહેતી. હવે વિવેક આવ્યો, કેમકે તત્ત્વજ્ઞાને દેખાડ્યું કે 'ઇન્દ્રિયના વિષયો અને કાયા અનિત્ય, અસાર, અપવિત્ર અને પર છે. એવા પદાર્થ પર મમતા-આસક્તિ શી કરવી' તી ? એ કરવી તો નિત્ય સારભૂત-પવિત્ર અને સ્વકીય આત્મા અને આત્મગુણો પર કરવી, એટલે હવે 'પર' એવા વિષયો તરફ મનને કોઈ ઉલ્લાસ નથી. ઉલ્લાસ છે સ્વીય આત્મા અને એની જ્ઞાનાદિ સમૃદ્ધિ તથા ક્ષમાદિ ગુણો માટે.

કાયોત્સર્ગ તથા સ્તુતિ કોને ઉદ્દેશીને ?

આ સંબંધમાં વૃદ્ધ પુરુષોનું કહેવું એમ છે, કે જે મંદિર વગેરેમાં વંદના કરવાની ધારી હોય, એમાં જે ભગવાનના બિંબનું, સ્થાપનાનું, સંનિધાન યાને નિકટતા હોય, એમને આગળ કરીને, એમને ઉદ્દેશીને, પહેલો કાયોત્સર્ગ કરવાનો અને એમની જ સ્તુતિ બોલવાની. 'પહેલો' એટલા માટે કહ્યું કે જ્યાં ચાર કાયોત્સર્ગ કરી ચાર સ્તુતિ બોલવાની છે, ત્યાં એક કર્યા પછી બીજો-ત્રીજો ચોથો કાયોત્સર્ગ એ જ સંનિહિત ભગવાનને લઈને નથી હોતો. બાકી પહેલો તો એમને જ ઉદ્દેશીને કરવાનો.

પ્ર. પરમાત્મા તો બધા જ સરખા છે, ચાહ્ય દૂર કે નિકટ, પછી ઉદ્દેશમાં આ સ્થાપિત જ શા માટે, બીજા કેમ નહિ ?

ઉ. નિકટમાં બિરાજમાન પરમાત્મા તેવા પ્રશસ્ત ભાવને ઉત્પન્ન કરનારા છે, એટલે એ જ નિકટના ઉપકારી છે. નિકટમાં રહેલા પ્રભુનાં દર્શન-પૂજન આદિ થાય છે, દૂર રહેલા પ્રભુનાં નહિ. દૂરના તો માત્ર સ્મરણ આદિ થાય. એના કરતાં વિશેષ ભાવોલ્લાસ નિકટનાં દર્શન-પૂજન-ભક્તિ આદિથી થાય છે. એ અનુભવ-સિદ્ધ છે. એ ભાવ જગાડનારા દર્શનાદિમાં મુખ્ય આલંબન નિકટના ભગવાન જ છે, તેથી ભાવોત્પત્તિમાં એ પ્રધાન કારણ કહેવાય, અને એટલા જ માટે એ વિશેષ ઉપકાર કરનાર એ જ ભગવાન ગણાય. અહીં **વંદના-કાયોત્સર્ગ સૂત્ર**ની વ્યાખ્યા સમાપ્ત થઈ.

લોગસ્સ સૂત્ર

આ સૂત્ર બોલવાનું કારણ એ છે કે આ અવસર્પિણી કાળમાં ત્રીજા-ચોથા આરાને વિષે ભરતક્ષેત્રમાં જે ચોવીસ તીર્થંકર ભગવાન થયા, તેમનું કીર્તન કરવું છે. કારણ એ છે કે આપણા હિસાબે એક જ ક્ષેત્રના નિવાસી છે, આજ ક્ષેત્રમાં એમણે ધર્મ પ્રવર્તાવી આ ભરતભૂમિ પાવન કરી છે, મિથ્યામતિના પાખંડ નિવારી મોક્ષમાર્ગ રચ્યો છે, ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલ અનંતા તીર્થંકરોની અપેક્ષાએ અતિ નિકટ કાળમાં થયેલા હોઈ સહેજે વિશેષ સ્મરણાદિમાં મહાન આલંબન બને છે,- ઇત્યાદિ કારણે એ આપણા અતિ નિકટના ઉપકારી છે. તો જેમ આપણા વડદાદાઓ કરતાં દાદા બહુ નજીકના ઉપકારી હોઈ નામપૂર્વક યાદ કરાય છે, એમ આ ચોવીસ ભગવાન નામપૂર્વક યાદ કરાવા જોઈએ, એમનું કીર્તન કરાવું જરૂરી છે. એ કીર્તન

માટે '**ચતુર્વિંશતિસ્તવ**' સૂત્ર બોલવામાં આવે છે. તેની પહેલાં ગાથા આ પ્રમાણે છે-

लोगस्स उज्जोअगरे धम्मतित्थयरे जिणे ।

अरिहंते कित्तइस्सं चउवीसं पि केवली ।।१।।

અર્થાત્ લોકના ઉદ્યોત કરનાર, ધર્મતીર્થના સ્થાપક, રાગાદિવિજેતા, અરિહંત ચોવીસ પણ કેવળજ્ઞાની ભગવાનનું હું કીર્તન કરીશ.

ધર્મની વ્યુત્પત્તિ :- હવે '**ધમ્મતિત્થયરે**' પદની વ્યાખ્યા. ધર્મ એટલે દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીને ધારી રાખે, પકડી રાખે, ન પડવા દે તે.

વિધિનિષેધ ઉભયાત્મક ધર્મ :- આ અર્થ વાસ્તવિક છે, કેમકે દુર્ગતિમાં ઘસડનાર જે ક્રોધાદિ કષાયો અને હિંસાદિ દુષ્કૃત્યો છે. એના બદલે એના વિરોધી ક્ષમાદિ એ અહિંસાદિ-ધર્મ તથા એની સાથે સેવાતા તપ-સ્વાધ્યાય ધ્યાનાદિ-ધર્મનું આસેવન કરવામાં આવે તો સહજ છે કે દુર્ગતિનાં કારણ બંધ થવાથી જીવ દુર્ગતિમાં જતો અટકે. તેમજ વધારામાં સદ્ગતિનાં શુભસ્થાન પમાડનાર પણ આ ધર્મ જ છે, તેથી જીવને ત્યાં મૂકનાર પણ ધર્મ થયો ગણાય. આ સૂચવે છે કે ધર્મ વિધિ-નિષેધ યા નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ ઊભયરૂપ છે. કાષાયિક અશુભ ભાવ અને હિંસાદિ પાપ ન કરવા તે નિવૃત્તિ ધર્મ, તેમજ ક્ષમાદિ શુભ ભાવ તથા અહિંસાદિ સાથે તપ, સ્વાધ્યાય ધ્યાન વગેરે સેવાય એ પ્રવૃત્તિ ધર્મ.

તીર્થની વ્યુત્પત્તિ :- જેનાથી તરાય તેને તીર્થ કહેવાય, કેમકે 'તૃ' શબ્દ પરથી તીર્થ શબ્દ બન્યો છે, અને તૃ એટલે તરવું તરવાનું ભવસાગરથી છે, કેમકે ભવસાગર તર્યા એટલે દુઃખમાત્રનો, ભવભ્રમણમાત્રનો અને જન્મ-મરણાદિ વિટંબણા-માત્રનો અંત આવે છે. તર્યા પછી પણ જો દુઃખ, ભ્રમણ અને વિટંબણા ઊભી રહે તો એ તરવાની કિંમત શી ? આ બધાનો કાયમી અંત લાવે એ સાચું તરવું કહેવાય.

ધર્મતીર્થ :- આવું તરવાનું જિનાજ્ઞામય ધર્મથી થાય છે, માટે ધર્મ એ જ તીર્થ ગણાય અથવા ધર્મ જ જેના જીવનમાં પ્રધાન છે, મુખ્ય છે, એવા શ્રમણ સંઘથી પણ તરવાનું થાય છે તેથી ધર્મપ્રધાન શ્રમણ સંઘ એ પણ તીર્થ કહેવાય. 'ધર્મતીર્થ' શબ્દનો બે રીતે અર્થ થયો-ધર્મ એ જ તીર્થ અથવા ધર્મપ્રધાન તીર્થ.

ધર્મતીર્થંકર :- એટલે આવા ધર્મતીર્થને કરવાના સ્વભાવવાળા હોય તે. અરિહંત પરમાત્મા પૂર્વે કહ્યા મુજબ જે વિધિ-નિષેધમય ધર્મ ફરમાવે છે અને એ જિનાજ્ઞાનો પાલક સંઘ જે સ્થાપે છે, તે પોતે ધર્મ અને સંઘના કરવાવાળા બન્યા,

તેમજ એ બંને તીર્થ છે, તેથી અરિહંત પ્રભુ ધર્મતીર્થકર કહેવાય.

'જિણે' એટલે જિનોને. રાગદ્વેષાદિ સમસ્ત આંતરશત્રુઓને યાને ભાવ-શત્રુઓને જિતનારા એ જિન કહેવાય. રાગદ્વેષાદિ એ અંતરમાં રહીને આત્માનું નિકંદન કાઢે છે માટે આંતરશત્રુ છે. એ જ દુઃખદાયી છે તેથી ખરા દુશ્મન છે, ભાવશત્રુ છે, એ ન હોય તો બહારનું કોઈ જીવને દુઃખી કરી શકતું નથી, માટે બહારના કહેવાતા શત્રુ એ ખરેખરાં શત્રુ નથી. આ આંતરશત્રુઓ રાગદ્વેષાદિને જિતવા એટલે શું ? તો કે જીવ એ રાગાદિને વશ થઈ જાય છે, અર્થાત્ એનાથી હારી જાય છે, માટે એનાથી ન હારે, ઊલટું એને હરાવે, અર્થાત્ એને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખે, એ એને જિતનાર કહેવાય. ઋષભદેવાદિ પ્રભુ એવા જિન છે.

'અરિહંતે' એટલે અરિહંતોને. અરિહંત એટલે કે જે અર્હ છે, યોગ્ય છે. શાને ? અશોક વૃક્ષ, સુરપુષ્પવૃષ્ટિ વગેરે અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય, રજત-સુવર્ણ-રત્નનું ઝાકઝમાળ સમવસરણ, ચાલતાં પગ નીચે જમીન પર નવ મુલાયમ સુવર્ણ કમળ, વગેરેની શોભાને યોગ્ય. આવા અરિહંતોને, 'કિત્તઇસ્સં' એટલે કે એમનું નામ લેવાપૂર્વક હું સ્તવીશ, એમનું કીર્તન કરીશ. 'ચઉવીસં' એટલે ચોવીસ, ભગવાન શ્રી ઋષભદેવથી માંડી શ્રી મહાવીર સ્વામી પર્યંત.

'પિ' એટલે પણ. 'ચોવીસે પણ અરિહંતોને સ્તવીશ' આમાં 'પણ' શબ્દ બીજા અરિહંતોનો સંગ્રહ કરે છે. અર્થાત્ બીજા અરિહંતોને તો હું સ્તવીશ, કિન્તુ ચોવીસને પણ સ્તવીશ. આ બીજાઓને સ્તવવાનું અહીં એમના નામ લેવાપૂર્વક નથી કરવામાં આવતું કિન્તુ 'પિ' શબ્દથી સ્મરણમાં લાવી ભાવથી સ્તવવાનું કરાય છે. જ્યારે ચોવીસનું કીર્તન નામ લેવાપૂર્વક છે.

'કેવલી' એટલે કેવળજ્ઞાનને ધરનાર.

પ્ર. લોકના જે ઉદ્યોતકર છે તે ધર્મતીર્થંકર છે જ તો 'લોગસ્સ ઉજ્જોઅગરે' પદમાં ધર્મતીર્થંકરનો ભાવ આવી જાય, પછી 'ધમ્મતિત્થયરે' પદની શી જરૂર ?

ઉ. જરૂર એટલા માટે છે કે લોકના ઉદ્યોતકર તો અવધિજ્ઞાની વિભંગજ્ઞાની પણ છે, કેમ કે ભલે એ સમસ્ત લોકના પ્રકાશક નહિ, છતાં લોકના પ્રકાશક છે, અમુક ભાગને પ્રત્યક્ષ જુએ છે, તેથી કહેવાય છે કે લોક ઉદ્યોતકર છે. દા.ત. કોઈ મોટા શહેર આખાનો નહિ, પણ અમુક ભાગનો જાણકાર હોય, તો ય કહેવાય છે કે આ ભાઈ આ શહેરના જાણકાર છે, કેમકે શહેરનો ભાગ એ પણ શહેર જ છે. એવી રીતે લોકનો ભાગ એ પણ લોક જ હોઈ ભાગના પ્રકાશકને લોકના પ્રકાશક

કહેવાય. સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે પણ એવા જ લોકપ્રકાશક છે. એ બધા અહીં નથી લેવા, માટે 'ધમ્મતિત્થયરે' પદ મૂક્યું. એ બધા કાંઈ ધર્મતીર્થના કરનારા નથી, તેથી અહીં બાદ થઈ ગયા.

પ્ર. ઠીક છે, તો પછી એકલું 'ધમ્મતિત્થયરે' જ કહો, 'લોગસ્સ ઉજ્જોઅ-ગરે'ની શી જરૂર છે ?

ઉ. આ દુનિયામાં કોઈ મોટી નદી, સરોવર, સમુદ્ર વગેરે વિષમ સ્થાનમાં સહેલાઈથી અને નિર્ભીકપણે ઉતરવા માટે આરો બનાવવામાં આવે છે, લાંબા લાંબા પગથિયાની રચના કરવામાં આવે છે. એને તીર્થ કહે છે, અને તીર્થ જો કોઈ માણસ ધર્મબુદ્ધિએ અથવા ધર્મ યાને પુણ્ય માટે મફત પોતાના ખર્ચે રચાવી દે તો એ પણ ધર્મતીર્થંકર કહેવાય. તો શું એવાનું અહીં કીર્તન કરવું છે ? ના, માટે અહીં એવાને બાદ રાખવા 'લોગસ્સ ઉજ્જોઅગરે' પદ મૂક્યું. એ લૌકિક ધર્મતીર્થંકર કાંઈ લોકના ઉદ્યોતકર નથી.

પ્રથમ બે વિશેષણનું સાર્થક્યઃ-

પ્ર. એમ હોય તો એકલું 'જિણે' પદ કેમ નહિ ? 'લોગસ્સ ઉજ્જોઅગરે' વગેરે પૂર્વોક્ત પદો મૂકવાની શી જરૂર છે ? કેમકે જે જિન છે તે તો લોકના ઉદ્યોતકર વગેરે છે જ.

ઉ. ના નિયમ નથી. કેમકે આ જિનપ્રવચનમાં સામાન્યથી વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞા-નને ધરનારા વગેરે અનેક પ્રકારના જિન ગણાયેલ છે. તે આ રીતે, શ્રુતજિન અર્થાત્ સંપૂર્ણ ચૌદ પૂર્વના જ્ઞાતાને પણ શ્રુતકેવળી જિન કહેવાય છે. એમ અવધિજ્ઞાનીને ય અવધિજિન તથા મનઃપર્યાયજ્ઞાનીને પણ મનઃપર્યાયજિન અને ૧૧મે-૧૨મે ગુણઠાણે રહેલાને છદ્મસ્થજિન કહેવાય છે, કેમકે સંસારના બીજા જીવો કરતાં એમણે ઘણો મોટો રાગદ્વેષાદિ પર વિજય કર્યો છે, અને રાગાદિના વિજેતા એટલે જિન તેથી જો અહીં એકલું 'જિણે' પદ જ મૂકે, તો તો અહીં કીર્તનના વિષય તરીકે એ બધા ય બની જાય ! જ્યારે અહીં ખરેખર તો ૧૩મે ગુણસ્થાનકે રહેલા સર્વજ્ઞ અરિહંત જિન ભગવાનનું કીર્તન કરવું છે, તેથી 'લોગસ્સ ઉજ્જોઅગરે' વગેરે કહે-વાથી જિન તરીકે એ સર્વજ્ઞ અરિહંત જિન જ અહીં લેવાશે.

'અરિહંતે' પદનું સાર્થક્ય -

પ્ર. ઠીક છે, તો પછી 'અરિહંતે' પદ કહેવાની શી જરૂર છે ? કેમકે એવા જિન તો અરિહંત સિવાય બીજા હોતા નથી.

ઉ. 'અરિહંત' પદ વિશેષ્યવાચક પદ છે. વિશેષણો કહ્યા પછી 'એવા વિશેષણવાળા કોણ ?' એવી વિશેષપદની આકાંક્ષા ઊભી રહે છે. એ આકાંક્ષાનું પૂરક પદ કોણ ?' એ આકાંક્ષાનું પૂરક પદ પ્રસ્તુતમાં 'અરિહંતે' પદ છે. તેથી નિરાકાંક્ષ બોધ કરવા માટે એની જરૂર છે.

આદ્ય ત્રણ પદનું સાર્થક્ય -

પ્ર. ત્યારે તો એકલું 'અરિહંતે' પદ જ કહો, 'લોગસ્સ ઉજ્જોઅગરે' વગેરે પદો મૂકવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી. કેમકે જે અરિહંત છે તે લોકના ઉદ્યોતકર વગેરે હોય જ છે.

ઉ. ના, બધા અરિહંત તેવા નથી હોતા, કેમકે અરિહંતના અનેક પ્રકાર છે, દા.ત. (૧) નામ-અરિહંત, એટલે કે અરિહંત એવું નામ પાડેલું હોય એવી ગમે તે વ્યક્તિ અથવા 'અરિહંત' એવો શબ્દ, (૨) સ્થાપના અરિહંત અર્થાત્ અરિહંતનું ચિત્ર, મૂર્તિ આદિ (૩) દ્રવ્ય અરિહંત એટલે કે ગૃહસ્થાવસ્થામાં યા છદ્મસ્થ સાધુપણામાં રહેલ અને પછી અરિહંત બનનાર. આ નામ અરિહંત વગેરે બધા અરિહંત કહેવાયા છતાં લોકોદ્યોતકર વગેરે નથી, એવા તો માત્ર ભાવઅરિહંત જ હોય છે. ભાવ અરિહંત અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્યશોભિત સર્વજ્ઞ વીતરાગ તીર્થંકર ભગવાનને કહેવામાં આવે છે. પ્રસ્તુતમાં એમનો સંગ્રહ કરવા માટે અને બીજા નામાદિ અરિહંત બાદ રાખવા સારુ 'લોગસ્સ ઉજ્જોઅગરે' વગેરે પદોની જરૂર છે.

પ્ર. જો બધા જ લોકોદ્યતકર વગેરે અરિહંત કેવળજ્ઞાની જ છે, તો પછી 'કેવલી' એટલું જ પદ મૂકો. બાકીના 'લોગસ્સ ઉજ્જોઅગરે' વગેરે પદની શી જરૂર ?

ઉ. જરૂર છે, કેમકે જિનપ્રવચનમાં શ્રુતકેવળી અર્થાત્ સમસ્ત શ્રુતના પારગામી ચૌદપૂર્વધર મહર્ષિઓ વગેરે કહ્યા છે. 'વગેરે' પદથી વીતરાગ કેવળી અર્થાત્ સંપૂર્ણ રાગદ્વેષાદિના વિજેતા કેવળજ્ઞાની મહર્ષિઓ તથા અરિહંત કેવળી ભગવાન સમજવા, આમાંથી પ્રસ્તુત માટે શ્રી અરિહંતદેવ સિવાય બાકીના કેવળીને બાદ રાખવા સારું **'લોગસ્સ ઉજ્જોઅગરે...'** વગેરે કહેવું જ પડે, જેથી પ્રસ્તુતમાં એ ન પકડાય.

'उसभमजिअं च वंदे, संभवमभिणंदणं च सुमइं च ।
पउमप्पहं सुपासं, जिणं च चंदप्पहं वंदे ॥२॥
सुविहिं च पुप्फदंतं सीअल-सिज्जंस-वासुपुज्जं च ।
विमलमणंतं च जिणं, धम्मं संतिं च वंदामि ॥३॥

कुंथुं अरं च मल्लिं वंदे मुणिसुव्वयं नमिजिणं च ।
वंदामि रिट्ठनेमिं, पासं तह वद्धमाणं च ।।४।।'

ઋષભદેવ અને અજિતનાથને વંદન કરું છું. સંભવનાથ, અભિનંદનસ્વામી અને સુમતિનાથને, પદ્મપ્રભસ્વામી, સુપાર્શ્વનાથ તથા ચંદ્રપ્રભસ્વામીને વંદન કરું છું-(૨) તેમજ સુવિધિનાથ, પુષ્પદંતને, અને શીતલનાથ, શ્રેયાંસનાથ, વાસુપૂજ્યસ્વામીને તથા વિમલનાથ, અનંતનાથને અને ધર્મનાથ, શાંતિનાથને વંદન કરું છું. (૩) કુંથુનાથ, અરનાથ, મલ્લિનાથને તથા મુનિસુવ્રસ્વામી અને નમિનાથને વંદન કરું છું. અરિષ્ટ નેમિનાથને તથા પાર્શ્વનાથ અને વર્ધમાનસ્વામીને વંદન કરું છું. (૪)

અહીં વર્તમાન અવસર્પિણીના આ ભરત ક્ષેત્રના ચોવીશ તીર્થંકર ભગવાનનાં નામ લઈ વંદના કરવામાં આવે છે, એ કીર્તન છે. નામ ક્રમસર ઉપર ગાથાના અર્થમાં બતાવ્યા છે.

આ ચોવીસે નામ ગમે તેમ નથી પાડવામાં આવ્યા કિન્તુ ચોક્કસ નિમિત્તનાં લીધે પાડવામાં આવ્યા છે. વળી એ નામો વિશેષરૂપ તો ખરા જ, અર્થાત્ તે તે ભગવાનને જ તે તે નામ લાગુ પડે એ વિશેષરૂપ; ઉપરાંત સામાન્યરૂપ પણ છે, અર્થાત્ એ દરેક નામનો સામાન્ય અર્થ એવો છે કે જે ચોવીસે શું, કોઈપણ તીર્થંકર ભગવાનને લાગુ પડી શકે. શ્રી આવશ્યક સૂત્રની નિર્યુક્તિમાં તે આ રીતે વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે તે તે પ્રભુના ગર્ભકાળમાં બનેલી તેવી તેવી વિશેષતાના હિસાબે એમનું તે તે નામ પડ્યું છે, અને સંસ્કૃતમાં શબ્દની વ્યુત્પત્તિના હિસાબે કોઈપણ ભગવાનને લાગુ થઈ શકે છે. તે આ રીતે,-

ભગવાન	ગર્ભકાળની વિશેષતા	સર્વસામાન્ય અર્થ
૧. ઋષભદેવ	માતાને પહેલું સ્વપ્ન વૃષભનું: જાંઘ પર વૃષભનું ચિહ્ન	સમગ્ર સંયમ ભારને વહન કરવામાં વૃષભ.
૨. અજિતનાથ	માતા સોગઠાબાજીમાં પિતાથી જિતાઇ નહિ.	પરીસહાદિથી જિતાયેલ નહિ.
૩. સંભવનાથ	દેશમાં અધિક ધાન્યની ઉત્પત્તિ થઈ.	જ્યાં ૩૪ અતિશયનો સંભવ છે, યા જેની સ્તુતિમાં સુખ થાય છે.
૪. અભિનંદન સ્વામી	ઇંદ્ર દ્વારા વારંવાર અભિનંદન અપાયા	દેવેન્દ્રો દ્વારા જેમનું અભિનંદન કરાયું

૫. સુમતિનાથ	કોઈ બે માતાના એક પુત્ર માટેનાં ઝગડામાં યથાર્થ ન્યાય આપવાની જિનમાતાને મતિ થઈ	સુશોભિત છે મતિ જેમની.
૬. પદ્મપ્રભસ્વામી	માતાનો પદ્મ-શય્યામાં સૂવાનો દોહદ ઇન્દ્રે પૂર્યો.	પદ્મ જેવી પ્રભાવાળા
૭. સુપાર્શ્વનાથ	માતા સારા પડખાવાળા બન્યા.	સારા પડખાવાળા.
૮. ચંદ્રપ્રભસ્વામી	પ્રભુની ચંદ્ર જેવી ઉજ્જવળ પ્રભા.	ચંદ્ર જેવી સૌમ્ય કાન્તિવાળા.
૯. સુવિધિનાથ	માતા સર્વ વિધિમાં કુશળ થયા.	સર્વ વિધિમાં કુશળ.
૧૦. શીતલનાથ	માતાના કરસ્પર્શથી પિતાના પિત્તદાહનું શમન.	જીવોના સમસ્ત સંતાપ શાંત કરનાર
૧૧. શ્રેયાંસનાથ	દેવાધિષ્ઠિત શય્યા પર માતાનું પ્રથમ આરૂઢ થવું, અને શ્રેયની નિષ્પત્તિ થવી	વિશ્વને શ્રેયરૂપ, હિતકર.
૧૨. વાસુપૂજ્ય સ્વામી	દેવોએ વારંવાર રાજકુળમાં રત્નોની વર્ષા કરી.	વસુ નામના દેવોથી પૂજ્ય
૧૩. વિમળનાથ	માતાની કાયા અને મતિ નિર્મળ થઈ.	નિર્મળ જ્ઞાનાદિવાળા, મળરહિત
૧૪. અનંતનાથ	માતાને રત્નજડિત મોટા હારનું સ્વપ્ન	અનંત કર્માંશુના નાશથી અનંત જ્ઞાનાદિવાળા
૧૫. ધર્મનાથ	માતા દાનાદિ ધર્મમાં તત્પર થયા	દુર્ગતિ પતનથી જીવોને ધારણ કરવાવાળા.
૧૬. શાન્તિનાથ	પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલ અશિવ-ઉપદ્રવની શાંતિ થઈ.	શાંતિરૂપ, શાંતિકારક.
૧૭. કુંથુનાથ	માતાએ રત્નથી સુશોભિત કુન્થુ (સ્તૂપ) દેખ્યો.	પૃથ્વી પર રહેલા.
૧૮. અરનાથ	માતાએ સર્વ રત્નમય આરા (ચક્રના આરા) દેખ્યા	કુળવૃદ્ધિમાં હેતુભૂત આરાસ્વરૂપ
૧૯. મલ્લિનાથ	સર્વ ઋતુઓના પુષ્પોની માળાઓથી બનાવેલ શય્યા પર સૂવાનો માતાનો દોહદ દેવે પૂર્યો.	પરીસહાદિ મલ્લને જીતનારા.
૨૦. મુનિસુવ્રત સ્વામી	માતા મુનિની માફક સારા વ્રતવાળા બન્યા.	સારા વ્રતવાળા મુનિ

૨૧. નમિનાથ	નગર બહાર ઘેરો ઘાલનાર શત્રુ, માતાએ કિલ્લા પર ચઢી દર્શન દેવાથી, નમી પડ્યો.	પરીસહાદિને નમાવવાવાળા.
૨૨. નેમિનાથ (અરિષ્ટનેમિ)	રિષ્ટરત્નમય નેમિ (ચક્રધારા) માતાએ સ્વપ્નમાં દેખી.	રિષ્ટ-પાપને દૂર કરવા ચક્રધારા સમાન.
૨૩. પાર્શ્વનાથ	માતાએ અંધારી રાતમાં પણ બાજુએ જતા સાપને દેખ્યો.	સર્વ ભાવ દેખવાવાળા
૨૪. વર્ધમાન સ્વામી	જ્ઞાતકુળ ધનધાન્યાદિથી વધતું ગયું.	જન્મથી જ્ઞાનાદિથી વધતા જતા.

પ્રણિધાન : પૂર્વની ગાથાઓમાં કીર્તન કર્યું. હવે પ્રણિધાન કરે છે, તે એટલા માટે કે અધ્યવસાયની વિશુદ્ધિ થાય. આ સૂચવે છે કે અહી ૫મીં ગાથામાં જે 'તીર્થ-કરો મારા પર પ્રસાદ કરો' કહે છે એ પ્રાર્થના નથી પણ પ્રણિધાન છે, અર્થાત્ ચિત્તના ધ્યાનપૂર્વકનો એક પ્રશસ્ત આશંસારૂપ નિર્મળ આત્મ-પરિણામ છે. આવા પ્રણિધાનાત્મક નિર્મળ ચિત્તપરિણામથી આત્માના અધ્યવસાયની વિશુદ્ધિ થાય છે, એ વસ્તુસ્થિતિ છે. ગાથા આ પ્રમાણે છે.

एवं मए अभिथुआ विहुयरयमला पहीणजरमरणा ।
चउवीसं पि जिणवरा तित्थयरा मे पसीयंतु ।।५।।

અર્થાત્ એ પ્રમાણે મારાથી સ્તવાયેલ, રજ-મલ દૂર કરી દીધા છે જેમણે એવા અને જરા-મરણરહિત ચોવીસ જિનવર તીર્થંકરો પણ મારા પર પ્રસાદતત્પર થાઓ.

રજ અને મલ :- આના ત્રણ રીતે અર્થ છે,

રજ	**મલ**
૧. આત્મા પર રહેલ પૂર્વે બાંધેલા કર્મ	૧. વર્તમાનકાળે આત્માને બંધાતા કર્મ.
૨. મૃદુ '**બદ્ધ**' અવસ્થાના કર્મ.	૨. ચીકણા '**નિકાચિત**' અવસ્થાનાં કર્મ.
૩. વીતરાગને માત્ર યોગથી બંધાતું '**ઐર્યાપથ**' કર્મ-શાતાવેદનીય.	૩. કષાયથી છદ્મસ્થને બંધાતા '**સાંપરાયિક**' કર્મ.

'**પહીણજરમરણા**' જરા = જરા એટલે કે ઉંમરનો હ્રાસ અને મરણ યાને પ્રાણનો નાશ, એ બંને આપદા કર્મબદ્ધ અવસ્થાની હોઈ, અહીં હવે કર્મ જ નથી

રહ્યા તેથી એ જરા, મરણ બંને દશા નષ્ટ થઈ ગઈ છે જેમને તે **'પહીણજરમરણ'** કહેવાય, અર્થાત્ અજરામર છે. બે વિશેષણથી ભગવાનને નિર્મળ અને અક્ષય તરીકે ધ્યાવવાના.

'ચઉવીસંપિ'= ચોવીસ પણ. અહીં **'પણ'** કહીને બીજા તીર્થંકરોનો સંગ્રહ કર્યો. અર્થાત્ બીજા તો પ્રસાદ કરો, કિન્તુ આ ચોવીસ પણ કરે. **'જિણવરા'**=અવધિજિન આદિમાં શ્રેષ્ઠ જિન. તે બીજા પણ કેવળજ્ઞાની મહર્ષિ હોય, માટે કહે છે **'તિત્થયરા'**=તીર્થંકરો. આ પદનો ભાવ પહેલાં બતાવ્યો છે.

'મે પસીયંતુ'=મારા પર પ્રસાદશીલ બનો. પ્રસાદ એટલે કૃપા, અનુગ્રહ, ઉપકાર, પ્રભાવ-તે કરતા રહો, **'પ્રસાદવાળા બનો.'**

'પસીયંતુ' એ પ્રાર્થના વચન નથી, પણ સ્તુતિ વચન છે-

કારણ, પ્રાર્થનાનું સ્વરૂપ અહીં ઘટતું નથી. પ્રાર્થનાનું સ્વરૂપ એ છે કે સામામાં જે વસ્તુ નથી, તે કરાવવાનું યાચવું. એથી એનામાં તે ન હોવાનો આરોપ ખડો થાય છે. દા.ત. કોઈની આગળ પ્રાર્થના કરવામાં આવે કે **'આટલું ધન દાન કરો' 'ભાઈ ! આટલું અમારું માનો'**, એનો અર્થ જ એ, કે એ હજી સુધી દાન કરતો નથી, માનતો નથી, તે દેવા-માનવા વિનવાય છે. એમ પ્રસ્તુતમાં વીતરાગને પ્રસન્ન થવાની જો પ્રાર્થના કરાય તો એનો અર્થ જ એ કે એ પ્રસન્ન નથી, અપ્રસન્ન પુરવાર થાય છે. લોકમાં આ વસ્તુ પ્રસિદ્ધ છે. શેઠ, રાજા વગેરે અપ્રસન્ન-નારાજ હોય તો એમને વિનવવામાં આવે છે કે પ્રસન્ન થાઓ. જો અપ્રસન્ન ન જ હોય તો પ્રસન્ન થવાનું કહેવાનું શું ? હા, એમ બને કે અત્યારે તો અપ્રસન્ન નથી, પ્રસન્ન જ છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં ય અપ્રસન્ન ન થાય એ માટે પણ પ્રાર્થના કરાય કે **'ભાઈસાહેબ ! અમારા પર પ્રસન્ન રહેજો.'** તો ભાવિ કાળની અપ્રસન્નતાને રોકવા માટે પણ પ્રાર્થના હોય, આ પણ વસ્તુ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.

સ્તુતિથી શુભભાવ :-

પ્ર.- ભગવાન જો પ્રસન્ન થતા નથી, તો એમની સ્તુતિ શા માટે કરવી ?

ઉ.- પૂર્વાચાર્યોએ આના સંબંધમાં કહ્યું છે કે અરિહંત ભગવાનના રાગ-દ્વેષ-અભિનિવેશાદિરૂપ અભ્યન્તર ક્લેશમાત્ર નાશ પામી ગયા છે. તેથી એમને હવે પ્રસન્ન થવા જેવું કાંઈ રહ્યું નથી, (પ્રસન્નતા તો રાગરૂપ છે.) તેમ એ પણ સાચું છે કે

એમની સ્તુતિ નિષ્ફળ નથી. કેમકે અરિહંતની સ્તુતિ કરવામાં અંતરના પરિણામની મહાન વિશુદ્ધિ છે, ને તેનું ફળ કર્મનો નાશ છે. વીતરાગને સ્તવવામાં આશય બીજો કોઈ નથી; માત્ર, સ્તુતિ કરનાર પોતે રાગાદિક્લેશથી ત્રાસ્યો છે, બળ્યો-ઝળ્યો છે, એટલે શાન્તિ માટે વીતરાગ પ્રભુને સ્તવવાનું કરે છે. અલબત્ત એ સમજે છે કે વીતરાગ રીઝતા નથી; છતાં એ પણ સમજે છે કે હૃદયમાં વીતરાગનું આલ-બન રાખવાથી જ ઊંચા અવાશે. આ સમજ સાથે પ્રભુની સ્તુતિ કરે એમાં અંતરના ભાવ વિશુદ્ધ જ કહેવાય. તેથી જેવી રીતે અશુદ્ધ ભાવનું ફળ કર્મબંધ હોય છે, એમ શુદ્ધ ભાવનું ફળ કર્મનાશ હોય એ સ્વાભાવિક છે.

વીતરાગના જ આલંબને ઉચ્ચભાવ -

પ્ર.- પોતાના રાગદ્વેષ હટાવવાનું કામ તો પોતાના શુભ ભાવ કરે છે; એમાં વીતરાગ પ્રભુ તો કાંઈ કરતા નથી; પછી એમની સ્તુતિ શા સારું ?

ઉ.- વાત સાચી કે પોતે જ પોતાના ભાવ વિશુદ્ધ બનાવી પોતાના રાગાદિ ક્લેશ હટાવે તો જ એ હટે છે; પરંતુ રાગાદિને હટાવનારા ભાવ જગાડવાનું કાર્ય નાનુસૂનું નથી. સંગ્રામમાં હજારો સુભટોને જીતવા સહેલા છે પણ અંતરના રાગાદિને જીતવા અતિ મુશ્કેલ છે. એવું ભગીરથ કાર્ય કરી શકે એવા પ્રબળ શુભભાવ જગા-ડવા માટે આલંબન તો જોઈએ ને ? સંગ્રામ ખેલતાં પણ પોતાનાં પૂર્વના તેવા કોઈ વિજેતાનાં પરાક્રમ વગેરે દૃષ્ટિ સામે રખાય છે તો શૂરાતન ચડે છે, અને જીતવા જોગ પરાક્રમી બનાય છે. એમ અહીં પણ પરાક્રમ કરી ચુકેલ વીતરાગ પ્રભુ દૃષ્ટિ સામે જોઈએ, તો જ વિક્રમ નોંધાવી શકાય. માટે વીતરાગ અરિહંત ભગવાન, એમના ઉચ્ચ ગુણો ગવાવારૂપે, સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે.

જાપ-જડીબુટ્ટી ન રીઝવા છતાં ફળદાયી-

મહા પ્રલોભનો છતાં રાગ નહિ; જીવલેણ દુશ્મન કે વસ્તુ પ્રત્યે દ્વેષનું નામ નહિ; ભયંકર ઉપસર્ગ પરીસહ વખતે ય અરતિ-ખેદ-શોક નહિ; એના નિવારણ અને ઈષ્ટ સંયોગમાં રતિ-હર્ષ નહિ; સામે ઈન્દ્રાણીઓ નાચે તો ય કામવાસના નહિ; વળી જગત ઉપર અનન્ય અનંત ઉપકાર ઈત્યાદિ, એમના શ્રેષ્ઠ ગુણો છે. એનો ઉત્કર્ષ ગાવો, એની પ્રશંસા કરવી, એ એમની સ્તુતિ છે. એ કરવી જ જોઈએ, ભલે એથી એ રીઝે નહિ, એમ તો જડ શબ્દાદિ રૂપ મન્ત્ર-તન્ત્ર કે જાપ-જડીબુટ્ટીય ક્યાં રીઝે છે ? છતાં એની ઉપાસનાથી ઈષ્ટસિદ્ધિ થાય છે એવું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તો વીતરાગની ઉપાસનાથી પણ સિદ્ધિ થાય એમાં શો વાંધો ? ભલેને એ રીઝતા ન હો.

રાગી દેવથી મોક્ષ ન મળે -

પ્ર.- ઠીક છે, જડમાં તેમ હો, પણ ચેતનમાં તો દેખાય છે કે સ્તુતિથી પ્રસન્ન થતા હોય એવા દેવને સ્તવવાથી ફળ મળે છે, તો વીતરાગને સ્તવવાનો આગ્રહ કેમ ?

ઉ.- ધ્યાન રાખવાનું છે કે સ્તુતિથી જે પ્રસન્ન થનાર છે, એ પોતાની નિંદા કરનાર પર દ્વેષ કરનારા પણ અવશ્ય છે. જો સ્તુતિ ગમે છે, તો સહજ છે કે નિન્દા નથી ગમતી. સગી મા પણ, દીકરો એની પ્રશંસા કરે એના પર જો ફુલાય છે, તો દીકરો એની હલકાઈ કરે એના પર દુભાવાની. એવું સરાગી દેવ માટે સમજવાનું. તો એવા રાગ-દ્વેષથી ભરેલા દેવતા થકી ઈષ્ટ ફળ વીતરાગતા અને મોક્ષ ક્યાંથી સિદ્ધ થઈ શકે ? રાગી દ્વેષીના આલંબને તો રાગદ્વેષ પોષાય, પણ નાશ ન પામે. એવા સર્વત્ર રાગ યા દ્વેષની વિષમતા ધરનારા, એ મોક્ષાર્થી માટે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય ક્યાંથી હોય ?

સરાગ ગુરુની કેમ સ્તુતિ ?

પ્ર. એમ તો ગુર્વાદિક પણ હજી રાગ-દ્વેષમાં બેઠા છે, છતાં એમની સ્તુતિ કેમ થાય છે ?

ઉ.- એનું કારણ એ છે કે એ વીતરાગતાના માર્ગને અનુકૂળ વર્તે છે, માટે એ સ્તુતિપાત્ર છે. એટલે મુખ્યપણે તો સ્તુતિને યોગ્ય વીતરાગ જ ભગવાન છે, અને ગૌણપણે સ્તુતિયોગ્ય એમના માર્ગને આરાધનારા છે. આપણા પર એ પ્રસન્ન ન થાઓ તો પણ એમનો એવો પ્રભાવ છે કે આપણાથી કરાતી એમની નિર્દોષ સ્તુતિ વગેરે ઉપાસનાથી આપણને ઈષ્ટ ફળ મળે છે.

અપ્રસન્ન અગ્નિના દૃષ્ટાન્તે -

પ્ર.- વ્યવહારમાં તો દેખાય છે ને કે સામો સેવાથી પ્રસન્ન થાય તો ફળ આપે છે. યા આપણા પર પ્રેમવાળો હોય તો કાંઈ આપણું પ્રયોજન સારે છે.

ઉ.- એવો નિયમ નથી કે 'સેવાથી પ્રસન્ન થાય યા પ્રેમવાળો હોય એજ ફળ આપે;' કેમકે પ્રસન્ન નહિ, પ્રેમી નહિ, એવાથી પણ ફળ મળે છે. દા. ત. અગ્નિ કાંઈ ઠંડીની જડતાથી પીડાતા પ્રત્યે નથી તો પ્રસન્ન થતો, કે નથી તો પ્રેમ કરતો, અરે ! એને એ બોલાવતો પણ નથી, છતાં એ અગ્નિનું વિધિપૂર્વક સેવન કરનાર પોતાને ઈષ્ટ ફળ ગરમી સ્ફૂર્તિ મેળવે છે. બસ, એજ રીતે ત્રિભુવનના સમસ્ત ભાવોના પ્રકાશક સર્વજ્ઞ વીતરાગ તીર્થંકર ભગવાન ભલે પ્રસન્ન ન થતા હો, છતાં અંતરની

નિર્દોષ ભક્તિથી વિધિપૂર્વક જે લોકો એમની સ્તુતિ આદિ ઉપાસના કરે છે, તે સંસાર-ઠંડી યાને મોહજડતા, કર્મજડતા દૂર કરીને વીતરાગતા અને મોક્ષની સ્ફૂર્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

વીતરાગતાનું સંક્રમણ નથી :-

પ્ર.- અગ્નિમાંથી ગરમી તો એને સેવનારમાં સંક્રાન્ત થાય છે, પરંતુ તીર્થંકરની વીતરાગતાનું સંક્રમણ ભક્તમાં ક્યાં થાય છે ?

ઉ.- અગ્નિમાંથી ગરમીનું સંક્રમણ એટલે કાંઈ ગરમી એમાંથી નીકળીને સેવનારમાં ચાલી જાય છે એવું નથી, એમ તો પછી અગ્નિ ઠંડો જ પડી જાય ! કિન્તુ એ ગરમીના સંપર્કે સેવનારમાં ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે. બસ આવું જ અહીં બને છે. તીર્થંકરની વીતરાગતાના આલંબને ઉપાસકમાં વીતરાગતા આવે છે. તે આ રીતે, સ્તુતિ આદિમાં તીર્થંકર ભગવાનના વીતરાગતાદિ પરમ ઉચ્ચ ગુણોની અનુમોદના કરતા એ ગુણો પર બહુમાન થવાથી ઉપાસકમાં એ ગુણોનું બીજાધાન થાય છે. પછી બીજ પર ક્રમશઃ ઉપાસના વધતાં અંતે ગુણ-પ્રગટવારૂપી ફળ આવે એ સહજ છે. ઉત્કૃષ્ટ ગુણોના આ પ્રગટભાવે ઉપાસકને વીતરાગ દશા મળે છે, એ તીર્થંકરની વીતરાગતાના આલંબને બન્યું. એટલે વીતરાગ ભલે રાગાદિરહિત હોઈ, એમની સેવા-સ્તુતિ કરનાર પર પ્રસન્ન ન થાઓ, છતાં એમને ઉદ્દેશીને વિશુદ્ધ હૃદયે ભક્તિ-સ્તુતિ કરનારને ઈચ્છિત ફળ મળે છે. માટે તે ફળપ્રાપ્તિ એમના જ લીધે થઈ કહે-વાય. વીતરાગ ફળદાતા બન્યા.

ચિંતામણિ કશું કરતું નથી છતાં -

પ્ર.- વીતરાગ કશું કરે નહિ પણ ફળદાતા કેમ ?

ઉ.- ચિંતામણિ શું કરે છે ? કાંઈ નહિ, છતાં એના ઉપાસકને ઈષ્ટસિદ્ધિ થાય છે તે ચિંતામણિથી જ થઈ કહેવાય છે ને ? ત્યાં 'ચિંતામણિ તો અકિંચિત્કર છે, મને કાંઈ ચિંતામણિથી નહિ, પરંતુ મારી ઉપાસનાથી ઈષ્ટ ફળ મળ્યું' એમ નથી કહેવાતું. એ તો ચિંતામણિથી જ મળ્યું કહેવાય છે. ચિંતામણિ જ ઉપાસના દ્વારા મનવાંછિતદાતા ગણાય છે. તો એ જ રીતે વીતરાગ પરમાત્મા આલંબન થવા દ્વારા ફળદાતા કેમ નહિ ? વીતરાગ અરિહંત પ્રભુ તો અચિંત્ય ચિંતામણિ છે, કેમકે વિશુદ્ધ હૃદયે એમની સ્તુતિ-ઉપાસના કરનારને અચિંત્ય યાને કલ્પનાતીત ફળ મળે છે. ભક્તિ-સ્તુતિનો વિષય એ વીતરાગ જ બને તો જ તેવું ફળ મળે છે. એ સૂચવે

છે કે ફળપ્રાપ્તિ મુખ્યપણે એમના જ લીધે છે. નહિતર ઉપાસના-સ્તુતિ તો બીજાની કરો ને; ફળ કેમ નહિ ?

'कित्तियवन्दियमहिया, जे ए लोगस्स उत्तमा सिद्धा ।।

आरुग्गबोहिलाभं, समाहिवरमुत्तमं दिंतु ।।६।।'

અર્થ : કીર્તન, વંદન અને પૂજન કરાયેલા જે આ લોકમાં પ્રધાન સિદ્ધ છે, (તે) ભાવ-આરોગ્ય માટે બોધિલાભ અને સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવસમાધિ આપો.

આરુગ્ગબોહિલાભ-મોક્ષ માટે બોધિલાભ

આરુગ્ગ=આરોગ્ય=રોગરહિતપણુ, અર્થાત્ ભવરોગનો નાશ, કર્મરોગનો નાશ, સિદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્તપણું. રાગ-દ્વેષાદિ કુપથ્યના સેવનથી લાગેલા કર્મયોગે જીવને જન્મ-જરા-મૃત્યુ, રોગ-શોક-પરાધીનતા વગેરેની વેદનાઓ ભોગવવી પડે છે. આ વેદના દેનાર કર્મ, ને કર્મસંયોગરૂપી સંસાર, એ મહારોગ કહેવાય. એનો નાશ મોક્ષ એ સાચું આરોગ્ય. આ આરોગ્ય માટે બોધિલાભની અહીં માગણી કરવામાં આવે છે, **'સિદ્ધો એ આપો.'**

બોધિલાભ એટલે જિનોક્ત ધર્મની પ્રાપ્તિ એ શ્રુતધર્મ-ચારિત્રધર્મ, દાન-શીલાદિ ધર્મ, ગૃહસ્થધર્મ, સાધુધર્મ, સાશ્રવધર્મ-નિરાશ્રવધર્મ વગેરેની પ્રાપ્તિ. આ ધર્મની પ્રાપ્તિ કોઈ પણ જાતના નિયાણાવાળી નહિ, પૌદ્ગલિક આશંસાવાળી નહિ, કિન્તુ મોક્ષ માટે જ હોય, તો જ તે પ્રશંસનીય છે, આદરણીય છે. એમાં સમ્યગ્દર્શનથી માંડી ઠેઠ વીતરાગ બનાવનારા પરાકાષ્ઠાના શુદ્ધ આંતર પરિણામ-રૂપધર્મ સુધીના ધર્મ આવે.

'સમાહિવરમ્ ઉત્તમમ્ દિંતુ :- મોક્ષ (આરોગ્ય) માટે બોધિલાભની માગણી કરી. હવે પ્રશ્ન થાય કે તો બોધિલાભને જ માટે શું જોઈએ છે ? તો કહે છે 'સમા-હિવરમુત્તમં દિંતુ' પ્રધાન શ્રેષ્ઠ સમાધિ આપો. સમાધિ એટલે સમાધાન, સમ્યગ્ આધાન, સ્વાસ્થ્ય સ્થાપન જેનાથી થાય તે. 'સ્વાસ્થ્ય' થી મનની સ્વસ્થતા શાન્તિ લેવાની. એ કરી આપે તેનું નામ સમાધિ. એના બે ભેદ છે, - (૧) દ્રવ્ય સમાધિ ને, (૨) ભાવસમાધિ એમાં, દ્રવ્યસમાધિ તે કે (૧) જેનો ઉપયોગ કરવાથી મનને સમા-ધાન, સ્વસ્થતા થાય, અથવા (૨) જેમના ઉપયોગથી યા જેમનો વિરોધ ન રહે, ટળી જાય, સમાધાન થાય. આમાં પહેલામાં દા. ત. રોગથી મન અસ્વસ્થ છે, ને દવાના ઉપયોગથી સ્વસ્થતા થઈ, તો એ દવા દ્રવ્ય-સમાધિ કહેવાય. બીજામાં દા. ત. બે ભાઈ વચ્ચે કલેશથી વિરોધ પડ્યો હોય, ને ચાર સારા માણસ વચમાં પડી

વિરોધને દૂર કરાવી સમાધાન કરાવે, તે માણસો દ્રવ્યસમાધિ ગણાય, યા જે જણને વિરોધ શમ્યો તે દ્રવ્યસમાધિ.

ભાવસમાધિ તે કે જેનાથી સાચું સ્વાસ્થ્ય, પરમ સ્વસ્થતા થાય; એવું સ્વાસ્થ્ય-સાધન જ્ઞાનદર્શન-ચારિત્ર જ છે; કેમકે એના ઉપયોગથી જ, યાને એ અંતરાત્મામાં પરિણમવાથી ખરેખર સ્વસ્થતા ઊભી થાય છે. દા. ત. કર્મપ્રાબલ્ય, ભવિતવ્યતા, ને શુદ્ધઆત્મ-સ્વરૂપનું ચિંતનાત્મક જ્ઞાન કરવાથી ક્રોધ-લોભ-હર્ષશોકાદિ વ્યાકુળતા શાન્ત થઈ ઉદાસીન ભાવરૂપ સાચું આત્મસ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એ જ ભાવસમાધિ. દ્રવ્યસમાધિમાં તો માત્ર તત્કાલ ઊઠેલ અશાન્તિનું નિવારણ છે, પણ બીજી લોભાદિ કષાયની અશાન્તિ તો ઊભી જ છે; તેથી સાચી સ્વસ્થતા હજી નથી થઈ. એ સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રથી થાય, કેમકે એનાથી વિષય-કષાયોની અશાન્તિ મટે છે. તેથી જ્ઞાનાદિ એ જ ભાવસમાધિ.

હવે જ્યારે સમાધિ દ્રવ્ય-ભાવ બે પ્રકારે છે, તો પ્રસ્તુતમાં બોધિલાભ માટે દ્રવ્યસમાધિને છોડી ભાવસમાધિ માગવા, અહીં 'સમાહિવર....' યાને 'વર પ્રધાન સમાધિ આપો' એમ કહ્યું. દ્રવ્યસમાધિ ગૌણ છે, ભાવસમાધિ પ્રધાન છે.

આ ભાવસમાધિ યાને જ્ઞાનાદિ પણ કાંઈ એક જ કક્ષાના હોતા નથી, એની તરતમતાવાળી ચઢિયાતી અનેક કક્ષાઓ હોય છે. માગવું જ છે, આશંસા જ રાખવી છે, તો ઓછું શું કામ માગવું ? ઓછાની જ આશંસા શા સારું રાખવી ? એટલે કહ્યું 'ઉત્તમ' અર્થાત્ સર્વોત્કૃષ્ટ વરસમાધિ-ભાવસમાધિ 'દિન્તુ' યાને આપો.

(અહીં 'આરોગ્ય' શબ્દથી મોક્ષ ગ્રાહ્ય હોઈને એ સૂચવ્યું કે શરીરનું આરોગ્ય ન હોય, શરીર નબળું કે રોગી હોય, ત્યારે ચિત્ત શરીરના આરોગ્યના જ વિચારો કર્યા કરે છે, પરંતુ ખરી રીતે આત્માના આરોગ્ય મોક્ષનો વિચાર પ્રધાન રાખવાનો છે; અને એના ઔષધરૂપ બોધિલાભની ખાસ તમન્ના રાખવાની છે. એ પણ નીરોગી શરીરે ખાસ વારંવાર રાખી હોય તો રોગકાળે એ યાદ આવે. વળી એ માટે ભાવસમાધિની પ્રબળ લાલસા ધરવાની છે. કેમકે ભાવસમાધિ યાને જ્ઞાનાદિ વિના બોધિલાભ-ધર્મપ્રાપ્તિ-આંતરધર્મ-સ્પર્શના થવાનું સહેલુ નથી. એટલે વારંવાર વિચાર આવે તો એ ભાવ-આરોગ્ય, બોધિલાભ અને ભાવસમાધિના જ આવવા જોઈએ; તેમજ દિલથી એની માગણી કરવી જોઈએ.)

અહીં નિયાણું નથી.

નિયણાનું લક્ષણ : આ પ્રાર્થના નિયાણું જ નથી. નિયાણું-નિદાન એટલે તો

નિ=નિતરાં અત્યન્ત, 'દાન'=છેદાય છે જેના વડે ધર્મકલ્પવૃક્ષ તે, અર્થાત્ ધર્મવૃક્ષની મૂળમાંથી છેદક આશંસા એ નિદાન છે. બોધિલાભ-સમાધિની પ્રાર્થના-આશંસા કાંઈ તેવી નથી, એ તો ઊલટી ધર્મવૃક્ષની પોષક છે.

ધર્મ એ કલ્પવૃક્ષ એ રીતે છે કે સમ્યગ્દર્શનના ૪ સદ્દહણા ૩-૩ શુદ્ધિલિંગ, ને ૫ લક્ષણાદિ વિસ્તાર એનાં મૂળિયાનું જૂથ છે, જ્ઞાનવિનય, દર્શનવિનય વગેરે વિશુદ્ધ વિનય વિધિરૂપી ઊંચા થડે એ બંધાયેલ છે, શાસ્ત્રે વિહિત કરેલ નિર્મળ દાન-શીલ વગેરેના ભેદ-પ્રભેદરૂપી શાખા-પેટાશાખાઓથી ફાલ્યું ફૂલ્યું છે, દેવભવ-માનવભવમાં પ્રાપ્ત થતી સુખસંપત્તિરૂપી પુષ્પોથી એ ભર્યું ભર્યું રહે છે, અને સમસ્ત દુઃખ-સંકટ જેની નજીક ફરકતા જ નથી એવા મોક્ષમહેલના સુખ એ એના ફળ તરીકે છે. આવા ધર્મવૃક્ષને દેવતાઈ સમૃદ્ધિ, માનપાન વગેરેની આશંસાનો આત્મપરિણામ એક ફરસીની જેમ અત્યન્ત કાપી નાખે છે. કેમકે એ પૌદ્ગલિક લોભાવેશમાં વિરાગાદિમય શુદ્ધ ધર્મની અપેક્ષા જ નષ્ટ થાય છે. માટે એ ઋદ્ધિ આદિનો આશંસા-પરિણામ નિયાણું કહેવાય છે. આરોગ્ય બોધિલાભાદિની પ્રાર્થનામાં એવો આશંસા પરિણામ નથી. નિયાણાનું લક્ષણ એમાં ઘટતું નથી.

નિયાણામાં તો દ્વેષ, રાગ કે મોહનો પરિણામ જ અંતરંગ કામ કરી રહ્યો હોય છે. દ્વેષમાં વૈર માત્સર્ય પ્રદ્વેષ-અસૂયાદિ આવે. રાગમાં વિષયાસક્તિ ને ઋદ્ધિ-સત્કારાદિની લાલસા આવે. મોહમાં અજ્ઞાન-અવિવેક આવે. એના પર આશંસા કરે એ નિયાણું. આગમમાં એ પ્રમાણે નિયાણાની દ્વેષમૂલકતા, રાગમૂલકતા કે મોહ-મૂલકતા પ્રસિદ્ધ છે. અગ્નિશર્માએ ગુણસેન રાજા પરના દ્વેષને લીધે નિયાણું કર્યું કે 'મારા લાખો પૂર્વોના માસખમણોના તપનું ફળ હોય તો હું રાજાને ભવોભવ મારનારો થાઉં.' ચિત્ર અને સંભૂતિ મુનિમાંના સંભૂતિ મુનિએ પગે ચક્રવર્તીની પટ્ટરાણીની મુલાયમ કેશલટનો સ્પર્શ થવા પર સમૃદ્ધિના રાગથી તપ-ચારિત્રના ફળરૂપે ચક્રવર્તીની ઋદ્ધિનું નિયાણું કર્યું. દ્વેષ અને રાગનાં નિયાણાની સ્પષ્ટતાના એ બે દૃષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ હોઈ અહીં એનું સ્પષ્ટીકરણ ન કરતાં મોહ યાને અજ્ઞાન અવિવેકથી કરાતા નિયાણા અંગે સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે.

આ નિયાણામાં વિશેષતા એ છે કે આમાં દેખીતી રીતે ધર્મ પ્રાર્થવામાં આવે છે, પરંતુ અવિવેકના લીધે હૃદય અશુભ તરફ ઢળેલું હોય છે. દા. ત.

મોહાધીન નિયાણાનાં ૩ દૃષ્ટાન્ત -

(૧) પરભવે ધર્મ મળે એ માટે હલકા કુળ-નિર્ધનતાદિની આશંસા કરવી

મોહ છે, અજ્ઞાન છે, જેમકે, 'નીચ કુળ, ગરીબી નિર્ધનતા મળે, કદરૂપું રૂપ મળે, સમાજમાં કિંમત વિનાની સ્થિતિ હોય, દૌર્ભાગ્ય હોય, કોઈ આપણો શબ્દ ન આવકારે, વગેરે હોય તો અભિમાન ન થાય, આસક્તિ-મમતાદિ ન થાય. તેથી ધર્મ સારો સાધી શકાય; માટે એવું જ મળો;'-આવી આશંસા, આવું નિયાણું કરે, એ દેખાય છે ધર્મબુદ્ધિનું, પણ ખરેખર અજ્ઞાનદશાના ઘરનું છે. કેમકે ધર્મ પામવા-સાધવાનાં એ હલકું કુળ, નિર્ધનતા વગેરે કારણો જ નથી. ઊલટું ઉચ્ચ કુળ, જીવન-નિર્વાહનાં પૂર્ણ સાધન અને સૌભાગ્યાદિ તો જે ભાગ્યશાળી ભવ્યાત્માઓને મળ્યા હોય છે, એ જીવનમાં અખંડ ધર્મ ઉતારવાપાત્ર બને છે, પણ નીચ કુળાદિ મળ્યા હોય એ નહિ, એ દેખાય છે. એટળે નીચ કુળ વગેરેની આશંસા કરવી એ મોહ છે, કહ્યું છે,-

हीनं कुलं, बान्धववर्जितत्वं, दरिद्रता वा जिनधर्मसिद्ध्यै ।
प्रयाचमानस्य विशुद्धवृत्तेः संसारहेतुर्गदितं निदानम् ॥

જૈનધર્મની પ્રાપ્તિ અર્થે હલકું કુળ, બાંધવરહિતતા યા નિર્ધનતા માગનારા શુદ્ધ ચારિત્રીને ય એ નિયાણું છે અને તે સંસારનું કારણ છે.

(૨) બીજી રીતે મોહાધીન નિયાણું આ, કે ઈન્દ્ર, ચક્રવર્તી વગેરેની સમૃદ્ધિની લાલસાથી ય ધર્મની પ્રાર્થના એ સમજીને કરે છે કે 'ખરે જ ધર્મની આરાધના સિવાય આ મહા વૈભવ મળશે નહિ; માટે લાવ, મને ધર્મ મળો, જેથી એ મળે.' આવી આશંસા એ મોહગર્ભિત નિયાણું છે.

પ્ર.- આ અને પૂર્વોક્ત રાગગર્ભિત નિયાણામાં શો ફરક પડ્યો ? એમાંય પૌદ્ગલિક સુખસમૃદ્ધિની જ આશંસા હતી ?

ઉ.- ફરક એ છે પૂર્વે શુદ્ધ દિલે ધર્મ આરાધ્યા પછી પાછળથી એનાં ફળરૂપે દુન્યવી વૈભવાદિની આશંસા જાગી. જ્યારે અહીં તો ધર્મ કરવા પહેલેથી જ નક્કી કર્યું 'હું ધર્મ કરું ને એથી સમૃદ્ધિ મળો. સમૃદ્ધિ માટે મને ધર્મ મળો.' એમ આત્મહિતાર્થે નહિ પણ જડ વૈભવ અર્થે ધર્મ ઈચ્છા થાય છે, એ એનું અજ્ઞાન છે, મોહ છે.

પ્ર.- પરંતુ એમ પણ ઈચ્છા તો ધર્મ કરવાની કરી, અને ધર્મ કરશે, એમાં ખોટું શું ?

ઉ.- આમાં ધર્મની ઈચ્છા તો ગૌણ છે, અને જડ સમૃદ્ધિની આશંસા જ મુખ્ય છે. એટેલે જીવનમાં પ્રાપ્ય તો સમૃદ્ધિ જ માની, ધર્મને તો એનું એક સાધન માન્યું. ત્યારે જ્યાં જડસંપત્તિની લાલસા મુખ્યપણે હોય, ત્યાં દિલ કષાય-મિથ્યા-

ત્વના ભાવથી વ્યાપ્ત રહેવાનું, પછી ભલે બાહ્યથી કોઈ તપસ્યા, દાન, વ્રત, નિયમ આદિ ધર્મ કરી લીધો. શુદ્ધ ધર્મની જ ઈચ્છા હોત તો કષાયશમન-સમ્યક્ત્વાદિના પ્રશસ્ત ભાવ તરફ પ્રયાણ રહે. એ નહિ એટલે તો જડસંપત્તિને ઉપાદેય માની ધર્મને માનતો નથી; કેમકે ધર્મ તરીકે તો જડસંપત્તિમાં હેયતા-ત્યાજ્યતાની બુદ્ધિ ય ધર્મરૂપ ગણાય. એ રાખવી એને કેમ પાલવે ? એ સ્વીકાર્ય નથી. એથી એવા ધર્મને અસ્વીકાર્ય-અનુપાદેય કરવાથી એ ખરેખર તો ધર્મસ્વરૂપને હણી રહ્યો છે. પછી એવા હણાયેલા ધર્મથી ઈચ્છિત સંપત્તિ શાની મળે ? આમ, એ ન મળવાનું સમજી નહિ શકવાથી સમૃદ્ધિ માટે ધર્મ ઈચ્છે છે તે એની મૂઢતા છે, અસાધનને સાધન માનવાનુ અજ્ઞાન છે, વળી,

(૩) તીર્થંકરપણાનું નિયાણું પણ નિષિદ્ધ છે. 'જેમ જગતમાં અદ્‌ભુત ભૌતિક વિભૂતિના પાત્રભૂત આ ત્રિભુવનપતિ તીર્થંકર ભગવાન, અત્યંત ભક્તિ સમૂહમાં એકતાન બનેલા દેવોના થોક વડે નિરંતર સેવાય છે, એમ હું પણ આ તપ વગેરે અનુષ્ઠાનથી એવો તીર્થંકર થાઉં,' -આવાં અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્યની શોભાભર્યાં તીર્થંકરપણાની આશંસા મોહભરી છે. એ શુભ પરિણામને તોડે છે. 'બસ દેવોના સમૂહે દેવાધિદેવ તરીકે મારાં ચરણ સેવાય; હું એવો મહાવિભૂતિવાળો તીર્થંકર બનું,' - એવી મોહપરિણતિ હોઈને આવી આશંસાનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, અને તે યુક્તિયુક્ત છે. આમાં અલૌકિક-વૈભવ-સત્કારની જ આશંસા છે, શુદ્ધ ધર્મની-આશંસા નહિ. આત્માનો એ અશુભ પરિણામ છે. પૌદ્‌ગલિક રાગનો આત્મપરિણામ છે. એવું નિયાણું ન કરાય.

પ્ર.- તો પછી તીર્થંકરપણું પ્રાપ્ત કરાવનારા અરિહંતાદિ વીસ સ્થાનકની ઉપાસના કરાય છે તેનું કેમ ?

ઉ.- એ ઉપાસનામાં તીર્થંકરપણાના વૈભવ-સત્કારની કામના નથી, પરંતુ, 'જેમ તીર્થંકર ભગવાન અનાસક્ત ચિત્તવાળા, ધર્મના મૂળ દેશક, અનેક જીવોના કલ્યાણરૂપ અને અનુપમ સુખના સર્જક હોઈ અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ-સમાન હોય છે, એમ હું પણ એવો થાઉં !' એવી પવિત્ર કામના હોય છે. આમાં તો જીવો પ્રત્યેની ઉત્કટ ભાવદયા કામ કરી રહી હોય છે. એમાં અશુભ ભાવ નથી. એ નિયાણું નથી.

નિયાણાંની ભયંકરતા -

ઋદ્ધિ-સત્કારની લાલસાથી ધર્મની આશંસા કરે એ મોહ છે; એટલા જ માટે એવું નિયાણું ઈષ્ટ ભાવને યાને મોક્ષાનુબંધી અર્થાત્ મોક્ષ તરફ લઈ જનાર

શુભ આત્મપરિણામને અટકાવનાર છે. કારણ એ છે કે ધર્મને ગૌણ કરીને સમૃદ્ધિ આદિ મુખ્ય કરી એનો અભિલાષ કરાય તે મોક્ષોપયોગી શુભ ભાવનો બાધક છે. મોક્ષોપયોગી શુભ ભાવમાં તો સંવેગ-નિર્વેદ યાને શુદ્ધ ધર્મપ્રીતિ અને વિષયવૈ-રાગ્ય વણાયેલા હોય; ત્યારે અહીં ઋદ્ધિ આદિ વિષયોની આસક્તિને પ્રધાન કરાય છે. પછી એ સંવેગ-વૈરાગ્ય-મિશ્રિત શુભ ભાવને શાનો આવવા દે ? એ આસક્તિ મુખ્ય બનવાથી અને ધર્મને એક એનું સાધન બનાવવાથી એને મન સમૃદ્ધિ મુખ્ય અને ધર્મ ગૌણ બની જાય છે. ઇચ્છિત સમૃદ્ધિ મળી ગયા પછી ધર્મની કોઈ જરૂર નહિ રાખે. એટલે સમૃદ્ધિમાં નર્યો પાપમસ્ત બનશે ! મોક્ષથી દૂર પાડનાર આ નિયા-ણાંની કેટલી ભયંકરતા !

પ્ર. ઋદ્ધિની આશંસા ધર્મના આ ઉપાદેય સ્વરૂપનો ક્યાં બાધ કરે છે ?

ઉ. મોક્ષ વિશુદ્ધ આત્મપરિણામરૂપ છે, માટે એનો સાધક ધર્મ તો તે છે કે જે પ્રારંભે, મધ્યમાં અને અંતે પણ શુભ ચિત્ત પરિણામરૂપ હોય. એટલે તો ધર્મ સેવતાં આવા શુભ પરિણામવાળા ચિત્તથી અનેક સંતાપો શમી જઈ, મહાન સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થાય, આત્મા શુભ અધ્યવસાયના કિલ્લોલમાં ઝીલે, અને અદ્‌ભુત પ્રશમ સુખનો અનુભવ કરે. આ ત્યારે જ બને કે ચિત્તમાં પ્રશસ્ત પરિણામ વર્તતો હોય. ઋદ્ધિની આશંસા આવો ચિત્તપરિણામ નષ્ટ કરી દે છે, યા આવવા જ દેતી નથી, કેમકે ઋદ્ધિ કાંઈ પ્રાપ્ત થવી, ટકવી, કે ભોગવવી સ્વાધીન નથી, તેમ સ્થિર નથી. તેથી એની પ્રાપ્તિ, એની સ્થિરતા અને એના ઉપભોગાદિ અંગે ચિત્ત કલુષિત જ રહેવાનું, શુભ શાનું ? ઋદ્ધિ તો ડગલે ને પગલે વિપદાઓનું સ્થાન છે. એ કષાયો, સંતાપ, ઉકળાટ, ઉચાટ વગેરે આપે છે. ત્યારે શુદ્ધ ધર્મ એનાથી તદ્દન વિપરીત છે. ઋદ્ધિ આદિના કારણે જ ધર્મની ઇચ્છા કરનાર ભવાભિનંદી જીવને આ મહાન તફા-વત સમજાતો નથી. સારાંશ, રાગ-દ્વેષ-મોહ વિનાની 'તિત્થયરા મે પસીયંતુ' 'સમા-હિવરમુત્તમં દિંતુ' વગેરે આશંસા એ દોષરૂપ નહિ, બલ્કે ગુણરૂપ છે.

પ્ર. ફળ તો સ્તુતિ-પ્રાર્થનાથી મળ્યું ને ? ભગવાનથી શી રીતે ?

ઉ. જેવી રીતે ચિંતામણિ આદિના ઉપાસનાથી ફળ મળવામાં પણ ખાસ ચિંતામણિરત્નનો એવો વસ્તુસ્વભાવ જ છે કે એની ઉપાસના એ ફળ આપે, એમ પ્રસ્તુતમાં અરિહંત પ્રભુનો એવો વસ્તુસ્વભાવ જ છે કે એમને સ્તવવાથી બોધિલા-ભાદિ મળે છે. વસ્તુસ્વભાવ ઉપર તર્કવિતર્ક ન કરાય કે 'એમનો જ અને એવો જ સ્વભાવ કેમ ? તર્કથી સમજાવો' એ તો હકીકત જ કહી રહી છે કે અગ્નિથી વસ્તુ-

દાહ થાય છે. એમ અરિહંત સ્તુતિથી બોધિલાભાદિ થાય છે એ હકીકત છે. ત્યાં સ્તુતિ-ક્રિયાની પ્રધાનતા કરતાં એના સાલંબનભૂત યાને વિષયભૂત અરિહંતની પ્રધાનતા છે. દા.ત. તેવા માન્ત્રિક પુરુષનું નામ સ્મરતાં સર્પનું ઝેર ઊતરી જાય છે, ત્યાં સ્મરણ કરતાં ખાસ તો એ માન્ત્રિક પુરુષનો જ પ્રભાવ મનાય છે.

જિનેશ્વર દેવોનો એવો અચિંત્ય પ્રભાવ છે કે એમની ભક્તિ કરવાથી પૂર્વ-સંચિત કર્મો ક્ષય પામી જાય છે. કારણ એ છે કે ભક્તિ-સ્તુતિ આદિમાં એમના ઉત્કૃષ્ટ ગુણોનું બહુમાન છે, અને એ કર્મરૂપી વનને બાળી મૂકવા માટે દાવાનળ સમાન છે. કર્મોનો સંચય મિથ્યાત્વ રાગદ્વેષાદિ દોષોની પકડથી થયો છે, તેથી સહજ છે કે સર્વજ્ઞ વીતરાગ પ્રભુની ભક્તિ-સ્તુતિમાં થતાં ઉત્કૃષ્ટ સર્વજ્ઞતા-વીતરાગતાદિ ગુણો પરના બહુમાનથી એનો નાશ થાય.

પ્રાર્થનાથી કાર્યસિદ્ધિમાં ૩ કારણ - કહેવાનો સાર એ છે કે એ તીર્થંકર ભગવાન વીતરાગ હોવાથી પ્રાર્થના કારકને આરોગ્યાદિ નથી આપતા તો પણ આવા પ્રકારના પ્રાર્થના વચનનો પ્રયોગ કરનારને એ પ્રાપ્ત થાય છે. એનું કારણ એ છે કે-

(૧) એમાં પ્રવચનની આરાધના છે.

(૨) પ્રાર્થના કરનાર જીવ સન્માર્ગગામી અને મહાત્મા છે.

(૩) પ્રાર્થના વસ્તુસત્ અચિંત્યપ્રભાવી તીર્થંકર ભગવાનને ઉદ્દેશીને કરાય છે.

(૧) પ્રવચનની આરાધના આ રીતે કે, (i) 'સમાહિવરમુત્તમં દિંતુ' વગેરે વચન ગણધરવચન છે, એના પર સર્વજ્ઞ તીર્થંકર ભગવાની મહોર છાપ મળેલી છે. એટલે એ જિનપ્રવચન છે. એ વચન પર શ્રદ્ધા રાખી એના દ્વારા પ્રાર્થના કરવી એમાં પ્રવચનની આરાધના છે. (ii) આ સિવાય પણ સ્તવનાદિથી કે પોતાની ગદ્ય ભાષાથી પણ આવી સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરવામાં પ્રવચનના આદેશનું પાલન છે. આદેશ આ, કે 'વીતરાગની સ્તુતિ-ભક્તિ કરવી,' '**प्रार्थनात एव इष्टसिद्धिः**'=પ્રાર્થનાથી જ ઈષ્ટ-સિદ્ધિ થાય વગેરે, અને પ્રવચનના આદેશનું પાલન ઉચ્ચ પ્રવચન-આરાધના છે. પ્રવચનારાધનાથી આશંસિત મળે એ સહજ છે

(૨) પ્રાર્થનાકારક સન્માર્ગગામી મહાત્મા છે, અર્થાત્ એટલે બીજા ભવાભિનંદી જીવો જે ભવના જ રસવાળા અને ક્ષુદ્રતાદિ દોષોથી હણાયેલા છે, એના કરતાં આ જીવો મોક્ષરૂચિવાળા અને 'પાપ તીવ્રભાવે ન કરવું'-વગેરે અપુનર્બંધક દશાના

ગુણવાળા હોવાથી ઊંચા આત્મા છે, મહાન આત્મા છે. વળી એ પ્રાર્થક જીવ સાધુ યા શ્રાવક હોઈ સન્માર્ગ,-સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગને અનુસરનારા છે. આવા સન્માર્ગગામી મહાત્માને આશંસા થાય તે પવિત્ર અને સાચા દિલની હોય. એટલે એ સફળ થાય એ યુક્તિયુક્ત છે, કેમકે ફળની પ્રત્યે તેવા પરિબળોવાળી આશંસા અચૂક ઉપાય છે. માનસશાસ્ત્ર પણ કહે છે `You deserve and deeply desire, you must get it. તમે લાયકાત લાવો, લાયકાતને અનુસારે દિલની પ્રબળ ઈચ્છા કરો, તમને જરૂર મળશે.'

પ્રાર્થનામાં ૩ વિશેષતા :-

પ્ર.- પણ ઈચ્છા તો એમ ને એમે ય થઈ શકે ને ? વીતરાગની આગળ પ્રાર્થના કરવાની શી જરૂર ?

ઉ.- પ્રાર્થનામાં વિશેષ એ છે કે (૧) અહંત્વ કે જે કાર્યોત્પત્તિને અવરોધનારૂં છે, દા. ત. બાહુબળીમુનિને અહંત્વથી કેવળજ્ઞાન અટક્યું હતું, -તે અહંત્વ પ્રાર્થનાથી કપાય છે; (૨) વળી પ્રાર્થનામાં સામે ઉત્તમ આલંબન મળે છે. એ પણ સુંદર તત્ત્વ છે, સમજીને જ પ્રાર્થના કરાય છે કે 'આ પરમાત્મા પોતે આ બોધિ વગેરેની પરાકાષ્ઠાને પામી ચૂકેલા છે, માટે જ એમના આલંબને એ મળે એમ જ છે.' (૩) ઉપરાંત પ્રાર્થનામાં દિલ ગદ્ગદ બનવાથી ઈચ્છિત ભાવ-સંપત્તિ બની આવવાની સુંદર ભૂમિકા ઊભી થાય છે. માટે ખાલી ઈચ્છા કરતાં પ્રાર્થના વધુ બળવતી છે.

(૩) તીર્થંકર ભગવાનને ઉદ્દેશીને જ પ્રાર્થના કરાતી હોવાથી એનું પ્રણિધાન અને શુભ અધ્યવસાય વિશિષ્ટ કોટિના બને છે. પ્રાર્થના જો બીજા રાગી દ્વેષી દેવને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવે તો એ ફળ ન મળે, કેમકે એવાં પ્રણિધાન-અધ્યવસાય જ ન જાગે. એ તો વીતરાગને ઉદ્દેશીન થાય તો જ જાગે. આવા વીતરાગ તીર્થંકર ભગવાન કાલ્પનિક નથી, વસ્તુસત્ છે. જો એમને જ અવલંબીને ઉદ્દેશીને કરાતા પ્રાર્થના-પ્રણિધાનથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, તો ત્યાં એ પ્રભુ જ આલંબન તરીકે બની પ્રધાન કારણ બને છે. વીતરાગનું આલંબન ન હોય તો કાંઈ સીઝે નહિ. પ્રાર્થના, સ્તુતિ, ધ્યાન, સ્મરણ, દર્શન, પૂજા, પ્રશંસા, વગેરે બધાના કેન્દ્રમાં વીતરાગ દેવ હોય તો જ અલૌકિક ફળ મળે છે. માટે ફળસિદ્ધિ વીતરાગના અસ્તિત્વના જ કારણે કહેવાય. પ્રાધાન્ય સ્તુતિ-પ્રાર્થનાદિના કરતાં વિષયનું છે. 'સ્તુતિ-પ્રાર્થનાદિ વીતરાગની પ્રત્યે કરાય છે.' એ મહત્ત્વનું છે. માટે ફળમાં કારણ વીતરાગ દેવ છે. વીતરાગ પ્રભુનો અનુપમ અવર્ણનીય ઉપકાર છે. ઉપકારી ભલે ઉપકાર બુદ્ધિથી કશું ન કરતા હોય,

છતાં પણ ઉપકૃત માણસ જો કૃતજ્ઞ હોય તો એમ ન કહે કે 'એમણે તો કશું ન કર્યું' યા 'એમણે એમનું કર્તવ્ય બજાવ્યું' કિન્તુ એમજ કહે કે 'એમણે મારા પર અથાગ ઉપકાર કર્યો'. વ્યવહારમાં માતા પિતાએ કદાચ સ્વાર્થથી જ પુત્રને ઉછેર્યો હોય તો પણ સુપુત્ર તો એમજ માને કે 'મારા માતાપિતા મારા મહાઉપકારી છે'. જો જડ ચિંતામણિ જેવાનો અદ્ભુત પ્રભાવ મનાય છે, તો પરમ ચેતન વીતરાગ પરમાત્માનો પ્રભાવ ન મનાય ? એમના જ પ્રભાવે ફળ સીઝે છે.

चंदेसु निम्मलयरा, आईच्चेसु अहियं पयासयरा ।
सागरवर-गंभीरा, सिद्धा सिद्धिं मम दिसंतु ।।७।।

અર્થ :- ચંદ્રથી અધિક નિર્મળ, સૂર્યથી અધિક પ્રકાશક, શ્રેષ્ઠ સમુદ્ર કરતાં અધિક ગંભીર એવા સિદ્ધ-ભગવંતો (કૃતાર્થ તીર્થંકર દેવો) મને પરમપદપ્રાપ્તિ આપો. 'ચંદ્રો કરતાં પણ અધિક નિર્મળ'. અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો પર અસંખ્ય સૂર્યચંદ્ર છે; તેથી અહીં બહુવચન મૂક્યું અને સૂચવ્યું કે બધાય ચંદ્રોની નિર્મળતા એકત્રિત થાય તેના કરતાં પણ ભગવાન અધિક નિર્મળ છે.

પ્ર.- તુલના તો સજાતીયમાં હોય, વિજાતીયમાં નહિ. દા. ત. કસ્તુરી કરતાં શંખ અધિક નિર્મળ એમ નથી કહેવાતું, તો અહીં ચંદ્ર-રત્નપુદ્ગલો તો જડ છે, જ્યારે પરમાત્મા એથી વિજાતીય છે, ચેતન છે, તો બેની તુલના કેમ કરી ?

ઉ.- અહીં તુલના એ દૃષ્ટિએ છે કે (૧) ચંદ્રપુદ્ગલોમાંથી મેલ નીકળી જઈ નિર્મળતા ગમે તેવી સિદ્ધ થઈ છતાં એ શાશ્વતી નથી; પાછી મલિનતા આવે છે. જડ પુદ્ગલમાત્રમાં કાયમી નિર્મળતા હોતી જ નથી, ત્યારે પરમાત્મામાંથી કર્મમળ નીકળી જવાથી નિર્મળતા આવી તે આવી, હવે શાશ્વત ટકવાની ! આ વિશેષતા છે. (૨) બીજી વિશેષતા એ કે તાત્ત્વિક દષ્ટિએ જોઈએ તો પુદ્ગલની નિર્મળતા-ઉજ્જવળતા જીવોને વધારે રાગાસક્ત કરી કર્મમળથી મલિન બનાવનારી થાય છે; ત્યારે પરમાત્માની નિર્મળતા ભવ્યાત્માઓને ઉચ્ચ આલંબન આપીને કર્મમળ તોડી નિર્મળ કરનારી બને છે !

પ્ર.- જિનમૂર્તિ-મંદિર-સમવસરણાદિ પુદ્ગલનાં બનેલા છતાં જીવોને નિર્મળ કરે છે ને ?

ઉ.- તે તો અંતર્ગત પરમાત્માનું મુખ્ય ભાન છે માટે. 'મારા પરમાત્માની આ મૂર્તિ-મંદિર ! મારા ભગવાનનું આ સમવસરણ !' આવા ખ્યાલ પર નિર્મળતા થાય છે. નહિતર માત્ર શિલ્પકલાની દષ્ટિએ પુદ્ગલ જ નીરખાય તો એ લાભ નહિ. બાપ કે દાદાનો ફોટો જેટલો આકર્ષે છે, એટલે બીજાનો નહિ; એ સૂચવે છે કે

આકર્ષણ ફોટાના રંગ-પાટિયાનું નથી, કિન્તુ પૂજ્ય માન્ય વ્યક્તિનું છે.

'આઈચ્ચેસુ' પદ કહે છે કે ભગવાન સૂર્યો કરતાં અધિક પ્રકાશક છે; કેમકે કેવળજ્ઞાનરૂપી પ્રકાશથી આખા ત્રિકાલવર્તી વિશ્વનો પ્રકાશ કરે છે. કહ્યું છે,-'ચંદ્ર-સૂર્ય-ગ્રહોની પ્રભા તો પરિમિત ક્ષેત્રનો જ પ્રકાશ કરે; જ્યારે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ લોકાલોકનો પ્રકાશ કરે; એમાં આખા વિશ્વનો અર્થ એ છે કે વસ્તુમાત્રના અનાદિ અનંત ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ અને સમસ્ત ભાવિ અનંતાનંત કાળના સમસ્ત પર્યાય પ્રકાશિત કરે છે ! ઉપરાંત, માત્ર, બાહ્ય નહિ પણ અભ્યન્તર પર્યાયોનો પણ પ્રકાશ કરે છે ! ત્યારે સૂર્ય તો પરિમિત ક્ષેત્ર અને માત્ર બાહ્યપર્યાયોનો જ પ્રકાશ કરી શકે છે.

'સાગર-વર ગંભીરા' આમાં સાગરોમાં વર, શ્રેષ્ઠ સમુદ્ર સ્વયંભૂરમણ, એ સૌથી મોટો છે, મધ્ય લોકમાં એક રાજલોક સુધી રહેલા દ્વીપ-સમુદ્રોમાં છેક છેલ્લો સમુદ્ર છે. તેની ગંભીરતા કરતાં પણ અધિક ગંભીરતા ભગવાનની છે. કારણ એ છે કે સામાન્ય તો નહિ પણ અતિ પ્રબળ પવનના ઝપાટાથી કદાચ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર હજી ક્ષોભાયમાન થાય, ખળભળી ઊઠે, પરંતુ ભગવાન અતિ પ્રબળ પણ પરીસહ-ઉપસર્ગોથી લેશ પણ ક્ષોભ પામતા નથી.

આમ કર્મમલિનતાનો સર્વથા નાશ, વિશ્વજ્ઞાનોદ્યોત અને પરીસહ-ઉપસર્ગમાં અક્ષોભાયમાનતા, એ ત્રણથી ભગવાનમાં અત્યધિક નિર્મળતા-પ્રકાશકતા-ગંભીરતાની ભાવના કરવી.

'સિદ્ધા' એટલે 'સિત' યાને બાંધેલા કર્મ ધમી નાખ્યા છે, બાળી નાખ્યા છે તે; માટે જ કૃતકૃત્ય. વીતરાગતા-સર્વજ્ઞતાદિને અટકાવનાર મોહનીય-જ્ઞાનાવરણ આદિ ઘાતી કર્મ ઊભા છે ત્યાં સુધી સાધના ઊભી છે. ઘાતી કર્મોનો સમૂળ ઉચ્છેદ થઈ ગયે સાધનાનાં કૃત્ય સમાપ્ત થઈ જાય છે. સાધક અવસ્થા પૂરી થઈ. એ કૃતકૃત્યતા. હવે સિદ્ધ અવસ્થા આવી. એવા એ સિદ્ધ થયેલા ભગવાન 'સિદ્ધિ' અર્થાત્ પરમપદ મોક્ષની પ્રાપ્તિ 'મમ દિસન્તુ' અર્થાત્ અમને આપે, આશંસા વ્યક્ત કરી કે આવા તીર્થંકર ભગવાનના આલંબને અમારે મોક્ષ-પ્રાપ્તિ થાઓ.

સવ્વલોએ અરિહંત૦

'સર્વ લોકમાંનાં અર્હત્ ચૈત્યોના' આમાં લોક એટલે કે જેનું કેવળજ્ઞાનરૂપી સૂર્યથી લોકન-દર્શન થાય છે-તે. એ ચૌદ રાજલોકરૂપ છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે,-

'જ્યાં ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો રહે છે તે ક્ષેત્ર યાને લોકાકાશ તથા તે દ્રવ્યો એ બધા લોક' તરીકે ગ્રાહ્ય છે, એનાથી વિપરીત એ અલોક કહેવાય.'

લોક 'સર્વ' એટલે કે અધોલોક-તિર્યગ્લોક-ઊર્ધ્વલોક એમં ત્રણે પ્રકારે. એવા સર્વલોકમાં અર્થાત્ સમસ્ત ત્રિલોકમાં રહેલા અર્હત્-ચૈત્યોનાં નિમિત્તે કાયોત્સર્ગ કરવાનો છે.

સર્વ લોકનાં ચૈત્ય :- આ સર્વલોકમાં નીચે દશમાં ભવનપતિ દેવલોકથી માંડી ઠેઠ ઉપર અનુત્તર વિમાન સુધીમાં ચૈત્યો છે. તે આ પ્રમાણે.

અધોલોકમાં :- ચમરેન્દ્ર વગેરે ઈન્દ્રોની માલિકીનાં દેવતાઈ ભવનોમાં ૭,૭૨ લાખ જિનમંદિરોને વિષે ૧૩ અબજ ૮૯ ક્રોડ ૬૦ લાખ જિનબિંબો છે. તે બધા શાશ્વત છે.

તિર્ચ્છાલોકમાં :- નીચે વ્યંતર દેવલોકના અસંખ્ય નગરોમાં અસંખ્ય જિનમંદિરોને વિષે શાશ્વત અસંખ્ય જિનબિંબો છે; ઉપર દ્વીપ-પર્વતોમાં શાશ્વત ૩૫૨૯ જિનમંદિરોમાં ૩,૯૧,૩૨૦ જિનબિંબો છે, અશાશ્વતા જિનબિંબ ક્રોડો-અબજો છે.

એની ઉપર જ્યોતિષ્ક દેવલોકનાં અસંખ્ય વિમાનોમાં શાશ્વત અસંખ્ય જિનમંદિર-મૂર્તિઓ છે.

ઊર્ધ્વલોકમાં :- સૌધર્મ, ઈશાન વગેરે બાર દેવલોક, ઉપર નવ ગ્રૈવેયક અને એની ઉપર પાંચ અનુત્તર વિમાનમાં કુલ ૮૪,૯૭,૦૨૩ જિનમંદિરોને વિષે શાશ્વતા ૧,૫૨,૯૪,૪૪,૭૬૦ જિનબિંબો છે.

સર્વ ચૈત્યો પર નજર કેમ પડે ? -

આમ લોકમાં અસંખ્ય જિનબિંબો છે, અર્હત્-ચૈત્યો છે. એની વંદના આદિ નિમિત્તે કાયોત્સર્ગ કરવાનો હોય ત્યારે 'સવ્વ લોએ૦' સૂત્ર બોલતી વખતે પ્રણિધાન માટે એક વાર એ બધા પર નજર તો ફરી વળવી જોઈએ ને ? એ કેમ બને ? આ એક ઉપાય છે, -આપણે જાણે અલોકમાં ઊભા છીએ અને સામે દૂર ૧૪ રાજલોક જોઈએ છીએ. એમાં ય નીચે ભવનપતિથી માંડીને નજર ઉપર ઉપર લઈ જતાં ઠેઠ અનુત્તર વિમાન સુધી પહોંચી જાય, અને એમાંય બધે મંદિરોમાં માત્ર જિનબિંબ જિનબિંબ જ દેખાય; જાણે ભગવાનની જ દુનિયા !

હવે જ્યારે આ બધા જ અર્હત્-ચૈત્યોને-જિનબિંબોને ભવ્યાત્માઓથી કરાતા વંદન-પૂજન-સત્કાર-સન્માન સમસ્તની અનુમોદનાના લાભ નિમિત્તે કાયોત્સર્ગ કરવો છે, તો આ બધા ચૈત્યો અને એમના પર વરસી રહેલા વંદનાદિ પર ભલે બાહ્ય ચક્ષુએ દૃષ્ટિ ન પહોંચે પણ આંતરદૃષ્ટિ પહોંચાડ્યા વિના કેમ ચાલે ? ત્યારે જો પહોંચાડાય તો ઉત્કૃષ્ટ આલ્લાદ-અનુમોદનાનો અનુભવ થાય; અને પછી એના નિમિત્તે કરાતો કાયોત્સર્ગ ખૂબ તન્મયતાવાળો બને ! આનો લાભ અનુપમ છે.

'પુકખરવર-દીવડ્ઢે૦' સૂત્ર

સંબંધ : 'લોગસ્સ૦' સૂત્રમાં ચોવીસ તીર્થંકર અને 'ચઉવીસંપિ'માં અપિ શબ્દથી સર્વ તીર્થંકર દેવોની સ્તુતિ કરી. હવે એમણે ઉપદેશેલ આગમ શાસ્ત્રોની સ્તુતિ કરવા માટે 'પુકખરવર-દીવડ્ઢે' સૂત્ર કહેવામાં આવે છે. આગમ અરિહંતો અર્થથી કહે છે અને ગણધરો સૂત્રથી ગૂંથે છે.

આગમશ્રુતની સ્તુતિ આવશ્યક કેમ ?

આગમ શ્રુતની વિશેષતા છે માટે એની સ્તુતિ જરૂરી છે. તે વિશેષતા આ, કે ખુદ તે ભગવાન થયા, અને કેવા સ્વરૂપના થયા એ, તેમજ એમણે વિશ્વના ભાવ કેવા કેવા બતાવ્યા એ, બધું સમ્યક્શ્રુતથી સ્પષ્ટ જણાય છે, માટે શ્રુત તો દીપકના સ્થાને છે. અંધારામાં કોઈ દીવો કરે ત્યાં એ દીવો એના કરનારને અને બીજા પદાર્થોને પ્રકાશે છે. એવું આ સર્વજ્ઞકથિત આગમશ્રુત છે. તેથી એ સર્વજ્ઞ અને આગમ સ્તુતિ કરવાને યોગ્ય છે-એટલે જ આ સૂત્ર છે-

શ્રુતની આદિ કરનાર નમસ્કરણીય છે.

पुक्खरवर-दीवड्ढे धायइसंडे य जंबुदीवे य ।
भरहेरवयविदेहे धम्माइगरे नमंसामि ॥१॥

પુષ્કરવર દ્વીપાર્દ્ધ, ધાતકીખંડ અને જંબુદ્વીપમાં ભરત ઐરવત અને મહાવિદેહને વિષે ધર્મના આદિકરોને હું નમસ્કાર કરું છું.

પુક્ખરવર-દીવડ્ઢે પુષ્કર યાને પદ્મોથી પ્રધાન, એવો એ પુષ્કરવર દ્વીપ. એ સંપૂર્ણ નહિ પણ અડધો અર્થાત્ વલયાકાર એની બરાબર વચ્ચે રહેલ ગોળકિલ્લા જેવા માનુષોત્તર પર્વતની આ બાજુનો ભાગ. મનુષ્યો ત્યાં સુધીના જ ક્ષેત્રમાં જન્મે છે, પર્વતની પેલી બાજુ નહિ. માટે તો એને માનુષોત્તર પર્વત કહે છે. તથા 'ધાતકીખંડ=ધાતકી (ધાવડી) ના ખંડ=વન છે જેમાં, તે ધાતકીખંડ દ્વીપ, એમાં તેમજ 'જંબૂદ્વીપમાં' જંબૂ (જાંબૂ)ના વૃક્ષથી ઓળખાયેલ અથવા જંબૂવૃક્ષ છે પ્રધાન જેમાં એવો દ્વીપ તે જંબૂદ્વીપ, એમાં આ ૧/૨ પુષ્કરવર + ૧ ધાતકીખંડ + ૧ જંબૂ૦ = ૨ ૧/૨ ધાતકી (અઢી) દ્વીપમાં 'ભરહ' = ભરતક્ષેત્ર, 'એરવય' = ઐરવતક્ષેત્ર અને 'વિદેહે'=મહાવિદેહ-ક્ષેત્રને વિષે, 'ધમ્માઇગરે'=ધર્મના આદિકરોને, 'નમંસામિ'=હું નમસ્કાર કરું છું.

दुर्गति प्रसृतान् जीवान् धारणाद् धर्म उच्यते ।

धत्ते चैतान् शुभस्थाने तस्माद् धर्म इति स्मृतः ॥

અર્થાત્ દુર્ગતિ તરફ વળેલા જીવોને ધારી રાખે, અટકાવી રાખે તે ધર્મ કહેવાય છે અને એમને એ શુભસ્થાન (સદ્‌ગતિ)માં સ્થાપિત કરે છે એટલા માટે (પણ) ધર્મ તરીકે કહેવાયો છે.

એ ધર્મ બે પ્રકારે છે-શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મ. 'શ્રુતધર્મ' એટલે શાસ્ત્ર-આગમરૂપી સમ્યક્ શ્રુતનું અધ્યયન-અધ્યાપન-ચિંતન-ભાવન. 'ચારિત્ર ધર્મ' એટલે શાસ્ત્રે કહેલ વિધિ-નિષેધનો અમલ, વિહિત કર્તવ્યોનું પાલન અને નિષિદ્ધ બાબતોનો ત્યાગ. વિધિ-પ્રવૃત્તિ, નિષિદ્ધ-નિવૃત્તિ. અહીં આ સૂત્રમાં શ્રુતધર્મનો અધિકાર છે. આવા દુર્ગતિરોધક અને સદ્‌ગતિદાયી શ્રુતધર્મનો અર્થાત્ શાસ્ત્રાગમોનો ભરત, ઐરવત, મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં પ્રારંભ કરવાના સ્વભાવવાળા તીર્થંકર ભગવાન એ ધર્માદિકર કહેવાય, કેમકે એ ગણધરોને શાસ્ત્રનો અર્થ આપીને એના આધારે એ ગણધરોએ રચેલા સૂત્રાગમ પર મહોર છાપ મારે છે. ત્યાંથી શ્રુતધર્મ શરૂ થાય છે.

પ્ર. અહીં પ્રસ્તુત તો શ્રુતજ્ઞાનની સ્તુતિ છે, એમાં ધર્માદિકરનો શો પ્રસંગ છે કે 'ધમ્માઇગરે નમંસામિ' કહેવાય છે ? કહેવું હોય તો 'સુયનાણં નમંસામિ' કહેવું જોઇએ ને ?

ઉ. શ્રુતજ્ઞાનને નમસ્કાર ખરો, પરંતુ પહેલાં એ તીર્થંકર ભગવાનને નમસ્કાર કરીને થાય, કેમકે એની ઉત્પત્તિ ભગવાન થકી છે. તીર્થંકર ભગવાન વિના તો શ્રુતનું અસ્તિત્વ જ હોત નહિ. સર્વજ્ઞ વિના સમગ્ર વિશ્વના અતીન્દ્રિય તત્ત્વ કોણ કહી શકે ? ત્યારે શું શ્રુતના પિતાસ્થાને રહેલા ભગવાનને જ ભૂલીને શ્રુતને યાદ કરાય ? ભગવાનને નમ્યા વિના શ્રુતને નમન થાય ? માટે શ્રુતના આદિકરનો તો પહેલો અવસર છે. એમને પહેલો નમસ્કાર કરવો જોઈએ.

શ્રુતધર્મની સ્તુતિ

तमतिमिरपडलविद्धंसणस्स । सुरगणनरिंदमहियस्स

सीमाधरस्स वंदे पप्फोडियमोहजालस्स ॥२॥

'તમસ્ તિમિરના વૃન્દનો નાશ કરનાર, દેવગણ અને રાજાઓથી પૂજિત, મોહજાળને ભેદી નાખનાર આગમને હું વાંદું છું.'

'તમતિમિરપડલ-વિદ્ધંસણસ્સ'-આ ગાથામાં ત્રીજી લીટીમા શ્રુતને વંદના કરી છે, અને બાકીની પંક્તિઓમાં શ્રુતની ત્રણ વિશેષણોથી સ્તુતિ છે. પહેલીમાં શ્રુતને 'તમતિમિરપડલવિદ્ધંસણ' તરીકે સ્તવવામાં આવ્યું.

'તમતિમિરના બે અર્થ છે.'

(૧) 'તમ' એટલે અજ્ઞાન, અને **'તિમિર'** એટલે અંધકાર, અર્થાત્ બાહ્ય દીપક આદિના પ્રકાશના અભાવનો અંધકાર નહિ, કિન્તુ અભ્યન્તર જ્ઞાનના અભાવનો અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર લેવાનો છે. શ્રુત યાને આગમશાસ્ત્ર એવાં એવાં તત્ત્વ, સિદ્ધાન્ત અને મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ કરે છે કે જેના જ્ઞાનથી અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દૂર થાય છે, જીવ આજ સુધી અબુધ અને મિથ્યા તત્ત્વમાં મૂઢ હતો, તે હવે શ્રુતજ્ઞાનથી સજ્ઞાન અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ બને છે.

(૨) **'તમતિમિર'** નો બીજો અર્થ તમ અને તિમિર એટલે કે બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ નિધત્ત જ્ઞાનાવરણીય કર્મ.

બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ...વગેરે સમજવા સોયોનું દૃષ્ટાંત છે.

(૧) સોયોની ઝૂડી ભેગી બાંધી તે બદ્ધ. (૨) એને ટીપી ટીપીને ચપટી થયે ખૂણેખૂણા સ્પર્શતી કરી તે સ્પૃષ્ટ (૩) એને તપાવી એક બીજીને ચોંટી ગણેલી કરી તે નિધત્ત, અને (૪) અગ્નિ પર જ ઓગાળી એક રસ કરી તે નિકાચિત જ્ઞાનાવરણીય કર્મ આત્મા સાથે વળગાયેલાં છે તે કોઈ તો બદ્ધ જેવી સ્થિતિમાં તો કોઈ સ્પૃષ્ટવત્ રહ્યાં છે, ત્યારે બીજાં વળી નિધત્તની અવસ્થામાં છે અને કેટલાંક અત્યંત ચીકણાં તે નિકાચિત બની બેઠાં છે. આત્માને પરિણામ-અધ્યવસાયના આધારે તેવો તેવો કર્મસંબંધ થાય છે. સૌથી ઉત્કટ સંબંધ નિકાચિત બનેલા કર્મનો હોય છે. આ તમતિમિરનો 'પડલ' અર્થાત્ સમૂહ. તેનો **'વિદ્ધંસણ'** અર્થાત્ વિધ્વંસ કરનારું શ્રુત છે. જેમ જેમ શ્રુતની પ્રાપ્તિ કરવામાં આવે, શ્રુતજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી જાય, તેમ તેમ અજ્ઞાન અને જ્ઞાનાવરણીય કર્મ હટતું જાય છે. કર્મ હટે એટલે કે એનો ક્ષયોપશમ થતો જાય છે અને તેથી આત્માના સ્વભાવભૂત જ્ઞાન એની ઉપરનો પડદો દૂર થવાથી પ્રગટ થતું આવે છે. જીવ તત્ત્વ-સિદ્ધાન્ત-મોક્ષમાર્ગનો વિશેષ જ્ઞાતા બનતો જાય છે, જેના પર જીવનના સૂક્ષ્મ અને વિશેષ ગંભીર કર્તવ્યનો રાહ સૂઝે છે. અલબત્ત, સૂઝવાનું મોહનીય કર્મના દબાવાથી બને છે, પરંતુ અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી જાણે જ નહિ તો ઉમળકો શાનો કરે ? વીર્ય શેમાં ફોરવે ? એટલે જાણવાની પહેલી જરૂર છે. શ્રુત એ માત્ર અજ્ઞાનને દૂર કરવા દ્વારા બોધ કરાવવામાં ઉપયોગી બને છે.

હવે 'સુરગણનરિંદમહિયસ્સ'નો અર્થ - દેવોના ગણ તથા રાજાઓથી જેનો મહિમા કરાયેલો છે, એવું શ્રુત છે, આગમ છે. દેવોના ગણ એટલે કે ભવનપતિ-વ્યંતર-જ્યોતિષ-વૈમાનિક એ ચારે નિકાયના દેવો તથા રાજાઓ આગમનો મહિમા કરે છે, એવા વિશિષ્ટ આગમધર પુરુષના સન્માન, કીર્તિ વધારે છે. દા.ત. ઇંદ્રે વર્તમાનમાં વિચરતાં તીર્થંકર શ્રી સીમંધર ભગવાન પાસેથી સાંભળી આવી અહીં વિશિષ્ટ શ્રુતધર આચાર્ય શ્રી કાલિકસૂરિજી મહારાજને પૂછતાં એમની પાસેથી પણ નિગોદનું વર્ણન બરાબર એવું જ સાંભળ્યું ! તેથી ખુશ થઈ, જતી વખતે શ્રુતના મહિમા તરીકે એમની પ્રતિષ્ઠા વધારવા મુકામનું દ્વાર ફેરવી નાખ્યું. રાજા વિક્રમાદિત્યે વિશિષ્ટ શ્રુતધર આચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર મહારાજનો મહિમા વધાર્યો, વગેરે.

'સીમાધરસ્સ વંદે' એટલે કે સીમા, મર્યાદાને ધારણ કરે તે આગમને વાંદુ છું. આગમધર પુરુષો મર્યાદાવર્તી હોય છે, માટે ટીકાકાર એનો અર્થ મર્યાદા-વ્યવસ્થિત એવો કરે છે. આત્મરક્ષા, સંયમરક્ષા અને પ્રવચનરક્ષાને માટે મુનિએ એક સાધુ તરીકે, એક જિનાગમના જ્ઞાતા તરીકે, જિનશાસનની પ્રતિષ્ઠાની એક જવાબદારીવાળા તરીકે, ને કોઈના ગુરુ, જગતના જીવો માટે ધર્મના એક આલંબન...વગેરે તરીકેની યોગ્ય મર્યાદા બરાબર પાળવી જોઈએ. શ્રુતજ્ઞાનનું એ ફળ છે. અંતરમાં શ્રુત સ્પર્શ્યાનું એ પહેલું પ્રતીક છે. શ્રુત-આગમ આ મર્યાદા જણાવે છે.

'પપ્ફોડિય મોહજાલસ્સ' એટલે કે મિથ્યાત્વ અવિરતિ-હાસ્યાદિ નોકષાય અને તેવા રાગદ્વેષ વગેરે મોહની જાળને જેણે તોડી નાખી છે, એવું શ્રુત છે, આગમ છે. આગમ-જ્ઞાનના બળે વિવેકી આત્માની મોહજાળ નાશ પામી જાય છે. આગમ ભણ્યા પછી સારાસાર, હેયોપાદેય, કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિવેક વિભાગ ન કરી શકે તો મોહજાળ ઊભી રહી જાય, જેમકે અભવી વગેરેને વિવેક ગુણવાળાને પણ આગમ મળવા પર જ મોહજાળ તૂટે છે, માટે એ તોડનાર તરીકે આગમ ગણાય.

"શ્રુત એ અપ્રમાદનો વિષય છે"

जाईजरामरणसोगपणासणस्स, कल्लाणपुक्खलविसालसुहावहस्स ।
को देवदाणवनरिंदगणच्चियस्स, धम्मस्स सारमुवलब्भ करे पमायं ॥३॥

જન્મ-જરા-મૃત્યુ અને શોકના નાશક, કલ્યાણ અને પુષ્કળ સુખ પમાડનાર, (તથા) દેવ દાનવ નરેન્દ્રગણથી પૂજિત શ્રુતધર્મના સામર્થ્યને જાણી કોણ (શ્રુતોક્તચારિત્રધર્મમાં) પ્રમાદ કરે ?'

'જાઇજરામરણસોગપણાસણસ્સ'- જાઈ એટલે જાતિ, ઉત્પત્તિ, જન્મ. જરા

એટલે વયની હાનિ, જર્જરિત થવું, ઉંમર વીતવી. મરણ એટલે અંતે પ્રાણનો નાશ. શોક એ ઇષ્ટના વિયોગ પર કે અનિષ્ટના સંયોગ પર થતું એક જાતનું માનસિક દુઃખ છે, હાયવોય, કલ્પાંત, ઝૂરવું એ શોકનાં રુપક છે. આ જન્મ-જરા-મૃત્યુ અને શોકનો નાશ કરનારું શ્રુત છે, કેમકે શ્રુતધર્મ અર્થાત્ આગમવાણીના પ્રકાશે બતાવેલનું પાલન, ત્યાજ્યનો ત્યાગ અને આદરણીયનો આદર, પ્રયત્ન, અમલ કરવાથી આત્મા કર્મમુક્ત બને છે. તેથી જન્મ-જરા-મૃત્યુ-શોક દૂર થાય છે. પછી જીવને કોઈ અનર્થ નુકસાન-અનિષ્ટનો ભોગ નથી બનવું પડતું. આમેય આગમકથિતનું પાલન કરે એને બાહ્યથી પણ કેટલાય નુકસાનો અટકી જાય છે, અને અભ્યન્તર મન એવું સમાધિમય ઘડાઈ જાય છે કે જગતને કષ્ટરૂપ લાગતા પ્રસંગ એને મન જાણે કુછ નહિ. એમ અનર્થોના ભોગ ન બનાય એમાં શ્રુતધર્મ મુખ્ય કારણ છે. શ્રુત અનર્થઘાતક છે.

'કલ્લાણપુક્ખલવિસાલસુહાવહસ્સ'ની વ્યાખ્યા- 'કલ્યાણ' શબ્દનો અર્થ કલ્યને. જે અણે અર્થાત્ આરોગ્યને બોલાવે તે. આવું આત્માના ભાવ આરોગ્યને નોતરનાર આત્મહિત છે, માટે એ કલ્યાણ. 'પુક્ખલ' એટલે પુષ્કળ, સંપૂર્ણ, અધુરૂં નહિ, 'વિસાલ' અર્થાત્ વિશાળ, વિસ્તૃત 'સુહાવહસ્સ' એવા સુખને પમાડનાર. શ્રુતધર્મ કલ્યાણ અને પુષ્કળ વિશાળ સુખ પમાડનાર છે, કેમકે શ્રુતધર્મે યાને આગમ સ્વાધ્યાયે કહેલી વાતોનું પાલન કરવાથી એવાં પૂર્વોક્ત કલ્યાણ અને સંપૂર્ણ અનંત સુખમય મોક્ષ મળે જ છે. આથી સૂચવ્યું કે શ્રુતધર્મ એ વિશિષ્ટ વસ્તુનો સાધક છે. મોક્ષને માટે શ્રુતધર્મ અનન્ય સાધન છે.

'કો દેવદાણવનરિંદગણચ્ચિઅસ્સ' ધમ્મસ્સસારમુવલબ્ભ કરે પમાયં' એટલે કયો જીવ દેવ-દાનવ-રાજાઓના સમૂહથી પૂજિત, શ્રુતધર્મના સાર-સામર્થ્યને જોઈ-જાણી પ્રમાદ કરે ? અર્થાત્ સુજ્ઞ માણસે શ્રુતોક્ત ચારિત્રમાર્ગનું પાલન કરવામાં પ્રમાદ કરવો યોગ્ય નથી. સુજ્ઞ તો સમજે છે કે આ શ્રુતધર્મનું સામર્થ્ય જન્મ-જરા-મૃત્યુ- શોકનાં દુઃખને દૂર કરી કલ્યાણ અને સંપૂર્ણ વિશાળ સુખને પમાડવાનું છે. જીવને એ જ જોઈએ છે-દુઃખધ્વંસ-કલ્યાણ-સુખપ્રાપ્તિ, પછી એના ઉપાયભૂત શ્રુતોક્ત ચારિત્રમાં પ્રમાદ કેમ થાય ?

सिद्धे भो पयओ नमो जिणमए नन्दी सया संजमे,
देवं नागसुवन्नकिन्नरगणस्सब्भूअभावच्चिए ।
लोगो जत्थ पइट्ठिओ जगमिणं तेलुक्कमच्चासुरं,
धम्मोवड्ढउ सासओ विजयओ धम्मुत्तरं वड्ढउ ।।४।।'

અર્થ :- આવું (પ્રભાવવંતુ શ્રુત) છે માટે સિદ્ધે ભો !...'અર્થાત્' હે (અતિશયસંપન્નો ! જૂઓ કે) પ્રતિષ્ઠિત-પ્રખ્યાત જિનમતને અત્યંત ઉજમાળ હું નમસ્કાર કરું છું. (આવો જિનમત સંપૂર્ણ સત્ય તત્ત્વમાર્ગનો પ્રકાશક હોયે છતે) સંયમ-ચારિત્રને વિષે સદા સમૃદ્ધિ છે. (એ સંયમ) દેવ-નાગકુમાર-કિન્નરગણોથી સાચા ભાવે પૂજાયેલ છે. (એ જિનમત એવો છે કે) જેમાં જ્ઞાન અને મનુષ્ય-અસુરોવાળા ત્રણે લોકરૂપી જ્ઞેય પ્રતિષ્ઠિત છે. (આવો) શ્રુતધર્મ સદા (અનર્થ-પ્રવૃત્ત પરવાદીઓ પર) વિજય દ્વારા સદા વૃદ્ધિ પામો, ચારિત્રધર્મ પણ વૃદ્ધિ પામો.

(૧) સિદ્ધ=પ્રતિષ્ઠિત :- જિનમતને '**સિદ્ધ**' કહ્યો. સિદ્ધ એટલે પ્રતિષ્ઠિત, પ્રખ્યાત. આમાં (૧) **પ્રતિષ્ઠિત** એટલા માટે કે એણે કહેલ સાધનાનાં ફળ અવશ્ય નીપજે છે. તદ્દુક્ત **સાધના** કરો, તદ્દુક્ત ફળ થાય જ. ખાલી કલ્પનાના ઘોડા નથી દોડાવ્યા, પરંતુ એમજ બનવાનું સર્વજ્ઞ ભગવાન પ્રત્યક્ષ જુએ છે. એટલે જિનના જોવા પર સ્થપાયેલ જિનમત એ સુસ્થાપિત સુપ્રતિષ્ઠિત કહેવાય. બાકી સાધનાજ એવી રગઢંગ વિનાની બતાવે કે જેનો ધારેલા ફળ સાથે મેળ જ ન ખાય, એવો મત પ્રતિષ્ઠિત નહિ. અસર્વજ્ઞના મતમાં આ ખામી હોય છે.

(૨) સિદ્ધ=પ્રખ્યાતઃ સકલનયવ્યાપ્ત :- સિદ્ધનો બીજો અર્થ 'પ્રખ્યાત' એવો કર્યો. જિનમત સકલનયવ્યાપ્ત હોઈને ત્રિકોટિપરિશુદ્ધ તરીકે પ્રખ્યાત છે. કારણ, એ અનેકાન્તવાદી હોઈ પદાર્થના સમસ્ત દૃષ્ટિબિન્દુના ધર્મ વસ્તુમાં સ્વીકારે છે, અર્થાત્ સકલ નયથી વ્યાપ્ત છે. આથી જ જિનમતની ખ્યાતિ ત્રિકોટિપરિશુદ્ધ તરીકે છે.

'નંદિ સયા સંજમે' :- જિનમત આવો સિદ્ધ છે. તત્ત્વ અને માર્ગનો યથાર્થ પ્રકાશક છે, માટે એણે કહેલા સંયમચારિત્રમાર્ગમાં સદા સમૃદ્ધિ છે, ચારિત્ર હંમેશા સમૃદ્ધ, પુષ્ટ, સંયમના ભાવોથી ભરપૂર છે. શાસ્ત્ર પહેલાં સંપૂર્ણ સત્ય તત્ત્વ અને માર્ગનું પ્રકાશક જ ન હોય, પછી એના આધાર પર પળાતું ચારિત્ર શા ભલીવારવાળું હોય ? શુદ્ધ ચારિત્રનું પાલન યથાર્થ જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે છે. કહ્યું છે, 'પઢમં નાણં, તઓ દયા ! પહેલાં સમસ્ત જીવરાશિનું જ્ઞાન હોય, પિછાણ હોય, પછી જીવોની દયા વાસ્તવિક પાળી શકે. એકેન્દ્રિયાદિ જીવને ઓળખતો જ નથી એ એની દયા ક્યાંથી પાળવાનો હતો ? ત્યારે એની દયા વિસારી બીજા સ્થૂલ જીવોની દયા પાળે એ સંપૂર્ણ અહિંસક જીવન અર્થાત્ પૂર્ણ ચારિત્ર ન જ જીવી શકે, ચારિત્ર સમૃદ્ધ=પંચાચારોએ પુષ્ટ, સમિતિ-ગુપ્તિ આદિ ઉત્તરગુણોએ ભરચક ન જ બની શકે. જિનમત 'સિદ્ધ' છે, ફલાવશ્યંભાવથી પ્રતિષ્ઠિત છે, વ્યવસ્થિત છે, માટે એમાં

ચારિત્રમાં સમૃદ્ધતા હોય છે, કેમકે અંતિમ ફળ છે અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર. એ પ્રગટ કરવા માટે સંયમ જીવનમાં માત્ર એનો જ અભ્યાસ અને એના પર્યાયોની વૃદ્ધિ કર્યે જવાનું જ એકમાત્ર જીવન હોય છે. એટલે સંયમમાં સદા સમૃદ્ધતા હોય એ સ્વાભાવિક છે.

સંયમનું મહત્ત્વ : જેનું અહિંસા-સંયમ-તપ ધર્મમાં સદા મન લાગેલું છે એને દેવતાઓ પણ નમસ્કાર કરે છે. પૂજનીય સંયમને ધરનાર એ પણ પૂજાય છે.

'વિરતિધરને પ્રણામ કરીને, ઇંદ્ર સભામાં બેસે. 'ઇન્દ્ર જેવા પણ મોટી દિવ્ય શક્તિવાળા છતાં પોતે સમ્યક્ત્વના ચોથા ગુણસ્થાનકથી આગળ વધી શકતા નથી. દેશ સંયમ-સર્વ સંયમ (દેશ-વિરતિ-સર્વવિરતિ) આદિના ગુણસ્થાનક પામી શકતા નથી, ઠેઠ વીતરાગપ્રાય નિર્વિકાર અનુત્તરવાસી દેવ સુધીના પણ નહીં ! છતાં સમ્યક્ત્વશ્રદ્ધામાં એવા ચુસ્ત કે 'સંયમ જ ઉપાદેય' એવી શ્રદ્ધા ધરનાર હોય છે. તેથી સંયમ, સંયમીના ભારે આદર, પૂજા કરે છે. તે પણ 'સબ્ભૂઅભાવચ્ચિએ' અર્થાત્ સદ્ભુત, ઓપચારિક નહિ, કિન્તુ મુખ્ય હાર્દિક સાચા ભાવથી અર્ચના-પૂજા કરે છે. કેમકે અવધિજ્ઞાનથી દેખે છે કે 'આ સંયમથી જ ઉચ્ચ સ્વર્ગ-મોક્ષનાં સુખ મળે છે, સંયમથી જ ભવના ફેરા ટળે છે.'

ધર્મ બે પ્રકારે શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મ– ચારિત્રધર્મમાં મૂળગુણ-પંચમહાવ્રત પાલન અને ઉત્તરગુણ સમિતિગુપ્તિ-સાધુ સામાચારી આવશ્યકાદિ અનુષ્ઠાન તથા પંચાચાર વગેરેનું પાલન આવે. શ્રુતધર્મમાં આગમાદિ શ્રુતનું અધ્યયન-અધ્યાપન-પૃચ્છા-પુનરાવર્તન- ચિંતન (અનુપ્રેક્ષા) આદિ આવે. ગૃહસ્થ જીવનમાં શ્રાવકપણાને યોગ્ય કર્તવ્ય બજાવવા ઉપરાંત શ્રુતધર્મની આરાધના અલ્પાંશે હોય છે, ત્યારે મુનિ જીવનમાં આજીવિકા કમાવવી, ઘર-કુટુંબ સંભાળવું, દ્રવ્યસ્તવ-અર્હદ્ અભિષેકાદિ પૂજા સત્કાર વગેરે કરવાનું હોતું નથી, તેથી સાધુપણાને યોગ્ય આચાર-અનુષ્ઠાન કરવા ઉપરાંત શ્રુતધર્મની આરાધના ભરપૂર અંશે હોય છે. સામાન્ય રીતે સવારે પહેલા બે પહોર સૂત્ર-અર્થસ્વાધ્યાય, ને છેલ્લો પહોર તથા રાત્રિનો પહેલો-છેલ્લો પહોર સ્વાધ્યાય કરવાનો હોય છે. આમાં વાચના-પૃચ્છના-પરાવર્તના-અનુપ્રેક્ષા ધર્મકથા, એમ પાંચ પ્રકાર છે. અહીં શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિની આશંસા કરવામાં આવી એમાં પ્રશ્ન થાય.

૫ પ્રકારના શ્રુતસ્વાધ્યાયમાં વૃદ્ધિ શી ?-

પ્ર. મુનિને પાંચ પહોર સ્વાધ્યાય તો કરવાનો જ છે, પછી એમાં વૃદ્ધિ શી ?

ઉ. વૃદ્ધિ આ રીતે કે દા.ત. (૧) સૂત્ર અમુક પ્રમાણમાં ગોખાતા અને કંઠસ્થ થતા હોય એમાં પ્રમાણની વૃદ્ધિ થાઓ, અર્થાત્ અધિક ગોખાઈ ધારણ થાઓ. (૨) અર્થ અધિક વિસ્તારમાં મળો, સમજાઓ. (૩) સૂત્રાર્થનું પુનરાવર્તન અધિક પ્રમાણમાં થાઓ. (૪) શ્રુતકથિત પદાર્થ સંબંધી ચાલના-પ્રત્યવસ્થાન યાને પ્રશ્ન-સમાધાન અધિક વધો, જેથી એ પદાર્થોની શ્રદ્ધા વધો, યથાર્થતા અધિક સચોટ ભાસે અને સાક્ષાત્ જેવા દેખાય. (૫) અનુપ્રેક્ષા-ચિંતનની સૂક્ષ્મતા-ગંભીરતા વિસ્તૃતતા વધો. (૬) પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાયમાં એકાગ્રતા-તન્મયતા-એકાકારતા એવી વધતી જાઓ કે પછી મન નવરું પડે કે તરત જ એની અસર રૂપે એમાં જ લાગી જાય. બાહ્ય ભાવો મટીને આંતરભાવ અને એમાંય વિશેષે કરીને શ્રુતકથિત પદાર્થનું સ્મરણ-ચિંતન જ **થયા કરે**. વિદ્યા-સાધકને જેમ એક જ ધ્યાન અને એક જ તાન, વિદ્યાનો જાપ અથવા આજના વિજ્ઞાન વગેરેના સંશોધકોના મનમાં એની જ રટણા, યા પૈસાના પાકા લોભીને ધંધા-ધાપાદિની જ વિચારણા, એમ શ્રુતચિંતનની તન્મયતા વધતી જાય, તીર્થંકર ભગવાન છદ્મસ્થ ચારિત્રકાળમાં અને જિનકલ્પી વગેરે મહા-મુનિઓ ચારિત્રજીવનમાં શ્રુતચિંતનમાં એટલા બધા તન્મય રહે છે કે એના આધાર પર કેટકેટલો સમય પસાર થયો, દિવસ કે રાતમાં કેટલો કાળ વીત્યો એ સમજી શકે છે, તેમજ એ તન્મયતા ઉપર ક્ષુદ્ર ઉપસર્ગ-પરીસહ ક્યાં આવ્યા ને ગયા એનું એમને ધ્યાને ય નથી રહેતું, પછી હાયવોય ખેદ ઉદ્વેગની તો વાતે ય શી ? શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિમાં આવી આવી અધિકતા અપેક્ષિત છે. શ્રાવકને પણ એના પ્રમાણમાં તત્ત્વર-મણતા વધારવાની છે.

'ધમ્મુત્તરં વઢ્ઢઉ' એટલે ચારિત્રધર્મ ઉપર એ શ્રુતવૃદ્ધિ થાઓ. અહીં ફરીથી શ્રુતવૃદ્ધિનું કથન કર્યું, એ સૂચવે છે કે મોક્ષના અર્થી જીવે હંમેશા જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરતા રહેવાનું છે. પૂર્વે કહ્યું તે સાસઓ-શાશ્વત વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલું નાશ ન પામે એ ભાવમાં છે. અહીં વૃદ્ધિનો પ્રયત્ન હંમેશા ચાલે એ કહેવાનો ભાવ છે. રોજ ને રોજ નવા નવા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી જ રહેવી જોઈએ. 'ચારિત્રધર્મોત્તર'' એટલે કે જેમ જેમ ચારિત્ર-પર્યાય વધતા જાય તેમ તેમ નવા નવા જ્ઞાનના પર્યાય પણ વધતા જાય.

શ્રુતવૃદ્ધિના મહાન લાભો –

શ્રુતવૃદ્ધિના આવો રોજનો પ્રયત્ન ન હોય તો આત્માનો જે ખાસ ગુણ ચૈતન્ય, જ્ઞાનોપયોગ, એના વિકાસની પરવા કેટલી ગણાય ? (૧) જ્ઞાન તો ભાવ-પ્રાણ છે, એ વિકસતા જ રહેવા જોઈએ. એ શ્રુતવૃદ્ધિથી ભાવપ્રાણ વધુ વિકસે છે.

એ વિકસાવાની રોજની ચીવટ હોય એટલે (૨) કુવિકલ્પો અને આર્તધ્યાન તથા બાહ્ય ભાવોને બિચારાને પાસે ફરકવાની જગા જ ન રહે, આત્માથી એ દૂરના દૂર રહે. (૩) તેમજ શ્રુતસાગર અગાધ છે, એનો, નિત્ય નવા શ્રુતના પ્રયત્ન વિના, પાર કેમ પમાય ? (૪) નિત્ય પ્રયત્નથી તો આત્માનો સંવેગગુણ પણ નવો જાગતો જાય છે, મોક્ષ પ્રીતિ વિકસ્વર બનતી જાય છે. તેથી મોક્ષાર્થી જીવને આના વિના કેમ ચાલે ?

ખોટા વિચારો કેમ અટકે ?

ચિત્ત આર્તધ્યાનમાં ને બાહ્યભાવમાં ત્યાં સુધી રખડતું રહે છે કે જ્યાં સુધી નિત્ય નવા જ્ઞાનની પૂર્વોક્ત વૃદ્ધિમાં પ્રમાદ આળસ, ઉપેક્ષા થાય છે. એ ઉપેક્ષાથી બાહ્યભાવ બહિરાત્મદશા પુષ્ટ થતી રહે છે. માટે એને તોડવા સારુ નિત્ય નવા શ્રુતની વૃદ્ધિનો પ્રયત્ન અત્યંત આવશ્યક છે.

મિથ્યાશાસ્ત્રો અને પાપશાસ્ત્રોથી બચવા -

આ ઉપરથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે સમ્યક્શ્રુત જ આ કાર્ય કરી શકે. મિથ્યા શ્રુતમાં મિથ્યાદર્શનનાં શાસ્ત્રો મિથ્યાત્વ વધારવા દ્વારા અને દુનિયાનાં પાપ-શાસ્ત્રો જડ ભૌતિક આસક્તિ વધારવા દ્વારા કુવિકલ્પો અને બાહ્ય ભાવને પોષે છે. સમ્યક જિનાગમ-શ્રુત એ બંને અનર્થથી બચાવી લઈ અંતરાત્મભાવની પુષ્ટિ અને વૃદ્ધિ કરે છે. એનું કારણ એ જ કે એ વીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમાત્માના આગમ છે, અને વીતરાગ બનવાના યથાર્થ માર્ગનું અને સત્ તત્ત્વસિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેથી પૂર્વે ઠીક જ કહ્યું કે 'કો.... ધમ્મસ્સ સારમુવલબ્ભ કરે પમાયં' અર્થાત્ આવા અવશ્ય અનંત કલ્યાણ સાધક ટંકશાળી સમ્યક્ શ્રુતધર્મના સામર્થ્યને સમજી કોણ પ્રમાદ કરે ? તાત્પર્ય. શ્રુતવૃદ્ધિમાં નવા નવા શ્રુતજ્ઞાનની નિત્ય વૃદ્ધિ કરતાં રહેવું જોઈએ.

તીર્થંકર નામકર્મના ૨૦ સ્થાન -

નવા નવા શ્રુતજ્ઞાનનો પ્રયત્ન એ તો તીર્થંકર નામકર્મરૂપી ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યનું કારણ છે. શાસ્ત્ર તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાર્જવાના કારણો બતાવતાં (૧-૭) અરિ-હંત-સિદ્ધ-પ્રવચન-આચાર્ય-સ્થવિર-ઉપાધ્યાય-સાધુનાં વાત્સલ્યાદિ એ ૭, તથા (૮-૧૧) જ્ઞાન-દર્શન-વિનય-આવશ્યક (ચારિત્ર) એ ૪, તેમજ (૧૨-૧૫) શીલ-ક્રિયા-તપ-દાન એ ૪, અને (૧૬-૧૭) સમાધિ તથા વૈયાવચ્ચ એ ૨, એમ ૧૭ કારણ ઉપર ૧૮ મું કારણ 'અપૂર્વ જ્ઞાનગ્રહણ' બતાવે છે. પછી (૧૯-૨૦) શ્રુત

અને તીર્થની ઉપાસના એ બે મળતાં કુલ વીસ કારણ થાય છે. આને તીર્થંકર-નામકર્મ ઉપાર્જવાના વીસ સ્થાનક કહે છે. એ બધાની અગર થોડાં કે એકની પણ ઉત્કટ આરાધના તીર્થંકરપણાનું પુણ્ય ઊભું કરી આપે છે. અપૂર્વ જ્ઞાનગ્રહણમાં રોજનો સતત પ્રયત્ન આ વીસમાંનો એક હેતુ છે. એનાથી સમ્યગ્દર્શનની વિશુદ્ધતા નિર્મળતા થતી આવે છે, અને એના બળ પર ચારિત્ર પણ વિશુદ્ધ વિશુદ્ધતર થતું આવે છે. તેથી મોક્ષ નિકટ થતો જાય છે, વધારામાં ઉત્કટતાના વિશિષ્ટ પ્રયત્નના હિસાબે તીર્થંકર નામકર્મની કમાઈ થાય એ જુદી ! માટે અહીં આશંસા કરી કે 'ધમ્મુત્તરં વઢ્ઢઉ' ચારિત્રધર્મના પર્યાય વધવા ઉપર નિત્ય નવા શ્રુતના પણ પર્યાય વધતા જાઓ.

શ્રુતવૃદ્ધિની આશંસાથી નિરાશંસભાવ કેમ ? -

વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવાને કહેલા શ્રુતના ચિંતનાદિ વધતાં વધતાં અનાશંસભાવ ને મોક્ષ થાય છે, કેમકે દુન્યવી રાગ તૂટતા આવે છે એ હકીકત છે, એ પરથી એવો નિયમ નક્કી થાય છે. આ નિયમ યાને એકાન્તે એ જ વસ્તુસ્થિતિ કહેવાનું એટલા માટે કરાય છે કે એ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ મોક્ષનું અવન્ધ્ય કારણ છે. કદી ય શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ કરતાં કરતાં મોક્ષફળ ન આવે અને કોઈ બીજું જ ફળ આવે અગર નિષ્ફળતા થાય એવું બનતું નથી. એ સ્વાભાવિક પણ છે, કેમકે જેમ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિમાં રાગ-દ્વેષ-મોહ કોઈનો ય સંગ નથી, એમ મોક્ષમાં ય તેવો કોઈ રાગાદિનો સંગ નથી, એવી મુમુક્ષુ આત્માઓને પ્રતીતિ હોય છે. એટલે એ બંને અનુક્રમે અંશે અને સર્વાંશે અનાશંસભાવ-અનાસંગભાવથી યુક્ત છે. તેથી બંને વચ્ચે કાર્ય-કારણ ભાવ હોય એ સહજ છે.

મનને જીતવાનો ઉપાય શ્રુતવૃદ્ધિ :- આ સૂચવે છે કે શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ અર્થાત્ સર્વજ્ઞોક્ત શાસ્ત્રમાં તત્ત્વોનું વધતું જતું પરિશીલન મોક્ષાર્થી માટે અતિઆવશ્યક છે. એમ વૃદ્ધિ પામતા શ્રુતમાં જ ચિત્ત અધિકાધિક લીન બનતું જાય તો બીજા, ત્રીજા વિકલ્પોથી મુક્ત બન્યું રહે. મનને જીતવાનો એ જ ઉપાય છે, નહિતર અનાદિની વાસનાઓ તો ચિત્તને બીજા વિકલ્પોમાં તાણી જવા તૈયાર જ છે. એ તો અધિકાધિક શ્રુતમાં પરોવાયેલું ને પરોવાયેલું રહે તો જ એમાં અતિ વ્યગ્ર હોઈને પેલું ભૂલે. એમ કરતાં કરતાં અનાદિની વાસનાઓનું ફળ ન બેસવાથી એ તાજી અને દૃઢ થવાને બદલે ઘસારે પડતી જાય. બીજી બાજુ શુક્લધ્યાનની ભૂમિકા સર્જાતી જાય. જ્યાં આ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિનો જ ભરચક વ્યવસાય નથી, ત્યાં કદાચ ચારિત્રજીવન પણ હોય તો ય અશુભ વિકલ્પો અને કષાયોમાં ચિત્ત પકડાયું રહે છે. તેથી ચારિ-

ત્રનો ભાવ ધવાઈ નષ્ટ થઈ જાય છે. માટે સાધુ જીવનમાં તો વિશેષે કરીને ચિત્ત ભળતી પ્રવૃત્તિમાં તો શું, પણ ભળતા વાંચન વિચારોમાં ન લઈ જતાં સર્વજ્ઞકથિત શ્રુતમાં રોકાયેલું જ અને એની વૃદ્ધિ કરતું જ રાખવું જોઈએ.

વિવેક-અર્થવિચાર એ પાણી :- શાલિબીજ-ડાંગરના વારંવાર વાવેતર સાથે પાણીનો મહાન ઉપયોગ છે. એવી રીતે પ્રસ્તુતમાં શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની પ્રાર્થના સાથે વિવેકની મહાન આવશ્યકતા છે. 'વિવેક' એટલે શ્રુત-સૂત્રના સમ્યગ્ અર્થનું અવધારણ, વિચારણા કોરા શ્રુતાભ્યાસથી ઇષ્ટસિદ્ધિ ન થાય, એના યથાર્થ અર્થ ભાવાર્થનો વિચાર પણ સાથે જોઈએ. અર્થવિચાર ગંભીર અને ઉદાર એ ચિત્તનો એક અતિ ગંભીર અને ઉદાર પરિણામ છે. ગંભીર એટલે છીછરો નહિ પણ ઊંડો પરિણામ. કેમકે ઘણા શ્રુતાવરણ-ક્ષયોપશમથી એ લભ્ય હોય છે. શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મ બહુ ખપે એટલે અર્થનો ઊંડો વિચાર થઈ શકે એ સહજ છે. વળી 'ઉદાર' એટલે બહુ ફળદાયી પણ હોય છે, કેમકે અર્થવિવેક એ સકલ સુખનો સાધક છે. સૂત્રાર્થના યથાર્થ વિચારથી જ અનાદિ મોહમૂઢ હૃદયનું પરિવર્તન અને સંવેગવૃદ્ધિ દ્વારા વિશેષ, સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ થાય, અને એથી જ સમસ્ત સુખોની પ્રાપ્તિ થાય. એ લાભ દેવામાં મુખ્ય કારણભૂત અર્થવિચાર અતિ ઉદાર પણ ગણાય.

વિવેકથી સંવેગામૃતનો સ્વાદ :- ફલિત એ થયું કે કોરા સૂત્રમાત્રથી નહિ, કિન્તુ સમ્યગ્ અર્થ-વિચારરૂપી વિવેકથી પુષ્કળ આવરણ ક્ષયોપશમ અને સકલ સુખ સિદ્ધ થાય. એમ બનવાનું કારણ એ છે કે સૂત્રના અર્થ-ભાવાર્થનો વિચાર જેમ જેમ વધે છે તેમ તેમ સંવેગવૃદ્ધિનો અનુભવ થાય છે. **'સંવેગ'** એટલે દેવ-ગુરુ-ધર્મનો અનુરાગ, મોક્ષનો અનુરાગ. એ અમૃત સમાન છે, કેમકે જીવને એ અમર બનાવે છે. ઉત્કટ જ્વલંત દેવ-ગુરુ-ધર્મપ્રીતિ અને મોક્ષપ્રીતિ એ પાપપ્રીતિ-જડપ્રીતિને તોડી નાખે છે. એથી અમર મોક્ષની માર્ગસાધના તરફ લઈ જાય છે. એવા સંવેગનો અનુભવ શ્રુતોક્ત પદાર્થના અધિકાધિક અને સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ વિચાર યાને વિવેક દ્વારા થઈ શકે, કેમકે એ વિવેકથી ધર્મ અને મોક્ષની અધિકાધિક સુંદરતા, ઉપકારતા, અનુપમ ફલોત્પાદકતા અને શુભ પરંપરાનુબંધિતા વગેરે સમજાતી જાય, એના પ્રત્યે આકર્ષણ વધતું જાય, તેથી એની પ્રીતિરૂપ સંવેગ વિકસતો જાય, એ સહજ છે.

'સંવેગ'ની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આવે છે.

तथ्ये धर्मे ध्वस्तहिंसाप्रबन्धे, देवे रागद्वेषमोहादिमुक्ते ।
साधौ सर्व्वग्रन्थसन्दर्भहीने संवेगोऽसौ निश्चलो योऽनुरागः ॥

અર્થાત્ જેમાંથી હિંસાના કાર્યોનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે એવા સત્ય ધર્મ ઉપર, રાગ-દ્વેષ-મોહથી મુક્ત દેવ ઉપર, અને સર્વપરિગ્રહ સમૂહથી રહિત સાધુ ઉપર જે નિશ્ચળ પ્રેમ તે સંવેગ છે. વિવેક દ્વારા જેમ જેમ આવા સંવેગની વૃદ્ધિ થાય, તેમ તેમ એ દેવ-ગુરુ-ધર્મની ઉપાસના વધુને વધુ પ્રબળ બનતી જાય છે.

વિવેકનાં મહત્ત્વમાં શાસ્ત્રસાક્ષી :-

ચિન્તામણિની જેમ શ્રુતમાં પણ એના અર્થબોધરૂપી વિવેકથી જ ઈષ્ટ સંવેગાદિનો અનુભવ થાય એ વસ્તુ બુદ્ધિમાનોને પ્રગટ છે, અનુભવસિદ્ધ છે. અજ્ઞાત અણપિછાણ્યા ચિંતામણિથી ઈષ્ટ સિદ્ધિ નહિ, એમ અજ્ઞાત અણસમજ્યા શ્રુતથી સંવેગાદિ નહિ. આ વસ્તુ બેલ જેવા પામર પ્રાકૃત માણસો બિચારા સમજી શક્તા નથી. એટલે એ તો ખોટો આગ્રહ રાખે છે કે 'શ્રુત તારક છે ને ? બસ, એના અર્થભાવાર્થ ન સમજો તો પણ ચાલે; લાભ કરે જ.'

પ્ર.- એ શું ખોટું કહે છે ? સાકરને ન ઓળખનાર પણ જીભ પર સાકર આવતાં મીઠાશ અનુભવે છે ને ?

ઉ.- વાત ખરી, પણ ક્યારે ? જીભમાં એ સમજવાની શક્તિ હોય તો જ. તાવ વગેરેથી જીભ બગડી ગઈ હોય તો એ અનુભવ નથી કરી શકાતો. એમ અહીં મનની શ્રુતાર્થ સમજવાની શક્તિ ન હોય તો સંવેગાદિની મીઠાશ ક્યાંથી અનુભવી શકે ? માટે અર્થબોધરૂપી વિવેક તો, બીજ-પાકમાં પાણીની જેમ, અતિ આવશ્યક છે. 'ષષ્ટિતન્ત્ર'- સાંખ્યશાસ્ત્રાદિને યોગસંબંધી શાસ્ત્રોનું આ પરમ રહસ્ય છે, વિવેક વિના એક ડગલું ય ન ચાલી શકાય.

(શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિથી અસંગભાવ વધતા વધતાં વીતરાગદશા સુધી પહોંચાય, તેમાં અસંગભાવ વધવાનું કામ સહેલું નથી. જડ પદાર્થો પ્રત્યે યાવત્ પોતાની કાયા પ્રત્યેના સંગભાવ-આસક્તિ છૂટવી ક્યાં સરળ છે ? એ તો એની અધિકાધિક અસારતા, વેઠરૂપતા ને જીવની એક નાલેશી વિટંબણાકારિતા સમજાતી જાય, હૈયે સચોટ અનુભવાતી જાય, તેમ તેમ સંગભાવ મંદ થતો આવે. આ અસારતાદિ વધુ ને વધુ હૃદયસ્થ કરવા માટે શ્રુત-સૂત્રના વિશેષ વિશેષ ગંભીર ભાવોની સમજ જોઈએ. એ શ્રુતાર્થબોધ વિના ક્યાંથી શક્ય બને ? માટે શ્રુતધર્મવૃદ્ધિમાં શ્રુતાર્થબોધવૃદ્ધિ કરવાનું અંતર્ગત જ સમજી લેવાનું છે.)

ઈતરશાસ્ત્રોની સાક્ષી :-

આ શ્રુતાર્થબોધરૂપી વિવેક એ એટલી બધી મહત્ત્વની વસ્તુ છે કે એને ઈત-

રશાસ્ત્રોએ પણ સુંદર ઉદાર શબ્દોથી એની પ્રશંસા કરી છે.

(૧) મોક્ષાધ્વદુર્ગગ્રહણ :- કેટલાક એને મોક્ષાધ્વદુર્ગગ્રહણ કહે છે. અર્થાત્ વિવેક વધારવો એ મોક્ષમાર્ગે કિલ્લાનો આશ્રય કરવા જેવું છે. મોક્ષોપાયની આરાધના કરતાં કરતાં અનાદિ મોહસંસ્કાર અને જગતના પ્રલોભક જડ સંયોગોને લીધે રાગાદિચોરો-કષાયલૂંટારા સાધકને ઉપદ્રવ કરવા આવે છે, ઉન્માર્ગે તાણી માર્ગ ચૂકાવવા દોડી આવે છે. એ વખતે જેમ વનપ્રવાસીથી જો કોઈ કિલ્લાનો આશ્રય કરાય, તો રાગાદિભાવ ને કષાયપરિણતિ તુચ્છ લાગે છે, વિટંબણારૂપ ભાસે છે, અનાદિ કુસંસ્કારોને દબાવવાનું અને પ્રલોભક જડ સંયોગોને અસાર અકિંચિત્કર લેખવાનું કરાય છે; તેથી કષાયના સંભવિત ભાવોથી બચી જવાય છે. અર્થબોધ વિનાના કોરા શ્રુતજ્ઞાનથી આ બની શકે નહિ. માટે એવા શ્રુતાર્થવિચારરૂપી વિવેકનું આલંબન કરવું એ કિલ્લાનો આશ્રય કરવા જેવું છે.

(૨) 'તમોગ્રન્થિભેદાનન્દ' :- બીજાઓ આ વિવેકને 'તમોગ્રન્થિભેદાનન્દ' તરીકે ઓળખાવે છે; કેમકે એથી અનાદિ અજ્ઞાનરૂપી તમસ્‌ની ગાંઠ ભેદાય છે, અને જે દિવ્ય તત્ત્વપ્રકાશ ઝળહળી ઊઠે છે, એ અપૂર્વ આનન્દરૂપ બને છે. અજ્ઞાનતાવશ ઈન્દ્રિયવિષયોમાં આનન્દ લાગવો એ ભ્રાંતિ છે, કેમ કે એમાં પહેલું તો પૂર્વ આતુરતા-વિહ્‌વળતા-ખણજ-વિકાર ઊઠ્યા હોય, તો જ પછી આનંદરૂપ લાગે છે; અને એ શમી જતાં નહિ. પકવાન્નનો આનંદ પેટ ભરાય નહિ ત્યાં સુધી જ, માનભેર મળે તો જ, બીજી પ્રબળ ચિન્તા-સંતાપ ન હોય તો જ, પણ પછી નહિ. એ સૂચવે છે કે એ આનંદ માત્ર દુઃખપ્રતિકારરૂપ જ હતો, ખરેખર સુખરૂપ નહિ; નહિતર તો પેટ ભરાયા પછી પણ આનંદરૂપ સુખરૂપ લાગત, ત્યારે તમોગ્રન્થિનો ભેદ થયા પછી વિવેકપ્રકાશનો ઝળહળાટ જીવને પોતાની પૂર્વ અબુધ મૂઢ દયાપાત્ર અને વસ્તુગત્યા દુઃખભરી સ્થિતિની તુલનામાં વર્તમાન પ્રકાશમય સ્થિતિ પર અથાગ અપૂર્વ આનન્દનો અનુભવ કરાવે છે. એકલા શ્રુતબોધથી નહિ, પણ શ્રુતના અર્થના બોધથી આ થાય.

(૩) 'ગુહાન્ધકારાલોકકલ્પ' :- અન્ય યોગશાસ્ત્રમાં આ વિવેકને ગુફાના અંધકારને હટાવનાર પ્રકાશ જેવો કહ્યો છે. અવિદ્યા-મિથ્યારૂચિથી ભરેલો આત્મા અંધારી ગુફા જેવો છે, હૃદયગુફાના એ અંધકારને શ્રુતાર્થવિચારનો જ્વલંત પ્રકાશ નષ્ટ કરી નાખે છે. ત્યાં પછી આત્મ-ઘરમાં રહેલી લોકોત્તમ સમૃદ્ધિઓના દર્શન થાય છે. એથી હવે અંધકારને મહાલવાનું અટકી જાય છે.

(૪) **'ભવોદધિદ્વીપસ્થાન'** :- વિવેકને કોઈ ભવસાગરમાં નિશ્ચિંત નિર્ભય વિસામા આદિ માટેનું એક દ્વીપનું સ્થાન કહે છે. સમુદ્રમાં રુલતા-રખડતા જીવને કોઈ દ્વીપ મળી જાય તો ભારે આશાએસ લાગે છે, ત્યાં ખોરાકપાણી મળે છે; અને કોઈ વહાણ આવી સમુદ્ર પાર કરવા અર્થે લઈ જવાની શક્યતા ઊભી થાય છે. એ જ પ્રમાણે આ શ્રુતાર્થબોધ પ્રાપ્ત થવાથી મહાન આશ્વાસન મળે છે, રૂડી ભાવના-અધ્યવસાય-અનુષ્ઠાનોરૂપી અન્નપાણી પમાય છે. ભવપાર કરાવનાર ચારિત્ર જહાજની પ્રાપ્તિ શક્ય બને છે. વિવેક વિના આ બધું શાનું ? માટે એ વિવેક સંસારસાગરે દ્વીપના સ્થાને છે.

'સુયસ્સ ભગવઓ'

'ધમ્મો વઢ્ઢઉ'થી શ્રુતધર્મનું પ્રણિધાન કર્યું. પ્રણિધાનપૂર્વકની ક્રિયાનું ફળ આવે છે, એકલી ક્રિયાનું નહિ, એકલા પ્રણિધાનનું નહિ. એટલા માટે અહીં ક્રિયારૂપે કાયોત્સર્ગ કરવાનો હોય છે. એ કરવા માટે 'સુયસ્સ ભગવઓ કરેમિ કાઉસ્સગ્ગં વંદણવત્તિયાએ પૂયણવત્તિયાએ...વોસિરામિ' સૂત્ર બોલી કાયોત્સર્ગ કરાય છે. **'શ્રુત-ધર્મની વૃદ્ધિ થાઓ'** એવું એકલું પ્રણિધાન કરે અને શ્રુતવૃદ્ધિના માટે કોઈ ક્રિયા ન કરે તો ફળ શી રીતે આવે ? જેમકે, **'આરુગ્ગબોહિલાભ'**=ભાવ-આરોગ્ય 'મોક્ષ' માટે બોધિલાભ યાને જિનધર્મ પ્રાપ્તિનું પ્રણિધાન કર્યું, પણ એ પ્રાપ્તિ થવાને અનુકૂળ કોઈ ક્રિયા ન હોય, તો એકલું પ્રણિધાન શું કરી શકે ? શી રીતે ઇચ્છિતને સિદ્ધ કરી શકે ? બીજથી પાક થાય છે, પણ બીજ પર ખેડેલી ભૂમિમાં વાવેતર, જળ સિંચન, સૂર્યઆતાપ-પતન વગેરે ક્રિયા થઈને પાકનું સર્જન થાય છે. એ વિના નહિ. એમ અહીં પણ શ્રુત ધર્મવૃદ્ધિને ઇચ્છવા પર એ ફળક્રિયા પણ જોઈએ.

પ્ર. જો ક્રિયાથી જ ફળ નીપજે છે, તો પ્રણિધાનનું શું કામ છે ?

ઉ. ક્રિયા ફળ આપે પણ પ્રણિધાનપૂર્વક હોય તો જ આપી શકે. પ્રણિધાન ન હોય તો તે ક્રિયામાં એકાગ્ર ઉપયોગ વગેરે જ ન રહેવાથી ફળ ક્યાંથી નીપજે ? કહો, પ્રણિધાનપૂર્વક જ ક્રિયા ફળવતી બને છે. આ ક્રિયાની અંતર્ગત કાયોત્સર્ગ પણ એક અત્યંત જરૂરી ક્રિયા છે. એટલા જ માટે એક કે અનેક સાધક શ્રુતધર્મના-વંદન-પૂજન-સત્કાર-સન્માન આદિના લાભ માટે આ 'સુયસ્સ ભગવઓ' સૂત્ર બોલી કાયોત્સર્ગ કરે છે.

કાયોત્સર્ગ શ્રુતવૃદ્ધિ ક્રિયા શી રીતે ?

પ્ર. શ્રુતધર્મ-વૃદ્ધિની ક્રિયા તો શ્રુતની વાચના, પૃચ્છના વગેરે સ્વરૂપ ગણાય. આ કાયોત્સર્ગ શી રીતે ?

ઉ. આ રીતે ગણાય કે જગતમાં શ્રુતઆગમના જે વંદના-પૂજનાદિ ચાલે છે એની અનુમોદના કરવાથી શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો અધિકાધિક ક્ષય-ક્ષયોપ-શમ થાય છે. એ પણ શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિમાં અનુકૂળ બને છે. આ અનુમોદના એના લાભના કાયોત્સર્ગ દ્વારા નિષ્પન્ન થાય છે. એ શ્રુતના વંદનાદિલાભાર્થ કાયોત્સર્ગ કરે એમાં શ્રુત પ્રત્યે સુંદર ભક્તિ બહુમાન-અનુમોદના ઉછળે છે. વળી ગણધર ભગવાનથી ઉપદિષ્ટ આ કાયોત્સર્ગ ક્રિયા છે, તે નિષ્ફળ હોય નહિ, કેમકે આપ્ત પુરુષો નિષ્ફળ ક્રિયાનો ઉપદેશ કરે નહિ, નહિતર મૃષાભાષણનો દોષ આવે ! એટલે આ કાયોત્સર્ગ એના ઉદ્દિષ્ટ ફળને અવશ્ય ઉત્પન્ન કરે એ સિદ્ધ થાય છે. એ ફળ છે. શ્રુત વંદનાદિથી થતી કર્મનિર્જરા આદિ એની અંતર્ગત છે શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ. એથી શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ થાય એ સ્વાભાવિક છે. 'સુયસ્સ ભગવઓ'માં 'સુયસ્સ' એટલે શ્રુતનાં, અર્થાત્ સામાયિક સૂત્ર-'કરેમિ ભંતે' થી માંડી ચૌદ પૂર્વ સુધીનાં પ્રવચનનાં (વંદનાદિ લાભ માટે)' 'ભગવઓ' એટલે કે ભગવાનના, તાત્પર્ય, શ્રુતભગવાનના વંદનાદિ નિમિત્તે કાયોત્સર્ગ કરું છું. તે 'અન્નત્થ ઊસસિ-એણં...વોસિરામિ' ઊંચો શ્વાસ આદિ આગારપૂર્વક કાયાને સ્થાન-મૌન-ધ્યાનથી વોસિરાવું છું. ભગવાન એટલે ભગ યાને સમગ્ર ઐશ્વર્ય આદિથી યુક્ત.

'સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં' સૂત્ર (સિદ્ધસ્તવ)

સિદ્ધને નમસ્કાર બે કારણે :- હવે **'સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં'** સૂત્રની વ્યાખ્યા ચાલે છે. આ સૂત્રની પહેલી ગાથામાં સિદ્ધ ભગવંતોને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે. શ્રુત-સ્તવન કર્યા પછી સિદ્ધ-સ્તવના, સિદ્ધોને નમસ્કાર, કરવા માટે આ સૂત્ર બોલાય છે. સિદ્ધ ભગવંતો નમસ્કરણીય એટલા માટે છે કે (૧) એ શ્રુત યાને આગમે કહેલ કર્તવ્ય-અનુષ્ઠાનોની પરંપરાએ અંતિમ ફળસ્વરૂપ છે, તેમજ (૨) બીજા જીવોને ફળરૂપે પોતાના દૃષ્ટાંતથી તે અનુષ્ઠાનોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાના પ્રેરક બને છે. અનુ-ષ્ઠાન પરંપરાનું અંતિમ ફળ અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણો છે અને આત્મા એ ગુણસ્વરૂપ છે, તેથી એ ગુણો અને પ્રગટપણે ગુણસ્વરૂપ સિદ્ધ આત્મા નમસ્કારને યોગ્ય હોય એ સહજ છે. વળી 'મોક્ષમાર્ગના અનુષ્ઠાન કરનારાઓને અંતિમ મોક્ષફળ અવશ્ય મળશે,' એવું આશ્વાસન સિદ્ધ ભગવાનના દૃષ્ટાંતથી મળે છે. એ હિસાબે આશ્વાસન દાતા સિદ્ધ ભગવાન ઉપકારી બન્યા; અને ઉપકારીને નમસ્કાર હોય જ. ખલાસી ધ્રુવતારાનો આ રીતે ઉપકાર માને છે કે (૧) ધ્રુવની સામે દૃષ્ટિ રાખીને અથવા (૨) ધ્રુવ તરફ લોહચુંબકના આકર્ષણ પર આધાર રાખીને, ઈચ્છિત દિશામાં વહાણ

હંકારવા દ્વારા ઈષ્ટ સ્થાને પહોંચી શકે છે. એજ રીતે સાધક આત્મા સિદ્ધ ભગવાન તરફ દૃષ્ટિ રાખીને આ સંસાર-સમુદ્રમાં પોતાની મોક્ષયાત્રા યોગ્ય માર્ગે ઉત્સાહ-ભેર ખેડી શકે છે, સિદ્ધોથી પ્રાપ્ત કરાયેલ ફળને મુખ્ય આદર્શ રાખી, એની મુખ્ય આશંસા, મુખ્ય આશય રાખી, મલિન આશયોથી બચી શકે છે. માટે સિદ્ધોનો મહાન ઉપકાર માને એ સહજ છે. સિદ્ધો મોક્ષસાધક ક્રિયાના પ્રેરક છે.

'સિદ્ધો સર્વે મુગતિપુરીના ગામીને ધ્રુવતારા.'

નવપદ કાવ્ય -

એકલા અરિહંત જ શું, કે સિદ્ધ જ શું, નવે પદ નમસ્કરણીય છે, કેમકે એ દરેકમાં અતુલ ગુણવિશેષતા છે. એનું આ પ્રમાણે એક કાવ્ય બની શકે, -

(કાવ્ય રાગ- મન્દાક્રાન્તા-બોધાગાધં)

"શ્રી [૧]અરિહંતો સકલ હિતદા, ઉચ્ચ પુણ્યોપકારા,
[૨]સિદ્ધો સર્વે મુગતિપુરીના ગામીને ધ્રુવતારા.
[૩]આચાર્યો છે જિનધરમના દક્ષ વ્યાપારી શૂરા,
[૪]ઉપાધ્યાયો ગણધરતણાં સૂત્રદાને ચકોરા.
[૫]સાધુ આંતર અરિસમૂહને વિક્રમી થઈય દંડે,
[૬]દર્શન- [૭]જ્ઞાનં હૃદયમળ ને મોહઅંધાર ખંડે,
[૮]ચારિત્રે છે અઘરહિત હો જિંદગી જીવ ઠારે,
નવપદ માંહે અનુપ [૯]તપ છે, જે સમાધિ પ્રસારે."

અર્થાત્-નવપદમાંના દરેકની વિશેષતા :-

(૧) શ્રી અરિહંત પરમાત્મા જગતના જીવોને સમસ્ત કલ્યાણ આપનારા છે, ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યવાળા છે અને ઉત્કૃષ્ટ ઉપકાર-સંપન્ન છે.

(૨) સર્વે સિદ્ધ ભગવાન મોક્ષનગરી તરફ જનારને ધ્રુવતારાની જેમ આલં-બન આપનારા છે.

(૩) આચાર્ય મહારાજાઓ તીર્થંકર સ્થાપિત પંચાચારમય ધર્મના વ્યાપારી છે, તે પણ બુદ્ધિમાન અને શૂરવીર છે. આક્ષેપિણી, વિક્ષેપિણી વગેરે કથા-પ્રયોગ અને જિનવચનાનુસારિતા તથા સ્વસમય-પરસમયજ્ઞાતાની બુદ્ધિમત્તા દ્વારા તેમજ કુમતિ-કુવાદીઓથી જરાય ગભરાયા વિના શૂરવીરતાથી જૈનધર્મરૂપી માલ જગ-તમાં ફેલાવે છે.

(૪) ઉપાધ્યાય મહારાજો ગણધર ભગવંતોએ તીર્થંકર ભગવાનની નિશ્રામાં રચેલા આગમ સૂત્રોનું યોગ્ય ભવ્યાત્માઓને દાન કરવામાં ચકોર છે, મહા કુશળ છે, અજ્ઞ-અબુધને પ્રાજ્ઞ-પંડિત બનાવે છે.

(૫) સાધુ મહાત્માઓ (ક્ષમાદિ ધર્મ દ્વારા) રાગ-દ્વેષાદિ, કામ-ક્રોધાદિ આંતર શત્રુગણને, સાચા પરાક્રમી બની દંડી નાખે છે, દબાવી નિસ્તેજ, નિર્માલ્ય કરી દે છે.

(૬) સમ્યગ્દર્શન હૃદયના મિથ્યાત્વ તથા સંસારરૂપી મળને ખંડી નાખે છે, નષ્ટ કરે છે.

(૭) સમ્યગ્જ્ઞાન આત્માના મોહ-અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરી દે છે.

(૮) ચારિત્રમાં અહો ! જિંદગી (૧) અઘ= પાપથી રહિત બને છે ! અને (૨) વિશ્વના સમસ્ત જીવોને, અભયદાન દેવા દ્વારા, પોતાના તરફથી ઠારનારી થાય છે !

(૯) તપ,-નવ પદમાં નવું બાહ્ય-અભ્યન્તર તપ એવું અનુપમ છે કે જેનો અભ્યાસ ચિત્તની આહારાદિ સંજ્ઞાઓની વ્યગ્રતા દૂર કરી સમાધિ યાને ચિત્ત-સ્વાસ્થ્ય પ્રસારે છે.

જેને આ નવ પદ મળ્યા છે એને તો શ્રેષ્ઠ નિધાન મળવાથી એના ભાગ્યની અવધિ નથી. પ્રાપ્તિની કદર કરી એ નવપદનું આલંબન કરીને સત્પુરુષાર્થ કરવામાં તથા એમનો અનુપમ ભવ્ય ઉપકાર માનવામાં કેમ જ પાછી પાની કરે ?

૧ લી ગાથા -

સિદ્ધોને નમસ્કાર કરવા માટે આ ગાથા છે-

'सिद्धाणं बुद्धाणं, पारगयाणं परम्परगयाणं ।
लोयग्गमुवगयाणं, नमो सया सव्व सिद्धाणं ।।१।।'

'સિદ્ધાણં' એટલે કે સિદ્ધોને. સિદ્ધ એટલે સિતને ધમી નાખ્યા છે જેમણે. સિત=બંધાયેલાં અનેક ભવના અષ્ટવિધ કર્મ, એને ધમી=બાળી નાખ્યા છે. એવા સિદ્ધોને. આ પદનો, 'સયા નમો' હું સદા નમું છું એમ છેવટની લીટીના પદ સાથે, અન્વય કરવો, સંબંધ જોડવો.

'બુદ્ધાણં'- 'સિદ્ધ' નો એ અર્થ કરવાનું કારણ કે સામાન્યથી સિદ્ધ તરીકે કર્મસિદ્ધ વિદ્યાસિદ્ધ વગેરે અનેક પ્રકારના સિદ્ધ હોય છે. જેમ કે કહ્યું છે :-

'कम्मे सिप्पे य विज्जाए, मंते जोगे य आगमे ।
अत्थ जत्ता अभिप्पाए, तवे कम्मक्खए इय ।।'

અર્થાત્- (૧) કર્મમાં સિદ્ધ એ **'કર્મસિદ્ધ' અથવા 'સિદ્ધકર્મ'**, કારીગરીમાં નિષ્ણાત. દા. ત. સિદ્ધહસ્ત લેખક. (૨) શિલ્પમાં કુશળ તે **'શિલ્પસિદ્ધ'** (૩) **'વિદ્યા-સિદ્ધ'** એટલે વિદ્યાસાધક બની એ વિદ્યાને સિદ્ધ કરી હોય તે. (૪) મંત્ર જેને સિદ્ધ હોય તે **'મંત્રસિદ્ધ'**. (૫) યોગ યાને ચમત્કારિક ચૂર્ણનો યોગ કરી શકનાર તે **'યોગ-સિદ્ધ'**, અથવા યમ-નિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગ અથવા અધ્યાત્માદિ પંચવિધ યોગને સિદ્ધ કરનાર તે **'યોગસિદ્ધ'**. (૬) આગમમાં પારંગત તે **'આગમસિદ્ધ'**. (૭) **'અર્થ-સિદ્ધ'** એટલે કે સિદ્ધ સંપત્તિવાળો; અથવા સૂત્રના યથાસ્થિત અર્થ કરવામાં કુશળ (૮) **'યાત્રાસિદ્ધ'** અર્થાત્ પ્રવાસમાં નિષ્ણાત; વગર થાક્યે ઝડપથી લાંબે જઈ શક-નાર. (૯) **'અભિપ્રાયસિદ્ધ'** એટલે બીજાના બોલ, વર્તાવ યા મનના અભિપ્રાય આશય બરાબર જાણી લેવામાં કુશળ. (૧૦) **'તપસિદ્ધ'** એટલે તપસ્યા કરવામાં ખડતલ; અને (૧૧) સકલ કર્મોનો ક્ષય કરનારા તે **'સિદ્ધ'** એમ અનેક પ્રકારના સિદ્ધોમાં છેલ્લા પ્રકારના સિદ્ધ અહીં પ્રસ્તુત છે, બાકીના કર્મસિદ્ધ આદિ નહિ; એમને બાદ કરવા માટે કહ્યું **'બુદ્ધાણં'** અર્થાત્ બુદ્ધને.

જ્યારે આખું જગત તત્ત્વના અજ્ઞાનની નિદ્રામાં ઘોરી રહ્યું છે, એ વખતે બીજાના ઉપદેશ વિના જ જીવાદિ તત્ત્વને એના સર્વ પર્યાય સહિત જાણે છે તે બુદ્ધ, અર્થાત્ સર્વજ્ઞસર્વદર્શીતા સ્વરૂપ બોધવાળા. અલબત્ત, સાધનાકાળમાં બીજાના ઉપ-દેશથી અલ્પ તત્ત્વબોધવાળા બનેલા; પણ હવે સર્વકર્મરહિત બન્યાથી સહજભાવે સ્વ-સ્વભાવથી સ્વયં જ નિખિલ તત્ત્વને જાણનારા-જોનારા બને છે. એ બોધ પણ સ્વાત્માથી કથંચિદ્ અભિન્ન હોઈ પોતે જ બોધરૂપ છે. આવા બુદ્ધ સિદ્ધ કોણ હોય ? તો કે કર્મક્ષયવાળા સિદ્ધ જ હોય, બીજા કર્મસિદ્ધાદિ નહિ.

કેટલાકો સિદ્ધબુદ્ધ એવા પણ આત્માને સંસાર કે મોક્ષ બંનેમાંથી એકેય ઠેકાણે નહિ રહેનારો, કિન્તુ એમજ તટસ્થ રહેલો માને છે. એમના શાસ્ત્ર કહે છે કે 'મહાન તત્ત્વ યાને મહાન પુરુષ ન તો સંસારમાં રહે છે, કે ન મોક્ષમાં, કિન્તુ છે; તે જગતની ઉન્નતિ માટે છે, સર્વજનોને અકલ્પ્ય, કલ્પના બહારનો વિષય છે, ચિંતા-મણિ કરતાં અધિક છે, આવા અભવસ્થ અમોક્ષસ્થ, અબદ્ધ-અમુક્ત તત્ત્વની ઉપા-સના ચિંતામણિ કરતાં અધિક ફળને આપે છે'' આ મતનું ખંડન કરવા અહીં ત્રીજું પદ 'પારગયાણં' મૂક્યું.

'પરંપરગયાણં'નો ભાવ :- 'સિદ્ધ-બુદ્ધ-પારગત બનેલા પણ ક્રમશઃ ગુણ-સ્થાનકોને સ્પર્શ્યા વિના જ સિદ્ધ થનારા કેટલાક હોય છે,' એવું કેટલાક પ્રતિપાદન

કરે છે, પરંતુ આ એમનું સ્વૈચ્છિક કથન છે. જગતમાં આવા સ્વેચ્છાવાદી પણ હોય છે. 'જેને જે લાગે તે કહી માની શકે છે.' એવું બોલનારા તો યથેચ્છવાદી-સ્વતંત્ર-વાદી-સ્વચ્છંદવાદી છે. ક્રમ વિના પણ કોઈ સિદ્ધ થઇ શકે એ માનનારા એ કોટિના છે. દા.ત. એ કહે છે કે 'જેમ કોઈ નિર્ધન માણસને એકાએક રાજ્ય પણ મળી જાય, એમ ઘણું ધન પણ એકાએક પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, કિન્તુ નિયમ નથી કે પહેલાં એક રૂપિયો, પછી બે રૂપિયા, પછી ત્રણ, એમ ક્રમશઃ જ મળે. તો આ રીતે ઉત્તરોત્તર ચઢિયાતા ગુણસ્થાનકોને સ્પર્શ્યા વિના જ કોઈકને મુક્તિ કેમ ન મળે ?' આ મતનું ખંડન કરવા માટે અહીં પહેલી ગાથામાં 'પરંપરગયાણં' વિશેષણ મૂક્યું, એથી સૂચવ્યું કે પરંપરાએ યાને ક્રમથી મોક્ષે ગયેલાને. આ ક્રમ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિ-ત્રના વિકાસરૂપ ક્રમ, તે આમ ચૌદ ગુણસ્થાનકોના ભેદથી-મિથ્યાત્વ-સાસ્વાદન-સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ- અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ–વિરતાવિરત (દેશવિરતિ)-પ્રમત્તસંયત–અપ્ર-મત્ત સંયત, નિવૃત્તિ બાદર (અપૂર્વ ગુણસ્થાનક)-અનિવૃત્તિ બાદર-સૂક્ષ્મસંપરાય-ઉપશાન્તમોહ-ક્ષીણમોહ-સયોગીકેવલી- અયોગીકેવલી. આ ૧૪ ગુણસ્થાનકના ક્રમે ચડી મોક્ષ પામેલા તે પરંપરગત' કહેવાય.

'લોયગ્ગમુવગયાણં'નો ભાવ :-

'સિદ્ધ-બુદ્ધ-પારગત-પરંપરગત-ખરા, પણ બધા કોઈ એક ચોક્કસ સ્થાનમાં રહેલા નહિ' એવું કેટલાકો મુક્તાત્મા માટે માને છે. એમનું શાસ્ત્ર આ પ્રમાણે કહે છે કે 'જ્યાં ક્લેશનો ક્ષય થાય ત્યાં જ વિજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા રહે છે, એને અહીં હવે કોઈ ક્લેશ-આશય-સંસ્કાર નથી. તેથી કોઈ પણ પ્રકારે એને બાધા નડતી નથી.

આ મત બૌદ્ધનો લાગે છે. એના મતે સંક્લિષ્ટ ક્ષણિક વિજ્ઞાનધારા એ સંસાર છે અને નિરૂપપ્લવ ચિત્સન્તતિ અર્થાત્ અસંક્લિષ્ટ શુદ્ધ સ્વચ્છ વિજ્ઞાનધારા એ મોક્ષ છે. સમસ્ત રાગ-દ્વેષાદિ ક્લેશોનો અને આશય-સંસ્કારોનો નાશ થયા પછી મુક્ત બન્યે વિજ્ઞાનને ક્યાંય જવા-આવવાનું રહેતું નથી. કેમકે ગમનનું કોઈ કારણ નથી.'

આ મતના નિષેધ માટે અહીં 'લોયગ્ગમુવગયાણં' પદ મૂક્યું. એનો અર્થ લોકાગ્રે પહોંચી ગયેલાને. ચૌદ રાજલોકમય આ વિશ્વના ઠેઠ ઉપરના ભાગે ૪૫ લાખ જોજન લાંબી પહોળી ગોળાકાર સ્ફટિકમય સિદ્ધશિલા છે. એને ઈષત્ પ્રાગ્ભાર' કહે છે. એને 'ઉવ'=ઉપ યાને સમીપમાં, 'ગયં'=ગત=પ્રાપ્ત, સિદ્ધ ભગવાન છે.

સકલ કર્મોનો ક્ષય થવાથી કર્મમુક્ત બનેલા આત્મા ત્યાં સિદ્ધશિલાની ઉપર જઈને રહે છે. દરેક સિદ્ધાત્માના ઉપરના આત્મપ્રદેશ લોકાકાશના અંતિમ પ્રદેશને અડે એવી રીતે સ્થિર થાય છે.

પ્ર.- અનાદિકાળથી મોક્ષે જવાનુ ચાલુ છે એ હિસાબે તો આજ સુધીમાં અનંતા મુક્ત આત્મા ત્યાં ગયા, તે એટલી નાની જગામાં શી રીતે રહ્યા ?

ઉ.- નવા નવા મુક્ત આત્મા સિદ્ધશિલાની ઉપરના આકાશભાગમાં પૂર્વે સિદ્ધ થયેલ આત્માએ અવગાહેલા આકાશપ્રદેશમાં જ જ્યોતિમાં જ્યોતિ ભળે એની જેમ ભળીને રહે છે. એક દીવાની જ્યોતિમાં બીજા દીવાની જ્યોતિ ભળે ત્યાં બંનેનું અસ્તિત્વ સ્વતંત્ર હોય છે, માત્ર સમાનતાથી એક મહા જ્યોતિરૂપ દેખાય એટલું જ. એમ એક સિદ્ધાત્માના પ્રદેશની સાથે બીજા સિદ્ધાત્માના પ્રદેશ ભળેલા છતાં બંનેનું સ્વંતત્ર અસ્તિત્વ હોય છે. શુદ્ધાત્મા અરૂપી હોવાથી એક બીજાને બાધક નથી બનતા, એટલે એ જ આકાશભાગમાં અનંતા સિદ્ધાત્મા સમાઈ જાય છે. દીવાની જ્યોતિ તો મૂર્ત પુદ્ગલ છે., છતાં પણ જો એક જ ઓરડામાં લાખ દીવાની પણ જ્યોતિ એક બીજામાં ભળીને સમાઈ જાય છે, તો અરૂપીને સમાઈ જવામાં તો ક્યાં બાધ જ આવે ? કહ્યું છે -

जत्थ य एगो सिद्धो तत्थ अणंता भवक्खयविमुक्का ।
अन्नोन्नमणाबाहं चिट्ठंति सुही सुहं पत्ता ॥

અર્થાત્- જે લોકાન્ત-આકાશભાગમાં એક સિદ્ધ છે ત્યાં ભવક્ષયથી અત્યંત મુક્ત બનેલા સુખપૂર્ણ અનંતા સિદ્ધો એક બીજાને બાધા પહોંચાડ્યા વિના સુખ-પૂર્વક રહેલા છે.

'નમો સયા સવ્વસિદ્ધાણં' :- 'નમો સયા સવ્વસિદ્ધાણં'નો ભાવ, સર્વ સિદ્ધોને હું સર્વ કાળ નમસ્કાર કરું છું.

સર્વકાળ સિદ્ધનમન કેવી રીતે ?

પ્ર.-'સર્વ કાળ નમસ્કાર કરું છું' એ કથન યથાર્થ ક્યાં છે ? બધો જ વખત થોડી જ એકલી નમસ્કારની ક્રિયા કરાતી રહે છે ? નમન ક્રિયા તો તમે વર્તમાન લો છો ?

ઉ. ક્રિયા વર્તમાન સાચી, અને બધો જ કાળ એકલી નમન ક્રિયા ચાલુ નથી એય સાચું, તો પણ **'સયા નમો'** કથન ખોટું નથી, કેમકે આ કથન તેવા અભિગ્ર-હની જેમ શુભ ભાવને પૂરનારું છે. દા.ત. કોઈએ અભિગ્રહ યાને નિયમ-પ્રતિજ્ઞા કરી કે 'મારે જીવનભર ગ્લાન મુનિની સેવા કરવી' હવે આ પ્રતિજ્ઞાનો વિષય કાંઈ

રોજ મળે એવો નથી, રોજ કાંઈ ગ્લાન મુનિ મળે જ એવું બનતું નથી, એટલે હંમેશા ગ્લાનની સેવા કરવાનું બનવાનું નહિ. તો શું નિયમભંગ કર્યો ? પ્રતિજ્ઞા ખોટી પાડી ? ના, ગ્લાન મળે ત્યારે તો સેવા કરે જ છે. તો જેવી રીતે આ પ્રતિજ્ઞા શુભ ભાવની પૂરક છે માટે યથાર્થ છે, તેવી રીતે અહીં સર્વ સિદ્ધોને હું સદા નમું છું એ કથન પણ ચિત્તમાં પ્રશસ્ત ભાવને પૂરે છે, માટે એ યથાર્થ જ છે. શુભ ભાવનું પૂરક આ રીતે કે જેમ પેલી પ્રતિજ્ઞામાં હંમેશ માટે ગ્લાન પ્રત્યે સદ્ભાવ, લાગણીવશતા તથા પોતાની ભોગ આપવાની ધગશ અને ગ્લાનને સમાધિ આપવાની વૃત્તિ, જિનાજ્ઞા-પાલનની ધગશ વગેરે શુભભાવ પોષાય છે, તેમ અહીં 'નમો સયા સવ્વ સિદ્ધાણં' કથનમાં પણ સદાને માટે સર્વ સિદ્ધો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ, બહુમાન, પોતાનો અપકર્ષ-નમ્રતા, ઇત્યાદિ પ્રશસ્ત ભાવનું પોષણ થાય છે. તેથી જ આ કથન જૂઠું નથી. ભલે હંમેશાં એકલી સિદ્ધોને નમસ્કારની ક્રિયા ન કરે.

'સવ્વ સિદ્ધાણં' માં 'સવ્વ' કહ્યું તે તીર્થસિદ્ધ વગેરે સિદ્ધના પંદર ભેદનું સૂચક છે.

સિદ્ધના ૧૫ ભેદ આ પ્રકારે -

૧. તીર્થસિદ્ધ	૬. પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ	૧૧. સ્વલિંગસિદ્ધ
૨. અતીર્થસિદ્ધ	૭. બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ	૧૨. અન્યલિંગસિદ્ધ
૩. તીર્થંકરસિદ્ધ	૮. સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ	૧૩. ગૃહીલિંગસિદ્ધ
૪. અતીર્થંકરસિદ્ધ	૯. પુરુષલિંગસિદ્ધ	૧૪. એકસિદ્ધ
૫. સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ	૧૦. નપુંસકલિંગસિદ્ધ	૧૫. અનેકસિદ્ધ

૧) તીર્થસિદ્ધ :- તીર્થ યાને ચતુર્વિધ શ્રમણસંઘમાં ઉત્પન્ન થઈ સિદ્ધ થયેલ. આ સૂચવે છે કે તીર્થંકરદેવે શાસન-સ્થાપના કરી સંઘ સ્થાપ્યા પછી જ્યાં સુધી સંઘનું અસ્તિત્વ ચાલે ત્યાં સુધીમાં એમાંથી સિદ્ધ થાય તે તીર્થસિદ્ધ કહેવાય. ત્યારે,

૨) અતીર્થ સિદ્ધ :- તીર્થનો વિચ્છેદ થયા પછી અથવા તીર્થ ઉત્પન્ન થવા પહેલા સિદ્ધ થાય છે. નવમા સુવિધિનાથ ભગવાન અને દશમા શીતલનાથ ભગવાનના આંતરામાં (વચલા કાળમાં) તીર્થનો વિચ્છેદ થયો. શુદ્ધ સાધુ-સંસ્થા જ ન રહી. હવે એમાં કોઈને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન વગેરે થઈ પૂર્વસાધનાનું ભાન થવાથી ભાવથી રત્નત્રયી પ્રાપ્ત થાય અને ભાવના-ધ્યાનમાં ચડતાં એ કેવળી સિદ્ધ થાય તે અતીર્થ સિદ્ધ કહેવાય. અથવા મરુદેવા માતા ઋષભદેવ ભગવાનને જોવા આવતાં રસ્તામાં જ હાથીના હોદા પર ભગવાનની સમવસરણાદિ ઋદ્ધિ જોયા બાદ ભાવ-

નામાં ચડતાં કેવળી થઈ સિદ્ધ થયા તે પણ અતીર્થસિદ્ધ, કેમકે એ વખતે ઋષભદેવ પ્રભુને કેવળજ્ઞાન થઈ ગયેલું છતાં સંઘ-શાસનની સ્થાપના હજી કરી નહોતી, તીર્થ ઉત્પન્ન થયું નહોતું, માટે એ અતીર્થસિદ્ધ કહેવાય.

૩. **તીર્થંકરસિદ્ધ** :- તીર્થંકર થઈ સિદ્ધ થાય તે.

૪. **અતીર્થંકરસિદ્ધ** :- તીર્થંકર નહિ પણ બીજા સામાન્ય કેવળજ્ઞાની.

૫. **સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ** :- પોતાની મેળે જ બોધ પામેલા અને સિદ્ધ થયેલ.

૬. **પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ** :- પ્રત્યેકબુદ્ધ થઈ સિદ્ધ થયેલ.

પ્ર. સ્વયંબુદ્ધ અને પ્રત્યેકબુદ્ધમાં શો તફાવત ?

ઉ. તફાવત બોધિ-ઉપધિ-શ્રુત-લિંગ (સાધુ વેશ) એ ચાર બાબતોથી પડે છે. તે આ રીતે-

સ્વયંબુદ્ધ	**પ્રત્યેકબુદ્ધ**
(૧) બોધિ પામે અર્થાત્ ચારિત્ર સ્વીકારે તે બાહ્ય નિમિત્ત વિના સ્વયં બુદ્ધ-જાગ્રત હોઈને દા. ત. તીર્થંકરદેવ, સમરાદિત્ય, વગેરે, એમને કોઈ નિમિત્ત મળ્યા પછી જાતિસ્મરણાદિ જ્ઞાન થાય અને બોધ પામે એવું નહિ.	(૧) બાહ્ય નિમિત્ત વિના બુદ્ધ ન બને. દા. ત. કરકંડુ રાજાએ એક વારના પુષ્ટ એવા બળદને પછી જીર્ણ થઈ ગયેલ જોઈ વૈરાગ્ય પામી ચારિત્ર લીધું. એમ કોઈએ ઈંદ્રધ્વજા મહોત્સવ પછી બીજે દિવસે એની માળાઓ કરમાયેલી જોઈ વૈરાગ્ય પામી ચારિત્ર લીધું. આમને એ વખતે જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થવાથી ચારિત્ર માર્ગનો ખ્યાલ આવી જાતે ચારિત્ર લઈ પાળી શકે છે.
(૨) ઉપધિ=ચારિત્ર-ઉપકરણ ૧૨ પ્રકારે;- ૭ પ્રકારે પાત્રનિયોગ, પાત્ર, ઝોળી, પડલા, રજસ્ત્રાણ, પાત્રકેસરિકા, ગુચ્છો, પાત્રસ્થાપન) રજોહરણ, મુહપત્તિ, કાંબળી, બે સુતરાઉ વસ્ત્ર.	(૨) ઉપધિ ૯ પ્રકારે, તે ઓઢવાની કામળી ને બે વસ્ત્ર વિના ૭ પાત્રનિયોગ ને રજોહરણ, મુહપતિ. (આ ઉત્કૃષ્ટથી; જઘન્યથી બે, માત્ર રજોહરણ, મુહપત્તિ) એટલે પાત્ર ઉપધિ રહિત પણ હોય, કદાચિત્ લિંગ રહિત પણ હોય.

(૩) શ્રુત-આગમ પૂર્વે ભણ્યા હોય યા ન પણ ભણ્યા હોય.	(૩) પૂર્વભવમાં આગમ અવશ્ય ભણ્યા હોય, અહીં જાતિસ્મરણથી યાદ આવી જાય. ઉત્કૃષ્ટથી ૧૧ અંગ, જઘન્યથી કિંચિત્ન્યૂન ૧૦ પૂર્વ.
(૪) સાધુવેશનો સ્વીકાર જાતે પણ કરે યા આચાર્ય પાસે ય કરે.	(૪) દેવતા સાધુવેશ આપે.

(૭) બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ એટલે બુદ્ધ યાને ધર્માચાર્યથી પ્રતિબોધ પમાયા થકા જે થયા તે. આ તે જ ભવમાં સિદ્ધ થવાના ભવની વાત છે. બાકી તો સ્વયંબુદ્ધ-પ્રત્યેકબુદ્ધ પણ પૂર્વ ભવમાં તો પ્રાયઃ ધર્મગુરુથી પ્રતિબોધ પમાયા હોય છે, છતાં એ બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ નથી કહેવાતા; કેમકે છેલ્લા ભવમાં એ આપમેળે બોધ પામેલ યા નિમિત્તથી બોધ પામેલા હોય છે.

સ્ત્રીતીર્થંકર સિદ્ધમાં 'સિદ્ધપ્રાભૃત'ની સાક્ષી :- પૂર્વે તીર્થસિદ્ધ વગેરે જે પ્રકારો કહ્યા, તેમાંના કોઈ સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ હોય, કોઈ પુલ્લિગસિદ્ધ હોય અને કોઈ નપુંસકસિદ્ધ પણ હોય.

પ્ર. શું તીર્થંકરો પણ સ્ત્રીલિંગે સિદ્ધ થાય ?

ઉ. થાય, અનંત કાળે આ આશ્ચર્ય બને છે કે તીર્થંકર પણ કર્મોદયે સ્ત્રીપણે જન્મે માટે સ્ત્રીતીર્થંકર સિદ્ધ કરતાં, પુરુષતીર્થંકર સિદ્ધ અનંતગુણા થાય છે.

'સિદ્ધપ્રાભૃત' શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે 'સૌથી થોડા સ્ત્રીતીર્થંકરસિદ્ધ હોય છે. એમની સંખ્યા કરતાં સંખ્યાતગુણા, સ્ત્રીતીર્થંકરના શાસનમાં, નોતીર્થસિદ્ધ (યાને પ્રત્યેક-બુદ્ધ સિદ્ધ હોય છે. અહીં તીર્થ એટલે રજોહરણ-મુખવસ્ત્રિકા, તે કદાચિત્ કોઈ પ્રત્યેક બુદ્ધને હોતા નથી.) એમના કરતાં સંખ્યાતગુણા, સ્ત્રીતીર્થંકરના શાસનમાં, નોસ્ત્રીતીર્થંકર (અર્થાત્ તીર્થંકર નહિ એવા સ્ત્રીલિંગ) સિદ્ધ હોય છે. એમના કરતાં સંખ્યાતગુણા નોતીર્થંકરસિદ્ધ હોય છે. (આમાં પુલ્લિંગ-નપુંસકલિંગ ઉભયમાં સિદ્ધ થયેલા ગણ્યા)

પ્ર. તો શું નપુંસકલિંગે પણ તીર્થંકરો સિદ્ધ થાય ?

ઉ. ના નપુંસકલિંગે તીર્થંકરસિદ્ધ ન થાય.

પ્ર. ત્યારે પ્રત્યેક બુદ્ધો સ્ત્રીનપુંસકલિંગે સિદ્ધ બને ?

ઉ. ના, ન બને, પ્રત્યેકબુદ્ધો તો પુલ્લિંગે જ સિદ્ધ હોય.

સ્વલિંગસિદ્ધ આદિ :-

૧૧) સ્વલિંગસિદ્ધ એટલે જૈન સાધુવેશમાં સિદ્ધ થાય તે. આ દ્રવ્યલિંગ અર્થાત્ બાહ્ય વેશની અપેક્ષાએ વાત છે. એમાં રજોહરણ, ગુચ્છો વગેરે પાત્રનિયોગને ધારણ કરવાપણું હોય અને સિદ્ધ થાય.

૧૨) અન્યલિંગસિદ્ધ તે કે જે જૈનેતર વેશે પરિવ્રાજક સંન્યાસી વગેરે હોઈને સિદ્ધ થાય. અબલત્ત, એમને જાતિસ્મરણાદિથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યા પછી આયુષ્ય બાકી હોય તો દેવતા મુનિવેશ આપે છે અને પછી મુનિવેશમાં સિદ્ધ થાય છે, છતાં અહીં એ કૈવલ્યસિદ્ધ અન્ય વેશમાં થવાની દૃષ્ટિએ અન્યલિંગ-સિદ્ધ કહેવાય.

૧૩) ગૃહિલિંગસિદ્ધ એટલે ગૃહસ્થવેશે સિદ્ધ થયા હોય તે, દા.ત. મરુદેવી વગેરે.

૧૪) એકસિદ્ધ તે જે એક સમયમાં એકજ સિદ્ધ થયા હોય.

૧૫) અનેકસિદ્ધ એટલે એક જ સમયમાં અનેક સિદ્ધ થયા હોય તે એ વધારેમાં વધારે ૧૦૮ થઈ શકે. એનો હિસાબ આ રીતે શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે, કે જો સતત ૮ સમય સુધી સિદ્ધ થયા હોય તો એમાં દરેક સમયે વધુમાં વધુ ૩૨ સિદ્ધ થાય, જો સતત ૭ સમય સુધી સિદ્ધ થતા હોય તો એમાં દરેક સમયે વધુમાં વધુ ૪૮ સિદ્ધ. જો સતત ૬ સમય સુધી સિદ્ધ થતા હોય તો એમાં દરેક સમયે વધુમાં વધુ ૬૦ સિદ્ધ...યાવત્ જો સતત ૧ સમય જ સિદ્ધ થતા હોય તો તે વધુમાં વધુ ૧૦૮ સિદ્ધ. એનું કોષ્ટક અને ગાથા આ પ્રમાણે-

સિદ્ધસતત સમય	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	સુધી થાય તો
દરેક સમયે વધુમાં વધુ	૧૦૮	૧૦૨	૯૬	૮૪	૭૨	૬૦	૪૮	૩૨	સુધી સિદ્ધ થાય.

बत्तीसं अडयाला, सट्ठी बावत्तरी य बोधव्वा ।
चुलसीई छण्णवई दुरहिय अट्ठुत्तरसयं च ॥१॥

પહેલી ગાથામાં સામાન્યથી સર્વ સિદ્ધોને નમસ્કાર કર્યો. હવે વિશેષરૂપે શ્રી મહાવીર સ્વામીની સ્તુતિ કરવા બીજી ગાથા કહે છે-

'જો દેવાણ વિ દેવો, જં દેવા પંજલિ નમંસતિ ।
તં દેવદેવમહિયં, સિરસા વંદે મહાવીરં ॥૨॥

એમને અલગ નમસ્કાર કરવાનું કારણ એ, કે અત્યારે જે ધર્મશાસન ચાલી

રહ્યું છે, જે આગમ પ્રવર્તી રહ્યા છે, તેના અધિપતિ એ છે. એમણે સ્થાપેલ ગણધર આદિના આ આગમો છે. માટે એ આસન્ન ઉપકારી અર્થાત્ નિકટના ઉપકારી છે. આસન્નોપકારીને અલગ નમસ્કાર કરવો જોઈએ. જે દેવોના પણ દેવ છે, કેમકે દેવોને એ પૂજ્ય છે. ભવનપતિ આદિ ચારે નિકાયના દેવતાઓ એમના પૂજા-ભક્તિ કરે છે. એમના કલ્યાણકો ઉજવે છે, એમના તીર્થ મંદિરોમાં ભક્તિ કરે છે, જેમને દેવતાઓ વિનયથી બે હાથની અંજલિ જોડી નમસ્કાર કરે છે, જે દેવોના પણ દેવ શક્રેન્દ્રાદિ; એ ઇન્દ્રાદિથી મહિત છે, પૂજિત છે, તે શ્રી મહાવીરસ્વામીને મસ્તક નમાવી વંદના કરું છું.

મહાવીર કેમ કહેવાય ?

'**મહાવીર**' શબ્દમાં મુખ્ય 'વીર' શબ્દ છે. વિશેષ કરીને અર્થાત્ જડમૂળથી જે કર્મને ગમન કરાવે છે, કર્મને દૂર કરે છે, અને મોક્ષે જાય છે, તેથી 'વીર' એટલે '**જડમૂળથી કર્મનો નાશ કરનાર**' એ અર્થ થાય. કહ્યું પણ છે-

विदारयति यत् कर्म्म, तपसा च विराजते ।
तपोवीर्येण युक्तश्च, तस्मात् वीर इति स्मृतः ॥

અર્થાત્ જે કારણથી (૧) કર્મનું વિદારણ કરે છે, અને (૨) તપથી વિરાજે છે, શોભે છે, તેમજ (૩) તપના વીર્યથી સંપન્ન છે, (અર્થાત્ તપ પણ માયકાંગલાગીરીથી નહિ, કિન્તુ વીર્યવંતો કરે છે), એટલા માટે 'વીર' એવી સંજ્ઞા પામે છે. મહાન એવા વીર તે મહાવીર. બાહ્ય શત્રુને જિતનારા હજી મળે, પણ આન્તર શત્રુ કર્મને જીતે તે ખરેખર વીર છે, મહાવીર છે.

બીજી ગાથામાં મહાવીર સ્વામીની સ્તુતિ નમસ્કાર કરીને હવે એ નમસ્કારનું ફળ બતાવતી ત્રીજી ગાથા કહે છે.

'ઇક્કો વિ નમુક્કારો જિણવરવસહસ્સ વદ્ધમાણસ્સ
સંસાર સાગરાઓ તારેઇ નરં વ નારિં વા ।।૩।।'

આમાં ફળ તરીકે સંસારસાગરથી પારગમન બતાવે છે. એ બતાવવાનું પ્રયોજન પરોપકાર માટે આત્મભાવની વૃદ્ધિ કરાવવાનું છે. અર્થાત્ જેમ ભવ પાર કરી ગયેલાં ભગવાન વર્ધમાનસ્વામી નમસ્કાર કરનારને પણ ભવપાર કરી દેવાનો મહાન ઉપકાર કરે છે, એમ આપણે પણ સિદ્ધ કરેલ ધર્મ કે ગુણ બીજાને પમાડવો જોઈએ. એ પમાડવાનો આત્મભાવ વધે, ઉલ્લાસ વધે, એ માટે અહીં વીર-નમસ્કારનું ફળ બતાવે છે.

સંસાર એ સમુદ્ર જેવો કેમ ? -

આ સંસાર તિર્યંચ-મનુષ્ય-નારક-દેવનાં જન્મનો અનુભવ કરવાસ્વરૂપ ભોગવવારૂપ છે, તે ભોગવવાનું ભવસ્થિતિ અને કાયસ્થિતિથી અનેક પ્રકારે બને છે. એનો પાર નથી પમાતો માટે એ સમુદ્ર જેવો યાને સંસારસમુદ્ર છે.

ભવસ્થિતિ એટલે તે જન્મનો આયુષ્યકાળ. આ ચારે ગતિમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે હોય છે. દા. ત. તિર્યંચ ગતિમાં વધારેમાં વધારે આયુષ્ય ૩ પલ્યોપમનું યુગલિક કાલના ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોને હોય છે; ઓછામાં ઓછું આયુષ્ય અંત-ર્મુહૂર્તનું સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય તિર્યંચને હોય છે; એટલી કાળસ્થિતિથી એ જન્મમાં રહેવું એ તદ્ભવસ્થિતિક સંસાર. પછી મૃત્યુ થતાં તરત જ અન્ય જન્મ પામી એની આયુ-ષ્યકાળ મર્યાદાથી એમાં રહેવું એ પણ તદ્ભવસ્થિતિક સંસાર... આમ સંસાર અખંડ ધારાએ ચાલ્યો આવે છે.

કાયસ્થિતિ એટલે તેવી ને તેવી જ કાયમાં એક યા અનેક જન્મમરણથી રહે-વાનો કાળ, દા. ત. દેવ કે નારક મરીને ફરીથી તરત દેવ કે નારકની કાયા ન પામી શકે. માટે એમની કાયસ્થિતિ એક જન્મ જેટલી જ ગણાય. પંચેન્દ્રિયગર્ભજ તિર્યંચ અને મનુષ્યની કાયસ્થિતિ વધુમાં વધુ ૭-૮ ભવ જેટલી; વિકલેન્દ્રિય (બેઈ૦ તેઈ૦ ચઉરેંદ્રિય) ની કાયસ્થિતિ સંખ્યાતા વર્ષની; પૃથ્વીકાયાદિ એકેન્દ્રિય તિર્યંચની વધુમાં વધુ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી, જેમાં એના તેવા ને તેવા એકેન્દ્રિયપણાના અસંખ્યભવ થાય; સાધારણ વનસ્પતિ કાયની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળ, જેમાં એના અનંતભવ થાય; સાધારણ વનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળ જેમાં એના અનંતભવ થાય; વધુમાં વધુ ત્યાં સુધી એ સાધારણ વનસ્પતિકાય તરીકે જન્મે-મરે. આવી અનેકાનેક ભવ-સ્થિતિ-કાયસ્થિતિથી અખંડ ધારાએ ચારે ગતિઓમાં રહેવાપણું ચાલ્યા કરે છે, તેથી સંસારનો પાર નથી પમાયો એ હકીકત છે. માટે જ એ સમુદ્ર જેવો હોઈ સંસારસમુદ્ર કહેવાય છે,

આવા પણ સંસારસમુદ્રથી સામર્થ્ય-યોગનો એક પણ નમસ્કાર તારી દે છે, એનો પાર પમાડી દે છે કોને ? 'નરં વ નારિં વા' અર્થાત્ પુરુષ કે સ્ત્રીને.

અહીં પહેલુ પુરુષનું ગ્રહણ એ બતાવવા માટે કર્યું કે ધર્મ પુરુષપ્રધાન છે. અનંત કાળે થતા એકમાત્ર સ્ત્રીતીર્થંકરરૂપ અપવાદને બાદ રાખી તીર્થંકરો પુરુષ જ થાય છે. ગણધરો અને સકલ દ્વાદશાંગીના ધારક ૧૪ પૂર્વધરો બધા જ હંમેશાં

પુરુષ જ હોય છે. સ્ત્રીતીર્થંકર શ્રી મલ્લિનાથ ભગવાનના પણ ગણધરો તો પુરુષ જ. સર્વ કાળે ગચ્છાધિપતિ અને ચતુર્વિધ સંઘના નેતા આચાર્ય પુરુષ જ હોય છે. (જગતમાં ય શું છે ? ષટ્ખંડના અધિપતિ ચક્રવર્તી પણ પુરુષ જ બને છે.) આમ ધર્મમાં પણ પુરુષની પ્રધાનતા હોઈ ચિરકાળની પણ દીક્ષિત સાધ્વી આજના દીક્ષિત સાધુને વંદના કરે છે. પુરુષપ્રધાન ધર્મ હોઈ અહીં પ્રથમ 'નરં' પદ મૂક્યું

સ્ત્રીનું ગ્રહણ એટલા માટે કર્યું કે એ બતાવવું છે કે સ્ત્રીઓને પણ તેજ ભવમાં ભલે સ્ત્રીપણું છતાં સંસારનો અંત થઈ શકે છે. એ ય ગુણસ્થાનની પાયરીએ ચડી સામર્થ્યયોગના વીરનમસ્કારથી શ્રેણિ માંડી કર્મ ખપાવી ભવ પાર કરી શકે છે. એટલે જેઓ સ્ત્રીને મુક્તિ થવાનો નિષેધ કરે છે તે ભ્રાન્ત છે.

શું એક નમસ્કારથી ભવપાર ?

વિશિષ્ટ સમ્યગ્દર્શનાદિથી યુક્ત એક નમસ્કાર પણ તારી દે છે. 'દીનારાદિભ્યો ભૂતિઃ' ન્યાય આ છે કે એમ કહેવાય કે વૈભવથી સુખ મળે, પણ વૈભવ તો સોનૈયા વગેરે ન હોય તો બની શકતો નહિ હોવાથી સોનૈયા આદિમાંથી જ વૈભવ નીપજે છે, કેમકે વૈભવનું એ અવંધ્ય કારણ છે, ચોક્કસ ફળ લાવનારું સાધન છે. એવી રીતે પ્રસ્તુતમાં નમસ્કારથી મોક્ષ મળે એ સાચું, પણ 'સમ્યક્ત્વાદિભ્યો નમસ્કારઃ' અર્થાત્ નમસ્કાર સમ્યક્ત્વાદિથી જ નીપજે કેમકે નમસ્કારનું એ અવંધ્ય કારણ છે. માટે એ સમ્યક્ત્વાદિ તો જોઈએ જ, તો જેવી રીતે સોનૈયાદિ એ વૈભવમાં પરિણામ પામે છે, અર્થાત્ ક્રમશઃ સોનૈયાદિ એકત્રિત થતાં થતાં એનો ઉત્કર્ષ વૈભવરૂપ બની જાય છે, એવી રીતે સમ્યગ્દર્શનાદિ એ ભાવનમસ્કારમાં પરિણામ પામે છે, અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનાદિ ક્રમશઃ ઉત્કર્ષે પહોંચી જતાં સામર્થ્યયોગના ભાવનમસ્કારરૂપે બની જાય છે. ત્યારે એવા ઉત્કૃષ્ટ ભાવ-નમસ્કારથી ભવપાર થાય એ સહજ છે, કેમકે સમ્યગ્દર્શનાદિ એ ભવપાર યાને મોક્ષરૂપી ચોક્કસ ફળને પેદા કરનારાં સાધન છે. એના અતિ ઉત્કર્ષે કરાતો ભાવનમસ્કાર નિશ્ચિત મોક્ષસાધક બની શકે એમાં નવાઈ નથી.

ભાવનમસ્કાર શું ચીજ છે ? આ જ, કે ભગવાનની પ્રતિપત્તિ, ભગવાનનો સર્વાંશે સ્વીકાર એ ભાવનમસ્કાર. સર્વાંશે એટલે 'હૃદયથી તો ભગવાનને પોતાના અનન્ય ઉપકારી અને તરણતારણ માન્ય અને એમની આજ્ઞાને જ કર્તવ્ય ગણી, પરંતુ ભગવદ્-આજ્ઞાના અમલના વાંધા ! એમ નહિ, કિન્તુ એ આજ્ઞાને અમલી પણ કરી, એ ભગવત્પ્રતિપત્તિ દા.ત. કોઈ પણ જીવની કોઈ પણ પ્રકારે હિંસા ન

કરવી એવી ભગવદ્ આજ્ઞાના અમલરૂપે જીવનભર માટે એ હિંસાના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારી જીવન એવું અહિંસામય જીવવાનું રાખ્યું, એ ભગવત્પ્રતિપત્તિ, એ જ ભાવ-નમસ્કાર. એ પ્રસ્તુત મોક્ષરૂપી ફળની સિદ્ધિમાં અવન્ધ્ય કારણ છે. તેથી એના ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં પરિણામ પામનાર સમ્યગ્દર્શનાદિ પરંપરાએ મોક્ષસાધક બનવાથી એ અનાવશ્યક ન કર્યા.

કલ્પવૃક્ષાદિ નમસ્કારના તોલે નહિઃ- 'પરમાત્મનમસ્કાર ઉપમાતીત' માં સાક્ષી -

'कल्पद्रुमः परो मन्त्रः पुण्यं चिन्तामणिश्च यः ।

गीयते स नमस्कारस्तथैवाहुरपण्डिताः ॥'

અર્થાત્ 'કલ્પવૃક્ષ, ઉચ્ચ મંત્ર, પુણ્ય અને ચિંતામણિ તરીકે જે કહેવાય છે, તે ખરેખર કોઈ બીજી ચીજ નથી, પણ ભગવદ્-નમસ્કાર જ છે, એમ પાંડિત્ય વિનાના માણસો કહે છે.' અહીં ઉચ્ચ મંત્ર તરીકે હરિણૈગમેષી દેવ આદિને ઈષ્ટ ફલ અર્થે હાજર કરવાનો મંત્ર સમજવો. ઉચ્ચ પુણ્ય તરીકે તીર્થંકર નામકર્મ આદિ પુણ્ય પ્રવૃત્તિ સમજવી. એમ ઉચ્ચ ઈષ્ટદાતા કલ્પવૃક્ષ અને ઉચ્ચ રત્ન ચિંતામણિ. આની હરોળમાં પરમાત્મનમસ્કારને મુકવાનું કાર્ય એ અનભિજ્ઞતા સૂચક છે, અકુશળતાને સૂચવે છે. એનું કારણ આ છે,

'कल्पद्रुमो महाभागः कल्पनागोचरं फलम् ।

ददाति, न च मन्त्रोऽपि सर्वदुःखविषापहः ॥'

અર્થાત્ 'કલ્પવૃક્ષ મહામહિમાવાળો (છતાં) કલ્પના હોય તેટલું જ ફળ આપે છે. તેમ મંત્ર પણ સમસ્ત દુઃખરૂપી વિષને દૂર નથી કરતો,' જ્યારે પરમાત્મ-નમસ્કાર તો કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે એવા અનંત અવ્યાબાધ સુખમય મોક્ષ-રૂપી ફળને આપે છે; તેમ જન્મ-જરા-મૃત્યુ -રોગ-શોક-દારિદ્ર, ત્રાસ-પરાધીનતા-વિટંબણા વગેરે સમસ્ત ભવ-દુઃખોનાં ઝેર એ નષ્ટ કરી દે છે. મંત્ર સર્વદુઃખ વિષ-હર્તા નથી. વળી,

'न पुण्यमपवर्गाय, न च चिन्तामणिर्यतः ।

तत् कथं ते नमस्कार एभिस्तुल्योऽभिधीयते ॥'

અર્થાત્-'પુણ્ય મોક્ષ માટે (સમર્થ) નથી; તેમ ચિંતામણિ પણ નહિ. તેથી (હે ભગવાન્ !) તને કરેલો નમસ્કાર આ બધાની સમાન કેમ કહેવાય ?' મોટું તીર્થંકર-નામકર્મનું પુણ્ય પણ તીર્થંકરપણું આપે. તેમ ચિંતામણિરત્ન પણ ચિંતિત લૌકિક ફળ આપે. બંનેમાંથી એકેય મોક્ષ ન આપી શકે. કેમકે મોક્ષ એનું ફળ નથી.

મોક્ષ તો સર્વકર્મક્ષયનું ફળ છે, અને તે સર્વકર્મક્ષય પરમાત્મ-નમસ્કારથી નીપજે. એટલે આ નમસ્કારને એ કલ્પવૃક્ષાદિ જેવો કેમ કહી શકાય ? કહેવાનો સાર એ નીકળે છે કે જ્યારે ચિંતામણિ અને કલ્પવૃક્ષથી ય અત્યંત ઉચ્ચ ફળદાયી વીરનમસ્કાર અને એમાંય જિનાજ્ઞાપાલનરૂપ ઉત્કૃષ્ટ નમસ્કારની અતિ દુર્લભ તક અહીં સાંપડી છે, તો પછી બીજા ફોફાં શા ખાંડવા ? જિનાજ્ઞાપાલનરૂપ ભાવનમસ્કારમાં જ ડૂબી જઈ તકનો શ્રેષ્ઠ લાભ ઉઠાવી લેવો.

(આ સૂત્રમાં પહેલી ગાથાના પદો ક્રમશઃ એવા ગોઠવાયા છે કે એનું ક્રમસર ક્રિયાઓવાળું એક સુંદર કલ્પનાચિત્ર નજર સામે લાવી શકાય. આ ગાથા ભણતી વખતે તે ચિત્રને મનની સામે રાખી ઉપર ઉપર દૃષ્ટિ લઈ જવાતી એકાગ્રતા અને ભાવોલ્લાસ થવા સાથે આબેહૂબ સાક્ષાત્ તે તે ક્રિયામાં રહેલાને નમસ્કાર થઈ શકે છે. ચિત્ર આ રીતે,-

(૧) **'સિદ્ધાણં'** પદથી આ ધરતી પર મુક્ત થનારના સર્વ કર્મો બળી જવાનું દેખાય; એથી (૨) **'બુદ્ધાણં'** થી કેવળજ્ઞાનાદિ વિશુદ્ધ આત્મજ્યોતિવાળા ઝગમગતા દેખાય; (૩) **'પારગયાણં'**- થી એ આત્મા હવે સંસાર પાર કરી ઉપર જતા દેખાય (૪) **'પરંપરગયાણં'** થી એ કોઈ પણ સિદ્ધ એમની પૂર્વે ઉપર ગયેલાની પરંપરામાં જતા દેખાય; કેમકે સિદ્ધ થવાનું અનાદિ કાળથી ચાલુ છે. એમ જતાં (૫) **'લોયગ્ગમુવગયાણં'** થી ઉપર લોકાગ્રે સિદ્ધશિલા ઉપર સ્થિર થતા દેખાય. (૬) ત્યાં લોકાગ્રે છેલ્લા પદથી સમસ્ત અનંતા સિદ્ધો દેખાય. તેમને નમસ્કાર કરવાનો.

(૨) બીજી ગાથા **'જો દેવાણ વિ દેવો....'** નું પણ સુંદર કલ્પનાચિત્ર બની શકે. તે આ રીતે કે-જાણે મહાવીરપ્રભુ વિચરતા આપણી સામે ડાબી બાજુથી આવી રહ્યાં છે. એ દેવોનાં પણ દેવ છે એ એમની પૂંઠે ચાલી આવતા જઘન્યથી એક કરોડ દેવતાઓ પરથી દેખાઈ આવે છે. તેમ **'જં દેવા પંજલિ નમંસંતિ'** એ એમની સામે આકાશમાંથી ઊતરતા અને પ્રભુને નમસ્કાર કરતા દેવતાઓ ઉપરથી દેખાય. ત્યારે **'દેવદેવમહિયં'** માં દેવદેવ યાને દેવોના દેવ ઈન્દ્ર વડે પ્રભુની બંને બાજુ ચામર ઉલાવાતા દેખાય, એ એમનાથી **'મહિત'** યાને પૂજિત પ્રભુ કહેવાય. એવું દૃશ્ય મન સામે લાવીને વીરપ્રભુને આપણે મસ્તકથી વંદન કરવાનું.

(૩) પછીની ત્રીજી ગાથામાં જિનવર-કેવળજ્ઞાનીમાં વૃષભ-અગ્રણી એ જ વર્ધમાનસ્વામીને હૃદયમાં ધારણ કરતા અને એમના વીતરાગતા ગુણમાં તન્મય થતા સાધુ-સાધ્વી ભાવનમસ્કાર કરતા અને વિશુદ્ધ જ્યોતિરૂપ બની મોક્ષમાં જતા

દેખાય.

(૪-૫) ચોથી-પાંચમી ગાથા અહીં આપી નથી, પરંતુ એનું દૃશ્ય એવું કલ્પી શકાય કે સામે ગિરનાર શિખર પર વિશાળ સહસાવનમાં જાણે ત્રણ કોલમ પૈકી પહેલામાં શ્રી નેમનાથ પ્રભુ લોચ કરી દીક્ષા લેતા, બીજામાં ધ્યાન વડે કેવળ-જ્ઞાન પામતા, અને ત્રીજામાં અંતે નિર્વાણ વખતે એમના દેહમાંથી એમની આત્મ-જ્યોતિ મોક્ષમાં જતી દેખાય. એ પછી ૫મી ગાથા વખતે અષ્ટાપદજી પર મંદિરમાં ૪-૮-૧૦-૨ એમ ૨૪ રત્નમય ભગવાન જોઈ એમને હાથ જોડી સિદ્ધિ માગ-વાની.)

'વૈયાવચ્ચગરાણં૦ સૂત્ર'

'वेयावच्चगराणं, संतिगराणं सम्मद्दिट्ठि समाहिगराणं करेमि काउस्सग्गं ॥'

યોગ્યના પ્રણિધાન માટે :- **'સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં૦'** સૂત્ર બોલ્યા પછી હવે 'વેયા-વચ્ચગરાણં૦ સૂત્ર બોલી કાયોત્સર્ગ કરવાનો છે. આ કાયોત્સર્ગ શા માટે, આ સૂત્ર બોલવાનું શા કારણે, એ બતાવતાં કહે છે કે **उपचितपुण्यसंभारा उचितेषूपयोगफल-मेतदितिज्ञापनार्थं पठन्ति** અર્થાત્ જેમના પ્રભાવે આ ચૈત્યવંદન કરતાં પુણ્ય પ્રાગ-ભારવાળા બનાય છે, એ અરિહંત અને આચાર્ય આદિ લોકોત્તર કુશળ પરિણામનું કારણ છે, વંદનાદિ કરનારમાં સમ્યક્ત્વાદિ અને એના ૬૭ વગેરે વ્યવહારના જે લોકોત્તર શુભ ભાવ, એનો હેતુ છે. તેથી એ પ્રણિધાન કરવાને માટે યોગ્ય છે; તો એમનું પ્રણિધાન કરવું જોઈએ ને એ ચૈત્યવંદનનું ફળ છે. આ સૂચવવાનું જે 'વેયા-વચ્ચગરાણં' સૂત્ર બોલાય છે એ પરથી સાબિત થાય છે. તાત્પર્ય,-

ચૈત્યવંદન સૂત્રોના રહસ્ય :

(૧) ચૈત્યવંદન-અનુષ્ઠાનની અંતર્ગત છે. અનેક વિવિધ સૂત્રોનું ઉચ્ચા-રણ, સ્તવન ને વંદનાદિ. એ પુણ્યપુષ્ટિ સુંદર કરી આપે છે, પ્રારંભમાં જ કહ્યું છે કે-

'चैत्यवंदनतः सम्यक् शुभो भावः प्रजायते ।

ततः कर्मक्षयः सर्वं ततः कल्याणमश्नुते ॥'

ચૈત્યવંદનથી (લોકોત્તર) શુભ ભાવ, એનાથી કર્મક્ષય અને એનાથી સર્વ કલ્યાણ મળે છે. કર્મક્ષયની સાથે ઉચ્ચ પુણ્ય પણ સહેજે મળે છે. એમ પુણ્યના સંગ્રહ થાય છે.

(૨) ચૈત્યવંદનથી આવો લાભ પામનાર સહેજે કૃતજ્ઞ બની ચૈત્યવંદનને અંતે ઉચિત યાને યોગ્ય અરિહંતાદિને વિષે ઉપયોગવાળો-પ્રણિધાનવાળો થાય. જેના આલંબને આટલો લાભ મળે એમને કેમ ભૂલાય ?

(૩) અરિહંતાદિ એ લોકોત્તર શુભ ભાવોનું કારણ હોવાથી પ્રણિધાનને યોગ્ય છે.

(૪) જેમ 'જાવંત કે વિ સાહૂ' થી મુનિઓ, 'પુક્ખરવર૦' થી શ્રુત, ને 'સિદ્ધાણં૦' થી સિદ્ધોનું પ્રણિધાન કરાય છે, એવી રીતે ચિત્તસ્વાસ્થ્ય માટે સમ્યગ્દષ્ટિ દેવો પણ વૈયાવચ્ચ અને શાંતિ-સમાધિકારકતાગુણે સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે. માટે આ સૂત્ર છે.

જેમકે અંબિકા, કુષ્માણ્ડી વગેરેનો 'સંતિગર' એટલે શાંતિ કરનાર 'સમ્મદિટ્ઠિ' એટલે સામાન્યથી બીજા સમકિતી 'સમાધિકર' એટલે કે સ્વપરને સમાધિ કરનાર એ જ બીજા. એમનું એ જ સ્વરૂપ છે કે એ સમ્યગ્દષ્ટિ હોવાથી સ્વપરને સમાધિ વગેરે જ આપે. આ વૈયાવૃત્યકર આદિને આશ્રીને અહીં કાયોત્સર્ગ કરવાનો છે. આ પરથી એ સૂચિત થાય છે કે કાયોત્સર્ગ કરનારના શુભ ભાવની અસર સીધી વૈયાવચ્ચકારી ઉપર પડી કાર્ય કરાવવાને બદલે અસર પોતાના ઉપર પડી અંતરાય-ક્ષય-પુણ્યબંધાદિ ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે અંતરાયક્ષય પુણ્યબંધાદિ વૈયાવચ્ચકારીમાં કાર્ય કરાવે છે. આ વસ્તુ શાન્તિક-પૌષ્ટિક કાર્ય, પ્રાર્થના વગેરેમાં પણ બને છે. આ વાત યુક્તિગમ્ય પણ લાગે છે; નહિતર જો ભાવની બીજા પર સીધી અસર હોય તો ક્ષપકશ્રેણિ માંડનારના શુક્લધ્યાનનો ભાવ તો એટલો બધો પ્રબળ હોય છે કે શાસ્ત્ર કહે છે કે જો બીજા આત્માનાં કર્મનું આ આત્મામાં સંક્રમણ થઈ શકતું હોય તો તો એ કર્મને પણ બાળી નાખત, તો પછી એટલા બધા ઉત્કૃષ્ટ શુભ ભાવની અસર સીધી બીજા પર કેમ ન પડે ? માટે પડતી નથી એ હકીકત છે.

વૈયાવચ્ચી દેવો કેમ સ્મરણીય ? -

અહીં ચૈત્યવંદનમાં વૈયાવચ્ચકારીનું સ્મરણ અને એનું સૂત્ર શા માટે ? એની ભૂમિકા બાંધતાં પ્રારંભે કહ્યું હતું કે 'ઉચિતેષુ ઉપયોગફલમેતત્' અર્થાત્ લોકોત્તર શુભ ભાવમાં કારણભૂત હોઈને યોગ્ય અરિહંતઆદિનું પ્રણિધાન કરાવનારું આ ચૈત્યવંદન છે, એ સૂચવવા 'વૈયાવચ્ચગરાણં...' સૂત્ર બોલે છે, ને કાયોત્સર્ગ કરે છે. એથી આપણી લોકોત્તર શુભ ભાવની આરાધનામાં ઉપયોગી ચિત્ત-સ્વસ્થતા માટે સમ્યગ્દષ્ટિ દેવો પણ વૈયાવચ્ચ-શાંતિ-સમાધિકારકતાગુણે સ્મરણ-

પ્રણિધાન કરવા યોગ્ય છે. એમને એ ગુણના પ્રભાવે દ્વેષી દેવો આદિ દ્વારા આપણી ચિત્તસ્વસ્થતા ન હણાય, અને તેથી આપણે લોકોત્તર શુભ ભાવ ભાવી શકીએ. પછી એ વૈયાવચ્ચકારીનું સ્મરણ પણ ન કરીએ એ અનુચિત છે; સ્મરણ કરવું એ જ ઉચિત છે. તે આ સૂત્રથી અને કાયોત્સર્ગથી કરાય છે. એટલે પ્રસ્તુત સૂત્ર-કાયોત્સર્ગનું તાત્પર્ય આ જ નીકળે છે કે,

'औचित्यप्रवृत्त्या सर्वत्र प्रवर्तितव्यम्'

-અર્થાત્ ઔચિત્યસૂચક પ્રવૃત્તિથી જ બધે પ્રવર્તવું. ચૈત્યવંદન એ મહાન યોગ છે, તો એ પણ ઔચિત્યની પ્રવૃત્તિવાળો જ હોવો જોઈએ. ઔચિત્ય ન પાળે એ યોગ શું સાધી શકે ? સાધવા માટે યોગ્ય જ નથી, અધિકારી જ નથી, નહિતર ચૈત્યવંદન એટલે અરિહંત પરમાત્માને વંદના; એમાં વળી વૈયાવચ્ચ-શાંતિ-સમાધિકારકને યાદ કરવાનું અને એમના નિમિત્તે કાયોત્સર્ગ કરવાનું શું કામ ? પણ નહિ, ચૈત્યવંદન એ મહાન યોગ છે, તે ઔચિત્ય પ્રવૃત્તિવાળો જ શોભે, એ આ સૂત્ર સૂચવી રહ્યું છે, તેથી ફલિત થાય છે કે **'एतत्सकलयोगबीजम्'**- ઔચિત્ય પ્રવૃત્તિ સમસ્ત યોગ-સાધનાનું બીજ છે. એ બીજ વિના યોગવૃક્ષ કેવું ?

ઔચિત્યપ્રવૃત્તિ સકલયોગબીજ કેમ ?-

બીજ આ રીતે છે કે પ્રથમ પગથિયે સહજમલહ્રાસનો યોગ સધાય છે ત્યાં દુ:ખી પ્રત્યે અત્યન્ત દયા અને ગુણવાન પ્રત્યે અ-માત્સર્યની જેમ સર્વત્ર ઔચિત્ય પણ હોય છે. એમ, અપુનર્બંધકતાયોગમાં પણ પાપમાં તીવ્રભાવઅકરણ અને ભવ-અબહુમાનની જેમ ઉચિત પ્રવૃત્તિ પણ ખરી. એ પછી અધ્યાત્મ આદિ પાંચ યોગમાં ય પ્રારંભે ઔચિત્યપાલન ખરૂં. એવી રીતે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપરૂપ યોગ તથા જ્ઞાનાચારાદિ પંચાચારયોગમાં અને યમનિયમાદિ-સહિત અદ્વેષ-જિજ્ઞાસાદિથી સાધ્ય આઠ યોગદષ્ટિમાં પણ ઔચિત્ય પાયામાં જરૂરી છે.

'વૈયાવચ્ચગરાણં' સૂત્ર પછી **'વંદણવત્તિયાએ'** સૂત્ર નથી બોલાતું,-કિન્તુ સીધું 'અન્નત્થ ઊસસિએણં. સૂત્ર બોલાય છે. એનું કારણ એ કે સમ્યગ્દષ્ટિ હોઈ એમને વંદન કરે નહિ, એ આથી સૂચિત થાય છે. માટે એમની વંદનાનિમિત્તે કાયોત્સર્ગ કરવાનો હોય નહિ.

સામાન્ય પ્રવૃત્તિથી પણ ઉપકાર :-

પ્ર. તો પછી એમના માટે કાયોત્સર્ગ એ તો સામાન્ય પ્રવૃત્તિ થશે, એથી શો લાભ ?

ઉ. સામાન્ય પ્રવૃત્તિરૂપે પણ આ રીતે કાયોત્સર્ગ કરવાથી ઉપકાર થાય છે એવું દેખાય છે. દા.ત. કોઈ વિઘ્ન-આપત્તિ વખતે શાસનદેવતા નિમિત્તે કાયોત્સર્ગ કરવાથી દેવતા હાજર થઈ વિઘ્ન-નિવારણ કરી આપે છે. સુદર્શન શેઠ પર કલંક અને શૂળીએ ચઢાવાનું વિઘ્ન આવ્યું. તો એમની પત્ની મનોરમાએ કાયોત્સર્ગથી શાસ-નદેવતાને આકર્ષ્યા, અને શૂળીનું સિંહાસન થયું, ને કલંક ટળી યશવાદ થયો ! માટે 'વંદનાદિલાભરૂપ વિશેષ નિમિત્ત રાખ્યા વિના, ખાલી કાયોત્સર્ગરૂપી સામાન્ય પ્રવૃત્તિથી શું થાય ?' એવી શંકા ન રાખવી, એમ પણ લાભ થાય છે એમાં આ સૂત્રવચન જ પ્રમાણ છે, એમ જ લાભ થવાનું સૂત્રથી પ્રમાણિત છે.

'જયવીયરાય' પ્રણિધાનસૂત્ર

'પ્રણિધાનસૂત્ર' નામ કેમ ?

હવે **'જયવીયરાય'** સૂત્રની વ્યાખ્યા શરૂ થાય છે. આ સૂત્રને **'પ્રણિધાનસૂત્ર'** કહેવામાં આવે છે **'પુક્ખરવર'** સૂત્ર-વ્યાખ્યાનમાં **'પ્રણિધાન'** અને **'આશંસા'** શબ્દ એક અર્થમાં વપરાયા છે. ત્યાં શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની જ આશંસાની વાત હતી, તો અહીં ભવનિર્વેદ આદિ અનેક વસ્તુની આશંસાની જ વાત છે. તેથી આ સૂત્રને **'પ્રણિધાન-સૂત્ર'** કહે છે. એ આશંસા માટેનું સૂત્ર છે.

સંવેગભાવિત મતિની કેમ જરૂર ? :- આ સૂત્ર બોલવા પૂર્વે આત્મા સંવેગ-રસ, મોક્ષ-લગની અને આત્મહિતકર ધર્મરંગથી ભાવિત મતિવાળો બન્યો હોવો જોઈએ; કેમકે એ હોય તો જ 'જયવીયરાય' સૂત્રમાં જે માગવાનું છે, તેની દિલમાં સાચી આશંસા પ્રગટે. આશંસિત વસ્તુઓ આધ્યાત્મિક છે, આત્મહિતની છે; જો આત્મહિતકર ધર્મનો રંગ જ ન હોય અને કેવળ ભૌતિક ઉન્નતિની જ તમન્ના હોય તો દિલમાં ભવનિર્વેદ વગેરેની સાચી ઈચ્છા-આશંસા-અભિલાષા ઊઠે જ શાની ? માટે અહીં કહ્યું કે આ સૂત્ર બોલવા પૂર્વે પોતાની નિર્મળ બુદ્ધિને સંવેગરસથી ભાવિત-વાસિત-લચબચ કરેલી હોય.

સંવેગથી ભાવિત મતિવાળો બનેલો એ સાધક સિદ્ધાણં૦ સુધી કાયોત્સર્ગ અને સ્તુતિ કર્યા પછી વિધિપૂર્વક અર્થાત્ પગ તથા ભૂમિનું પ્રમાર્જન કરીને નીચે બેસે. બેસીને પૂર્વની જેમ પ્રણિપાત દંડક- **'નમોત્થુણં'** વગેરે સૂત્ર બોલે. પછી સ્તોત્ર સ્તવન બોલે. ત્યારબાદ આ પ્રણિધાનસૂત્ર મુક્તાશુક્તિ મુદ્રાથી બોલે અને પ્રણિ-ધાન કરે, અર્થાત્ એમાં આશંસિત વસ્તુઓની આશંસા કરવામાં તન્મય ચિત્ત કરે, મનને એમ થાય કે 'આ આ મારે જોઈએ જ છે; મને એ જરૂર મળો, ક્યારે એ મળે !....'

એવી ઉત્કટ ઝંખના સાથે સૂત્રના પદેપદ પર સચોટ અર્થનું લક્ષ રાખી સૂત્ર બોલાય ત્યારે ખરેખર પ્રણિધાન કર્યું ગણાય. પ્રણિધાનની બલિહારી છે. સમસ્ત સમાધિના ઉત્થાન-આકર્ષણ-વૃદ્ધિ અર્થે પ્રણિધાન કરવાનું છે. આનું સ્પષ્ટીકરણ આગળ કરે છે. પરંતુ અહીં પ્રણિધાન મુક્તાશુક્તિ મુદ્રાથી કરવાનું કહ્યું, તે પ્રસંગથી વિવિધ મુદ્રા અને એનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

ત્રણ મુદ્રાનું સ્વરૂપ -

મુદ્રા એટલે ક્રિયા વખતે શરીર-હાથપગ વગેરેની નિયત અવસ્થા. આ જાળ-વવી જ જોઈએ કેમકે એ 'આસન' નામનો યોગાંગનો એક પ્રકાર છે. તેમજ સ્થાન-વર્ણ-અર્થ-આલંબન-નિરાલંબન એ પાંચ પ્રકારના યોગમાં પ્રથમ યોગ 'સ્થાન' આસન-મુદ્રાનો યોગ છે.

મુદ્રા ૩ પ્રકારે હોય છે, યોગમુદ્રા, જિનમુદ્રા અને અને મુક્તાશુક્તિમુદ્રા. એમાં, (૧) પંચાંગ નમસ્કાર કરવાનો તથા સ્તવ-સૂત્ર બોલવાના, તે યોગમુ-દ્રાથી. (૨) વંદનાદિ નિમિત્ત (વંદણવત્તિયાએ...) જે ધ્યાનઅવસ્થા કરાય તે જિનમુ-દ્રાથી. (૩) પ્રણિધાનસૂત્ર બોલાય તે મુક્તાશુક્તિ-મુદ્રાથી. પંચાંગ પ્રણિપાત અને ત્રણ મુદ્રાનું સ્વરૂપ આ રીતે -

પંચાગ પ્રણિપાત એટલે ૨ ઢીંચણ, ૨ હાથ અને મસ્તક ભૂમિને અડાડી કરાતો નમસ્કાર.

(૧) યોગ-મુદ્રામાં બે હાથ કોણીથી પેટ પર સ્થાપિત કરેલા હોય, અને બંનેની આંગળીઓ એ રીતે સામસામી એક બીજાના આંતરે રહી હોય કે જેથી અણખુલેલા કમળના ડોડા જેવો આકાર થાય; અર્થાત્ જોડેલા હાથની હથેલી વચમાં સહેજ પોલી રહે, અને આંગળીના ટેરવા સામસામે ઊલટાસૂલટી એકની પછી બીજો, બીજા પછી ત્રીજો... એમ ગોઠવાઈ જાય.

(૨) જિનમુદ્રા એ કાયોત્સર્ગ-મુદ્રા છે, જિનેશ્વર ભગવાન ચારિત્ર-સાધ-નાના કાળમાં મોટા ભાગે ઊભા ઊભા આ મુદ્રાએ ધ્યાનમાં રહે છે, માટે એ જિન-મુદ્રા, એમાં બે પગના પંજા જમીન પર હોય, ને આગળથી બે અંગૂઠા ચાર આંગ-ળના અંતરે હોય, તથા પાછળથી એડી ચારથી સહેજ ઓછા અંતરે હોય; બે હાથ સહજ લટકતા છોડી દીધા હોય; દૃષ્ટિ નાસિકાના અગ્રભાગ પર સ્થાપિત કરી હોય. બસ નિશ્ચલ ધ્યાન ધરવા માટે આ રીતે મૌન સાથે શરીરગાત્ર સ્થિર કરી દેવાય તે કાયોત્સર્ગમુદ્રા એ જ જિનમુદ્રા.

(૩) મુક્તાશુક્તિમુદ્રામાં યોગમુદ્રાની જેમ બે હાથ જોડેલા હોય પરંતુ મોતીની શુક્તિ (છીપ) ની જેમ વચમાં વધુ પોલાણ રાખી આંગળીના ટેરવા સામ-સામે અડે એ રીતે સમપણે પાંચે આંગળી એક બીજાને સ્પર્શીને રહી હોય. યોગમુ-દ્રામાં તો ટેરવાં એક બીજાને આંતરે રહેવાથી ત્યાં આંગળી આંગળી વચ્ચે સહેજ ખાલી જગા રહે, જ્યારે અહીં નહિ. વળી હાથની અંજલિ કપાળે અડેલી હોય, કોઈ આચાર્ય કહે છે અડ્યા વિના કપાળ આગળ રહી હોય; તેથી સહેજે બે કોણી પેટ પરથી ઊંચકાઈ ઊંચી આવે.

સંવેગ-સમાધિ-તારતમ્ય -

અહીં પહેલાં જે કહ્યું કે સંવેગથી ભાવિત મતિવાળો પ્રણિધાન કરે, એનું હવે ફળ વર્ણવે છે. પ્રણિધાન પોતપોતાના આંતરિક આશય યાને વિશુદ્ધ ચિત્ત વલણને અનુસારે જેને જેવા મંદ-મધ્યમ-તીવ્ર સંવેગનું ઉત્પાદક બનવાનું, એને એવી તરતમતાવાળી સમાધિ ઊભી થવાની.

તીવ્ર શુભાશયથી તીવ્ર પ્રણિધાન :- આમાં પહેલી વાત એ આવી કે 'યથાશયં પ્રણિધાનં'; એટલે પ્રણિધાન ઉચ્ચતમ બનાવવા માટે ઉચ્ચતમ શુભાશય, શુભ ચિત્ત-પરિણામ, શુભ અધ્યવસાય આવશ્યક છે. એ શુભાશય જેટલો જ્વલંત હશે એટલું આ સૂત્રમાં પ્રાર્થિત ભવનિર્વેદાદિનું સતેજ પ્રણિધાન થશે, જ્વલંત આશંસા થશે. શુભાશય મૂળ સંવેગ અર્થાત્ મોક્ષવાંછાના ઘરનો હોય છે, તો જ આ આશંસાઓ સાચા રૂપમાં પ્રગટે છે. મોક્ષનો ઉદ્દેશ જ ન હોય તો એ પ્રગટે જ શા માટે ? અને પ્રગટે તો સાંસારિક વિષયસુખના ઉદ્દેશમાં વળે ય શું ? એટલે સંવેગના ઘરના શુભાશયથી પ્રગટતી આ આશંસા, શુભાશયની જેટલી ઉત્કટતા, તેટલી જોરદાર રહેવાની.

વળી તીવ્ર પ્રણિધાનથી તીવ્ર સંવેગ :- ને આશંસા-પ્રણિધાનની ઉત્કટતાથી સંવેગ-મોક્ષાભિલાષ પણ ઉત્કટ બનવાનો. સહજ છે કે મોક્ષના આકર્ષક ભવનિ-ર્વેદાદિની આશંસા તીવ્ર બની એટલે મોક્ષની આશંસારૂપ સંવેગ પણ તીવ્ર બને. અલબત્ત, એ માટે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. પુરુષાર્થ આ,-ભવનિર્ગુણતા-નિસ્સાર-તાના સચોટ ખ્યાલ સાથે, એમ બીજી આશંસિત વસ્તુઓ માર્ગાનુસારિતાદિની પરમહિતકારિતા-ઉપાદેયતા સમજીને એ ભવનિર્વેદાદિની, પ્રાપ્ત કરવા-વધારવાની પાકી ગરજપૂર્વક અત્યંત ગદ્ગદ દિલે આશંસા પ્રગટ કરવી જોઈએ. આ આશંસિત ભવનિર્વેદાદિ આગળ દુન્યવી બધું તુચ્છ લાગે; બેકાર, ભાવવર્ધક, અને દુઃખના

પાકા દૂતરૂપ લાગે; એવા દિલથી કરાતી આની આશંસા-પ્રણિધાન તીવ્ર તીવ્રતર તીવ્રતમ બને, એથી સંવેગભાવ પણ એમ જ વિકસતો રહે.

તીવ્ર સંવેગથી સદ્ યોગનો લાભ થાય : સદ્ યોગ એટલે સમાધિ, નિર્મળ ચિત્તપ્રસાદ. પ્રણિધાન શુભાશયની તીવ્રતાથી તીવ્ર બની ઉત્કટ સંવેગ પેદા કરે છે. ત્યાં પ્રણિધાનમાં શુદ્ધ સમાધિ, નિર્મળ ચિત્તપ્રસાદ સહેજે પ્રાપ્ત થાય છે. ભવનો નિર્વેદ (ખેદ) માર્ગાનુસારિતા વગેરેની ઉત્કટ આશંસા થઈ, એ સૂચવે છે કે ભવના ભોગના આવેશ (વિષયાવેશ), ઉન્માર્ગગમન વગેરે દિલને ખૂંચ્યા, ખટક્યા; તેથી એના યોગે જે ચિત્તની અસ્વચ્છતા રહેતી હતી, ઉકળાટ-વિહ્વળતા-મલિનતા રહેતી હતી, તે હવે શાંત પડી ચિત્તની સ્વચ્છતા-નિર્મળતા થાય એ સહજ છે. આ સદ્ યોગ છે, સમાધિ છે. તીવ્ર પ્રણિધાન વખતે ઉત્કટ સંવેગથી એ શક્ય બને છે.

પતંજલિ 'તીવ્ર સંવેગે શીઘ્ર સમાધિ' :- ઇતર શાસ્ત્રમાં પણ આ વાત મળે છે. યોગદર્શનકાર પતંજલિ કહે છે કે "તીવ્ર સંવેગવાળાને સમાધિ શીઘ્રભાવી બને છે. તે પણ મૃદુ-મધ્ય-ઉત્કૃષ્ટ તીવ્ર સંવેગ હોઈ શકે છે, તેથી એના દ્વારા પણ જન્મતી સમાધિ વિશેષતાવાળી તરતમતાવાળી અર્થાત્ શીઘ્રભાવી. વધુ શીઘ્રભાવી, અને અતિ શીઘ્રભાવી બને છે. ઇત્યાદિ."

जयवीयराय जगगुरु । होऊ मम तुहप्पभावओ भयवं ! ।
[१]भवनिव्वेओ, [२]मग्गाणुसारिया, [३]इट्ठफलसिद्धि ॥१॥
[४]लोगविरुद्धच्चाओ, [५]गुरुजणपूआ, [६]परत्थकरणं च ।
[७]सुहगुरुजोगो, [८]तव्वयणसेवणा आभवमखंडा ॥२॥

વીતરાગ જગદ્ગુરુને આમંત્રીને એમના પ્રભાવથી-સામર્થ્યથી આ આઠ બાબતો થવાની આશંસા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે.

ભવનિર્વેદ, માર્ગાનુસારિતા, ઈષ્ટ ફળસિદ્ધિ, લોકવિરૂદ્ધ-ત્યાગ, ગુરુજન-પૂજા, પરાર્થકરણ, શુભગુરુયોગ, ને શુભગુરુવચન સેવા.

અહીં, સારી રીતે દ્રવ્ય ખરચીને જિનપૂજા કર્યા પછી સ્તવન-ગુણગાન કર્યા ઉપર, જાણે ઈનામ માગવાનું હોય તેમ આ આઠનું પ્રણિધાન કરવાનું છે, આશંસા કરવાની છે. એ વખતે ચિત્ત કેટલું બધું એકાગ્ર, તન્મય અને ભાવભર્યું હોય ? જો એ નહિ, તો મોટા ચક્રવર્તીની સારી રીતે અર્થવ્યય કરવાપૂર્વક સ્તુતિ-ગુણગાન કર્યા બાદ, ચક્રવર્તી બોલ, શું જોઈએ છે ? એમ કહી ઈનામ માગવા સૂચવે, ત્યારે

એ ઈનામના વખતે જ ગેરહાજર રહેવા જેવું કે ઝોકું ખાવા જેવું થાય ! ત્યાં તો પહેલેથી જ સેવાભક્તિ વખતે ચિત્ત ઈચ્છિત વસ્તુની માગણી માટે તત્પર હોય છે. તો ઈનામનો અવસર આવી લાગ્યે તો, કેટલુંય સજાગ હોય અને કેવીક ગદ્ગદતાથી ઈનામ માગી લે છે ! બસ, એમ અહીં પણ ચિત્ત આ આશંસિત આઠ વસ્તુ માટે પહેલેથી જ તૃષ્ણાળુ અને તત્પર હોય, અને છેવટે આ સૂત્ર બોલવાના અવસરે તો ભારે તન્મયતા-તત્પરતાવાળું બની ગદ્ગદ દિલે એની આશંસા વ્યક્ત કરે. માટે જ આને 'પ્રણિધાનસૂત્ર' એવું ખાસ નામ આપવામાં આવ્યું છે. દરેક સૂત્રમાં પ્રણિધાન તો જરૂરી છે જ, પણ આમાં વિશેષરૂપનું જરૂરી છે.

ભવનિર્વેદાદિ અતિ જરૂરી :- બીજી વસ્તુ એ છે કે આ પ્રણિધાન-આશંસા મિથ્યાદષ્ટિ અવસ્થાથી માંડીને ઠેઠ વીતરાગ બનવા સુધીમાં ઉચિત છે, એ સૂચવે છે કે મોક્ષમાર્ગની આરાધનાના અભિલાષીને આ આઠ બાબતો પ્રથમ પગથિયે અત્યંત આવશ્યક છે. માટે ધર્મની બીજી સાધનાઓ ભલે કરતા હોઈએ, પરંતુ આ વસ્તુઓની લેશ પણ ઉપેક્ષા થઈ શકે નહિ; ઊલટું આની પ્રાપ્તિ અને ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક વિકાસની ભારે ધગશ રહે, તેમજ એ માટે પ્રયત્ન પણ સદા જાગતો રહે. મન નિશ્ચિતપણે કહે કે 'આ ભવનિર્વેદ યાને સંસાર પર વૈરાગ્ય વગેરે વિના ચાલી શકે જ નહિ, ધર્મની સગાઈ જ થાય નહિ; માટે આ વસ્તુઓ તો મારે પહેલી જ જોઈએ. કેમકે ભવનિર્વેદાદિ આવવા પર જ ધર્મ મંડાય છે. એની આશંસા-પ્રાર્થના પણ કરું; કેમકે પ્રાર્થનાથી જ ઈષ્ટ-સિદ્ધિ થાય; અને એ માટે શક્ય પુરુષાર્થ પણ ખાસ રાખ્યા કરું' - મનના આ નિર્ધાર સાથે રોજ આ સૂત્ર અનેકવાર બોલે.

આમ ૩ વસ્તુ લક્ષમાં રાખવાની થઈ, :-

(૧) ઈનામ વખતે ગેરહાજર નહિ, પરંતુ આ સૂત્ર બોલતા આ ૮ વસ્તુ પોતાને ખાસ જોઈએ છે એ તીવ્ર ગરજની ગદ્ગદ દિલે અને તત્પર તન્મય ચિત્તે એની આશંસા વ્યક્ત કરવાની; 'એ મારે જોઈએ છે' એ ભાવ કરીને સૂત્ર બોલવાનું.

(૨) ધર્મની બધી સાધનાઓના પાયામાં આ આવશ્યક છે, આના વિના ન જ ચાલે, એ સચોટ નિર્ધારથી જ આની આશંસા અને પુરુષાર્થ જોઈએ.

(૩) આ પ્રાપ્ત હોય તો ય સંતોષ ન વાળી લેતાં એનાથી ઊંચી માત્રાના આ જ ગુણ પ્રાપ્ત કરવા માટે તીવ્ર ધગશથી જ આશંસા વ્યક્ત કરવાની.

'જય આશીર્વાદ નહિ, પ્રાર્થના' :-

'જય વીયરાય જગગુરુ !' હે વીતરાગ જગદ્ગુરુ ! તમે જય પામો, વિજ-

યવંતા રહો.' ભગવાનને શું આપણે આશીર્વાદ આપીએ છીએ ? ના, ભગવાન તો વિજયવંતા જ છે. એ બહુ મોટા પુરુષ છે. પરમ પુરુષ છે; એમને આપણે આશીર્વાદ આપનાર કોણ ? કિન્તુ આપણે આશંસા વ્યક્ત કરીએ છીએ કે 'પ્રભુ ! આપ મારા દિલમાં વિજયવંતા રહો કે જેથી કારમા આંતર શત્રુઓ મારા દિલમાંથી ભાગી જાય. મારા પર સામ્રાજ્ય આજ સુધી રાગાદિ આંતર અરિગણનું ચાલી આવ્યું છે, તે હવે આપનું, આપના ગુણોના જ પ્રબળ આકર્ષણનું, પક્ષપાતનું અને આપની આજ્ઞાનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્ત્યુ રહે.' આ ભાવથી **'જય વીયરાય...'** બોલવાનું છે. એટલા જ માટે અહીં લલિતવિસ્તરાકાર કહે છે કે **'જય વીયરાય જગગુરુ'** એ ત્રિલોકનાથ ભગવાનને આમંત્રણ છે, આમંત્રવાનું વચન છે અને તે ભાવસંનિધાન માટે છે.'

'ભાવ-સંનિધાન' એટલે-

(૧) હૃદયમાં વીતરાગનું ભાવથી સંનિધાન અર્થાત્ નિકટતા, સાંનિધ્ય, નિશ્રા હોય તે. દ્રવ્યથી સાંનિધ્ય તો, એ હાલ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં વિચરતા હોઈ, ત્યાંના રહેવાસીને છે; અથવા એ મોક્ષમાં બિરાજમાન હોઈ ત્યાં રહેલાને છે. પરંતુ ભાવથી આપણા જ્ઞાનોપયોગરૂપે આપણા દિલમાં વસ્યા રહે, એ આપણી પાસે જ હોય, સંનિહિત જ હોય, એવી આકાંક્ષા છે. અથવા 'ભાવસંનિધાન' એટલે,

(૨) ભાવનું સંનિધાન. અર્થાત્ શુભ ભાવની પાર્શ્વવર્તિતા; અર્થાત્ શુભ ભાવ જ આપણી પાસે રહે, એ માટે 'જય વીયરાય....' એ આમંત્રણ છે, સંબોધન; અને ખરેખર ! વિશુદ્ધ અર્થી દિલે 'જય વીયરાય-જય વીતરાગ' એ આમંત્રણથી શુભ ભાવ હૃદયસ્થ બને છે. એ બનાવવા અને અશુભ ભાવોથી બચવા 'જય વીય-રાય', 'અરિહંતા મે સરણં' એની રટણા એ સુંદર ચાવી છે, અમોઘ ઉપાય છે.

'હોઉ મમ તુહપ્પભાવઓ ભયવં !' એટલે કે 'હે ભગવન્ ! મારે તારા પ્રભાવથી થાઓ.' શું ? હવે કહેવાશે તે ભવનિર્વેદ આદિ. આમ કહીને એ સૂચવ્યું કે આ ભવનિર્વેદ આદિ વીતરાગ અરિહંત ભગવાનના પ્રભાવથી, શક્તિસામર્થ્યથી, આપણામાં ઉત્પન્ન થાય છે, વિકસે છે અને પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે.

પ્ર.- ભવનિર્વેદાદિ તો આપણે પુરુષાર્થ કરીએ તો થાય, એમાં ભગવાનનો પ્રભાવ શે આવ્યો ?

ઉ.- કૉક ખોલીએ તો ચકલીમાંથી પાણી મળે છે, કિન્તુ શું કૉક ખોલવા માત્રથી પાણી મળે છે ? ના, મૂળ ટાંકીમાંથી નળમાં ચાલ્યું આવે છે તેથી મળે છે.

એવી રીતે આપણો પુરુષાર્થ જરૂરી ખરો, પરંતુ એ પુરુષાર્થ અને એની સફળતા થવામાં મૂળમાં અરિહંત ભગવાનનો પ્રભાવ-શક્તિ-સામર્થ્ય કામ કરે છે. ભગ-વાન જાણે પાવરહાઉસ છે, એમાંથી આપણને સાધનારૂપી વીજળીનો પાવર મળે છે, પુરુષાર્થ તો માત્ર સ્વિચ છે. સ્વિચ દાબવાથી જ પ્રકાશ થાય, પરંતુ પાવરહા-ઉસના પાવર સાથે સંબંધ હોય તો જ, એમ અરિહંતના સંબંધે જ ભવનિર્વેદાદિ આવે.

પ્ર.- ભગવાન તો મોક્ષમાં સ્થિર બિરાજમાન છે; એ ક્યાં કશું છે ? પછી અહીં આપણને ભવનિર્વેદાદિ એમના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થવાનું શી રીતે ?

ઉ.- જેમ ચિંતામણિ કશું કરતું નથી, છતાં એનો એવો કોઈક પ્રભાવ છે કે એનાથી ઈચ્છિત મળે છે, એમ વીતરાગ પ્રભુનો એવો અચિંત્ય પ્રભાવ છે કે એનાથી ભવનિર્વેદાદિ પ્રાપ્ત થાય છે. આનું પ્રમાણ એ, કે વીતરાગના જ આલંબને સાચા ભવનિર્વેદાદિ જાગે છે, ને પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે. એ સૂચવે છે કે વીતરાગનું એવું કોઈક અચિંત્ય સામર્થ્ય એમાં કામ કરી રહ્યું છે કે એમનું જ આલંબન કરવાથી એ પ્રાપ્ત થાય. જૈનેતરને ભવનિર્વેદ આવે, એમાં પણ ઊંડે ઊંડે વીતરાગભાવનું આલંબન કામ કરતું હોય છે,

(૧) 'ભવનિવ્વેઓ'

એટલે કે ભવનિર્વેદ મારે થાઓ. ભવનિર્વેદ એટલે સંસાર પર ખેદ-કંટાળો, અરુચિ-અણગમો-અકળામણ, અનાસ્થા-અપક્ષપાત-અબહુમાન,

સંસાર કેમ ખેદપાત્ર ? 'સંસાર' એટલે સંસરણ, સરક્યા કરવું, ભમ્યા કરવું.

સંસાર=સંસરણ, ક્યાં ?

૧. એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં

૨. એક કાયામાંથી બીજી કાયામાં,

૩. એક વિષયમાંથી બીજા વિષય પર

૪. એક કર્મના ઉદયથી બીજા કર્મોદયમાં,

૫. એક રાગાદિ ભાવમાંથી દ્વેષાદિ ભાવ પર

૬. હર્ષ-હાસ્યાદિ લાગણીમાંથી ખેદ-શોકાદિમાં,

૭. સુખ-સગવડમાંથી દુઃખ-અગવડમાં. વગેરે વગેરેમાં સારી રીતે સરક્યા કરવાનું એ જ સંસાર.

સંસાર પર નિર્વેદ શા માટે ? :-

(૧) જીવને મનુષ્યાદિ ભવમાંથી તિર્યંચાદિ ભવોમાં ભટકતે અનંતા કાળ વહી ગયા ! છતાં બિચારા જીવનું હજી ભવભ્રમણ અટક્યું નથી !

(૨) એમાં ય ખોળિયાનાં પરિવર્તન પણ અજબ છે ! જીવ હમણાં દેવ-તાની દિવ્ય કાયામાં, તો પછી

ગધેડાની કુરૂપ કાયામાં પૂરાય છે ! ત્યાંથી વળી મરીને વિષ્ટાના કીડાની કાયામાં જકડાય છે ! જીવનાં કેવા અપમાન ! જાણે એનું કશું જ મૂલ્ય મહત્ત્વ નહિ ! મનુષ્ય-તિર્યંચના ભવમાં પણ અવરનવર કેવી કેવી વિચિત્ર વિચિત્ર કાયામાં રાંકડા જીવને ઘૂમતા ફરવું પડે છે ! કેમ એમ ? સંસાર ! એટલે એમ જ ચાલે.

(૩) ભિન્ન ભિન્ન કાયામાં પૂરાયા પછી ય જીવની, ઈન્દ્રિયો દ્વારા એક વિષય પરથી બીજા વિષય પર, કેવી ફેંકાફેંક ચાલે છે ! જીવને આંખ કોઈ એક રૂપ પર ધકેલે છે, તો વળી પછી તરત બીજા રૂપની ઉપર લઈ જાય છે ! એટલામાં કાન પાછા કોઈ શબ્દ પર ઉપાડે છે ! ને જીભ ત્યાંથી ઊઠાવી રસ પર વાળે છે ! પામર જીવને આ કેવી ફેંકાફેંક સહવાની સ્થિતિ !

(૪) ત્યારે, હમણાં યશનામકર્મના ઉદયમાં ચારે બાજુ યશવાદ ગવાતો હોય, પણ જીવ કેવો અપયશકર્મના ઉદયમાં તણાઈ અપકીર્તિનો ભોગ બને છે ! એ સૌભાગ્યમાંથી દૌર્ભાગ્યમાં, ઉચ્ચ કુળમાંથી નીચ કુળમાં, સુસ્વરમાંથી દુઃસ્વ-રના ઉદયમાં, આદેયવાક્યતામાંથી અનાદેયતાના ઉદયમાં, શાતામાંથી અશાતાના ઉદયમાં ! ગરીબડા જીવનું કેવું ભ્રમણ !

(૫) તો, હમણાં ક્રોધના ભાવમાં, ને પછી કામના કે લોભના ભાવમાં, અત્યારે રાગના ભાવમાં તો પછી દ્વેષના ભાવમાં ! હમણાં અજ્ઞાન-અબુધતામાં, ને બાદ મિથ્યા જ્ઞાનમાં ! હમણાં કોઈ પ્રત્યે ઈર્ષ્યાના ભાવમાં ! તો પાછો એ કાંઈ ચટાડતો થાય એટલે એની ચાપલુસી-ચાટુગીરીના ભાવમાં ! વિદૂષક જેવા જીવના આ કેવા પલટા !

(૬) વળી, હમણાં હર્ષની લાગણી, પણ પછી કાંક લાગતાં ખેદની ! હમણાં હાસ્યની, તો વળી પછી દુભામણની ! હમણાં મિત્રતાની ત્યાં જ પછી શત્રુતા વિરોધની ! એમ સદ્ભાવમાંથી દુર્ભાવની ! કરુણામાંથી કઠોરતાની !... આવી વિભિન્ન લાગણીઓમાં કંગાળ જીવની ફેંકાફેંક ચાલુ જ છે !

(૭) સુખ-દુઃખના પરિવર્તનનું તો પૂછવું શું ? કોઈ વાતના કલ્પેલા સુખ-સંપત્તિ, સગવડ-સાધનમાંથી કેવાય કલ્પેલા દુઃખ-વિપત્તિ, -પ્રતિકૂળતાદિ અનર્થમાં ભમવાનું ચાલુ જ છે !... વગેરે. વિચિત્ર વિચિત્ર સ્થિતિઓમાં પર્યટન કર્યા જ કરતા જીવને ક્યાંય સ્થિરતા નથી ! એમાંય સરવાળે આવા સંસરણ-પર્યટન જીવ પર કશો ઉપકાર કરે નહિ. બલ્કે બિચારાની અનંત જ્ઞાન, અનંત નિર્મળ સુખ, વગેરે સંપત્તિ દબાવી જ રાખે !

ભવોદ્વેગ વિના મોક્ષાર્થ પ્રયત્ન નહિ :-

આવા સંસાર પર અભાવ અરુચિ થાય એ પ્રથમ પગથિયે જરૂરી છે. એ એટલા માટે કે એવો સંસાર ખટકે, દુઃખદ લાગે તો-એથી છૂટકારો યાને મોક્ષ રુચે, ઈચ્છાય, અને મોક્ષાર્થ રુચિપૂર્વક પ્રયત્ન થાય. એટલે સંસાર પરના ખેદ વિના મોક્ષાર્થ રુચિપૂર્વક યત્ન જ શાનો ? અલબત્ત, ભવખેદ છતાં સાંસારિક જીવનમાં જરૂરિયાત અંગે, કે ત્યાગના જોમના અભાવે, અનુકૂળ સુખસાધના ઉપર રાગ થવાનો, પરંતુ અંતરમાં તો નિશ્ચિત બેઠું હોય કે 'આ ખોટું થઈ રહ્યું છે. આ સંસાર અને એની સુખસગવડો જરાય ભરોસો કરવા લાયક નહિ, એમાં આત્માનું કશું કલ્યાણ નહિ બલ્કે પૂર્વોક્ત ફેંકાફેંકના અનર્થ જ ઊભા થવાના ! ક્યારે આ બલા છૂટશે !'- આવો ભવોદ્વેગ હોય, એટલે સહેજે ભવના પ્રતિપક્ષી મોક્ષ ઉપર રુચિ થાય, રુચિપૂર્વક મોક્ષાર્થ પ્રયત્ન થાય.

પ્ર.- ભવ અને મોક્ષ બંને પર રાગ હોય એવું ન બને ?

ઉ.- અરે ! ભવ એટલે બંધન; અને મોક્ષ એટલે મુક્તિ. તો શું આ બંને પર રાગ સંભવે ? ભવ કેદ જેવો લાગે તો તો,-ગમે તેવી સુખ-સગવડવાળા પણ નજરકેદી રાજાની જેમ,-કેદમાંથી મુક્તિ થવા તરફ જ હૈયાનો ઢાળ હોય. એ હોય તો જ એ મોક્ષ માટે પુરુષાર્થ કરે. નહિતર તો જો ભવવાસ મહેલવાસની જેમ હૂંફાળો-સુખાળો લાગતો હોય, દિલને એમાં કોઈ ઉચાપત-અકળામણ હોય નહિ, તો શું કામ એ માનેલા મહેલવાસ-સમા ભવમાંથી છૂટવા ઈચ્છે ? ને એવી જો ઈચ્છા જ નહિ, તો એનો પ્રયત્ન તો હોય જ શાનો ?

એટલે બધી ય ધર્મસાધના ખરેખર તો ભવનિર્વેદ આવ્યા પછી જ થાય.

પ્ર.- એમ તો કેટલાય જીવો સદ્ગુરુ-સેવા, કઠોર તપસ્યા, મોટા દાન, વ્રત વગેરે ધર્મ કરતા દેખાય છે ને ?

ઉ.- તેથી શું ? જ્યાં સુધી ભવનિર્વેદ નથી થયો ત્યાં સુધી એવો બધો

પ્રયત્ન એ તો સાંસારિક સુખ-સન્માનાદિની આકાંક્ષાથી હોય છે, યા નરકાદિના દુઃખ ન આવે એટલા માટે હોય છે. સ્વર્ગાદિ મળે તે તો જોઈએ જ છે, પણ નહિ કે મોક્ષની ઈચ્છા છે, આમ ભવ કડવો ન લાગે તો મોક્ષ મીઠો ઈષ્ટ ક્યાંથી લાગે ? સંસારનો પ્રતિબંધ છે, આસક્તિ-મમતા-આકર્ષણ છે, ત્યાં સુધી સંસાર પર નિર્વેદ-ખેદ-ઉદ્વેગ નથી જાગતો. એવા સંસારનાં મમત્વપૂર્વકના ઠેઠ દેખીતા ચારિત્રધર્મ સુધીના પ્રયત્ન પણ વસ્તુગત્યા મોક્ષ માટેના પ્રયત્ન જ નથી. જેવી રીતે નિર્જીવ મડદાની ક્રિયા; દા. ત. કોઈએ મડદાના હાથ ઊંચા નીચા કર્યા, તો એ કાંઈ જેનું મડદું છે એનો પ્રયત્ન ન ગણાય; એમ સંસારરસિકના આવા પ્રયત્ન પણ મોહના ઘરની પ્રવૃત્તિ કહેવાય, આત્માની પોતાની મોક્ષરુચિની પ્રવૃત્તિ નહિ. માટે સંસાર-આસક્તિ તો પહેલી દૂર કરવાની, સંસારરસ પહેલો રવાના કરવાનો.

અહીં મોક્ષ માટેના પ્રયત્નમાં પહેલે પગથિયે ભવનિર્વેદ કહ્યો, 'ભવનિ-વ્વેઓ' થી જેનું નામ 'સંસાર', તેના પર નિર્વેદ પછી ચાહ્ય એ સંસાર દિવ્ય સુખરૂપ હો, મનમાની સગવડ-અનુકૂળતા રૂપ હો, યા સમ્રાટ ચક્રવર્તી કે મોટા ઈન્દ્રની બાદ-શાહી-સત્તા સન્માનરૂપ હો. ગમે તે સ્વરૂપના સંસાર ઉપર ખેદ, ઉદ્વેગ, દિલનો અભાવ, એની આશંસા પહેલી મૂકી. એ સૂચવે છે કે લૌકિક-લોકોત્તર કોઈ પણ ધર્મના મૂળમાં ભવ-નિર્વેદ પહેલો જોઈએ. કારણ,

ભવનિર્વેદ એ ધર્મનું મૂળ શાથી ? -

(i) ધર્મ તરીકે ધર્મ પર રસ તો જ જામે કે જો સુખરૂપ સંસાર પણ અકારો લાગતો હોય. અકારો ન લાગે તો તો એવા કોઈ સુખ-સંસારના સાધન તરીકે જ ધર્મ ગમવાનો ! અને એનું પરિણામ ભવ કેદની મુદત-વૃદ્ધિ !

(ii) ભવનિર્વેદ હશે તો જ સંસાર ખરાબ લાગે છે માટે એના પોષક પાપ-સ્થાનક પર પણ ગ્લાનિ થશે, અભાવ થશે અને સુકૃત-સત્કૃત્ય અને સદ્ગુણ-સદાચારની જ કિંમત અને મહત્તા હૈયે તરવરતી રહી, એના પર આદર-બહુમાન સાથે એની જ સાધનાની તીવ્ર ભૂખ રહેશે. ભવનો નિર્વેદ અને ભવનો ભય જાગતો રાખ્યા વિના આ પાપગ્લાનિ અને સુકૃત-સદ્ગુણના મૂલ્યાંકન-બહુમાન-તીવ્ર-ભૂખ ક્યાંથી આવે ? ફરિયાદ છે કે 'ધર્મનો રસ કેમ નથી જાગતો રહેતો ?' પણ ભવ ખૂંચતો રહ્યા વિના શા માટે એ રસ જાગે ?

(iii) ભવ નિર્વેદ હોય તો જ ભવનાં મૂળ કારણભૂત કષાયો, પછી ચાહ્ય તે રાગરૂપ, કે રોષરૂપ, એના પર પણ ગ્લાનિ થાય. તો જ અનિવાર્ય પાપપ્રવૃત્તિમાં

પણ અને સુકૃતાદિ સાધતાં ય કષાય-ચોટ્ટાને દાબમાં રખાય. જેથી પાપ મહાપાપ ન બને, અને ધર્મ કલુષિત ન થાય. આ કારણોએ ભવનિર્વેદ પાયામાં જોઈએ જ.

(૨) મગ્ગાણુસારિઆ-

બીજી આશંસા છે માર્ગાનુસારિતાની. માર્ગાનુસારિતા એટલે તત્ત્વાનુ-સારિતા, તત્ત્વ તરફ હૃદયનો ઝોક રહેવો, અતત્ત્વ-તરફી વલણ ઊઠી જવું, વાતમાં, વિચારમાં, વર્તાવમાં સન્માર્ગ શું, એ તરફ જ દિલ જાય. તત્ત્વહીન, અસાર ને ક્ષુદ્ર યા ફોફા જેવી વાતો ગમે નહિ; દિલ એમાં ઓતપ્રોત ન થાય. કંઈ પણ બોલે, વિચારે, કે પ્રવૃત્તિ કરે, ત્યાં તત્ત્વ, માલ, સાર તરફ ખાસ દૃષ્ટિ હોય, એ હોય તો જ ભવનિર્વેદ જાગે, ટકે, વધે.

તત્ત્વાનુસારિતા કેમ આવે ? - ચાલુ જીવનમાં તત્ત્વાનુસારિતા લાવવા માટે જીવનસરણી ક્ષુદ્ર તુચ્છ ઉપલકિયા દૃષ્ટિથી નહિ, પણ ગંભીર વિશાળ દીર્ઘદૃષ્ટિ-વાળી ચાલવી જોઈએ. એ અસદ્ગ્રહ-દુરાગ્રહનો નિગ્રહ કરવાથી આવે. જ્યાં સુધી તત્ત્વહીન, નિસ્સાર, માલવિનાની વાતોમાં લયલીનતા હોય, અતત્ત્વની પકડ હોય, અભિનિવેશ હોય, 'એ જ સાચું' એવું આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ હોય, હૈયું અતત્ત્વ તરફ સહેજે ઢળતું હોય, ત્યાં સુધી તત્ત્વ ન પામી શકાય, તત્ત્વાનુસારી ન બની શકાય. સંભવ છે તત્ત્વપ્રાપ્તિના સંયોગ ન મળ્યા હોય, છતાં જેમાં બેઠો છે ત્યાં મધ્યસ્થ ભાવ હોય, એમ સમજીને કે શાસ્ત્ર-ઘણાં, મતિ થોડલી, માટે મારું તે સાચું નહિ, પણ સાચું તે મારું', એ સહેજે આશંસા કરે કે 'મને તત્ત્વાનુસારિતા મળો.' સરળ, ભદ્રક પ્રકૃતિવાળો, તત્ત્વ-માર્ગનો પ્રેમી અને પ્રજ્ઞાપનીય અર્થાત્ સમજવાની વૃત્તિવાળો એ માર્ગાનુસારિતાને ઝંખનારો હોય.

તત્ત્વાનુસારિતા તો એક દિવ્ય દૃષ્ટિ છે, જેથી (૧) શાસ્ત્રની ભિન્ન ભિન્ન વાતોને એના મર્મ, પ્રયોજન, સ્થાન, આશય વગેરેના વિચારપૂર્વક યોગ્ય ન્યાય અપાય છે, ઘટતી રીતે લગાવાય છે, ઉત્સર્ગ એ ઉત્સર્ગ, અપવાદ એ અપવાદ; અમુક અપવાદ અમુક જ ઉત્સર્ગનો.... ઈત્યાદિ. (૨) તેમજ કોઈ પણ વાણી, વિચાર, વર્તાવમાં જ્ઞાન-દૃષ્ટિને જાગતી રાખી મોહદૃષ્ટિને દાબી દે છે. માટે માર્ગાનુસા-રિતા-તત્ત્વાનુસારિતાની આશંસા જરૂરી.

(૩) **'ઈટ્ઠફલસિદ્ધિ'** નો અર્થ છે સુમનસ્કતાને અવિરોધિ અર્થાત્ ચિત્તને ન બગાડે એવા ફળની ઉત્પત્તિ. આવું ફળ એટલે અવિરુદ્ધ આજીવિકારૂપ ઈચ્છિત કાર્ય. એ સિદ્ધ થાઓ એવી આશંસા વ્યક્ત કરી. આમાં,

'અવિરોધી-અવિરુદ્ધ' બે રીતે- (૧) આજીવિકાના ઉપાય આદિ પોતાના ધર્મસ્થાનને વિરુદ્ધ ન જોઈએ, અનુચિત ન હોવા જોઈએ દા. ત. પોતે શ્રાવક ગૃહસ્થ હોય તો સામાન્ય રીતે અનર્થદંડના ધંધાને અસતીપોષણાદિના ધંધા વગેરે ન જોઈએ. એમ કોઈ પણ જૈન-જૈનેતર ગૃહસ્થ માટે અનીતિ-અન્યાયના કે નીચ વ્યવસાય ન જોઈએ. એવા ધંધાની આજીવિકાએ અહીં ઈષ્ટ ફળ નહિ. વળી,

(૨) અવિરોધી એટલે કે સુમનસ્કતા-ચિત્તની પ્રસન્નતા-સમાધિ ગુમાવ-રાવે એવા નહિ. દા. ત. કોઈ ગરીબ માણસ ઈચ્છે કે મને લાખ, બે લાખ રૂપિયા મળો, જેથી મારા મનને શાંતિ થાય; તો એ ઈષ્ટ ફળ ન કહેવાય; કેમકે એમાં માનેલી ચિત્ત-શાંતિ એ ખરેખર શાંતિ નથી, પરંતુ ચિત્તનો અશુભ ભાવ છે, ઉન્માદ પોષવારૂપ છે. રાગનો વર્ધક છે. એથી સમાધિ ઊલટી છેટી જાય છે. રાગ-મમત્વ-અહંત્વાદિથી ચિત્તસંક્લેશ-અસમાધિ વધે છે. માટે એ નહિ કિન્તુ સત્ ચિત્તને અવિ-રોધી ઈષ્ટની સિદ્ધિની અહીં આશંસા છે.

પ્ર.- આ અવિરોધી ઈષ્ટની સિદ્ધિની આત્મહિતમાં શી જરૂર છે તે અહીં આઠની અંદર એને ગણી ?

ઉ.- આત્મહિતમાં જરૂરી આ રીતે છે કે એનાથી જીવની જીવનનિર્વાહની સામગ્રી મળવાની આશાનો ભંગ ન થાય. એથી ચિત્તની પ્રસન્નતા-સ્વસ્થતા-નિરાંત બની આવે. ચિત્ત સ્વસ્થ હોય તો આરાધ્ય દેવપૂજાદિ કર્તવ્યોમાં પ્રયત્ન થાય; ને આમ જો દેવપૂજા-ગુરુસેવાદિ કર્તવ્ય પ્રસન્ન ચિતે બજાવાય તો જ મહાન આત્મહિત સધાય.

પ્ર.- એમ તો કોઈને બંગલા-બગીચાની ઈચ્છા હોય, એ ય ન મળે ત્યાં સુધી ચિત્તની ઉત્સુકતા મટતી ન હોય, તેથી એને દેવપૂજાદિ કાર્ય સ્વસ્થ-પ્રસન્ન મનના નહિ થાય ! તો શું એ ઈષ્ટની સિદ્ધિ અહીં પ્રાર્થનીય નહિ ?

ઉ.- ના, નહિ, એનું કારણ એ છે કે એવી સિદ્ધિની ઈચ્છા એ જ મોટી વિહ્વળતા છે. વળી એ ઈચ્છવા જશે તો પાછી નવી ઉત્સુકતાઓ જન્મશે ! એ ફળીભૂત થતાં વળી નવી જાગશે ! એમ ઈચ્છાઓનો પાર જ નહિ આવે. 'લાહા લોહો પવઢ્ઢઈ' લાભથી લોભ વધે છે. 'જહા લાહો, તહા લોહો' જેમ લાભ થતો જાય તેમ વધુ લોભ જાગતો જાય છે. એટલે ખરી રીતે તો એવી અસદ્ ઉત્સુકતાઓ એના વિષયની સિદ્ધિ દ્વારા શાંત કરવા જેવી જ નહિ, કિન્તુ વિવેકવિશેષદર્શિતા તથા અર્થના અનર્થ-દર્શન અને સંતોષભાવથી મિટાવવા જેવી છે. શાસ્ત્ર-ઉપદેશ

તથા મહાપુરુષોનાં ચરિત્રનાં શ્રવણ-મનનથી એ સંતોષભાવ બની આવે છે, અધિક સંપત્તિ પાછળ સર્જાતા મહાન અનર્થો જગતમાં જોવા મળે છે, તે પર વિચાર કરવાથી પણ સંતોષ વળીને એવી આકાંક્ષા મટે છે. એવી અસદ્ આકાંક્ષાઓ તો એમ જ શાંત કરવી જોઈએ, અને થઈ શકે છે, જ્યારે, જીવન-નિર્વાહનાં સાધનનો તો સવાલ એવો છે કે એની આકાંક્ષા-ઉત્સુકતા એ સાધના સિદ્ધ થયા વિના એકલી ભાવના માત્રથી મટતી નથી, પેટ જ ભૂખ્યું હોય, આંખે અંધારા જ આવતા ત્યાં મન હોય, એ ભાવના માત્રથી કઈ રીતે સ્વસ્થ થાય ? માટે એના નિર્વાહના સાધનની સિદ્ધિની અહીં આશંસા કરવામાં આવી જેથી સમાધિ થાય.

આ પરથી એ પણ સૂચિત થાય છે કે ઈષ્ટ ફળની સિદ્ધિ કાંઈ સુખ-મોજ માટે અપેક્ષિત નથી, કિન્તુ ચિત્તની પ્રસન્નતા-શાંતિ-સ્વસ્થતા ઊભી કરી વ્યગ્રતા-વ્યાકુળતા તેમજ સંકલ્પ, વિકલ્પ અને આર્તધ્યાન ટાળવા માટે, તથા એ ટાળીને પણ દેવપૂજાદિ ઉપાદેય કાર્યો-સુકૃતો બજાવતા રહેવા માટે અપેક્ષિત છે. જીવન-નિર્વાહનું કાર્ય તો એક અનિવાર્ય વસ્તુ છે; જ્યારે સ્વસ્થ મન સાથે દેવપૂજા-ગુરુ-સેવા વગેરે સત્કાર્ય તો અતિ આવશ્યક, અવશ્ય કરણીય વસ્તુ છે. માટે અહીં ઈષ્ટ-ફળસિદ્ધિમાં ગર્ભિત માગણી ચિત્તના નિરુત્સુક ભાવની છે, ચિત્તસ્વસ્થતાની છે.

(૪) **'લોગવિરુદ્ધચ્ચાઓ'** :- લોકવિરુદ્ધ આચરણનો ત્યાગ એ ચોથી આશંસિત વસ્તુ છે. ભવનિર્વેદ ઉપર માર્ગાનુસારિતા એટલે કે તત્ત્વાનુસારિતા લાવવાની. એ જાળવીને ઉપાદેય કાર્ય કરાતા રહે એ માટે જરૂરી ચિત્તની સ્વસ્થતા ખાતર ઈષ્ટફળસિદ્ધિ વડે ચિત્ત સ્વસ્થ થવા ઉપરાંત કોમળ પણ બનવું જોઈએ; કેમકે આત્મ-વિકાસ માટે હૃદયની કોમળતા જરૂરી છે. એ માટે પોતાના આત્માની જેમ બીજાનો વિચાર પણ એ રીતે રાખવાનો છે કે આપણા નિમિત્તે એને ચિત્તસંક્લેશ ન થાય. આપણે એવી બેપરવા ન કરાય, યા કઠોરતા ન રખાય કે જેથી આપણે મનમાની પ્રવૃત્તિ કરીએ ને એથી બીજાઓને સંક્લેશ થાય. આ ટાળવા માટે લોકવિરુદ્ધ આચરણનો ત્યાગ કરવાનો છે. તેથી અહીં હવે લોકવિરુદ્ધનો ત્યાગ મંગાય છે.

'લોકવિરુદ્ધ' એટલે લોકોના ચિત્તમાં સંકલેશ ઊભો કરે ખેદ-દ્વેષ-દુર્ભાવ પેદા કરે એવાં કાર્ય, એવા બોલ, એવા અનુચિત વ્યવહાર, દા. ત. નિન્દા, દ્રોહ, કોઈકનાં નાણાં લાવી પાછા ન આપવા, અન્યધર્મીના તિરસ્કાર વગેરે વગેરે. આવાં આચરણથી લોકોને સંક્લેશ થતાં, અનર્થ એ ઊભા થાય છે કે એ બિચારા કષાયના અનુબંધ ઊભા કરે છે, કર્મથી બંધાય છે, અને આગળ વધી ધર્મ તરફ દુર્ભાવ-

વાળા બને છે ! તેથી ભવાંતરે સદ્ધર્મ તરફ આકર્ષણ ક્યાંથી થાય ? આ મહાન અપાયસ્થાન કહેવાય, મહા નુકસાનીનો પ્રસંગ લેખાય. એનું મૂળ લોકવિરુદ્ધ કાર્યનું આચરણ છે. એમાં દિલની કઠોરતા પોષાય છે. કોઈની નિંદા કરાય, દ્રોહ કરાય, ખોટા આરોપ ચઢાવાય એ કાંઈ દિલ કઠોર કર્યા વિના ન બને. દિલ કઠોર રહે પછી એમાં ગુણો કે સાધના સરળતાથી ઊતરી શકે નહિ. માટે કઠોરતા ટાળી લોકવિરુદ્ધનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ.

પ્ર.- શું લોકવિરુદ્ધસેવન એ મોટો દોષ છે ?

ઉ.- હા, લોકના ચિત્તને સંકલેશ કરે એવી લોકવિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિમાં તો એવું થાય છે કે બીજાને સારું પમાડવાનું તો દૂર રહ્યું, સારી કોઈ ધર્મભાવના, વૈરાગ્ય-ભાવ, ધર્મ કે ગુણની અનુમોદના યા પ્રોત્સાહન વગેરે જગાવવાની વાત તો રહી નહિ, ઊલટું એમનામાં ભાવ બગાડી વિપરીત પરિણામ ઊભું કરવાનું થાય છે. પોતાનું ખાનગી અનાચરણ પોતાને એકને ભારે, પણ બહુ જનોને સંક્લેશ-અનર્થના માર્ગે દોરવા એ ભયંકર પાપસ્થાનક છે. પોતે પોતાનો ધર્મ ગુમાવે એ તો પોતાને નુકસાનકારી, પણ ઘણા માણસોનો ધર્મ ગુમાવરાવે એ ઘણાને નુકસાનકારી ! એની ઉપેક્ષા એના તરફ આંખમિચામણા કરવા એ હૃદયની ઘણી નિષ્ઠુરતા કહેવાય. સાંસારિક પ્રવૃત્તિ તો શું પણ પોતે પોતાની ધર્મપ્રવૃત્તિ કરે એ પણ લોકને સંકલે-શકારી ન થાય એ ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે. દા. ત. કોઈ ઉદારતાથી શેરીમાં ધાર્મિક જમણ કરે, પણ એથી લોકોના ઘર આગળ કે રસ્તા પર પડેલા એંઠવાડ સાફ ન કરાવે; યા સાધુ જીવરક્ષાની જાગૃતિ રાખે પણ એ ખાતર લોકોના જવા આવવાના માર્ગ ઉપર એને દુર્ગંછા થાય માતૃ પરઠવે; અથવા શ્રાવક આખો દિવસ ધર્મધ્યાન કરે પણ પેટ ભરવા ભીખ માગે, વગેરે; તો આથી લોકોનાં મન બગડે. લોક ધર્મની પણ નિંદા કરે, દુર્ગંછા કરે, ને મહા અનર્થમાં પડે ! માટે લોક-વિરુદ્ધના ત્યાગની અહીં આશંસા કરી.

(૫) ગુરુજનપૂજા :- (૧) ભવનિર્વેદથી સંસાર પરની દૃષ્ટિ ઊઠી, (૨) માર્ગા-નુસારિતાથી ચિત્ત સરળ બની તત્ત્વ તરફ ઝોક થયો; (૩) ઈષ્ટફળસિદ્ધિથી ચિત્ત સ્વસ્થ બન્યું, (૪) લોકવિરુદ્ધ ત્યાગથી કષાય-સંક્લેશમાં ન પડો !' આ તો દૃષ્ટિ અને ચિત્તને સરખા બનાવ્યા; હવે આત્મવિકાસ અર્થે આગળ પર સદ્‌ગુરુયોગ વગેરે સાધના-આચરણા કરવી જરૂરી છે. તેની ભૂમિકા રૂપે જે કરવું અતિ જરૂરી છે, એની હવે અહીં આશંસા વ્યક્ત કરવામાં આવે છે કે 'મારે ગુરુજનની પૂજા હો.' અર્થાત્

ગુરુજનપૂજા એ, નિર્મળ દૃષ્ટિ અને સ્વસ્થ ચિત્ત ઉપર, પહેલા નંબરમાં જરૂરી સાધના છે. (૫) 'ગુરુજનપૂજા' એટલે માતા-પિતા વગેરે ઉપકારી યા ગુણિયલ વડીલ પૂજ્ય પુરુષોની પૂજા, અર્થાત્ વિનય-સેવા-ભક્તિ.

(i) ૧. એ આવે એટલે ઊભા થવું, હાથ જોડવા, એમને આસન દેવું, ૨. ત્રિકાળ પ્રણામ કરવા, ૩. લેવા-મૂકવા જવું, ૪. એમની હાજરીમાં ઊંચા સાદે બોલવું નહિ, ૫. કોઈની સાથે એ વાત કરતા હોય એમાં વચ્ચે બોલવું નહિ, ૬.એમનાથી નીચા આસને બેસવું. ૭. કોઈ આદેશ કરે ત્યારે આદેશને 'હા જી' 'તથાસ્તુ' વગેરેથી આવકારવો. ૮. એમને પૂછીને બધું કરવું. ૯. એમના જમ્યા પહેલા જમવું નહિ, ૧૦. બીજાની આગળ એમના જ ગુણ ગાવા, ૧૧. એમને જ આગળ લાવી જશ એમને જ અપાવવો,... વગેરે વગેરે વિનયના પ્રકારો છે.

(ii) **'સેવા'** માં, ૧. એમને આપણા પોતાના કરતાં સારી વસ્તુ દેવી, દા. ત. સારાં ખાનપાન, મુલાયમ વસ્ત્ર-ગાદલાં વગેરે. ૨. રોજ એમની ચંપી કરવી; ૩. એમની બીમારીમાં ખાસ સમય કાઢી એમની સેવામાં રહેવું; ૪. એમનું કામકાજ બજાવવું વગેરે.

(iii) **'ભક્તિ'** માં ૧. અંતરમાં એમના પ્રત્યે અથાગ બહુમાન રાખવું, ૨. બહુમાન પ્રમાણે એમની અદબ જાળવવી. ૩. વિશેષ ભક્તિકાર્ય કરવું, ૪. બીજાઓ આગળ એમનું ગૌરવ વધારવું. ૫. કદી એમની નિંદા કરવી નહિ, કે સાંભળવી નહિ, ૬. એમના દોષ ઢાંકવા, ને ગુણ ગાવા, ૭. એમનો સ્વભાવ ઉગ્ર હોય તોય તે સહન કરી લેવો. પણ એમને તુચ્છકારવા-નિંદવા નહિ.

આ ગુરુજન-પૂજાથી કૃતજ્ઞતા અદા થાય છે, ગુણાનુરાગ વધે છે, આત્મ-કલ્યાણને ઉત્તેજન મળે છે. અન્યથા જ્યાં પૂજ્યોની પૂજાનો લોપ છે ત્યાં કલ્યાણનો અવરોધ થાય છે, અટકાયત થાય છે. કુદરત ચલાવી લેતી નથી; અર્થાત્ પૂજ્ય-પૂજાભંગથી એવા તીવ્ર અંતરાયકર્મ ઊભાં થાય છે કે એ શ્રેયસિદ્ધિ થવા જ ન દે. ગુરુજનપૂજાની સાધના વિના આત્મામાં સદ્ગુરુસેવા-સમર્પણ પ્રાયઃ આવવા નથી પામતા. કેવળ પોતાના સ્વાર્થની સેવામાં રક્ત રહી ઉપકારી ગુરુજનોની પૂજાને ઠોકરે મારે એ સદ્ગુરુને શું આરાધી શકે ? ત્યારે એના બીજા વ્રત-નિયમ-દાન-તપસ્યા વગેરે પણ એને ઊંચો ક્યાંથી લાવી શકે ? માટે જ અહીં અત્યંત જરૂરી ગુરુજનપૂજાની આશંસા વ્યક્ત કરી.

(૬) **'પરત્થકરણ'** એટલે પરાર્થકરણ. આમાં 'સ્વ' થી વિરુદ્ધ 'પર' શબ્દ

છે, તેથી સ્વાર્થકરણ નહિ, સ્વપ્રયોજન સાધવાની વાત નહિ, પણ પરાર્થકરણ-પરના યાને જીવોનાં પ્રયોજન સારવાની, પરહિત કરવાની વાત છે. અલબત્ત શક્તિ-સંયોગાનુસાર, કિન્તુ બીજાનું કરી છૂટવું, બીજાને ઉપયોગી થવું, સહાયક થવું, પોતાની તન-મન-ધનની કિંમતી શક્તિ બીજાના ભલામાં કામે લગાડવી, એ પરાર્થકરણ છે. ગુરુજનપૂજામાં કૃતજ્ઞતા બજાવાય છે, પરાર્થકરણમાં ઉદારતા ને સ્વાર્થ-ત્યાગ થાય છે.

પરાર્થકરણ એ જીવનસાર :- પરાર્થકરણ એ જીવલોકનો સાર છે. જીવલોક એટલે જીવન. જીવનને જે નિષ્ફળ જીવવા નથી માગતા, લુહારની ધમણની જેમ માત્ર શ્વાસોચ્છ્વાસ પૂરા કરીને તુચ્છ વિષયસેવામાં સમાપ્ત કરવા નથી ઇચ્છતા, એને માટે જીવન સફળ કરવા સારભૂત આ છે કે પરાર્થકરણ સાધવું. આમ કાંઈ એકદમ સર્વત્યાગ થાય એમ નથી, તો કમમાં કમ શક્ય પ્રમાણમાં સ્વાર્થત્યાગ કરી પરાર્થસેવન આચરવું, એ જીવનનો સાર છે, જીવનમાંથી સાર ખેંચવારૂપ છે, જીવ-નની સુવાસ છે. શ્રીમંત માણસ પોતાના માટે દસ લાખ રૂપિયાનો બંગલો બાંધીને એ ભોગવે એથી કાંઈ 'એણે જીવનમાં મહત્ત્વનું કામ કર્યું' એવો લોકયશ પામતો નથી. જ્યારે મધ્યમ સ્થિતિવાળો ૫-૧૫ હજાર રૂપિયા ખર્ચી ધર્મશાળા બંધાવીને જનહિતાર્થે ખુલ્લી મૂકી દે, તો એ લોકની દુઆ પામે છે. આશિષ પામે છે, પ્રશંસા પામે છે, કે વાહ ભાઈ ! જીવનમાં એક ખરું કામ આણે કર્યું ! મોટા ચાંદીના પાટલે ચડી સોનાના થાળમાં જાતે મેવા પકવાન્ન ઉડાવે એની કિંમત નથી. પરંતુ એના આંગણે બીજા ગરીબ કે સાધર્મિક પામી જાય એ મહત્ત્વનું છે, એજ જીવનમાંથી બચતરૂપે કામ આપે છે. સ્વાર્થભોગ તો જીવન પૂર્ણ થતાં પહેલાં જ 'ખા ગયા, ખો ગયા' ના ન્યાયે શૂન્યમાં પરિણમે છે. જ્યારે, સ્વાર્થ ત્યાગીને પરાર્થ સધાય એ સુકૃત પુણ્ય તથા સુસંસ્કાર અને નિર્મળ યશરૂપે ઠેઠ પરલોક સુધી જીવની સાથે ઊભા રહે છે. લોક આ પરાર્થસાધક-પરોપકારીને મર્યા પછી પણ એના પરોપકાર યાદ કરી એનો યશવાદ ગાય છે અને પુણ્ય તથા સુસંસ્કાર તો એ આત્મા સાથે પરલોકમાં જાય જ છે.

પરાર્થકરણનાં બે પ્રમાણ :- લક્ષ્મી અને વિષયોની આવી એકાંગી પકડ, આવો મૂર્ચ્છાનો આવેશ કે જે પોતાના સ્વાર્થને જ દેખવા દે, પરાર્થની ઉપેક્ષા જ થવા દે, એ પ્રબળ દોષ છે. એ થોડો ય મોળો પડ્યા વિના આત્મવિકાસ અશક્ય છે. માટે તો (૧) પહેલો ધર્મ '**દાન**'નો કહ્યો, પછી શીલ-તપ-ભાવના ધર્મ. એમ,

(૨) શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં ધર્મહેતુ પ્રસાધન યાને ધર્મહેતુ સિદ્ધ કરવા માટે ત્રણ ઉપાય કહ્યા, એમાં સાધુસેવા પહેલાં કહી, પછી મૈત્રી, અને મમત્વની પકડ-આવેશનો ત્યાગ કહ્યા. સાધુસેવા માટે સ્વાર્થનો ભોગ આપવો પડે. પરાર્થ પ્રયત્ન કરવો રહે. મૈત્રી અને મમત્વાવેશ ત્યાગને સક્રિય કરવા માટે પણ એ કરવું પડે. આમ પરાર્થક-રણમાં મૂર્ચ્છા મંદ પડે છે ને તેથી આત્મકલ્યાણને અવકાશ મળે છે, તેથી એ જીવ-નનો સાર છે, પુરુષાર્થનું ચિહ્‌ન છે.

અહીં **'પરાર્થકરણ'** સુધીની વસ્તુઓ બતાવી એ લૌકિક સૌંદર્ય છે. એ પ્રાપ્ત હોય તો જીવ હવે 'શુભગુરુયોગ' વગેરે લોકોત્તર ધર્મનો લોકોત્તર સૌંદર્યનો અધિકારી બને છે. માટે હવે કહે છે 'સુહગુરુજોગો' મને શુભ ગુરુનો યોગ થાઓ.

લૌકિક-લોકોત્તર સૌંદર્ય :-

લૌકિક સૌંદર્ય એટલે લોકદષ્ટિએ, જનસામાન્ય અને ઈતર અસર્વજ્ઞકથિત ધર્મોની દૃષ્ટિએ સુંદર હોય તે. ભવનિર્વેદથી માંડી પરાર્થકરણ સુધીની વસ્તુઓ એ લૌકિક સૌંદર્ય છે કેમકે દા. ત. ભવનિર્વેદને ઈતર આર્ય ધર્મો તો સુંદર કહે છે જ, પણ લોકદષ્ટિએ ય ભવનિર્વેદ સુંદર છે. એમ, માર્ગાનુસારિતા-તત્ત્વાનુસારિતા ગુણોથી ખોટી તત્ત્વહીન ખેંચપકડ નહિ પણ વિવેકથી વર્તન હોઈ, એ પણ લોકદ-ષ્ટિએ સૌંદર્ય છે. ત્યારે ઈષ્ટફળ-સિદ્ધિથી જીવ ભીખ માગતો કે વિહ્વળ વ્યાકુળ રહેનારો નહિ, લોક-વિરુદ્ધ ત્યાગથી લોકના ચિત્તને સંક્લેશમાં મૂકનારો નહિ, ગુરુજન-પૂજાથી વડીલોની સેવા-ભક્તિ-બહુમાન-કૃતજ્ઞતા પાળનારો અને પરા-ર્થકરણથી પરકાર્ય કરી છૂટનારો હોય, એ બધું લોકો અને ઈતર ધર્મોની દૃષ્ટિએ સારું સારું જ લાગે છે, માટે એને લૌકિક સૌંદર્ય કહેવાય. લોકોત્તર સૌંદર્ય તે છે કે જે સર્વજ્ઞકથિત ધર્મની જ દૃષ્ટિએ સુંદર છે.

લોકોત્તર સૌંદર્યનો મર્મ :

પ્ર.- શું ભવનિર્વેદાદિ એ સર્વજ્ઞની દૃષ્ટિએ સારું નથી ? જો સારું છે જ, તો એને લોકોત્તર સૌંદર્ય પણ કેમ ન કહેવું ?

ઉ.- અલબત્ત, ભવનિર્વેદાદિ એ અનંતજ્ઞાની સર્વજ્ઞની દૃષ્ટિએ સારા તો છે જ, પરંતુ ખાસ લોકોત્તર ધર્મ, લોકોત્તર સૌંદર્ય તે છે કે જેને બિચારા જનસામા-ન્યની કે અસર્વજ્ઞકથિત ધર્મોની દૃષ્ટિમાં સારું-સુંદર માનવા સુધીની પહોંચ નથી અને જે માત્ર સર્વજ્ઞકથિત ધર્મની દૃષ્ટિએ સુંદર છે. દા. ત. કોઈએ વિશિષ્ટ ચારિત્ર-સંપન્ન શુભ ગુરુનો જ યોગ સાધ્યો એમાં કાંઈ જનસામાન્ય કે ઈતર ધર્મવાળા 'આ

બહુ સરસ કર્યું' એમ પ્રશંસવા નથી લાગતા. હા, ગુરુજનપૂજા, પરોપકારાદિ કરાય તો ઝટ એની પ્રશંસા કરશે. એટલે લૌકિક સૌંદર્ય તે છે કે જેને લોક પણ સારું-સરસ તરીકે માનવાનું કરે છે. બાકી લોકોત્તર જ્ઞાની ભગવંતો તો એને લોકોત્તર સૌંદર્યની ભૂમિકારૂપે સારું લેખે જ છે, પણ એટલા માત્રથી એને લોકોત્તર સૌન્દર્ય કહેલ નથી. લોકોત્તર સૌંદર્ય તે, કે જેમાં સારું-સુંદર પરાક્રમ માનવાની લોકની પહોંચ નથી અને અનંત જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ એ સારું-સુંદર પરાક્રમ છે તેમજ જે સીધું મોક્ષમાર્ગ તરફ લઈ જાય છે. દા. ત. શુભ ગુરુનો યોગ વગેરે એવા છે.

લૌકિક સૌંદર્ય વિના લોકોત્તર સુંદર ભાવ નહિ :-

લોકોત્તર સૌંદર્ય એ લોકોત્તર ધર્મ છે; '**લોકોત્તર**' એટલે મિથ્યાદૃષ્ટિ લોકોની બુદ્ધિમાં બેઠેલ ધર્મથી આગળનો ઊંચી કોટિનો, અસર્વજ્ઞોના ધર્મ કરતાં ઊંચો. એવો ધર્મ સર્વજ્ઞકથિત જ હોય. આ લોકોત્તર ધર્મના અધિકારી બનવા માટે ઉપ-રોક્ત લૌકિક સૌંદર્ય હોવું આવશ્યક છે. સિંહણનું દૂધ સુવર્ણપાત્રમાં રહે, એ ન્યાયે સિંહણના દૂધ જેવો લોકોત્તર ધર્મ પણ લૌકિકસૌંદર્યવાળા પાત્ર જીવમાં ઊતરી શકે, એટલી એ કિંમતી વસ્તુ છે. દેખાય પણ છે કે જેનામાં ભવનિર્વેદ નહિ ને વિષયાંધતા છે, તત્ત્વાનુસારિતા નહિ ને તત્ત્વ-અરૂચિ છે, લોકવિરુદ્ધસેવનથી લોકને સંક્લેશકારિતા છે, ગુરુજન પ્રત્યે અભક્તિ-અવિનયાદિ છે, એ લોકોત્તર ધર્મ સાધતો દેખાય તો ય ખરેખર એના દિલમાં લોકોત્તર શુભ પરિણામ જ ઊભો નથી થતો, કેમ કે પેલી લૌકિક અસુંદરતાઓ, ધર્મબાધક કષાયોને દિલમાં પગભર રાખે છે. એવા કષાય જાગૃત હોય ત્યાં લોકોત્તર શુભ પરિણામ શાનાં ?

(૭) 'સુહગુરુ-જોગો' :-

સાતમી આશંસા શુભગુરુના યોગની છે. લૌકિક સૌંદર્ય પ્રાપ્ત થવા પર જ લોકોત્તર ધર્મનો અધિકાર મળે, એ હિસાબે પૂર્વોક્ત પરાર્થકરણ સુધીના ગુણનો ખપ કરવા પર પહેલું કાર્ય શુભ ગુરુ-યોગ સાધવાનું. અન્યથા જો એ ગુણ રૂપ લૌકિક સૌંદર્ય પ્રાપ્ત કરવાની પરવા ન હોય અને એમ જ શુભ ગુરુનો યોગ સાધ-વાનું કરે તો તે, દોષ ભરેલા પેટવાળો પુષ્ટિકારક પથ્ય ખાય, એના જેવું થાય. ખરી રીતે એ યોગ ગુરુયોગ જ નથી, એ પથ્ય એવા માટે પથ્ય જ નથી. પેટમાં મળ ખદબદતા હોય, પાચક રસો દૂષિત થઈ ગયા હોય, ત્યાં પથ્ય મલાઈ વગેરે ખાધે શું વળે ? પુષ્ટિ શાની થાય ? એ પચાવવાની તાકાત જ નથી. એટલે પુષ્ટિ ગુણ તો દૂર; ઊલટું દોષવાળી હોજરી એને વધારે દોષરૂપ બનાવે છે. એવી રીતે ગુરુજન

પૂજા, પરાર્થકરણ, લોકવિરુદ્ધનો ત્યાગ વગેરે લૌકિક સૌંદર્યનો ખપ નથી ને શુભ ગુરુનો યોગ કરવા જાય, એ જ્યારે સામાન્ય ગુરુજન માતા-પિતાનો વિનય-સેવા ભક્તિ આદિ નથી સાચવતો, તો મહાન શુભ ગુરુનો યોગ કરીનેય વિનયાદિ શું સાચવવાનો હતો ? સામાન્ય પરોપકાર નથી, પરનું કરી છૂટવાનું નથી, એ મહાન ગુરુનું શું કરી છૂટવાનો ? એટલે ઉપરથી દેખાય કે સદ્ગુરુનો સમાગમ કર્યો, પણ વાસ્તવમાં સમાગમ જેવું કાંઈ નહિ.

'શુભગુરુયોગ' એટલે વિશિષ્ટ ચારિત્રથી સંપન્ન આચાર્યનો સંબંધ. ધર્માચાર્ય જો ચારિત્રસંપન્ન ન હોય તો એમનો સંસર્ગ કુસંગ થાય. વળી ચારિત્ર પણ સામાન્ય રુપનું જેટલું ગૃહસ્થને હોય એટલા માત્રથી ન ચાલે, કેમકે એમાં તો સંપર્કમાં આવનારને આરાધ્ય તરીકે એટલું જ ચારિત્ર લાગે, પણ વિશેષ એથી કોઈ ઉચ્ચ ચારિત્ર હોવાની કલ્પના ન આવે. એ કલ્પના ન આવવાથી એવા વિશિષ્ટ ચારિત્રનો મનોરથ ને એની અત્યંત ઉપાદેયતા વગેરે પણ ન જાગે. વિશિષ્ટ ચારિત્ર એ, કે જેમાં કંચન-કામિનીનો સર્વાંશે ત્યાગ હોય, અહિંસાદિ મહાવ્રતોના સ્વીકારપૂર્વક એનું અણીશુદ્ધ પાલન હોય, સર્વજ્ઞની આજ્ઞાની પ્રતિબદ્ધતા હોય, આહાર-પાણી પણ સ્વયં તૈયાર કરેલ-કરાવેલ નહિ કે કોઈએ વિશિષ્ટ ચારિત્રી માટે બનાવેલ નહિ, વગેરે રૂપે નિર્દોષ-નિર્જીવ આહાર-પાણીથી નિર્વાહ હોય. આવા વિશિષ્ટ ચારિત્ર સંપન્ન આચાર્યનો સંબંધ સાધવાનો.

શુભગુરુયોગની અગત્યતાનાં કારણો -

(૧) શુભ ગુરુયોગ પહેલો એટલા માટે જરૂરી છે કે 'ગુરુ વિના જ્ઞાન નહિ'.

(૨) શુભ ગુરુનો, અર્થાત્ વિશિષ્ટ ચારિત્ર-સંપન્ન ધર્માચાર્યનો યોગ સાધવામાં એમના ઉપદેશ ઉપરાંત એમનું જીવન જોવા મળે છે, એય હિતપ્રેરક બને છે. તપસ્વી મહાત્માઓની તપસ્યા જોઈને ય પ્રેરણા મળે છે ને ?

(૩) શુભ ગુરુના યોગથી આપણી ભૂલોનું ભાન થાય, એ સુધારવાના ઉપાય મળે, ગુરુ આપણા પથપ્રદર્શક બને, એમની સેવા-વિનય-વંદનાદિનો લાભ મળે, વગેરે અનેક લાભો છે.

(૪) શુભ ગુરુયોગ ખરેખરો સાધવામાં ગુરુ માથે ધરાય છે, તેથી એમના પ્રત્યે સેવકભાવ ઊભો થતાં આત્માના મહાન દોષ અહંત્વ પર કાપ પડે છે. તેમ સેવા-આજ્ઞાપાલનમાં પૈસા આદિનો ભોગ અપાય એટલે તૃષ્ણા-મમત્વ પણ કપાય. સારાંશ, જગતને અંધ બનાવનાર જે મોહનો મંત્ર અહં-મમ, એનો પ્રતિમંત્ર યાને

નાશક મંત્ર શુભ ગુરુયોગથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આવા મહાલાભકારી શુભ ગુરુ-યોગની અહીં આશંસા કરવાની છે.

આ શુભ ગુરુયોગની વિશેષ આશંસા બે રીતે,-

(૧) શુભ ગુરુયોગ કાયમ બન્યો રહે :- આ જીવનમાં અંત સુધી અને ભવાંતરે મોક્ષ થાય ત્યાં સુધી શુભ ગુરુનો યોગ બન્યો રહે એ માટે ય આશંસા જરૂરી છે.

ગુરુયોગ યોગાવંચક બનવો જોઈએ :-

(૨) બીજી રીતે વિશેષ આશંસા એ છે કે શુભગુરુ-યોગ યોગાવંચક બની એમાં ઉત્તરોત્તર કક્ષા-માત્રા વધતી જાય. યોગાવંચક એટલે અવંચક યાને સફળ ગુરુયોગ, આત્મા શુભ ગુરુ સાથે ભાવથી સંબંધમાં એટલા બધા અભેદભાવે જોડાઈ ગયો હોય કે ત્યાં તન્મય નિરાલંબન, અનાસક્ત દશા આવીને વીતરાગતા સિદ્ધ થાય.

હૈયામાં ગુરુયોગ ક્યારે થાય ? -

તાત્પર્ય એ છે કે વિશિષ્ટ ચારિત્રસંપન્ન ગુરુનો યોગ સાધવાનો છે તે, માત્ર બાહ્યથી એમની સાથે રહ્યા એટલું જ નહિ, કિન્તુ અભ્યન્તર રીતે પણ આપણા આત્માને ગુરુયોગ કરાવવાનો છે. તે ઈન્દ્રિયના વિષયાદિનો રંગ અને અહંત્વાદિ કષાયોની પરિણતિ ઓછી થાય તો જ બની શકે. નહિતર તો જ્યાં સુધી એ ઈન્દ્રિયવિષયોના પૂરા ખેંચાણ-આકર્ષણ હોય, તેમજ અહંત્વાદિ કષાયોના દબાણ-જોર હોય, ત્યાં સુધી ગુરુનો યોગ માત્ર કાયાથી નિકટ આવવારૂપે કર્યો એટલું જ, પણ હૃદય કાંઈ નિકટ થયું નહિ. હૈયે જો ધન-માલ પરિવાર વગેરેની જ મમતા, પ્રીતિ અને સાર બુદ્ધિ ખચ ભરી હોય, તો હૈયામાં ગુરુને પ્રવેશની જગા જ ક્યાં છે ? એ તો એ પર-મમતાદિ ઓછા થાય, એમાં અસારબુદ્ધિ જાગે, તો જ આત્મતારક ગુરુ માટે સારબુદ્ધિ અને મમતા-પ્રીતિ થાય. એનું નામ ગુરુ અંતરમાં પેઠા. ત્યાં હૃદયથી ગુરુયોગ સધાવા માંડે. એવું જ અહંત્વાદિનું જોર મોળું પડે, મનને એમ થાય કે 'હું એટલે કાંઈ નહિ, હું તો અબુધ અનાડી , જ્યારે ગુરુ એટલે બોધ આપનાર, અને સન્માર્ગી સદ્આચારી-સદ્ ગુણી બનાવનાર.' એવું ગુરુ માટે વિશિષ્ટ ગૌરવ ઊભું થાય, તો જ અભ્યન્તર ગુરુયોગને જગા મળે. વાત પણ સાચી છે કે આવો ગુરુયોગ થાય તો જ આગળ એમના ઉપદેશને હૃદયમાં ઉતારવાનું થવાનું.

ગુરુની રુચિ એ આપણી રુચિ -

આપણી રુચિ-ઈચ્છા-માન્યતા, સન્માન સગવડ-અનુકૂળતા વગેરે કશું

નહિ, ગુરુની રુચિ એ આપણી રુચિ, ગુરુની ઈચ્છા એ આપણી ઈચ્છા, ગુરુનો મત તે આપણો મત, ગુરુની સગવડતા-અનુકૂળતા એજ આપણી અનુકૂળતા, ગુરુનું માન-પૂજા-પ્રતિષ્ઠા એજ આપણાં માન-પૂજાદિ, એમનો યશવાદ એજ આપણો યશ-વાદ, એમને ઠીક ન લાગે એ આપણને ઠીક ન જ લાગે, એમની ઈચ્છા ન હોય એની આપણને પણ ઈચ્છા નહિ, ભલે આપણને સન્માન પ્રતિષ્ઠા મળતી હોય, પરંતુ જો ગુરુનું અવમાન થતું હોય, એમનો યશવાદ રૂંધાતો હોય તો એ આપણા પોતાનું અવમાન અપયશ લાગે, એમ આપણને અનુકૂળ પણ એમને પ્રતિકૂળ હોય તો એ આપણને પણ પ્રતિકૂળ જ લાગે, ત્યાં આપણી અનુકૂળતાની કશી કિંમત નહિ. એ જતી કરવાની.

વધતી કક્ષાના આંતર ગુરુયોગની આશંસા -

આવું ગુરુ પ્રત્યે હૃદય વધતું જાય, એ ગુરુયોગ વધતો આવ્યો ગણાય, જેમાં આગળ પોતાનો આત્મા ગુરુમય થતો જાય, આત્મા સ્વાત્માને ભૂલી ગુણ-સંપન્ન ગુરુ સાથે એટલો બધો એકાકાર થઈ જાય કે પછી પોતે અને ગુણમૂર્તિ ગુરુ બે વચ્ચે કોઈ ભેદ જ ન લાગે. ગુણમૂર્તિ જોડે અભિન્ન બની જાય ! અનાસંગ-અનાસક્ત યોગમાં પહોંચતા વિષયો-સુખભોગ, કાયા, વગેરેથી તદ્દન નિરાળો અલિપ્ત બનીને શુદ્ધ ગુણરૂપ થઈ વીતરાગ દશાએ પહોંચી જાય. આ પહોંચવામાં ઉત્તરોત્તર કેટલીય કક્ષાઓ ગુરુયોગમાં વટાવવી પડે. એવી ઉત્તરોત્તર કક્ષાઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે શુભ ગુરુયોગની આશંસા કરતા જ રહેવું જોઈએ. વીતરાગતા ન આવે ત્યાં સુધી ગણધર ભગવાન પણ આ વિશેષ આશંસા કરે એમાં નવાઈ નથી.

(૮) તવ્વયણસેવણા :- પ્રણિધાન સૂત્રમાં આઠમી આશંસા આ વ્યક્ત કરી કે મને તદ્વચનસેવના પ્રાપ્ત થાઓ. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત વિશિષ્ટ ચારિત્રથી સંપન્ન ધર્મા-ચાર્યની આજ્ઞા અને ઉપદેશનું સેવન, ઉપાસના, પાલન થતું રહો, થતું જ રહો, શુભ ગુરુયોગનું આ ફળ છે, શુભગુરુયોગ આનાથી સફળ છે. ગુરુનો યોગ થયા પછી ગુરુના હિતોપદેશનું સેવન થાય એટલે લોકોત્તર ધર્મ સાથે સગાઈ જામે-વધે-વિકસે, માટે ગુરુવચન-સેવા જરૂરી છે.

શુભગુરુનું વચન હિતનું જ હોય એનું કારણ -

(૧) શુભ ગુરુ વિશિષ્ટ ચારિત્રથી સંપન્ન છે, તેથી એમને પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ ચારિ-ત્રમાં સત્યનું મહાવ્રત હોઈ એ અસત્ય બોલે જ નહિ. તેમ એમને ભાષાસમિતિ અને વચનગુપ્તિ હોઈને એ સાવદ્ય યાને પાપવાળું તથા અપ્રિય કે અહિતકારી પણ ન જ

કહે, એટલો બધો વચન પર અંકુશ હોય, જાગૃતિ અને તકેદારી હોય છે.

(૨) ગુરુ વિશિષ્ટ ચારિત્રવાળા છે અને વિશિષ્ટ ચારિત્ર સર્વજ્ઞ ભગવાનનું જ બતાવેલું હોય, તેમજ સમ્યગ્દર્શન પૂર્વક જ હોય, તેથી એ સર્વજ્ઞવચનને બહુ માનનારા હોઈ એને પૂરા વફાદાર હોય, એટલે જ ઉત્સૂત્ર-ઉન્માર્ગનું એ બોલે તો શું, વિચારમાં પણ લાવે નહિ. પછી અહિતનું કહેવાની વાતેય શી ?

(૩) વિશિષ્ટ ચારિત્રથી સંપન્ન છે એટલે એના પાયારૂપ સમ્યગ્દર્શન એમનામાં હોય જ, તેથી સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ 'અનુકંપા' તો એમનામાં ભારોભાર વિકસેલી હોય; અર્થાત્ જીવો પર ભાવદયાથી એ ભરેલા હોઈને જીવોમાં ભારે દુઃખ જેવા કે ધર્મહીનતા, પાપરક્તતા, વિષયાંધતા, કષાયવશતા, કર્મપીડિતતા વગેરે પર કરુણાર્દ્ર બને જ. પછી અહિતનું કહે જ શાના ?

(૪) વિશિષ્ટ ચારિત્ર-સંપન્ન ગુરુ સ્વયં અપરિગ્રહી હોઈ એમને શ્રોતા પાસેથી કશું લેવાનો લોભ નથી. એમ, સંસારવિરક્ત હોઈને સાંસારિક માન-મોટાઈ-વાહવાહને તુચ્છ લેખતા હોવાથી માનાદિ પામવાનો લોભ પણ નહિ. પછી અહિત વચન કહે જ શા માટે ?

(૫) વિશિષ્ટ ચારિત્ર-સંપન્ન ગુરુ (૧) મન-વચન-કાયાથી સંસારત્યાગી હોઈને સાંસારિક પદાર્થોને અંગે ઊભા થતા ભય એમને હોય નહિ, તેમ (૨) જગતમાં કે સ્વજીવનમાં બનતા બનાવો ભવિતવ્યતા કર્મ વગેરે કારણસમૂહને જ આધીન હોવાનું નિશ્ચિતપણે સમજતા હોઈ એ બનાવો અંગે કોઈ ખોટો ભય રાખવાનું એમને કારણ નહિ.

પોતાની આરાધના તો (૧) પોતાના વારંવારની તે તે શુભ ભાવનાઓના અભ્યાસ, (૨) પ્રબળ સમ્યગ્દર્શન, (૩) દેવ-ગુરુના અચિંત્ય અનંત પ્રભાવ પર અટલ વિશ્વાસ (૪) સંયમનો અથાગ રાગ, (૫) જિનાજ્ઞા પાળવાનો ઊછળતો ઊછરંગ, (૬) દોષ-અતિચારની તીવ્ર સૂગ (૭) વીતરાગ સર્વજ્ઞનાં શાસ્ત્રોનું અવ્વલ પીઠબળ, વગેરે પર જ સચોટ ચાલવાનું સમજતા હોઈ આરાધનાભંગ આદિનો પણ ભય રાખવાની એમનામાં જગા રહેતી નથી. એટલે ભયવશ કહેવાતું, કરાતું અહિત એ કરે જ શાના ?

તાત્પર્ય, શુભ ગુરુને અહિતવચન કહેવાને કોઈ જ કારણ નથી. એ કહે છે તે હિતનું જ. માટે એવા વચનની ઉપાસના-આરાધના દરેક હિતકામીને આવશ્યક બને છે. (૧) ગુરુ જ્ઞાની છે, (૨) જ્ઞાન સાથે એનો એમને અનુભવ છે, તેમજ

(૩) શિષ્યની ખોટી શેહમાં કે ખોટા રાગમાં તણાતા ન હોઈ, શિષ્ય કદાચ પોતાની જાતે કાંઈ પસંદ કરવામાં અજ્ઞાનાદિવશ ભૂલતો હોય, તો એને એથી રોકવા અને યોગ્ય માર્ગે પ્રવર્તાવવા સમર્થ અને પ્રભાવ પાડનારા છે, માટે એમના આદેશ-નિર્દેશ એકાંતે પાળવા યોગ્ય જ છે. તેથી આ કર્તવ્ય સૌથી વિશેષ મહત્ત્વનું છે. પૂર્વનું બધું આચરીને છેવટે ગુરુવચન-સેવામાં જ આવવાનું છે; કેમકે એના પર જ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમય મોક્ષમાર્ગની આરાધના થાય છે. માટે શુભ ગુરુવચનની સેવા ખાસ આશંસનીય અને આદરણીય છે.

ગુરુવચન-સેવનામાં શું શું આવે ?

(૧) પહેલા નંબરમાં શુભ ગુરુવચનની સેવના આ છે કે ચિત્તને સદા ઉમળકો રહે, ઉત્કંઠા રહે, પ્રેમ રહે કે 'મને શુભ ગુરુનો આદેશ ક્યાંથી મળે ? ક્યારે મળે ? મારાં એવાં અહોભાગ્ય ક્યાંથી ? આમ ગુરુનો આદેશ મેળવવા ચિત્ત સદા આતુર હોય.

(૨) વળી જ્યારે આદેશ મળે ત્યારે તરત મનને પહેલું હર્ષ એ થાય કે 'વાહ ! ભાગ્યોદય મારો કે મને આ તારક આદેશ મળ્યો ! મારા સદ્ભાગ્યની અવધિ નથી ! ગુરુજીની કેટલી બધી મારા પર કૃપા કે મને આદેશ કર્યો ! એથી ખરેખર હું કૃતજ્ઞ બન્યો છું ! હવે ઝટ એનો ગુર્વાજ્ઞા-પાલનનો ઉછરંગ તરવરી ઊઠે. મોટા ગણધર ગૌતમ મહારાજને ગુરુ વીરપ્રભુના આદેશ પ્રત્યે એ ભાવ હતા.

(૩) ગુરુવચન પર અથાગ શ્રદ્ધા હોય કે આ જ કલ્યાણકર, આ જ માન્ય, આ જ તરણતારણ, આ જ ઉપાદેય, પણ મારી આપમતિ, મારો પ્રમાદ, મારી ગુરુવચન પર ઉપેક્ષા તારક નહિ. એ આપમતિ-પ્રમાદ-ઉપેક્ષા તો કલ્યાણઘાતક, અમાન્ય, અકર્તવ્ય જ. ગુરુવચન પર શ્રદ્ધા એટલી બધી તીવ્ર કે એને મહાનિધાન-મહાન જીવન મંત્ર-મહારક્ષણ સમજે, એનો અચિંત્ય પ્રભાવ માને, અને એમાં જ મહાપંડિતાઈ સમજે, પોતાની આપમતિમાં નહિ.

(૪) યોગ્ય અવસરે યોગ્ય સ્થાને ગુરુવચનની પ્રશંસા સહેજે મુખમાંથી સરી પડે કે 'મારા ગુરુજીની કેવી સુંદર આજ્ઞા ! કેટલો સુંદર ઉપદેશ ! કેવી તારક હિતશિક્ષા !' ગુરુની આગળ ઉપબૃંહણા કે 'પ્રભુ ! આપની કેવી સરસ આજ્ઞા ! કેટલો ભવ્ય ઉપદેશ ! આપની કેવી મહાન કૃપા ! કોણ આવો નિઃસ્વાર્થ મહાન ઉપકાર કરે ?'

(૫) ગુરુવચન સેવનામાં એમ ગુરુવચન મળવા માટે ચિત્તની સદા આતુ-

રતા, ગુર્વાદેશ મળ્યાનો મહાહર્ષ અને કૃતજ્ઞભાવ, ગુરુવચન પર અથાગ શ્રદ્ધા અને ગુરુવચનની પ્રશંસા થવા સાથે, ખાસ મહત્ત્વની વાત આ કે ગુરુએ ફરમાવ્યાનો તરત 'તથાસ્તુ' કહી એનો સ્વીકાર અને યથાશક્તિ અમલ થાય. આ સ્વીકારના અંગે શ્રી ઉપદેશમાળા કહે છે કે 'પૂજ્યો કદાચ કાગડાને ધોળો કહે, તો પણ તત્કાલ તો શિષ્ય એ વચનને 'તહત્તિ' કહી વધાવી લે. પછી અવસર પામી ગુરુને એકાંતમાં કાગડાને કાળાને બદલે ધોળો કહેવાનું રહસ્ય પૂછે. આમ વિપરીત દેખાતું ગુરુવચન પણ જો તદ્દન સ્વીકારી લેવાનું જ હોય, તો પછી બીજાં ગુરુવચનના સ્વીકાર માટે તો પૂછવાનું જ શું ? સ્વીકાર પછી અમલની આવશ્યકતા અંગે પૂર્વે શાસ્ત્ર-વ્યાખ્યાના ૭ અંગ જિજ્ઞાસા-ગુરુયોગ આદિમાં 'ઉક્તક્રિયા' નામના છઠ્ઠા અંગમાં વિચારાઈ ગયું છે. તેમજ રાજપુત્રનો વિનય અને સાધુનો વિનય એ બેની વચ્ચેની પરીક્ષા કરનાર રાજાના દૃષ્ટાન્તથી પ્રસિદ્ધ છે.

'ગુરુવચનસેવા' ના પ્રકારો પાછળ હેતુ -

ગુરુવચનસેવાના આ પ્રકારો, પોતાની શક્તિનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરવા સાથે, એને અનુસારે એ સેવાના માર્ગે આગળ વધવાનો રાહ બતાવે છે. એમાં પહેલા પ્રકાર તરીકે ગુરુવચન પર અથાગ પ્રેમ અને એ પાળવાનો ઉમળકો અનાદિની પોતાની આપમતિ તથા સ્વેચ્છાચાર પર કાપ મૂકે છે, વળી જડ પદાર્થો અને સુખ સગવડને ગૌણ બનાવી ગુરુવચનની ઊંચી કદર કરાવે છે. 'ખરું માલદાર હોય તો ગુરુવચન, દુન્યવી જડસંપત્તિ સન્માન નહિ, એટલે ગુરુવચનના ભોગે જડને નહિ વળગવાનું' એવુ મનને નિશ્ચિત ધોરણ રહે છે. 'ગુરુવચન એટલે શી વાત !' એવો એનો પ્રેમ ઝળહળવાથી આત્માના બીજાં બંધન મોળાં પડે છે. તેમ ગુરુવચન પામવાનો ઉમળકો મુખ્ય રહેવાથી હાલતુફાલતુના ઉમળકા ઢીલા પડે છે.

(૨) ગુરુવચન મળવા પર જાતને ધન્ય મનાય ને મનનો અહોભાગ્ય મનાય, એ પોતાના નમ્રભાવ લઘુભાવને વિકસાવે છે, જે ગુણોનો પાયો છે. એમાં કૃતજ્ઞભાવ પણ સતેજ બને છે. 'અહો ! ગુરુજી આ કેવો મહાન ઉપકાર કરી રહ્યા છે !' એમ ગુરુ પ્રત્યે શરણભાવ વધે છે. આ કદર અને શરણ ભાવ, ઉન્નતિરોધક અહંત્વને દબાવે છે. એથી ઉન્નતિના માર્ગ ખુલ્લા થાય છે.

(૩) ગુરુવચન પર હાર્દિક ઊંડી અને સચોટ શ્રદ્ધા હોય એટલે તો નિષ્ણાત વૈદ્યની દવાની જેમ એનું સેવન આરાધન નિઃશંક મનથી થવાનું, એમાં કહેવાતી વસ્તુ પર ભારે આસ્થા રાખીને થવાનું. આ હોય ત્યાં પોતાના સ્વંતત્ર મન, અભિ-

પ્રાય અને સ્વેચ્છાચારી કલ્પનાને સ્થાન નહિ રહે.

ગુરુવચનની પ્રશંસા કરતા રહેવાય ત્યાં ગુરુનું ગૌરવ વધારવાની ઉદારતા પોષાય, સ્વાર્થવૃત્તિ કપાય, ગુરુ તરફ કૃતજ્ઞભાવ જાગતો રહે, બીજાઓનાં દિલમાં ગુરુવચન માટે-રુચિ-સદ્ભાવ ઊભા કરવાનું થાય, વગેરે સુંદર લાભો છે.

ગુરુવચનના અમલની પૂરી હોંશ, ધગશ અને પુરુષાર્થ પાછળ જિનાજ્ઞા પર બહુમાન પોષાય છે, કેમ કે જિનની આજ્ઞા ગુરુવચનને બરાબર આરાધવાનું ફરમાવે છે. ને વળી જીવનના મહાન કર્તવ્યનો જાગતો ખ્યાલ રખાવે છે. 'ગુરુવચન સેવવું જ' એવી ધગશ અને અમલ હોવાથી પ્રમાદ સુખશીલિયાપણાનો ત્યાગ થાય. જીવનમાંથી અનેક દોષ-દુર્ગુણોને રુખસદ મળે છે અને આત્મગુણો, ધર્મમાર્ગ, શુભવૃત્તિઓ વગેરેમાં પ્રગતિ થતી આવે છે.

સારાંશ, વિશિષ્ટ ચારિત્રસંપન્ન ગુરુના વચનની ઉપાસના સર્વાંગીણ મહાન ઉદયની પોષક બને છે,

ભવ સુધી આઠેય સંપૂર્ણ -

'ભવનિવ્વેઓ' થી 'તવ્વયણસેવણા' સુધીમાં ભવનિર્વેદથી માંડીને શુભ-ગુરુવચન-સેવાપર્યંતની આઠ વસ્તુની વીતરાગ જગદ્ગુરુ આગળ આશંસા વ્યક્ત કરવામાં આવે છે તે એવી આશંસા નથી કે 'મારે એકજ વાર થાઓ' અગર 'થોડો જ સમય થાઓ' કિન્તુ 'આભવ-મખંડા' યાને 'ભવ સુધી અખંડ સંપૂર્ણ થાઓ' એવી આશંસા છે. અહીં 'ભવ સુધીના બે અર્થ છે, (૧) વર્તમાન ભવના છેડા સુધી, અર્થાત્ એહીં જીવું ત્યાં સુધી, અથવા (૨) જ્યાં સુધી ભવવાસ છે, મોક્ષ નથી થયો, ત્યાં સુધી. આટલો કાળ એ આઠેય અખંડ હો, સંપૂર્ણ હો સતત થયા કરો. આટલું કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય તો અવશ્ય જલ્દી જ મોક્ષ થાય છે.

(૧) કલ્યાણનું પ્રત્યક્ષ ફળ મહાન છે. તે એ ચિત્તના, તામસ ભાવ દબાઈ જઈ સાત્ત્વિક ભાવ ખીલી ઊઠે છે. આ સાત્ત્વિક ભાવનો પ્રભાવ અદ્ભુત છે. તામસ ભાવ એ દુઃખમાં મુંઝવણ ને દીનતા, તથા સુખમાં ગાંડો હરખ ને ઉન્માદ વગેરે કરાવી ચિત્તને અસ્વસ્થ રાખ્યા કરે છે. ત્યારે સાત્ત્વિક દશા મહાન ચિત્ત સ્વાસ્થ્ય આપે છે. તો એનાથી વધીને બીજું સુખ શું છે ? ખરી રીતે મોટું દેવતાઈ પણ સુખ સુખ નથી કે ત્યાં જો ચિત્ત સ્વસ્થ નથી, ને તામસ ભાવ ઝળહળે છે. સ્વસ્થતા છે તો દેખીતું દુઃખ પણ સુખ જ છે. મહાવીર પ્રભુ પર અનાડીઓના ઉપદ્રવ વરસ્યા, ત્યારે ભગવાન 'સુખી' કે 'બિચારા દુઃખી' ? દુઃખી નહિ, સુખી જ હતા. કેમકે સાત્ત્વિક

ભાવવાળા એમને મન સ્વસ્થતાથી તત્ત્વરમણતા ચાલુ હતી. દુઃખનું સ્થાન બાહ્ય કષ્ટ નથી પણ આંતરિક તામસ-નિઃસત્ત્વભાવ છે. ન્યાયના સંગ્રામમાં ગળું કપાય છે. એ દુઃખ ? કે સુખ ? પરંતુ ન્યાયના સંગ્રામમાં યા સતીના શીલની રક્ષામાં લડતાં કદાચ ગળું કપાય તોય ક્ષત્રિય બચ્ચાને ક્યાં દુઃખ લાગે છે ? મન ઉલ્લાસમાં રહે છે, કેમ કે સત્યરક્ષાની બુદ્ધિનો સાત્ત્વિક ભાવ છે.

પ્રસ્તુત આઠ કલ્યાણ એ સાત્ત્વિકતા-સ્વસ્થતા આપી પ્રત્યક્ષ પ્રસન્નતા અર્પે છે. ભવનિર્વેદ અને તત્ત્વમાર્ગાનુસારિતાવાળાને એનો અનુભવ છે. લોકવિરુદ્ધ ત્યાગ બરાબર સેવનારો લોકને સંક્લેશ થાય એવી પ્રવૃત્તિ ટાળતા પોતાને કદાચ કષ્ટ પડે તોય ખુશ રહે છે. ગુરુજનની પૂજામાં કૃતજ્ઞતાભાવ જાગતો રાખી ઉજમાળ રહે-નારો તકલીફ કાંઈ ગણતો જ નથી. પરાર્થકરણ-પરોપકારને જીવન-વ્યસન બના-વનાર તો એ કર્યાના આનંદમાં જ મહાલે છે, ને પોતાનાં દુઃખ ભૂલી જાય છે. કહે છે ને કે 'ખાઈને રાજી નહિ, ખવડાવીને રાજી'. જાતે ભૂખ્યા રહીને પણ બીજાને ખવડાવવામાં અનેરો આનંદ માનનારા અને 'આજનો મારો ધન્ય દિવસ !' -સમ-જનારા ભાગ્યવાનો આ જગત પર જોવા મળે છે. એથી આગળ વધી ગુરુયોગ-ગુરુવચનસેવા સાધવા પાછળના સાત્ત્વિક ભાવમાં સ્વસ્થતા એવી રહે છે કે ત્યાં કશું દુઃખ રહેતું નહિ. જ્ઞાન દર્શન-ચારિત્રની આરાધના, અપ્રમત્તતા વગેરે ઉચ્ચ ઉચ્ચતર આત્મપરિણતિ, યાવત્ વીતરાગતા, કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ સુધીના પ્રત્યક્ષ લાભ થઈ શકે છે. એમાં કષ્ટ ઘણું ઉપાડે પણ મનને જરાય દુઃખની વાત નહિ. મહાત્માઓને ઘાણીમાં પીલાવાનું આવ્યું, છતાં આત્મા સ્વસ્થ હતો, સાત્ત્વિક ભાવમાં રમતો હતો તો મન પર કાંઈ જ દુઃખ નહોતું. દુઃખ-ખેદ-શોક હોત તો વીતરાગ સર્વજ્ઞ થઈ મોક્ષ પામનારા ક્યાંથી બનત ? આત્મામાં જ્વલંત સાત્ત્વિક ભાવથી યુક્ત ભરપૂર સ્વસ્થતા હોય તો દુનિયાની કોઈ ચીજ દુઃખી કરવા સમર્થ નથી.

(૨) કલ્યાણનાં પરોક્ષ ફળ પણ અદ્‌ભુત છે. ઉપરોક્ત કલ્યાણ સાધનારને એના વારંવાર અભ્યાસથી પહેલો મોટો લાભ એ થાય છે કે એનામાં, એથી વિરુદ્ધ કુસંસ્કારો ઘસાતા આવી, ગુણો અને સુસંસ્કારોની જે વૃદ્ધિ થતી આવે છે, એથી હવે પરભવે ગમે તેટલા ઊંચા સુખ-સગવડ સંપત્તિ મળે છતાં એમાં ન લહેવાતાં, ગુણો અને સંસ્કારી જીવનને જીવંત રાખશે. આસક્તિ ભોગોની નહિ પણ ત્યાગની રહેશે. એટલે હવે પ્રશ્ન નથી રહેતો કે 'અહીંની કલ્યાણસાધનાથી પરભવે શું પાછું સુખવિલાસમાં લેપાવું પડશે ? એ વિટંબણા પાછી ઊભી ? ના, અહીં સેવેલ

કલ્યાણથી સાધેલા સુ-સંસ્કાર ત્યાં ભોગના લેપઆસક્તિ-સંક્લેશને થવા જ નહિ દે. એ તો જળકમળવત્ ન્યારા ! ઉપરથી શુભ ભાવોલ્લાસની વૃદ્ધિ અને અધિક કલ્યાણની સાધના સુલભ બનશે. અહીં પાપપ્રતિઘાતના પાયા પર કરેલ ગુણ બીજાધાન અને ગુણસાધના ઉત્તરોત્તર શુભાનુબંધી બને છે. એ હિસાબે આ કલ્યાણની સાધના પરભવે ચડિયાતી કલ્યાણ સાધના આપે છે, એ વળી આગળ એથી અધિક ઊંચી કલ્યાણ સાધના આપે છે... એમ કરતાં પરમ કલ્યાણ મોક્ષ સુધી પહોંચાડી દે છે. આનાથી અધિક પરોક્ષ લાભ બીજો શો હોઈ શકે ? બાકી સંપત્તિ સન્માનાદિભરી સદ્ગતિ, આરાધનાકુશળ શરીર, આરોગ્ય, આરાધનાસહાયક-પ્રેરક સંયોગો, વગેરેનો લાભ તો મળે જ છે.

પરમાત્મા અચિંત્ય ચિંતામણિ -

પ્ર.- ઠીક છે, ભવનિર્વેદાદિ આઠ વસ્તુ પરમ કલ્યાણ સુધી પહોંચાડી દેતી હોવાથી એની આશંસા અભિલાષા કરીએ ને પ્રયત્ન કરીએ પરંતુ, 'હોઉ મમ તુહપ્પભાવઓ ભયવં !' હે ભગવાન્ મારે તમારા પ્રભાવથી એ હો, એમ કહેવાની શી જરૂર ? પ્રયત્ન તો આપણે જ કરવાનો છે ને ?

ઉ.- જરૂર એટલા માટે છે કે ભગવાનના પ્રભાવથી એ આશંસા ફળે, ને એનો પ્રયત્ન ફળે છે. ભલે આમ પ્રભુ આપણાને કશી સહાય આદિ કરતા દેખાય નહિ, છતાં જેમ કશી પ્રવૃત્તિ નહિ કરતા ચિન્તામણિથી માણસનું વાંછિત સિદ્ધ થાય છે એ એના તેવા પ્રભાવને લીધે છે. એવી રીતે અરિહંત વીતરાગ પરમાત્મા અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ છે એટલે એમના પ્રભાવથી વાંછિત-આશંસિત સિદ્ધ થાય એમાં નવાઈ નથી.

'અચિંત્ય' એટલા માટે કહેવાય છે કે,

(૧) જગત પર પ્રભુનો પ્રભાવ જે કામ કરી રહ્યો છે, જે ઉપકાર વરસી રહ્યો છે એનું માપ કાઢી શકાય નહિ, એટલો બધો છે, કે કલ્પનામાં ન આવે. અરિહંત ન હોત તો જગતનું શું થાત ?

(૨) પ્રભુના પ્રભાવે ઊક્તાત્માને જે ફળ મળે છે, એ ભક્તની કલ્પના બહારનો હોય છે. દા. ત. ભલે સ્વર્ગ મળશે એમાં વિમાન, અપ્સરાઓ, ઉદ્યાનો, દિવ્ય શરીર વગેરે મળશે એ કલ્પનામાં આવે. પણ ખરેખર એનો રસાનુભવ-સુખાનુભવ કેવો છે એ ક્યાં કલ્પનામાં છે ? કેમ કે મનુષ્ય લોકમાં જે વિષય-સુખો છે તે પેલાની આગળ કૂચા છે, એની ઉપમાને અયોગ્ય છે, પછી ક્યાંથી પેલાને ખરો

ખ્યાલ આવી શકે ? એથી આગળ વધીને જ અનંત મોક્ષસુખ આપે છે એ તો વળી અનેરું અકલ્પ્ય છે.

અરિહંત પ્રભુનો આવો અચિંત્ય પ્રભાવ જીવને કલ્યાણ-પ્રાપ્તિમાં કામ કરી રહ્યો છે, એ, પૂર્વે 'અભયદયાણં' વગેરે પદોમાં ચર્ચ્યું છે એમ, ખરેખર હકીકત છે. પ્રભુનો પ્રભાવ એટલા માટે કહેવાય છે કે અરિહંત પ્રભુનું આલંબન રાખે તો જ એ કલ્યાણો સિદ્ધ થાય છે, નહિતર નહિ. દર્શન-પૂજા-ધ્યાન-ગુણગાનાદિ વીતરાગ પ્રભુને ઉદ્દેશીને થાય તો જ એ ઊંચા ફળ મળે. વ્રત-નિયમ-આચાર-અનુષ્ઠાન વગેરે પ્રભુના કહેલાં કરે તો જ કલ્યાણ સધાય. આમ જો પુરુષાર્થ ગમે તેટલો છતાં મુખ્ય-પણે અરિહંત પ્રભુનું આલંબન કર્યા વિના નાનેથી મોટાં કલ્યાણ સિદ્ધ થતાં નથી, તો એ સ્પષ્ટ છે કે એ ભગવાનનો જ કોઈ એવો અચિંત્ય પ્રભાવ છે કે જે જીવના પુરુષાર્થ આદિ ઉપર સુંદર ફળ લાવી મૂકે છે. .અરિહંત પ્રભુના આ અચિંત્ય પ્રભાવ ઉપર જો તેવી જ્વલંત શ્રદ્ધા કરવામાં આવે તો.

(૧) જીવની પોતાના પુરુષાર્થની વડાઈ અંગેની ખુમારી પોકળ જણાશે. દેખાશે કે કાર્ય તો આ અર્હત્પ્રભુ મળ્યા એ કરી રહેલ છે, તો 'મારી પુરુષાર્થની હોશિયારીએ કલ્યાણ સિદ્ધ થાય છે' એવો ઘમંડ રાખવાનું શું કામ ? પૂર્વે કે વર્ત-માનમાં મેં કે બીજાઓએ અરિહંતનું આલંબન લીધા વિના પુરુષાર્થમાં ક્યાં કમી રાખી કે રાખે છે ? પણ તેથી શું વળ્યું ? એ તો અરિહંત ભગવાન મળ્યા એમના રૂડાં પ્રતાપે જ પુરુષાર્થ સફળ થઈ રહ્યો છે. માટે પુરુષાર્થની ખુમારી ખોટી છે.

પ્ર.- તો તો અર્હત્પ્રભાવ જ કામ કરે છે માની માણસ પુરુષાર્થહીન એદી નહિ બને ?

ઉ.- ના, અરિહંતનું આલંબન આટલા ઊંચા કલ્યાણ સાધી આપે છે એવી ખરેખરી શ્રદ્ધા ઊભી થયા પછી તો, જેવી રીતે ચિંતામણિના પ્રભાવની શ્રદ્ધા ઊભી થયે માણસ બીજા ત્રીજા પુરુષાર્થ કે એદીપણું મૂકી ચિંતામણિની ઉપાસનામાં અને જાળવણીમાં લાગી પડે છે, એવી રીતે અહીં પણ અરિહંતદેવની અને એમની આજ્ઞાની આરાધનામાં લાગી પડશે. ચિંતામણિની માફક મનને થશે કે આવા અચિંત્યપ્ર-ભાવી અરિહંત પ્રભુ અહીં જો મહાભાગ્યે મળી ગયા છે તો એમને આરાધી લેવામાં શા માટે જરા પણ કચાશ રાખું ? કે એદી બનું ?

(૨) વળી આ અર્હત્પ્રભાવ પરની શ્રદ્ધા નિરાશ બનતા જીવને ઉત્સાહિત કરે છે કે 'શું કામ ગભરાય ? પૂર્વે અનંતાએ એમના પ્રતાપે અચિંત્ય કલ્યાણ સાધ્યા

છે તો તું પણ એમને આરાધ્યે જા, સૌ સારું થશે, કલ્યાણ અવશ્ય થશે. નિરાશ ન થા. તું તારે ઉત્સાહથી અરિહંત અને એમની આજ્ઞા આરાધવામાં લાગ્યો રહે. આ તો ગણધરવાણી છે કે અરિહંતના પ્રભાવે ભવનિર્વેદથી માંડી ઉચ્ચ ઠેઠ મોક્ષ સુધીનાં આત્મહિત સધાય છે. એ ટંકશાળી વચન ઉપર પણ અરિહંત પ્રભુને જ સેવ્યા કરવાના.'

(૩) વળી ભગવત્પ્રભાવની શ્રદ્ધા ભગવાન પ્રત્યે અધિક ઝુકાવટ કરાવે છે. જેમ શાસ્ત્રની કોઈ પંક્તિ ન સમજાતી હોય અને ગુરુને પૂછવા જાય તો કેટલીક વાર એવું બને છે કે ગુરુને પોતાની શંકા કહેતાં જ સમાધાન થઈ પંક્તિ લાગી જાય છે, ત્યાં ગુરુનો પ્રભાવ દેખી એમના પ્રત્યે હૃદય વધારે ઝૂકે છે, એવી રીતે અહીં મનને એમ થાય કે 'આ વીતરાગ ભગવાન કેટલા ઊંચા આદર્શ કે એમને નજર સામે રાખ્યાથી કેટલા ય વિકારો શાંત થઈ જાય છે ! એમનું ભવ્યાતિભવ્ય જીવન, એમની કરુણા, એમની અજોડ સહિષ્ણુતા, એમની અતિ સતેજ જ્ઞાનદૃષ્ટિ, એમનો ઉપદેશ, વગેરે પર નજર રાખ્યા કરવાથી આરાધનાનું બળ વધે છે. 'વાહ, વીતરાગ ! તમારો કેવો અદ્‌ભુત ઉપકાર કે સ્વયં એમ જીવીને આપે અમને ઉત્કૃષ્ટ આલંબન આપ્યું !' એમ હૈયું એમના તરફ વધુ ઝૂકે છે.

(૪) વળી, અરિહંત પ્રભુના પ્રભાવે જ સર્વ કલ્યાણસિદ્ધિ થવાની શ્રદ્ધા અને ખ્યાલ એ ભગવાન પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા બજાવતા રહેવાની પ્રેરણા આપે છે. મનને થાય છે કે 'જો ભગવાનના પ્રતાપે આટલાં બધાં સુંદર કલ્યાણ મને મળી રહ્યાં છે અને મળશે તો હું પ્રભુની સેવા, શરણ-સ્વીકાર અને સમર્પણ કરવામાં તન-મન-ધનનો ભારે ભોગ આપું.' મારા તન-ધનથી ઊંચામાં ઊંચા કલ્યાણ સાધતાં જશ ભગવાનને, ભગવાનની કૃપાને આપું. એમના જ ગુણ ગાઉં. ખેડૂત જાતે ખેતીની ભારે મજૂરી કરવા છતાં સારો પાક થવામાં મેઘરાજાને જશ આપે છે, એનું ભારે અહેસાન માને છે. સૈનિકો મરણિયા થઈને લડવાની જાતે મહેનત કરવા છતાં જશ વ્યૂહરચના કરનાર, ઉસ્તાદી અને માર્ગદર્શન નજર સામે રાખી મલ્લકુસ્તી-કસરત શીખનાર જીવનભર એ ગુરુને જશ આપે છે અને કૃતજ્ઞતા બજાવવા રુપે ગુરુદક્ષિણા દેતો રહે છે. અરિહંતના પ્રભાવને પ્રધાન કારણ માનનારો પણ ડગલે ને પગલે એમને જશ ન આપે અને કૃતજ્ઞતામાં તન-મન-ધનનો ભોગ ન આપતો રહે, તો એની સહૃદયતા કેટલી ? એણે ભગવાનના પ્રભાવ પર અર્થાત્ પ્રભુનો ઉપકાર અને આલંબન કેટલા બધા બળવાન છે એવી શ્રદ્ધાય શું કરી ? જો શ્રદ્ધા છે, લાગણી

છે, તો કૃતજ્ઞતા બજાવવાનું સતત ચાલુ રહે જ. અરે ! લાખ રૂપિયા ખર્ચી પ્રભુ-ભક્તિ કરે ત્યાં પણ માને કે આ તો હું મામૂલી કૃતજ્ઞતા બજાવું છું. બાકી પ્રભુનો ઉપકાર તો કેટલો બધો ઊંચો છે, અનહદ છે !'

પ્રણિધાનની ૧૧ મુદ્દાથી વિચારણા

પ્રણિધાનની આવશ્યકતા આદિનું દર્શક યંત્ર

૧. આવશ્યકતા	સકલ શુભાનુષ્ઠાનોમાં પ્રથમ જરૂરી કારણ
૨. અંતિમ ફળ	મોક્ષ
૩. નિદાન નહિ	નિદાનમાં ચિત્ત આસક્તિવાળું, આમાં અનાસક્તિ સન્મુખ
૪. ધર્મસિદ્ધિમાં આદ્ય સોપાન	કોઈપણ ધર્મસિદ્ધિ, ગુણસિદ્ધિ પ્રણિધાન-પ્રવૃત્તિ-વિઘ્નજય સિદ્ધિના ક્રમથી જ.
૫. અધિકારી	પ્રણિધાનના બહુમાનવાળા વિધિતત્પર-ઉચિત વૃત્તિવાળા
૬. સ્વરૂપ	વિશુદ્ધ ભાવના-પ્રધાન, તદ્વિષયાર્પિત, યથાશક્તિ ક્રિયાયુક્ત માનસ
૭. સામર્થ્ય	અતિ અલ્પ પણ પ્રણિધાનથી સકલ કલ્યાણોનું આકર્ષણ
૮. પારલૌકિક ફળ	પ્રશસ્તભાવથી નિર્મિત પાપક્ષય-પુણ્યસંચય દ્વારા ધર્મ-કાયાદિની પ્રાપ્તિ
૯. પ્રત્યક્ષ ફળ	પ્રશસ્તભાવ ને દીર્ઘકાળ સતત સાદર સેવનથી શ્રદ્ધા-વીર્ય-સ્મૃતિ-સમાધિ-પ્રજ્ઞાની વૃદ્ધિ
૧૦. માહાત્મ્ય રહસ્ય	સંસાર સાગર પાર કરવાની નૌકા, રાગાદિ-પ્રશમનનું વર્તન
૧૧. ઉપદેશ પ્રભાવ	પ્રણિધાનનો ઉપદેશ બોધજનક, હૃદયાનંદકર, અખંડિતભાવનો નિર્વાહક, માર્ગગમનનો પ્રેરક.

આશંસા-પ્રણિધાનનો મહિમા :- અહીં ભવનિર્વેદાદિ આઠ વસ્તુની આશંસા પ્રગટ કરી કે 'ભગવાન ! તમારા પ્રભાવથી મારે એ હો !' આ આશંસા એ પ્રણિધાન છે. 'એ કરવાની શી જરૂર છે ?' એમ પ્રશ્ન થાય, એટલે ગ્રંથકાર મહર્ષિ હવે અહીં એના અંગે ૧૧ બાબત બતાવે છે.

૧) પહેલું, આશંસા :- પ્રણિધાન એ સમસ્ત શુભ અનુષ્ઠાનનું કારણ છે. 'કારણ હાજર હોય તો જ કાર્ય થાય.-એ ન્યાયે કોઈપણ શુભક્રિયા કરતાં પહેલાં આ અત્યંત જરૂરી છે કે એની તીવ્ર આશંસા, ઉત્કટ અભિલાષા, સચોટ પ્રણિધાન કરવું જોઈએ. તે પણ હૃદયમાં એ ભાવ રાખીને કે ભગવાનના પ્રભાવે મારે આ શુભચરણ પ્રાપ્ત હો.' દા.ત. ભવનિર્વેદ જીવનમાં ઉતારવો છે, આ ગુરુજનની સેવા-ભક્તિ આચરવી છે, તો પહેલાં હૃદય એની તીવ્ર ચાહના કરે કે પ્રભુના પસાયથી મારા જીવનમાં ભવનિર્વેદ ઝળહળો, મારે ગુરુજનપૂજા બરાબર થાઓ.' એવું કોઈ પણ ગુણ કે ધર્મનું સેવન, આચરણ, અનુષ્ઠાન યા દોષની નિવૃત્તિનો પ્રયત્ન આવી આશંસા-ચાહના પ્રણિધાનપૂર્વકનો જોઈએ.

૨) અવશ્ય મોક્ષ ફળ :- તીવ્ર શુદ્ધ આશંસાનો તો આ પ્રભાવ છે કે એ પ્રવૃત્તિ ઉપરોક્ત કર્તવ્ય નિર્ણયાદિથી યુક્ત કરાવવા દ્વારા શુભાનુબંધ સાથે ગુણ અને ધર્મનો ઉત્તરોતર સાનુબંધ વિકાસ સધાવીને પરાકાષ્ઠાએ ઠેઠ મોક્ષ સુધી પહોંચાડે છે. માત્ર, આ ધ્યાન રાખવાનું કે થોડો થોડો ગુણ કે ધર્મ સિદ્ધ થતો આવે, તેમ તેમ વિશેષ ગુણ ધર્મની શુદ્ધ આશંસા-પ્રણિધાન ઉત્કટ બન્યું રહેવું જોઈએ. જેથી એની પણ પ્રવૃત્તિ કર્તવ્યનિર્ણયને વીર્યોલ્લાસાદિવાળી બની આત્માને ગુણ-ધર્મની ઊંચી ઊંચી કક્ષાએ ચડાવે.

૩) આ આશંસા એ નિયાણું નથી :- કેમકે નિયાણાનાં લક્ષણ એમાં ઘટતાં નથી. નિયાણાનાં લક્ષણ પૂર્વે કહ્યાં છે. તેમ, રાગ દ્વેષ કે મોહથી જે તીવ્ર આશંસા કરવામાં આવે, તે અહીં નથી. નિયાણું (૧) રાગથી બ્રહ્મદત્તચક્રવર્તીએ પૂર્વના મુનિ-ભવમાં ચક્રવર્તીની સમૃદ્ધિની આશંસારૂપે કર્યું (૨) દ્વેષથી અગ્નિશર્માએ ગુણસે-નને ભવોભવ મારવાની ઉત્કટ આશંસારૂપ કર્યું, (૩) મોહથી અજ્ઞાન માણસ પર-ભવે ધર્મ સૂઝે એ માટે હલકા દરિદ્ર કુળે જન્મ પામવાની આશંસા કરે તે. આવી આશંસામાં ચિત્તપરિણામની મલિનતા છે. એને નિયાણું કહેવાય. પરંતુ ભવનિ-ર્વેદ, તત્ત્વાનુસારિતા વગેરે શુભ ભાવ અને શુભ આચરણની આશંસામાં એવા કોઈ પૌદ્ગલિક રાગ, જીવદ્વેષ કે મોહમૂઢતા નથી, તેથી એને નિયાણું કહી જ ન

શકાય.

આ આશંસા તો સુંદર ચિત્તવ્યવસાય છે. એ જડ પદાર્થ અને વિષયસુખોના સંગ-આસક્તિરૂપી કાજળિયા રંગથી રહિત નિર્મળ આશય છે, પવિત્ર ચિત્તવ્યાપાર છે, હૃદયના ઉજ્જવળ વલણની પ્રવૃત્તિ છે, એને પ્રણિધાન આશય કહે છે. સર્વ શુભ કાર્યમાં એ જરૂરી છે.

(૪) પ્રણિધાન વિના પ્રવૃત્તિ-વિઘ્નજય આદિ આવે જ નહિ.

પ્ર.- પ્રણિધાન ન કરે અને પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય કરે તો શું શુભ કાર્ય સિદ્ધ ન થાય ? કાર્ય માટે તો પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ ને ? પ્રણિધાન વિના શું અટકે ?

ઉ.- આ સમજ ભૂલભરેલી છે. પ્રણિધાન વિના પ્રવૃત્તિ વગેરે સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, કેમ કે પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય, સિદ્ધિ અને વિનિયોગ એ પાંચ ક્રમસર જ અસ્તિત્વમાં આવે છે. આ પાંચ આશય છે. પહેલું પ્રણિધાન થાય એટલે પછી જ પ્રવૃત્તિ-આશય જન્મે, એ જન્મ્યા પછી જ એના રોકનારાં ઊભા થતાં વિઘ્નને જીતવાના હોય, એનાથી પ્રવૃત્તિને સ્ખલિત થવા દેવાની ન હોય. એમ વિઘ્નજય થયા બાદ જ સિદ્ધિ થાય. એ થયા પછીજ બીજામાં એનો વિનિયોગ થાય. બીજાને એ પમાડવાનું બને.

પ્રણિધાનાદિ પાંચ આશયનું સ્વરૂપ :-

(i) **'પ્રણિધાન'** એ એક એવા પ્રકારનો માનસિક શુભ પરિણામ છે કે જેમાં (૧) સ્વીકાર્ય અહિંસા ક્ષમાદિ-ધર્મના ઉપાય-મર્યાદામાં અચળપણું હોય, (૨) એ ધર્મ-મર્યાદાથી નીચે રહેલ જીવો પ્રત્યે કરુણાભાવ હોય (૩) સ્વાર્થ ગૌણ, પરાર્થ મુખ્ય એવા મહાપુરુષના સ્વભાવને અનુસારે પરોપકાર-તત્પરતા હોય, ને (૪) વિષય નિષ્પાપ અને એમાં મનનું જાગતું લક્ષ હોય.

(ii) **'પ્રવૃત્તિ'** નામના આશયમાં (૧) ચિત્ત તે અહિંસાદિ ધર્મ-સ્થાનના ઉપાયભૂત સમિતિ આદિમાં પ્રવર્તનશીલ હોય (૨) એમાં જ અપ્રમાદ-ભાવનાથી ઉત્પન્ન અતિશય પ્રયત્ન વીર્યોત્સાહ હોય, ને (૩) અકાળ ફળ-ઝંખનાની ખોટી ઉત્સુકતા ન હોય.

(iii) **'વિઘ્નજય'** નામના આશયમાં જઘન્ય-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ કોટિના વિઘ્નો પર વિજય રહેવો જરૂરી છે. જેમ પ્રવાસમાં કાંટા, તાવ અને દિશા-વ્યામોહ એમ ૩ પ્રકારના વિઘ્નો સામે ક્રમશઃ નિષ્કંટક માર્ગ-સ્વીકાર, આરોગ્ય નિયમ-પાલન અને માર્ગનું યથાર્થ જ્ઞાન, માર્ગજ્ઞાતા પર શ્રદ્ધા સાથે એના માર્ગદર્શનને વળગી રહે-

વાનું તથા અખંડ ઉત્સાહ જોઈએ, એવી રીતે આ ધર્મસ્થાનના ઉપાયમાં પ્રવર્તતી વખતે સંભવિત (૧) જઘન્ય વિઘ્નરૂપ શીત-ઉષ્ણાદિ પરીસહોની પહેલેથી તિતિક્ષા (સમભાવે-સહિષ્ણુતા) નો અભ્યાસ જોઈએ. (૨) મધ્યમ વિઘ્નરૂપ તાવ આદિ બિમારી સામે પહેલેથી આરોગ્યનિર્વાહક શાસ્ત્રોક્ત આહારવિધિનો પ્રયત્ન હોય, એમ (૩) દિશાવ્યામોહ જેવા મિથ્યાત્વ-શંકા કુશંકાદિ વિઘ્ન સામે પહેલેથી તત્ત્વનિર્ણય તથા વર્તમાનમાં સમ્યક્ત્વ ભાવના જોઈએ. આમ નિર્વિઘ્ન પ્રવૃત્તિ બનાવાય.

(iv) **'સિદ્ધિ'** નામના આશયમાં પ્રસ્તુત અહિંસાદિ આત્મસાત્ થાય, તાત્ત્વિકરૂપે પ્રાપ્ત થાય, સ્વભાવગત બની જાય, તાત્ત્વિકરૂપે અહિંસાસિદ્ધિ એ રીતે કે પછી નિકટમાં આવતા જીવો પણ વૈર ભૂલી જાય. આ સિદ્ધિ (૧) સૂત્રાર્થ-નિષ્ણાત અને ભાવનાદિમાર્ગના અભ્યાસી ગુરુને તીર્થસમાન લેખી એમની પ્રત્યે વિનય-સેવા-બહુમાનાદિથી યુક્ત હોય, તેમજ (૨) નીચેના હીનગુણવાળા કે નિર્ગુણ જીવો પ્રત્યે દયા-દાન-દુઃખોદ્ધારાદિથી સંપન્ન હોય.

(v) **'વિનિયોગ'** એટલે કે સિદ્ધ અહિંસાદિ ધર્મ બીજા જીવોને પ્રાપ્ત કરાવવાનો પ્રયત્ન હોય, એથી જન્માંતરે એ સિદ્ધ ધર્મની ઉત્તરોત્તર ચઢતી કક્ષાવાળી પરંપરા ચાલે છે. યાવત્ ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાએ પ્રાપ્ત થઈ વીતરાગભાવ, કૈવલ્ય, શૈલેશી અને મોક્ષ થાય છે.

(૫) હવે પ્રણિધાનનો અધિકારી કોણ ?

આટલું બધું મહત્ત્વનું પ્રણિધાન કોણ કરી શકે ? તો કે એ એના અધિકારીને થાય, અનધિકારીને નહિ. પ્રણિધાન કરવાનો અધિકારી તે છે કે જે પૂર્વે પ્રારંભે કહેલાં ચૈત્યવંદનના અધિકારી હોવાનાં લક્ષણવાળો હોય છે. ત્યાં વંદનાનો અધિકારી હોવાનાં લક્ષણ આ કહ્યાં છે-(૧) એના બહુમાનવાળો હોય (૨) એની વિધિમાં તત્પર હોય, અને (૩) ઉચિત વૃત્તિવાળો હોય. એ દરેક લક્ષણનાં ૫-૫ લિંગ પણ ત્યાં કહ્યાં છે. બસ એ લિંગસહિત એ ત્રણ લક્ષણવાળો હોય તે પ્રણિધાનનો અધિકારી છે.

(૬) પ્રણિધાન એટલે શું ?

૧. વિશુદ્ધ ભાવના સારં. ૨. તદર્થાર્પિત માનસમ્.

૩. યથાશક્તિ ક્રિયાલિઙ્ગં પ્રણિધાનં મુનિર્જગૌ.

આનો ભાવ એ છે કે પ્રણિધાન એ એક પ્રકારનું મન છે, ચિત્ત પરિણામ છે કે (૧) જે વિશુદ્ધ ભાવનાના બળવાળું હોય,

(૨) જે ચિત્ત પ્રણિધાનના વિષયમાં અર્પિત-સમર્પિત-ઓતપ્રોત હોય, અને

(૩) જેનું જ્ઞાપક યથાશક્તિ બાહ્ય અનુષ્ઠાન હાજર હોય. ટૂંકમાં, તે તે વિષયની બાહ્ય ક્રિયાસહિત અને નિર્મળ ભાવવાળું એકાગ્ર તન્મય મન એ એનું પ્રણિધાન કહેવાય.

(૧) વિશુદ્ધ ભાવનાઃ ભાવનામાં વિશુદ્ધિ શી ?

ભાવ વિનાની ક્રિયા નકામી, એટલે આમાં પહેલા વાત-વિશુદ્ધ ભાવનાનું બળ જરૂરી ચિત્ત માત્ર એકાગ્ર નહિ, કિન્તુ નિર્મળ ભાવોલ્લાસવાળું પણ જોઈએ. એમાં પરોપકાર બુદ્ધિ તથા હીન પ્રત્યે અદ્વેષ, દયાભાવ પણ ગર્ભિત હોય. ત્યારે પ્રશ્ન થાય કે ભાવનામાં વિશુદ્ધિ, કેવા પ્રકારની હોય ? આનું સમાધાન નીચે લખેલ શ્લોકમાંથી મળી રહે છે. એ દરેક સાધનાને **શુદ્ધ સાધવાના ત્રણ ઉપાય** બતાવે છે.

उपोदेयधियाऽत्यन्तं, संज्ञाविष्कम्भणान्वितम् ।
फलाभिसन्धिरहितं संशुद्धमेतदीदृशम् ।।

અર્થાત્ (૧) **અત્યંત કર્તવ્યબુદ્ધિ** રાખીને સાધના કરાતી જાય, (૨) સાધના વખતે આહારાદિ સંજ્ઞાઓની અટકાયત હોય અને (૩) ફળની ઉત્સુકતા ન હોય, કોઈ જ પૌદગલિક ફળની આશંસા ન હોય.

(૨) **'તદર્થાર્પિતમાનસમ્'** અર્થાત્ મન પ્રસ્તુત વિષયમાં અર્પિત-સમર્પિત હોય એવું એકાગ્રતાથી તન્મય હોય, એવું એમાં લંપટ રહે, કે ન તો એ બીજા વિચારમાં પડે કે ન શૂન્ય બને, લોભી રૂપિયા ગણવામાં કેવો તન્મય બને છે ? અનુષ્ઠાન ચૈત્યવંદનનું હોય તો એના સૂત્ર અને અર્થમાં ચિત્ત સમર્પિત થઈ જવું જોઈએ.

(૩) **'યથાશક્તિક્રિયાલિંગમ્'** મન પ્રસ્તુત વિષયમાં વિશુદ્ધ ભાવભર્યું અને અર્પિત છે એ એની બાહ્યક્રિયાથી જણાવું જોઈએ. ક્રિયા બરાબર વ્યવસ્થિત ચાલે તો સમજાય કે મન એ વિષયમાં તન્મય છે, પ્રણિધાનવાળું છે. દેહ કે ઈન્દ્રિય બીજી-ત્રીજી ક્રિયામાં પડતાં, આંતરિક મન એમાં ખેંચાઈ જવાનું, સૂત્ર બોલતાં શરીરે ખણવા માંડે કે આસન-કપડું સરખું કરવા લાગે તો મન સૂત્ર અર્થ ભાવમાં સમ-ર્પિત ક્યાંથી રહે ? પ્રસ્તુત વિષયની જ ક્રિયા તન્મય મનનું જ્ઞાપક લિંગ છે. અલબત્ત ક્રિયા પોતાની કક્ષા મુજબની ગજાનુસાર અર્થાત્ યથાશક્તિ રહેવાની, પરંતુ એમાં ય શક્તિ જરાય ગોપવવાની ન હોય. સાજો-સારો માણસ કાયોત્સર્ગ કરે તે બરા-

બર ટટ્ટાર જિનમુદ્રાએ ઊભો રહી કરે, પણ તેવો પક્ષાઘાતી વગેરે રોગી કે મૃત્યુશ-ય્યાએ પડેલો જીવ કાયોત્સર્ગ સૂતાં સૂતાં જ કરી શકે. એટલે પ્રણિધાનમાં યથા-શક્તિ ક્રિયા જોઈએ. આ સૂચવે છે કે પ્રણિધાન માત્ર માનસિક ભાવાત્મક નથી, કિન્તું બાહ્ય ક્રિયા યુક્ત પણ છે. આ પ્રણિધાનના છઠ્ઠા મુદ્દાની વિચારણા થઈ. હવે.

(૭) પ્રણિધાનનું પ્રબળ સામર્થ્ય :-

પ્રણિધાન બહુ અલ્પકાળ પણ કર્યું હોય, તો ય તે સુંદર છે. એ વિશુદ્ધ ભાવના અને શુભવિષયમાં ચિત્તની એકાગ્રતાવળું હોઈ આત્માના અપ્રશસ્ત રાગ-દ્વેષ અને મોહથી મુક્ત પ્રશસ્ત પરિણામરૂપ બની જાય છે. અને રાગ-દ્વેષ મોહવિ-નાની શુભ આત્મપરિણતિ ભલેને અલ્પ કાળ પણ જાગી, પરંતુ એનો સીધો પ્રભાવ પાપક્ષય, પુણ્યવૃદ્ધિ અને સંસ્કારવૃદ્ધિ ઉપર પડે છે.

સકલ કલ્યાણનું આકર્ષણ :-

એટલે સ્વલ્પ કાળનું પણ પ્રણિધાન ક્રમશઃ સમસ્ત કલ્યાણનું આકર્ષક બને છે. વર્તમાનમાં પાપક્ષય-અંતરાયક્ષય થતો આવે એમ નવો નવો ધર્મવીર્યોલ્લાસ ખીલતો આવે છે, અને શુભ સંસ્કરણથી નવી નવી રુચિ, સંવેગ જાગતા જાય છે. ત્યારે પુણ્યવૃદ્ધિથી ભાવિ સદ્‌ગતિમાં સંક્લેશ વિનાના સ્વર્ગાદિ સુખ મળવાથી એમાં પણ કલ્યાણસ્વરૂપ સુંદર ધર્મવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ આવી મળે છે. એમ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થયે જતાં, એક અવસર એવો આવીને ઊભો રહે છે કે જ્યાં અનાસક્ત યોગ, અપૂર્વકરણ-અનિવૃત્તિકરણની વિશુદ્ધિ, યાવત્ વીતરાગ દશારૂપ કલ્યાણ આવીને ઊભું રહે છે. આમ પ્રણિધાન સમસ્ત કલ્યાણને આકર્ષનારું બને છે. માટે જ. પ્રણિ-ધાન એ અતિ ગંભીર અને ઉદાર સાધના છે

(૮-૯) પ્રણિધાનનો પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ લાભ :-

આવા ગંભીર ઉદાર પ્રણિધાનના પ્રત્યક્ષ લાભમાં મિથ્યાત્વમોહનીયાદિ અનાદિ જટિલ કર્મનો ક્ષયોપશમાદિ થાય છે; કેમકે પ્રણિધાનમાં પ્રશસ્ત ભાવ જાગે છે. એનું કારણ એમાં રાગ દ્વેષ કે મોહથી અસ્પૃષ્ટ આત્મપરિણામ ઊભા થાય છે. ઈન્દ્રિયવિષયોના રાગ દ્વેષ અને અજ્ઞાન મૂઢ દશાને લીધે આત્માની પરિણતિ અશુભ મલિન ચાલી આવી છે; અનંતાનુબંધી કષાયના ઘરની રહેતી આવી છે. હવે એના ઉપર પ્રણિધાન ઘા કરે છે. અનંતાનુબંધી રાગ દ્વેષ પર નભતા મિથ્યાત્વાદિ કર્મને, એ નબળા પડતાં, મન્દ થયે જ છૂટકો, પ્રણિધાનનો કહો કે પ્રત્યક્ષમાં આ મહાન લાભ એની સાથે શુદ્ધ મનુષ્યગતિ-સુસંસ્થાન, સુસંઘયણ (સારી આકૃતિ, સારા

હાડબંધન વગેરે) ના પુણ્યોપાર્જનનો પણ લાભ થાય છે.

પરોક્ષ લાભમાં એ ક્ષયોપશમ અને શુદ્ધ પુણ્યોના પ્રતાપે પરલોકમાં પ્રધાન ધર્મકાય વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. 'ધર્મકાય' એટલે ધર્મારાધનને યોગ્ય શરીર 'એ પ્રધાન' એટલે કે દૃઢ સંઘયણ-સંસ્થાનાદિથી યુક્ત હોઈને સર્વોત્કૃષ્ટ તેમજ ધર્મકાયાદિમાં આદિ તરીકે ઉજ્જ્વળ કુળ-જાતિ, આર્યદેશ, કલ્યાણમિત્ર વગેરે. આ બધાની પ્રાપ્તિથી સહેજે ધર્મારાધના સુલભ બને. પ્રણિધાનનો જ આ પરોક્ષ લાભ છે.

૩ પ્રકારની કાય : આ **'ધર્મકાય'** શબ્દ ત્રણ પ્રકારની કાયમાં પણ આવે છે. ધર્મકાય, કર્મકાય, અને તત્ત્વકાય. અહીં 'કાય' શબ્દનો અર્થ અવસ્થા છે, તેથી ચારિત્રધર્મની અવસ્થા એ ધર્મકાય, તીર્થંકર નામકર્મ આદિ પુણ્યકર્મ ભોગવવાની અવસ્થા એ કર્મકાય, ને આત્માનાં શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રગટ અવસ્થા એ તત્ત્વકાય. તીર્થંકરદેવના છેલ્લા ભવમાં આ પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં પણ મૂળ કારણ પ્રણિધાન છે. પૂર્વ ભવે એવાં પ્રણિધાન સાથે આરાધના કરી છે તેથી ધર્મકાયાદિનો લાભ થાય છે. પ્રણિધાનથી નહિ, પણ રખડતા ચિત્તે સાધના કરી, એનાથી આ લાભ ન મળે.

(૧૦) પ્રણિધાન-માહાત્મ્ય પ્રશાન્તવાહિતા :- બીજાઓએ પણ કહ્યું છે કે આ પ્રણિધાન એ તો 'ભવજલધિનૌ' સંસારસાગર તરી જવા માટે નૌકાસમાન પ્રશાન્તવાહિતા છે. 'પ્રશાન્તવાહી' એટલે રાગાદિના ક્ષય-ક્ષયોપશમ-ઉપશમથી યુક્ત બન્યો રહેવાના સ્વભાવવાળો અર્થાત્ સહેજે જેના રાગદ્વેષાદિ દોષોની જ્વાળા ઉપશાન્ત રહે છે એ પ્રશાન્તવાહી, અને એનો આ ઉપશમપ્રવાહ એ પ્રશાન્તવાહિતા. ચિત્ત જ એવું બની ગયું કે એમાં પ્રશાન્તતા ચાલ્યા જ કરે, રાગદ્વેષાદિના કોઈ જ ઉછાળા નહિ. પ્રણિધાન આવી પ્રશાન્તવાહિતા છે, કેમકે પૂર્વ પ્રણિધાનલક્ષણમાં કહ્યું તેમ એમાં હૃદય વિશુદ્ધ ભાવનાવાળું, મન શુભ વિષયમાં અર્પિત અને દેહ યથાશક્તિ શુભ ક્રિયામાં પરોવાયેલ રહેવાથી રાગ-દ્વેષાદિનો ઉપશમ રહે છે, પ્રણિધાન ઉપશમમય રહે છે. આ પ્રશાન્તવાહિતા ભવસાગર પાર કરવા માટે નૌકાનું કામ કરે છે, સંસારસમુદ્રમાં નાવ છે. કેમ કે સંસાર રાગાદિ દોષો પર નભે છે, એમાં જેટલો આ દોષોનો ઉપશમ થતો આવે એટલા સંસારના બંધન તૂટે છે, સંસારનું જોર ઓછું થતું આવે છે, સંસાર કપાતો આવે છે. એ કાપનાર રાગાદિ-ઉપશમ પ્રશાન્તવાહિતા, પ્રણિધાન એ જહાજ કહેવાય.

(૧૧) પ્રણિધાનનો ઉપદેશ-પ્રભાવ :- આ પ્રણિધાનનો સમ્યગ્ ઉપદેશ અજ્ઞાત તત્ત્વ અને માર્ગનો બોધ કરાવે છે, અને એથી ભવ્યાત્માઓના હૃદયને

અપૂર્વ દર્શન દ્વારા આનંદ થાય છે. એવો આનંદકારી આનો ઉપદેશ અંતરાત્મામાં એકાન્ત રૂપે પરિણામ પામી જાય છે. અજાણ્યા જીવને ખબર નથી કે સાધના કેવા તન્મય મનથી, કેવી વિશુદ્ધ ભાવના સાથે અને કેવી સક્રિયતા રાખીને કરવી જોઈએ, એનાં મધુરાં ભવ્ય ફળ કેવાં આવે, યોગતત્ત્વનું કેવું મિલન થાય વગેરે. પ્રણિધાનનો સદુપદેશ આ બધું જણાવે છે, એમાં પ્રણિધાન વિનાની સાધના કેવી નિષ્ફળ ! અને પ્રણિધાન ભળ્યાથી કેટકેટલાં ઊંચા ફળ ! એ જાણવામાં આવતા હૃદય આનંદભર્યું બને એમાં નવાઈ નથી, તેમ જ એ ઉપદેશ અંતરને સ્પર્શી જાય એ પણ સહજ છે.

આ પ્રકારના શુભ ફળને દેવાવાળાં પ્રણિધાન સુધી ચૈત્યવંદન અનુષ્ઠાન થયું. એ પછી એક યા અનેક સાધક ત્યાં આચાર્યાદિને વંદના કરી કુગ્રહવિરહ-યુક્ત યાને કદાગ્રહ મિથ્યામતિ વિપર્યાસ આદિથી રહિત થઈ યથોચિત કર્તવ્ય કરે. અહીં 'કુગ્રહવિરહ'માં વિરહ શબ્દ એ હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજનો ગૂઢ સંકેત છે. એમના અન્ય શાસ્ત્રોના અંતે એ અંકિત થયેલો મળે છે. સંભવ છે કે એમના શાસન પ્રભાવક થાય એવા બે ભાણેજ-શિષ્યો જે બૌદ્ધો દ્વારા નષ્ટ કરાયા, એમના વિરહને ભવવિરહ કુગ્રહવિરહ માત્સર્યવિરહ વગેરેનો સ્મારક બનાવવા 'વિરહ' શબ્દથી મૂર્ત કર્યો હોય, તત્ત્વ જ્ઞાની જાણે.

ભૂમિકાનાં ૩૩ કર્તવ્ય

ચૈત્યવંદન સિદ્ધ કરવા આ કર્તવ્યો છે.

૧. આદિકર્મમાં યત્ન	૨. અકલ્યાણમિત્ર ત્યાગ
૩. કલ્યાણમિત્રોપાસના	૪. ઉચિત વ્યવહાર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ત્યાગ
૫. લોકમાર્ગ-સાપેક્ષતા	૬. ગુરુ-વર્ગનું સન્માન
૭. ગુરુ-પારતંત્ર્ય	૮. દાનાદિમાં પ્રવૃત્તિ
૯. ભગવાનની ઉદાર પૂજા	૧૦. સાધુવિશેષની શોધ
૧૧. સવિધિ ધર્મશાસ્ત્રનું શ્રવણ	૧૨. મહાયત્નથી ભાવના
૧૩. શાસ્ત્રવિધાન મુજબ પ્રવૃત્તિ	૧૪. ધૈર્ય ધારણ
૧૫. ભાવિની વિચારણા	૧૬. મૃત્યુનો ખ્યાલ
૧૭. પરલોક-પ્રધાન જીવન	૧૮. ગુરુજન-સેવા
૧૯. યોગપટ-દર્શન	૨૦. ચિત્તમાં યોગપટ-આલેખિતનું સ્થાપન
૨૧. ધારણાની ચકાસણી	૨૨. વિક્ષેપમાર્ગ-ત્યાગ
૨૩. યોગસિદ્ધિ (શુદ્ધિ) નો યત્ન	૨૪. ભગવાનની મૂર્તિ ભરાવવી

૨૫. ભગવત્ શાસ્ત્ર લખાવવાં — ૨૬. મંગળ જાપ
૨૭. ચાર શરણનો સ્વીકાર — ૨૮. દુષ્કૃત-ગર્હા
૨૯. સુકૃત-અનુમોદના — ૩૦. મંત્ર દેવતાનું પૂજન
૩૧. સચ્ચરિત્ર શ્રવણ — ૩૨. ઉદારતાની ભાવના
૩૩. ઉત્તમ દૃષ્ટાન્તાનુસાર વર્તન.

હવે ગ્રન્થકાર મહર્ષિ ચૈત્યવન્દનાદિ મહાન સાધના પ્રણિધાનપૂર્વક સારી રીતે સિદ્ધ થાય, અંતરાત્મામાં પરિણત થાય એ માટે ભૂમિકારૂપ ૩૩ કર્તવ્યો બતાવે છે. આ કર્તવ્યો આત્માના ઉત્થાન માટે, અનાદિ મિથ્યામતિ-વાસિત હૃદયનાં પરિવર્તન અર્થે, અને માનવજીવનની પ્રારંભિક સફળતા પ્રાપ્ત કરવા સારુ પણ સચોટ સાધનરૂપ છે. કર્તવ્યો આ પ્રમાણે -

(૧) આદિકર્મ યાને આદિ ધાર્મિકનાં કર્તવ્યોમાં પ્રયત્નશીલ રહેવું. દા. ત. દયાળુતા રાખવી, કોઈનાય અપમાન-તિરસ્કાર ન કરવા, ક્રોધિષ્ઠ ન બનવું, દુર્જન સંગત્યાગ, અસત્યવાદિતા છોડવી, ગુણાનુરાગ કેળવવો, ચોરીની બુદ્ધિ ન રાખવી, મિથ્યાભિમાન તજવું, પરદારાની ઈચ્છા ન કરવી, ધનાદિનો ગર્વ ન કરવો, દુઃખિતને દુઃખમાંથી ઉગારવાની ઉત્કંઠા રાખવી, ગુરુજનોની પૂજા, દેવગણોને વંદન, પરિવારનું સન્માન, સ્નેહીવર્ગનો સત્કાર, મિત્રવર્ગનો અનુરોધ, પરનિંદાનો ત્યાગ, પરના ગુણનું ગ્રહણ સ્વગુણગાનની શરમ, નાના પણ સુકૃતનું સ્મરણ, પરાર્થકરણ પ્રયત્ન, ધાર્મિકજનની અનુમોદના, પરનાં રહસ્યનું ગોપન, સદ્દેશ આચાર પાલન, અશુભદર્શને દેવસ્મરણ, બાળકોને પુણ્યના ઉદયના ઉપાયોનું કથન, સ્ત્રીઓને પતિના ચિત્તનું અનુસરણ શીલરક્ષા, મુખ પર ઘુંઘટ, પ્રેમીવાંછાપૂર્તિ વગેરે.

(૨) અકલ્યાણ મિત્રનો સંગ ન રાખવો, કેમ કે 'સંસર્ગજન્ય ગુણદોષવ્રાતાઃ' ગુણસમૂહ કે દોષસમૂહ સંસર્ગથી પેદા થાય છે. 'સંગ તેવો રંગ' જો અકલ્યાણમિત્રનો આત્મહિતશત્રુનો સંગ પરિચય રાખ્યો, તો એ તો પોતાના જીવનથી કોઈ વિષયોન્માદ, કષાયાવેશ, સ્વાર્થાંધતા, હિંસા, જુઠ, અનીતિ, ઝગડાખોરી વગેરેનું દૃષ્ટાન્ત આપશે અને વાણીથી તેવા દોષની સલાહ કે ઈર્ષ્યા-મદ આદિની પ્રેરણા આપશે, નિંદા-વિકથા સંભળાવશે, અને આમાં આપણને દોષોની જ પ્રેરણા મળવાની ! માનવ-આર્યજીવન તો ગુણ કમાઈને જ યોગ્ય છે કે જે અતિદુર્લભ છે. એ અહીં સુલભ બન્યા પછી એનાથી વંચિત રહેવું, ને આ વિશ્વના અન્ય ભવોમાં બહુ સુલભ તથા ભવમાં ભટકાવનારા દોષોને લાવવા-વધારવા એ ઉચ્ચ જીવનની બર-

બાદી છે.

(૩) **કલ્યાણ મિત્રોને સેવવા :** આત્મહિતકારી-સગાસ્નેહી-મિત્રોનો સંસર્ગ-પરિચય રાખી એમના જીવન સદ્‌ગુણ સુકૃતનો ઘડો લેવો અને એમની આત્મહિત-કર સલાહ-સૂચના સાંભળવી. જેથી એને સક્રિય કરી જીવન ઉન્નત બનાવાય. આપણા આત્માને વિના સહાય સદા અકર્તવ્યપરાઙ્મુખ અને સદા કર્તવ્યબદ્ધ રાખવાનું મુશ્કેલ છે, તે કલ્યાણમિત્રની ઉપાસનાથી સુલભ બની જાય છે.

(૪) **ઉચિત સ્થિતિ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરવું :** જીવનમર્યાદાઓ અને સાથેના વ્યવહારમાં તથા આજીવિકા-વ્યવસાયમાં અનુચિત આચરવાથી અનેક અનર્થ ઊભા થાય છે, ધર્મનો પાયો ઘવાય છે, ને દોષોને પોષણ મળે છે. માટે અનુચિત વાણી-વિચાર-વર્તાવ નહિ કરવા.

(૫) **લોકમાર્ગને સાપેક્ષ રહેવું:** કિન્તુ એની ઉપેક્ષા બેપરવાઈ ન કરવી. શિષ્ટજનમાન્ય દેશાચાર લોકવ્યવહાર ન પાળવાથી લોકમાં આપણી અને ધર્મની નિંદા થાય. તેમ ધર્મનિંદક બિચારા ભવાંતરે પણ દુર્લભબોધિ બને. એની કરુણા ઘવાય.

(૬) **ગુરુવર્ગનું માન બહુમાન કરવું:** માતા પિતા, મોટાભાઈ વગેરે વડીલ, વિદ્યાગુરુ, ધર્મગુરુ, એમની પૂજ્યતા-માનનીયતા મન પર રાખી આચરણમાં એમનું ગૌરવ ન હણાય કિન્તુ વધે એ રીતે એમને માનવા, પૂજવા, અદબ રાખવી. એમને માન્ય કરવાથી આપણા મન પર ભાર રહે છે, તેથી કેટલાય અનુચિત વર્તાવ અને અકાર્યોથી બચી જવાય છે. તેમજ પૂજ્યપૂજા વ્યતિક્રમ (ઉલ્લંઘન) નું મહાપાપ નથી થતું.

(૭) **ગુરુવર્ગને પરાધીન રહેવું,** કિન્તુ સ્વચ્છંદ સ્વેચ્છાવિહારી અને એમની વડીલતા તથા આજ્ઞાના લોપક ન બનવું. નહિતર આપમતિ, ઉદ્ધતાઈ, અવિચારિત કાર્ય, ખોટા સાહસ વગેરે કેટલાય અનર્થના ભોગ બનવું પડે. જીવ આપમતિ અને સ્વચ્છંદતાના કારણે તો ભવમાં ભટકતો રહ્યો છે. અહીં પણ એ ઊભી રાખવાથી ભવ ક્યાંથી કપાય ? ગુર્વાધીનતા એનો સજ્જડ પ્રતિકાર છે.

(૮) **દાનાદિમાં પ્રવૃત્તિ રાખવી.** ઉચિતદાન, દયાદાન, પાત્રદાન વગેરેથી ઉદારતા, પરોપકાર, પરાર્થવૃત્તિ, લોકપ્રિયતા, ચિત્તસ્વસ્થતા વગેરે ગુણોને પોષણ મળે છે. એમ શીલ-સદાચારો, વ્રતનિયમો, ત્યાગ-તપ શુભ ભાવનામાં પ્રવર્તતા રહે-વાથી વિષયાંધતા, અસહિષ્ણુતા, ખાવકલાપણું, દુરાચારો વગેરેથી બચી જવાય છે.

(૯) પરમાત્માની ઉદાર પૂજા કરવી : 'ઉદાર' એટલે સારો ધનવ્યય કરીને દેવભક્તિ કરવાથી ધન કરતાં દેવની કિંમત વધુ આંકવાનું થાય. તેથી ખરેખર એમની નિકટ અવાય છે; એમની સાચી શ્રદ્ધા-પ્રીતિ વધે છે. મહાન કૃતજ્ઞતા ગુણનું પાલન થાય છે, કેમ કે એ અનન્ય ઉપકારી હોઈ એમના જ પ્રભાવે આપણને મળેલ ધન-માંથી એમના ચરણે ધરવું એ કૃતજ્ઞતા છે. વળી દેવાર્પણથી ત્યાગ દ્વારા પુણ્ય વૃદ્ધિ થઈ પરલોક સદ્ધર બને છે, તેમજ ભગવદ્રાગ વધવાથી એમના ગુણોનો આદર્શ નજર સામે રાખી ગુણાર્થ પ્રયત્ન પણ થાય છે.

(૧૦) સાધુવિશેષની શોધ કરવીઃ અર્થાત્ સુગુરુને ગુરુત્વનાં લક્ષણથી શોધી કાઢવા; જેથી કુગુરુના ફંદામાં ફસાવાનું ન થાય, અને પ્રાપ્ત સદ્ગુરુને જીવન માર્ગદર્શક બનાવાય; એમની પાસેથી તત્ત્વ માર્ગની શિક્ષા મળે, તથા અવસરે જીવ-નમાં ઊઠતી સમસ્યાઓના નિષ્પાપને ગુણપોષક ઉકેલ મળે. રસોઈ બગડી એનો દહાડો બગડ્યો, અનાજ બગડ્યું એનું વરસ બગડ્યું, પત્ની ખરાબ મળી એનું જીવન બગડ્યું, પરંતુ ગુરુ અયોગ્ય મળ્યા એના તો ભવોભવ બગડ્યા. માટે સાધુવિશેષનું અન્વેષણ જરૂરી.

(૧૧) વિધિપૂર્વક ધર્મશાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરવુંઃ સદ્ગુરુ શોધ્યા પછી એમના સત્સંગથી દૂર ન રહેતાં, કે એમની પાસે બેસી કૂથલી-વિકથા ન કરતાં, વિધિપૂર્વક એમની પાસેથી ધર્મશાસ્ત્રો સાંભળવા. વિધિમાં વિનય સાચવવો, ગુરુની અનુકૂ-ળતા સાચવવી, તથા 'શુશ્રૂષાદિ' નામે બુદ્ધિના આઠ ગુણનો ઉપયોગ રાખી એકાગ્ર ચિત્તે અને નિદ્રાવિકથાદિ દોષ ટાળી ધર્મશાસ્ત્ર સાંભળવા. કેમકે કોને ખબર અસંખ્ય જન્મો બાદ એ માનવજીવનમાં ધર્મશાસ્ત્રશ્રવણ સુલભ બન્યું છે; ને એથી આત્મ-ભાન તથા કર્તવ્યશિક્ષા મળવાથી અનંતસુખનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે.

(૧૨) ઉચ્ચ પ્રયત્નથી એનું ભાવનઃ ચિંતન-મનન-પરિણમન કરવું. ધર્મ-શાસ્ત્ર શ્રવણમાંથી પ્રાપ્ત તત્ત્વો અને કર્તવ્ય માર્ગોથી સ્વાત્માને ભાવિત-વાસિત કરવો. ખાસ સતેજ પ્રયત્નથી અંતઃકરણને એનાથી પ્રભાવિત કરી તદનુકૂળ વૃત્તિ-વલણ બનાવી દેવું. ભાવિત ન કરવાથી ચિત્ત શાસ્ત્રશ્રવણે કાં કોરા પાંડિત્યથી વધુ ગર્વિષ્ઠ બને ! યા અબુધનો અબુધ રહેવાથી શાસ્ત્રશ્રવણ નિષ્ફળ જાય. એટલું જ નહિ પણ બહુમૂલ્ય શાસ્ત્રવચન સામાન્યશા લાગે. અસર વિનાના શ્રવણથી અના-દિવાસના-વિવશ મન ધિટ્ઠું બને અને ભાવિ શ્રવણથી ભાવિત બનવાની યોગ્યતા જ ગુમાવી નાખે ! ત્યારે શ્રવણથી અંતઃકરણને ભાવિત કરતા જવાથી અનાદિ પાપ-

સંજ્ઞાઓ અને પાપવૃત્તિઓનાં બંધન મોળાં પડતાં આવે, ને સુંદર આત્મપરિવર્તન થાય.

(૧૩) શાસ્ત્રવિધાનાનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવી: ત્યાજ્યના ત્યાગ અને ઉપાદેયના આદર-અમલ અવશ્ય કરવા. ભાવિતતા કરવા છતાં એની પ્રવૃત્તિ ન હોય તો એ મંદ પડી જાય. શાસ્ત્રશ્રવણનો ઉપયોગ દુષ્કૃતત્યાગ અને સત્કૃત્યપાલન છે. જીવનનું સારું ઉત્થાન આચરણથી છે.

(૧૪) ધૈર્યનું આલંબન કરવું: ગમે તેવી આપત્તિ આવે, કષ્ટ આવે કે વિશેષ મોટું કાર્ય આવે, પરંતુ હિંમત રાખવી, કષ્ટ-આપત્તિ વખતે તો-'એમાં છે શું ? શું થઈ જવાનું છે ?' એમ કરીને ઊભા રહેવું, એવી હિંમત-ધીરજ રાખવાથી મન પર દુ:ખનો ભાર નથી વધતો, આકુળ-વ્યાકુળતા નથી થતી. એથી સંગીન વિચારણા કરવાને અવકાશ રહે છે, યોગ્ય માર્ગ સૂઝી આવે છે, ને ઉટપટાંગ બોલી-ચાલી નાખવાથી અને એના અનર્થથી બચાય છે. તેમ મોટા કાર્ય પ્રસંગમાં ધૈર્ય રાખી ધીર-વીર-ગંભીર બનવાથી એને સારી રીતે પસાર કરી શકાય છે.

(૧૫) ભવિષ્યનો વિચાર કરવો. કાંઈ પણ બોલતાં કે દરેક કાર્ય કરતાં પહેલાં દીર્ઘ દૃષ્ટિથી ભાવિ પરિણામ વિચારી લેવું કે વધુ નુકસાન કે ધન-વ્યય-સમયવ્યય ને મહેનતના પ્રમાણમાં અતિ સામાન્ય નહિવત્ લાભ તો નથી ને ? એવો નવો સંબંધ બાંધવામાં ને વ્યવહાર વધારવામાં કે વેપાર ખેડવામાં પણ ભાવિનો વિચાર જરૂર કરવો. એટલું જ નહિ બલ્કે પોતાની ભાવિ વય, ભાવિ સંભવિત પરિ-સ્થિતિ, ભાવિ મૃત્યુ વખતની દશા તથા ભાવિ પરલોક-કાળ તરફ જાગતી દૃષ્ટિ રાખવી કે 'વર્તમાન પ્રવૃત્તિ અને વિચારણાથી અનેક અનર્થથી બચી જવાય છે. પસ્તાવો ઊભો થતો નથી, અત્યારથી જ સાવધાન બની જવાય છે.'

(૧૬) મૃત્યુનો ખ્યાલ રાખવો. જીવન અમર નથી, બહુ દીર્ઘકાળનું પણ નથી, મૃત્યુ અવશ્ય આવવાનું છે, 'એ ક્યારેય જરાય ધ્યાન બહાર ન રહેવું જોઈએ. તેથી માત્ર આ જીવનને સુખવિલાસ કરાવનારા પદાર્થ, પ્રસંગ કે પ્રવૃત્તિમાં રાચી-માચી ન જવાય; એની ખાતર દોષો-પાપો-દુષ્કૃત્યો ન સેવાય; અને સુકૃતો-સદ્‌ગુણો કમાઈ લેવા તરફ લક્ષ રહે. વળી વૈર-વિરોધ-દુર્ભાવ વગેરેથી દૂર રહેવાય. મનને થાય કે 'કેટલું જીવવું છે ? ક્યાં અહીં કાયમ બેસી રહેવાના છીએ ? મૃત્યુ બધું સાફ કરશે. માટે એ પહેલાં આપણા દોષોને સાફ કરી લઈએ તેમજ સત્કૃત્ય-સદ્‌ગુણો બને તેટલા કમાઈ લઈએ; મૃત્યુ થતાં તો બધી ય સત્પુરુષાર્થની તક ગઈ !' વળી

મૃત્યુ પર દૃષ્ટિ એટલે કે જીવનનો અંતકાળ કેવો લાવવો છે એ પળે પળે ખ્યાલમાં રાખવું; કેમ કે જીવનમાં જે ઘૂંટ્યું હશે તે જ અંતે આગળ આવશે, યાદ આવશે. ગુસ્સાખોર અભિમાની સ્વભાવ કેળવ્યા હશે તો અંતે ક્ષમા સમતા-નમ્રતા ક્યાંથી આવવાના ? એમ રંગરાગ-ખાનપાન-મજાવિલાસ વગેરે ભર્યા જીવનને અંતે વૈરાગ્ય-ધર્મરંગ-ત્યાગ-અનશનાદિ શી રીતે ગમવાના ? માટે અંતકાળ સારો લાવવા પર પહેલેથી જ નિરંતર દૃષ્ટિ રાખી એ પ્રમાણેનું વર્તન તથા વૃત્તિઓ ઘડવી.

(૧૭) પરલોકપ્રધાન જીવન જીવવું: અર્થાત્ આ લોકની સુખ-સગવડ-સત્તા-સન્માન વગેરેને મુખ્ય ન કરતાં, પરલોકમાં કેમ દુર્ગતિ-દુઃખ-દૌર્ભાગ્ય ન આવે, તથા સદ્‌ગતિ, શુભ ભાવો અને સારી ધર્મસામગ્રી-ધર્મવીર્યોલ્લાસ મળે એ મુખ્ય રાખી એને અનુકૂળ જીવન જીવવું. નહિતર જેવું જીવન તેવો અંતકાળ, અને જેવો અંતકાળ તેવો પરલોક ! આ જ જીવનની સુખ-સાહ્યબી શોભાને મુખ્ય કરવા જતાં એની દઢ બનેલી વાસનાઓનો અને એની પાછળ કરેલાં પાપકર્મ તથા કષાયોથી ઉપાર્જેલ અશુભ કર્મના થોકનો ભાર લઈને પરલોક ચાલવું પડશે ! ત્યારે પરલોકપ્રધાન જીવન જીવવાથી અહીં પણ પવિત્રતા, સંયમ-સંતોષ, ઉદારતા-ગંભીરતા, સહિષ્ણુતા વગેરે ઝગમગે છે, ચિત્ત શાંત રહે છે અને પરભવ સુંદર સર્જાય છે.

(૧૮) ગુરુજનની સેવા કરતા રહેવું: જીવનમાં માતા-પિતાદિ વડીલજનો, વિદ્યાગુરુ, ને ધર્મગુરુની સેવા-ઉપાસના ઝગમગતી રાખવી; જેથી સ્વાર્થાંધતા, આળસ-હરામીપણું, અક્કડતા-અતડાપણું વગેરે દૂર રહે, અને કૃતજ્ઞતાપાલન, ઉચિત વ્યવહારરક્ષા-ગુરુકૃપા, વગેરેનો તથા સાધૂનાં દર્શને પુણ્યં..., ઈત્યાદિ અનુસાર સાધુ-સેવા-પર્યુપાસનાથી પુણ્ય અને સદ્‌બોધ સચ્ચારિત્રનો લાભ મળે.

(૧૯) યોગપટનું દર્શન કરતા રહેવું : મંત્રાક્ષરાદિ સહિત ઈષ્ટ દેવાદિના અને આધ્યાત્મિક ભાવની વૃદ્ધિ કરે એવા ચિત્રમય પટનું દર્શન કરતા રહેવું. એથી શ્રદ્ધાબળ અને એકાગ્રતાનો અભ્યાસ મળે છે. બહારમાં રખડતા ચિત્તને કંઈક સ્થિર થવા શુભ આલંબનની જરૂર છે, અને આ યોગપટદર્શન એ પૂરું પાડે છે.

(૨૦) યોગપટમાં આલેખિત સ્વરૂપની ધારણા: ચિત્તસ્થાપન, ચિત્તમાં અવધારણ કરવું. એથી ચિત્તમાં એના સંસ્કાર પડવાથી હૃદયકમળમાં એને આબેહૂબ જોઈ એનું ધ્યાન કરી શકાય; તેમ ચાલુ જીવનમાં ચિત્તના કોઈ સંક્લેશ વખતે એને હૃદયમાં નિહાળતાં સમાધિ મળી શકે. ધારણાથી ચિત્તમાં અંકે કર્યું હોય તો જ આ બને. જીવનમાં અસદ્ દર્શનો અને એના વિષયના ચિત્તસ્થાપન ઘણાં ! એની સામે

પટદર્શન-ધારણા એક પ્રતિકાર છે.

(૨૧) ધારણાની તપાસ રાખવીઃ યોગપટનાં દર્શનથી ચિત્તમાં એનાં સ્વરૂપનું સ્થાપન બરાબર થયું કે કેમ તે તપાસતા રહેવું, ચોક્કસ ધારણા થવાની જાંચ કરવી, તે એ રીતે થાય કે પહેલાં યોગપટમાંના આલેખનને બરાબર રેખે-રેખાથી નિહાળી લઈ પછી તરત આંખ મીંચીને એ આબેહૂબ જોવાનો પ્રયત્ન કરવો. જ્યાં એ ચિત્તમાંથી અદશ્ય થાય કે તરત આંખો ખોલી ફરી પટનિરીક્ષણ કરી લઈને વળી આંખ બંધ કરી વળી એ મનથી જોવાનું કરવું, એ ય પાછું અદશ્ય થતાં જ આંખ ખોલીને બરાબર જોઈ લઈ ફરીથી તરત જ બંધ આંખે મનથી જોવું યાને સ્મરણમાં લાવવું. આમ દર્શન-સ્મરણ-દર્શન-સ્મરણ... અવિચ્છિન્ન ધારાબદ્ધ કરતાં રહેવું, એમાં સ્મરણસમય વધતો ચાલે એ લક્ષ જોઈએ. આ રીતે યોગપટ આલેખન બહાર હોવાની ધારણા સ્મૃતિ સ્થિર થતાં, પછી હૃદયકમળ પર જ યોગપટ આલેખનની ધારણા અને સ્મરણનો પ્રયત્ન કરવો, જેથી આંખ મીંચતાં જ અંદરમાં આબેહૂબ યોગપટ આલેખન દેખાય. મંદિરમાં પ્રભુની મૂર્તિનાં દર્શન કરતાં પણ આ પ્રયોગ કરવા જેવો છે.

(૨૨) વિક્ષેપમાર્ગનો ત્યાગ કરવો. ઉક્ત ધારણ-સ્મરણ કરતી વખતે ઈન્દ્રિયો અને મનને બીજે તાણી જાય એવા વિક્ષેપમાર્ગ યાને ડાફોળિયાં, શ્રવણ કે ઘ્રાણેન્દ્રિય વગેરેને એના બાહ્ય વિષયમાં જોડવાનું અથવા મનમાં બીજું લાવવાનું છોડી દેવું. એ બધાં તો ચિત્તને પ્રસ્તુતમાંથી બીજે ફેંકનારા છે, વિક્ષેપ કરનારાં છે. એટલા માટે તો યોગપટદર્શન કરવાની જગા પણ એવી એકાંતની પસંદ કરવી, જેથી વિના વિક્ષેપ દર્શન અને ધારણ થઈ શકે એ પછી અવસરે ચિત્તસંક્લેશ નિવારવા ઉપયોગમાં આવી, શાન્તિ સ્ફૂર્તિદાયી અને પુણ્યવર્ધક બની શકે.

(૨૩) યોગસિદ્ધિ (શુદ્ધિ) નો પ્રયત્ન કરવોઃ યોગ એટલે મોક્ષની સાથે યોજી આપે એવી સાધના. એમાં મુખ્યત્વે શમ દમાદિયુક્ત રહીને જીવ-અજીવ વગેરે તત્ત્વની કરાતી વિચારણા છે. એને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. 'સિદ્ધ' એટલે વિચારણા વારંવાર કરતા રહીને પછી એ તત્ત્વવિચારણા સહેજે ચાલે એવી બનાવી દેવી; જેથી જીવનના વિવિધ પ્રસંગોમાં પણ તત્ત્વદૃષ્ટિ આવીને ઊભી રહે. કહો, પ્રસંગો મોહમૂઢતાથી નહિ કિન્તુ તત્ત્વનાં વલણથી પસાર થાય. એટલું જ નહિ, કિન્તુ ધાર્મિક અનુષ્ઠાન-ચર્યાઓ તાત્ત્વિક એકાગ્રચિત્તે કરાતી જાય. આ યોગસિદ્ધિનો જબરદસ્ત પ્રભાવ એ છે કે અશુભ કર્મબંધન બહુ મોળા-દુર્બળ-નિસ્તેજ બને છે અને પુણ્યા-

નુબંધી પુણ્ય પ્રબળ ઉપાર્જાય છે. 'યોગશુદ્ધો' પાઠ પણ મળે છે. એનો અર્થ એ કે એ તત્ત્વચિંતનાદિ યોગ વિશુદ્ધ-વિશુદ્ધતર ચાલે એવો પ્રયત્ન રાખવો; જેથી મનનાં બીજાં આકર્ષણ-વલણ-વિક્ષેપ નહિવત્ બનતા જાય. સાધનાકાળે પૌદ્ગલિક આશંસાઓ, આળસ, કર્તવ્યતા-વિસ્મરણ, ફળની ઉત્સુકતા વગેરે દૂરની દૂર રહે. આવી શુદ્ધ યોગસિદ્ધિના પ્રયત્નથી બહિર્ભાવ મટી અંતર્મુખતા વધતી આવે છે, જે પરાકાષ્ઠાએ પરાત્મભાવને પ્રગટ કરે છે.

(૨૪) ભગવાનની પ્રતિમાઓ ભરાવવી: જે વીતરાગ ભગવાને આ બધાં તત્ત્વ અને કર્તવ્યોનો પ્રકાશ આપ્યો છે. એમના એ અનુપમ ઉપકાર સાથે ઉપકારીને નજર સમક્ષ લાવવા અને પ્રારંભિક સાલંબન ધ્યાન કરવા એમને મૂર્તિમંત કરવા જોઈએ. એ માટે એમની વિધિસર પ્રતિમા ભરાવવી જરૂરી છે. એથી બીજાઓને પણ એ આલંબનભૂત થાય; તેમજ પોતે એની પૂજન વિધિમાં દ્રવ્યાર્પણ કરી કૃતાર્થ થઈ શકે. જિન પ્રતિમા ભરાવવાથી પરભવે બોધિલાભ પણ સુલભ બને છે.

(૨૫) ત્રિભુવનગુરુનાં વચન લખાવવાઃ અર્થાત્ ધર્મશાસ્ત્રની પ્રતિઓ તૈયાર કરાવવી, એ તત્કાળ અને ભાવિ પ્રજાને પણ ઉપયોગી બનવાથી, ધર્મપરંપરા અવિચ્છિન્ન ચાલ્યા કરે. શાસ્ત્ર તો દીવો છે. દીવા વિના માર્ગપ્રકાશ ક્યાં ? ત્યારે અંધારે છતાં રત્ન પણ એ ક્યાંથી હાથ લાગે ? ને છતા માર્ગે પણ ચાલવાનું શે બને ? મહાન આચાર્યો ભગવદ્વચનને શાસ્ત્રમાં તો ગૂંથી ગયા, પરંતુ સ્મૃતિદોષે એનો પ્રવાહ શાસ્ત્રલેખનથી જ ચાલી શકે. મૂર્તિનિર્માણ અને શાસ્ત્રલેખન ભગવાન પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતા પણ અદા કરાવે છે.

(૨૬) મંગળ જાપ કરવોઃ ભુવનગુરુ વીતરાગ પરમાત્માના નામનો કે મંત્રાક્ષરનો યા પરમાત્માસંબદ્ધનો (દા. ત. પંચપરમેષ્ઠીનો) મંગળમય જાપ કરતા રહેવું. એથી મન-વચન-કાયા ત્રિકરણની શુદ્ધિ થાય છે, વિઘ્નો નાશ પામે છે અને ઈષ્ટસિદ્ધિ થાય છે. જાપથી ભગવાનની નામનિક્ષેપે, પ્રતિમાથી સ્થાપના-નિક્ષેપે, અને શાસ્ત્રલેખનથી ભાવનિક્ષેપે પૂજા થાય છે.

(૨૭-૨૮-૨૯) ચતુઃશરણગમન-દુષ્કૃતગર્હા-સુકૃતાનુમોદન કરવુંઃ ઈતર ધર્મમાં પણ જન્મેલો ઉપરોક્ત કર્તવ્યો બજાવતાં હવે અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને સર્વજ્ઞકથિત ધર્મની નજીક આવી ગયો હોય; એટલે ભવસ્થિતિ પકવવા માટે, એ શું, કે જૈનધર્મી શું, રોજ ત્રિકાળ, અને રાગદ્વેષાદિના સંક્લેશે વારંવાર અરિહંતાદિ ચારનું શરણું ગ્રહણ કરે, હૃદયથી 'અરિહંતા મે શરણં, સિદ્ધા મે શરણં...' વગેરે

ભાવના કરે. મન પરથી બીજા જડ-ચેતનની ઓથ-આધાર ત્રાણ-શરણ મૂકી દઈ મન પર 'આ ચાર જ મારે આધાર છે' એવો ભાવ લાવે. સાથે આ જન્મ અને જન્માંતરોના દુષ્કૃત પાપવિચાર-વાણી-વર્તાવની ગર્હા નિન્દા જુગુપ્સા પશ્ચાત્તાપ કરે; જેથી એની કર્તવ્યબુદ્ધિ નષ્ટ થાય, તેમજ એથી લાગેલા પાપાનુબંધો નાશ પામે. વળી નિજનાં સુકૃત અને અરિહંતથી માંડી માર્ગાનુસારી જીવ સુધીના સુકૃત-સદ્‌ગુણનું આસેવન યાને અનુમોદન કરે. એથી સુકૃતોની તીવ્ર ઉપાદેયબુદ્ધિ જાગતી-જીવતી રહે; તેમજ પોતાનામાં એ મહાન સુકૃતો ઊગવાનું બીજ વવાય. આ ચતુઃ-શરણગમનાદિ ત્રણથી તથાભવ્યત્વાદિનો પરિપાક થઈ પાપપ્રતિઘાત-ગુણબીજાધાન થાય છે.

(૩૦) મંત્રદેવતાઓની પૂજા કરવીઃ પોતાના ઈષ્ટ મંત્રના અધિષ્ઠાયક દેવ સામાન્યથી અરિહંત, યા વિશેષે મહાવીરદેવ વગેરેની સ્વદ્રવ્યાર્પણથી ભવ્ય પૂજા કરતા રહેવું. એથી ચિત્તપ્રસાદ અને સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. કૃતજ્ઞતા પળાય છે. અને દ્રવ્ય અક્ષય લક્ષ્મી બની લેખે લાગે છે.

(૩૧) સત્કાર્યશ્રવણ કરતા રહેવુંઃ પોતાને કરવા યોગ્ય ઉત્તમ કૃત્યો અને સત્પુરુષોએ આચરેલ કર્તવ્યોનું ગુરુમુખે વારંવાર શ્રવણ રાખવું, એથી ગુણાનુમોદન સાથે જાગૃતિ-પ્રેરણા-પ્રોત્સાહન મળવાથી સત્કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ થાય ને અપકૃત્યોથી બચાય. શ્રવણ વિના અનંતવાસનાબદ્ધ જીવને મોક્ષાર્થપ્રગતિમય સત્કાર્ય-પ્રવાસ મુશ્કેલ છે.

(૩૨) ઔદાર્યથી દિલ ભાવિત કરવુંઃ વારંવારના જીવનપ્રસંગોમાં મનોવૃત્તિ ઉદાર-વિશાળ રાખ્યા કરવાનો અભ્યાસ કેળવવાથી દિલ ઔદાર્ય ભાવિત બને છે. એ ઉદારતામાં સ્વાર્થ ગૌણ થાય, પરહિતનો વિચાર રહે, જીવ પર ભાવદયા ઝગમગતી રહે; ક્ષુદ્ર વિષયોની ક્ષુદ્ર બાબતોની ઉપેક્ષા થાય; સ્વભાવમાંથી ક્ષુદ્રતા-તુચ્છતા-ઉછાંછળાગીરીને દેશવટો દેવાય. ઔદાર્યમાં એવી પરાર્થવૃત્તિ, દયામય-દિલ, ગંભીર વિચારસરણી, તત્ત્વાનુસારિતા અને વિશાળ હૃદય કેળવતા જવાય જેથી એ સહજ બની જાય.

(૩૩) ઉત્તમ દૃષ્ટાન્તને અનુસરવું. જીવન સરણી ઉત્તમ પુરુષોના જ્વલંત શુભ સત્ત્વપરાક્રમ અને ગુણોને આલંબન તરીકે લક્ષ સામે રાખી એને અનુસરતી આદરવી. એથી વાણી, વર્તાવ, વ્યવહાર, વિચારસરણી તથા ભાવના આદિ એ દિશામાં જ ચાલે અને અસદ્ વચન આદિથી બચી જવાય. એમ સર્વતોમુખી વિકાસ

થતાં થતાં સહજ ઉત્તમતા આવે અને નિર્મળ યશ મળે.

આ ૩૩ કર્તવ્ય ગુણોથી જે સંપન્ન છે, એની દેવપ્રણામ વગેરે પ્રવૃત્તિ બધી જ સત્ પ્રવૃત્તિ છે, મિથ્યા નહિ; કેમકે એ દુરાગ્રહ વિનાનો હોઈ સદ્ આશયથી જાણ્યે અજાણ્યે પણ શુદ્ધ દેવાદિ તત્ત્વની ઉપાસના-પ્રવૃત્તિ તરફ જ પ્રયાણ કરી રહ્યો છે. એ પ્રયાણમાં આગળ વધીને શુદ્ધ દેવાદિ-ઉપાસના પ્રાપ્ત કરશે.

હવે લલિતવિસ્તરાકાર ગ્રંથ સંમાપ્તિ કરતા કહે છે કે આ પ્રમાણે ચૈત્યવંદનની લલિતવિસ્તરા નામની વિવેચના સમાપ્ત થઈ. આ રચના 'યાકિની મહત્તરા'-સાધ્વીના ધર્મપુત્ર આચાર્ય હરિભદ્રની છે. શુભ ભાવથી આ લલિતવિસ્તરા રચીને મારાથી જે પુણ્ય ઉપાર્જવામાં આવ્યું તેનાથી સર્વજીવોને ઉત્કૃષ્ટ માત્સર્ય ત્યાગ થાઓ. એમ ઈચ્છીને ગર્ભિત રીતે જીવોમાં ઉચ્ચગુણ પ્રાપ્તિ ઈચ્છી.

ત્રિલોકનાથ, અચિંત્યશક્તિ, અનંતોપકારક, વીતરાગ સર્વજ્ઞ દેવાધિદેવ **શ્રી અરિહંત પરમાત્મા** અને પરમ કારુણિક, સંસારસમુદ્રોદ્ધારક, સિદ્ધાંતમહોદધિ ગુરુદેવ પૂ. આચાર્ય ભગવંત શ્રી વિજય **પ્રેમસૂરીશ્વરજી** મહારાજાની પરમકૃપાએ કરેલી શ્રી **લલિતવિસ્તરા** ગ્રન્થની વાચનાના અવતરણનો પરિષ્કૃત લેખ ચરણસેવક **પંન્યાસ ભાનુવિજયે** કર્યો છે. એઓનો હું અત્યંત ઉપકૃત બન્યો છું.

-: પરમતેજ સારોદ્ધાર સમાપ્ત :-

સ્વ. પૂજ્ય ન્યાયવિશારદ વર્ધમાનતપોનિધિ આ. દેવશ્રી વિજય ભુવનભાનુ સૂ.મ.સાહેબે રચેલ લલિત વિસ્તરા ગ્રન્થનું વિવેચન પરમતેજ ખૂબ વિસ્તૃત અને અનેક દાર્શનિક ચર્ચાઓના ખજાના રૂપ છે. અમારા જેવા મંદમતિ જીવોને માટે તેનું વાંચન કઠિન હોવાનું સમજીને, તે જ પરમતેજ ગ્રન્થનો સાર ઉદ્ધૃત કરીને આ પરમતેજ સારોદ્ધાર તૈયાર કરેલ છે. મુમુક્ષુ પુણ્યાત્માઓ તેના વાચન મનન ચિંતન દ્વારા મુક્તિના માર્ગે પ્રગતિ કરે એ જ શુભેચ્છા...

ભુવનભાનુ એન્સાઇક્લોપીડિયા ભાગની વિગત

ભાગ - ૧ થી ૧૦, અગ્રલેખામૃત

-: સુકૃત અનુમોદન :-

કે.પી. સંઘવી પરિવાર, (સ્વદ્રવ્ય) માલગાંવ, સુરત, અમદાવાદ.
શ્રી ધર્મનાથ પો.હે. જૈનનગર જૈન સંઘ (જ્ઞાનખાતા) અમદાવાદ.
શ્રી મુલુંડ ઘોઘારી વિશાશ્રીમાળી જૈન સમાજ (જ્ઞાનખાતા) મુલુંડ, મુંબઇ.
શ્રી નમિનાથ ગૃહ જિનાલય (જ્ઞાનખાતા) ઘાટકોપર-ઇસ્ટ, મુંબઇ

ભાગ - ૧૧ અગ્રલેખામૃત + દિવ્યદર્શન + ગણધરવાદ

-: સુકૃત અનુમોદન :-

શેઠશ્રી ઘેલાભાઇ કરમચંદ સેનિટોરિયમ ટ્રસ્ટ, (જ્ઞાનખાતા), વિલેપાર્લે (વે.) મુંબઇ

ભાગ - ૧૨ સાધર્મિક ભક્તિ + જીવનના આદર્શ + અનંતના પ્રવાસે

-: સુકૃત અનુમોદન :-

શ્રી ગીતાંજલી શ્વે.મૂ.પૂ. જૈન સંઘ, (જ્ઞાનખાતા), બોરીવલી, મુંબઇ

ભાગ - ૧૩/૧૪ શ્રી યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય

ભાગ - ૧૫ શ્રી યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય + નિશ્ચય અને વ્યવહાર

-: સુકૃત અનુમોદન :-

શ્રી શાંતિ નિકેતન જૈન સંઘ (જ્ઞાનખાતા), સુરત.

ભાગ-૧૬ અનાથી મુનિ + કલ્યાણ મિત્ર + નમિરાજર્ષિ + અંજનાસુંદરી

ભાગ-૧૭ સંસારની જડ + જીવનમાં દિશાનું પરિમાણ +
+ સંસારના ત્રિવિધ તાપ

ભાગ-૧૮ દર્શનની ષડ્‌વિધ કલા + અરિહંત પરમાત્માની ઓળખાણ, જૈન શાસનમાં ભાગવતી દીક્ષાનું સ્થાન + ગૃહસ્થ ધર્મ કેમ દીપે ?

-: સુકૃત અનુમોદન :- શ્રી રિદ્ધિ સિદ્ધિ આદર્શ શ્વે.મૂ. જૈન સંઘ
(જ્ઞાનખાતા) માર્વેરોડ, મલાડ (પશ્ચિમ), મુંબઇ-૬૪.

ભાગ - ૧૯ ધ્યાન અને જીવન

-: સુકૃત અનુમોદન :- શ્રી લબ્ધિનિધાન સીમંધરસ્વામી જૈન સંઘ

ભાગ - ૨૦ ધ્યાન અને જીવન + ચિંતા ચાર પ્રકારની

-: સુકૃત અનુમોદન :-

શ્રી લબ્ધિનિધાન સીમંધરસ્વામી જૈન સંઘની

આરાધક શ્રાવિકાઓ (જ્ઞાનખાતા) એલફીન્સ્ટન, વરલી, મુંબઇ.

ભાગ - ૨૧/૨૨/૨૩ શ્રી સમરાદિત્ય કથા

-: સુકૃત અનુમોદન :-

શ્રી નવજીવન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, (જ્ઞાનખાતા) નવજીવન, મુંબઇ.

ભાગ - ૨૪/૨૫ શ્રી સમરાદિત્ય કથા

ભાગ - ૨૬ અમીચંદની અમીદષ્ટિ, મહાસતી દેવસિકા, રૂપસેન અને સુનંદા

સુકૃત અનુમોદન :- શ્રી વિલેપાર્લે શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ,

એન્ડ ચેરિટી ટ્રસ્ટ (જ્ઞાનખાતા) પાર્લા (ઇ), મુંબઇ.

ભાગ - ૨૭ પર્યુષણ પર્વના પ્રવચનો

ભાગ-૨૮/૨૯ આત્માનો વિકાસ અને મહાસતી સિતાજી

-: સુકૃત અનુમોદન : શ્રી જગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ જૈન શ્વેતાંબર મંદિર ટ્રસ્ટ (બાહુબલી)

શ્રી કુંભોજગિરિ જૈન તીર્થ (જ્ઞાનખાતા)

ભાગ - ૩૦ લલિત વિસ્તરા

ભાગ - ૩૧ શ્રી શાંતિનાથ ભવ ૧ થી ૪

ભાગ - ૩૨ શ્રી શાંતિનાથ ભવ ૪ થી ૬

-: સુકૃત અનુમોદન :-

પૂજ્ય સાધ્વી શ્રી રત્નત્રયીશ્રીજી મ.સા.ની દીક્ષામાં થયેલ ઉપજમાંથી (જ્ઞાનખાતા)

ભાગ - ૩૩ શ્રી શાંતિનાથ ભવ ૬ થી ૮

ભાગ - ૩૪ શ્રી શાંતિનાથ ભવ ૮ થી ૧૦

ભાગ - ૩૫ શ્રી શાંતિનાથ ભવ ૧૦,

પ્રારબ્ધ પર પુરુષાર્થનો વિજય, ઉબ્બુડો મા પુણો નિબુડિજ્જા

-: સુકૃત અનુમોદન :-

શ્રી શાંતિ સુધા પાર્ક જૈન સંઘ, ઘાટકોપર (ઇસ્ટ), મુંબઇ. (જ્ઞાનખાતા)

ભાગ - ૩૬-૩૭	શ્રી શાંતસુધારસ અને ઋષિદત્તા-૧-૨
ભાગ - ૩૮	વીસસ્થાનક-અરિહંત પદ-દેવપાલની સાધના + તામસભાવના તાંડવ
ભાગ - ૩૯	વીસસ્થાનક-સિદ્ધપદ હસ્તિપાલની સાધના + રાગદ્વેષ કરાવે કલેશ
ભાગ - ૪૦	રાગદ્વેષ કરાવે કલેશ + નરસિંહની કથા + દાનધર્મ
ભાગ - ૪૧-૪૨	શ્રી કુવલયમાળા-ચરિત્ર વ્યાખ્યાન

-: સુકૃત અનુમોદન :-

શ્રી ચિંતામણી પાર્શ્વનાથ જૈન સંઘ (જ્ઞાનખાતા),

સાંઘાણી એસ્ટેટ, ઘાટકોપર (વેસ્ટ), મુંબઇ.

ભાગ - ૪૩	શ્રી કુવલયમાળા-ચરિત્ર વ્યાખ્યાન-૩ + કષાય રોકો : છૂટવાનો મોકો

-: સુકૃત અનુમોદન :-

અમદાવાદ સદાનંદ સોસાયટી વાસણાની આરાધક બહેનો (જ્ઞાનખાતા), અમદાવાદ.

ભાગ - ૪૪	કષાય રોકોઃ છૂટવાનો મોકો,
ભાગ - ૪૫	શ્રી પંચસૂત્ર
ભાગ - ૪૬	શ્રી પંચસૂત્ર ભાગ-૨ + ભવાભિનંદી જીવના ૮ દુર્ગુણ + જીવનસંગ્રામ

-: સુકૃત અનુમોદન :-

શ્રી વર્ધમાન જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ (જ્ઞાનખાતા), નાસિક.

ભાગ - ૪૭	સંદેશો પ્રભુવીરનો + કામલતાની કરૂણ કહાની
ભાગ - ૪૮	સુલસાચરિત્ર
ભાગ - ૪૯	તરંગવતી-૧

-: સુકૃત અનુમોદન :-

શ્રી મરીનડ્રાઇવ જૈન અરિહંત ટ્રસ્ટ, શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ જિનાલય

ભાગ - ૫૦ તરંગવતી-૨

-: સુકૃત અનુમોદન :-

શ્રી કરબટિયા પીંપળધન જૈન સંઘ (કરબટિયા)

ભાગ - ૫૧ રુક્મિ રાજાનું પતન અને ઉત્થાન-૧

ભાગ - ૫૨ રુક્મિ રાજાનું પતન અને ઉત્થાન-૨ + ઇલાતિ પુત્ર

ભાગ - ૫૩ આર્દ્રકુમાર

-: સુકૃત અનુમોદન :-

શ્રી અભિનંદન સ્વામી તથા શ્રી આદિનાથ જૈન દેરાસર

શ્રી શ્વે.મૂ. સાયન જૈન સંઘ

ભાગ - ૫૪ આનંદઘન સ્તવન વિવેચના- ૧ થી ૬

ભાગ - ૫૫ ઉપા. યશો વિજય ચોવીશી સ્તવન વિવેચનના-૧ થી ૭

ભાગ - ૫૬ ઉપા. યશો વિજય ચોવીશી સ્તવન વિવેચનના-૮ થી ૧૫

-: સુકૃત અનુમોદન :-

શ્રી મુલુન્ડ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ (મુંબઇ)

ભાગ-૧૭
ભુવનભાનુ
એન્સાઈક્લોપીડિયા
દિવ્યદર્શન "પ્રવચન મહોદધિ"
ભાગ-૧૫
ભાગ-૨૨
ભુવનભાનુ
એન્સાઈક્લોપીડિયા
દિવ્યદર્શન "પ્રવચન મહોદધિ"
ભાગ-૪૦
રાગદ્વેષ કરાવે કલેશ
ભાગ-૧૬
ભુવનભાનુ
એન્સાઈક્લોપીડિયા
ભુવનભાનુ
એન્સાઈક્લોપીડિયા
દિવ્યદર્શન "પ્રવચન મહોદધિ"
ભાગ-૫૧
ભુવનભાનુ
ભાગ-૩૦
ભુવનભાનુ
એન્સાઈક્લોપીડિયા
ભાગ-૨૭
ભુવનભાનુ
એન્સાઈક્લોપીડિયા
દિવ્યદર્શન "પ્રવચન મહોદધિ"
મહાસતી સીતાજી
ભાગ-૨૮
ભુવનભાનુ
એન્સાઈક્લોપીડિયા
ભાગ-૩૧
SHUBHAY
Cell : 98205 30299